

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZIRLIYI
BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

AZƏRBAYCAN TARİXİ
XIX – XXI əsrin əvvəli

Ali məktəblor üçün mühazirələr kursu

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 29.06.2009-cu il tarixli
805 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir.

BAKİ
«Bakı Universiteti» nəşriyyatı
2010

M. Elfrus.

Parix elmləri namizədi, dosent A.Ə.Rzayevin ümumi redaktəsi ilə

Müəlliflər: t.e.d., prof. E.B.Muradəliyeva, t.e.d., prof. S.S.Əliyarlı, t.e.d., prof. F.F.Ibrahimli, t.e.d., prof. İ.X.Zeynalov, t.e.d., dos. L.L.Həsənova, t.e.d., dos. K.K.Şükürov, dos. F.E.Əliyeva, dos. A.Ə.Rzayev, dos. M.Q.Abdullayev, dos. A.Z.İbrahimova, dos. N.Z.Məmmədov, dos. R.G.Həsənov, dos. X.M.Abbasova, dos. B.O.Əziz, dos. X.R.Səfərova, dos. C.Y.Rüstəmova, t.e.n., müəl. Ə.Ə.Şahverdiyev, t.e.n., müəl. L.A.Əliyeva, b/müəl. V.R.Nəbiyev, müəl. S.A.İsmayılova, K.T.Nəcəfova

Rəyçilər: prof. S.Y.Süleymanova, dos. C.M.Cəfərov

Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. II hissə (XIX-XXI əsrin əvvəli). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2010, 544 s.

$$A \frac{0503020907}{M - 658(07)} - 2010$$

MÜNDƏRİCAT

I. Rusiyann Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işgal etməsi.	
Xanlıq dövrünün sonu	
(prof. S.S.Əliyarlı; t.e.d. K.K.Şükürov)	5
II. Şimali Azərbaycan XIX əsrin 40-70-ci illərində	
1) 40-ci illərin islahatları və onların mahiyəti	
2) Burjua islahatlarının hazırlanması və keçirilməsi ..	
(t.e.d. L.L.Həsənova; dos. F.M.Əliyeva)	81
III. Şimali Azərbaycan XIX əsrin 70-ci illəri –	
XX əsrin əvvəllərində	
(prof. E.B.Muradəliyeva; dos. B.O.Əziz)	121
IV. Şimali Azərbaycan 1905-1914-cü illində	
(b/m. L.A.Əliyeva; dos. Ç.S.Rüstəmova)	152
V. XX əsrin əvvəllərində (1900-1918-ci illər)	
Şimali Azərbaycanın iqtisadi inkişafı	
(dos. M.Q.Abdullayev)	178
VI. Cənubi Azərbaycan 1828-1914-cü illərdə	
(müəl. K.T.Nəcəfova)	195
VII. Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində	
(t.e.n. Ə.Ə.Şahverdiyev; b/m.V.R.Nəbiyev)	221
VIII. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918 – 1920)	
(dos. A.Z.İbrahimova)	248

IX. Azərbaycan 20-30-cu illərdə

(prof. F.F.İbrahimli; dos. B.O.Əziz) 279

X. Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi dövründə

(dos. N.Z.Məmmədov) 325

XI. Şimali Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsindən**sonrakı dövrdə (1946-1960-ci illərdə)**

(prof. İ.X.Zeynalov; dos. X.R.Səfərova) 368

XII. Azərbaycan SSR XX yüzilliin 70-80-ci illərində

(prof. İ.X.Zeynalov; dos. X.M.Abbasova) 418

XIII. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının**yaranması, onun daxili və xarici siyaseti**

(dos. A.Ə.Rzayev; dos. N.Z.Məmmədov;

dos. R.G.Həsənov; b/m.V.R.Nəbiyev) 462

XIV. Cənubi Azərbaycan 1917-ci il – XXI əsrin**əvvəllərində**

(b/m S.A.İsmayılova) 525

Rusyanın Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işğal etməsi.**Xanlıq dövrünün sonu**prof. S.S.Əliyarlı
t.c.d. K.K.Şükürov**I. RUSİYANIN ŞİMALİ AZƏRBAYCAN
XANLIQLARINI İSGAL ETMƏSİ.
XANLIQ DÖVRÜNÜN SONU****1. XVIII yüzilin sonu – XIX yüzilin başlangıcında Azərbaycanın iç durumu****2. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərdə****3. Rusiya işgalinin başlanması Baş komandan general Sisianov****4. 1804-813-cü illər Rusiya-İran savaşı. Quzey Azərbaycan xanlıqları uğrunda mübarizonin yeni dönümü****5. Xanlıq dövrünün sonuna doğru****6. 1826-1828-ci illər Rusiya-İran savaşı. Türkmençay müqaviləsi****1. XVIII yüzilin sonu – XIX yüzilin başlangıcında
Azərbaycanın iç durumu**

Qacarın öldürüləməsindən sonra olanlar. Məhəmməd şah Qacarın qötüldən sonra siyasi durum dəyişdi. Qunun ilk nəticələri özünü Qarabağın mərkəzi Şuşada göstərdi. Bakı və Gəncə xanları həbsxanadan çıxaraq öz xanlıqlarına qayitdilar. Qarabağda isə İbrahim xanın qardaşı oğlu "batman-qılınc" Məhəmməd bəy hakimiyyəti ələ keçirdi. Mirzə Camal yazır: "(Xan) bir para mancələrə görə Qarabağa gedə bilməyib, üç ay Balakəndə qaldı, hamı, xüsusişə Gürcüstan valisi, Gəncə hakimi Cavad xan və Şirvanlı Mustafa xan töhfələr, hədiyyələr göndərib, onunla müttəfiqlik arzusunda olduqlarını bildirdilər... Məhəmməd bəy isə mərhüm İbrahim xan gələnə qədər Qarabağ vilayətində hökumət işlərə məşğul idi.

... Məhəmməd bəyin şeytana uyub müxalifət göstərməsi və özündən başqasını tanımaq istəməməsinin qarşısını

almaq üçün xan Qarabağa hərəkət etməzdən əvvəl, o zaman Mehdiqulu ağa adlanan Mehdiqulu xani Qarabağ bəylərinin bir neçə övladı ilə oraya göndərdi.

Məhəmməd bəy Mehdiqulu xanın bəyzadələrlə Qarabağa gəlisiindən sonra səmimiyyətdən, düzlükdən və İbrahim xanın itaetindən çıxmayağından danışırkıda da, ürəyində hakimiyyət həvəsinə düşmüdü.... Bu xəbər Kür qırığında... İbrahim xana çatdıqda övladlarının ən böyüyü... Məhəmmədhəsən ağanı beş yüz nəfər ləzgi qoşunu və Qarabağ sərkərdələri ilə təcili olaraq yola saldı". İşin belə olduğunu görən Məhəmməd bəy müxaliif etmək flkrı ilə Qarabağ ellərini Araz çayı yaxınlığına köçürmək istəyirdi. Lakin Məhəmmədhəsən ağa onun yerləşdiyi Kirs dağındakı qalaya yaxınlaşdıqda camaat ağanın tərəfinə keçdi.

İbrahim xan yaxın adamları ilə Şuşaya qayıtdı, Məhəmməd bəy isə şəkili Məhəmmədhəsən xan ilə yaxınlaşmağa başladı. Lakin Məhəmmədhəsən xan xəyanətə əl ataraq onu tutdu və qan düşməni olan Mustafa xana verdi. Mustafa xan onu öldürdü, xanlar arasındakı ziddliyyətlər yenldən kəskinləşdi.

Ağa Məhəmməd şahın ölümündən sonra onun taxta çıxan varisi Baba-xan (Fatəli şah – Red.) öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək yolunda başı qarışdıından sələfinin savaşlarını davam etdirə bilirmədi». Bu sakitlik xanlar arasında çekişmələrin qızışması üçün şərait yaratdı.

Ara savaşlarının qızışması. Xanlıqlar arasında çekişmə və duşmənçilik doğuran məsələlər bütün çilpaqlığı ilə üzə çıxdı. Şirvan xani Mustafa xan şəkili Səlim xani oradan qovduğu və onun qardaşı kor Məhəmmədhəsən xani hakimiyyətə gətirdiyi üçün Qarabağ xanlığı ilə duşmənçilik edirdi. Məhəmmədhəsən xan və Cavad xan da İbrahim xanla düşmən idilər.

Baki xanlığında Hüseynqulu xan və II Mirzə Məhəmməd xan arasında çekişmə gedirdi. Abbasqulu Ağa yazır:

"Mirzə Məhəmməd xan şahın öldürülməsi xəbərini alınca, Qubadan Bakını almağa hərəkət etdi. Hüseynqulu xan ondan qabaq gəlib qalanın müdafiəsilə məşgül oldu. Axırda aralarında barışq olub məməkəti böldülər. Hüseynqulu xan şəhərdə, Mirzə Məhəmmədxan Məşqətə (Maştaga - Red.) kəndində bir qala tikdirib hökumət oturdular". Ancaq Mirzə Məhəmməd xan sonralar oranı da itirdi.

Təbriz və Xoy əyalətlərini idarə edən Cəfərqulu xan Dunbulı fəaliyyətə başladı. O, Sarabı xaraba qoydu, Cəfərqulu xan düşmənçilik etdiyi Sadıq xanla birləşib şaha qarşı çıxdı. Sonra Sadıq xan Cəfərqulu xandan ayrılaraq şahın yanına gəldi, lakin buradaca öldürdü. Cəfərqulu xan isə Xoyu ələ keçirməyə nail oldu. Abbas Mirzə onu məglub edərək buradan Makuya, oradan da Türkiyə sərhədindən qovdu.

Qubalı Şeyx Əli xan, Şirvanlı Mustafa xan və Taliş xanı Mir Mustafa xan arasında da ziddiyyət kəskinləşdi. Şeyx Əli xan Salyanı tutdu. Lakin Şeyx Əli xan buradan qayıdan kimi indi də Salyanı Mustafa xan ələ keçirdi.

Abbasqulu Ağanın yazdığını görə o, "şəhəri köçürüb, dörd ağaç yuxarıda, indiki yerində bina etdi. Həkimliyini də İbrahim xanın oğlu Əli xana verdi. Bir müddət sonra buranı bölüşdürüb Əli xana və onun əmisi oğlu Məhəmməd xana verdi. Lakin Əli xan tez bir zamanda Məhəmməd xanı həbsə alıb, taliş Mirzə Mustafa xanın himayəsi altına keçdi.

Şeyx Əli xanla Qaziqumuqlu Surxay xan arasındaki münasibətlər də döyüşlərlə həll edilməyə başladı. Surxay xan Qubanı tutdu və ay yarımla burada hökmərləq etdi, sonra Şeyx Əli xan onu Qubadan çıxardı. Şeyx Əli xan Dərbənd həkimliyinin bacısı, II Mirzə Məhəmməd xanın arvadı Xan Bikəxanıma tapşırıldı. Lakin Surxay xan 1800-cü ilin mayında onu devirdi, hakimiyyətə Həsən adlı birisini gətirdi.

Surxay xanla Həsən xanla Quba üzərinə yeridi. Yalnız Şeyx Əli xanın arvadı, Hacı Məlik Məhəmməd xanın qızı Zəlbünybəcə bəyiminin çalışması ilə Quba üzərindən təhlükə

sovusdu. Şeyx Əli xan belə bir vəziyyətlə barışa bilməyərək Dərbəndin Ulus nahiyyesinin 9 kəndini köçürüb Qubaya götürdü. Həsən xanın əlində Dərbənd şəhərindən başqa heç bir yer qalmadı. Dərbənd şəhəri yalnız 1803-cü ildə Quba xanlığına qaytarıldı.

Sosial-iqtisadi durum. Bu dövrədə Azərbaycanın sosial-iqtisadi durumu çox ağır idi. Mirzə Camal yazır: "Mərhum (İbrahim) xan Qarabağ gəlib hökumət taxtında oturduğu zaman vilayətin əhalisi qohətlük və məşəqqət nəticəsində varxoşdan çıxıb olduqca pərişan idilər. Ellərin çoxu Gürcüstan, Gəncə, Şirvan və Hətta Rum vilayətlərinə dağlıb getmiş, mal-dövlətləri qarət olunmuşdu".

1799-cu ildə Şirvanda taun xəstəliyi baş verdi, sonrakı ilin başlarında Dərbənddə taxıl qılışı oldu.

Xanların ara savaşları xeyli adamı dinc əməkdən ayırrı, iqtisadiyyata ağır zorbə vururdu. Hərbi xorclər əhalinin üzərinə düşür və onu var-yoxdan çıxararaq narazılıq yaradırdı. Abbasqulu Ağa yazır ki, "Şeyx Əli xan Qubanı Surxay xandan geri almaq üçün Dağıstanın Tarku, Aqqusa və Qoysuboy mahallarından köməyə çağırıldığı 10000 ləzgini, rəqibini əzdikdən sonra, altı ay Qubada qonaq saxladı. Onların tələbatı üzündən qubalılara çox haqsızlıqlar cdildi. Hətta əhalidən diş kirayası belə alınındı. Şeyx Əli xan 8000 nəfərin məsarifini Quba maliyyatından verib, qalan 2000 nəfər ləzgini Dərbəndə gətirdi ki, onların maaşlarını da oranın mədaxilindən ödəsin".

Bələliklə, Ağa Məhəmməd şah Qacarın öldürülməsindən sonra koşkinləşən araavaşları ölkəni gücdən salır, onu ağır sosial-iqtisadi duruma sürükləyərək qapıları yabançı qüvvələrin üzünə açırı. Nadir şahın ölümündən və qurdüğü imperatorluğun dağılmasından sonra müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqlar yaranmışdısa da, Ağa Məhəmməd Qacarın ölümündən sonra bu xanlıqların bütün varlığı böyük təhlükə karşısındı idi.

2. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərə

Beynəlxalq münasibətlərin durumu. XVIII yüzilin sonu – XIX yüzilin başlangıcında beynəlxalq münasibətlərə Fransa inqilabı (1789-1794) halledici təsir göstərdi. Bu inqilabın məramı ilə bağlı Avropada fransızlarla qarşı birlik meydana gəldi. 1794-cü il 9 termidor çevrilişindən sonra Fransa burjuaziyasının Avropada və Aralıq dənizi hövzəsində geniş işğalçılıq xəttini keçməsi Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin Fransaya qarşı yönələn siyasetini gücləndirdi. 1798-ci ilin sonunda Rusiya, İngiltərə və Avstriya-nın iştirakı ilə Fransaya qarşı yenİ birlik yarandı.

Bu çəğə kimi ənənəvi müttəfiqlər sayılan Fransa ilə Türkiyə arasında savaş düşməsi sonuncunu Rusiyaya yaxınlaşdırıldı. Taxidə ilk dəfə olaraq Türkiyə ilə Rusiya arasında 1799-cu il yanvar ayının 3-də İstanbulda ittifaq müqaviləsi imzalandı.* İngiltərə, Neapol krallığı bu ittifaqa qoşuldu. Fransanın Şərqi siyasetinə qarşı da blok yarandı.

Rusiya, İngiltərə və Avstriyanın Fransaya qarşı 1798-1799-cu illərdə apardığı savaş ara verdikdən sonra beynəlxalq münasibətlərə yeni dəyişiklik baş verdi. I Pavclın 1801-ci ilin martında öldürülməsində Rusiya-İngiltərə münasibətləri nizama salındı. İranda nüfuz uğrunda mübarizo

* Napoleonun Misirə qoşun çıxarması ilə bağlı Osmanlı hökuməti artıq 1798-ci illin sentyabrında Rus donanmasının İstanbul boğazına girməsinə icaza vermişdi. Bu donanma buradan 30 Türkiyə hərb gəmisi ilə birlikdə yunan adalarına doğru hərəkət etdi. "Padışah-i Al-i Osman həzərlərliyə bütün rusyalıların İmperatoru arasında" bağlanmış əbədi ittifaq üzrə iki dövlətdən "birinin dostu o birinə əbədi dost, düşməni isə o birinə düşmən olacağ" bildirilir. Avstriya, İngiltərə və Prussia bu ittifaqa qoşulmağa dəvət edildi. "Türkiyə-Rusiya Ittifaqı" 8 ilə bağlanılmışmış olsa da, bir il içerisinde qayıvəsin itirmiş oldu. Napoleonun Misirədən getməsi, onunla I Pavclın yaxınlaşması ilə bu "əbədi ittifaq" dəyorsuz bir kağıza çevrildi. 1799-cu ilin oktyabrında Rusiya donanması Qara dənizə döndü.

genişlendi. İngiltere ile İran arasında 1800-cü ilin dekabr və 1801-ci ilin yanvarında müqavilələr imzalandı. Lakin Rusiya ilə İngilterənin yaxınlaşması ingilislərin İranda siyasetinin zəifləməsinə səbəb oldu. Bundan istifadə edən Fransa İranda diplomatik üstünlüyü ələ keçirdi.

XVIII yüzulin sonu – XIX yüzulin başlangıcında belə bir mürəkkəb ziddiyyətli dəyişkən beynəlxalq münasibətlər də Qafqaz, o sıradan Azərbaycan mühüm yer tuturdu.

Azərbaycan torpaqlarının bir dövlət içərisində birləşmiş olmaması vahid xarici siyaset yeridilməsinə imkan vermirdi. Buna görə, Azərbaycan xanlıqları özlərin qoruyub saxlamaq, xanlıqlar arasındaki münasibətləri tənzim etmək üçün ölkəyə göz dikmiş müxtəlif qüvvələr ilə hesablaşmalı olurdular. Bu qüvvələr bir yandan qonşu İran və Türkiyə, o biri yandan isə Avropa dövlətləri olan Rusiya, İngilterə və Fransa ilə təmsil olunurdu.

XVIII yüzulin sonu – XIX yüzulin başlangıcında qonşu iki dövlət (İran və Türkiyə) Azərbaycan xanlıqları üçün gerçək təhlükə törətmək iqtidarında deyildilər. Bu dövlətlərin bütün XIX yüzil boyunca heç bir özgə torpaqları ələ keçirməməsi təsadüf olmamışdı.

Avropa dövlətlərinə gəldikdə, bunu söylemək mümkün deyil. Keçən yıldızda onlar müstəməkələr ələ keçirmək uğrunda geniş, sürəkli və kəskin bir hərbi mübarizəyə girişmişdilər.

İngilterə və Fransanın Transqafqaza, o sıradan Azərbaycana münasibətinə gəldikdə, bu onların İranda öz mövqelerini möhkəmləndirmək uğrunda mübarizəsindən, Transqafqaz ölkələrinə olan hərbi-iqtisadi marağından irəli gəlirdi.

Azərbaycana qarşı başlıca təhlükə çar Rusiyası idi. Rusyanın belə bir siyaseti İranın mənafeyinə toxunduğuandan Rusiya-İran münasibətlərində Azərbaycan əslində başlıca yer tuturdu.

Rusiya-İran münasibətləri və Azərbaycan. Həm Rusiya, həm də İran hökmardarlarının ölümü bu dövlətlər arasındaki

münasibətlərə, onların Azərbaycana qarşı siyasetinə müəyyəyen təsir göstərdi. Rusyanın yeni çarı I Pavel və yeni İran hökmərdarı Fətəli şah sələflərinin açdığı savaşlardan strateji məqsədlərinə siyasi yol ilə çatmaq siyasetinə keçidlər.

I Pavel öz siyasi xəttini Qafqaz qoşunları komandanı general Qudoviç 1797-ci il 5 yanvar fərmanı ilə bildirdi. Orada Rusiyaya "xeyirxah olan" Azərbaycan və Dağıstan hakimlərinin bir federativ dövlət halında birləşməsi təklif edildi. Bildirilirdi ki, ali hakim və himayəçi olmaqla, bu hakimlərdən özüməzə sədaqətdən başqa bir şey ummuruq, onların idarə üsuluna qarışmaq, onlar üçün ağır ola biləcək bac və ya digər mükolləfiyyətlər tələb etmək istəmirik.

Çarın bu yeni siyasi baxışı iki il sonra Kaxet carlığında II İraklinin yerinə keçən XII Georgiyə göndərilən başqa bir fərmanda inkişaf etdirilmişdi.

I Pavelin Rusyanın himayəsi altında federativ dövlət yaratmaq istəməsi tösadüfi deyildi. Bu zaman Rusyanın iç durumu olduqca ağır idi, dövlətin maliyyə işləri büsbütün pozulmuşdu. Federasyon birləşmə yolu ilə bu ölkələrin İranın nüfuzu altına keçməsinə yol verməmək, yumşaq davranışla onları Rusiyaya daha six bağlamaq nəzərdə tutulurdu. Əslində belə bir siyaset onların Rusyanın tərkibinə qatılması üçün özül hazırlamalı idi.

I Pavel öz təklifinin gerçəkləşməsi üçün addım atdı. O, Qafqaz ordusunun yeni komandanı E.F.Knorrinqə Azərbaycan xanlıqları və Dağıstan hakimlərinin nümayəndələrini istədikləri yerdə toplayıb danışıqlar aparmağı tapşırıdı. Rus komandanı, öz hökuməti adından yerli hakimləri və yaxud onların nümayəndələrini dəvət edib rəqabət aparmağın zərərini və əmin-amanlıq şəraitində yaşamağın xeyrini başa salmalı, aralarında baş verən çəkişməni adət, qanun və ya münsiflər möhkəməsi vasitəsi ilə həll etməyə çağırmalı idi. Bu da mümkün olmasa, onlar Rusiya imperatoruna müraciət etməliydilər. Yerli hakimlər İran basqını və şahın niyyə-

tinə qarşı birləşməli, bu ittifaqa Şamxalın, Üsminin və Təbasaran qazısının təbəələrini də cəlb etməli, öz təbəələrini qarət etməkdən əl çəkəcəklərinə and içməli idilər.

Fətəli şah 1797-ci ildə İranda taxta çıxdıqdan sonra onun başlıca qayğısı mərkəzdən qaçma qüvvələri qırmaq, öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək oldu. Buna görə Rusiya ilə münasibətləri də nizama salmağa çalışdı. 1797-ci ilin sonunda I Pavelin yanına elçi göndərdi. Lakin o, şah elçisi kimi deyil, sərdar Baba xanın elçisi kimi qəbul edildi. Elçiliyin ticarət haqqındaki təqdimatına Rusiya hökuməti müsbət yanaşdı. Ancaq bildirildi ki, Baba xan Gürcüstana, Tarku şamxalına, Dərbənd, Bakı xanlıqlarına, Xəzər dənizi ilə Gürcüstan arasında yerləşən torpaqlara iddiyalarından əl çəkməlidir.

Gerçek durum o zaman Fətəli şahı da Azərbaycan xanları ilə yumşaq davranışmağa məcbur edirdi. Bu, Quzey Azərbaycan xanlıqları ilə barışq yaratmaq istənilməsində öz əksini tapmışdı. Əslində hər iki torf buna can atıldı. Mirzə Camal yazır: "Qarabağ vilayətinin vəziyyəti olduqca çətin olduğundan... İbrahim xan müləyimlik etməyi məsləhət bilsək, Ağa Məhəmməd şahın conazəsini böyük ehtiramla Tehrana göndərdi. Fətəli şah İbrahim xanın belə hərəkətini özü üçün xoşbəxtlik sanıb onun, adamlarını xələt və ənamla geri qayıtardı. Ona xələt, qılınc göndərib, Qarabağın hökumətini bütün mədaxili ilə İbrahim xana bağışladı... O torfdən şah böyük tədarük görüb, yüksək xanları (İbrahim xanın) yanına göndərdi. Böyük hörmət və izzətə Ağabəyim ağanının (İbrahim xanın qızı – Red.) kabинini kosdirdi; onu qadınlarının möhtərəmi və hərəmbəsi etdi. İbrahim xanın oğlu Əbülfət ağanı öz yanına apartdırıb yüksək xanlar sırasında, öz məclisində oturdu... Bu vəziyyət (İran və Qarabağ xanlığı arasındaki "müləyimlik" – Red.) yüksək Rusiya dövlətinin böyük imperatorunun sərdarı qoşunla Gürcüstan vilayətinə gələrək müstəqil halda Tiflis şəhərinə yerləşdiyi günə qədər davam edirdi".

Gəncə, Şəki və Quba xanları da Fətəli şahı taxta çı-

ması ilə təbrik edib, onunla münasibətləri koskinləş-dirmək istəmədilər. Yalnız şirvanlı Mustafa xan Fətəli şahın elçisini "Ağaniza deyin ki, mənim də əlimdə şah qələmi var", - deyə qovdu.

Şah hökuməti Azərbaycanın quzey xanlıqlarının tabeliyyə götürülməsinə çox güc verir, bununla yanaşı cənub xanlıqlarını da unutmurdu. Urmiya xanlığı təbe edildi. Ancaq bu işi iki yönündə aparmaq üçün Fətəli şahın gücü yetmirdi.

I Pavel 1801-ci ilin yanварında Gürcüstan çarlığının Rusiya birləşdirilməsi haqqında manifest verdi. Ancaq o, suiqəsd noticəsində öldürdü. Rusiyada I Aleksandr (1801-1825) çar oldu. Transqafqaz ölkələri böyük sarsıntı qarşısında idi.

Sərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi və Azərbaycan. Aleksandr hakimiyyət göldikdən sonra ikinci dəfə, 1801-ci il sentyabrın 12-də Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest və Knorrinqin adına forman verdi. Baqrionlar süləlosi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı, Kartli-Kaxet çarlığı loğv edildi. Lakin devrilmiş sülələnin bir qolu bununla barışmayıb Rusiyaya qarşı mübarizəyə başladı. 1803-1804-cü illərdə Meqrel, Quriya və İmereti də Rusyanın himayəsinə qəbul edildi.

Sərqi Gürcüstanla birlikdə Azərbaycanın Qazax, Borçalı və Şəmsədil sultanlıqları da Rusiyaya qatıldı. Azərbaycan torpaqları barədə yeni Rusiya çarının siyaseti onun ayrica bir göstərişində bu şəkildə bildirilməkdə idi: "Ətraf hökmədarları və xalqlarla əlaqə saxlayaraq, Rusiya tərəfdarlarının sayını artırmağa çalışmalı, xüsusən hələ Baba xanın (Fətəli şahın) hakimiyyəti altına düşməmiş və buna görə də, belə bir şəraitdə əlbəttə, özlərinin təhlükəsizliyi naminə Rusiyaya daha çox meyl göstərəcək İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və başqa xanlıqların xanlarını tərafimizə cəlb etməli".

Sərqi Gürcüstanın əl keçirilməsinə beynəlxalq səpgidə baxış eyni olmadı. 1799-cu il müqaviləsi üzrə Rusiya ilə ittiifaqda olan Osmanlı dövləti buna açıq etirazını bildirmədi.

Rusya bunun karşılığında Türkiyənin vassal asılılığında olan torpaqlarda ehtiyatla davranışlığı üstün tuturdu. Transqafqaz vasitəsilə Rusyanın Anadoluya yaxınlaşması Babıali (Osmanlı) hökuməti tərəfindən böyük ondişə ilə qarşılısan da, bunu durdurmaq yolunda Türkiyə ilə İran arasında heç bir iş birliyi yaranmadı.

İran isə bu siyasetlə razılaşmaq istəmədi. Avropa dövlətlərinin köməyinə arxalanaraq Gürcüstanı Rusiya hökmənlərindən qoparmağa çalışır, Rusiyaya qarşı çıxışlara yardım göstəirdi. Azərbaycan xanlıqları ilə dil tapmağa, Rusiya təcavüzünə qarşı müvafiq strateji meydən hazırlamağa xüsusi diqqət verirdi. 1802-ci ildə Qarabağ və Bakı xanlıqlarına İran'a təbe olmaq təklif edilmişdi.

Rusiya Şərqi Gürcüstanın birləşdirilməsi ilə Azərbaycan xanlıqlarına dair programını həyata keçirməyə çalışır. P.D.Sisianovun Qafqaza baş komandan göndərilməsi ilə bu iş süratləndi.

1802-ci il Georgiyevsk müqaviləsi. Çar Aleksandr, atası I Pavel kimi, ilk illər Rusyanın himayəsi altında Quzey Qafqaz birliyi yaratmağa çalışırdı. Onun tapşırığı ilə Sisianov xanlarla danışqlar aparmağa başladı. Görüş yeri üçün Georgiyevsk şəhəri seçildi. Burada Quba, Bakı, Talyş xanları, Dağıstan hakimlərindən Tarku şamxalı, Qaraqaytaq usmisi, Tabasaran və b. yerlərin başçıları toplanmalı idi. 1802-ci il sentyabr ayının 2-nə təyin edilmiş görüş baş tutmadı. Onu yalnız dekabr ayında keçirmək mümkün oldu. Bakı xanı görüşə gəlmədi. Dekabrin 26-da hakimlər arasında müqavilə imzalandı. Giriş və 12 maddədən ibarət olan bu sənəd üzrə onu imzalayan xanlar və hakimlər söz verirdilər ki, onların arasında olan düşməncilik, narazılıq və çəkışmələri bir tərəfə qoyacaq, bir-birilə savaş aparmayacaq (maddə 1), mübahisələri dinc yolla həll edəcəklər (maddə 2). İranın hücum edəcəyi halda ona qarşı bиргə çıxış etmək (maddə 3), ticarəti, dənizçilik işini yoluna qoymaç da

Rusyanın Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işgal etməsi. Xanlıq dövrünün sonu

(maddə 5-10) nəzərdə tutulurdu.

Çar hökuməti Bakı xanlığının bu birliyə qoşulmaması ilə razılışa bilmirdi. Gürcüstanın Rusiyaya qatılması ilə bu xanlıqla çox böyük diqqət verilməkdə idi. Çünkü Dəryal dərəsindən keçən hərbi Gürcüstan yolu təlabatı ödəyə bilmirdi. I Aleksandrin 12 sentyabr 1801-ci il tarixli, baş komandan Knorringin adına göndərilən buyruğunda bu barədə yazılmışdı: "Ətraf hakimlər və xalqlarla əlaqə yaratmaqla Rusiyaya meyl edənlərin sayını çoxaltmaq gərəkdir... (Kür çayının) töküldüyü yerə və özəlliklə Xəzər dənizində ən yaxşı limana sahib olan Bakı xanı vasitəsilə çalışmalıdır ki, Gürcüstəndəki qosunlarımız üçün Qafqazın çatın dağ yolu ilə deyil, Həştərxandən su yolu ilə yüklerin çatdırılması imkanı əldə edilsin". Buna görə 1803-cü ildə ayrıca Bakı xanlığı ilə də müqavilə bağlandı.

Georgiyevsk bağlaşması ilk günlərdən dəyərsiz bir kağıza çevrildi. "Birliy" qoşulan tərəflər tezliklə İranın deyil, məhz Rusyanın təcavüzünə məruz qaldılar. Çünkü 1803-cü ildən yerli xanların nazi ilə oynayan "Pavel siyaseti"nin körəkli davamına son qoyuldu. Onun yerini I Aleksandrin "öz" siyaseti, açıq təcavüzü bir siyaset tutdu.

3. Rusiya işgalinin başlanması Baş komandan general Sisianov

Çarlıq Rusiyası boyundurğunun Transqafqaz xalqları üzərinə yüklenməsində general-leytenant Pavel Dmitriyeviç Sisianov (1754-1806) böyük yer tutur. Onun soyağacı əski gürçü əsilzadə ailəsi ilə bağlıdır: babası knyaz Paata Çiçəşvili hələ 1725-ci ildə Kartli çarı VI Vaxtanq ilə Rusiyaya köçmüdü. Sonuncunun nəvəsi olan Pavel Sisianov 1787-91-ci illər Rusiya-Türkiyə savaşında ordu xidmətində yüksəlmiş, 1794-cü il Polşa üsyanının amansızcasına yatırılmasında sebildiyi üçün imperatriçadan Georgi ordeni, Minsk

quberniyasında 1500 təhkimli kəndli ilə böyük bir mülk almışdı. "Qızılıaya qaranalın" (V.Zubovun) yürüşündə iştirak etmiş, 1796-1797-ci illərdə Bakı qalasının komendantı olmuşdur.

1803-cü illn fevralında Tiflisə Qafqazın baş komandanı kimi varan Sisianov, Həştərxan general-qubernatoru və Gürcüstanın baş hakimi vəzifələrini tuturdu. Onun gelişti ilə Qafqaz xalqlarına qarşı ən qaba hərbi-sümürgəc siyaseti yeridilməyə başlandı. XIX yüzilin rus hərb tarixçisi N.F.Dubrovin onun aşağıdakı sözlərini örnək olaraq almışdır: "Asiyada bütün andlaşma və danışqlar heç, güc isə hər seydir". Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası aktlarının ikinci cildində onun 1803-cü il 31 mart tarixli (Car camaatının silah gücü ilə çökdürülməsindən bir gün sonra) "Bütün Car camaatına əmri" verilmişdir. Bu yazı yalnız çar baş komandanın şəxsiyyətinin deyil, çarlıq siyasetinin açıqlanması baxımından fəvqələdə dəyərə malikdir: "Dinsiz alçaqlar! Mən sizi çox dilə tutdum, siz isə dağıştanlıları [köməyə] çağırıñız, sonra da ürəklənib elə bir şey yazırsınız ki, ləyəqətimə toxunur. Siz doğru deyirsiniz, mən gürcüyəm, amma nə ağızla bunu yazmağa cəsarət edirsiniz? Mən Rusiyada doğulmuş, orada böyüümüşəm, ruhum da rus ruhudur. Göz-ləyin, qoy golib ora çıxım, onda evlərinizi deyil, sizin özünüüzü oda yaxacaq, çocuq və qadınlarınızın icatmasını çəkib çıxaraçağam. Siz taxıl yiğimina kimi sakit oturmağı düşünürsünüz, ancaq Tanrıya and içirəm, tələb olunanı (3520 kq ipək ödəncini – Red.) verməyinçə siz Car çörəyi yeməyəcəksiniz. Budur siz xainlərə mənim axırıcı sözüm".

Car-Balakən torpagının işgali. Quzey Azərbaycanın bu bölgəsində turklər, avarlar, inqloylar yüzillər boyu yanaşı yaşayırdılar. Avarların (onlar özlərini baqualal adlandırırlar) toplu halında burada yerləşməsi XV yüzilin sonunda başladı. O zaman kaxetililər özlərini qorumaq üçün onları bu yaxın bölgəyə köçürüb qulluq işinə götürürdülər. Məhəmm-

mədhəsən bəy Baharlı görə, bu axın 1616-cı ildə şah Abbasın səyləri ilə başa çatdı.

XIX yüzilin başında rus rəsmi araşdırmları üzrə "Car-Balakən azad camaatları" adlanan bölgədə 35 kənd, 5191 kəndli həyəti (orta sayımla 10 həyətdə 15 ailə) yerləşirdi. Onlardan Car icması 20 kənd, 1861 həyət; Balakən icması 3 kənd, 800 həyət; Tali icması 5 kənd, 1410 həyət; Muxax icması 3 kənd, 1030 həyət tuturdu. Bununla yanaşı bölgədə "heç bir icmaya mənsub olmayan və bu icmalarda heç bir tabe kəndi olmayan" daha doqquz kənd (Kutex, Matsex, Qaracalı və b.) var idi. "Tabe kəndlər" dedikdə, ingiloy və müğalların yaşayış yeri olurdu. Birinci ad türkləşərək islama keçmiş kaxetililərə, ikincisi isə türklaşmış möğollarla aid edilirdi.

Azərbaycan türkləri haqqında isə rus rəsmi qaynağında bildirilirdi: "Düzənlidə yerləşən bütün kəndlər ingiloy adlanısa da, sonradan məskunlaşan və tatar (Türk - Red.) dilində danişan kəndlərdə yaşayanlar onların (ingiloyların - Red.) sayından çıxılmalıdır". Bunlar aşağıdakı kəndlər idi (qaynaqdə yer adları təhrif olunmuş, yüngüləcə "gürçüləşmiş" şəkildə yazılıa alınmışdır): Çobanqolu (30 həyət), Keymur (50), Bazar (30), Almalı (360), Lələli (300), Göglər (20), Katalparax (?), Gönderqala (30), Boymatlu (8), Patara Lahic (60), Didi Lahic (15), Kürdəmir (20), Padar (30), Paidar (?), Muğanlı (300), Babalı (8), Qarabaldur (30). Başqa sözlə, bölgənin 35 kəndindən 17-i və onlarda olan 5191 kəndli həyətindən 1233-ü türkəcə danışan toplum idi.

Car-Balakən bölgəsinə qoşun yeritmək üçün Sisianov Gürcüstanda gedən iç çəkişməni, mərhum çar İraklinin oğlu Aleksandrın galib buraya siğınmasını bəhanə etdi. Rusiya qulluğunu öz ata yurdunun və millətinin manafeyindən uca tutan Sisianov, Kartli çar nəslini Gürcüstandan yox etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. O, gürcü çar ailəsinə bütünlükə Peterburqa köçürdü (zor işlədildiyi üçün çarın arvadı Deda

Vala ermənilərdən olan general-major Lazarevi xəncərlə vurub öldürmüştü). Yalnız İraklinin oğlu Aleksandr ələ keçməmişdi. O, Azərbaycan xanlarının və İran şahının yardımını ilə Kartli-Kaxet çarlığını bərpa etmək, dədə-baba hakimliyini özüne qaytarmaq istəyirdi. Buna görə kiçik bir döyük dəstəsinin başında, Gəncəli Cavad xanın araçlığı və yardımını ilə Car torpağına sığınmışdı.

Sisianov kobudcasına carlıları suçlayaraq, çar oğlu Aleksandrin dərhal ona verilməsini tələb etdi. Mirzə Adıgözəl bəyə görə: "Knyaz (Sisianov) ənbər iyi qələmi ilə məktublar yazdı, onlara (carlırlara – Red.) nəsihət edib bildirdi..." İş isə Rusiya monarxı qarşısında nökərçiliyi üstün tutan XIX yüzil tarixçimizin yazdığı kimi deyildi. Car camaatının başçıları Sisianova təmkinlə dolu bir cavab göndərmişdilər. Burada deyildi ki, çar oğlu Aleksandr onların çağırışı ilə deyil, özü gəlib qonaq kimi bizdən yer istəmişdir, ancaq qonağın, ona düşmən olan bir kimsəyə verilmesi bizim adətimizdə yoxdur. Özü gəldiyi kimi, özü də gedər.

1803-cü il martın başında sayca böyük olmayan rus əsgəri qüvvəsi beşminlik gürcü qoşunu ilə Car torpağına soxuldu. Qoşuna iki general-major (Orbelian və Qulyakov) başçılıq edirdilər, amma keçmiş tarixçilər Sisianovun da burada olduğunu yazarıllar. Carlılar Qanıq çayı üstündə çadırlarını qurub düşmənlə qarşılaşdırıllar. Sisianovun qoşunu çayın keçidində carlıları əzdi, aramızı yürüürən onların "möh-kəm aman evi və ümidgahı on Balakəni dağıtdılar. Onlara gözəl bir qulaqburması verdilər..." (Mirzə Adıgözəl bəy). Amma tarixçinin "gözəl qulaqburması" kimi qələmə verdiyi iş əslində Balakenin bütünlükə dağıdılması demək idi. Rusyanın o zamankı hərb tarixçiləri döyük taktikası baxımından buna heç bir lüzum olmadığını yazarıllar. Ancaq Sisianovun yuxarıda göstərilən 31 mart tarixli əmri yerli əhaliyə qarşı amansız döyük taktikasının bilərkədən işləndiyini göstərməkdədir.

Martin 29-da carlılar çökdürüldü. Onların təmsilçiləri Tiflisə çağırılıb, orada təslim olmaq kağızı imzaladılar. Təslim şərtləri üzrə onlar Rusiyaya 220 pud (3520 kq) ipək bac ödəməli, sadıq olacaqlarını bildirmək adına girovlar verməli, rus qoşununun burada yerləşməsinə razi olmalı idilər. Bunnunla yanaşı, yerli əhali çar oğlu Aleksandri və dağlı silahlı dəstələri öz torpağına buraxmamağı öhdəsinə almalı olmuşdu. Amma bu kağız imzalandıqdan sonra da Sisianov əhaliyə qarşı amansız davranışına ara vermirdi. 23 iyun 1803-cü il tarixli müraciatində o, Car-Balakən əhalisi qarşısında öyünüb deyirdi: "Güt kimin əlindədirə, gücsüz ilə alış-verişə girməz, ona yalnız buyruq verər".

1804-cü ilin yanvarında general Qulyakov, rus gücü qarşısında dilsiz qul olmaq istəməyən carlılar üzərinə yenidən yürüşə qalxdı. Carı da ələ keçirərək yaxıb yandırdı. Oradan Zaqatala üzərinə yeridi. Ancaq dar dağ dərəsində qoşunu ilə mühasirəyə düşüb öldürdü. Car döyüşçülərinin bu savaşı qazanması ruhlandırcı olsa da, uzun sürmədi. 1804-cü ilin yanvarında Car-Balakən camaatları yenidən Rusiya hökmüնə tabe edildilər.

Gəncə yürüş qarşısında. Sisianovun hərbi strateji planında Gəncənin işgali mühüm yer tutardı. O, əvvəlcə Gəncəni dinc yolla ələ keçirməyə çalışırdı. Bunun üçün Cavad xana (xanlıq illəri 1785-1804) təsir göstərmək, onu təslim olmağa məcbur etmək istəyirdi. İlk günlər Sisianov sanki xananın əsəblərini yoxlayır, azığın istəyini pərdələməyə çalışırdı. Lakin Cavad xan onun nəyə qadir olduğunu və istəyin nə olduğunu, görünür, yaxşı bilirdi. Gəncə xanı qəti müqavimət göstərməyə hazır idi.

Sisianovun Cavad xana ilk məktubu. Tiflis 25 fevral 1803-cü il: "Hörmətli məmərunuz Gürgün bəylə göndərdiyiniz məktubu aldım. Orada Sizin dinc, müttəfiq və dostcasına qonşuluq ilişkisi saxlamaq meylinizi gördüm. Bu sözlerin sidq ürkələ yazıldığını qəbul edərək Sizin şəxsi rifahınız üçün

qəlbən sevinir və yenilməz qalacaq bu rıfahınız münasibətiə Sizi təbrik edirəm. Zira Sizi və sizin xalqı... lütfkar rus imperatoru öz himayəsinə götürür. Sizin etimadınızın qarşılıqlı keçəcəyinə təbəəliyinən Gürcüstanla bağlı bütün işlərində şahid olacaqsız. Gürcüstanla, eləcə də sərhəd qonşuları ilə bağlı hər hansı bir məsələ Sizin rəyinizlə, yalnız Sizin icazəniz... alinanandan sonra qəti və qanuni qaydada yoluna qoyulacaqdır. Cünki əlahəzərət hökmədarım məndən bunu tələb edir. Lakin Sizin şərafatlı etimadınızın... ən gözəl zəmanəti o olardı ki, xahişimizi nəzərə alaraq yüksək mənsəbli böyük oğlunuz Uğurlu ağanı əmanət kimi Tiflisə göndərəyidiz. O, burada layaqətinə və mənsəbinə uyğun chitiram və hörmət sahibi olacaqdır. Bu təmənnəm yerinə yetirilsə, onu Gəncə ilə Gürcüstan arasında heç bir ayrı-seçkiliyin olmayaçaqı barədə xeyirxah vədənəzinə eməli timsali kimi qəbul edəcəyəm. Bundan başqa, Sizin ucalığınıza bəslədiyim dostcasına münasibətimin kləzzi rəmzi kləmi mehriban Gürgün bəylə hər biri on arşınlıq məxmər və atlas hədiyyə göndərir və həmişə qulluğunuza hazır olduğumu bildirirəm".

Rusyanın Gəncəyə göz dikməsi nədən irəli gəlirdi? Bu məktub qılınc kimi iti dislərini gizlətməyə çalışan bir yirtici davranışına bənzəyir. Gəncə üzərinə sadəcə qara buludlar deyil, ölümcül bir təhlükə yaxınlaşmadı idi. Yağı onun hökmənү vermişdi artıq.

Başlıca məsələ Azərbaycanla bağlı idi. Gəncə böyük bir işə yalnız başlanğıc, bir körpü olacaqdı. Gəncə çökdürdükdən sonra Sisianov bu şəhərin strateji dəyəri haqqında I Aleksandra yazmışdı: "Gəncə qalası yerləşməsinə görə bütün Azərbaycanı qorxu altında saxlamaq [imkani verdiyindən] onun əsər keçirilməsinə Rusiya üçün çox önemli saymağa əsas verir". İşin başlıca açımı burdadır: Gəncəni tutmaqla bütün Azərbaycanı qorxu altında saxlamaq imkani yaranırdı.

Rus komandanlığının irali sürdüyü başqa suçlamalar əslində bəhanə olsa da, onları bilmək gərəkdir. Dövlət mü-

şavırı Kovalenkonun Sisianova 17 dekabr 1803-cü il tarixli raportu artıq Gəncəyə qarşı hazırlıq getdiyini göstərməkdədir. Bu raportda Gəncə hakimi Cavad xanın "çoxdan bəri Gürcüstana qarşı xeyirxah olmayan" davranışında bulunması bildirilir:

Cavad xan Gürcüstanın "qədimdən təbəəleri olan 2000 Şəmşəddil erməni və türk ailəsini buradan köçüb öz torpağında yerləşməyə şirnikdirmişdir;

Çaroglu qaçqın Aleksandri "onun bütün dələduzları" ilə qəbul etmiş, sonra Car və Balakən başçıları ilə sözbirliyinə girərək oraya ötmüşdür;

Rusiyaya "xeyirxah olmayan" millətlər və hakimlər ilə o sıradan gürcü çar evinin üzvləri ilə əlaqə saxlamaqdadır.

"Gürcüstana qarşı" (Rusiya carlığı öz siyasetini Gürcüstanın adı ilə pərdələməyə çalışırdı) "xeyirxah olmayanlar" sırasında ilk önce İran dururdu. Sonrakı yazışmada bu ittiham başlıca yer tutur. Əslində isə bu da bir bəhanə idi. Gəncə yenildikdən sonra Sisianov çar I Aleksandra raportunda bununla bağlı yazdırdı: "Gəncəli Cavad xanla yazışmada Baba xan (Fətəli şah – Red.) sərdarı tərəfindən İran qosunu və məmərunun [Gəncəyə] göndəriləsi bildirilsə də, S. i. h. (Siz imperator hazırlərinə – Red.) man inamla cəsərət edib söyləyirəm ki, heç bir zaman [Cavad] xanın yanında İran qosunu olmamışdır, ancaq o, Asiya adəti ilə sadəcə məni [bununla] qorxutmaq istəyirdi".

Bütün bunlara görə, yazışmanın başlangıcında Baş komandanın yumşaq, bir növ uyduducu sözler işlətəsi Cavad xanın gözündən qəcmamışdı. O, işin nə yerda olduğunu anlayırdı. Anladığı üçün də hazırlıq görürdü. 1803-cü ilin aprelində Sisianovun kaşfiyyat qulluğu Cavad xanın Qarabağ hakimi İbrahim xanla barışğa gəldiyini, ondan iki top aldığını xəbər verdi. Burada bildirilirdi: "Cavad xan öz qalasını bərkitməkdədir, Gəncəyə yaxın əhatədə yaşayan əhalinin isə (mətnədə: xalqların – Red.) qorunub saxlanması İbrahim

xana tapşırır". Tezliklə Sisianov pərdəli sözləri atıb Cavad xana ultimatum verərək, sözsüz və qeyd-şərtsiz təslim olmayı tələb etdi.

Sisianovun Cavad xana ikinci məktubu. Şəmkir, 29 noyabr 1803-cü il: Gəncə torpağına ayaq basıb bu gəlişimin səbəbələrini Sizə bildirirəm. Birinci və başlıcası: Gəncə və onun ətrafi çariça Tamaranın hakimiyəti dövründə Gürcüstan mənsub idi, sonra Gürcüstanın çarlarının zəifliyi üzündən ondan ayrılib. Bütün Rusiya imperatorluğu isə indi Gürcüstanı özünün hər şəyə qabil himayəsi altına aldıından, onun parçalanmasına göz yumma bilməz. Rus imperiyasının güc və ləyaqəti ilə Gürcüstanın qəniməti və bir parçası olan Gəncənin yabançıların əlində qalması bir yərə sığışa bilməz. İkinci, Gürcüstanın gələrkən yazdımım məktubuma (həmin məktubda oğlunuza əmanət kimi verməyi təklif etmişdim) yolladığınız cavabda Siz zati-aliniz bildirirsınız ki, İran padşahından ehtiyat edirsiniz. Lakin unudursunuz ki, altı il bundan önce Siz Rusiyanın tabeliyində idiniz və Gəncə qalasında şöhrətli Rusiya ordusu dururdu. Üçüncü, adamlarınızın qarət etdikləri Tiflis tacirləri Sizin uca həşəmətiniz tərəfinden razı salınmamışdır.

Həmin üç səbəbə görə də, mən öz ordumla golmişəm ki, şəhərinizi Avropanı adəti üzrə tutum. Başqına, insan qani tökməyə başlamazdan önce etiqadıma və məzhabimə görə təklif etməliyəm ki, şəhəri davasız-savaşsız təhvil verəsiz. Sizdən ikicə söz tələb edirəm. Birini seçin: "ha", ya "yox". Yəni təslim olursuz, ya yox? Yəqin bəlli olsun ki, belə pis havada ordu götürüb buralara galmışıkə, deməli artıq heç bir müqavilə bağlanıa bilməz. Buna görə də, Sizin təslim olmağınızı qabaqcadan müəyyən etmişəm və yalnız onda mənim lütfkar padşahının sonsuz şəfqət və mərhəmətinə görəcəksiniz.

Yox, bunu istəmirsinizsə, bəxtinizdən küsün, bir zaman İzmayı, Oçak (hər ikisi Osmanlıya aid – Red.), Varşava və bir çox başqa şəhərlərin aqibəti sizi gözləyir. Sabah

günortaya kimi cavab almasam, döyüş tonqalı qalanacaq. Gəncəyə qılinc və atəşlə gələcəyəm. Onda sözümüz üstündə necə dura bilməyimi görəcəksiniz".

Cavad xanın cavabı. Gəncə, 29 noyabr 1803-cü il "Məktubunu aldım. Yazırsan ki, şahzadə Tamara zamanında Gəncə Gürcüstandan asılı olmuşdur. Bu nağıla bir kimsə inanmaz. Amma əcdadlarımı Abbasqulu xan və başqları Gürcüstanı idarə edirdilər. İnannırsansa, yerli qocalardan soruş. Hələ indiyədək Gürcüstanda onun məscid və dükənləri qalır, bir çox gürcüdə buyruqları saxlanılmışdır. İraklinin və atamızın dövründə Gəncə ilə Gürcüstanın sərhədləri dəqiqləşdirilib. Bununla belə, mən desəm ki, babağım Gürcüstanda vali olublar, bir kimsə bu sözə hörmətlə yanaşmaz, bir kimsə də Gürcüstanı mənə qaytarmaz.

Sən bir də yazırsan ki, altı il öncə mən Gəncə qalasını Rus Padşahına vermişdim. Bu doğrudur. Onda sənin Padşahın mənə fərman göndərmişdi, mən isə onun təkilfini qəbul edib qalani vermişdim. Əgər indi də sənin Padşahın fərman göndərmişsə, onu mənə göstər. Onun iradəsini bilsəm, götür-qoy edərəm.

Sən bir də yazırsan ki, guya bir zaman mən Gürcüstan asılılığında olmuşam. Qoy sənə bəlli olsun, sənin padşahının fərmani indi də əlimdədir. Bax gör, orada mən Gəncə bəylərbəyi, yoxsa Gürcüstan vassali adlanıram? Buradan aydın olur ki, sözlərin tam yalandır.

Bundan başqa, Gonconi sənin padşahına verəndə İran şahı Xorasanda idi və əlim ona çatmadığı üçün mən, bir böyük müstəbid kimi rus padşahına tabe olmayı lazımlı bildim. İndi isə Allaha şükür, İran şahı yaxınlaşdırıcı, onun gəndərdiyi baş komandan artıq burdadır. Əsgərlər də gəlir-lər...

Mənimlə savaş fikrinə düşmüsənsə, mən hazır. Əgər öz toplarını öyünürsənsə, mənimkilər onlardan geri qalmır, sizdə top lüləsinin uzunluğu bir arşındırsa, bizdə 3-4 arşındır, uğur isə Allahın əlindədir. Mənə savaşa hazır olmağı

təklif edirsin? Sən Şəmşəddilə girən gündən savaşa hazırlam. Savaşmaq istayırsənə, savaşsaq. Qorxu gəlirsin ki, təklifini qəbul etməsəm, başıma bəla gələcək. Əslində bədbəxtlik soni Peterburqdan qova-qova bura çəkib gətirib. Bunu zaman, bir də savaşın özü göstərəcək".

Sisianovun Gəncə ermənilərinə məktubu. Belə bir cavab Rusiya bas komandanı üçün çox gözlənilməz idi. Car-Balakən doyuşlarından sonra qarşıda yenİ çarpışmalar durması aydın idi. Əsgəri qüvvəsinin çoxluğuna baxmayaraq, Sisianov "ayır-buyur!" siyasetinə əl atdı. 1803-cü il noyabrın 30-da o, Gəncə ermənilərinə belə bir fitnəkar məktubla üz tutdu: "Qalib Bütünrusiya ordusu ilə Gəncə torpağına girərkən, hamınız lütfkar rus hökmədarlarının adından əmin edirəm ki, Bütünrusiya taxt-tacının müdafiisi üçün qalxan hər kəs özünü və əmlakının təhlükəsizliyinə tam təminat alacaq, müsəlmanların soyğunçuluğundan, hər cür təqib və sixişdirmalardan canınız qurtaracaq, sizə Gürcüstanın hər hansı bir guşəsində asudə yaşamaq hüququ veriləcəkdir".

Daha dörd ultimatum. Bundan sonra Sisianovdan Gəncə xanına daha dörd məktub gəldi. Dördü də hədə-qorxu ilə dolu idi. 9, 11, 26 və 29 dekabrda yazılım bu məktublarda o, diplomatiya qoxusunu gəlməyen belə deməclar işlədirdi:

"Dünyada kim cəsidiş ki, rus qoşunu qala üzərinə gəlin, amma onu ələ keçirmədən çıxıb getsin"; "lovğalananları qanına qołtan edəcəyəm"; "mən öz etiqadımı görə Asiya məgrurluğuna nifrat edirəm"; "bu məktuba elə bu gün cavab verilməlidir" və s.

Belə bir üzdnəriq yazışma qarşısında Cavad xan "Asiya məgrurluğu"ndan dönmədi. Görünür, şəhərin və aqibətinin nə olacağını xan yaxşı anlayırdı. Yalnız bütün bu təhqiqləri udaraq şərfsiz bir davranış ilə Sisianovla barışığa gelmək olardı. Cavad xan milli varlıq və leyaqotını bu ölçüdə endirib ayaq altına ata bilməzdı. Ölümü şərfsizlikdən uca tutdu. Dekabrın 28-də yazdığı cavab bunu aydın gös-

terir: "Nə hədlə belə danışısan, mən ki, sənə tabe deyiləm. "Elə bu gün cavab ver". Bu nə deməkdir? Heç nökərlə də belə rəftar etməzlər. Həddini bil. Məktubu haçan istəsəm, onda yollayaram. Bu bir. Qaldı şəhərin verilməsinə, xam xəyalдан əl çək, Gəncəyə yalnız meyitimin üstündən keçə bilərsən. Bildin? Mən ölündən sonra, özgə yolla yox!".

Sabahı gün Sisianovdan son məktub gəldi. Görəsən bir aya yaxın sürən hədə-qorxu qarşısında Cavad xanın ərdirənişi onu düşündürə bilmmişmi idi? Sonuncu məktubun başında təessüs bənzəyişli bir şey duyulmaqdadır: "Qalanı xoşiuqla vermək meyliniz olmadığını görünçərinci dəfə təslim şərtlərini Sizə göndərməyi özümə borc bılırəm... Məktubla tacili cavab istəməyim isə heç də o demək deyildir ki, mən düşmənimi nökər, qul sanıram". Hər halda Rusiya bas komandanı taktikani azacıq da olsa dəyişdirirdi. İlk önce o, heç bir danışq aparmadan, heç bir andlaşma, müqavilə bağlanılmadan qalanın sözsüz verilməsini tələb edirdi, indi "təslim şərtləri" irəli sürür, hətta Cavad xana Rusiya tabeliyində bir vassal kimi xanlığı idarə etmək hüququ vəd edirdi. Ancaq təklif olunan beş təslim şərti çox ağır, qılınc kimi kəskin idi. Budur onlar:

"Gəncəli Cavad xan tabeliyindəki bütün əhalisi ilə birgə Bütünrusiya padşahının təbəəliyinən and içir.

Qala tamamilə təmizlənir və ora rus qoşununun topları, hərbi sursatı yerləşdirilir.

Gəncəli Cavad xan Rusiya imperiyasının tabeliyində olaraq əvvəlki ixtiyarla öz əraziyini idarə edir və Rusiyaya ildə 20 min manat xərac verir. Bu maddələri imzalayan zaman 1804-cü ilə düşən məbləği əlüstü ödəyir.

Qaladakı və Şəmşəddil yolundakı ordunu ərzaqla təmin edir.

Şəmşəddilin və onun əyalətinin əhalisini sixışdırmaq olmaz, çünki onlar artıq Gürcüstan hökumətinin idarəsinə keçirlər.

Yuxarıdakilara sədaqətlə əməl etmək üçün Cavad xan Gəncəli öz oğlu Hüseynqulu ağanı Gürcüstanın baş həkimin yanında həmisişlik qalmaq üçün əmanət verir".

Gəncə döyüşçülərinin igidliyi. Quruqobu döyüşündən sonra rus əsgərləri şəhərə gərib içəri qalanı six mühəsirəyə almışdır. Sisianovun göstərişi ilə qala müdafiəçilərinə bir ay içerisinde dışarıdan su və odun verilmirdi. Ancaq Cavad xan qısa yaxşı hazırlıq görmüşdü. Mirzə Adığözəl bəy yazır ki, Cavad xan hücumları "igidlik və qoçaqlılıqla dəf edirdi".

Sisianov Gəncə üzərində 11 topu olan 6 piyada batalyonu, 3 eskadron, 200 kazak və 700 Qazax-Şəmsəddil-Borçalı-Dəmirçi atlısı ilə gəlmişdi. Şəhərə hücum edən birinci rus kolonu (gen-m. Portnyaginin başçılığı altında) tərkibində sonunculardan 600 atlı var idi. Qalanlarına qaladan bir kimsənin çıxıb qaçmamasına göz olmaq tapşırılmışdı. 1804-cü il 2 yanvar axşamı Sisianov rus qoşunlarına qalanı almaq əmri verdi. Məladi bayramının ikinci gecəsi müsəlmənlər üçün də bayram idi. Orucluq bayramının qarlı gecəsi Gəncə döyüşçülərinin qanına boyandı. Onlar qala divarlarını aşmaq istəyən rus piyadasının iki hücumunu dəf etdilər. Üçüncü basqında pozulduqları. Çünkü mayor Lisaneviçin güləşlərə Cavad xan öldürildi. Oğlu Hüseynqulu ağa da şəhid düşdü. Döyüş qırğına çevrildi. Mirzə Adığözəl bəydən fərqli olaraq Mirzə Camal Cavanşir hətta "ümumi qırğıñ" anlayışı işlədir.

Sisianovun hökmü ilə "şəhər əhalisinin köç-külfətinini şəhərə, Cavad xanın ailəsini isə məscidə apardılar. Məscid-dən də bir evə gətirib, üstündə qarovullar qoydular" (Mirzə Adığözəl bəy). Başqa bir qaynaq üzrə xanın qadını Böyük-xanım da başqala bürcü qapısının qorucuları sırasında əlin-də qılınç vuruşurdu. O, əri və oğlunun meyitlərini bürclərdən yerə endirtmiş, sonra isə xan sarayının kəllə otağına götürmişdi. Sisianov meyitlərin arndıca buraya gəlib çıxdıqda, Böyük-xanım ərinin qılincını qapıb, Rusiya sordarını öldür-

Rusyanın Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işgal etməsi.

Xanlıq dövrünün sonu

mək istəmişdi. General Karnyagin öz gündəliyində bildirir ki, yanında yavəri olmasayı, Sisianov qurtula bilməyəcək-di. Yanvarın 5-də Cavad xan oğlu ilə Şah Abbas məscidi yanında dafn edildi.

Gəncə döyüşünə Sisianov özü yekun vurmışdır. Onun verdiyi arayış doğru sayılırsə (burada kiçiltmə də ola bilər), ruslar 3 zabit, 35 "aşağı rütbəli" (əsgər) itirmiş, 14 zabit və 192 "aşağı rütbəli" yaralanmışdı. O, qalada 12 top, 55 pud (880 kq) bərət, "çoxlu taxıl ehtiyatı" ələ keçirmişdi. Gəncəli-lərin itgisi böyük idi: öldürülənlərin sayı 1500 (yarananların sayı bəlli deyil), əsir düşənlərin sayı isə 17222 göstərilir. Müdafiəçilərin toplu sayı 18722 idi.

Burdan aydın olur ki, Gəncə döyüşü əslinde xalq mü-dafiəsi səciyyəsi daşımış, bu müdafiədə yalnız Gəncə əhli deyil (burada yaşayanların sayı 3 mindən bir az yuxarı idi), etraf torpaqlarda yaşayan əhali də geniş iştirak etmişdir. Buna görə də, Azərbaycan tarixçilərinin Rusiya qoşunları-nın gəlisiñi bir zaman "kömüllü birləşmə" kimi qələmə ver-məyə çalışması tarixi gerçəkliyə uyuşmayan haqsız bir iş sayılmalıdır.*

Çar hökumətinin Gəncə qırğınına baxışı. Çar hökuməti zəfərini qeyd etməkdə idi. Döyüş bitən günü, 1804-cü il yanvarın 3-də imperatorluq zərbxanasında Gəncənin alınmasında iştirakına görə döş medalı təsis edildi.*

* Kükündən yanlış bu konsepsiya "Azərbaycanın Rusiyaya birləşdiril-ması və onun iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində mütarraqqi nəticələri" (Bakı, 1955) adlı kitabda irəli sürülmüşdür. Mərhum Ə.Sumbatzadə və Q.Mehdiyevin yazıqları birinci bölmədə deyilir: "Rus qoşunlarının bu zaman rast goldiyi kiçicik müqavimət yerli əhali ilə deyil, İran və Türkiyənin birbaşa agentləri ilə bağlı id"... Sual olunur: yalnız çox da böyük olmayan Gəncədə bu dövlətlərin 20 minə yaxın agentimi vardi, yoxsa bütün yerli əhali onların agentləri idi?

Harqudnas medallı "за участия" во взятии Гянджи 3 января 1804 г." adlanan bu medalın bir nüsxəsi Bakıda, Azərbaycan tarixi muzeyində saxlanılır, inv. N 19840.

Rusyanın Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işğal etməsi.
Xanlıq dövrünün sonu

Gəncə qalası, xan sarayı qala divarları ilə birlikdə uğurulub yox edildi. Gəncə xanlığı ləğv edildi və dairəyə çevrildi. Minillik tarixi olan Gəncənin adı da tarixdən silindi, ona I Aleksandrın arvadı Yelizavetanın adı verildi. (Yelizavetpol). Gəncə sözünü dilinə gətirən hər bir kəs bir qızıl cərimə ödəməli idi.

Gəncə qırğını I Aleksandrın xoşuna gəldi. Sisianovun adına 5 fevral 1804-cü il buyruğunda çar "Gəncənin işğalı zamanı baş verən hadisələrdən" məmənnun olduğunu bildirirdi. Burada deyilirdi: "... Asiya qüruru qarşısında güzəştə getmək pis olardı və belə bir örnök o ölkənin (Azərbaycanın – Red.) başqa hakimlərini də dikbaşılığa gətirərək,... sizə tapşırılan planın yerinə yetirilməsində sonralar çətinlik doğura bilərdi".

Çar hökuməti Car-Balakən torpağında da, Gəncədə də bilərkədən cəza əməliyyatları səciyyəsi daşıyan qorxuducu savaş yolu seçmişdi. Əhalini qorxutmaq üçün Azərbaycan xanlıqlarına qarşı elan edilməmiş savaş açmışdı. I Aleksandrın buyruğunda öz baş Qafqaz komandanına çar bu fikri aşağıdakı sözlərlə anladırdı: "Gəncənin başına gələnlər və general-mayor Qulyakova Car əyalətinin xəyanətinə görə cezalandırma tapşırığının verilməsi o ölkə xalqına [dirəniş göstərərsə] aqibətinin nə olacağını aydınlığı ilə göstərəcəkdir".

Gəncə qətləməli keçmiş yazarların gozu ilə. "Vazeh (təmiz) türki" dilində Qarabağnamələrdən birini yanan Mir-mehdi Xəzani (1809-1894) Gəncə savaşının "kütləvi qırğına", "qətləmə" çevirildiyini bildirən ilk Azərbaycan müllifi dir. O yazır: "Axır ki, mayor Lisaneviçin bir gülləsi ilə (Cavad xan) barui-həyatından sərazır oldu... soldatlar haman saat dörd tərəfdən hücum edib, daxili Ərk oldular. O bayram gününü onlara qarə edib, müddəti – üç saat tamam o şəhərdə xalqı kütləvi şəkildə qırıldılar... Üç saatdan sonra sərdar (Sisianov) qadağan qıldı ki, dəxi səfəki-dəmədan əl

götürüb, gırıftar olanları hüzura götürsinlər. Xalqı qaladan kənarə çıxarıb, qalanı xalqdan təmizləsinlər... Həqiqətən bu cür qala almaq və bütöv qətl (i)am olunmaq Çingiz xan qoşunundan və Teymurələng zamanından sonra bu vilayətlərdə və məməlikdə görünməmişdi".

Mirzə Camal Cavanşirin oğlu Rzaqulu bəy də Gəncədə "ümumi qırğın" olduğunu yazar.

Kökcə erməni olan Mirzə Yusif Qarabağı Nersesov (1798-1864) "Tarixi-Safî"nin ayrıca bir bölümündə bu mövzuya toxunur: "Cavad xan isə düşməninə ağır zərbələr vuraraq özünü qəhrəmancasına müdafiə edirdi... rus əsgərləri qalanı zəbt etdilər. Əsgərlər hər tərəfdən qalaya daxil olub, onların orucluq bayramını qurban bayramına çevirdilər və işqli günlərini qaranlıq gecəyə döndərdilər. Sərdar camaati qırmağa əmr verdi.

Üç saat qılıncalar başlara endi və can alan nizələr ürəklərə sancıldı, rus əsgərləri arası kəsilməyən qırğından əl çəkmirdilər. Üç saatdan sonra sərdar qırğının dayandırılması və əsirlərin onun yanına gətirilməsi əmri verdi".

Rusiya tarixçisi A.Kaspari özünün "Pokorenniý Kavkaz" (SPB, 1904) kitabında gəncəlilərin ölüm-dirim savaşından yayınmadıqlarını bildirir: "Xanın ölümü duyulunca Gəncə qüvvələrinin mənəviyyatı sarsıldı; beləliklə, savaş ruslar tərəfindən qazanılmış oldu. Savaş şəhər içində keçirildi. Gəncəlilər şəhəri ev-ev müdafiə edirdilər. Buna görə çox ağır tələfat verdilər".

4. 1804-1813-cü illər Rusiya-İran savaşı. Quzey Azərbaycan xanlıqları uğrunda mübarizənin yeni dönümü

Savaşın başlanması. Gürcüstanın birləşdirilməsi, Gəncənin tutulması və Rusyanın getdikcə Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsi İranı qəti tədbir görməyə məcbur etdi. Transqafqaz ölkələrinən əl çəkmək istəməyən İran

dövləti öz qoşuluğunda Rusiya imperiyasının hökmranlıq qazanması ilə barışa bilmirdi. Beynəlxalq durum İranın Rusiya işgəlinə qarşı çıxmazı üçün şərait yaradırdı.

Bu savaş hər iki tərəf üçün ədalətsiz idi. Çünkü özgə torpaqlarının ələ keçirilməsi uğrunda gedirdi. Rusiya çarlığı İranla yanaşı Quzey Azərbaycan xanlıqlarına qarşı da savaş aparır, onları ələ keçirərək yerli xalqın mənafeyini tapdaluayırdı. Burada ələ keçirdiyi torpaqları Rusiya, bütöv bir etnik toplum, etnik birliliyi olan bir torpaq kimi özünə qatmış, Balkanlarda olduğu kimi dövlət qurumları yaratmadı. Bu isə bu torpaqların hüquqsuz bir müstəmləkə kimi imperiyanın sümürgəc sistemində qatıldığını göstərirdi.

1804-cü ilin mayında İran rus qoşunlarının Trans-qafqazdan çıxarılmasını tələb etdi. Rusiya bu tələblə rədd etdi, 1804-cü il iyunun 10-da iki dövlət arasındaki diplomatik münasibətlər kəsildi. Savaş başlandı.

İran tərəfinin planına görə qoşunlar iki yönündə: İrəvan-Qazax və Şuşa-Gəncə üzərinə hücum edərək Tiflisi tutmali idilər, Qafqazda yerini bərkitməli, Quzey Qafqazı Qızıyar xəttinə kimi "gavurlardan təmizləməli" idilər. Rusiya komandanlığı üçün ön planda Azərbaycan xanlıqlarının ələ keçirilməsi dururdu. İrana qarşı ayrıca bir əməliyyat aparmaq nəzərdə tutulmurdu, çünkü komandanlığın əmri altında olan rus qoşunları sayca az idi. Başlıca diqqət İran qoşunları hərəkətinin qarşılınmamasına yönəlmüşdi. Bir də I Aleksandr və onun Qafqaz komandanlığı, "hər zaman zəfər calmağa öyrənmiş Rusiya qoşunlarının" ciddi dirənişlə qarşılaşacağını düşünmürdürler.

İlk döyüşlər. Fətəli şahın oğlu Güney Azərbaycanın hakimi şahzadə Abbas Mirzənin 50 minlik ordu ilə İrəvana yaxınlaşması Sisianov üçün gözənlənməz olmadı. O, bütün qış qoşun hazırlamaq və səfər tədarükü görməklə keçirmişdi. İrəvan hakimi Məmməd xanın onu "vaxt itirmədən" İrəvana çağırması nəzərə alındı, 1804-cü il iyunun sonunda

3600 piyada, 3 eskadron atlı və 300 kazakdan ibarət olan rus qoşunu 12 top ilə artıq İrəvan yaxınlığında idi. Üçkilsə (Eçmədzin) və Qəmərlidə olan ilk döyüşlərdə Sisianov üstünlük qazandı. İrəvan şəhərini mühəsirəyə aldı. Gənc oğlunun (Mirzə Adığözel bəy Abbas Mirzəni bu zaman "küçük bir uşaq" adlandırır) uğursuzluğunu eşidən Fətəli şah özü də buraya gəldi. İkiqat çevrə yarandı: ruslar İrəvanı, iranlılar isə rusları arxadan araya aldı. Bütün giriş-çıxış yolları sonuncuların üzünə qapandı.

Sisianovun ağır durumda olması dərhal onun ötəri (yerli) müttəfiqləri arasına pozuntu saldı. İlk önce onunla yürüşə çıxmış gürçü knyazları döyüş yerini buraxıb qaçıdlar. Ancaq qapalı yol keçidlərində İran əsgərləri onları tutub əsir etdi. Fətəli şah yanında olan çar oğlu Aleksandrı gizli tapşırıqla Tiflisə göndərdi. Qazax və Borçalı türkləri Rusiyadan üz əvirib itatdən çıxdılar. Mirzə Adığözel bəy yazır: "Şəmsəddinli mahali, Tiflis şəhəri yə Nəsib bəydan başqa (Borçalı Nəsib bəy Gəncə savaşında mayor Lisaneviçin əlaltıdı – Red.) bütün elat, kəndlər, hətta Başaçığa qaçan (gürcü) valizadələr də gəlib valiya (çar oğlu Aleksandra – Red.) qoşuldular və üşyan etdilər". Pənbəkli türkər də belə etdilər.

Korluq çəkən qoşun üçün Sisianov azuqə gətirtməyə çalışdı. Ancaq onun göndərdiyi 150 əsgər Qara mayor (Montrezor – Red.) başda olmaqla üşyan etmiş pənbəkli tərəfindən məhv edildi. Rus qoşunu içina qızdırma-titrəmə (tropik malyariya) azarı düşdü. 1804-cü il sentyabrın 4-də Çiçənov aradan çıxıb Tiflisə döndü. Üşyan etmiş "Borçalı və sair Gürcüstan elatı" (M.Adığözel bəy) yenidən Rusiya təbəəliyinə keçdi.

Qarabağ xanlığının Rusiyaya tabe edilməsi. Kürəkçay andlaşması. Gəncə xanlığı işgal edilən kimi Sisianov Qarabağ xanlığına təzyiqi gücləndirdi. O, mayor Lisaneviçi Gəncədən birbaşa İbrahim xanın yanına göndərib, Rusiya təbəəliyinə keçməyi təklif etdi. Xan "mayora xoş cavablar ve-

rərək, onu böyük chtiramla və hörmətlə yazılımış məktublarla yola saldı" (Mirzə Camal Cavanşir). Təbii, Gəncə faciəsi göz öndəndi.

Bu zaman Qarabağda vəziyyət olduqca mürəkkəb idi. Əhmədbəy Cavanşir yazır: "... Şuşada əyanlar bir-birinə düşmən olan iki dəstəyə bölünmüşdülər. Bu dəstələrdən biri rusların Zaqqafqaziyanın işlərinə qarışmasını gözləyərək heç bir vəchlə İranə tabe olmaq istəmir, digəri isə... İran hökmədarını hər vasitə ilə razı salmağa çalışır".

Son anda Qarabağda ruslara rəğbət bəsləyən Məhəmmədhasən ağanın dəstəsi üstün gəldi. Əhməd bəy Cavanşir burada ayrıca qeyd edir ki, "o zamankı İran sərkərdələrinin və o cümlədən şahın özünün rəyinə görə, alınmaz qala olan Şuşa şəhəri iranlılar üçün Zaqqafqaziyanın açarı, ruslar üçün isə İranın qapısını hesab edilirdi". İravandan döndükdən sonra Fətəli şah Qarabağ xanlığını ələ keçirməyi qarşıya qoydu. Gəncə tutulduqdan sonra ruslar üçün Qarabağa yol açıq idi. Şah öz sarayında əmanət olan Əbülfət xani beşminlik bir qoşunla "atasına yardım və kömək göstərmək adı ilə" (M.Camat Cavanşir) Qarabağa göndərdi. Tapşırıldı ki, Məhəmmədhasən ağanı və İranə qarşı olan bir neçə Qarabağ bəylərini şahın hüzuruna göndərsin. İbrahim xan şahın yardımını qəbul etməyib, oğlu Əbülfət xana ağır cavab göndərdi, Qarabağ torpağına girməyi ona yasaq etdi. Ancaq oğlu bu yasağı pozdu. Dizəq mahalının Tuğ kəndində olan İbrahim xan və Məhəmmədhasən ağə şah qoşununu burada qarşılıyb məglüb etdilər. Qoşunun bütün at və heyvani ələ keçirildi, sərbəzlardan çoxu öldürdü, bir çoxu əsir düşdü.

Fətəli şah özünü sindirmayıb, qulluğunda duran üç xanı Qarabağa göndərdi. Şah "bu elçiləri mülayim və şəfqətli sözlər, möhkəm təəhhüdlər və qəliz andlarla dolu fərمان ilə İbrahim xanın yanına göndərib söz verdi ki, bütün Qarabağ mahalını, şah xəzinəsinə çatmali olan mədaxili ilə birlikdə əbədi olaraq mərhum İbrahim xan nəslinə verəcək; öv-

ladlarından iki nəfərini də Şuşa qalasına, İbrahim xanın yanına girov göndərəcəkdir" (M.Camat Cavanşir). Bu eşidilməmiş güzəşt (şahlar və çarlar adətləri üzrə Azərbaycan xanlarından oğlanlarını girov alardılar) qarşılığında Gəncə və Tiflis yolu üstündə çox önəmli yer tutan Əsgoran qalası İran qoşununa təhvil verilməli idi.

İbrahim xan şahın fərmanını cavabsız buraxdı. Tiflisə elçi göndərib Sisianovdan yardım istədi. Mayor Lisaneviç rus əsgəri böülüy ilə Qarabağa göndərildi.

1805-ci ilin yazında Sisianov İranı qabaqlayıb Azərbaycan xanlıqlarını tabe etmək üçün Gəncəyə gəldi. Buradan İbrahim xana məktub yazıb, Rusiya ya İran dövlətlərinəndə hansına tərəf olduğunu açıq bildirməyi ötkəmliklə tələb etdi. Yazdı ki, bu iki yoldan "sizə yalnız yaxşısını seçmək qalır". Onun anlayışında "yaxşı yol" Rusiya idi. Söz yox, səksəni haqlamış Qarabağ xani yaşamında belə bir kəskin vaxt azlığı ilə üz-üzə gəlməmişdi.

Sisianov Gəncənin gündoğarında, Kürəkçay üzərində düşərgə salmışdı. İbrahim xan oğlanları Məhəmmədhasən ağa, Mehdiqulu ağa, Xanlarağa və Qarabağın başqa əyanları ilə birlikdə buraya gəldi. Adam göndərib kürəkəni, Şəki hakimi Səlim xanı da əyanları ilə "böyük sərdərən" yanına çağırıldı. Sonra andlaşma oldu: xanlar "Andlı öhdəlik" ("Klötvennoe obehanie") adlanan müqaviləyə möhürünləri basdırılar, Sisianov isə qol qoydu. 1805-ci il 14 may Kürəkçay andlaşması 11 maddədən ibarət idi. Qarabağ xani Rusiya çarının vassali olmasına razılıq verir (maddə 1), müstəqil xarici siyaset hüququndan çarın xeyrinə imtiна edir (maddə 4), çar xəzinəsinə hər il 8000 çervon bac verməyi öhdəsinə götürürdü (maddə 8). Rusiya dövləti də üzərinə müyyən təəhhüdlər götürür, daxili idarəetmə ilə bağlı hakimiyət işlərinin xanın öhdəsində qalacağına söz verilirdi. Rusiya çarı özünün və vəliəhdələrinin adından "zati-alilərinin (İbrahim xanın - Red.) və onun varislərinin ölkəsinin (Qarabağ xanlığının -

Red.) bütövlüyünün saxlanılmasına öz imperator zəmanətini verir" (maddə 2); söz verirdi ki, xanın varis və davamçılarının "Qarabağ xanlığı üzərində hakimiyyəti dəyişilməz saxlanılacaq", daxili idarəetmə ilə bağlı hakimiyət işləri, məhkəmə və divanxana, ölkədən yığılan golir "zati-alilərinin (xanın – Red.) səlahiyyətində qalacaqdır" (maddə 5). Lakin bu, xanlığın iç idarəciliyinin olduğu kimi saxlanılması, bir çar vassali kimi xana tam iç siyasi muxtarriyyəti verilməsi demək deyildi. Çünkü general-leytenant (oğlanları Məhəmmədhəsən və Mehdiqulu – general-mayor, kiçik oğlu Xanlar isə polkovnik) rütbəsi alan Qarabağ xanı artıq Qafqaz komandanlığının əmrlərini də yerinə yetirməli idi. Bununla yanaşı, mayor Lisaneviç başda olmaqla 500 rus əsgərinin qalaya bitişik Xanbağı adlanan yerdə yerləşdirilməsi də xanın davranışına hüdud qoyurdu.

Şəki xanlığının Rusiya tabeliyinə keçməsi. Sisianov əski Şəki hakimi Məhəmmədhəsən xana çox inamsız yanaşındı. Gəncənin çökdürləməsindən altı gün sonra (9 yanvar 1804) o, Məhəmmədhəsən xana təhqirlə dolu bir məktub göndərdi. Xanı milçək, öz dövlətini isə qartal adlandıran Sisianov burada yazdı: "Əmin ol, mənim yalnız bir buyruğum yetər və onda Nuxa xanlığı da Gəncə xanlığı kimi yox olacaq". Ancaq bu xanın yerinə göz dikmiş olan Səlim xanın da başına "ağıl qoyurdu". Səlim xan xanlığın ona verilməsi barədə Sisianovun and iib söz verməsini xahiş etmişdi. Baş komandan bu məktuba cavab verməmiş, onun yerinə polkovnik Karyagin xana belə bir öyüd vermişdi: "ona (Sisianova – Red.) çıxmır gərəkdir siz Nuxada xan olasınız? Axi, gerçəyi budur ki, mərmi və gülə havası altında o, hər hansı bir xanı oynamamaq məcbur edə bilər; siz əgər Nuxa xanlığına bərpa olunmaq istəyirsinizsə, fars biçiliyi ilə möhürsüz axmaq məktublar yazmalı deyil, onun (Sisianovun – Red.) çağırışı ilə Tiflisə yanına gəlib rica etməlisiniz..."

Dolğun siyasi döslərdən sonra xanlıqa çıxarılan Səlim

Rusyanın Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işgal etməsi. Xanlıq dövrünün sonu

xan, təbii, İbrahim xanın "köməyilə mərkəzi hökumətə (Rusiyaya – Red.) arxalanırdı" (M. Adığözel bəy). Şəki xanlığı əslində Qarabağ xanlığı ilə bir gündə, Kürəkçay görüşlərində tabe edildi. M. Adığözel bəy də, M. Camal Cavanşir də bunun belə olduğunu yazırlar: "Kürəkçayın qıraqında bir neçə gün bayram, şənlik və qonaqlıq oldu. Sonra traktat və əhdnamə yazıldı. İbrahim xan və Şəki hakimi Səlim xan ona möhür basdilar, böyük sərdar (Sisianov) isə qol çəkdi". Ancaq siyasetçilik işlədərək, Şəki xanlığı haqqında andlaşmanın tarixi bir həftə sonraya çəkildi: 21 may 1805-ci il. Hər iki andlaşma bir-birinə əkiztəyi qədər bənzəyəli idi. Şərtləri də eyni. Səlim xan da bir gündə rus ordusunun general-leytenantı oldu, çara baş komandanının vasitəçiliyi ilə ərizə yazıldı. "Dörd aydan sonra (hər iki xana) bu iiltifat və daimi məvəcibili dərəcələrinin verilməsi haqqında fərمان gəlib çatdı" (M. Camal Cavanşir). Şəki xanlığına da 500 rus əsgəri gəndərildi. Rus qoşunu üçün ayrıca bir qala tikiləməsi nəzərdə tutulurdu. (Ancaq bu qala tikilmədiyindən memarlıq incisi olan Şəki xan sarayı kazarmaya çevrilmişdi). Yalnız bir fərq vardi. Bu xanlıq üzərinə qoyulan bac ödənişi 7000 cərvon idi.

Rusiya-İran savaşının 1805-ci il döyuşləri. 1805-ci ilin yazında şah hökuməti rusların irəliləyişini saxlamaq və onları Quzey Azərbaycandın vurub çıxarmaq istyayırdı.

İyun ayının birinci yarısında Abbas Mirzə on min əsgər ilə Qarabağ üzərinə hərəkətə başladı. Arazın suyu qalxdığı üçün Xudafərin körpüsündən keçərək, Çəbrayıl bağları yaxınlığında Məhəmmədhəsən ağanının Qarabağ qoşunu və mayor Lisaneviçin yeger alayı üzərində üstünlük qazandı. Sonuncular Şuşa qalasına sığınmalı oldular. Qızılıbaş ordusu iki qola ayrıldı. Biri Şuşanın dörd ağaclığında Ağoglanı tutdu, o biri yarısı Əsgəran, Şahbulagı qalalarını tutdu.

Baş komandan bir alayı onlara qarşı çıxardı. On bir günlük davada qoşunun yarısı qırıldı, polkovnik Karyagin

və podpolkovnik Kotlyarevski yaralandılar. Rus qoşunu Şahbulagı alsa da, çəkilib Gəncəyə getməli oldu.

Fətəli şah da qalan İran ordusu ilə Ağoğluna gəlməmişdi. Ancaq Xəzər dənizi ilə Talyş və Rəşt vilayətlrinə rus qoşunu çıxarılması barədə xəber alan kimi geriyə dönüb Ərdəbilə getdi.

Baş komandan Sisianov isə bu zaman qoşunla Tiflis-dən Azərbaycana yollandı. Bunu eşidən Abbas Mirzə onunla qarşılaşmadan öz növbəsində Tiflis üzərinə yol aldı, Sisianovun orada olmamasından faydalanaq istədi. Amma Zəyəm yaxınlığında onun ardına qoşan Karyaginə üstün gələ bilmədi. İran qoşunu burada böyük itki verib, Qazax sultanlığına soxuldu. Abbas Mirzə, ayrıca bir fərman və çar oğlu gürçü Aleksandrın vasitəsilə qazaxlılardan onun tərəfinə keçməyi, Tiflis üzərinə yürüsdə ona yardımçı olmayı tələb etdi. Qazaxlılar isə bu zaman artıq Rusiya komandanlığına sadıq qalmağa söz vermişdilər. Onlar Əliağa Avçi oğlu adlı bir bəyə Abbas Mirzə və Aleksandrin yanına guya, dənişq üçün göndərib vaxtı uzatdular. Qazağın dinc əhalisini Sənain və Əhlətədə erməni monastırlarına köçürüb, rus komandanlığından yardım istədilər və yalnız bundan sonra Abbas Mirzənin sözünü rədd etdiklorını bildirdilər. İran qoşunu yuxarı yol ilə Qazağa yetişdikdə hazırlıq görmüş yerli qoşun çəkinmədən onunla döyüşə girdi. Fars tarixçisi Mirzə Feyzullahın yazmasına görə: "Qazax əhli onların (İran qoşunlarının – Red.) İrəvana sarı gedisiñə dırəniş gəstərdi. Demək olar hərfərsəxdə, bunların isə İrəvan düzənlilikinin başlangıcına kimi toplu sayı 18-dir, qazaxlılar pusqlar qurur və o dərəcədə qorxu bilmirdilər ki, şahzadə Abbas Mirzəyə güllə atmışdılار".

Döyüşlərdən sonra Qazax hakimi rus komandanlığının ayrıca raport göndərdi. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası aktlarının II cildində çap edilmiş (N 1118) bu yazıda deyilirdi: "Biz bütün qoşunları toplayaraq, öz piyada və atlı

Rusyanın Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işgal etməsi. Xanlıq dövrünün sonu

(döyüşçülərimizlə) onların üzərinə getdik, ... onları əzərək üzərlərində zəfər qazandıq, ... bir çoxunu öldürdük, falkonet, silah və baritlarını, güllo, yeyim ehtiyatını və başqa şeyləri, çoxlu at, qatır və dəvələrini əllərindən aldıq".

İran ordusunun Tiflis yürüyü Zəyəm və Qazax döyüşləri ilə pozuldu. Abbas Mirzə Dilican dərəsi ilə çıxıb getməli oldu. 1805-ci ilin yaz-yay döyüşləri Qarabağ, Gəncə, Qazax bölgələrində təsərrüsata böyük ziyan vurdu, əkin-biçin işləri, məhsul yiğimi pozuldu.

Şirvan xanlığının tabe edılması. Fətəli şah çıxıb getmiş olsa da, Sisianov Qarabağda Honasen və Şuşa ya kimi irəlli lədi. İbrahim xanın yanına göndərilmiş üç İran elçisini özü ilə götürüb, buradan "böyük hörmət və razılıqla" Tiflisə getdi. Yenil yürüş hazırlığına son verib 1805-ci ilin noyabrında Mingçevir yaxınlığında Kürű keçdi, "Şirvan, Bakı, Quba və Dərbəndi tutmaq üçün Şəkiyə tərəf hərəkat etdi" (Mirzə Camal Cavanşir). Bu zaman onun əli altında 10 topu olan 1500 piyada və bundan az olmayan atlı qoşun var idi. Şirvan torpağına girdikdən sonra Sisianovun tələbi ilə 1500 Qarabağ atlısı da general-major Mehdiqulu ağanın başçılığı ilə bu qoşuna qoşuldu.

Sisianov bu yürüşü çox önəmli sayırdı. İrəvan və Meqrəli tutmaq, bütün Transqafqazda bərkimək üçün Şamaxı-Bakı-Dərbənd yollarını ələ keçirmək, bununla da Rusiyaya çıxış açmaq onun başlıca istəyi idi. Mirzə Adığozel bəy də bunu yazar: "Onun əsas fikri bu idi ki, iki dəniz arasında sahə əldə edilsin və hər iki dənizdən xalqın gedis-gəlişi təmin edilsin". Bununla bağlı Qara dənizə doğru qoşun göndərəcə də, Xəzər dənizi üzərinə çıxmaga başlıca iş sayırdı. Yürüşə çıxmazdan önce (1805-ci il oktyabrın 29-da) general-major P.D.Nesvetayevə yeni qoşun verməkdən boyun qaçıraraq yazırı: "... Mən onları (qoşunları – Red.) Şirvan xanını və Bakını qorxu altında tutmaq üçün burada saxlamışam... Əgər Bakı alınsa və Şirvan əyaləti traktat ilə Rusiya

təbəəliyinə keçəsə, mən elə bu qış bircə Sevastopol alayı və 200 yegerlə... İrəvan üzərinə gedəcəyəm; indi isə, görünür Bakı üzərinə getmək gərək olacaq".

Sirvan hakimi Mustafa xan yola gəlmək istəmirdi. Köləlik götərən "dəmir geyimli alayları" öyməkdən yorulmayıyan o zamankı tarixçimiz yazar: "Şirvanlı Mustafa xanın ölkəsi, zəfər nişanəli rus qoşunlarının yolu üstündə idi. Buna baxmayaraq o, böyük dövlətin itaətini qəbul etməkdən boyun qaçırdı. Düşmənçilikdən dəm vurub ədəvət yolunda sabitqədəm durdu. Cənab sərdar (Sisianov) onu cəzalandırmağı və qəşət yuxusundan oyatmağı lazımlı bildi" (M.Adıgözəl bəy).

Mustafa xan yaxın adamlarını, "öz elat və təbəələrini" yiğib qoşunla Lahic yaxınlığındaki Fit dağına çekildi. Möhkəm siqnaq olan bu dağda səngər qurub düşərgə saldı. Bir neçə kiçik çarpışmalar sayılmasa, iş davasız-savaşsız başa çatdı. Mustafa xan Rusiya komandanlığının tələblərini qəbul etdi. Amma rus ordusu düşərgəsinə gəlməkdən boyun qaçırdığı üçün, andlaşma bu düşərgə ilə Fit dağı arasında, düzənlikdə dekabrın 27-də imzalandı. Kürəkçay andlaşmasının bəndləri burada da təkrar edildi: Şirvan xanlığı başqa dövlətlərlə əlaqə saxlamaq hüququndan imtina edir, öz xəzina gəlirindən 8 min çervon Rusiyaya bac vermayı, rus ordusunun ərzığını ödəməyi və Şirvandən keçən yollarda əmin-amanlıq yaratmağı öhdəsinə alırdı. Rus qoşunlarının Şamaxıda yerləşdirilməsinə Mustafa xan razılıq vermişdi. Bunun qarşılığında Cavad bölgəsində, Kür çayının ağızına yaxın yerdə rus komandanlığına qala tikmak hüquq veriliirdi. Halbuki danışqlar zamanı xan, Cavad bölgəsinin Şirvanın tərkibində saxlanılması, heç bir zaman Qarabağ xanlığının verimləməsini tələb edirdi.

Bakı yürüsü. Sisiyanovun sonu. Bakının tutulması ilk zaman Xəzər dənizinə girmiş rus donanmasına tapşırılmış idi. Bu donanma 1805-ci ilin yayında Gilannın Ənzəli və Pə-

Xanlıq dövrünün sonu

ribazar məntəqələrini ələ keçirdi. Ancaq Rəştə götürə bilmədi. Fətəli şahın Qarabağdan buraya yaxınlaşması İran döyüşçülərinin dirəniş əzmini artırdı. Rus donanmasının komandanı general-major Zavalışın buradan Bakıya yollandı. Avqustun 15-də Bakı şəhəri dənizdən çox kəskin top atışının tutuldu. Gəmilərdən quruya çıxarılan desant qoşunu qalanı çevrəyə alıb yaxın məntəqələri ələ keçirəsə də, Bakı təslim olmadı. Bakı müdafiəçilərinin igidiyyi, Qubalı Şeyxəli xanın qoşunla köməyə gəlməsi Zavalışını donanma ilə Saray (Sara) adasına çökilməyə məcbur etdi.

Sisiyanovun Şirvan xanlığı ilə işi başa vurmağa tələsməsi bununla bağlı idi. 1806-ci ilin yanvarında o, Bakıya yetişdi. Xəzərdə indiyi kimi uğursuz vurnuxan Zavalışın donanması da yenidən buraya gəlib Sisiyanovun buyruğu altına keçdi. Yubanmadan Bakının verilməsi barədə özünün hazırladığı müqavilə şərtlərini Hüseyn-quluxana göndərdi. Bu layihədə çox ağır şərtlər irəli sürüldürdü: Bakının bütün gəliri Rusiya xəzinəsinə verilməli, xan yalnız Rusiyanın onun üçün ayırdığı aylıqla keçinməli, Bakı şəhəri rusların yaratdığı ayrıca idarə altına keçməli, qalada 1000-ə yaxın rus əsgəri və topları yerləşdirilməli idi. Hüseynqulu xan şərtləri qəbul edəcəyini bildirdi.

Görüş qoşa qala qapısı yaxınlığında fevralın 8-də oldu. Qala açarları Sisiyanova verilərkən o, xanın xalası oğlu İbrahim bəyin tapança atəşi ilə öldürülüdü. "Rus qoşunları quru yol ilə qayıtmadından çəkindi. Gəmilərə oturub Hacı Tərxana getdilər" (M.Adıgözəl bəy). Rus tarixçisi A.V.Fadeyev yazar: "On il irəli o (Sisiyanov – Red.), bu qalanın komendantı olmuşdu. İndi buraya "sərdar" - çarın canisini kimini gölmüşdi, yenice işgal edilmiş geniş bir ölkənin hakimliyi bütünlükə ona verilmişdi. Söhrətsevər, alçaq yaltaqlıq düşgübü olan Sisiyanov, özünü hər şeyə gücü çatan bir satrap kimi tutur, qarşısında qul kimi duran yerli feodallar ilə dikbas və saymazyana davranışındı".

Fit dağında gizlənən Mustafa xan yazışmasının bərində ona bildirmişdi: "Bu cür gəzməkdən (yəni yürüşlərdən – Red.) sizə və xoşbəxt vücudunuza ziyan toxunar". Sisianovun cavabı da tutarlı idi: "... əzəmətli və colallı olan dünya padşahının (çar Aleksandrın – Red.) mənim kimi mil-yonlarca soldatı vardır. Əgər mən yox olsam, onun (yalnız) bir soldatı əksik olar".

Bu yazışmanın hər ikisi özünü doğrultmuş oldu. Sisianov öz amansızlığı ilə ölüm hökmü qazanmışdı. Ançaq onun öldürülməsi Bakının tutulmasını yalnız geriye çəkdi. M.Camat Cavanşir haqlıdır: bir çoxları "Rusiya dövlətinin qayda-qanunlarından xəbərdar deyildilər. Fikirləri İrana gedirdi. Çünkü orada bəla bir böyük sərdar vəfat etsi idi, qoşunun və vilayətin işlərində böyük pozğunluq əmələ gələrdi". Ruslarda bəla olmuşdu. Keçici bir şəşqinliq zamanı "sərdarlıq" Tiflisdə general Nesvetayevə tapşırıldı. Artıq iyun ayında general-feldmarşal İ.V.Qudoviç Qafqaza baş komandan göndərildi. Bu zaman Rusiya-İran savaşçı yeni bir dönmə keçməkdə idi.

1806-cı il Qarabağ döyüşləri. İbrahim xanın öldürül-məsi. 1806-cı ilin yazında Abbas Mirzə 20 minlik qoşunu yenidən Qarabağ xanlığına soxuldu. Qızılbaş qoşunu Şuşa qalasının iki ağaçlığına çatmışdı.

Bu zaman Qarabağ xanlığında siyasi durum çox gərgin idi. Bunun başlıca səbəbi İran basqınlarına qarşı qo-yulacaq əsgəri qüvvənin az olması idi. Rusiya isə burada yalnız bir batalyon və bir neçə yüz də yeger atlısı saxlayırdı. O biri yandan xanın böyük oğlu Məhəmmədhəsən ağanın ölümü ilə siyasi çəkişmələr guclenmişdi. Kürəkçay andlaşması üzrə İbrahim xanın varisi o olmalı idi. İbrahim xan imperator Aleksandrın adına yeni taqdimat verməli oldu; "varislik və vəliəhdlik kağızı yazıb və möhür eləyib və tamam Qarabağ bəylərinin və əyan və əşxasın möhürü üstündə" (Mirmehdi Xəzani) oğlu Mehdiqulu ağanı (Xurşud

Banu Bəyimin atası) xanlıq irəli sürmüştü. Bununla bağlı, Qarabağ bəylərindən polkovnik Cəfərqulu ağanı (xanın nə-vəsi, Məhəmmədhəsən ağanın oğlu) xanlıq çıxarmaq istə-yonlular kəskin müxalifətə girmişdilər. Pozuculuq işi getdikcə genişlənirdi. Xanın bir oğlu (Əbülfət bəy) qızılbaş qoşununda Rusiyaya qarşı vuruşmaqdı idi. Qızılbaşların yeni yürüyü başlanan kimi onun əmisi oğlu Mirzə Əli bəy gizli adam göndərib, "sərdarı-əzəm" Sisianovun Gəncədə zaval (girov) saxladığı oğlu Bəhbul bəy və qardaşı oğlu Feyzi bəyələ qaçıb İrana keçdi. Bundan sonra bu axın gücləndi. M. Xəzani yazar: "Qarabağın şöylə ümddə bəyləri dəxi Qızılbaşa getdilər".

İbrahim xan bələ bir durumda on çox "dəli mayor" adlanan, Cavad xanın qatılı Lisanəviyədən chtiyat edirdi. Sisianovun ölümündən sonra o, sərdarlıq yerini tutan general Nesvetayevə məktublar yazıb yanına elçilər göndərdi. Bütün Qarabağ tarixçiləri xanın rus komandanlığında bununla xatircilik yaratmaq istədiyini, onun "hər bir iş barosında" məyoria maslahatlılığı bildirirler. Amma hamısı boş yero.

Bu zaman İbrahim xan ailəsini Xanbağındakı evindən qalanın iki verstliyinə köçürüdü. "Dələduzlar" (M.Camat), "şeytan və bədxah adamlar" (M.Xəzani), "bir para fitnəkar adamlar" (Rzaqulu bəy) mayora xanın xəyanət etdiyini söylədilər. Bunların içində "Miraxur adlı bir gürçü böyüyünn" (M.Xəzani) olması sui-qəsd ipucunun uzaqlara getdiyini göstərməkdədir. Xanın təkcə taxtına deyil, varına da göz dikənlər çox idi.

Lisanəviç 200 rus əsgəri ilə qaladan çıxıb, xanın evi üstünə gəldi.

Böyük faciə Mirmehdi Xəzani yazısında. "Xəlvət xanın mənzilinə yavuq olub mühahizə edirlər ki, görərlər nə qədər comiyiyət var və nə işlədirlər. Baxıb görüblər ki, tamamən rahat və fəraigət yatıblar. Bir əlavə qoşun və biganə adam da yoxdur. Orada mayor gəlməkdə dəxi peşiman olub, xan bidar olub rus qoşununun orada gəlməyindən xəbərdar olub, acıqlanıb, səslə-

nib mayora ki, bu nə qismi gölməkdir ki, bu gecə vaxtında öv-rət və uşağı qorxudursan. Bu əhvalat xanın yanında olan adamların içino inqilab və vahimə düşüb, sərasimo yerindən qalxan hər kəs bir tərafə qaçmağa başıayıblar. Əz qəza o ki, müqəddər olmuşdur, olacaqdır. Bu əsnada mayor əmr eyləyib, soldatlar atəş açıblar. Tökütlüb ələ düşəni qətlə yetiriblər. Qalan adamlar qaçıb xilas olub, xanın evini tarac etmişlər. Xana əvvəl bir güllə dəyib, yixib, bir övrəti ki, Səlim xan Şəkilinin bacısı idi və bir Nəcibə qızı ki, Bikə ağadan olmuşdu və bir oğlu ki, Göhrə ağanın anasından olmuşdu, bir nəcib oğlan idi. On üç yaşında orada qətlə yetisib, övrəti və qızı yaralı qalaya gəlib, qalada mərhum oldular. Onlardan əlavə 17 nəfər bəy və bəyzadə və mırzə və nökrə qətlə yetirmişlər ki, adları bu təsnil ilədir:

İbrahim xan özü, Tubu bəyim – Şəkili Hüseyn xanın qızı, Hərəmi xan, Səltənat bəyim – Şəbiyeyi xan, Abbasqulu ağa – Fərzəndi xan, Hacı Hüscynəli bəy Kəbirli, Mırzə Haq-verdi Kəbirli, (qərvəndlə) Hümmət bəy Cavanşir, Həsənağa Gülməli bəy (oğlu) Sarıcalı (Cavansır), Mirzətagı Afşar, Əlipənah – pişnidət, Hacı Həsən Əcəm oğlu Kəbirli, onun iki oğlu, başqa iki nəfər (Şəllidən – Red.), birinin adı Teymur, iki nəfər də Şuşalı.”*

Bu soyuqqanlı qırğın üçün heç bir səbəb yox idi. Hətta Rusiyada çıxan "Otecestvennie zapiski" toplusu (1828, N 93) 80 yaşı İbrahim xanın 52 il boyunca Qarabağ xanhının bağımsızlığını qorumasını xatırladaraq yazdı: "Farsların çox çalışmasına baxmayaraq, bütün Azərbaycanda onların hökmünə tabe olmayan yalnız təkcə Şuşalı İbrahim xan qalırdı.

Mehdiqulu xanın "hökumətə" gətirilməsi. Mehdiqulu xan, sair xanlar, dövlət adamları işdən xəbərsiz qalada idilər. Lisaneviç bir şey olmayıbmış kimi tezən qala xalqını

dövlət divanxanası qarşısına yiğib, Mehdiqulu ağanı xanlığa "mənsub eylədi". Bir para başqa göstərişlər də verdi. Kü-rəkçay andlaşmasının quru bir kağıza çevriləməsi gözönüdə idi: Rusiya çarının təntənə ilə general-leytenant və general-mayor yaptığı yerli xanların bütün taleyi bir "dəli mayorun" əlində idi.

M.Xəzəninin yazdıgına görə, Mehdiqulu xan baş vermiş vəhşəti Qarabağ əhlinə təliqələr ilə bildirdi, "farağat olmağa hökm eylədi, hamilərə təsəlli və xəticəmlik verdi". Həsən İxfa hamı üçün gözlənilməz olan bu hadisədən şüsalıların və bütün Qarabağ əhlinin həycanına gəldiyini yazar. Mehdiqulu xan hökumətin müqəssirlərə cəza verəcəyini bildirərkən, xalqı sakitləşdirdi. Ancaq xalqın şikayətləri cavab-sız qaldı.

Qətlədən on beş gün keçməmiş general Nebolsin qoşun ilə gəlib Əsgəran yanında düşərgə saldı. Mehdiqulu xan Qarabag atlıları ilə gəlib rus qoşununa qovuşdu. Şuşa Lisaneviçin əlində qaldı. İyulun 15-də Honaşen yanında yeddi saat sürən böyük dava oldu. Mehdiqulu xanın köməyi vaxtında yetişdi. Qızılbaş qoşunu çoxlu itti verib məğlub oldu. Abbas Mırzə qoşunla o taya qaçıdı. Ruslar otuza kimi əsgər və zabit itirdilər.

Davadan sonra "tərəflər" Şuşada Lisaneviçin "haqsız" işi üzərinə döndülər. Mehdiqulu xan, atasının "təmam evi və əcnasının qarət olunduguńu" da xatırladaraq, Lisaneviçin buradan uzaqlaşdırılmasını tələb etdi. Nebolsin Honaşen vuruşmasında yaralanan P.Kotlyarevskini Şuşa batalyonuna başçı qoydu.

Lisaneviç isə Cəfərqulu ağa ilə Ordubad-Naxçıvan səmtinə zorla apılan Qarabağ ellərinin ardınca qoşdu. Rus əsgərləri piyada olmaqlarına görə geri qaldılar. Cəfərqulu ağa Qarabağ atlıları iis Zəngəzurda Əbülfət xanla olan qızılbaş qoşununa çatdı. Onu əzib Qarabağdan köçürülenləri yurdlarına qaytardı.

* Sadalamə bütün deyildir. Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun yazısında 20 adamin sayı verilmişdir – Red.

Lisaneviçin dəyişdirilməsi siyasi çöküşməni daha da alovlandırdı. Kotyarevski (Azərbaycanda iki ləqəb qazanmışdı: "Sarı mayor" və "Ağzipara") onunla yaxın dost idi. Hər ikisi birləşib Cəfərqulu ağanı xana qarşı qoydular. Qafqaza yeni sərdar göndərilən qraf Qudoviç Tiflisə hələ yetişməmiş Mehdiqulu xana kağız yazısını bildirdi ki, çar Aleksandr onu "Qarabağın əyalət və hökumətinə mənsub edibdir" (M.Xəzani). Lisaneviç-Kotyarevski tandemı "imperaturi-əzəm" in yazılı buyruğunu dəyişdirməyə çalışırdılar. Onların öyrətməsi ilə Cəfərqulu ağa tələsik Tiflisə varib gəldi, amma Qudoviç onun xanlıq istəyini kəskinliklə rədd etdi. Yalnız bir ay sonra Qarabağın bəy, əyan və yüzbaşının böyük bir heyəti ilə Tiflisə gələn Mehdiqulu xan "hökumətə" çıxarılmış barədə qızılı bəzənmiş "fərmani-hüməyün" aldı (13 sentyabr 1806-ci il).

Cəfərqulu ağa mərhüm atası Məhəmmədhəsən ağanının 36 tiul kəndinin bütün rəsiyyəti ilə tam ixtiyarına verilməsini, yəni mülkə çevrilməsini tələb etdi. Qudoviç bildirdi ki, "bir vilayətdə iki hökm ola bilməz", yüksək ixtyar hüququ (torpağın ırsən keçməsi, təqsir-cəza və tövcü məsələləri) xanda qalmalıdır. Xan isə, Cəfərqulu ağa itaat və qulluqdan boyun qaçırdığı üçün Qudoviçin "dil cavabı" xahişini də rədd etdi: "Şimdi ki, razi olmadı, mən də vermənəm". Mehdiqulu xanın təhriki ilə Cəfərqulu ağanının Qarabagdan uzaqlaşdırılmasına qərar verildi, "dövlət başçıları onu Tiflisdən Rusiyaaya çağırıldılar". Ancaq Tərtər çayı körpüsündə Cəfərqulu ağa, onun atının tərkinqə minmiş, mühafizə başçısı olan rus kapitanını yerə itələyib qurtuldul. Qardaşı Xancan bəylə Arazin o təyinə keçdi. "Mehdiqulu xanın küduriatı səbəb oldu ki, onlar hər ikisi fərari olub Qızılbaşa getdilər" (M.Xəzani). Tezliklə Cəbrayıl bəyləri (Cəfərqulu ağanın nənəsi bunlardan idi), bir çox yerlərin əhalisi də onun ardınca getdilər. Adı çəkilən tarixçiye görə, "Arazdan Goran çayı nadək Qarabağın torpağı xali qaldı". Ancaq qəçqinliq uzun

Rusiyannın Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işgal etməsi.

Xanlıq dövrünün sonu

sürmədi. Bir ildən sonra tərəflər arasında barışqı oldu. Qaçqınlar qayıdır Qarabağa gəldilər.

Bakı və Quba xanlıqlarının tutulması. İlk idarəcilik tədbirləri. Qarabağ əyaləti ilə İran ordusu daha iki yönündə hərəkət edirdi. İkinci bir qoşun birləşməsi Mil düzündən keçərək Şirvan və Şəki bölgələrini, üçüncüüsü isə Bakı, Quba və Dərbəndi əla keçirməli idi.

Üçüncü istiqamət İran üçün çox gərkli sayılırdı. Sisianovun ölümündən sonra bu bölgələrdə durum İranın xeyrinə dəyişmişdi. Rus qoşunu hətta gəldiyi quru yol ilə geriyə dönmək imkanını itirmişi. Buna görə, Sisianovun götiirdiyi qoşunu Zavalışın hərb gəmilərinə oturdub Həştərxana aparılmışdı.

Ancaq bu şəşqinliq çox da uzun sürmədi. Çarın Qafqaz komandanlığı İran qoşunlarının əl-qol açmasına burada imkan verməməyə çalışıdı. Artıq iyunun ilk günlərində üç min əsgəri (bunun yarısı nizami atlı qoşun idi) birləşmə 9 topla Quzey Qafqazdan Dərbənd üzərinə yollandı. Tarku Şamaxının qoşunu da yolda bu birləşməyə qatıldı. Ruslar ciddi bir direniş ilə qarşılaşmadan Dərbəndi iyunun 22-də əla keçirdilər. Amma burada çox ləngidilər. Bakının İran qoşunları tərəfindən tutulması qorxusu yarandı. Buna yol verməmək üçün rus birləşməsi Dərbənddən buraya yola düşdü. General Qlazenapi əvəz edən general Bulqakov Quba məsələsini sonraya saxladı. Hüseynqulu xanın İrana qaçması 1806-ci ilin sentyabrında Bakının da müqavimətsiz əla keçməsi ilə qurtardı. Bulqakov buradan Qubaya döndü. Şeyxəli xanın dağlara qaçması üzündən buranı da savaşsız alıb Rusiyaya qatdı.

Azərbaycanın Gürcüstana yaxın bölgələrində ruslar daha əsaslıdır. Şuşada damadı İbrahim xan və bacısı Tuba xanımın başına götiirlən müsibətdən sonra Şəki hakimi Səlim xan xalqı işsyanı qaldırıb, rus qoşununu buradan qovdu. Ancaq Dərbənd, Bakı və Qubanın

tutulmasından sonra üstünlük bütünlükle rus komandanlığında idi. Oktyabrın 22-də Şəkiyə göndərilən çar qoşunu Səlim xanın bölgülərini əzib uğur qazandı. Üşyan etmiş şəkililər bundan sonra da qalanı vermodilar. Onlar bir neçə yerde qala divarlarının altına alışqan və partlayıcı maddə qoydular. Ruslar qala üzərinə yürüdükdə onları od vurub yandırdılar. Bu da kömək etmədi, qala alındı. Səlim xan da İran'a qaçıdı. Çar qoşunu buradan üşyan etmiş Car-Balakən bölgəsinə yollandı. Üşyançıları müharsirlərə alıb çökdürdü. Carlılar bir daha tam təslim olduqlarını bildirərək, Rusiya-yə ödənilməmiş qalan 6,2 mln ərvən vergi borcunu ödəməyə məcbur edildilər.

Şah hökuməti Qarabağdan sərqli olaraq, bu bölgələrdə çar qoşunları ilə gedən mübarizəyə azacıq da olsa qatışa bilmədi. İran qoşunları yalnız Ağsuya kimi irəliləyə bildi. Şirvan hakimi Mustafa xan onlara qatılıb yardım etməkdən boyun qaçırdı.

1806-ci il döyüşləri Rusiya üçün asan olmasa da, qazancı böyük oldu. Quzey Azərbaycanın başlıca bölgələri rus qoşunlarının əlinə keçdi. Bölgələrin çoxunda "Rusiya-İran" savaşı getmirdi. Gəncədə olduğu kimi, çar qoşunları Şəkidə, Car-Balakəndə, Bakıda, Qubada və Dərbənddə İran ordusu ilə deyil, Azərbaycan əhalisi ilə, onun bu və ya başqa şəkildə özünü göstərən dirənişi ilə qarşılaşırı.

Yerlərə xalqın myqavimət hərəkatı ilə bağlı olaraq çarlıq Rusiyası ilkin idarəciliğinə tədbirləri həyata keçirməyə başladı. Sisianov "hikkəsi" Qudoviç "yumşaqlığı" ilə əvəz edildi. Qarabağ xanlığı kimi Şəki xanlığı da ləğv edilmədi. Amma burda Səlim xanın hakimliyi ləğv edildi. Onun yerinə Rusiyaya sadaqət göstərən Xoylu Cəfərqulu xan qoyuldu. Bakı xanlığı ləğv edilərək birbaşa Rusiyaya tabe edildi. Xan idarəsi yerinə burada Qəyyumlar şurası yaradıldı. Təbii, bu şuranın tərkibinə Rusiyaya meylli və qulluq tutmağa hazır olan bəylər qatılmışdı. Dərbənd və Quba xanlıqları da ləğv

edilərək Rusiya əyalətlərinə çevrildilər. Onların idarəsi isə keçici olaraq, Rusiya qarşısında qulluq yapan Tarku Şamxalına verildi.

İngiltərə-İran yaxınlaşması. Əsgəran danışıqları. 1808-ci ildə Harford Cons başda olmaqla Ingiltərə elçiliyi Tehrana gəldi, öz hökuməti adından Fətəli şaha böyük bir brilyant bağışladı. O, İranın Fransa ilə yaxınlığına son verdi. 1809-cu ilin fevralında fransa elçisi "Qardan xan" Tehrani tərk etməli oldu. Bir ay sonra Ingiltərə ilə Iran arasında yeni müqavilə bağlandı. İran, Ingiltərəyə yağı olan bütün dövlətlərlə (başda Fransa və Rusiya olmaqla) ilişkiləri kəsməyi, Ingiltərə isə şaha ildə 120 min funt sterlinq (200 min tuman) yardım etməyi, Rusiya ilə savaş üçün silah və hərbi köməkçilər verməyi öhdəsinə aldı.

Ruşıya-İran savaşa davam edirdi. Rusiya üçün İrəvan xanlığının tutulması başlıca vəzifə olaraq qalırdı. 1808-ci ilin sentyabrında Qudoviç general Nebolsinə Naxçıvanı tutmağı tapşırıldı. Oktyabrın sonunda Naxçıvan tutuldu. Lakin İrəvanın mühasırı uğursuz oldu, rus qoşunu Naxçıvanı da tərk etməli oldu. 1808-ci ilin uğursuz döyüşlərindən sonra Qudoviç istefaya çıxdı, yerinə general Tormasov baş komandan gəldi.

1809-cu ildə Rusiya və İran arasında yeni toqquşmalar baş verdi. Avqustun ortalarında Abbas Mirzə Arazı keçərək Gəncə xanlığında Ağbulağa yaxınlaşdı. O, GəncəniALA bilməyib İrəvana çökildi. 1809-cu ilin sentyabrında İran qoşunu Lənkərana soxulub onu dağıtdı. Amma Qars pashlığı vasitəsilə Gürcüstana hücum istənilən nəticəni vermədi. 1810-cu ilin aprelində yenidən sülh haqqında Əsgəranda danışıqlar başlandı. Burada Talış xanlığı üstündə çox kəskin diplomatiya dərtişi getdi. Ruslar bir zaman Krim üçün işlətdikləri əsula ol ataraq, bu xanlığın Rusiyadan da, İrədan da asılı olmayan bir torpaq olduğunu təklif etdilər. General Tormasov öz hökumətinə bildirdi ki, Ingiltərə də,

Türkiyə də barışq olmasını istəmirlər. Əsgəran danışçıları da pozuldu.

Bələliklə, 1810-cu ildə Türkiyə və İranın Rusiyaya qarşı döyüş əzmi tükənməmişdi. Həmin ilin avqustunda İran və Türkiyə arasında hərbi ittifaq yarandı. Bu ittifaq İran qoşunlarına gözə çarpacaq bir üstünlük götirməsə də, Rusyanın İranı təkləməsinə imkan vermodı.

Qızılı Azərbaycanda çar ordusuna qarşı çıxışlar. İran ordusuna dayaq və yardımçı ola biləcək daha bir amil də var idi. Bu, Azərbaycanın tabe edilmiş vilayətlərində zaman-zaman qabarən və çəkilən xalq müqavimət hərəkatı idi. Bu hərəkat Türkiyə və İran dövlətlərini özüna təbii müttəfiq sayırdı. Başqa bir müttəfiq bulmaq o zaman üçün mümkün də deyildi.

Hələ 1808-ci ildə dirəniş hərəkatı ilə bağlı olan dövlət adəmi şəkili Səlim xan ona yaxın olan yerli bəylərə yazmışdı: "Allahın rəhmi ilə... müzəffər Fars ordusu bir yandan və ildirimsəçan Türkiyə qoşunu, o biri yandan oraya (Şəkiyə – Red.) varacaq və yağı casədlərindən chram qurulacaqdır..." Bu məktubu alan bəylər 500-ə qədər döyüşü toplayıb Şəkiyə yaxınlaşdırılar. Onlar Rusiya idarəciliyini aradan götürmək isteyirdilər. Çar qoşunu bu çıxışın qarşısını vaxtında ala bildi.

Yeni çıxış və üsyankarla üz-üzə gələn çar komandanlığı Azərbaycan əhalisini həm bu çıxışlara qarşı qoymaq, həm də Rusiya-İran savaşına soxmaq isteyirdi. Bunun üçün Rusiya qulluğunu qəbul etmiş xanlardan öz əyalətlərində əmin-amanlıq yerli qüvvələr ilə qorumaqla yanaşı, rus qoşunları üçün atlı döyüşçülər verməyi tələb edirdi. Ən çox Qarabağ, Şəki, Şirvan və Qazaxdan atlı qoşun yığılırdı.

1810-1811-ci illərdə keçmiş Gəncə xanlığında (yeni Yelizavetpol hərbi dairəsi) yaşayan ayrumlar Rusiya ağılahıqına qarşı çıxış etdilər. Çar hərbi məmurlarının qaba, qanunsuz davranışından cana doyan 1400 ayrum ailəsi ağır vergi ödənclərindən boyun qaçırdı, Gəncəbasardan köç edib Dərələyəz yaylağına getdi. Burada onlar Cavad xanın İranə

Rusyanın Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işgal etməsi. Xanlıq dövrünün sonu

qaçmış oğlu Uğurlu xanla görüşüb, onun himayısında İrvan xanlığında yerləşdilər. Ancaq İran tabeliyində olan bu xanlıqda da vergilərdən qurtuluş bulmadılar. General Nebolsin Borçalı Nəsib sultanın vasitəsilə üşyan etmiş ayrumların yanına adamlarını göndərdi. Onların başçısı Dodaq Məhəmmədin xahişi ilə 400 rus piyadasını, Şəmsədil və Şəki atlı qoşununu "yardım" üçün yola çıxardı. Ayrumlar Rusiya tabeliyinə dönrək Şəmsədil torpağında yerləşdilər.

Bu zaman yalnız Səlim xan deyil, Qarabağ hakimi Mehdiqulu xan, Şirvan hakimi Mustafa xan və Quba hakimi Seyxəli xan da Rusiyaya qarşı idilər. Rus ordusu generali olmalarına baxmayaraq, onlar bu ordunun əbdi köləlik vasitəsi olduğunu artıq anlaya bilmişdilər.

1810-cu ilin avqustunda xalqın döyüş yardımıma arxalanan Seyxəli xan rus qoşun komandırı Leviçkini Gilgil çay üzərində əzdi, ona köməyə gələn general Repini də geri oturdu. Bu, general Seyxəli xanı tutub götürən və ya öldürünen adama 1500 çervon "mükafat" verəcəyini bildirən də, istəyinə nail olmadı. Çünkü Quba əyalətinin əhalisi üşyana qalxmışdı. Yerli bəylərin çoxunun Rusiya tabeliyindən çıxıb Seyxəli xana qoşulduğunu baş komandanlıq özü də etiraf edirdi. Ancaq Quba üşyanının başlıca qüvvəsi silaha qurşanmış kəndlilər idi. Silahlı kəndlilər üşyani Seyxəli xanın başçılıq etdiyi müqavimət höpəkatinin dayağına çevrilmişdi. Şirvanlı Mustafa xan Qubadakı çıxışa dəyərləi yardım göstərirdi.

Quba üşyanı çar komandanlığının güzəştli yol tutmağa məcbur etdi. Bu komandanlığının daha da genişlənməsindən qorxur, buna görə "Seyxəli xanı Qubanın xanı kimi tanıyaraq, Qubanı ona mənsub olan ətraf kəndlər ilə (xanın) hakimliyinə verməyi və traktat ilə (Qarabağ, Şəki və Şirvanda olduğu kimi – Red.) onu Rusiya təbəəliyinə keçirməyi" təklif edirdi. Çar hökuməti bu təklifə razılıq vermədi. Çar komandanlığı üşyani yatırmaq üçün Gəncədən bir rota, Qarabağdan iki rota, Bakıdan bir rota rus piyadası, Şəkidən

1000 atlıdan və Şirvandan isə 100 atlıdan ibarət qoşun gönderdi. Baş komandan Quba üzərinə yürüşü polkovnik Lisan-neviçə tapşırıdı. O, belə işlər üzrə artıq bir sınañmış "mütəxəssis" kimi ad çıxarmışdı.

Oktyabrın 4-ü və 25-də olan iki döyüşdə Şeyxəli xan basıldı. Növbəti kəndli üşyani da yatırıldı. İşgalçi məram güdən İran qoşunu manəvi baxımdan bu çıxişlara "müttəfiq" olacaq durumda deyildi.

Son diplomatiya çalışmaları, son döyüşlər. Böyük Britaniya hökuməti qüvvədən düşmüş İran ilə Rusiya arasında barışığa yol verməməyə çalışırdı. 1810-cu ildə general Malcolm yenidən İrana gəlib, çoxlu top və tüsəng gatirdi. 1811-ci ildə Ouzlı, Hərford Consun yerinə Təhrana böyük elçi göndərildi. O, 1809-cu il müqaviləsi üzrə nəzərdə tutulan pul yardımının yeni üçillik möbləğini (360 min funt sterlinq və ya 600 min tūmən) Fətəli şaha yetirdi. Təczliliklə İngiltərədən İrana 12 top, 12 min mormi, 12 min tüsəng, 12 min əsgərin geyimi üçün mahud göndərildi.

1810-1811-ci illərdə Türkiyə ilə savaşda Rusyanın bəzi uğurları sülh bağlanması tezleşdirdi. 1812-ci il mayın 16-da Buxarest barışı imzalandı. Türkiyənin Qafqaz sərhədləri dəyişməz qaldı. Bununla Türkiyə Transqafqaz torpaqlarının çoxunun Rusiyaya qatılmasını tanımış olurdu.

1812-ci ilin başlangıcında 20 minlik Abbas Mirzə orduyu yenidən Qarabağa gırıb Şahbulagı tutdu. General Kotlyarevski bu ordunu vurub buradın çıxardı. Həmin ilin yanında Fransanın böyük bir ordu ilə Rusiyaya soxulması İranda ruh yüksəkliyi və sevinclə qarşılındı. Artıq iyul ayında İranın atlı qoşunları Gəncəyə, sonra isə Şəkiyə basqın etdi.

Avqust ayında 10 minlik İran ordusu Talış xanlığına soxuldu. Ancaq burada da yerini bərkidə bilmədi. Ağogğalandan rus qoşunu ilə gələn Kotlyarevski oktyabrın 18-də Aslandüz döyüşündə Abbas Mirzəyə sarsıcı zərbə endirdi. Rus ordusu Talış xanlığına yönəldi. 1813-cü il yanvarın 1-də

Rusyanın Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işgal etməsi. Xanlıq dövrünün sonu

Lənkəran qalası tutuldu. Rusyanın yeni Baş komandanı Rtişçev təşəbbüsü bütünlükə öz əlinə aldı.

Rusyanın 1812-ci il Vətən müharibəsində uğur qazanması İranın bütün ümidilarına son qoysdu.

Gülüstən müqaviləsi

İranın savaşı uduzması, beynəlxalq münasibətlərin köklü dəyişiləsi barış işini tezleşdirdi. Yaranmış şəraitdə istifadə edən İngiltərə Rusiya-İran arasında danışıqlarda vəsitəçilik etməyə nail oldu. 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağda müqavilə imzalandı. "Gülüstən müqaviləsi" adlanan barışın mətni budur*: "1813-cü il oktyabrın 12-də Zeyvə çayı yaxınlığındaki Gülüştən kəndində Rus ordugahında hər iki tərəfin səlahiyyəti Müvəkkilləri vəsitişsə Bütün Rusiya İmperiyası və İran Dövləti arasında bağlanmış və 1814-cü il sentyabr ayının 10-da Tiflisdə hər iki Dövlətin səlahiyyəti Müvəkkillərinin bir-biri ilə dəyişdikləri ratifikasiyalarla təsdiq edilmiş əbədi sülh və dostluq

Müqaviləsi qadir allahın adı ilə

İmperator əlahəzərləri, bütün Rusyanın ən şöhrəti və əzəmətli böyük hökmədarı və imperatoru və İran Dövlətinin sahibi, hökmədar Əlahəzərət Padşahın öz təbəələrinə yüksək hökmədar məhəbbətinə görə, onların ürəklərinə zidd olan savaşın fəlakətlərinə son qoymağı və qədimdən Bütün Rusiya İmператорluğu və İran Dövləti arasında mövcud olmuş səbatlı sülh və xeyirxah qoşusunun möhkəm əsas üzərində bərpə etməyi səmimi-qəlbən qarşılıqlı surətdə arzulayaraq, bu ədalətli və nümatverici iş üçün aşağıdakıları və səlahiyyətli Müvəkkilləri təyin etməyi faydalı bilmişlər: Əlahəzərət Bütün Rusiya İmperatoru – öz General-leytenantı, Gürcüstandakı və Qafqaz xəttindəki qoşunların Baş komandanı, Həştərxan və Qafqaz quberniyalarında, Gür-

* Barışın şərtləri I Aleksandrın "Bütün xalqa bəyanatı" adı ilə yalnız 1818-ci il avqustun 7-də Senatın nəzdində çap edildi.

cüstanda Mülki hissə, həmçinin bu sərhədin bütün sərhəd İşlərl üzrə Baş Müdiri... zati-aliləri Nikolay Rtişcevi, Əlahəzrət İran şahı isə – özünü, Türkiyə və İngiltərə Saraylarında fəvqələdə elçi olmuş, İran Rəisləri arasında seçilmiş... Məmuru, Ali İran Sarayının Gizli İşlər Müşaviri, Vəzir nəslinə mənsub olan, İran Sarayında ikinci dərəcəli Xan, Yüksök rütbdəli və Çoxhörmətli Mirzə Həsən Xanı, bu səbəbdən də Biz, yuxarıda adları çəkilmış səlahiyyətli Müvəkkillər Qarabağ mülkündə, Zeyvə çayı yaxınlığında Gülüstan kəndində toplaşaraq, vəkalətnamələrimizi bir-birimizə təqdim etdikdən sonra, hər birimiz öz tərəfindən bizim Böyük hökmardarımız adından bərqərar edəcəyimiz sülh və dostluğa aid olan hər bir şeyi nəzərdən keçirib, biziə verilmiş hakimiyyət və Ali səlahiyyətlərə görə aşağıdakı maddələri qərrara aldıq və əbədiyyət üçün təsdiq etdik.

Birinci maddə. İndiyədək Rusiya İmperiyası və İran dövləti arasındakı mövcud olmuş düşməncilik və naraziyyə bu Müqavilə ilə bu gündən və gələcəkədə son qoyulur və qoy İmparator əlahəzrətləri Bütün Rusiya hökmədarı ilə Əlahəzrət İran şahı, onların valiəhdəleri, Taxtlarının Varisləri və qarşıqliqları olaraq onların Yüksök Dövlətləri arasında əbədi sülh, dostluq və xeyirxah andlaşma olsun.

İkinci maddə. Bir halda ki, hər iki Yüksək Dövlət arasında ilkin əlaqələr vasitəsilə status quo ad prezenten*, yəni hər bir tərəfin hazırda tam malik olduğu torpaqlara, xanlıqlara, mülklərə sahib qalması özüldündə sülhün bərqərar edilməsi artıq qarşıqliq surətdə razılışdırılmışdır, onda bu gündən və gələcəkədə Bütün Rusiya İmperiyası və İran dövləti arasında sərhəd aşağıdakı xətt olsun: Adınabazar adlanan yerden başlayaraq, düz xotıl Muğan düzündən Araz çayında Yeddi bulaq keçidiñədək, oradan üzü yuxarı Kəpənək çayının Arazla qovuşduğu yerdə, sonra da Kəpənək çayının sağ tərəfi ilə Mehri dağları silsiləsinə və oradan da xətti Qarabağ və

Naxçıvan xanlıqlarının mərzləri ilə davam etdirərək, Alagöz dağları silsiləsilə Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarının və Yelizavetpol dairəsinin (keçmiş Gəncə xanlığının) bir hissəsinin mərzləri birləşən Dərəleyaz mərzinədək, buradan İravan xanlığının Yelizavetpol dairəsindən, həmçinin Qazax və Şəmsəddin torpaqlarından ayıran mərzə Eşşəkmeydan mərzinə, oradan da dağlar silsiləsi ilə, çayın sağ tərəfi ilə, onun axarı yönündə, Həmzəçimən yolu ilə, Pənbək dağları silsiləsi ilə Şurakel mərzinin küncünədək, bu gündən də qarlı Alagöz dağının başınadək, buradan da Şurakel mərzi ilə, dağları silsiləsi ilə, Mastaras və Artkin arası ilə Arpaçayadək. Bununla belə Talış mülki müharibə vaxtı əldən-əla keçdiyinə görə, həmin Xanlığın Zinzeley və Ərdəbil tərəfdən olan hüdündləri daha artıq dürüstlük üçün, hər iki tərəfdən qarşıqliq razılıqla seçilmiş Komissarlar (onları Baş komandanlarının rəhbərliyi ilə in迪yədək hər bir tərəfin gerçek hakimiyyəti altında olmuş torpaqların, kəndlərin, dərələrin, həmçinin çayların, dağların, göllərin, tabii mərzlərin daqlıq və təfsilatlı təsvirini verəcəklər) tərəfindən, bu Müqavilə bağlanması təsdiq olunduqdan sonra müəyyən ediləcək, onda (Status quo ad prezenten) əsasında Talış xanlığının sərhəd xətti ilə müəyyənəşdiriləcək ki, hər bir tərəf malik olduğu torpaqların sahibi qalsın. Eləcə də, yuxarıda xatırlanmış sərhədlərdə, bu və ya başqa tərəfin xəttindən kənara nə isə çıxarsa, hər iki Ali dövlətin Komissarlarının təhlilindən sonra hər bir tərəf status quo ad prezenten əsasında təminat verəcək.

Üçüncü maddə. Şah Əlahəzrətləri Əlahəzrət Bütün Rusiya imperatoruna səmimi dostluq hissələrinin sübutu üçün təntənəli surətdə həm öz adından, həm də İran Taxtının Yüksək Vəliəhdələri adından Qarabağ və indi Yelizavetpol adı altında əyalətə çevrilmiş Gəncə xanlıqları, həmçinin Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və Talış (bu xanlığın Rusiya İmperiyası hakimiyyəti altında olan torpaqları) xanlıqlarının, bununla yanaşı Dağıstan, Gürcüstan (Şurakel) əya-

* Status quo ad prezenten (lat.) hazırlı vaxtda olan durum

ləti ilə birlikdə İmeretiya, Quriya, Minqreliya və Abxaziya, eynən də indi bərqrər edilmiş Qafqaz sərhəd xətti (bu sonuncuya və Xəzər dənizinə aid olan torpaqlar və xalqlarla birlikdə) arasındaki bütün mülk və torpaqların Rusiya imperatorluğu mülkiyyətinə mənsub olduğunu qəbul edir.

Dördüncü maddə. Əlahəzrət Bütün Rusiya İmperatoru Əlahəzrət İran Şahına öz qarşılıqlı dostluq hissələrini ifadə etmək və İranda – ona qonşu olan bu Dövlətdə, möhkəm özül üzərində mütləqiyət və hökmən hakimiyət görmək arzusunu səmimi-qələbdən təsdiq etmək üçün, bununla, öz adından və öz Vəliəhdələri adından İran Şahı tərəfindən İran Dövlətinin Varisi təyin ediləcək Vəliəhdə lazımlı gəldikdə kömək göstərməyi vəd edir ki, heç bir xarici düşmən İran Dövlətinin işinə qarşı bilməsin və Yüksək Rusiya Sarayının köməyi ilə İran Sarayı möhkəmlənsin. Bununla belə İran dövləti işləri üzrə Şah oğulları arasında münaqışlər baş verərsə, Rusiya İmperatorluğu hakimiyətdə olan Şah xahiş etməyinə bunlara qarışmayacaq.

Beşinci maddə. Rus ticarət gəmilərinə əvvəlki qayda üzrə Xəzər sahilləri yaxınlığında üzmək və onlara yan almaq hüququ verilir, həm də gəmi qəzası zamanı İranlılar tərəfindən dostluq köməyi edilməlidir. İran ticarət gəmilərinə də həmin bu hüquq, əvvəlki qayda üzrə, Xəzər dənizində üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq ixtiyarı verilir, burada da gəmi qəzası zamanı qarşılıqlı surətdə İranlılara hər cür yardım göstərilməlidir. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə, savasdan öncə, habelə sülh vaxtı və hər zaman Xəzər dənizində Rusiya hərb bayrağı təkcə yellənmüşdür. Həmin ehtiram daxili lində keçmiş ixtiyar indi də yalnız Rusiya Dövlətinə verilir ki, Xəzər dənizində ondan başqa heç bir Dövlətin hərbi bayrağı dolaşa bilməz.

Altıncı maddə. Hər iki tərəfdən döyüsdə əsir alınmışları, Xristian dininə və sair dinlərə mənsub əsl keçirilmiş sakınları Müqavilə bağlanması imzalandıqdan sonra, üç ay ər-

zində, hər bir tərəfdən Qarakilsəyədək (burada sərhəd rəisləri əsirləri qəbul etmək üçün öz aralarında qarşılıqlı əlaqə yaradırlar) azuqə və yol xərcləri ilə təmin edilərək, buraxılsınlar. Özbəşinə, yaxud qanunu pozaraq qaçanlardan hər birinə, milliyyətindən asılı olmayaraq, öz könüllü istəyinə görə öz Vətəninə qayitmaq azadlığı verilir, qayitmaq istəməyənlər isə məcbur edilməsin. Bununla yanaşı hər iki tərəfdən qaçmışlara amnistiya, yaxud bağışlanma verilir.

Yedinci maddə. Bütün yuxarıda deyilənlərə əlavə olaraq, Əlahəzrət Bütün Rusiya İmperatoru və Əlahəzrət İran Şahı buyururlar ki, lazım olduğunu Əlahəzrətlərin İqamətgahlarında göndərilən, Onların Yüksək Saraylarının qarşılıqlı Nazirləri və ya Elçiləri rütbələrinə və onlara təpsirilmiş işlərin dəyərinə uyğun qəbul edilsinlər; şəhərlərdə ticarət həməyəcilik üçün qoymuş Müvəkkillərin və ya konuların on nəfərdən artıq rəiyətini olmasın, onlar vəkil edilmiş məmurlar kimi vəzifələrinə layiq hörmət və şərafatlı malik olmalıdır, bir də Əmrname üzrə onları bundan sonra nəinki incitmək olmaz, hətta inciklik olarsa, təqdim edildikdən sonra, hər iki tərəfin təbəələrini ədalətlə mühakimə etmək, incidilmişləri mürvətlə razı salmaq gorəkdir.

Səkkizinci maddə. Əlahəzrətlərin, öz hökumət-lərindən, yaxud hökumətləri tərəfindən təyin edilmiş sərhəd rəislərindən alınmış, onların həqiqətən tacirlər, Rusiya və ya İran təbəələri olduğunu təsdiq edən yazılı sənədlərə malik təbəələri arasındaki ticarət əlaqələrinə gəldikdə, saziş bağlayan hər iki yüksək dövlət quru yolla və dənizlə sərbast gəlməyə, orada nə qədər istəyirsə yaşamağa, tacirlər göndərməyə, həmcinin heç cür gecikdirilmədən oradan çıxıb getməyə, Rusiya İmperatorluğununa mənsub olan yerlərdən İran Dövlətinə gətirilən və qarşılıqlı olaraq, İrandan ora aparılan malların satılmasına və başqa mallarla dəyişdirilməsinə icaza veriləcək, hər iki Yüksək Dövlətin tacirləri arasında baş verə biləcək mübahisələr, onların vəzifələri və sair ilə bağlı şikayətlərinə

adi qayda üzrə baxılması Konsula, yaxud Müvəkkilə, onlar olmadıqda isə yerli Rəisə tapşırılır. Onlar xahişlərə tam ədalətlə baxmalı, özləri haqq təminatı verməli, yaxud bunu başqa lazımi şəxslərin vəsitsəsilə tələb etməli və onların incidilməsinə və sixişdirilmasına qotiyiyən yol verməlidirlər.

Rusiya təbəəliyindən olan İrana gəlmış tacirlər, istəsələr, oradan öz malları ilə birlikdə İranla dostluq edən başqa dövlətlərə də sərbəst gedəcəklər; bundan ötrü İran hökuməti bu tacirlərin sərbəst keçməsi üçün onları pasportlarla təmin edəcəkdir; buna ticarət işləri ilə bağlı Rusiyadan, Rusiya ilə dostluq edən başqa dövlətlərə getmək istəyən İran tacirləri üçün də qarşılıqlı surətdə riayət ediləcəkdir.

Rusiya təbəələrindən İrana gəlmış kimlərinə ölümü baş verəsə, onların müxəlləfatları, həmçinin başqa daşınan əmlakı və mülkləri, dəst Dövlətin təbəələrinə məxsus olduğu üçün saxlanılmadan və gizlিচə mənimsənilmədən, Rusiya imperiyasından və bütün mədəni Dövlətlərdə icra edildiyi kimi, kimin hansı Dövlətə mənsubiyyətdən asılı olmaya-raq, qanuni əsasda, qəbzlə, ilk növbədə onların yoldaşları-na, yaxud qohumlarına verilməli, həmin qohumlara öz arzuları ilə və öz xeyirləri üçün bu əmlakları istadıkłarı adamlara satmağa icazə verilməlidir.

Doqquzuncu maddə. Rus tacirlərindən İran şəhərlərinə və ya limanlarına gətirdikləri mallar üçün yüzə beş faizdən çox gömrük alınmasın və həmin tacirlər bu mallar ilə hara gedirlərsə getsinlər, onlardan ikinci dəfə gömrük tələb olunmasın, oradan apardıqları İran mallarına görə da ceyni kömrük alınsın, bundan başqa heç bir bəhanə və uydurma ilə heç bir rüsum, vergi, gömrük tələb edilməsin. İran təbəələrindən Rusiya şəhərlərinə və limanlarına gətirdikləri və buradan ixrac etdikləri mallara görə və qarşılıqlı surətdə eyni gömrükələr, ceyni əsasda bir dəfə alınsın.

Onuncu maddə. Malları Müqavilə bağlamış hər iki

Dövlətin sahilərinə və ya limanlarına, yaxud da quru yolla sərhəd şəhərlərinə gətirdikdən sonra, qarşılıqlı surətdə, tacirlərə nəzarət altında olduqları gömrük hakimlərindən və ya iltizamçılarından icazə almadan öz mallarını satmaq, başqa malları satın, yaxud dəyişmə yolu ilə almaq azadlığı verilir ki, ticarət maneəsiz dövriyyədə olsun, həmçinin satıcıdan və ya alıcıdan dövlət xəzinəsi üçün müntəzəm olaraq və könüllük şərtlə qanuni rüsumlar yıgilınsın.

On birinci maddə. Bu müqavilə imzalandıqdan sonra hər iki Yüksək Dövlətin müvəkkilləri qarşılıqlı surətdə və təxirə salınmadan bütün yerlərə onun haqqında lazımi xəbor və hər yerdə hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılması barəsində əmlər göndərsinlər.

İki bərabərhüquqlu nüsxədə (fars dilinə tərcüməsi ilə birlikdə) yazılmış və saziş bağlayan Yüksək tərəflərin yuxarıda göstərilmiş Müvəkkilləri tərəfindən imzalanaraq, onların möhürləri ilə təsdiq edilmiş və qarşılıqlı surətdə dəyişdirilmiş bu əbədi sülh Müqaviləsi Əlahəzrət Bütün Rusiya imperatoru və Əlahəzrət İran Şahı tərəfindən bərqərar ediləcək və Əlahəzrətlərin öz əlləri ilə imzalanmış tətənəli Ratifikasiyalarla təsdiq olunacaqdır.

Bu Müqavilənin həmin təsdiq olunmuş nüsxələri bu Yüksək Saraylardan, qarşılıqlı surətdə göndərilməklə, onların yuxarıda adları çəkilmiş Müvəkkillərinə üç ay müddətindən sonra çatdırılacaq.

Müqavila min səkkiz yüz on üçüncü il oktyabr ayının on ikinci günü, İran sayması ilə min yüz iyirmi səkkizinci il Şəvvəl ayının iyirmi doqquzuncu günü Qarabağ mülkündə Zeyvə çayı yaxınlığında Gülüstan kəndində Rus ordugunda bağlanmışdır. İmzalımlılar:

Müvəkkil və Gürcüstanda Bas Komandan Nikolay Rtışçev (M.Y.)
Alişöhrətli İran Dövlətindən Müvəkkil Mirzə Əbdül HəsənXan (M.Y.)

5. Xanlıq dövrünün sonuna doğru

Yeni savaş qarşısında. Gülüstan müqaviləsindən sonra beynəlxalq durum Qərbi Avropada baş verən dəyişikliklə bağlı idi. Napoleonla savaşı qazanan Rusiya onun ordusunu təqib edərək Avropa yürüşünə başladı. 1813-cü il oktyabrın 4-7 (16-19)-da Leypsiq altında "Xalqlar döyüşü" oldu. Mütəfiqlər bu döyüsdə qalib geldilər. Paris üzərinə yol açıldı. 1814-cü il martın 31-də mütəfiq ordular Fransanın paytaxtına girdi. Napoleon hakimiyyətdən devrilib sürgün edildi. Oktyabrın 1-də Vyanə konqresi açıldı. 1815-ci il iyunun 8-də "yekun aktı" imzalandı.

Beləliklə, beynəlxalq münasibətlərdə yeni dövr başlandı. XVIII yüzilin ikinci yarısı – XIX yüzilin başlangıcında olduğu kimi, Şərqi məsələsi Avropa siyasetinin gündəliyində qalırdı.

Rusyanın Türkiyə və İran'a qarşı təcavüzkarlıq siyaseti Şərqi məsələsinin yenidən kəskinləşməsinə səbəb oldu. Bununla bağlı Rusyanın başlıca rəqibi olan İngiltərənin, həmçinin Türkiyə və İranın eks siyaseti fəallaşdı. İngiltərə hər vasitə ilə İranda Rusiya mövqeyinin möhkəmlənməsinə mane olmağa çalışırı. 1814-cü ildə Tehrandə İngiltərə ilə İran arasında yeni bağlaşma imzalandı. 1809-cu ildə olduğu kimi, Rusiya ilə savaş başlığındı halda, İran İngiltərədən ildə 200 min tūmən (2 milyon gümüş rubl) yardım alacaqdı, ancaq bu böyük yardım Büyyük Britaniya elçisinin nəzarəti altında xərcənləməli idi. Rusiya-İran münasibətlərdə İngiltərə hökumətinə "araçı" rol oynamamaq hüququ verildi. Şah sarayında İngiltərənin nüfuzu gücləndi, İran silahlı qüvvələrində ingilis zabitlərinin işi genişləndi.

İngiltərə 1821-ci il "imtiyazlı" gömrük qanunundan istifadə edərək Transqafqazda iqtisadi təsirini gücləndirməyə başladı.

Rusiya isə Cənubi Qafqazdan çəkilməyəcəyini Avropa dövlətlərinə bildirməklə yanaşı, bu bölgədə möhkəmlənmək

ürün atılacaq addımlarını sürətləndirdi. Rusiyaya qarşı açıq düşmən mövqedən çıxış edən Gəncə Quba, Bakı xanlıqları dərhal yox edilərək əyalətə çevrilmişdi. Növbə digər xanlıqlara çatmışdı. Qafqazın Baş komandanı A.P.Yermolov (1816-1827) İranla yaxınlaşan cavaşda vassal xanların kimin tərəfində duracağını yaxşı biliirdi. Onun yerdətiyi siyaset bu xanlıqları tamamilə Rusiyaya qarşı çevirmişdi. 1819-cu ildə A.P.Yermalov milliyyətçi erməni olan rus generalı Madatovun əli ilə Şəki hakimi İsmayıllı xanı zəhorlşəvrək aradan götürdü və xanlığı ləğv etdi. Xanlığın bütün xəzinəsi və mülkləri müsadirə edildi.

Həmin ildə yerli hakimləri olan Qazax və Şəmsəddil sultanlıqları, 1820-ci ildə isə Şirvan xanlığı ləğv edildi.

General Madatovun Qarabağ xanlığı üzərində əlləşməsi daha uzun sürdü. Rusiya hərbiçiləri burada ən alçaq üsullara əl ataraq, Mehdiqulu xanın yaxın qohumunu yenə ona qarşı qoydular. Xanın qardaşı oğlu Cəfərqulu ağaya Rus komandanlığına yalan donos yazdırıldılar. Guya Mehdiqulu xan gizlice Madatovu öldürmək istəyirmiş. Hətta Madatovun üstüնə yalançı bir sui-qəsd yapıldı. Xana qarşı iş açmaq üçün Baş komandanın göstərişi ilə "güzətsiz" istintaq başlandı. İşin nə yərə apardığını anlayan Mehdiqulu xan dözməyib 1822-ci ildə İran'a getdi. Ruslardan xanlıq gözlöyən Cəfərqulu ağa sakitliklə Simbirskə sürgün edildi. 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv edildi və xanlığın bütün var-dövləti Rusiya xəzinəsinə ötürüldü, dövlətin saysız torpaq mülkləri, ilxi və sürürləri bu xəzinənin ixtiyarına keçdi. O zamanın rus tarixçisi N.F.Dubrovinin yazdığını görə, icraçılar, yəni "Sərdar Yermulu" və Madatov kimiləri özlərinə zəngin "pay" götürüb ciblərini doldurdular. Sonrakı Baş komandan Paskeviç də bunu gizlətmirdi. O, Yermolovun "sağ əli" olan Madatovun Qarabağda "ən birinci mülkədərə" çevrildiyini yazdırdı. Bunun üstündə Madatov hətta çar məhkəməsi qarşısında durmali oldu.

İkinci Rusya-İran savaşı başlanmadan öncə (1826) Talış xanlığının vassal varlığına da son qoymuldu. Beləliklə, ikitərəfli dövlətlərarası andlaşmalar (Kürökçay bağlaşması və b.) ilə xanların iç muxtariyyətinin toxunulmazlığına, onların "ölkəsinin bütövlüyünün saxlanmasına imperator zəmanəti"ni çar hökuməti özü pozub atdı.

Asılı xanlıqların löḡ edilməsinin iqtisadi səbəbləri. Asılı xanlıqların yox edilməsi Birinci Rusya-İran savaşının verdiyi dörsərədən irlə golirdi. Mərkəzi Rusiyadan güneyə uzanıb gələn yollar çotin və tohlükəli idi. Transqafkazda yerləşdirilən "Xüsusi Qafqaz korpusu"nu yalnız yerule təchizat, başlıca olaraq Quzey Azərbaycanın vari və goliri ilə saxlamaq olardı. Ancaq burada vergi və ödənişlərin toplanması qanuni baxımdan vassal xanların səlahiyyətində qalırıdı. Bir sözlə, asılı xanlıqların iç muxtariyyəti Rusiya komandanlığının əl-qolunu bağlayırdı.

Asılı xanlıqların varlığına son qoymaqla çarlıq Rusiyası öz ordusunun arxa təminatını yoluna qoya bildi. Baş komandan İ.Paskeviç özü bunu etiraf edib yazırıdı: "İstər İranla, istərsə də Türkiyə ilə indiki (yeni) savaşlar göstərdi ki, bizim ordunu saxlayıb yedizdirən Azərbaycan id".

Atlı qoşunlar demək olar bütünlüklə Azərbaycan kəndləri hesabına yaşıyırıdı. Bu qoşunlar Azərbaycanı bürümüdü. Şirvanda Gøyütən mahalının altı kəndi (Basqal, Zərgoran və b.) ulan diviziyanın 3 eskadronunu, Hazaurt mahalının 4 kəndi 2 eskadronu, İsmayılli kəndi 1 eskadronu, Qarasu Bazar mahalının Zordab və Ləki kəndləri 1 eskadronu ərzaqla təmin edirdi. Bu diviziyanın qalan 5 eskadronu isə Sərdəri mahalının kəndləri (Bərguşat, Bigir, Qaracalı və b.) hesabına yaşıyırıdı. Don kazaklarının 3 atlı alayı Kür boyunca Alakənddə, Tülənqoyun, Abduları, Gəncəli, Mustafalı, Meyneman və Kovrat kəndlərində yerləşmişdilər və bütün ikinci savaş boyu buradan təmin olundular.

Şəki xanlığı kəndlərində topçu briqadası və rotası, 3 piyada batalyonu, Borisoqlebsk və Serpuxov ulan alayları, Şəki şəhərinin özündə isə iki topu olan piyada batalyonu yerləşirdi. Bunlardan başqa Bakıda bir batalyon, Lənkəranda Xüsusi Xəzər dəniz və 8-ci sapyor batalyonları, Şuşada iki yeger (atıcı) batalyonu qulluq yapırdılar.

Savaşın başlangıcında Qazax, Şəmsəddil və Borçalı mahallarını da rus qoşunlarının ərzaqla təmin edilməsi işinə qoşdular. Salahlı kəndində Don kazak alaylarından biri yerləşdirildi. Bundan başqa Qazax və Şəmsəddil mahalları Gəncədə olan rus atlı qoşunu üçün yem todarük edirdilər. Araz boyunca sərhəddə yerləşən 20-ci piyada diviziyasını da ərzaqla yerule kəndlilər təmin edirdilər.

Rus qoşunları üçün ərzaq, silah və texnika daşınmasında Azərbaycan aparıcı yer tuturdu. İkinci savaşın gedisində (1826-1828) Azərbaycan kəndləri və balıqçıları kircim adlanan gəmilərdə Kür çayı ilə (Zordaba kimi) horbi yük daşıyırırdılar. 15-17 günə gedilən bu yol ilə Təbrizə və Gümräyə doğru yürüyən rus ordusu təchiz edilirdi. Ordu hissələri də bu yol ilə daşılmırdı. 1827-ci ildə rus ordusuna ərzaq daşınması üçün yerli kəndlilərdən 2 min araba alınmışdı. Kür çayı ilə döyüşən qoşunlar üçün 12 min kisə qurudulmuş çörək, min kisə yarma, 4 min kisə arpa, 4 min baş heyvan daşınmışdı. Qoşqu işləri üçün Qarabağ, Şəki və Şirvan kəndlərindən, Qazax, Şəmsəddil və Borçalı mahallarından 11500 yük və qoşqu heyvani (kal) yiğilmişdi. Bütün bu ağır müləlfəfiyyətlərən asanlıqla yerinə yetirilməsi üçün çar hökuməti ikinci savaşdan önce xanlıqları aradan götürmüştü.

Xanlıqların löḡ edilməsi ilə Azərbaycan tarixinin bütün bir dönümü sona yetmiş oldu. Çarlıq Rusiyası bununla Quzey Azərbaycanın siyasi fəthini başa çatdırmaq üçün özüne yol açdı. Bununla yanaşı, quzey xanlıqlarının bütün var və yatırımı, bütün təsərrüfatını öz əlinə keçirərək, buranın iqtisadi fəthi qarşısında duran xanlıq idarəciliyini aradan gö-

türmüş oldu. Azərbaycanın dövlətçilik qurumlarının yox edilməsi ilə ölkənin bütünlük sümürgəclik meydanına çevrilməsi üçün yol açıldı.

6. 1826-1828-ci illər Rusiya-İran savaşı. Türkmənçay müqaviləsi

Savaşın başlanması. Şuşanın mühasirəsi. Rusiya paytaxtı Sankt-Peterburqda 1825-ci ildə baş vermiş Dekabristlər üşəni haqqında xəbəri Tehrana ingilis diplomatı Şilan çatdırıldı. Şah sarayı əlvərişli vaxt çatdığını düşünərək savaşa girməyi qərara aldı. İyul ayında İran qoşunları sorhədi keçdi. İkinci Rusiya-İran savaşına başladı. Bu zaman knyaz Menşikovun başçılığı ilə yeni Rusiya elçiliyi Tehrana yaxınlaşmaqdır idi. O, "yeniyən padşahi (çar I Nikolayı - Red.) tanıtlırmış" üçün göndərilmiş, Fətəli şaha büllur taxt götirmişdi. İran qoşunlarının artıq Şuşa və Gəncə qapıları ağızında olduğunu rus elçisi bilmirdi. "Tehranda göz dustağı edib ona aydın bir cavab vermirdilər" (Mirzə Yusif Nersesov). İranın başlıca məqsədi Tiflisi tutmaq, rus ordusunu Transqafqazdan çıxarıb, Terekin o tərəfinə qovmaq idi.

Rus qoşunlarının başlıca zərbaşı isə Təbrizə yönəlmişdi. Qoşunların sayına görə üstünlük İranın tərəfində idi. Şahın nizami piyada ordusu 25 sərbəz ("başlarından keçənlər" anlamına gəlir) və 10 canbaz ("canlarından keçənlər") batalyonundan ibarət idi. Hamısı birlikdə 38,5 min süngü yaradırdı. Ancaq yalnız "Abbas Mirzənin türk piyada qoşunu" (Mirzə Yusif Nersesov) və top birliyinin 43 topa xidmət edən əsgərləri birbaşa onun əli altında idi. İran piyada qoşunu və sərbəz batalyonlarının xeyli hissəsi isə şahın ixtiyarında qalırdı. İran ordusunda nizami atlı qoşun saxlanmadı, onun yerinə (savaş zamanı) Güney Azərbaycandan 6 minə yaxın və tərəkəmə tayfalardan 15 minə yaxın nizami olmayan atlı qoşun toplanırdı. Bu sonuncu "atlı qoşun"

Rusiya ordusundakı nə nizami atlı alaylar (kavaleriya), nə də uşaqlıq illərindən yaxşı əsgəri hazırlıq keçən kazak atlı bölmələr ilə yanaşı qoyula bilərdi. Abbas Mirzənin 60 minlik ordusu barədə yazılır öz uğurlarını şırtitməyə çalışan rus hərbçi qulluqçularının adı ilə bağlıdır.

Rusiya Xüsusi Qafqaz korpusunun qüvvəsi sayca böyük deyildi. Ancaq bu, on illərə Avropa çöl və dağlarında Avstriya, Türkiyə və xüsusiilə Fransa qoşunları ilə saysız savaşların döyüş ənənələrinə arxalanan müasir bir ordu idi. Transqafqazda sayı 10 minə yaxın olan 33 rus piyada batalyonu və 1 nizami atlı alayı, 9 Don kazak alayı, Bakı və Lənkərandakı 3 batalyon, Gəncə, Şəki və Şirvandakı 2 batalyon silah altında idi. Bundan başqa Şuşada 2 batalyon, Pəmbək və Şurakeldə (İrəvan sərhədi) 3 batalyon qarnizon qulluğunda idi. Minlərlə yerli atlı döyüşçülərin də səfərbər edilərək savaşa qatılması nəzərdən qaçmamalıdır.

Savaşın başlangıcı Rusiya üçün uğursuz oldu. Abbas Mirzə qoşunların başında Qaradag-Gülənbər yayaq yolu ilə Qarabağa getdi. İkinci qoşunu da (çoxu qeyri-nizami atlılar idi) Əmirxan və Mehdiqulu xanla birlikdə Naxçıvan-Sisian dağ yolu ilə arxadan Qarabağa göndərdi. İbrahim xan Qacar və şirvanlı Mustafa xanı Şirvana, Mir Həsən xanı başqa bir qoşunla Talışa, qardaşı Sarı Aslanı (Həsən xan) İrəvan sərdarı Hüscyn xan və İraklı oğlu "Aleksandr Mirzə" ilə birlikdə Tiflis üzərinə yolladı. Uğurlu xan Ziyadoğlu Gəncəyə, Hüseyn xan (Səlim xanın oğlu) qardaşı Hacı xanla Şəkiyə - öz dədə yurdlarına girdilər.

İrəlidə gedən İran qoşunu Xudafərin körpüsünü sürətlə keçərək rus sərhəd alayını əzdı. Ruslardan 300-ə kimi əsgər öldürdü, bir qismi osir düşdü. Sonuncuların içində polkovnik Nazimov və mayor Kovalenski var idi. İran qoşunları sərhəd boyu döyüşlərdə rusları geri oturtdular. Abbas Mirzənin ordusu Şuşa qalasını iyulun 26-da mühasirəyə aldı. Mühəsirə 48 gün sürdü. Şuşa qarnizonunun rəisi polkovnik

Reut yaxşı hazırlıq görmüşdü. Qalanın ələ keçirilməsi uğrunda hücumlar istənilən nəticəni vermədi.

Şuşanın uzun çəkən mühasirəsi savaşın bütün gedidişinə təsir göstərdi. Abbas Mirzə hückumu sürətlə davam etdirərkən dağınıq rus qoşunlarını əzmək yerinə, böyük qüvvə ilə Şuşa altında əylənilib qaldı. Bu, rus komandanlığına dağınıq qoşunlarını birləşdirmək, strateji təşəbbüsü ələ keçirib əks-hückuma keçmək üçün imkan yaratdı.

Quzey Azərbaycanda "ümummüsəlmən üsyani". İkinci savaşda Azərbaycan əhalisinin, "bəylərin və başqa zümrələrdən olan sakinlərin Rusiyaya qarşı olacağı barədə Yermolovun fikri düz çıxdı. Xalq öz yurduna dönen keçmiş xanların sosina səs verib ayağa qalxdı. 1826-cı ilin avqustun 13-də Sankt-Peterburqa bu barədə raport yanan "Sərdar Yermulu" bildirirdi ki, əski qaçqın xanlar "qara camaati, özəlliklə inamı yüngül olanları (?! - Red.) üsyana qaldırıdalar". O; Azərbaycanda "ümummüsəlmən üsyani" baş verdiyini yazırdı. Təbii, Rusiya baş komandanı bu kütləvi üsyani ortaya götürən səbəbləri ört-basdır etməyə çalışırdı; bəşində durduğu əsgəri idarəciliyin qanunsuz, zorakı davranışını, istismarın və milli zülmün ölçüyəgəlməz şəkildə yayıldılığını pərdələmək istəyirdi. Guya bəzi ruhani çağrıları olmasayıdı, üsyani da olmaya bilərdi: "Bizə qarşı ümummüsəlmən üsyani başqa yol ilə deyil, din vasitəsilə ortaya götürilmişdir, bu üsyani qızışdırın Abbas Mirzənin yanındakı "bir müqəddəs kişidir" (Seyid Kərbəla Məhəmməd adlı birisi nəzərdə tutulur – Red.).

Rus tarixçisi M.N.Pokrovskinin fikrincə ölçüyəgəlməz aqalıq, harinliq durumu Yermolovun gözlərini qamaşdırılmışdı. Yerli vassal xanlara bir oyunaq kölə kimi baxan Baş komandan, onların təbəəliyində olanları insan yerinə belə qoymurdu. "Müqəddəs (ruhani) bir kişinin" çağrışı deyil, gerçek hərbi-siyasi durum Azərbaycanda "üsyənci əhval" (M.N.Pokrovski) doğurmuş idi. Bütün bu köklü səbəblər

onun sözleri ilə deyilsə, "Yelizavetpolu (Gəncəni - Red.) gerçək bir inqilab meydanına çevirdi". 1826-ci ilin iyulun 27-də rus batalyonlarının şəhəri tərk edəcəyini öyrənən gəncəlilərlər qılınca və xəncərlərə qurşanıb, səhər Narin qalası üzərinə yürüdürlər. Başqa rus tarixçisi N.Dubrovin bütün gəncəlilərin ("tatarı... voorujlis poqolovno") bu yürüşə qoşulduğunu yazır. Onlar ilk önce qala həbsxanasını alıb, siyasi dustaqları azadlıq buraxdilar. İyulun 28-ə keçən gecə bir çox rus döyüşçülərini qırıb, Gəncəni temizlədilər. Uğurlu xan asanlıqla azad edilmiş səhərə girib, Narin qalada oturdu.

İkinci kütlüvi üsyani Talış xanlığında baş verdi.

Talış hakimi Mırhəsən xan, atası Mirmustafa xan kimi Rusiya təbəəliyinə keçmişdi. Ancaq çar hərbçilərinin özbaşınlığı və onunla bir nökər kimi davranışması xanın dözümüñə son qoydu. Talış xanlığında bu zaman Mırhəsən xan deyil, əslində mayor İlyinski aqalıq edirdi. Xəzər dəniz batalyonu (660 süngü) və 50 kazak atlısının komandiri olan bu mayor, xanı sixısdırıb İrana qaçmağa məcbur etdi. Xan qaçmaqla yaxasını qurtardısa da, xalq İlyinskinin təhqir və söyüşlərindən, qanunsuz vergi yiğimlarından cana doymuşdu. İlyinski Talış Gürçüstanın Telavi bölgəsindən göndərilmişdi. Əslində yerli camaati soyub incitdiyi üçün oradan qovulmuşdu. Yeni qulluq yerində də öz davranışını dəyişməyən mayor, Talışda yapdığı cinayətlərə görə hərbi məhkəməyə verilmiş, amma onun haqqında heç bir ölçü götürülməmişdi.

Bələ bir durum xalqı üsyana qaldırdı. Rus tarixçilərinin yazdığını kimi: "Talış xanlığında bütün yaşıyanlar bir adam kimi üsyən etdilər, o vaxta kimi bizə (Rusiyaya – Red.) sadiq olan Talış xanı üsyənin başına keçdi". Mırhəsən xan üsyəna qalxmış yerli döyüşülər və bir neçə min İran sərbəzi ilə 1826-ci il iyulun 25-də Lənkəranda yerləşən rus qarnizonu ilə döyüşə girdi. Altı gün və altı gecə sürən döyüşdən sonra mayor İlyinski "qalanı deyil, onun xarabasını"

üşyançılara buraxıb Sara adasına çəkildi. Taliş xanlığında da Rusiya hərbi idarəciliyi devrildi.

İyulun 26-da Cavad keçidi yanında ruslar daha bir döyüşü ududzular. İrana qəcmış Bakı hakimi Hüseynqulu xan bu döyüsdən sonra üç minlik İran atlısı ilə Bakı üzərinə yollandı. Coxsayı avarlı İran "donanması" da dənizdən onun köməyinə gəldi. Ancaq xanın "Bakı əyalətində yaşayınları ayağa qaldırmaq" istəyi baş tutmadı.

Yenə iyulun 26-da Ağsu (Yeni Şamaxı) şəhərini azad etmiş Mustafa xan Sırvanda uğurla irəliləməkdə idi, "Qiymılardan ətrafına böyük toplantılar yığan və yardımına güclü İran atlı qoşunu göndərilən" Mustafa xan avqust ayında Şamaxı və Şırvandan rus qoşunlarını vurub çıxara bildi, Rus əsgərləri Qubaya sarı çökildilər, ancaq artıq burada da yerli bəylər xalqı üşyanı qaldırılmışdır. Üşyan dalğası rus əsgəri birləşmələrini Şəkidən də dişarı atmışdır."

Qızılay Azerbaycanı büryüyən kütłəvi xalq çıxışları ikinci Rusiya-İran savaşının baslanğıcında tutarlı amillərdən biri idi. Ancaq Abbas Mirzə bu çıxışlar ilə uzlaşan sinxron bir savaş apara bilmədi.

Şəmkir döyüşü. Avqust ayında Rusiya komandanlığı özüna gəlməyə başladı. Dağınmış ordu birləşməleri Gəncə-Tiflis xəttinə yığıldı. Rus qoşunları yeni alaylar hesabına gücləndirildi. I Nikolay Transqafqaz komandanlığını İ.Paskevičə tapşırıdı. Baş komandan qalan Yermolov az sonra bu vəzifəni də ona verib istefaya getdi. Rus qoşunlarının hücumu keçməsi üçün şərait yarandı.

Avqustun sonunda İran qoşunları gürcü şahzadəsi Aleksandrın başçılığı altında Şəmkir yaxınlığında idi. Abbas Mirzənin oğlu Məmməd Mirzə yeni qoşunla gəlib Şəmkir tutdu. Amma buradan irəli gedə bilmədi. Sentyabrın üçündə Şəmkir altındaki düzənlilikdə Zəyəm dağı ətəyində İran və Rusiya qoşunları arasında döyüş oldu. Ruslar qalib gəldilər. İran qoşunu 1500 döyüşü itirərək Gəncəyə çəkildi. Şuşa qa-

lası altında ay yarımdan çox hərkətsiz duran Abbas Mirzə səhvini anlayıb, başlıca ordu ilə tələsik Gəncə səmtinə yola düşdü. Ancaq artıq gec idi. Azərbaycanın qızılay əyalətlərində kütłəvi xalq çıxışlarının yaratdığı əlverişli durum əldən verilmişdi.

Gəncə döyüşü. Şəmkir altında uğurdan sonra rus qoşunları sentyabrın 4-də Gəncəni tutdular. Sentyabrın 9-da Qafqaz korpusunun başlıca qüvvələri onlara birləşdi. Şuşanın mühəsirəsini buraxıb, buraya golən Abbas Mirzə yeni döyüşün qəçinilməz olduğunu bilirdi. Sentyabrın 10-da Paskeviç də qoşunla Gəncəyə gəldi.

Döyüş sentyabrın 13-də Nizami Gəncəvi məqbərəsinin yaxınlığındakı çöldə oldu. Rus ordusunda 8700, İran ordusunda isə 35 min döyüşü var idi. İki ordu arasında dəhşətli döyüş başladı. Ruslar yenə uğur qazandılar. 2 düşərgə, 4 bayraq, bir top və başqa hərbi qənimat ələ keçirdilər. İran ordusu 1000-ə kimi əsgər itirdi. 1100 əsgər, 2 batalyon komandiri və 7 zabit osir düşdü. Uğurlu xan da əsir alinanlar içərisində idi. İran qoşunları dağınıq halda Araza doğru çəkləb o taya keçdi.

Gəncə döyüşü ikinci Rusiya-İran savaşının ən böyük döyüşü oldu. Qafqazın da, bütün savaşın da taleyi burada bitdi. Bu döyüsdən sonra İran ordusu bir daha özünə gələ bilmədi.

Döyüsdən sonra rus komandanlığı üçün 1826-cı il üşyanlarını yatırmaqdan ötürü əlverişli imkan yarandı. Bu, Yermolovun baş komandan vəzifəsində son fəal döyüşləri oldu.

Rus komandanlığı savaşın gedisində ara-sıra yerli qüvvələrdən də istifadə etməyə çalışırıdı. 1826-cı ilin noyabrında Araz boyu sərhədi qorumaq üçün "Qarabağ türklərindən" (Mirzə Yusif Nersesov) qeyri-nizami atlı dəstə yaradıldı. 1827-cı il döyüşlərində Borçalı türklərinin könüllü atlı dəstələri də iştirak edirdi.

İran qoşunları, Taliş xanlığı sayılmazsa, artıq bütün Quzey Azərbaycan torpaqlarını tərk etmişdilər.

Savaşın Güney Azərbaycana keçirilməsi. 1827-ci ilin yanvarında rus qoşunu Qaradagın mərkəzi Əhəri tutdu. Qışın oğlan çağında general Madatov, "mühəsirə dövründə çəkilən əziziyəti əvəz etsin – deyə Qarabağ və Şirvan qoşunlarını götürüb Mişgini və Əhəri çapmağa, qarət etməyə getdi. Mişgin vilayətini o ki var soyub qarət etdilər" (Mirzə Yusif Nəرسesov).

Aprel ayında rus qoşunlarının Qarabağ birləşməsi Xudafərin körpüsünü ələ keçirmək uğrunda döyüşürdü. Bir böülüy isə Ağzıbüyük keçidi ilə İrəvana gedirdi.

Bu zaman Yermolovun bütünlükə işdən götürülməsi general Madatovun da yerindən oynatıldı. Qraf Paskeviç onu Xudafərin körpüsü üzərindən götürüb knyaz Abxazovla əvəz etdi. Bu dəyişmənin səbəbi Madatovun "Mişgin yürüşünə" heç da icazsiz getməsi deyildi. Paskeviç özü də Qarabağ vilayətinə belə soyğunuluğa getmişdi. Səbəb yerli əhalinin, xan və bəylərin Yermolov-Madatov "siyasetindən" kəskin narahatlığı və üsyana qalxması idi. Bu dəyişmələrlə çar hökuməti öz ordusunun "Transqafqaz işini" yüngülləşdirmək istəyirdi.

1827-ci il aprelin 20-də Xudafərin körpüsü tutuldu. Başlıca qüvvələr Eçmədzinə gələrək İrəvana doğru irəliliydi. İrəvanın iki aylıq mühəsirəsi yenə ugursuz oldu. İyunun 26-da Naxçıvan qalası döyüssüz tutuldu. Rus qoşunları strateji dəyəri olan Abbasabad qalasına yaxınlaşdı. Abbas Mirzə 16 minlik qoşunla qala qarnizonunun köməyinə gəldisə də, qala çökdürləndi. Avqust ayında Alagözün otaklarında, Aştarak və Uşaqan kəndləri yaxınlığında döyüşlərdə ruslar üstün göldülər. Sonra Sərdarabad çökdü. İrəvan qalasının mühasirəsi sentyabrın 26-da başlandı. Paskeviç yazırkı ki, İrəvan vilayətində 10000 müsəlman (Azərbaycan türkü – Red.) və yalnız 3000 erməni ailəsi yaşıyordu. Oktyabrın 1-də gün qaralana yaxın qanlı döyüşdən sonra İrəvan qalası tutuldu. I Ni-

Rusyanın Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işgal etməsi. Xanlıq dövrünün sonu

kolayın fərmani ilə, onun qlinyanı qorşok, yəni "gildən (torpaqdan) yapılan küp" adlandırdığı İrəvan qalasının adı qraf Paskeviçin tituluna qatıldı.

Paskeviçin Güney Azərbaycana girməyi qadağan etməsinə baxmayaraq rus birləşməsinin komandanı Eristov oktyabrın 2-də Mərəndi tutub Təbrizə doğru irəliliydi.

Təbrizdə şah qarnizonunun rəisi Allahyar xan müdafiəyə hazırlaşdı. Ancaq Təbrizin ruhani başçısı Ağa Mir Fəttah rusların tərəfəsinə keçərək şəhərləri ardınca apardı. Oktobrebrin 13-də rus bölküləri Təbrizə girdi.

M.N.Pokrovski Güney Azərbaycan əhalisinin də rus qoşunlarına "kəskin müqavimət" göstərdiyini yazmışdır. Ancaq Qacarların soyğunçu siyastından Güney Azərbaycan cana doymuşdu. Buranın şəhərələri isə Qacar şahlarını "uzurpator" sayır, qanunsuz olaraq Səfəvi taxtına yiyələndiklərini söyləyirdilər. Rusiya baş komandanı Paskeviç Qızçı Azərbaycanda Yermolovun yol verdiyi yanlış əsullardan qaçmağa çalışır, əhalini və yerli hakimləri qıcıqlandırmırıldı. İran "qərbçilərinin" (Avropasayağı yenilikçiliyin) başçısı Abbas Mirzənin mərkəzləşdirmə siyaseti də Güney Azərbaycan xanlarını Rusiya asılılığına doğru sürükləmədi. Bütün bunlar Rusiya qoşunlarının irəliləməsini asanlaşdırıldı.

Təbriz tutulduğundan sonra Tehran üzərinə yol açıldı. Təbrizi (öslində Güney Azərbaycanı) idarə etmək üçün rus hərbçilərinin və şəhərlərin nümayəndələrindən Müvəqqəti idarə yaradıldı. Onun rəisi general Osten-Saken oldu. Təbriz qalasının komendantı da rus zabitlərindən qoyuldu. Müctəhid Mir Fəttah Müvəqqəti idarənin tərkibində idi.

Rusiya ilə İran arasında danışıqlar. Türkmençay müqaviləsi. Gələcək sulh müqaviləsinin başlıca muddəələri artıq 1826-ci il sentyabrın 16-da Rusyanın ayrıca bir "Bəyan-naməsi"ndə bildirilmişdi.

Yermolovun və Menşikovun bir ay sonra Rusiya Xərici İşlər naziri qraf K.V.Nesselrodeyə təqdim etdikləri yazılı

təklifləri də nəzərə alınmaqla barış və ticarət müqaviləsinin lahiyəsi hazırlanmışdı. Galəcək müqavilənin şərtləri haqqında çar fərmanı 1827-ci il mayın 24-də Cəlaləoğlu yanındakı rus düşərgəsinə gətirildi. Rus komandanlığı danişq aparmaq üçün tam hazır idi.

Qaraziyənin danişqlarında A.S.Qriboyedov İran məmurlarının təxəyyülinə təsir göstərmək fikri ilə bildirdi ki, biz irəli gedib Azərbaycana sahib olaraq bu geniş vilayətin müstəqiliyini təmin edəcəyik.

Noyabr ayının 6-da Dehkarqanda danişqlar yenidən başladı. Təzminat məsələsi üzrə bəzi ciddi narazılıqlar yanvarın 7-də danişqların kəsilməsinə gətirib çıxardı. Rus qoşunları irəli atıldı. Yanvarın 28-də Urmiya, fevralın 8-də Ərdəbil tutuldu. Müqavilənin bağlanması sürətləndi. Fevralın 9-dan 10-na keçən gecə Təbriz yaxınlığında Türkmençay kəndində müqavilə imzalandı.

Türkmençay müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi. Güllüstan müqaviləsinin bəzi maddələrinin məzmunu burada saxlanmış, təzminat və s. haqqında yeni maddələr əlavə edilmişdi.

Birinci maddə ilə tərəflər arasında əbədi barış elan olunurdu. Müqavilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya keçidiyi (III maddə) təsbit edir, sərhədləri ayırır (IV maddə), İranın Rusiyaya iyirmi milyon gümüş rubl təzminat ödəyəcəyi bildirilirdi (II maddə). Abbas Mirzənin vəlîhd kimi tanınmasına ayrıca yer verilir (VII maddə). Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın hərbi donanma saxlamaq hüququ təsdiq edilirdi (VIII maddə). X maddə ticarət konsulluqları açılmasından, XI maddə qarşılıqlı olaraq savaş ilə dayandırılmış işlərin bərpasından bəhs edirdi. XII, XIV, XV maddələr iki ölkə arasında əhalinin hərəkəti və başqa məsələlərə toxunurdu. XV maddə ermənilərin İrədanın Transqaf-qaza köçürülməsi (müqavilədə konkret deyilməsə də, ümumi razılıq belə olmuşdu) ilə bağlı idi. Sonuncu maddə barış haqqında yerlərə bilgi verilməsi, onun ratifikasiyası mə-

sələlərinə toxunurdu.

Müqavilə Rusiya tərəfindən 1828-ci ilin martında, Qacarlar tərəfindən iyul ayında ratifikasiya edildi.

Türkmençay müqaviləsi XIX yüzillikdə İranın İngiltərə, Fransa, Rusiya və Türkiyə ilə bağlı müqavilələr içərisində ən ağırı idi. Bu müqavilə İranı Rusiyadan asılı duruma gətirdi.

1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə savaşı. Çarlıq Rusiyası İranla savaşı qazandıqdan sonra işgalçılıq istəklerinin yeni nöqtəsinə keçdi. Qafqazın Qara dəniz sahilərini ələ keçirməyə başladı. Rusiya taxilinin demək olar üçdə ikisi Qara dənizdən ixrac olunurdu. Yaxın Şərqiye Rusiya mallarının göndərilməsi də genişlənmişdi. Satış üçün Asiyaya mal çıxarılması 1802-1827-ci illər arasında 3,3 faizdən 30,4 faizə qalxmışdı. Qafqazın Qara dəniz sahilərinin, Cənub-qərbi Gürcüstən bölgələrinin ələ keçirilməsi və bunun strateji əhəmiyyəti də nəzərə alınırı. Rusiya Qafqazda öz aqalığını bərqərar etmək və möhkəməldəndirmək üçün çox əlverişli imkan bulmuşdu.

Buna görə İran ilə savaşı başa vuran kimi Rusiya aprel ayında Türkiyəyə savaş elan etdi. Müharibə Balkanlarda və Qafqazda gedirdi. Qafqazda gedən döyuşlər çox önəmlü yer tuturdular.

İlkin Qafqaz döyuşlərində türklərin hücum planları pozuldu. Ruslar Qafqazın Qara dəniz qalalarını, onun canub-qərb bölgələrini tutdular. Anadolu ordusuna güclü zərbə vuruldu. 1829-cu ilin qış və yazında Axalsix və Bayazitdə, Liman, Dıqur altında və Quzey Qafqazda Osmanlı ordusunun əks hücumu baş tutmadı. Rusiyanın güney müdafiə xəttini yarmaq ümidi ləri doğrulmadı. Rus ordusu öz xeyrtnə dönüş yaratdı. Türklərin Anadolu birləşməsi dağıldı, bəzi şəhərlər tutuldu. 1829-cu ilin sentyabrında Ədirnə müqaviləsi imzalandı. Rusiya Transqafqazın işgalının hüquqi baxımdan tanınmasına nail oldu. Qara dəniz sahilərini, Axalsix vilayətini Axalsix və Axalkalaki şəhərlərini də birgə ələ keçirdi.

TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİNİN MƏTNİ

I maddə

Bütün Rusiya İmperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri arasında, onların vərəsələri və taxt-tacın varisləri, onların dövlətləri və qarşılıqlı surətdə təbəələri arasında bundan sonra əbədi sülh, dostluq və tam razılıq olacaqdır.

II maddə

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hörmətlə qəbul edirlər ki, razılığa gələn yüksək tərəflər arasında baş vermiş və indi xoşbəxtlikdən qurtarmış savaş ilə Gülüstan traktatının qüvvəsi üzrə qarşılıqlı təəhhüdlər də başa çatmışdır; onlar göstərilən Gülüstan traktatını Rusiya və İran arasında yaxın və uzaq galcoyə sülh və dostluq münasibətləri qurmali və təsdiq etməli olan indiki şərtlər və qərarlarla əvəz etməyi zoruri hesab etdilər.

III maddə

İran şahı həzrətləri öz adından və öz vərəsələri və varisləri adından Arazin o tayı və bu tayı üzrə İrvan xanlığını və Naxçıvan xanlığını Rusiya imperiyasının tam mülkiyyətinə güzəşt edir. Şah həzrətləri bu güzəşt nöticəsində, hazırkı müqavilənin imzalanmasından sayılmaqla altı aydan gec olma-yaraq, yuxarıda adları çəkilən hər iki xanlığın idarə edilməsinə aid olan bütün arxivləri və ictimai sənədləri Rusiya rəisiyyinə verməyi vəd edir.

IV maddə

Müqaviləyə qoşulan yüksək tərəflərin razılığı ilə hər iki dövlət arasında sərhədlər aşağıdakı hüdudda qərara alınır: sərhəd xətti Türkiyə torpaqlarının ucundakı kiçik Araratın zirvəsindən aralıda düz istiqamətə ən yaxın nöqtədən başlayaraq o dağların zirvəsindən keçir; buradan mailliğ üzrə kiçik Araratın cənub tərəfindən axan Aşağı Qarasu çayının yuxa-

Rusyanın Şimalı Azərbaycan xanlıqlarını işgal etməsi.

Xanlıq dövrünün sonu

rılara düşür, sonra sərhəd xətti o çayın axarı üzrə Şərur qarşısında onun Araza töküldüyü yerədək davam edir; bu məntəqədən Abbasabad qalasının Araz çayının yatağı üzrə gedir; burada qalanın Arazın sağ sahilində yerləşən xərici istehkamları yanında yarım ağaç, yəni 3 1/2 Rusiya versti enində bütün istiqamətlərdə dövrə haşiyələnəcək və o ətrafdə olan torpaq sahəsi büsbüüt məhz Rusiyaya məxsus olacaqdır və bu gündən sayılmaqla iki ay ərzində on yüksək dəqiqiliklə ayrılaçaqdır. Sərhəd xətti o yerdən, göstərilən dövrənin şərq tərəfdən Arazın sahilinə birləşdiyi yerdən başlayaraq bir daha o çayın yatağı ilə Yeddibülaq bərəsimədək gedir; buradan İran torpaqları Araz çayının yatağı üzrə 3 ağaç, yəni 21 Rusiya versti uzanacaqdır; sonra sərhəd Muğan düzü vasitəsi ilə Bolqarçayadək, iki kiçicik Adınabazar və Sarıqamış çaylarının birləşməsindən 3 ağaç, yəni 21 verst aşağıda olan torpaqlara gedir; sərhəd buradan Bolqarçayın sol sahili ilə yuxarı, adları çəkilən kiçik Adınabazar və Sarıqamış çaylarının birləşməsinədək, sonra Şərqi Adınabazar çayının sağ sahili üzrə onun yuxarılarında davam edir, buradan iso Cikoir yüksəkliyinin zirvəsindəkələ davam edir ki, o yüksəklikdən Xəzər dənizinə tökülen bütün sular Rusiyaya məxsus olacaqdır; İran tərəfə axan bütün sular isə İrana məxsus olacaqdır. Burada iki dövlət arasındaki sərhəd dağ zirvələrlə müəyyən edilir; qərarlaşdırılmışdır ki, onların Xəzər dənizinə doğru enişi Rusiyaya məxsus olmalıdır, o biri yandakı enişi isə İrana məxsusdur. Sərhəd Cikoir yüksəkliyi zirvəsindən, Talış Ərş dairəsindən ayrılan dağlar üzrə Qəmərkuhun zirvəsinədək keçir. Suların axarına iki yera bölgən dağların başı, yuxarıda Adınabazarın yuxarı axarı və Cikoir zirvəsi arasındaki sahə haqqında deyilən kimi, burada da eləcə sərhəd hüdudunu təşkil edəcəkdir. Sonra sərhəd xətti suların axarına aid yuxarıda şərh olunan qaydalara aramsız əməl etməklə Qəmərkuhun zirvəsindən Zuvand və Ərş dairələrini ayrılan dağ silsilesi üzrə Vələgic dairəsinin sərhədlərinədək uzanacaqdır. Beləliklə, adı çəkilən dağın

zirvəsindən eks tərəfdə yerləşən hissəsi istisna olmaqla Züvand dairəsi Rusiyaya birləşir. Hər iki dövlət arasındakı sərhəd xətti su axınının yuxarıda qeyd olunan qaydalarına daima uyğun olaraq, Vəlgic dairəsi sərhədindən Kloputanın zirvəsi və Vəlgic dairəsindəki dağların baş silsiləsi üzrə Astara çayının şimal mənbəyinədək, buradan o çayın yatağı boyu onun Xəzər dənizinə töküldüyü yerədək davam edəcək ki, burada da Rusiya torpaqlarını İrandan ayırmalı olan sərhəd xətti qurtarır.

V maddə

İran şahı həzrətləri bütün Rusiya imperatoru həzrətlərinə öz səmimi dostluğuna sübut olaraq, bu maddə ilə həm öz adından, həm də öz vərəsələri və İran taxt-tacının varisləri adından, yuxarıda göstərilən sərhəd xətti arasında, Qafqaz sıra dağları və Xəzər dənizi arasında yerləşən bütün torpaqların və bütün adaların, bununla bərabər həmin məmələkələrdə yaşayan bütün köçəri və başqa xalqların əbədi zamanadək Rusiya imperiyasına məxsus olduğunu təntənə ilə tanrıyır.

VI maddə

İran şahı həzrətləri hər iki dövlət arasında yaranmış savaş ilə Rusiya imperiyasına vurulmuş xeyli ziyana, həmçinin Rusiya təbəələrinin düşər olduğu qurbanlara və itkiyə hörmət əlaməti olaraq, onların əvəzini pul təzminatı ilə ödəməyi öhdəsinə götürür. Müqaviləyə qoşulan hər iki yüksək tərəf o mükafatın məbləğini on kurur türmən raicə, ya iyirmi milyon gümüş manat qərarlaşdırılmış, onun vaxtı, ödəniş qaydası və təminatı sözbə-söz hazırlı Traktata daxil edilə biləcək qüvvəyə malik olan xüsusi müqavilədə qərarlaşdırılmışdır.

VII maddə

İran şahı həzrətləri öz əlahəzərət oğlu şahzadə Abbas Mirzəni öz vərəsəsi və taxt-tacın varisi təyin etmək iltifatında bulunan kimi, Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri İran şahı

həzrətlərinə öz dostluq münasibətlərini və bu varislik qaydasının təsdiqinqə kömək etmək arzusunu açıq-aşkar sübut etməkdən ötrü bundan sonra sahzadə Abbas Mirzə həzrətlərinin simasında İran taxt-tacının vərəsəsi və varisini, onun taxta çıxmasından sonra isə onu o dövlətin qanuni hökm-darı hesab etməyi öhdəsinə götürür.

VIII maddə

Rusiya taeir gəmiləri, əvvəlki qayda üzrə, Xəzər dənizində və onun sahilləri boyunca azad üzmək və bununla bərabər onlara yaxınlaşmaq hüququna malikdir; gəmi qəzası hallarında İranda onlara hər cür kömək edilməlidir. Bu üsulla İran ticarət gəmilərinə də Xəzər dənizində əvvəlki qayda ilə üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq hüququ verilir ki, orada gəmi qəzası hallarında onlara qarşılıqlı surətdə hər cür vasaitlə kömək göstərilməlidir. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə, qədimdə olduğu kimi, yalnız Rusiya hərbi bayraqı altında olan hərbi gəmilər Xəzər dənizində üzə bilər; bu səbəbdən də əvvəlki müstəsna hüquq indi də onlara verilir və təsdiq edilir ki, Rusiyadan başqa heç bir dövlətin Xəzər dənizində hərbi gəmiləri ola bilməz.

IX maddə

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hər vasitə ilə onlar arasında bu qədər xoşbəxtliklə bərpa olunmuş sülh və dostluğunu bərqərar etməyi arzulayaraq, müvəqqəti tapşırıqların icrası və ya daimiqləşdirilməsi üçün bu və ya o biri dövlətə göndərilən yüksək sarayların (hökumətlərin – Red.) səfirlərinin, nazirlərinin və işlər müvəkkillərinin, onların dərəcasına, razılıqla galən yüksək tərəflərin şərəfinə, onları birləşdirən somimi dostluğa və yerli adətlərə uyğun olaraq, ehtiramla və (hər birinin) ayrılıqda qəbul edilməsini qarşılıqlı surətdə rəya bilirlər. Xüsusi protokol ilə bu və ya o biri tərəfin əməl etməsi üçün bu məzmunda mərasim qərarlaşdırılacaqdır.

X maddə

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hər iki dövlət arasında ticarət əlaqələrinin bərpa olunmasını və genişlənməsini sülhün bərqərar olmasının ən başlıca xeyirxah nəticələrindən bli saydıqları üçün, tam qarşılıqlı razılıq əsasında hökm verdilər ki, ticarətə hamilik edil-məsinə və qarşılıqlı surətdə təbəələrin təhlükəsizliyinə aid olan bütün sərcəncamlar səadətə yoluna qoyulsun və onlar onu qarşılıqlı surətdə müvəkkillər tərəfindən bağlanacaq bu sühl müqaviləsinin cini güclü hissəsi sayılmalı olan və ona əlavə edilən ayrıca Akt ilə izah etsinlər. İran şahı həzrətləri, qabaqlar olduğu kimi, Rusiyaya ticarətin xeyrinə tələb olunan hər yerə konsullar və ticarət agentləri təyin etmək hüququ verir və öhdəsinə götürür ki, hər birinlə müyyəyeti on nəfərdən çox olmayacaq konsul və agentlərə hamilik göstərsin ki, onlar öz rütbələrinə verilmiş şan-sövkət və üstünlüklərdən istifadə etsinlər. Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri öz tərəfindən İran şahı həzrətlərinin konsul və ya ticarət agentlərinə münasibətdə tam qarşılıqlı əməl etməyə vəd verir. İran hökumətinin Rusiya agentinə və ya konsuluna əsaslı şikayeti olarsa, Rusiya naziri (səfiri – Red.) və ya şah həzrətləri sarayı yanında işlər müvəkkili, ya da onların bilavasitə rəisi öz mülahizəsinə əsasən günahkarı vəzifəsindən uzaqlaşdırı və onu müvəqqəti olaraq digər şəxsə həvalə cdə bilər.

XI maddə

Qarşılıqlı surətdə təbəələrin bütün tələbləri və savaş ilə dəyandırılmış başqa işlər sühl bağlandıqdan sonra ədalətlə bərpa olunacaq və həll ediləcəkdir. Qarşılıqlı surətdə təbəələrin öz aralarında bu və ya o biri hökumətin xəzinəsinə müqavila təshhüdleri dərhal və tamamilə təmin edilməlidir.

XII maddə

Barişığa gələn yüksək tərəflər təbəələrin xeyri üçün özlerinin ümumi razılığı üzrə qarşılıqlı surətdə qərara almışdır; on-

lardan Arazın hər iki tərəfindən tərəpənməyən əmlaka malik olanlarına üç il vaxt verilməlidir ki, onlar bu müddət ərzində onu azad surətdə satsınlar və doyişsinlər. Lakin bütün Rusiya imperatoru həzrətləri, ona aidiyyatı olduğuna görə, keçmiş İrəvan səordarı Hüseyn xani, onun qardaşı Həsən xani və keçmiş Naxçıvan hakimi Kərim xani bu iltifathı səren-camdan kənar edir.

XIII maddə

Axırıncı və ya bundan qabaqkı savaşın gedişində əsir alınmış hər iki tərəfin bütün hərbi əsirləri, bununla bərabər hər iki hökumətin nə vaxtsa qarşılıqlı əsir düşmüş təbəələri azad edilməli və dörd ay ərzində qaytarılmalıdır; onlar həyatı azuqə və digər tələbatlarla təmin edilməli və onları qəbul etmək və sonrakı yaşayış yerinə yollamağa sərcəncəm vermək üçün hər iki tərəfdən ayrılmış komissarlara verməkdən ötrü Abbasabada göndərilənlərdir. Razılığa gələn yüksək tərəflər hər iki tərəfdən əsir düşmüş, lakin olduqları yerin uzaqlığına və ya başqa bir sobəbə və ya vəziyyətə görə göstərilən müddətə qaytarıla bilməyəcək bütün hərbi əsirlər, habelə Rusiya və İran təbəələrinə də bu yolla yanaşacaqlar. Hər iki dövlət belələrinin hər bir vaxt tələb edilməsində özüne dəqiq və qeyri-məhdud hüquq verir və öhdəsinə götürür ki, onlar aşkar edildikdə və ya onlar haqqında təlovlər alındıqda qarşılıqlı surətdə onları (bir-birinə) qaytarsınlar.

XIV maddə

Razılığa gələn yüksək tərəflərdən heç biri axırıncı savaşın başlanmasına dək və ya o vaxtı digərinin təbəəliyinə keçmiş olan satqınlarının və fərərilərin verilməsini tələb etməyəcəkdir. İran hökuməti, bu qaçqınlardan bəzilərinin və onların köhnə həmvətənlərinin və ya hakimiyəti altında olanların arasında qərəzli əlaqələrdən qarşılıqlı surətdə baş verə biləcək zərərli nəticələrin qarşısını almaq üçün öhdəsinə götürür ki, indi və ya sonralar Rusiya hökumətinin adbaad göstərdiyi adamların Arazla Çara çayının, Urmiya gölünün,

Cakatu çayının və Qızıl Üzən çayının Xəzər dənizində töküldüyü yer arasında yaratdığı hüduddakı öz torpaqlarında olmasını qadağan edəcəkdir. Bütün Rusiya imperatoru həsratları öz tərəfindən İran qacqınlarının Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarında və İrəvan xanlığının Araz çayının sağ sahilində yerləşən hissəsində yurd salmasına və ya yaşamasına (hər hansı) bir qərarda icazə vermayəcəyini vəd edir. Lakin özlüyündə aydır ki, ancaq rəsmi rütbə daşıyan və ya müəyyən ləyaqət sahibi olan adamlara: şəxsi nümunələri, nəslhəl və gizli əlaqələri ilə keçmişdə onların idarəsində və ya hakimiyyəti altında olan əvvəlki hömətənlərinə zərərli təsir göstərə bilən xan, bəy və dini rəislər və ya mollalara qarşı bu şərtin gücü var və olacaqdır. Ümumiyyətlə, hər iki dövlətin sakinlərinə gəldikdə isə razılığa gələn yüksək tərəflər qərara alır ki, hər iki tərəfin bir dövlətdən o birinə keçmiş və ya bundan sonra keçəcək təbəələri onların keçdiyi hökumətin icazə verdiyi hər yerdə yurd sala və yaşaya bilər.

XV maddə

Şah həzrətləri öz dövlətinə sakitliyi qaytarmaq və öz təbəələrindən hazırlı müqavila ilə bu qədər xoşbəxtliklə başa çatmış savaşda törədilmiş bədbəxtlikləri daha da artırıb ilən hər şeyi kənar etmək kimi xeyirli, xilasedici niyyatla hərəkət edərək, Azərbaycan adlanan vilayətin bütün əhalisi-nə və məmərlarına büsbütin və tam bağışlanma şəhərdir. Hansı dərəcəyə məxsus olmasından asılı olmayıaraq onlardan heç kəs öz hərəkətinə və ya savaş arzində və ya Rus ordusunun adı çəkilən vilayəti müvəqqəti tutduğu zaman davranışına görə taqiba, dini əqidəsinə görə təhqiqər məruz qalmamalıdır. Bundan başqa o məmər və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya serbest keçmək, hökumət və yerli rəsihiyin heç bir maneciliyi olmadan onların səthləq malına və ya əmlakına, əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoymadan daşınan mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir. Daşınmayan mülki gəldikdə isə onun satılması və ya onun haqqında özxoşuna sərəncam üçün beş

illik müddət müəyyən edilir. Lakin bu bağışlanma qeyd olunan bir illik müddət başa çatanadək məhkəmə cəzası düşən günah və ya cinayət işləmiş adamlara şamil edilmir.

XVI maddə

Müvəkkillər bu sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra, qarşılıqlı surətdə təxirə salımmadan tacili olaraq, hərbi əməliyyatların kəsilməsi haqqında bütün yerlərə xəber və lazımi fərman göndərməlidir. Eyni məzmunda iki nüsxədə tərtib edilmiş, hər iki tərəfin müvəkkilləri tərəfindən imzalılmış, onların gerbləri möhürləri ilə təsdiq edilmiş və qarşılıqlı olaraq bir-birinə verilmiş bu sülh müqaviləsi bütün Rusiya imperatoru həsratları və İran şahı həzrətləri tərəfindən təsdiq və ratifikasiya edilməli və onların imzaladığı ratifikasiya mətnləri təntənəli şəkildə hər iki tərəfin müvəkkilləri tərəfindən dörd ay ərzində və ya mümkün olduqca daha tez dəyişdirilməlidir. Bu müqavila fevral ayının 10-da, İsanın anadan olmasının 1828-ci ilində Türkmençay kəndində bağlanmışdır. Əslinə qol çökmişlər: İvan Paskeviç, A. Obrezkov.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev M.Q. Xanlıqlar və rus müstəmlekəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər XIX əsrin 40-ci illərinə qədər. Bakı, 2005.
2. Babayev A.Q. Rusiyaya qoşulmaq ərəfəsində. Bakı, 1988
3. Sadiqov H. XIX əsrin əvvəllərində Rusyanın xarici siyasetində Qafqaz problemi // Azərbaycan EA-nın xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq ser., 1990, №3, s.28-25
4. Qarabağnamələr. I. və II kitablar. Bakı, 1982-1992
5. Şükürov K. Azərbaycanın bölüsdürüləməsi (Gülüstən və Türkmençay müqavilələri haqqında) // Kitablar aləmimdə. 1990, №3, s.20-29
6. Yenə onun: Türkmençay -1828, Bakı: 2006
7. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке в взаимоотношениях его с Россией. Баку, 1965
8. Абдуллаев Г.Б. Из истории северо-восточного Азербайджана в 60-70-х гг. XVIII века. Баку, 1958
9. Абдуллаев М.К. Аграрная политика царизма в Азербайджане

- в первой трети XIX в. АКД., Баку, 1989
10. Алиев С.М. Междоусобные войны и борьба за верховную власть в Иране после распада империи Надир шаха. // Иран. История и культура в средние века и в новое время. М.: 1980
  11. Алияров С.С. Алиева Ф.М. Георгиевский трактат в контексте внешнеполитического положения Азербайджана // Роль рабочих организаций в развитии революционного движения в Азербайджане. Баку: 1984, с. 75-83
  12. Асадов Ф.С. История Талышского ханства и его связи с Россией / АКД., Баку, 1966
  13. Джафаров А.П. Присоединение Ширванского ханства России и восстановления города Шемахи. АКД., Баку: 1955
  14. Ибрагимбейли Х.П. Россия и Азербайджан в первой трети XIX в. М.: 1969, гл.1
  15. Искендеров М.С. Бакинская ханства и его присоединение к России. АКД., 1983
  16. Магомедов Н.А. Экономическое развитие Дербентского ханства в XVIII АКД., Нальчик: 1985
  17. Мильман А.П. Политическойстрой Азербайджана завоеваний (первая треть XIX в.) АКД., Баку: 1992
  18. Минасазов Г. Сто лет одной революции. Азерб. Восстания. 1826г. Баку: 1930
  19. Muradeliyeva Elmira. Azərbaycan milli şüurunun qatlarında Rusiya işğalı // Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və içtimai-siyasi ideallar. Bakı: 2005.
  20. Мустафаев Дж.М. Северные ханства Азербайджана и России (конец XVII нач. XIX в. Баку: 1989
  21. Петрушевский И.П. Система русского колониального управления в Азербайджане в первой половине XIX в. // Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX в. 1., М.-Л.: 1936
  22. Семенов Л.С. Россия и международные отношения на Среднем Востоке в 20-х годах XIX в. Л.: 1963
  23. Трактат, заключенный в Туркменчай 10 февраля 1828 г. // Юзефович Т.П. Договоры России с Востоком. (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar)
  24. Указы Кубинских ханов. Тбилиси: 1937
  25. Шеремет В.И. Турция и Андronопольский мир 1829 г. М.: 1975

t.e.d. L.L.Həsənova
dos. F.M.Əliyeva

II. ŞİMALİ AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN 40-70-ci İLLƏRİNDE

1) 40-ci illərin islahatları və onların mahiyyəti

1. 10 aprel 1840-ci il inzibati-məhkəmə islahatının hazırlanması və həyata keçirilməsi
2. Çarizmin yerli feodallarla ittifaqə girməsi. 6 dekabr 1846-ci il fərmanı
3. 1847-ci il Kəndli Əsasnamələri

1. 10 aprel 1840-ci il inzibati-məhkəmə islahatının hazırlanması və həyata keçirilməsi

Rusyanın Azərbaycan torpaqlarının işgali prosesində həyata keçirdiyi siyasi xəttinin əsas cəhəti xanlıqların ləğvi ilə bərabər xanlıq əsul-idarəsinin aradan götürülməsi idi. Xanlıq idarəciliyi kommandant idarə sistemi ilə əvəz edilmiş, xanlıqların yanında yeni inzibati bölgü – əyalətlər yaranmışdı. Ləğv edilən hər bir xanlıq əvəzinə yalnız bir əyalət yaradılmışdı. Azərbaycan ərazisində yaradılan əyalətlərin idarəsi üçün əyalət rəisi vəzifəsi təsis edilmişdi. Bir qayda olaraq bu vəzifə əyalətdəki rus qarnizonunun komandiri – komendant həvələ edilirdi. Komendant yalnız xristian məzhibindən olan mayor, podpolkovnik və ya polkovnik rütbəli zabitlərdən təyin edilirdi. Belə inzibati idarə sistemi komendant idarə sistemi adlanır. Rus rəsmi sənədlərində bu inzibati sistem «herbi-xalq rejimi» adlanسا da, bu əslində hərbi işgal rejimi idi.

Əyalət rəisləri – komendantlar çox geniş səlahiyyətlərə malik idilər. Bu səlahiyyət aşağıdakılardır: onlar qəza rəisi idilər, keçmiş xan divanına məxsus torpaqların, müxtəlif əmlakların, o cümlədən neft və duz mədənlerinin, balıq və tətəgələrinin və s., keçmiş xanların müsadirə edilmiş əmlaklarının – torpaqlar, kəndlər, rəncəbərlər, təsərrüfatların; Rusiya əleyhinə çıxışlarda iştirakına görə sürgün edilmiş yerli ali təba-

qənən əmlaklarının idarə edilməsi; vergilərin təqsim edilməsi və yiğilması; yeni vergi və mükəlləfiyyətlərin təsisisi və s. Komendant Əyalət məhkəməsində sədrlik edirdi. Xanlıqlar ləğv edilsə də, xanlıqların dövründə mövcud olan inzibati sistem – mahal bölgüsü saxlanılmışdı, odur ki, mahal naiblərinin təyinatı və ya işdən çıxarılması da komendantın səlahiyyətində idi. Komendant, müxtəsər desək, keçmiş xanlara məxsus bütün hüquq və səlahiyyətlərə malik idi. Lakin onlar xandan fərqli olaraq dövlət başçısı deyildilər və həm də hökumət qarşısında masul idilər, onlar məsuliyyətə cəlb edilə bilərdilər.

Komendant idarə sisteminə komendantdan əlavə böyük bir məmurlar ordusu da daxil idi: komendantın köməkçisi, polismeyster, əyalət təsərrüfatının başçısı mahal naibləri və s.

Azərbaycanda xanlıqlar dövründə məhkəmə işləri ruhani zümrəsinin əlinde idi. Bundan əlavə ali ruhani zümrəsi ruhaniları vəzifəyə təyin və azad edirdi, vəqf təsərrüfatına rəhbərlik edir, xüms və zakatın toplanması və bölünməsinə nəzarət onların ixtiyarında idi. Qazılör sərf inzibati funksiyalar yerinə yetirirdilər.

Komendant idarə sisteminde şəriət məhkəmələri saxlanılsı da, onların təsir dairəsi daraldılmışdı.

Komendant idarə sistemi hərbi işğal rejimi idi. Odur ki, bu rejim ölkədə mövcud olan içtimai münasibətləri qeyri-objektiv mövgədən qiyamətləndirirdi. Məlum olduğu kimi XIX əsrin əvvəllerində Azərbaycan bəy və ağaları torpaq sahibləri idilər və onlar cəmiyyətin sosial-silki strukturunda çox mühüm rol oynayırdılar. Rusyanın Azərbaycandakı hərbi organları işgalin ilk günlerindən yerli feodalların torpaq sahibliyi, siyasi və silki hüquqlarını təhrib etməyə və məhdudlaşdırmağa çalışırlırdılar. Yerli feodallara qarşı siyasi və iqtisadi təzyiq vəsaiti kimi «idarəçilik» tezisindən geniş surətdə istifadə edilirdi. Bu tezisə görə yerli feodlların böyük bir hissəsi torpağın sahibi və mülliyyətçisi deyil, yalnız xəzinə (dövlət) kəndlilərinin idarəcisi sayılırlırdılar. Odur ki, Azərbaycan bəyləri 1826-ci ilin iyununda başlanan «ümmüti müsəlman üsyənin» fəal iştirakçıları idilər. Azərbaycan bəylərinin böyük hissəsinin Rusiyaya düşmən münasibəti bəylərin torpaqlarının müsadirəsi və özlərinin isə cəzalandırıl-

ması ilə nəticələnmişdi. 13 iyul 1830-cu il Ali Qanunu ilə II rus-İran müharibəsi dövründə antihökumət çıxışlarında iştirakına görə cazalandırılan bəylərin əhfi və müsadirə edilmiş torpaqların qismən qaytalırması bir növ feodallarla yaxınlaşma xətti olsa da, XIX əsrin 30-cu illərində Rusiya Azərbaycan bəylərinin silki hüquq və imtiyazlarını rəsmi olaraq tanımadiği üçün onlar Rusiyadan müstəmləkə siyasetini həyata keçirməkdə sosial dayağı ola bilməzdildər. Odur ki, Azərbaycan bəyləri XIX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda verən ažadlıq hərəkatında fəal iştirak edirdilər.

XIX əsrin əvvəllerində Azərbaycanın Rusiya tərafından işgalindən sonra en çox əziyyət çəkən, sözsüz ki, ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər idi. Xanlıqlar dövründən qalma ənənəvi feodal istismarına müstəmləkə zülmünün əlavə edilməsi, yeni-yeni vergilər və mükəlləfiyyətlər qoyulması, vergilərin bölüşdürülməsi və yiğilmasında hər cür qanunsuzluq, yerli hakimiyət organlarının özbaşınlığı Azərbaycan kəndində sosial ziddiyətləri daha da kəskinləşdirmişdi. Təsadüfi deyil ki, 1829-1830-cu illərdə Zaqqafqaziyada yoxlama aparan senatorlar qraf Kutaysov və Məcnikov müsəlman əyalətlərində maliyyə-vergi sistemində çoxlu qanunsuzluq və özbaşınlıqların mövcudluğunu xüsusi ilə qeyd etmişlər. Senatorlar komendant idarə sisteminə keşkin tənqid etmişdilər. Yerli idarədə himaya, məhkəmədə müdafiə olunmayan, hər şeyi itirmiş xalqın hökumətə inamı itmişdi. Senatorlar Cənubi Qafqazda yeni idarəçilik sisteminə keçilməsini hökumətə məsləhət bilməsdilər. Lakin komendant idarə sisteminin ləğvi bu dövrda həyata keçirilmədi. TəSADÜFI deyil ki, sosial şəraitin en gərgin olduğu əyalətlərdə müstəmləkə zülmü əleyhinə güclü xalq üsyənləri baş vermişdi. 1830-cu ildə Car-Balakən, 1831-ci il Talyış, 1837-ci il Quba, 1838-ci il Şəki üsyənləri.

XIX əsrin 20-ci illərinin sonu – 30-cu illərin əvvəllerində Cənubi Qafqazda idarəçiliyin yenidən qurulması təklifi ilə 2 layihə hazırlanırdı:

1) I layihə gen. Paskeviç və senatorlardan P.S.Kutaysov və Y.S.Məcnikovun layihəsidir. 2) II layihə 1833-cü ilin mayında təqdim edilən – «Zaqafqaziya diyarı haqqında

ümumi mülahizələr» adlı layihədər.

Qafqazdakı rus qoşunlarının Baş komandanı general Paşkeviç buradakı idarəciliğ sisteminin dəyişdirilmesi barəsində hələ 1829-cu ildə rəsmi orqanlar qarşısında məsələ qaldırılmışdı. Paşkeviç komendant sisteminin dəyişdirilmesi ilə yanaşı, hüquq, məhkəmə və idarəciliğ sahəsində yerli xüsusiyyətləri tamamilə ləğv etməyi və burada Rusyanın mərkəzi quberniyalarındakına bənzər mərkəzləşdirilmiş idarəciliğ sistemini yaratmağı təklif edirdi. O, yerli xalqların adət və ənənələrini, dini və mədəni xüsusiyyətlərini nəzərə almırı. Onun fikrinə görə «müsəlmanlar imperiyanın eyni, ümumi qanunları və təsrrüfatının təsiri altında qaldıqca, Rusiya ilə daha çox yaxınlaşacaqlar».

1829-1830-cu illərdə Cənubi Qafqazında senator toftisi aparmış senatorlar Məçnikov və Kutaysov general Paskeviçin baxışlarını bəyənmış və ona tərəfdar çıxmışdır. Onların fikrincə, Cənubi Qafqazın idarəciliyində mərkəzləşdirme və ruslaşdırma prinsipi osas tutulmalı idi, görək Cənubi Qafqaz sakinləri rus kimi danişmağa, rus kimi düşünməyə və rus kimi hiss etməyə məcbur edilsinlər.

I layihədə irəli sürürlər məsələlərdən biri də diyarda çarizmin sosial bazasının yaradılması məsəlesi idi.

Azərbaycan bəylerinə etibar etməyən rus rəsmi dairələri Cənubi Qafqazda «təbii rus zadəganlarını yerləşdirmək» niyyətində idilər.

II layihədə də Cənubi Qafqazda komendant rejiminin ləğvi və rus idarə sisteminin təsis edilməsi, sosial dayaq kimi «təbii rus zadəganlığının» yaradılması təklif olunurdu. Amma I layihədən fərqli olaraq II layihədə «müsəlman əyalətlərində» «müsəlman zadəganlığının» yaradılması fikri irəli sürültürdü. Layihə müəlliflərinin fikrinə görə yerli azərbaycanlı torpaq sahiblərinin ancaq bir qisminin zadəgan imtiyazları tanınmalı, onlara yeni inzibati sistemdə ikinci dərəcəli vəzifələr tutmaq imtiyazi verilməlidir.

Lakin yuxarıda söhbət açığımızı layihələr elő layihə olaraq qaldılar. Rusiya imperiyası Dövlət Şurası bu layihələri yenidən işləmək üçün geri qaytardı.

Nehayət, 1837-ci ildə Dövlət Şurası islahat işini senator

baron Qana həvala etdi. Senator Qan Cənubi Qafqazda yasayan xalqlarda mövcud olan icitimai münasibətləri öyrənməyə cəhd etmədi, Paşkeviç, Məçnikov və Kutaysovun layihələri əsasında «Cənubi Qafqaz diyarının inzibati idarəciliyinin» layihəsini hazırlanıb 1838-ci ilin fevralında Dövlət Şurasına təqdim etdi. Qanın təqdim etdiyi layihədə deyilirdi ki, guya xanlıqlar dövründə Azərbaycanda xanın iradəsindən başqa heç bir qayda-qanun olmamışdır, guya azərbaycanlılar şəriət məhkəmələrinə müraciət etmirlər, guya rus məmurları və rus idarələri əyalət məhkəmələrində mövcud olan sünründürməçiliyi azaldacaq və əhalini «bəxtəvər edəcəkdir».

Qan layihəsinin başlıca məzəzi oandan ibarət idi ki, hökumət yerli bayılara və digər imtiyazlı zümrəyə arxalanmaq siyasətindən imtina edirdi.

Çar I Nikolay 10 aprel 1840-ci ildə islahatın layihəsini təsdiq edir və layihə qanun qüvvəsini alır. 10 aprel qanunu «Qafqaz diyarının idarə olunması üçün təsisat» adlanır.

10 aprel 1840-ci il inzibati-məhkəmə islahatına görə Cənubi Qafqaz inzibati cəhətdən 2 yərə bölündü: 1) Gürçüstan-İmeretiya quberniyasına; 2) Xəzər vilayətinə.

Azərbaycan torpaqları vahid inzibati bölgündə birləşdirilmirdi. Yeni inzibati bölgü yerli sosial-hüquqi, etnik və mədəni xüsusiyyətləri çox az nəzərə almışdı. Belə ki, Azərbaycanın Şirvan, Qarabağ, Şəki, Talış, Bakı, Quba və Dərbənd qəzaları Dağıstan hərbi dairəsinin Xəzər vilayətinin tərkibinə daxil edilmişdi, amma Yelizavetpol, Naxçıvan, İrəvan və Balakən qəzaları isə Gürcü-İmeretiya quberniyasına daxil edilmişdi.

Burada bir məsələni xüsusişlə qeyd etmək lazımdır ki, 1828-ci il martın 21-də I Nikolayın əmri ilə Azərbaycan torpaqları – İrəvan və Naxçıvan xanlıqları «erməni vilayəti» adlı bir inzibati bölgündə birləşdirilmişdi. 10 aprel 1840-ci il inzibati-məhkəmə islahatına görə isə «erməni vilayəti» ləğv edilmiş, onun yerinə İrəvan və Naxçıvan qəzaları yaradılmışdı.

Baş İdarə Şurasına 10 aprel 1840-ci il islahatına uyğun olaraq yerli feodalların torpaq hüquqlarını nizamlamaq səlahiyyəti verilmişdi.

Transqafqazda yeni inzibati islahata görə quberniya, vi-

layət və qəza idarələri ciddi surətdə daxili Rusiya quberniyalarındakı idarəciliyə müvafiq quruldu. Odur ki, yerli bəylərdən olan divanbəyləri, mahal naibləri və b. vəzifələrindən azad edilirlər və onlar rus məmurları ilə əvəz olunurlar. Mahal naiblərinin yerine sahə iclasçıları vəzifəsi təsis edilmişdi.

Sahə iclasçıları ruslaşdırma siyasətinin əsas icraçıları idilər. Dövlət onlara müyyən torpaq sahəsi ayırdı və bu torpaq sahələrinin əkilib-becarılması həmin torpaqlarda yasayan royyiyətlərin öhdəsinə düşürdü.

Bələliklə, Azərbaycan bəyləri yeni islahata görə idarəciliyindən kənarlaşdırıldı, bu isə onu sübut edirdi ki, Rusiya yerli bəylərə arxalanmaq siyasətindən imtina etmişdi və sosial dayağındı yerli deyil, burada yerləşdiriləcək gəlmə rus zadəganlığında göründü.

10 aprel 1840-ci il islahatında məhkəmə sistemində ciddi dəyişiklik edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycanda əslərdən bəri mövcud olan məhkəmə sistemi rus məhkəmə sistemi ilə əvəz edilirdi. İndi məhkəmə işləri qəza, quberniya və dairə məhkəmələrinə verilirdi. Məhkəmələr rus dilində aparılırdı, rus məhkəmə sistemi Azərbaycan əhalisində yad bir məhkəmə sistemi idi. Islahata görə müsəlman şəriət qanunu qüvvədən düşürdü. Şəriət məhkəmələrinin ixtiyarında yalnız kəbin-talaq və vərasətlik məsələləri saxlanılırdı.

10 aprel 1840-ci il inzibati-məhkəmə islahati Azərbaycanın Quba və Dərbənd qızalarında tətbiq olunmadı, bunun səbəbi bu 2 qızanın Rusiyanın işgalçılıq siyasətinə qarşı ölüm-dirim mübarizəsinə qalxmış Dağıstanla həmsərhəd olması, burada da müridizmən yayılması idi.

10 aprel 1840-ci il islahati Çənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda 1841-ci ilin əvvəllerindən tətbiq olunmağa başlanıldı, hətta I Nikolayə xüsusi raport da göndərildi. Bələliklə, komendant idarə sistemi ləğv edildi.

Qanun Baş İdarə Şurasına yerli feodalların torpaq hüquqlarını nizamlamışaq səlahiyyətini vermişdi. Baş İdarə Şurası dərhal bu səlahiyyətdən istifadə etdi və artıq 1841-ci ilin əvvəllerində ağa və bəylərin torpaq hüquqlarına qarşı tədbirlərə el atıldı. II Nikolayın imzaladığı 23 may 1841-ci il fərmanına uyğun olaraq Qazax, Şəmsəddil və Borçalı mən-

təqəqlərinin ağa və məlikləri kəndlərin idarə edilməsindən azad edilirlər, yəni ağaların əlindən onlara məxsus 102 kənd alınır. Müsadirə edilmiş kəndlərin əvəzinə ağalara yalnız ömürlük təminat verilirdi. Bu təminat irsən keçmirdi.

Baş İdarə Şurası ağalar haqda fərmandan sonra 28 may 1841-ci ildə Kaspi vilayəti bəylərinin kənd idarəciliyindən konar edilməsi haqda qərar çıxarıb. Lakin Zaqafqaziyada yeni idarə sisteminə kecid hər yerdə əhalinin yeni qaya-qanuna qarşı müqaviməti ilə qarşılandı. 1842-ci ilin yanvarında «Zaqafqaziya diyarının qurulması komitəsi» Kaspi vilayəti bəylərinin yalnız polis məmuru sayılması nöqtəyinə nəzərinin tamamilə yalnız olduğu haqda öz qərarını bildirir.

Zaqafqaziyada yeni inzibati islahat və onunla bağlı olaraq həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycan cəmiyyətinin demək olar ki, bütün təbəqələrinin manafeinə toxunurdur, onların maraqlarını nəzərə almır. İslahatdan narazı olan qüvələr içərisindən eyni mühüm yeri ali təbəqə – bəylər və ağalar tuturdular. Əsrlər boyu dövlət sisteminde mühüm yer tutan, torpaq və kənd sahibi olan bəy və ağaların indi bütün bunnardan məhrum edilməsi, onların statusunun aşağı düşməsi onların dövlət qarşı əks mövqə tutmasına götürüb çıxarırdı.

İslahatdan en çox narazı olanlar çox többi ki, əhalinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər idi, çünki yeni islahata uyğun olaraq onların üzərinə əlavə vergi və mükəlləfliyyətlər qoyulurdu: məsələn, sahə iclasçılarına ayrılan torpaq sahələrinə kəndlilər əkib-becərməli idilər. Məhkəmənin rus dilində aparılması və rus məhkəmə sisteminin tətbiqi azərbaycanlılarra tam yad olduğu üçün ondan ölkənin bütün silk və təbəqələri narazı idi. Məhkəmələrdə həll edilməyib qalan işlərin sayı təxminən 2 dəfə artaraq 2400 idən 4846 işə çatmışdı. Hökumət statlarının və məhkəmənin saxlanılmasına sərf edilən illik xərc 1,5 mln manat artmışdı. Rus məhkəmə sisteminin ənənəvi formalizm və süründürməçiliyi Azərbaycan üçün təze bir şey idi. Cünki xan, eləcə də komendantlı dövründə məhkəmə sistemi «sürətli məhkəmələr» idi. Odur ki, yerli əhali yeni məhkəmələri açıq-aşkar baykot edirdi.

Artıq elə 1841-ci ilin əvvəllerində «yeni idarəcilik sisteminin» «yöndəmsizlikləri» imperianın çox yüksək dairə-

lərinə məlum olmuşdu.

10 aprel 1840-ci il inzibati-məhkəmə islahatının uğur-suzluğunun əsas səbəblərindən biri Rusyanın Azərbaycanda yeritdiyi sosial siyasetdə yol verdiyi səhv idi. Yanlış siyasetin mahiyyəti yerli ali zümrəyə - bay və ağalara etibar edilməməsində və onlara ölkənin idarə edilməsində yer verilməməsində ifadə olunurdu.

2. Çarizmin yerli feodallarla ittifaqə girməsi.

6 dekabr 1846-ci il fərmanı

10 aprel 1840-ci il islahati inzibati - məhkəmə islahati olsa da, çarizmin Cənubi Qafqazda ictimai dayağı məsəlesi-nə də toxunmuşdu. Belə ki, Qan komissiyası ali müsəlman silkinin çarizmin ictimai dayağı rolunu oynayacağına inanırdı və belə hesab edirdi ki, hətta on «etibarlı və sədəqətli» bəylərə belə inanmaq olmaz. Ona görə də çar hökuməti Cənubi Qafqazda özünə sosial dayaq yaratmaq məsələsini ön plana çəkmışdı. Çar hökuməti belə hesab edirdi ki, yalnız «təbii rus dvoryanları (zadəganları)» Cənubi Qafqazda çarizmin sosial dayağı rolunu oynaya bilər. Bu məqsədə hökumət Rusiyadan müflislişmiş rus dvoryanlarını Cənubi Qafqaza köçürmək və onların bu regionda möhkəmlənməsi-nə şərait yaratmaq istəyirdi. Təbii rus dvoryanları bu regionda yerləşdirmək üçün torpaq əldə etmək lazımdı. Çar hökuməti çox da düşünmədən yerli feodalların tiyul torpaqlarını zəbt etmək qərarına gəldi. Bunun üçün Gürcü-İmeretiya quberniyasının ağalarından və Xəzər vilayətinin tiyuldar bəylərindən tiyul torpaqlarını zəbt etmək qərara alındı. Hökumət ağaların və tiyuldar bəylərin əlində olan torpaqların zəbt olunmasını, onlara vaxtı ilə həmin torpaqların «Votçina» hüququnda deyil, polis və təsərrüfat nəzarətçisi hüququnda verilməsi tezisi ilə əsaslandıırırdı.

Yeni inzibati islahahtada polis məntəqələrinin yaradılması ilə artıq onlara ethiyac qalmırdı. Beləliklə, Baş İdarə Şurası 13 fevral 1841-ci ildə: 1. Gürcü-İmeretiya quberniyasının Qazax, Şəmsəddil və Borçalı məntəqələrinin erməni kəndlərinin ağa və məliklərinin «idarəsindən» azad edilməsi;

2. Həmin məntəqələrin «tatar» kəndlərinin ağaların idarəsindən azad edilməsi haqda, - iki mühüm qərar qəbul etdi. Həmin qərarlar 23 may 1841-ci ildə çar tərəfindən təsdiq edildi. Bu qanuna görə Gürcü-İmeretiya quberniyasının Qazax, Şəmsəddil və Borçalı məntəqələrində 59 ağadan 102 azərbaycan kəndi alındı ki, orada da 15245 təsərrüffat (ailə) var idi. Ağa və məliklərdən 11 erməni kəndi də müsadirə olundu ki, bunun üçün onlara heç bir əvəz ödənilmirdi.

Zəbt olunmuş erməni kəndləri üçün ağalara heç bir əvəz, təqaüd ödənilməsə də, Azərbaycan kəndlərinin ağalarına (idarə edicilərinə), dövlət xəzinəsindən ömürlük təqaüd verilməli idi.

Ağaların ölümü və ya hər hansı səbəbdən bu təqaüdün kəsilməsi ilə, onun nəslinin davamçıları bu hüquqdan məhrum olurdı. Zəbt edilmiş Azərbaycan kəndlərinin əvvəzində ağalar 170 həmmükiyyətçi ilə birləşdə xəzinədən 26.889 gümüş manat 20 qəpik əvəz almali idilər.

Maraqlıdır ki, ağalara ödənilən bu təqaüd kəndlilərin hesabına verilməli idi. Yəni, onlar xəzinəyə verilən vergidən əlavə, ağıaya ödənilən təqaüd həcmində xəzinəyə pul vergisi də ödəməli idilər.

Baş İdarə Şurası ağalar haqda olan fərmani Xəzər vilayətinin tiyuldar bəylərinə də şamil etdirməyə tələbsi. Guya ağalar kimi bəylər də öz malikanələrinin mülkiyyətçisi yox, «idarəediciləri»dirlər. 24 mart 1841-ci ildə Şuşa bəylərin «kənd idarəciliyindən kənar edilməsi haqda» qərar qəbul etdi. Qərarda bay torpaqlarının da müsadirə edilməsi «idarələtlə» addım kimi qələmə verildi. Qərarda bəylərə də «idarə etdiklor», kəndlərdən məmənsədikləri, gəlirin miqdardında ömürlük təqaüd kəsilməsi nəzərdə tutulurdu. Yeni qərar 28 may 1841-ci ildə çar tərəfindən imzalandı.

Yeni qərar kəndlilərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırıldı. Onlar həm dövlət vergilərini ödəyir, həm də ağa və bəylərin təqaüdlərini verməli idilər. Bu isə kənddə mövcud olan nərazılığı daha da artırırırdı.

Cənubi Qafqazda yeni idarəciliyə keçid və ali müsəlman silkinin idarəciliyin bütün pilləsindən uzaqlaşdırılması və tiyuldar bəylərin və ağaların torpaqlarının müsadirə edil-

məsi haqda fərmanların verilməsi hakim təbəqənin də ciddi narahatlılığına səbəb olmuşdu. Müstəmləkəçilərə qarşı mübarizədə bəy və ağaların kəndlilərlə bir cəbhədə çıxış etməsi təhlükəsi, ərizəni ciddi narahat edirdi. Əslində, Xəzər vilayətində tiyul torpaq sahibliyinin ləğvi və bəylərin kənd idarəciliyindən uzaqlaşdırılması haqda qərar həyata keçirilməmiş qaldı. Yeni qanunlara qarşı əhalinin ciddi müqaviməti nəticəsində 1841-ci ilin sonlarında ərəfə hökuməti başa düşdü ki, bəy və ağaların torpaqlarının müsadirə edilməsi yanlış tədbirdir. 1841-ci ilin sonunda Qafqazın baş hakimi Qolovin (1837-1842) əraziyətin çox gərgin olması haqda məlumat verdi. Vəziyyətin ciddiliyinə ərəfi inandırmağa çalışan baş hakim, omdan tacili təftiş göndərməyi xahiş edirdi.

1842-ci ilin yanварında «Cənubi Qafqaz diyarının qurulması komitəsi» Baş İdara Şurasının bəy torpaqlarının müsadirəsi haqda 13 fevral 1841-ci il qərarını yenidən müzakirə etdi. Komitə bəylərə polis məməməri kimi baxılması fikrinin yanlış olması qənaətinə gəldi. Belə ki, bəylərin torpaq sahibliyi hüquq əslində Rusiyadakından fərqli deyildi.

Cənubi Qafqazdan həyacanlı xəbərlər alan ərəfə 3 fevral 1842-ci ildə hərbi nazir qraf A.İ.Çernişevin adına fərman verdi. Fərmandan deyildi ki, bizim ümidiyimiz doğrulmayıb. Bu, əslində Cənubi Qafqazda ərizənin siyasetinin tam iflasının etirafı idi. Həmin fərmandan hərbi nazir qraf Çernişev və stats-katib M.İ.Pozen xüsusü yoxlama üçün Cənubi Qafqaza göndərildi. Onlar yerlərdə vəziyyətlə tanış olub təcili tədbirlər görməli idilər. Baron Pozen 1842-ci ilin qışında bir qrup məməmərli birlikdə Cənubi Qafqaza gəldi. Az sonra hərbi nazir də Tiflisə gəldi. Baron Pozen demək olar ki, Xəzər vilayətinin bütün dairə və qəzalarında olub, yerli əhali ilə görüşlər keçirərək keçirilmiş islahatların uğursuz olması qənaətinə gəldi. Qazax, Səmsəddil və Borçalı ağaları, torpaqlarının müsadirəsi haqda qərarın tezliklə ləğv edilməsini Pozenən xahiş etdilər. Yerli zədəgənləğə belə münasibəti ədəletsiz və hökumət üçün zyanlı sayan qraf Çernişev və Pozen ağalar haqda yeni əsasnamə hazırlamağı, bəylərin iş hüquqlarını dəyişmədən saxlamağı təklif etdilər. Ərəfə hökuməti 1842-ci ildən ali müsəlman silkinin narahatlığı ilə hesablaş-

mağa məcbur oldu. Beləliklə, «əbəii rus dvoryanlarının» simasında ictimai dayaq yaratmaq siyaseti baş tutmadı. Bu, bir tərəfdən bəylərin, ağaların və vergiləri artırılmış kəndlilərin narahatlığı üzündən baş tutmamışdı, digər tərəfdən isə Azərbaycanda «əbəii rus dvoryanları»nın simasında ictimai dayaq yaratmaq siyasetinin real əsası malik olmaması ilə bağlı idi. Belə ki, Azərbaycanda «əbəii rus dvoryanlığı» halə yox idi, onu yaratmaq lazımdı. Hökumət yerli feodalların torpaqlarının zəbt olunması haqda qərar çıxarsa da, «əbəii rus dvoryanlığının» yaradılması üçün heç bir tədbir görmədi. Belə bir şəraitdə yerli feodalları özündən uzaqlaşdırın ərəfə hökuməti yerlərdə əhalini istismar və idarə etmək üçün köməksiz qalmışdı. Baron Pozenin təklifi ilə Qafqaz hökumətinin yanında ağaların və bəylərin hüquqlarının (o cümlədən torpaq hüquqlarının) müəyyən olunması üçün komitələr yaradılması qərara alındı. 16 may 1842-ci ildə Çernişevin Qolovinin adına verdiyi əmrədə belə bir komitənin yaradılması tapşırıldı. 30 may 1842-ci ildə Tiflisdə ağaların hüquqları ilə məşğül olan komitə işə başladı. Həmin komitəyə hər 4 məhaldən 1 ağanın cəlb edilməsi də nəzərdə tutulmuşdu.

Müsəlman əyalətlərində yeganə sosial arxa olan bəy və ağalarlardan istifadə etməyin zoruriyi bu zümrənin torpaq hüquqlarına hökumətin münasibətini köklü şəkildə dəyişirdi. 2 noyabr 1842-ci ildə I Nikolayın Qafqazın baş hökumətinin adına verdiyi əmrədə ali müsəlman silkinin hüquqları məsələsində əsrlərdən bəri yaranmış tarixi vəziyyəti nəzərə almaq qəti tapşırılmışdı.

Çar hökumətini buna vadar edən bəy və ağaların həkimiyətə olan nifrəti idi. Onlar torpaq və kəndlilər üzərindəki hüquqlarının qaytarılmasını tələb edirdilər. Yerlərdə 20-40 nəfərlik yaraqlı qaçaq dəstələri yaranmışdı ki, onlar da ərəfə məməmərlərinə, azsaylı qoşun bölgülərinə, poçta, polis idarələrinə basquin edirdilər. Baş komandan general Neyqard (1842-1844) Azərbaycan qəzalarında «qarət və quldurluluğunu» artıdığını, Şamaxı və İravan poçt yollarının gedis-galış üçün «daim təhlükəli» olduğunu bildirdi. 1843-1844-cü illərdə Qafqazdan mərkəzə sakitləşdirici xəbərlər gəlmirdi. Belə ki, Şimali Qafqazda Rusyanın işgalçılıq mühəribəsinə qarşı

dağlıların apardığı mübarizə müvəffəqiyyətlə davam edirdi. 1843-cü il martın 6-da Tiflisdə yerli feodalların torpaq hüquqlarının müəyyənləşdirilməsi üçün iki komitə yaradılmışdı: 1) Ali müsəlman silkinin hüquqlarını araşdırın; 2) Ağaların hüquqlarını araşdırın komitələrin işində diyarın tərixinde ilk dəfə olaraq feodalların seçilmiş nümayəndələri də iştirak edirdi. 1843-cü ilin iyununda 13 bəy nümayəndə kimi Azərbaycandan Tiflisə gəldi. Onların sırasında A.A.Bakixanov da var idi. Onu Quba və Bakı qəzalarının bəyləri vəkil seçmişdilər. A.A.Bakixanov Azərbaycanın yüksək silkinin hüquq və imtiyazlarını müdafiə edərək, onu gürcü zadəganlığı ilə yanaşı tutmağı təklif edirdi.

Bütövlükda ali müsəlman silkinin hüquqlarının müəyyənləşdirilməsi üzrə komitənin və ağaların məsələsi üzrə da-ha iki komitənin işi çarizmin bu zümrəyə münasibətini aydınlaşdırmaq baxımından əhəmiyyətli oldu. Komitələrin işinin gedিংdiñə muzakirə olunan məsələlərlə bağlı rəsmi siyasetin başlıca prinsip müəyyən edildi. Bu başlıca prinsip bəy və ağaların torpaq üzərində nəslİ mülkiyyətçilik hüququnun tanınması və onlara kəndlilər üzərində polis, qismən də məhkəmə hüququnun verilməsini nəzərdə tuturdu.

Cənubi Qafqazda beynəlxalq, daxili və hərbi vəziyyətin mürəkkəbliyi idarəciliyə dəyişiklik edilməsini tələb edirdi. Vəziyyətin belə məcraya gəlməsində diyarın baş hakim general Neyqardin da rolu var idi. Xəstə və dövlət işlərində heç bir təcrübəsi olmayan baş hakim Qafqazın idarə edilməsinin onun gücünə münasib olmadığını başa düşürdü və buna görə də istəfa verməyə tələbsi. Onun istəfəsi paytaxtda razılıqla qarşılındı. Çar I Nikolay il dəfə 1844-cü ildə, Qafqazda bütün məlki və hərbi işləri öz əlində cəmləşdirən canişinlik sistemini yaratdı. Beləliklə çar 1844-cü ildə Novorossiysk general qubernatoru knyaz M.S.Vorontsov Qafqaza canişin təyin etdi. Köhnə dvoryan nəslindən olan, heç bir nazırlık qarşısında məsuliyyət daşıymayan M.S.Vorontsov mütləqiyətin və feodal münasibətlərinin qorunması uğrunda ardıcıl mübarizə aparan bir şəxs kimi Azərbaycan feodallarının da müdafiəcisinə çevrildi. Bu da təsadüfi deyildi. Çar I Nikolay Vorontsovun canişin təyin edərkən ona Cənubi Qafqazda baş ve-

rən hadisələr haqqında məlumat və tapşırıqlar vermişdi. Bu-nu 1846-cü ilin martında Vorontsovun çara yazdığı rapor-tundan da görmək olar: «Hələ Sankt Peterburqdə olarkən sizin nəzərdə tutduğunuz tədbirlərin zəruriliyinə inanırdım. Siz tam düzgün olaraq qeyd edirdiniz ki, ağalardan torpaqları almaq səhər tədbirdir, torpağı onlara vermek və əvəzində onlardan sədaqətlə qulluq tələb etmək lazımdır».

Çar ali müsəlman silkinin torpaq hüquqlarının nizam-lanmasını canışın qəti olaraq tapşırırmışdı. Tiflisə gələn canışın ağaların və bəylərin torpaq hüquqlarını müəyyən et-mək üçün gərgin işə başladı. Bu işdə onun an yaxşı köməkçi-si diyarın mülki idarə rəisi general P.A.Ladinski idi. Qafqaz-a gəldikdən sonra M.S.Vorontsovun başı dağlılara qarşı mübarizəyə qarşılığından ağa və bəylərin torpaq hüquqları haqqında layihə hazırlamaq Ladinskinin üzərinə düşürdü. Canışından «müsəlmanlar içerisinde ali silk yaratmaq» haqqında xüsusi tapşırıq alan Ladinski ciddi işə başladı.

1842-1844-cü illərdə fəaliyyət göstərən komitələr dövlətin göstərişi ilə bəy və ağaların hüquqlarını müdafiə etmək qərarına gəldi. Bununla da onlar hakim zümərəni özləri üçün ictimai dayağə çevirməli idi. Bəy və ağaların hüquqları ilə məşğul olan komitələr aşağıdakı prinsipləri əsas götürürdülər: 1) bəy və ağaların torpaqları onların irsi mülkiyyəti kimi təsdiq edilməli; 2) həmin torpaqlarda yaşıyan kəndlilər ağa və bəylərə vergi verməli və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməli; 3) bəy və ağalara polis və qismən də məhkəmə hakimiyəti verilməlidir.

Ladinskinin hazırlayıb Vorontsova təqdim etdiyi layi-hənin müzakirəsində Qarabağın və Şəkinin bəyləri də iştirak edirdilər. 1846-ci ilin sentyabrında Baş İdara Şurasında təs-diq edilmiş Ladinski-Vorontsov Əsasnaməsi 30 mart 1846-ci ildə Qafqaz Komitəsinin iclasında baxılmış və ona bir sıra düzəlişlər edilmişdi. Lakin düzəlişlərin çoxuna mənfi yanaşan Vorontsov Əsasnamənin azaciq dəyişilmiş matnini yenidən komitəyə göndərmiş, burada bəyəmildikdən sonra I Nikolay təqdim etmişdi. Çar 6 dekabr 1846-ci ildə bu Əsas-naməni canişin adına buyruq şəklində imzaladı.

6 dekabr 1846-ci il qanunu 12 maddədən ibarətdir.

Onun 10-u bəylərin torpaq hüquqlarına, 2-si isə feodal-kəndli münasibətlərinə toxunurdu. Reskriptin 1-ci maddəsinə əsasən «müsəlman əyalətlərinin Rusiyaya qatılması zamanı onların (xan, bəy və məliklərin) nəsilərinin sahib oluduqları və indi də onların şəksiz ixtiyarlarında olan bütün torpaqlar onların irsi mülkiyyəti kimi təsdiq olunsun». Bunañla da, uzun əsrlər boyu bir-birinə yaxınlaşan, lakin heç vaxt eyniləşməyən mülk və tiyul torpaqlarının bir mülkiyyət kimi eyniləşməsi hüquqi baxımdan qanuniləşdirildi.

Qanunla Rusiya işgali çəğində bəylərin nəslə sahibliyində olmuş və indi də onların ixtiyarında qalan torpaqlar (mülk, tiyul) üzərində tam irsi mülkiyyətçilik hüquqу ilə dəfə olaraq tanındı. 1841-ci ildə Qazax, Şəmsəddil və Borçalı məntəqələrinə ağalarlardan müsədirə edilmiş bütün torpaqlar (maddə 3) carin «xüsusi iltifatı» kimi onlara qaytarıldı.

Xan, bəy və digər torpaq sahibləri öz mülklərini nəsil-dən-nəslə keçirə, sata, bağışlaya, hər hansı şəkildə alqı-satçıya qoya bilərdi, lakin bir şərtlə ki, bu şəxs ali müsəlman silkinin nümayəndəsi olsun.

Qanunun birinci və altıncı maddələrinin qarşılıqlılaşdırılması belə bir cəhati üzə çıxarıb ki, işgalə kimi nəslə və irsi, hətta şərti torpaqları olmuş bəylər, Rusiya hökumətinə qulluğa gərə torpaqlara yiylənmiş yeni sahibkarlardan üstün tutulmalıdırlar. Çünkü sonuncuların torpaq sahibliyi hüququnun tanınması üçün «qulluq göstərmək» şərti qoyulmuşdu.

Fərمانın 7-ci və 8-ci maddələri sahibkar torpaqlarında yaşayış kəndlilərə həsr edilmişdi. Belə ki, bundan sonra rəyyət, rəncər, xalisə, nökər və i.a. müxtəlif adların yerinə kəndlilərə ümumi bir ad - «mülkədar tabəsi» adı verilirdi. Kəndlilər torpaqdan istifadəyə görə onun sahiblərinə əvəz olaraq mülkəlliyyətlər yerinə yetirməyə borclu idilər.

6 dekabr 1846-ci il qanunu ilə çar hökuməti yerli feodal-ların torpaq hüquqlarını təsdiqlədi və bununla da yerli feodal-lara doğru böyük bir addim atdı. Təsadüfi deyildi ki, bu çarizmin yerli feodallarla ittifaqının başlangıcı hesab edilirdi.

Nəhayət, çar hökuməti ali müsəlman silkinin münasibətini müyyənləşdirdi və onların simasında ictimai dayaq yaratmaq məqsədilə ciddi bir addim atdı. Bununla da, ali müsəlman silki

torpaq hüquqları baxımından Rusiya zadəganları ilə bərabər hüquq qazandı. Lakin ali müsəlman silki imtiyaz və şəxsi hüquqlar baxımından heç vaxt rus və gürçü zadəganları ilə bərabərləşdirilmədi. Belə bir bərabərlik Azərbaycanın bəy və ağalarına diyarın idarə edilməsində vezifələr tutmaq hüququ verordi. Ali müsəlman silkinə qarşı milli və dini ayrı-seçkilik siyaseti yeridən çar hökuməti buna yol vermək istəmirdi.

3. 1847-ci il Kəndli Əsasnamələri

Xanlıqlar dövründə (XVIII əsrin ortaları – 1828-ci ilər) Azərbaycanda böylər ilə asılı kəndlilər arasında qarşılıqlı münasibətlər bütün ölkə miqyasında qanunla rəsmiətləşdirilməmiş və nizamlanmamışdı. İşğaldan sonra bu problem dərhal həll olunmadı, cünki Rusiya Azərbaycan ali təbəqəsinin – xan, sultan, məlik, bəy və ağalarının torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu uzun müddət tanımadı, hətta 10 aprel 1840-ci il inzibati-məhkəmə islahatından sonra hökumət 1841-ci il 23 may tarixli fərmanı ilə ağalarдан malik olduqları kəndləri geri almışdı. Belə bir fərman Kaspi vilayətinin tiyuldar bəylərinə də verilmişdi. Lakin diyarda yaranmış gərgin vəziyyət bu fərmanın sonrakı taleyini qeyri-mümkün etdi. Rusiya imperatoru I Nikolayın əmri ilə 1844-cü ildə Qafqazda canişinlik yaradıldı və ilk canişin qraf M.S. Vorontsova verilən göstərişlərdən biri də Azərbaycan bəy və ağalarının silki hüquqi və imtiyazlarının nizamlanması idi. Çarın 6 dekabr 1846-ci il fərmani ilə Azərbaycan ali silkinin torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu tanındı və qanuniləşdirildi. Yalnız bundan sonra bəylərlə feodal-asılı kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini qanuniləşdirən - «Kəndli Əsasnamələri» verildi.

Məsələnin bir cəhətinə xüsusiil qeyd etmək lazımdır ki, sahibkar kəndliləri rəsmi olaraq «dövlət sakinləri» adlanırdılar və onlar «sahibkar torpağında yerləşdirilən dövlət kəndliləri» sayılırdı.

XIX əsrin I yarısında Azərbaycan ali təbəqəsi əsasən bəylərdən ibarət idi. Amma Azərbaycanın şimal-qərb zonasında – Qazax, Şəmsəddil və Borçalı məntəqələrinə bəy sta-

tusuna malik olanlar bir qayda olaraq ağa adlanırdılar. Odur ki, 1847-ci ildə məzmunu əsasən eyni olan 2 «Kəndli Əsasnamələri» verildi:

- 1) Şamaxı, Şuşa, Nuxa, Lənkəran, Bakı və Quba qəzalarında;
- 2) Ağalar ilə onlara qaytarılmış və onların mülkiyyətində təsdiq edilmiş torpaqlarda yaşayan kəndlilər arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında 18 dekabr 1847-ci il fərمانı.

«Kəndli Əsasnamələri» 6 dekabr 1846-ci il fərmanın məntiqi davamı olaraq bəy və ağalara kəndlilərin, əsrlər boyu istifadələrində olan torpaqları üzərində mülkiyyət hüququ verildi. Hüquqi baxımdan kəndlilər «özgə» torpaqlarında yaşadıqları üçün «mülkdər tabəci» sayılırlar və buna görə də bəy və ağanın xeyrinə vergi verməli, mükəlləfiyyətlər ödəməli idilər.

Tamamilə aydın məsələdir ki, torpaq məsələsi torpaq sahibləri ilə kəndlilər arasındaki qarşılıqlı münasibətlərdə birinci yeri tuturdu. Torpaq məsələsi kəndlilər üçün həyatı məsələ idi. «Kəndli Əsasnamələri»nin 1-ci maddəsinə görə 15 yaşından yuxarı kişi xeylaqları «əkinçilik, bağılıq, həyvandırlıq və bostanlılıq yararlı» 5 desyatina qədər torpaq payı ilə təmin olunmalı idilər. Pay torpağının tərkib hissələrinin həcmi və əkinə yararlı olub-olmamasının 1-ci maddəsində qeyd edilməməsi kəndlilərin yararlı torpaqla təmin edilməsinə çətinləşdirirdi.

2-ci maddəyə görə kəndlilər əkin sahələrini mütləq əkib-becərməli idilər, çünki vergi və mükəlləfiyyətlərin taleyi məhz bundan asılı idi.

«Kəndli Əsasnamələrində» ətraflı şərh edilən məsələlərdən biri kəndlilərin vergi və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməsidir.

Məlum olduğu kimi Azərbaycanda əsas renta məhsul rentası idi. «Kəndli Əsasnamələri»ndə bu prinsip gözlənilmişdi, yəni də əsas vergi məhsulla alınan malucəhat (malucəhat) müəyyən edilmişdi. Lakin məsələnin bir cəhətinə mütləq qeyd etmək lazımlı gəlir ki, «Kəndli Əsasnamələrinə» qədər kəndlilər malucəhatdan əlavə məhsulla həcmə çox da böyük olmayan br neçə vergi verirdilər, indi isə məhsulla yalnız bir vergi-malucəhat müəyyən edilirdi. Malucəhat taxil məhsullarının onda biri, çəltik, meyvə və tərəvəz məhsulu-

nun isə üçdə biri həcmində müəyyənləşdirilirdi. Bu qayda rəiyət statusunda olan kəndlilərə şəmil edilirdi.

Azərbaycanda feudal asılı kəndlilər 3 qrupa bölünür-dürələr: rəiyyətlər, rəncbərələr və nökerlər. Rəiyyətlər pay torpağına və müstəqil təsərrüfata malik kəndlilər idilər, rəncbərələr isə bir qayda olaraq pay torpağı olmayan və bəyə məxsus əkin sahəsini əkib-becərən və bunun müqavilində məhsulun yalnız çox az hissəsini alan kəndlilər idi. 6 dekabr 1846-ci il fərmanın 7-ci maddəsinə görə sahibkar kəndlilərinə rəiyyət; rəncbər, xalisə, elat adları əvəzinə ümumi bir ad – mülkədar tabesi adı verilirdi. Bu fərmanla rəncbərlik institutu ləğv edilirdi. Odur ki, «Kəndli Əsasnamələrində» rəncbərlikdən rəiyyət statusuna keçirilən kəndlilərdən alımlı olan malucəhatın miqdarı da göstərilirdi. Belə ki, əger kəndli pay torpağını bəyin iş heyvani, toxumu və alətlərindən istifadə etməkla əkib-becərsə, onda məhsulun beşdə birini malucəhat kimi bəyə verməli idi.

8-ci maddəyə görə məhsul yığımı mütləq torpaq sahibinin ya özü və ya da onun şəxsi nümayəndəsinin iştirakı və nəzarəti altında olmalı idi. Bu kəndlilərə məhsulun bir hissəsini bəydən gizlətməyə imkan verməmək üçün tətbiq edilirdi. Yığılan məhsul üç gün müddətində bölmənməli idi və bəy öz payına düşən hissəni bundan sonra aparmalı idi.

Malucəhatın daşınması xüsusi bir mukəlləfiyyət kimi kəndlilərin üzərinə qoyulmuşdu. 9-cu maddəyə görə, əger bəy məhsul yığılan əraziyə yaxın yerdə yaşayırdısa, kəndli malucəhatı 3 günə daşımmalı idi. Bəyin evi 50 versta qədər olardısa kəndli malucəhatı 15 günəndən mütləq çatdırılmalı idi, 50 verstdən uzaqda yaşayan bəyin malucəhatını kəndli kənd təsərrüfatı işlərindən azad olduğu halda çatdırılmalı idi. Bu halda malucəhatın daşınması biyar günlərinin hesabına olurdu.

«Kəndli Əsasnamələri»ndə nəzərdə tutulan əsas mükəlləfiyyətlərdən biri işləyib ödəmə və ya biyar idi. «Kəndli Əsasnamələri»nin 19-cu maddəsinə görə biyar günlərinin miqdarı 18 gün müəyyən edilmişdi, özü də hər ailə bəyin təsərrüfatında işləmək üçün 1 nəfər kişi xeylağı verməli idi. Həmin adam öz iş heyvani və istehsal alətləri ilə biyara getmeli idi. «Kəndli Əsasnaməsində» 18 günlük biyarin təxminini

bölgüsü də verilmişdi. 1) 6 gün bəyə məxsus əkin, səpin və biçin işlərində iştirak; 2) 6 gün bəyə köç zamanı yardım etmək; 3) 3 gün odun və ot daşımali, 3 gün isə bəyin tikinti işlərində çalışmaq.

«Kəndli Əsasnamələri»ndə işləyib ödəmə mülkəlləfiyyətinin tərkib hissələrinin qəti müəyyən edilməməsi kəndlilərin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir edirdi, çünki bəy kəndlini təsərrüfat işlərinin qızığın vaxtında öz təsərrüfatında işləməyə məcbur edə bilərdi ki, bu da kəndlini ağır vəziyyətə salırdı, çünki kəndli bəyin tarla işlərini öz qoşqu, iş heyvanları ilə əkib-becərirdi. Cəmi 1 iş heyvani olan kəndlilər belə həllarda iş heyvanını icarəyə götürmək məcburiyyəti qarşısında qalırlılar.

«Kəndli Əsasnamələri»ndə biyar günlərinin sayı 2 dəfə artırmışdı, belə ki, xanlıqlar dövründə biyar günlərinin sayı 6-8 gün idi.

91-ci maddəyə görə, kəndlilər biyarın əvəzində bəyə 10 qəpik gümüş pul ödəməklə biyara getməyə bilərdilər. Bu maddədə əvərezat ildə 2 gün müəyyən edilmişdi. Bütün kənd ildə 2 gün birlikdə bəyin tikinti işlərini görməli, su kanallarını təmir etməli və s. Əvərezat günlərində bəy kəndliləri öz hesabına yeməklə təmin etməli idi.

25-26-ci maddələrə görə mal-qaranın bəyə məxsus otlaqlarda otlamasına görə kəndlilər bəyə çöpbaşı adlı vergi ödəməli idilər, bu vergi mal-qaranın sayına görə müəyyən edilirdi. Çöpbaşı kiçik buynuzlu mal-qara 20 baş, iri buy-nuzlu mal-qara 10 və atlar 5 başdan artıq olduqda alınmalı idi. Lakin Əsasnamədə alınacaq çöpbaşının hacmi göstərilməmişdi, amma qeyd olunurdu ki, o mövcud qaydalar əsasında ödenməlidir.

XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda maldarlıqla məşğul olanlar elat adlanırdılar. Əsasnaməyə görə bəyin torpağında yaşayan elatlar adətə uyğun olaraq çöpbaşı və hər bir ailə üzrə 4 gümüş manat miqdərində vergi verməli idilər.

«Kəndli Əsasnamələri»ndə şəxsi xidmətçi ayrılmazı bəndi də vardi. Bəyin ev işlərini görəmkən tükün 10 ev bir kişi, 15 ev isə bir qadın xidmətçisi ayırmalı idi. Laikn Azərbaycanda bəyin evinə qadın qulluqçusu verilməsi mülkəlləfiyyəti

Şimali Azərbaycan XIX əsrin 40-70-ci illərində

kəndlilər arasında çox ciddi narahəti yaratdıında bu mülkəlləfiyyət ləğv edilir.

Əsasnamənin 40-ci maddəsi kəndlilərin hüquqi vəziyyətinə həsr edilmişdi. Rəsmi olaraq bəy kəndliləri müsləman ali silkinin torpaqlarında məskənlaşmış «dövlət sakinləri» sayılırlılar. Odur ki, Əsasnamənin 40-ci maddəsinə görə, kəndlilərə keçid hüquq aşağıkı hallarda verilirdi. 1) kəndlilərin keçməsinə həm onun tərk etdiyi icmanın, həm də onu qəbul edəcək icmanın razılığı olardısa, əgər kəndli bəy kəndinə keçməyi plənlaşdırıydı, onda həmin kəndin bəyinin də ica-zəsi lazımlı idi. 2) kəndli alqı və ya digər qanuni yolla 15 yaşından yuxarı hər bir ailə üzvü – kişi xeyləgi üçün 5 desyatindən az olmayaq torpaq almışdırsa, başqa bəyin kəndinə keçmək istəyən kəndli bütün vergi və mülkəlləfiyyətləri əvvəlcədən ödəməli idi. Borclu kəndlilər keçid hüququndan istifadə edə bilməzdilər. Keçid üçün qubernator qaza rəisiin təqdimatına əsasən icazə verə bilərdi.

«Kəndli Əsasnamələri»ndə kəndlilər üzərində bəylərə polis və qismən məhkəmə hüququnun verilməsinə dair xüsusi maddələr vardır. Əsasnamənin 32-ci maddəsinə görə, bəylərə onların torpağında yaşayan kəndlilərin rahatlığı, əxlaqi üzərində nəzarət hüququ verilirdi. Bu xalis polis vəzifəsi idi. Polis hüquqi ilə bərabər bəylərə məhkəmə nəzarəti hüququ da verilirdi. Kəndlilər arasında kiçik mühəbəsələri, qarşılıqlı şikayətləri, həmcinin cinayət xarakteri daşımayan işləri bəyin nəzarəti və bəyin özünün təsdiq etdiyi şəxslər tərəfindən həll edilməli idi. Bəylərə nisbətən, ağalara daha geniş məhkəmə salahiyəti verilirdi. Ağalar ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini rəsmiləşdirən 28 dekabr 1847-ci il «Kəndli Əsasnamələri»nin 28-si maddəsinə görə kənd məhkəməsində ciayət işlərinə baxılmasına ağanın razılığı olmalıdır.

Beləliklə, 1847-ci ilin «Kəndli Əsasnamələri» Azərbaycanda mövcud olan feodal münasibətləri, bəylər ilə kəndlilər arasındaki qarşılıqlı münasibətləri rəsmiləşdirdi və qanunlaşdırıldı. «Kəndli Əsasnamələri» Azərbaycan ali təbəqəsinin imtiyaz və üstünlüklerinin qorunub saxlanılmasına və məhkəmlənməsinə yönəldimişdi.

- Ədəbiyyat**
- Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı: 1989, sənəd 67, s.309-313
  - Azərbaycan tarixi, Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Red. S.S.Əliyev. Bakı: 1996, s.661-668
  - Abdullayev M.Q. Xanlıqlar və rus müstəmləkəciliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-ci illərinə qədər). Bakı: 2005
  - İsmayılov X.X. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı: 2006, s.312-314
  - İbrahimova N. Система управления российского царизма в Северном Азербайджане в начале XIX столетия (до 1840-х годов). AKD, Bakı: 2008

2) Burjua islahatlarının hazırlanması və keçirilməsi

- XIX əsrin 50-60-ci illərində Şimali Azərbaycanda iqtisadi irəliləyiş
- Kəndli islahatının hazırlanması və keçirilməsi
- Məhkəmə və şəhər islahatları. İnzibati dəyişikliklər

1. XIX əsrin 50-60-ci illərində Şimali Azərbaycanda iqtisadi irəliləyiş

XIX əsrin 50-60-ci illəri Şimali Azərbaycanda iqtisadi irəliləyiş, kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü, fabrik və zavod tipli müəssisələrin meydana gəlməsi dövrüdür. 50-60-ci illərdə Azərbaycanda buxar qurğusu və muzdlu əməyin tətbiqinə əsaslanan iri fabrik istehsalı meydana çıxır. Bu dövrdə ölkəmizdə kapitalistcəsinə inkişaf edən əsas sənaye sahələri neft emalı, mıs istehsalı, ipoksfarma sənaye sahələri olmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi əlbəttə kənd təsərrüfatı idi. Lakin kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətləri sənayeyə nisbətən gec inkişaf edirdi.

XIX əsrin 50-60-ci illərində iqtisadi irəliləyiş Azərbay-

can iqtisadiyyatının bütün sahələrində, ister kənd təsərrüfatında, isterə də sənayedə özünü göstərirdi. Burada bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 50-60-ci illərdə Azərbaycan Rusiya imperiyasının müstəmləkəsi idi. Odur ki, ölkənin iqtisadi durumu Rusiyanın yeritdiyi iqtisadi və sosial siyasetdən çox asılı idi. Tarixi ədəbiyyatda belə bir fikir hökmrandır ki, Rusiyanın Qafqazı «iqtisadi fəth» siyasi fəthindən sonra başlanıb, «iqtisadi fəth» məhz bu dövrə düşür. Rusiyanın bu «iqtisadi fəthi» Azərbaycanda mədən, ipoksfarma, neft emalı kimi sənaye sahələrinin inkişafına böyük təkan vermiş oldu.

XIX əsrin 50-60-ci illərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatında da əvvəlki illərə nisbətən sözsüz ki, məhsul istehsalı artırdı. Bu, ilk növbədə yeni əkin sahələrinin yaradılması, məşə sahələrinin və otlqların əkin üçün istifadə olunması, yeni, yüksək məhsuldalar sortlarının istifadəsi, aqrotexniki tədbirlərin tətbiqi ilə bağlı idi. Bu dövrdə Rusiya bazarında Azərbaycandan aparılan kənd təsərrüfat məhsullarına- ipək, düyü, yun, quru meyvə və s. böyük ehtiyac vardı ki, bu da kənd təsərrüfatı məhsullarının həm kəmiyyətcə, həm də keyfiyyətcə artımının əsas səbəblərindən biri idi. Bu dövrdə Azərbaycada əvvəller olmayan isthesal sahələri də yaranır ki, bunlardan biri də məsələn, qarğıdalı istehsalı idi.

XIX əsrin 50-60-ci illərində kənd təsərrüfatında aparıcı rol əvvəllerdə olduğu kimi taxılılıqla məxsus idi. Öz bol taxıl ilə fərqlənən Qarabağ, Şirvan və Qubada çoxlu taxıl toplanması. Kəndlilərin istehsal etdikləri məhsulun xeyli hissəsi ölkənin daxili bazarlarına satışa göndərilirdi. Azərbaycanda yetişdirilən yüksək keyfiyyətli taxıl məhsulları ümumdünya sərgisində belə göndərilirdi və mükafata layiq görüldü. Çəltikliklilik Azərbaycanda ənənəvi təsərrüfat sahəsi idi. Çəltik Taliş, Qarabağ, Quba, Şirvan, Zaqatala və b. yerlərdə becərilirdi. Çəltik daha çox əmtəəlik məhsul idi. 1852-ci ildə Naxçıvanda Hindistandan götürülmüş çəltik növü becərilirdi.

XIX əsrin 60-ci illərində üzümçülük kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin inkişaf etdiyi sahələrdən biri idi. Bu dövrdə, Azərbaycanda şərabçılıq geniş inkişaf edirdi, çünki Rusiya bazarında şoraba böyük ehtiyac vardı.

50-ci illərin sonu – 60-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda ipək istehsalı xeyli artmışdı. Əgər 1861-ci ildə Bakı quberniyasında 17.352 pud ipək istehsal edilmişdisə, 1865-ci ildə artıq isthesal 19.343 puda çatmışdı. Bu illərdə, Avropana ipakqurdu xəstəliyi ipək sənayesinin böhranına səbəb olmuşdu, böhrandan çıxış yolunu xarici ölkələr Azərbaycandan sağlam ipək qurdur toxumu almaqdə göründülər. Lakin Azərbaycanda da ipakqurdu xəstəliyi yayıldığından 1867-ci ildə Bakı quberniyasında ipək istehsalı 1346 puda cəmimişdi. Amma 1870-ci ildə ölkədə ipək təsərrüfatını bərpa etmək mümkün oldu. Belə ki, 1870-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 4800 puda qədər ipək istehsal edilmişdi.

XIX əsrin 50-60-ci illərində Azərbaycanda sürətlə inkişaf edən kənd təsərrüfatı sahəsi – marena-boyaq maddəsi istehsalının sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq Lənkəran, Quba, Dərbənd qəzalarında marena-qızıl boyaya yetişdirmək üçün geniş əkin sahələri ayrılmışdı. Əsas marenaçılıq rayonu Quba qəzası idi. Əgər 1851-ci ildə qəzada 2 min pud marena istehsal edilmişdisə, artıq 1869-cu ildə bu rəqəm 200 min puda çatmışdı, yəni 100 dəfə artmışdı. Quba və Lənkəran qəzalarında 1862-ci ildə 70543 pud marena istehsal edilmişdi, 1866-ci ildə bu istehsal 234556 puda çatmışdı. Amma 1869-cu ildə süni boyaq-alizarinin kəşfi ilə əlaqədar olaraq manera istehsalına böyük zərba dəyir, təlabat olmadığına görə istehsal tamamilə sıradan çıxır.

XIX əsrin 50-60-ci illərində Azərbaycanda –Abşeron yarımadasında neft çıxarımında artım özünü göstərir. XIX əsrin I yarısında neft hasilatı 260 min pudluq həcmi keçmirdi, bunun əsas səbəbi neftə həm Azərbaycanda, həm də Rusiyada təlabatın az olması idi. Azərbaycan nefti əsasən

İranda satıldı. Lakin bunun həcmi 1848-ci ildə yalnız 113982 pud olmuşdu. Xam neft – qara neft istehlak olunmaq üçün emal edilməli idi. Neftdən alınan əsas məhsullardan biri – fotogen idi (fotogen – mineral yağı deməkdir). Fotogendən əsasən işıqlandırıcı maddə kimi istifadə edildi, lakin fotogen yandıqda hiss verirdi. 1858-ci ildə ABŞ-da neft emalı sənayesində mühüm bir yenilik baş verir, neft emalı texnologiyasındaki dəyişikliklər nəticəsində keyfiyyətə, yəni bir maddə – kerosin alınması mümkündür. 1854-cü ildə ingilis tədqiqatçısı Kesper asfaltdan maye almaq metodunu ixtira edir və bu yağa kerosin adını verir. «Kerso» yunanca mum, eləun isə «yağ» deməkdir. Kerosin fotogendən fərqli olaraq yananda hiss etmirdi və ondan yaxşı yanırı.

XIX əsrin 60-ci illərindən kerosin sənaye əhəmiyyətli məhsul statusu alır və sənayenin inkişafı üçün on mühüm məhsullardan birinə çevirilir. Artıq 1863-cü ildə Rusiya bazarına amerikan kerosini çıxarırlar, ABŞ-da kerosindən istifadə üçün ucuz lampa isthesalına başlanır və belə lampalar dünyanın 4 tərəfinə, o cümlədən Rusiyaya ixrac olunur. Rusiyada amerikan kerosinina və kerosin lampasına geniş bazar vardır.

Azərbaycanda neft hasilatı 50-ci illərdə durğunluq içərisində idi, irəlilçiyə yox, əksinə, gerililik vardı. Əgər 1848-ci ildə 259.769 pud neft çıxarıldırsa, 1849-cu ildə hasilat 207.029 puda enir. 1850-ci ildə isə 260 min pud olur. Ümumiyyətlə XIX əsərin 50-60-cı illərində neft hasilatı aşağıdakı kimi idi:

İllər	Hasılata (pudla)
1850	260.00
1869	1.638.900
1870	1.704.500

1864-cü ildə Balaxanı mədənlerində məcburi kəndli əməyi ləğv edilir, bundan sonra neft istehsalı işində muzdulu fəhlə əməyindən geniş istifadə olunmağa başlanır. Bu neft hasilatı, neft çıxarma sənayesinin kapitalistləşməsinə yenidən

qurulmasının ilkin əlamətlərindən biri sayılmalıdır.

1857-ci ildə Peterburqlu Kokorev və Qubonin «Закаспийское торговое общество» adlı cəmiyyət təşkil edirlər.

Azərbaycanda kapitalistcəsinə inkişaf edən əsas sahələrdən ən əsası neft emalı sənayesi idi. Bu sahənin inkişafına kapital qoyuluşu 1859-cu ildən başlanır. Rus sənayecilərin dən Kokorev və Qubonin 1859-cu ildə Bakı yaxınlığında Şuraxanı kəndində böyük neft emalı zavodunu işə sala bilmişdilər. Zavodun inşasına Almaniyadan dəvət edilmiş Moldanquauer adlı mühəndis rəhbərlik edirdi. Bu dövrə Bakıda xam neftin qiyməti çox yüksək idi. Belə ki, 1 pud neft – 30-40 qəpik idi. Bundan sonra neftin mədəndən zavoda arabalarda daşınması da 15 qəpik slava xərc tələb edirdi. Odur ki, zavod sahibləri xammal kimi baha olan xam neftindən deyil, nisbətən daha ucuz olan xammaldan – qırdan istifadə etməyi qərarlaşdırılmışdılar. Qırdan kerosin işə sözsüz ki, çox az, cəmisi 15 faiz alınırdı. Odur ki, zavod galır gətirmək əvvəzinə zərər verirdi. Rus alimi B.E.Eyxlerin təklifi ilə xammal neftindən istifadə edilməyə başlanır. Yeni texnoloji proses zavodun 1860-ci ildə neftdən kerosin almasına götürib çıxarıır. Lakin neftin bahalığı zavodun az qala bağlanmasına səbəb olacaqdı. Zavod sahibləri zavodu bağlamaqdan əvvəl D.Y.Mendelyeyev ilə məsləhətləşdilər. Bakıya gələn D.Y.Mendelyeyev həm neftin emalının texnologiyasını, həm də kerosinin zavoddan limana və Rusiyaya daşınması üçün məsləhətlər verir: indi neft limana borular vasitəsilə nəql edilməyə başlanır. 1864-cü ildə zavod ildə 60 min pud məhsul verir.

1857-ci ildə rus alimi, akademik A.Z.Moris neftdən parafin alınması ideyasını irəli sürür. Tiflis ozcaçısı F.Vitte Pirallahi adasında bu məqsədə xüsusi zavod inşa edir. Zavod 1861-ci ilin avqustunda işə salınır. Bu zavodda 150 fəhlə işləyirdi, onların əksəriyyəti Abşeronun Qala, Zirə və s. kəndlərindən idilər.

1863-cü ildə Cavad Məlikov 3 yoldaşı ilə birlikdə öz la-

yihəsi əsasında kiçik bir neft emalı zavodu inşa edir. O kerosinin qırdan deyil, birbaşa neftdən alınması prinsipini əsas götürmüdü.

1865-ci ildə Bakı neft quyularının sonuncu iltizamçısı erməni L.Mirzoyev Suraxanıda neft emalı zavodunu inşa edir. Bu böyük bir zavod idi, belə ki, 1870-ci ildə bu zavodun illik məhsul istehsalı 93 min puda çatmışdı.

Beləliklə, 1870-ci əvvəl üçün Bakıda 3 iri neft emalı zavodundan əlavə 44 orta və xırda neft emalı zavodu vardi ki, onlarda ildə 500 min puda yaxın kerosin istehsal olunurdu.

XIX əsrin 50-60-ci illərində Azərbaycanda inkişaf edən sahələrdən biri də metal emalı sənayesi idi. Bu sahənin yaranması və inkişafı ilk növbədə «neft və neft emalı sənayesi»nin inkişafı ilə sıx bağlıdır, çünki bu sənaye sahələrinin çuqun tökməyə, borulara, qazanlara, rezervuara, qazma alətlərinə, dəzgahlara, avadanlığa və başqa texniki avadanlığa böyük ehtiyacı vardı. Əvvəller hər bir zavod və ya fabrik dəzgahları, maşınları təmir etmək üçün öz mexaniki emalatxanalarını inşa edirdilər, lakin sonralar bu işləri görmək üçün iri müəssisələr yaradılır. Belə ilk müəssisə Azərbaycanda 1858-ci ildə «Qavqaz və Merkuri» cəmiyyəti tərəfindən tikilən «təmər-mexaniki emalatxana» adlı zavod idi. Bir qayda olaraq tarixi ədəbiyyatda mexaniki-emalatxana adlanan müəssisələr əslində zavod idilər.

XIX əsrin 50-60-ci illərində Bakı sənaye rayonunda gəmi təmiri verfləri, dokları (ellinqlər) mexaniki müəssisələr ilə birlikdə inşa edilir. Bu doklardan birincisi «Qavqaz və Merkuri» cəmiyyəti tərəfindən 1858-ci ildə inşa edilmişdi. Bu doku «Qavqaz və Merkuri» cəmiyyəti öz gəmilərinin təmiri üçün inşa etdirmişdi. 1866-ci ildə bu dokun nəzdində gəmilərin təmiri üçün mexaniki zavod tikilmişdi.

XIX əsrin 50-ci illərində Azərbaycanın qərbində Gədəbəy-Dəşkəsən zonasında mis-mədən sənayesi inkişaf edirdi. 1855-ci ildə Gədəbəydə türk təbəələri olan yunan X.Kiryakov

və Q.Mexov əsasən el əməyinə əsalanan kiçik bir zavodu işə saldılar. Burada ildə 1200 pud mis isthesal olunurdu. 1856-ci illərdə yerli sənayeçilərdən P.Miskaryans və Y.Karabışev Daşkəsəndə ikinci bir mis əridən zavod işə saldılar. Bu zavod da kiçik manufaktura tipli bir müəssisə idi, cəmisi 15 fəhləsi olan bu müəssisədə ildə 62-64 pud mis istehsal edildi.

1864-cü ildə Simens qardaşları (Verner, Karl, Valter) Gədəbəy zavodunu 77 min manata satın alırlar və onlar 1865-ci ildə köhnə, kiçik zavodun yerində yenisinə tikirlər və bu işdə onlar 1 milyon 874 min manat xərc çökirlər. Simens qardaşlarının Gədəbəy mis zavodu 1870-ci ildə 44,2 min pud mis istehsal etmişdi. Simenslərin zavodu o dövrün ən müasir texnikası əsasında təklimişdi. Belə ki, 1868-ci ildə zavodda 864 nəfər çalışırdı ki, onlardan 50 nəfəri – mədəndə, 314 nəfəri köməkçi işlərdə, 60 nəfəri isə mühəndis-texnik idilər. Gədəbəy zavodu Rusiyada istehsal olunan misin təxmini 1/7-ni verirdi.

XIX əsrin 50-ci illərində Azərbaycanda dağ-mədən sənayesinin inkişafına Rusiya dövlətinin yeritdiyi mürtəce iqtisadi siyaset mane olurdu: 1) dağ mədən vergisi; 2) ən əsas maneçilik – Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələri olan neft, baliqşılıqda azad sahibkarlıq qadağası siyaseti, bu sahələrin iltizama verilməsi idi. XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda azad sahibkarlıq münasibət sözsüz ki, Rusyanın özünün də iqtisadi maraqlarına zidd idi. Odur ki, 1872-ci il 1 fevral və 1879-cu il 17 fevral fərmanları ilə neft sənayesində iltizam sistemi ləğv edilir, azad sahibkarlıq keçilir; 3) Azərbaycanda sahibkarlara və tacirlərə kredit verən bank müəssisələrinin açılmasına.

Şimali Azərbaycanda kapitalistcəsinə inkişaf edən xalq təsərrüfatı sahələrindən biri də ipəksarıma sənayesi idi. Moskva sənayeçilərindən Alekseyev və Voronin qardaşları «Yoldaşlıq» təşkil edərək 1860-1861-ci ildə Nuxada ipəksarıma fabriki tikdirdilər. Bu fabrik sahiblərinə 60 min manata ba-

şa gölmüşdi. Buxar mühərriki ilə işləyən bu ipəksarıma fabrikində 432 dəzgah, 64 hazırlıq hovuzu və buxar maşını vardı. 1863-1865-ci illərdə fabrikdəki buxar dəzgahlarında 192 usta və 64 şagird, əl dəzgahlarında 910 usta və 105 şagird, ayaq dəzgahlarında 30 usta və baramaların çeşidlənməsində 200-250 qadın çalışırdı. 400-dən artıq dəzgahın işlədilməsi sahibkarlara nisbətən ucuz olan qadın və uşaq əməyindən istifadə etməyə imkan verirdi. Fabrikda ildə 1,4 min pud ipək-xamınlı, 1000 puda yaxın struz və digər məhsullar istehsal edildi. Fabrikin illik pul dövriyyəsi 1-2 milyon manata çatırdı. Lakin bu fabrik tam gücü ilə yalnız bir neçə il işləmişdir, çünki xarici ipəkçilik firmaları Nuxada sağlam barama toxumlarını kütləvi suradı alıb aparırdılar. 1866-ci ildə fabrik yalnız yarıngücüne işləyirdi, 1867-1870-ci illərdə fabrik fəaliyyətini tamamilə dayandırmalı olmuşdu.

XIX əsrin 50-60-ci illərində Azərbaycanda gəmiçilik də inkişaf edirdi. 1853-cü ildə Kür çayında «Knyaz V.Vorontsov» adlı ilk paroxod işləməyə başlayır. «Qavqaz və Merkuiri» cəmiyyəti 1858-ci ildə təsis edilir, cəmiyyətin əsas kapitalı 3 mln gümüş manat idi. 1865-ci ildə Xəzər denizində «Lebedev» kampaniyasına məxsus birinci paroxod üzməyə başlayır. 60-ci illərin sonlarında Xəzərdə yelkənlə gəmilərin sayı çoxalmağa başlayır, onlar Həştərxana İrandan və əksinə çoxlu yük daşıyırdılar.

XIX əsrin 50-60-ci illərində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı ilk növbədə əsas sənaye mərkəzinə çevrilən Bakı şəhərində əhalinin artmasında özünü göstəririd: əgər 1856-ci ildə burada 8,4 min nəfər yaşayırdısa, 1868-ci ildə bu rəqəm 12,4 min nəfərə çatmışdı.

2. Kəndlili islahatının hazırlanması və keçirilməsi

Rusiyada kəndlili islahatının keçirilməsindən xeyli keçməsinə baxmayaraq çarızm Cənubi Qafqazda islahat keçirməyə tələsmirdi. Yerli feodallarla six ittifaqa girmiş çar hö-

kuməti onları özündən narazı salmaq istəmirdi. Lakin Rusiyada kapitalizmin sürətli inkişafı ucqarlarda ciddi döyişikliklərin edilməsini tələb edirdi.

Əvvəlcədən onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda kəndli islahatını keçirmək tələbini irəli sürən ictimai təbəqələr zəif idi. İslahat ərəfəsində Rusiyadan fərqli olaraq biz Azərbaycanda elə bir ciddi kəndli üşyani və ya narazılıqların şahidi olmuruq. Halbuki, kəndli islahatı ərəfəsində – 1859-1861-ci illərdə, Rusiyani başdan-başa kəndli hərəkatı bürüdü və Rusiyada ilk inqilabi şərait yaranmışdı.

Rusiyadan fərqli olaraq Azərbaycanda torpaq sahibləri ilə kəndlilər arasında mövcud olan sosial ziddiyət o qədər da kəskin deyildi. Azərbaycanda kəndlilər nə torpağı, nə də feodalın şəxsiyyətinə təhkim olunmamışdır. Azərbaycanda sahibkar kəndlilər torpağa və mülkədarlara təhkim olmayıb, sahibkar torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri hesab edilirdilər. Bundan əlavə hökumət Azərbaycanda kəndli islahatının həyata keçirilməsi üçün hələ şəraitin olmadığını bahənə edir və bunun üçün hazırlıq tədbirlərinin görülməsinin vacibliyini qeyd edirdi. Bütün bunlar hökumət islahatı təxirə salmağa imkan verirdi. Lakin hökumət, gec də olsa ucqarlarda, o cümlədən Azərbaycanda kəndli islahatını keçirməyə məcbur oldu.

Bunun üçün bir sira hazırlıq işləri görülməyə başladı. İslahati keçirmək üçün ilk növbədə dövlət, sahibkar və kəndlilərin pay torpaqlarının sərhədləri dəqiq müəyyən edilmişdi. Bu məqsədlə Zaqafqaziya Mərz palatası təsis edildi və 1861-ci ilin 29 iyundununda mərkəzləşdirmə işini həyata keçirmək üçün «Əsasnamə» təsdiq edildi. 1 yanvar 1862-ci il dən etibarən Zaqafqaziya mərz palatası fəaliyyətə başladı. Elə həmin ildə Cənubi Qafqaq Mərkəzi İslahat Komitəsi də yaradıldı. Lakin mərkəzləşdirmə işi çox ləng gedirdi. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, mərzləşdirmə işinə bilavasitə başlanandan 25 il keçəndək, mərkəzləşdirilmə olan tor-

paqların cəmisi 5%-i mübahisəsiz mərzləşdirilmişdi. Yerdə qalan torpaqlar mübahisəli torpaq fonduna daxil edilmişdi.

İslahata hazırlıq sahəsində ikinci mühüm addım 1866-ci ildə bəy komissiyalarının yaradılması idi. Bəy komissiyaları Cənubi Qafqaz quberniyalarında ali müsəlman silkinin tərkibini müəyyən etməli idi. Ali müsəlman silkinin tərkibinin müəyyən edilməsi də çox böyük çətinliklərə bağlı idi. Belə ki, bir sıra «yalançı bəylər» pulla şahidlər tutur, məmurlara rüşvət verərək özlərini ali müsəlman silkinin sıralarına saldırırdılar. Ümumiyyətlə, bəy komissiyaları Bakıda 22 yanvar 1870-ci ildən 1880-ci ildək, Şuşada 15 mart 1870-ci ildən 1876-ci ildək, Tiflis və İrəvanda isə 1865-1867-ci illərdə fəaliyyət göstərməsidi. Bütövlükdə Azərbaycanda bəy komissiyaları tərəfindən 1.188 nəsil əslî-nəcabətli bəy nəslisi kimi tanındı, təxminən bir o qədər, yəni 1.048 nəslə bəy titulu verilməkdən intima edildi. Bundan əlavə Şirvan, Talış və Bakı 3 keçmiş xan nəslü təsdiq edildi. Lakin Azərbaycanın ali müsəlman silkinə daxil olan bəylər rus zadəgənləri ilə bərabər hüquqda tutulmurdular, onlar yerli və ali hakimiyyət orqanlarında təmsil olunmurdular.

Nəhayət, müəyyən hazırlıqlardan sonra 1870-ci ilin may ayının 14-də, Cənubi Qafqaz quberniyaları: Yelizavetpol, Bakı, İrəvan və qismən də Tiflis quberniyaları ali müsəlman silkindən olan şəxslərin, habelə erməni məliklərinin torpaqlarında sakın olan dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında əsasnamə» qəbul olundu.

«Əsasnamə»nin adından göründüyü kimi islahat Azərbaycanın sahibkar kəndlilərinə şamil edildi ki, onlar da ümumi kəndli küləsənin 1/5 hissəsini təşkil edirdilər. Ona görə də, bu islahat bütövlükdə Azərbaycan kəndində köklü döyişikliyə səbəb ola bilməzdi.

İslahatda kəndliləri maraqlandıran üç məsələyə, - torpaq, şəxsi azadlıq, vergi və mükəlləfiyyət məsələsinə toxunuşdurdu.

«Əsasnamə»yə görə qanun verilənə qədər kəndlinin istifadəsində olan həyətyani torpaq sahələri, meyvə, tut, üzüm bağları, onun daimi istifadəsində olan əkin və b. sahələr onun pay torpağı hesab edilirdi. Kəndlil öz pay torpaqlarını hissə-hissə və ya bütöv şəkildə, sahibkarlarla qarşılıqlı razılığa görə satın ala bildi. Ancaq bu zaman hər bir ev 15 desyatindən çox torpaq satın ala bilməzdi. Kəndlil öz pay torpaqlarını hansı şəkildə olursa olsun, satın alarkən, dövlət tərəfindən ona heç bir yardım göstərilmirdi. Mövcud «Əsasnamə» elan ediləndən 2 ay sonra nizamlanma qaydalarının hazırlanmasına başlanılmıştı. Nizamlanma qaydaları hər bir malikanə üçün əsasnamə elan edildikdən 2 il keçənədək hazırlanır və həyata keçirilirdi. Nizamlanma qaydalarını hazırlamağa başlamazdan on azı 15 gün qabaq, həm sahibkar, həm da kəndliliyə çağrış vərəqə göndərilməli idi. Onlar nizamlama qaydalarının hazırlanmasında iştirak etməli idilər.

İslahata görə sahibkar kəndlilərinə 1870-ci il islahatına qədər istifadə etdikləri torpaq sahələrindən daimi istifadə etmək hüquq verilirdi ki, bu da sahibkar kəndlərində torpaqdan istifadədə sabitlik yaradırdı. Belə ki, hər bir şəxs özünün istifadə etdiyi torpaq payını nəslinə davamçısına verirdi və sahibkarın onu geri almaq hüquq yox idi. Sahibkar kəndlilərinə öz pay torpaqlarını satın almaq hüquq verilsə də, bu məcburi deyildi.

Maraqlıdır ki, «Əsasnamə»də satın alınmalı torpağın dəqiq miqdarı göstərilmedi. Halbuki, bu vaxta qədər, demək olar ki, bütün tarixi ədəbiyyatda bu sahədə yalnız fikir hökm sürür. Əsasnamədə qeyd edilirdi ki, 1870-ci il 14 may qanunu verilənədən kəndlilinin istifadəsində olan torpaqlar onların daimi istifadəsinə verilir. Beş desyatinklik norma Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında son hədd kimi götürülmüş və ümumiyyətlə orada hər guberniya üçün yuxarı və aşağı norma müəyyən edilmişdi. 1870-ci il Əsasnaməsi ilə hökumət 5 desyatinklik normanı mübahisəli məsələlər üçün və həm

də sahibkarlara artıq torpaq sahələrini kəsmək hüququ vermək üçün ortaya atılmışdı. Belə ki, kənd icmasında pay torpağı hər bir kişi üçün 5 desyatindən çox olardısa və mülkədarlara əkinə yararlı torpaqların 1/3 hissəsində azy qaldırsa, sahibkarə əvvəlcədən malik olduğu torpağın artıq hissəsini kəsib götürmək hüququ verilirdi.

Torpaqların satın alınması üçün onun qiymətinin müəyyənləşdirilməsi vacib idi. Əgər torpaq mülkədar və kəndlilə arasında razılıq əsasında satın alınardısa, onda torpağın qiymətini onlar özləri müəyyən edirdilər. Əgər, kəndlilər torpağı öz tələbi ilə satın almaq istayırdısa, onda dövlət orqanları torpağın satın alma qiymətini müəyyən etməli idi. Bu sahədə iki dəfə müəyyən təşəbbüs göstərilmişdi: 1) 1872-1876-cı illərdə torpağın 1 desyatının məhsuldarlığından asılı olaraq Bakı quberniyasında 18 manat 19 qəpikdən 30 manat 15 qəpikdək, Yelizavetpol quberniyasında isə 25 manatdan 202 manata qədər, Naxçıvan qəzasında isə 20 manat 66 qəpikdən 54 manat 56 qəpikdək. Hətta rəsmi hökumət dairələri də həmin qiymətlərin mövcud vəziyyətə uyğun olmadığını etiraf edirdilər. Məhz bu səbəbdən də Qafqaz canişini həmin qiymətləri təsdiq etməkdən imtina etmişdi.

Ikinci dəfə torpağın 1 desyatının qiymətinin müəyyənləşdirilməsi üçün 1876-1883-cü illərdə cəhd göstərildi. Bu dəfə torpağın 1 desyatının qiyməti onun keyfiyyətdən asılı olaraq Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında hər desyatın torpağı 12 manat 50 qəpikdən 45 manata, Naxçıvan qəzasında 17 manat 50 qəpikdən 53 manata qədər müəyyən edilmişdi. Ancaq, həmin qiymətlər də mövcud vəziyyətə uyğun deyildi. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, Bakı quberniyasında torpağın 1 desyatının qiyməti, akad. Θ.S. Sumbatzadənin hesablamalarına görə Minsk quberniyasından 25, Astraxandan 20, Orenburq, Moqilyov, Perm, Tavriyadan 10, bütləvlükdə Rusiyadan 7,7 dəfə baha idi. Yelizavetpol quberniyasında isə torpağın hər desyatının qiyməti Astraxandan

60, Orenburq, Samara, Moqilyovdan 40, Perm, Minskden 30, Kiyev, Riyazan, Moskvadan 10, bütövlükdə Rusiyadan 17 dəfə baha idi. Bu onu göstərir ki, hökumət Cənubi Qafqazda islahatın həyatə keçirilməsində maraqdı deyildi. O, həm qıymətlərin müəyyən edilməsini yubadır, həm də «vikup» - «ödənc» əməliyyatının həyatə keçirilməsi üçün heç bir yardım göstərmirdi. Halbuki, Rusiyada kəndli bankları vasitəsilə torpaqların satın alınmasına borc pul ayrılmışdı və kəndlilər islahatdan dərhal sonra öz pay torpaqlarının mülkiyyətçinə çevrilirdilər. Məhz bu səbədən da Rusiyada torpaqların satın alınması məcburi idi. 1870-ci il kəndli islahati xırda kəndli torpaq sahibliyini yaratmaq əvəzinə, kəndlilərin torpaqdan istifadəsinə qanuniləşdirdi. Azərbaycanın sahibkar kəndində çoxlu miqdarda xırda kəndli torpaq sahibliyinin yaradılması iri torpaq sahiblərinin mənafeyinə ziddi idi. Qafqaz və Mərkəzi Hökumət tərəfindən uzun müddət torpaqların satınalma qıymətlərinin daqiq müəyyən edilməməsi və bu işə dövlət yardımının göstərilməməsinin səbəbi bununa aydın olur.

Bu vaxta qədər tarixi ədəbiyyatda 1912-ci ilə qədər, yəni torpaqların məcburi satın alınması haqqında qanun verilənə qədər «satın alma» əməliyyatının keçirilmədiyi göstərilirdi. Məsələn, Azərbaycan tarixinin kapitalizm dövrünün en böyük tarixçisi olan Ə.S.Sumbatzadə yazarı ki, 1885-ci ilədək Azərbaycanda kəndlilərin nə tək, nə da icmaliqliq pay torpağını satın alması faktına rast gəlmirik. Yalnız, 1885-ci ildə Bakı quberniyasında 11,5 min kəndli təsərrüfatından yalnız 10 təsərrüfat ikitərəflı razılıq əsasında öz pay torpağını satın ala bilmədi. Yelizavetpol quberniyasında vəziyyət bundan da pis idi. Belə ki, yalnız 1902-ci ildə Şuşa və Yelizavetpol qızalarında iki malikanədə və bir neçə başqa kəndli təsərrüfatında pay torpağını satın almağa təşəbbüs göstərilmişdi. Lakin, satınalma qıymətlərinin yüksək olması səbəbindən onlar da pay torpaqları ala bilmədilər.

XX əsrin 80-ci illərində Y.Ələsgorovun apardığı tədqiqatlarında görə, 1870-ci idən 1912-ci idədək Azərbaycanın 40 sahibkar kəndində müxtəlif növdən olan 2000 desyatın torpaq sahəsi satın almış və bunun müqabilində sahibkarlara 120 min manat pul ödənilmişdi.

Satınalma əməliyyatı müvəffəqiyyət qazanmasa da, sahibkar kəndliləri faktiki olaraq öz pay torpaqlarının sahiblərinə çevrildilər və mülkədar heç bir vəchlə onu bu torpaqdan çıxara bilməzdi. Bu nöqtəyi-nəzərdən 1870-ci il islahatından sonra torpaqdan istifadədə sabitlik yarandı ki, bu da burjuaxarakteri daşıyırırdı. Belə ki, indi kəndli hər desyatın torpağı görə natural vergi olan 1/10 və ya 30 qapık pul ödədikdən sonra, istifadəsində olan pay torpaqlarından götürdüyü məhsulun yerdə qalan hissəsindən azad şəkildə istifadə edə bilərdi. Bu, 1870-ci il islahatından sonra sahibkar kəndlərində aqrar münasibətlərin spesifik xüsusiyyətlərindən biridir.

1870-ci il islahatının tərtibçiləri mülkədarları narazi salmamağa çalışırdılar. İslahatın mətnində (§2) bir tərəfdən qeyd olunurdu ki, sahibkar kəndlilərə məskun olduqları torpaqlardan daimi istifadə etmək hüququ veriliirdi. Digər tərəfdən isə, «sahibkar kəndlilərin istifadə etdikləri» torpaqların torpaq sahibinin ixtiyarında qaldığı qeyd olunurdu. Buna görə də sahibkar kəndliləri 1912-ci il islahatına qədər öz pay torpaqlarının mülkiyyətçinə çevriləmədilər. Onlar uzun müddət «müvəqqəti mülkəlləfiyyətli» kəndli kateqoriyasına daxil edildilər. Beləliklə, 1870-ci il kəndli islahati sahibkar kəndlərində torpaq məssələsini həll etmədi. Yenə də bəy və mülkədarların ixtiyarında külli miqdarda torpaq qaldı. İslahatdan sonra, Bakı quberniyasında 11,4 min kəndli təsərrüfatının ixtiyarında 110,3 min desyatın, mülkədarların ixtiyarında isə 246,9 min desyatın və ya 2 dəfə çox torpaq qalmışdı. Yelizavetpol quberniyasında isə 47,5 min kəndli təsərrüfatının istifadəsində 124,3 min desyatın, mülkədarların ixtiyarında isə 4 dəfə çox və ya 440,7 min desyatın torpaq sahəsi qalmışdı. Bu rəqəmlər Azərbayca-

nin sahibkar kəndində torpaq məsələsinin nə vəziyyətdə olduğunu əyani şəkildə göstərir.

İslahatın toxunduğu digər mühüm məsələ vergi və müükəlləfiyyətlər idi. 1870-ci il islahatına görə biyar hor desyatın pay torpağına görə 30 qəpik pulla əvəz edilirdi. Bu xüsusü əhəmiyyətə malik idi. Mülkədarın təsərrüfatında islamak üçün hər 1 ailədən 1 nəfər kəndli, hər ailədən 18 gün mülkədarın təsərrüfatında islamək üçün ildə 1 nəfər ayırması da ləğv edildi ki, bu da kənddə kapitalist münasibətlərinin inkişafına mühüm təsir göstərirdi. Bununla belə, məhsulun 1/10-nin bəyin hüzuruna aparılması saxlanılırdı. Bundan əlavə, islahatda meşələrdən istifadə əvvəzinə vergi ödənilməsi də nəzərdə tutulurdu.

İslahatda geniş yer tutan məsələlərdən biri də şəxsi asılığın ləğv edilməsidir. Bu Əsasnamə ilə Azərbaycanın sahibkar kəndliləri şəxsən azad elan edilirdilər. İslahat hakim zümrəye qeyri-iqtisadi asılılıq imkanı veren qayda və qanunları ləğv etdi. Kəndlilər öz pay torpaqlarını satın ala bilməyib, mülkədardan iqtisadi cəhatdən asılı qalsalar da, bu şəxsi asılılıq deyildi və islahatın bu xüsusiyyətləri sahibkar kənlərində feodal-asılı münasibətlərə zərbə vurdur. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən də 1870-ci il kəndli əsasnaməsi kənddə kapitalist münasibətlərinin inkişafında mühüm rol oynadı. Lakin, islahat bütövlükdə Azərbaycan kəndində əsaslı dəyişikliklər yarada bilmədi. Çünkü sahibkar kəndliləri həmin dövrədə Azərbaycan kəndlilərinin 1/5 hissəsini təşkil edirdilər.

3. Məhkəmə və şəhər islahatları. İnzibati dəyişikliklər

1864-cü il məhkəmə islahatının 1868-ci ildə Azərbaycanda tətbiqi.

XIX əsrin 60-cı illərində Rusiya imperiyasında həyata keçirilən burjua islahatlarından biri də məhkəmə islahatı idi.

20 noyabr 1864-cü il məhkəmə islahatı burjua xarakte-

ri daşıyırdı, çünki bu islahat köhnə səlkili məhkəmənin bütün silklər üçün eyni olan ümumi məhkəmə ilə əvəz edilməsinə nəzərdə tuturdu. İndi məhkəmə iclasları açıq keçirilirdi, yəni məhkəmə iclaslarını, məhkəmə prosesini izləmək istəyənlər məhkəmə zalına buraxılardılar. Məhkəmə prosesi haqqda mətbuat səhifələrində istonilən məlumat, hesabat çap edilə bilərdi. Vəkkəllə institutu təsis olunur, Andlılər institutu yaradılırdı. Lakin məhkəmə islahatı Azərbaycanda həm bir qədər gec, həm də məhdud şəkildə həyata keçirilirdi.

20 noyabr 1864-cü il məhkəmə islahatının Azərbaycanda gec və həm də məhdud şəkildə həyata keçirilməsinin səbabını Rusiya rəsmi dairələri yerli əhalinin, - azərbaycanlıların «kifayat qədər» inkişaf etməməsi, onlarda içtimai sürün geriliyi ilə izah edirdilər. Bu, əlbəttə, tamamilə səhv fikir idi.

Azərbayanda Rusiyadan fərqli olaraq məhkəmə islahatı 22 noyabr 1866-cı il Nizamnaməsi əsasında həyata keçirilirdi. Bu Nizamnaməyə uyğun olaraq Azərbaycanda məhkəmə iclasçıları institutu yaradılmışdır. Məhkəmə hakimləri seçki yolu ilə seçilmirdilər, onlar Qafqaz canişinin təqdimatı əsasında təyin edilirdilər. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə hakimi vəzifəsinə azərbaycanlılar təyin edilmirdi, azərbaycanlı yalnız «hakimin yoldaşı» - hakimin müavini vəzifəsini tuta bilərdi. Məhkəmə rus dilində aparılırdı və odur ki, məhkəmə iclaslarında tərcüməçi iştirak edirdi. Məhkəmələrin rus dilində aparılması sözsüz ki, yerli azərbaycan əhalisine qarşı aparılan müstəmləkə siyasetinin ən qabarlıq formalarından biri idi. Beləliklə, yeni məhkəmə islahatı ruslaşdırma siyasetində atılan növbəti bir addım idi.

«20 noyabr 1864-cü il məhkəmə Nizamnaməsinin Zaqafqaziya ölkəsində tətbiqi haqqında» 9 dekabr 1867-ci il Qanununa uyğun olaraq 19 fevral 1868-ci ildə Azərbaycanda yerli məhkəmə müəssisələri açılır. 19 fevral 1868-ci ildə Buki dairə Məhkəməsi və Bakı barışiq şöbəsi (məhkəməsi) fəaliyyətə başlayır.

Bakı dairə məhkəməsi quberniyada ən ali məhkəmə instansiyası idi və o Tiflis məhkəmə palatasına tabe idi. Dairə məhkəməsi Barışq məhkəməsindən bir pillə yuxarı məhkəmə orqanı idi. Azərbaycanda zemistvo orqanları yaradılmışından barışq hakimləri seçilmir və Qafqaz canişini tərəfindən təyin edildi. Barışq məhkəmələri mülki işlərə, şəxsi ədavətə, xırda cinayət işlərinə baxırdılar. Barışq hakimi bütün məsələləri təkbaşına həll edirdi.

1878-ci ilda siyasi xarakterli işlərin bir qismi hərbi məhkəmələrin sərəncamına verilir.

16 iyun 1870-ci il şəhər islahatının 1878-ci ildə Şimali Azərbaycada tətbiqi.

16 iyun 1870-ci ildə şəhər idarə organlarının təşkili haqqında «Şəhər Əsasnaməsi» verildi «Şəhər Əsasnaməsi», ilk növbədə yalnız Rusiya imperiyasının Avropa hissəsindəki quberniyalarda, Sibirdə və Bessarabiyada tətbiq edildi. İmperiyanın digər bölgələrində islahatın keçirilməsi Daxili İşlər Nazirliyinin «yerli vaziyəti nəzərə almaq» şərtlərində verəcəyi qərarla müəyyənlaşməli idi.

XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda şəhər statusuna malik olan 10 şəhər vardı. Bunlar aşağıdakılardır: Bakı, Şamaxı, Quba, Şuşa, Yelizavetpol, Lənkəran, Naxçıvan, Ordubad, Zaqatala, Nuxa. 1873-cü il siyahıya alınmasına görə şəhərlərdə əhalisinin sayı aşağıdakı kimiidir:

Bakı şəhəri	-15.105 nəfər
Şamaxı	-25.087 <--->
Quba	-11.324 <--->
Lənkəran	-4.779 <--->
Yelizavetpol	-18.505 <--->
Şuşa	-24.552 <--->
Nuxa	-20.917 <--->
Zaqatala	-1.079 <--->
Naxçıvan	-6.877 <--->
Ordubad	-3.489 <--->

Azərbaycan şəhərlərində icimai idarə sistemi mövcud deyildi və şəhər təsərrüfatı polisin ixtiyarında idi.

16 iyun 1870-ci il şəhər islahatı burjua xarakterli islahat idi və islahat şəhərlərin idarə olunmasına icimai qüvvələrin cəlb edilməsini nəzərdə tuturdu. İslahatın keçirilməsinin səbəblərindən biri şəhərlərin iqtisadi həyatında artıq həll-edici rol oynayan sənayeçilərin, sahibkarların ölkənin, şəhərlərin icimai-siyasi həyatında faal iştirak etmək niyyəti ilə bağlı idi. Odur ki, hökumət yeni formalasən burjua cəmiyyətinin təbiətinə uyğun olaraq şəhər əhalisinin bütün təbəqələrinin iştirakını təmin edən islahat keçirir.

Şəhər islahatının əsas mahiyyəti şəhər əhalisinin və icimai təşkilatların şəhərin həyatının müxtəlif sahələrində faal iştirakını təmin etməkdən ibarət idi.

16 iyun 1870-ci il şəhər Əsasnaməsinə görə, şəhər Dumasına seçkilərdə yalnız kişilər iştirak edə bilərdilər, qadınlar səs vermək hüququndan məhrum olduqları üçün seckidə iştirak etmirdilər.

Səsvermə hüququna 25 yaşına çatan və şəhər rüsumunu ödəyən və müəyyən əmlak senzina malik olan kişiler malik idilər. Bundan başqa, şəhər vergisi ödəyən cəmiyyətlər, yoldaşlıqlar, müəssisələr də secki hüququna malik idilər.

Şəhər rüsumunu ödəyənlər daşınmaz əmlak sahibləri, ticarət və sənaye müəssisələri sahibləri, tacir, sənətkar və arşınmalçı şəhadətnamələri olan şəxsler aid edilirdi.

Şəhər Əsasnaməsinə görə seçicilər ödədikləri şəhər vergisinin hacmində uyğun olaraq 3 senz qrupuna bölündürdülər və hər bir qrup şəhər Dumasına seçiləcək deputatların -qlas-nıların 1/3-ni seçməli idi. Şəhər Dumasına cəmisi 79 qlasını seçilməli idi.

Azərbaycanda 1870-ci il Əsasnaməsi verildiyi ildə tətbiq edilmədi. Rusiya dövləti Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda islahatı gec keçirdi. İslahat haqqında sərəncam olan edilikdən sonra Qafqaz canişini Bakı və Yelizavet-

pol qubarnatoru islahatın onların rəhbərlik etdikləri quberniya şəhərlərində həyata keçirilməsi haqda öz mülahizələrini bildirmək göstərişi verir. Bakı qubernatoru Kolyubyakin sorğuya cavabında Bakı quberniyası şəhərlərində islahatın mümkün qədər gec tətbiq edilməsini lazımlı bildiyini söyləyir. Qubernator bunun səbəbini bələ şəhər edirdi: 1) yerli əhalidə guya «özünü idarə vərdişləri» olmamışdır, odur ki, Şəhər Əsasnaması onlar üçün qeyri-məqbuludur; 2) guya yerli əhalituzemlər daxili Rusiya quberniyalarının çatdığı inkişaf haqqında heç bir təsəvvürə malik deyilmişlər, guya əhalinin ərzaqla təminatı, sağlamlığının qorunması, kredit müəssisələrinin təşkili, xeyriyyə cəmiyyətləri və xəstəxanaların və həmçinin teatr, kitabxanaların təşkili barədə onların heç bir təsəvvürü yoxdur; 3) guya şəhər əhalisi üçün islahatın keçiriləməsi ilə əlaqədar olaraq yaranacaq əlavə xərcləri ödəmək çətinlik törədər. Bakı qubernatoru Kolyubyakin şəhərlərin əvvəllərə olduğu kimi polislər tərəfindən idarə edilməsinin saxlanılması təklif edirdi, polis idarəsi nəzdində məsləhətçi bir orqan kimi şəhər Dumasının yaradılması ona görə daha məsləhətli olardı. Özü də, məhdud çərçivədə həyata keçirilməli olan bu islahat yalnız Bakı şəhərində tətbiq edilməli idi. Bakı quberniyası şəhərlərindən ancaq Bakı şəhərində Şəhər Əsasnaməsinin məhdud, dar çərçivədə həyata keçirilməsinin zərurılığı qubernator Qafqaz canişininin sorğusuna cavabında bildirmişdi.

Yelizavetpol qubernatoru da «yerli əhalinin geriliyi və inkişafdan son dərəcədə geri qalmamasına» istinad edərək Şəhər Əsasnaməsinin quberniyada tətbiq edilməsinin «qəti əleyhinə olduğunu» sorğuya cavabında bildirmişdi və mövcud qaydanın, -yəni şəhər təsərrüfatının polis idarəsi vasitəsilə idarə olunmasının saxlanılmasını lazımlı saymışdı. Yelizavetpol qubernatoru bunu həmçinin «əhalinin azsayılılığı» və şəhər rüsumlarının ağırlığı ilə izah edirdi.

Bələliklə, Zaqafqaziyənin rəsmi dairələri ölkənin idarə

edilmosində hərbi-polis metodlarının saxlanılmasında israrlı olduqlarını bir daha sübut edirdilər.

16 iyun 1870-ci il Şəhər Əsasnaməsinin Zaqafqaziyada tətbiqi məsələsi 1874-cü il oktyabrın 28-də Dövlət Şurasında müzakirə edilir və islahatın tətbiqi canişinə həvalə edilir və onun üzərinə qoyulur.

1870-ci il Şəhər Əsasnaməsi 1878-ci ildə yalnız Bakı şəhərində tətbiq edilir, özü də ancaq şəhərin sərhədləri və şəhərə ayrılan «örüş» yerləri çərçivəsində. Bakı şəhərinin zavod-mədən zonası şəhər ərazisinə daxil edilmirdi, odur ki, islahat oraya tətbiq edilmirdi.

Bakı şəhər dumasına seçkilər 6-9 dekabr 1877-ci ildə keçirilir, şəhər əhalisi şəhər vergisini ödəmə miqdarına uyğun olaraq 3 qrupa bölünmüdüdü:

I qrup - 10 seçici, olardan 4-ü qeyri-xristian.

II qrup - 155 seçici, onlardan 73-ü qeyri-xristian

III qrup - 3,324 seçici, onlardan 2,234-ü qeyri-xristian

Hər bir qrupa 24 qlasını seçilməli idi. Rusiya imperiyası yerli azərbaycanlılara münasibətdə qeyri-bərabərlik prinsipini əsas götürür, yerli Azərbaycan əhalisindən seçilən qlasnların deputatlarının sayı xristian qlasnlardan çox ola bilməzdi. Beləliklə, yerli azərbaycan əhalisindən seçilən qlasnlar sayca xristian əhalisindən seçilən qlasnlardan az idilər.

Şəhər Əsasnaməsinə uyğun olaraq şəhərin ictimai orqanları təsis edildi: 1) Şəhər Duması; 2) Şəhər Upravası.

Şəhər dumasının İcraedici orqanı Şəhər Upravası və şəhər Qlavası idi.

Şəhər Qlavası həm Dumanın, həm də Upravanın sədri idi. Dumanın seçdiyi Qlavani Daxili İşlər Nazırlığı təsdiq edirdi.

Sözsüz ki, Q lava yalnız rus olmalı idi.

Bakı şəhər Duması 8 yanvar 1878-ci ildə açılır.

Azərbaycanlılardan H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, H.Hacinski, H.Zardabi, K.Mahmudbəyov, Ə.Topçubaşov ilk Bakı şəhər Dumasına qlasını seçilmişdir.

Şəhər Dumasının səlahiyyət dairəsinə aşağıdakı sahələr daxil idi:

- a) şəhər təsərrüfatı
- b) yerli ticarət və sənayeni himayə
- c) səhiyyə
- ç) xalq təhsili
- d) yanğınlı mübarzə.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhər Dumasında işlər rus dilində aparılırdı. H.Zərdabi məsəlonun bu cəhətinə toxunaraq yazarı ki, «şəhər divanxanalarında danışq və yazı-pozu rus dilində olacaq» və odur ki, o, rus dilini bilən şəxslərin seçilməsini məsləhət bilirdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: 1989, sənəd 6.
2. Azərbaycan tarixi. Red. S.S.Əliyarlı. Bakı: 1996
3. Azərbaycan tarixi. Bakı: 1994
4. İsmayılov X. Azərbaycan dövləti və hüquq tarixi. Bakı: 2006
5. Muradaliyeva Ə.B. Города Северного Азербайджана второй половины XIX в., Баку: 1991
6. Bagirov F.Э. Переселенческая политика царизма в Азербайджане (1830-1914 гг.). M.: 2009.

Prof. E.B.Muradəliyeva
Dos. B.O.Əziz

III. ŞİMALİ AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN 70-ci İLLƏRİ – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNĐƏ

1. Bakının dünya neft sənayesinin mərkəzi kimi təşəkkül tapması (XIX əsrin son rübü)
2. Əhalimin tərkibində sosial döyişikliklər
3. Milli azadlıq hərəkatı. Birinci dövr (1875-1904-ci illər)

1. Bakının dünya neft sənayesinin mərkəzi kimi təşəkkül tapması (XIX əsrin son rübü)

Qədim dövrlərdən bəri neft Azərbaycanın təbii sərvətləri arasında birinci yeri tutmuşdur. Hələ X əsrin axırlarında Bakı Yaxın Şərqi, demək olar ki, hər yerində tanınır - buradan Şərqi ölkələrinə neft göndərilirdi. O dövrlərdə neft-dən yaşayış yerlərini işıqlandırmaq, müalicə məqsədləri üçün, yanacaq kimi, həmçinin hərbi əməliyyatlarda güclü silah kimi istifadə olunurdu. Yalnız XIX əsrin son rübündən etibarən neft öz simasını döyişməyə, daha çox sənaye əhəmiyyəti kəsb etməyə başladı, daş kömür tədricən sıxışdırılaq dünya iqtisadiyyatında əsas energetika yanacağına çevrildi.

Əgər XIX əsrin axırlarında təbii qazla birlikdə neft energetikanın tələbatının cəmi 3,9 faizini təmin edirdi, XX əsrin 70-ci illərinin ortalarına yaxın o, yer kürəsinin energetikasında həlliədici rol oynamaya başlamışdır (63,2 faiz), **bu** dövrdə, daş kömürün rolu xeyli azalmışdır (23,5 faizədək). 1900-cü ildən 1974-cü ilədək dünyada neft hasilatı 126 dəfə, təbii qaz hasilatı 197 dəfə, daş kömür hasilatı isə **təqribən** 3 dəfə artmışdır. Bu faktlar göstərir ki, neft əsrin

yanacağına çevrilmişdir. Onun dünya siyasetində rolü məhz bununla müəyyən edilir. Zəngin neft regionlarına, əsas nəql-ətmə yollarına, yeni neft kəmərlərinin tikintisini və məşrutlara nəzarət məsələləri iri dövlətlərin xarici siyasetində üstün yer tutmuşdur və tutmaqdadır.

Bakı regionu həmişə dünya neft sənayesinin mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən qəsb edilənədək neft quyuları xanların əlində idi və quyu qazdırmaq işlərini onlar təşkil edirdilər. Lakin neftin satışı daha çatın olduğuna görə müxtəlif möhtəkirənin əlinə keçirdi. Rusiya ağılığı bərqərar ediləndən sonra bu gəlirlər sahə dövlət əmlakına çevrilmiş, vaxtaşırı olaraq, 1808-1824-cü, 1826-1834-cü, 1850-1872-ci illərdə dövlətə müəyyən qədər vəsait ödəyən şəxslərin ixtiyarına verilmişdir. Yəni iltizam sistemi tətbiq olunmuşdur. İltizam sistemi zamanı quyular müəyyən müddətə sahibkarların, adətən tacirlərin ixtiyarına keçirdi. Onlar dövlətin xəzinəsinə vergi ödəyərək neft quyularından hasilatı öz inhisarlarına götürürdülər. İki yüzdən çox neft quyu bu üsulla istismar edilirdi. Bu sistem neftçixarma sənayesinin sosial-iqtisadi strukturuna yeni ünsür gətirdi. Neftçixarmada daha bir mühüm hadisə ondan ibarət idi ki, neft quyularında hələ xanlıq dövrlərindən bura cəlb edilmiş Balaxanı kəndliləri təhkimçi kimi işləyirdilər. Onlar gördüklori işin müqabilində sabit şəkildə əmək haqqı alır, vergidən azad olunurdular. Uralın dağ-mədən müəssisələrində də bu cür vəziyyət yaranmışdı (kəndlilər icarə ilə işləyirdilər).

Sonralar da neft sənayesinin strukturunda üzvi dəyişikliklər baş verirdi. XIX əsrin 50-ci illərində neft quyularının sayı xeyli artı. Əgər 40-ci illərin axırlarına yaxın bütün Bakı regionunda quyuların ümumi sayı 135 idisə, indi onların sayı artıb 218-ə çatmışdı. Hasılatı artırmaqdən ötrü təhkimçi Balaxanı kəndlilərinin qüvvəsi daha kifayət etmir-di. Balaxanının quyularına təhkim edilmiş kəndliləri, mə-

sələn, Bibiheybətə göndərmək mümkün deyildi. Quyular bir-birindən uzaq sahələrdə qazılırdı. Əvvəller ancaq Balaxanıda neft çıxarılırdısa, indi təzə neftçixarma sahələri vardi. Yeni işçi qüvvəsi tələb olunurdu. Nəticədə iltizam sistemi ilə istismar edilən quyularda muzdlu əməkdən istifadə etməyə başladılar. 1864-cü ildə çarizm dağ-mədən işlərində təhkimçi kəndlilər təsisatını (məcburi əməyi) ləğv etdi, beləliklə, hər yerdə muzdlu əmək tətbiq olunmağa başlandı. Yuxarı təbəqələrin istəyi ilə həyata keçirilən bu islahat (1870-ci il kəndli islahatınadak) həmçinin neft sənayesi üçün müəyyən şərait yaratmaq tələbatı ilə bağlı idi.

Göründüyü kimi, Şimali Azərbaycanda iri neft sənayesinin təşəkkülündən əvvəl onun uzun inkişaf prosesi cərəyan etmişdir. Hələ XVIII əsrin axırlarında tətbiq olunan əmək bölgüsü-quyuların qazılması, neftin çıxarılması və daşınması neft hasilatı sənayesinin manufaktura istehsalı keyfiyyətləri kəsb etməsinə doğru aparırdı. Təhkimçilik sisteminin ləğv edilməsi ilə 1872-ci ildə manufaktura sənayesinin fabrik-zavod istehsalı mərhələsinə keçidi başa çatdı. XIX əsrin 70-90-ci illərində neft sənayesinin intensiv inkişaf dövrü, şəxsi sahibkarlıq erası başlandı. Məhz həmin illərdə neft istehsalında sənaye çevrilişi baş verdi: adı, dədə-baba quyuları neftin tartal üsulu ilə çıxarıldığı quyularla əvəz olundu.

Quyuların mexanizmlə qazılması nəticəsində adı üsulla qazılan quyuların sayı durmadan azalırdı. 1879-cu ildə dəha bu cür quyu qazılmırıldı. Mədənlərdə buxar maşınlarından getdikcə dəha geniş istifadə edilirdi. 1872-ci ildə 1,4 milyon pud neft çıxarıldığı halda, 1894-cü ildə neft hasilatı 340 milyon puda, yəni əslində ABŞ-dakı səviyyəyə çatmışdı. Sonralar (1901-ci ilədək) Bakı neft hasilatına görə dünyada birinci yera çıxmışdı. Lakin dünya bazarında birincilik xəmmalın hacmi ilə deyil, bu bazarda başlıca məhsul sayılan kerosinin həcmi ilə müəyyən edilirdi. Bu cəhətdən üstünlük

Amerika sənayesinə məxsus olaraq qalırdı. Bakı neftayırma sənayesində müvəffəqiyyətlərin ən böyük göstəricisi burada istehsal edilən kerosinin xaricə daşınması (1883-cü il) oldu. Amerika kerosini Rusiyanın bazarlarından sixışdırılıb çıxarıldı (1885-ci il).

Bələliklə, qısa müddət ərzində Bakıda misli görünməmiş iqtisadi yüksəliş baş verdi. Şəhərdə güclü sənaye potensialı yaradıldı, neft hasilatı, emalı və satışı üzrə yuzlərlə iri və xırda firma açıldı.

Neftin nəql olunması məsələlərinin həlli Bakının dünən-ya neft sənayesi mərkəzinə çevriləməsi prosesində mühüm amilə çevrildi. Neft sahibkarlarının birinci qurultayında (1884-cü il) göstərilirdi ki, regionda üstün mövqə tutan Bakının neft sənayesi Avropaya yol taparsa, transmilli sənaye ola bilər. Bakının neft sənayesi öz məhsulunu Avropaya çıxarmadan heç vaxt güclü sənaye səviyyosuna qalxmaya-çaqdır.

Abşeron yarımadası neftin çıxarıldığı əsas ərazi olub, Xəzər dənizinin şərqində yerləşir. Buradan Xəzər-Volqa vəsitəsilə Rusiyanın Avropa hissəsinə, həmçinin Xəzər arxasındaki yerlərə, İrana yol açılır. Qərb tərəfdən dəmir yolu-nun köməyi ilə yarımadada Cənubi Qafqazla, Qara dənizlə, oradan Mərkəzi Rusiya və xarici ölkələrlə birləşirdi. Deməli, Bakı neft sənayesi rayonu neft məhsulları satışı bazarlarına iki yolla – dəniz və dəmir yolları ilə çıxırırdı. Xəzərdə gəmilər nefti və neft məhsullarını Rusiyada və xarici ölkələrdə satmaq üçün Həstərxana yalnız altı aylıq naviqasiya ərzində daşıya biliirdi. Buna görə də, ilin qalan vaxtlarında Rusiyada və xarici ölkələrdə xam neft ehtiyatları olmayan neftayırma zavodları işləmirdi. Eyni zamanda 1880-1881-ci illərdə Bakının özündə o qədər xam neft yiğilib qalmışdı ki, hasilatı müvəqqəti dayandırmalı olmuşdular, hətta nefti dənizə buraxırdılar. Neftin həddindən artıq istehsal edilməsi böhranı birinci dəfə 1882-ci ildə baş verdi və dörd ildən sonra təkrar

olundu. Onun daşınmasının mümkün olmaması və saxlamaq üçün çənlərin çatışmazlığı üzündən 25.747.520 pud neft yandırıldı və dənizə buraxıldı. 80-ci illərdə Bakıda əsas neft məhsulu olan kerosine tələbat onun istehsalının 5 faizdən də az hissəsini təşkil edirdi. Buna görə də, neft məhsullarının Bakıdan daşınması neft sənayesinin mövcudluğu və galəcək inkişaf üçün ümdə iqtisadi əhəmiyyət kəsb edirdi. Təsadüfi deyildi ki, bu problem daim Bakının neft sahibkarlarının və müxtəlif hökumət orqanlarının diqqət mərkəzində durdu. Dünya bazarında çoxlarının hesablaşdıqları iri sənaye mərkəziniən çevrilmiş Bakıdan dəmir yolu çəkib, onu Qara dənizlə birləşdirmək tələb olunurdu.

Göründüyü kimi, Zaqqafqaziya dəmir yoluñun çəkilməsi zəruriyyi, on əvvəl, məhz Bakı neft sənayesinin tələbatından irəli gəlirdi. Lakin Bakı-Tiflis dəmiryolu xəttinin çəkilişi çox böyük xərc tələb etməsi üzündən lən-gidildiyinə görə, 1878-ci ildə Bakıdan neft mədəni rayonunadək Zaqqafqaziya dəmir yoluñun «Neft sahəsi» adlandırılın hissəsini çəkmək qərara alındı. Neft mə-dənləri neft emalı zavodlarının cəmləşdiyi Bakının yaxınlığında yerləşsə də, neftin arabalarla daşınması neftin öz qiymətindən, demək olar ki, iki dəfə baha başa gəlirdi. Belə ki, xam neftin bir pudunun qiyməti 4 qəpik idi, onun daşınması xərci isə 8, bəzən 9 qəpici çatırdı.

«Neft sahəsi»ni çəkməkdə məqsəd xam neftin daşınmasının ucuzalaşdırmaq, zavodların sahiblərini neftin baha başa gələn çəlləklərdə daşıtdırmaqdan xilas etmək, Qara şəhərdəki kiçik ərazilə yerləşdiklərinə görə xeyli neft ehtiyatı saxlama bilən iri çənlər təkiddirmək imkanı olmayan zavodların xam neftlə fasıləsiz təchiz olunmasını təmin etmək idi. 1880-ci ilin yanvarında açılan «Neft sahəsi» mədənləri zavodlarla və Xəzər dənizinin Bakı limanındaki körpü ilə birləşdirdi. Bu əvvəlcə ancaq yerli əhəmiyyət daşıyırıldı, çünki onu Zaqqafqaziya dəmir yoluna qoşan Bakı sahəsi yalnız

1883-cü ildə açıldı.

«Neft sahəsi» yaradılmasının iqtisadi cəhətdən sərfəli olub-olmayacağını müyyəyənləşdirmək üçün ötən əsrin 70-ci illərində Yollar Nazirliyinin dəmir yolları departamenti Şimali Amerikanın neft sərvətlərini Abşeronun neft sərvətləri ilə müqayisə etmişdi. Bu müqayisə Abşeron yarımadasının böyük perspektivlərə malik olduğunu göstərdiyinə görə, onu misal göstərməyi lazımlı bilirik.

Pensilvaniyada qazılmış 14.000 quyudan 3-4 mini işləyirdi. Abşeronda 100-dən az quyu qazılmışdı, onlardan təqribən 40-i neft verirdi. Şimali Amerikada neft aži 1.500 fut dərinlikdən çıxarıldı, Abşeron yanmadasında isə işləyən quyuların dərinliyi 360 fut idi. Şimali Amerikada bir neft quyusunun orta gündəlik məhsuldarlığı 60 pud, Abşeronda 1.000 pudden çox idi. Neftin hər pudu orta hesabla Şimali Amerikada 36,5 qəpiyə, Balaxanı sahəsində isə 3-4 qəpiyə satılırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya cəmiyyətində bu iki neft sənaye mərkəzlərinin - Amerika və Bakı neft sənayelerinin müqayisəsi müntəzəm surətdə aparılırdı. Məsələn, «Bakı neft sənayesinin...(1891-1915-ci illər ərzində) xülasəsi» adlı illik nəşrində xarici ölkələrdə neft sənayesinə dair oçerkələrin müntəzəm surətdə dərc olunduğu xüsusi bölmə vardı. Amerika neft sənayesi səciyyələndirilərkən qeyd edildi: orada əmək bölgüsü heyvətamız sistemlə aparılır, Amerikada hasilat, emal və nəqletmə sahələri çoxalaraq bir-birindən ayrılmışdır. Bakı sənayesində isə öz neftini çıxaran, emal edən və daşıyan firmalar lap əvvəldən mövcud olmuşlar, üstəlik bu firmalar həmin sahələri tədriclə ələ keçir-məmişlər, əzəl başdan neft çıxarmışlar, emal etmişlər, daşımışlar və satmışlar. «Xülasə»ların tərtibçiləri istehsalın bu cür kompleks şəkildə üstünlüklərə malik olduğunu qeyd edərək, bildirildilər ki, Bakının neft sənayesi müəssisələri daha güclü rəqəbat aparmaq qabiliyyətinə malikdirlər.

Lakin neftin nəqli üzərinə qayıdaq. İki dənizi – Xəzəri və Qara dənizi birləşdirən Bakı-Tiflis dəmir yolu açılandan sonra Bakı neft sənayesinin məhsullarını Mərkəzi Rusiya və dünya bazarlarına kütləvi sürətdə çıxarmaq mümkün oldu. Azərbaycanın iqtisadi hayatının yeni meyllərini diqqətlə izləyən görkəmli maarifçi-demokrat Həsən bəy Zərdabi Bakı-Tiflis dəmir yoluğun çəkilməsini Azərbaycanın iqtisadiyyatına neft sənayesindən sonra güclü təsir gösətərən ikinci ən mühüm amil hesab edirdi. XIX əsrin axırlarına yaxın Zaqafqaziya dəmir yoluğun ümumi axıñında Bakı-Tiflis xəttinin payı 98 faiz təşkil edirdi. Xətdə ən intensiv iş Bakı stansiyasında görüldürdü. Təkcə 1890-ci ildə buradan qərb istiqamətində 55,2 milyon pud yük daşınmışdı, Bakı-Tiflis xəttinin yerdə qalan stansiyalarından isə cəmi 20, 86 milyon pud yük yola salılmışdı.

Bu minvalla, neftin və neft məhsullarının Qara dəniz limanlarına, oradan da Avropa bazarlarına ucuz başa galən yolla daşınmasının təmin olunduğu dəmir yolu, kapitalistləri istehsalı genişləndirməyə sövq edirdi. 1877-ci ildən 1882-ci ildək olan dövrədə neft hasilatı 11,6 milyon pudden artıb 50 milyon puda çatmışdı və ya dörd dəfə çoxalmışdı, neftin və neft məhsullarının daşınması isə 6 milyon pudden artıb 31 milyon puda çatmışdı, yəni 5 dəfə çoxalmışdı. 1883-cü ildən 1900-cü ildək həm neft hasilatının, həm də daşınmasının səviyyəsi misli görünməmiş dərəcədə yüksəlmüşdi. Hasılat 60,4 milyon pudden artıb 603,8 milyon puda çatmışdı və ya 10 dəfə çoxalmışdı; neftin və neft məhsullarının daşınması 34,2 milyon pudden artıb 443,1 milyon puda çatmış və ya 13 dəfə çoxalmışdı. XIX əsrin axırlarına yaxın neftin və neft məhsullarının ümumi daşınmasının 20 faizi dəmir yoluğun payına düşürdü. Bu fakt onu da göstərir ki, neft məhsullarının dənizlə daşınması üstünlük təşkil edirdi. Bakıda neft sənayesinin coşgun inkişafı Bakı limanından daşınmaların həcmini xeyli artırılmışdı. Məsələn, 1893-cü ildən

1901-ci ilədək Xəzərdə yük dövriyyəsi iki dəfədən çox artmışdı. Gəmiçiliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ticarət limanları-Petrovsk, Krasnovodsk, Həştərxan və Bakı da inkişaf edirdi. XX əsrin əvvəllərində Bakı ticarət limanı yüksək dövriyyəsinin həcmində görə Rusyanın bütün ticarət limanları arasında birinci yeri tuturdur. Daşınan yüklər arasında neft emalı məhsulları daha çox idi. Nəticədə ən iri neft sənaye firmaları «Nobel qardaşları şirkəti», «Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti» və sahibkar H.Z.Tağıyev özlərinin neft daşıyan gəmi donanmalarını yaratdırılar.

Neft sənayesinin inkişafında nəqliyyatın rolü neft məhsullarının daşınmasını və satışını sürətləndirməklə yanaşı, həm də 1883-cü ildən başlayaraq dəmir yolu özü neft yanacağının istehlakçısına çevrilmişdi. Əvvəllər neft təyariye zavodlarında istehsalat tullantısı kimi alınan mazutdan indi yanacaq kimi istifadə olunurdu. Bu illər ərzində Xəzər dənizi və Volqa çay donanmaları, habelə Rusyanın Mərkəzi sənaye və Orta Volqa rayonlarının fabrik-zavod müəssisələrinin əksəriyyəti neft yanacağı istehlakçısı olmuşdu. Belə bir şəraitdə əri neft sahibkarları xam neftdən ancaq kerosin deyil, daha çox mazut alınmasının xeyrini aydın görürdülər. Həm də mazuta görə, çar hökumətinə vergi ödənilmirdi. «Nobel qardaşları şirkəti» uzun müddətli müqavilələr üzrə dəmir yollarına mazut satmaqdə xüsusi fəallıq göstərirdi. 1892-ci ildə Rusiya imperiyasının daxilində sərf edilən 110 milyon pud neft yanacağının 50 faizi dəniz və çay gəmiçiliyinin, 28 faizi fabrik-zavod sənayesinin, 22 faizi dəmir yolu nəqliyyatının payına düşürdü. Bu, neft təyariye sənayesinin inkişafında mühüm amılə əvərlərdir, neft təyariye zavodlarında emalın strukturunu xeyli dəyişdirdi. Əgər əvvəllər neft təyariye zavodlarında xam neftdən kerosin istehsal edilərkən onun qahğı (təqribən 60-70 faiz) lazımsız tullantı kimi dənizə atılırdısa və ya xəndəklərdə yandırılırdısa, sonrakı illərdə mazut istehsali neft təyariye zavodlarının başlıca

məqsədi oldu. Bakının neft sənayesi «kerosin sənayesi»ndən «mazut sənayesi»nə çevrildi.

1859-cu ildən etibarən Bakının quberniya şəhəri və çox iri neft mərkəzi kimi inkişafı bu qədim şəhərin arxitekturasına və demografiyasına güclü təsir göstərdi. Bakının ictimai-sahibkar həyatı İçəri şəhərin dar küçələrindən kənara, geniş meydana çıxdı. İçəri şəhərin həndəvəri Bakının əsas ərazisi oldu. XIX əsrin son rübündə Bakıda tikinti inşaat işləri səhəsi 361,8 hektardadək (52,4 faiz) genişləndirildi, tikililərin sayı isə 9.282-dək (46,9 faiz) artırdı. Şəhərin mərkəzində passajlar, 2 və 3 mərtəbəli daş binalar, iri dükənlər, mehmanxanalar, ticarət-sənaye firmalarının, bankların binaları, klublar, teatrları olan yaraşıqlı küçələr, Birja, Quba, Teatr meydانları, Qubernator, Sisianov, Mariya, Parapet bağları salındı. Şəhərin bu cür inkişafı onun əhalisinin dinamizminə güclü təsir göstərdi. «Mənzil məsəlesi və onun həllinin sosial sınaqları» (SPB, 1908) kitabında Avropanın əri şəhərləri əhalisinin 100 il ərzində artımı haqqında məlumat verilmişdir. Məlumatdan görünür ki, əhalinin sayı Berlinda 6 dəfə, Brüsseldə 5 dəfə, Londonda 4 dəfə artmışdı. Bakı bu göstəriciyi görə həmin şəhərləri ötmüşdü. XIX əsrin ancaq son rübündə şəhərin əhalisinin sayı 7,4 dəfə artmışdı (15.105 nəfərdən 111.904 nəfərə çatmışdı). Yerli və gəlmə əhalinin nisbəti bu cür idi: yerli əhali-36 faiz, gəlmə əhali-64 faiz. Gəlmə əhalinin 34,8 faizi rus, 17,1 faizi erməni, 2,2 faizi alman, 1,7 faizi yəhudİ, 8,0 faizi polyak və i.a. idi. Şəhər əhalisinin tərkibində rusların və ermənilərin sayının bu qədər çox olmasının səbəbi təkcə iqtisadi inkişafla bağlı deyildi, əsas etibarilə əraziyinin əhalini köçürmə siyasetinin nəticəsi idi. Bakının silklərinə gəlincə, dvoryanlar və məmurların çoxunu ruslar, ermənilər arasında isə tacirlər və ruhanilər çoxluq təşkil edirdilər. Bakının yerli əhalisi-azərbaycanlılar arasında əsilzadələr və meşşanlar çox idi. Ötən əsrin axırlarına yaxın şəhər əhalisinin böyük bir hissəsi, yəni 88,5

faizi sənaye-ticarət sahəsində çalışırdı.

Bakının maliyyə vəziyyətinə nəzər salarkən burada da nadir dinamizm görürük: XIX əsrin son iyirmi beş ili ərzində şəhərin galiri 28 dəfə çoxalıb 51 min manatdan 1.423 min manatna çatmışdı. Bakının bələdiyyə tarixində belə bir fakt maraq doğurur: XIX əsrin axırlarında şəhərdə ayrı-ayrı şəxslərin xeyriyyəçilik işləri üçün ayırdıqları xüsusi kapitalın məbləği cəmi 20.472 manat idi, o cümlədən vur-tut 100 manat məbləğində toxunmaz kapital var idi. Bu rəqəmlər şəhərin xüsusi kapitalının son dərəcə az olduğunu göstərir, halbuki yaradılan sərvət cəhətdən Rusiyada heç bir şəhər Bakı ilə müqayisə edilə bilməzdı.

2. Əhalinin tərkibində sosial dəyişikliklər

XIX yüzilliyn II yarısında Şimali Azərbaycanın iqtisadi-həyatında baş verən dəyişikliklər burada burjuaz cəmiyyəti təbəqələrinin formallaşmasına zəmin yaradırdı.

Şimali Azərbaycanı imperiyanın mərkəzi rayonlarının sənayesi üçün satış bazarı və xammal mənbəyi kimi qiymətləndirən çarizmin müstəmləkə siyaseti ilə, ilkən kapital yığımı mənbələrinin məhdudluğuna, XIX əsrin II yarısında Azərbaycan kəndində feodal qahiqlarının qalmاسına baxmayaraq, diyarda burjuaziyanın təşəkkülü prosesi gedirdi. Özlərinin bütün məhdudluğuna baxmayaraq, XIX yüzilliyn 70-ci illərində keçirilmiş burjuazıatlardan bu prosesə müsbət təsir göstərirdi. Şimali Azərbaycanda sənaye və ticarət burjuaziyasının formallaşması prosesi, həmçinin əsrin sonunda kredit-bank sistemini meydana çıxması və inkişaf edərək iqtisadi həyatda birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməsi ilə daha da sürətləndi.

Yüzilliynin son rübündə Şimali Azərbaycan sənayesinə əvvəlcə rus, 80-ci illərdən isə xarici kapital axını gücləndi.

Rusyanın digər bölgələrinin burjuaziyası kimi, Şimali

Azərbaycan burjuaziyası da siyasi mənafelərin ümumiliyiñ
baxımından vahidlik təşkil edirdi.

Şimali Azərbaycanın xırda burjuaziyası çoxsaylı idi. Onun tərkibinə xırda sənətkar-kustar müəssisələrinin sahibləri, kiçik tacirlər və binəkdarlar, xidmət sahəsindəki xırda müəssisələrin sahibkarları və b. daxil idi. Öz sosial təbiətinə görə, ümumiyyətlə xırda burjuazia olan kəndlilərə gəldikdə isə, islahatdan sonrakı bütün Rusiyada olduğu kimi, burada da onlar parçalanır, bir qütbe varlı kəndlilər, qolçomaqlar, digərinə isə muzdla işləyən kəndlilər, yoxsullar cömləşirdi.

Bütövlükdə Şimali Azərbaycan sənayesinin aparıcı sahəsində-neft sənayesində Azərbaycan milli burjuaziyasının iqtisadi mövqeləri güclü deyildi. Hələ 1872-ci ildə, iltizam sisteminin lağv edildiyi ilk vaxtlarda, neftli sahələrin 13 sahibkarı içərisində Azərbaycan kapitalı ancaq 2 kapitalistlə təmsil olunmuşdu.

XIX yüzilliyn 70-90-ci illərində Şimali Azərbaycanda intensiv surətdə fəhlə - işçi təbəqəsinin formallaşması prosesi gedir, alət və vasitələrdən məhrum olan, əksər hissəsi kənd təsərrüfatı ilə əlaqələrini kəsmiş və ya əlaqələri zəifləmiş, iri müəssisələrdə cəmlənən, uzun illər boyu sənaye və naqliyyatda çalışan sənaye kadrları yaranırdı.

XIX yüzilliyn ikinci yarısında sənaye kapitalizminin inkişafı, burjuaziyanın əmələ gəlməsi ilə eyni zamanda fəhlə təbəqəsinin formallaşması prosesi gedirdi. Bu proses o dövr Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatında ən mühüm hadisələrindən biri idi. Şimali Azərbaycan fəhlə kadrlarının formallaşması prosesinə sosial-iqtisadi münasibətlər, əhalinin sosial və milli tərkibinin özünəməxsus xüsusiyyəti, çarizmin müstəmləkə siyaseti ilə bağlı olan yerli cəhətlər də öz təsirini göstərmişdir.

70-80-ci illərdən etibarən Şimali Azərbaycanda fəhlərin sürətlə təşəkkül tapması ilə bağlı idi. Belə inkişafın arxasında labud olaraq, o dövrün ictimai istehsal münasibətləri-

nin ən kəskin surətdə dağılması prosesi başlayırdı.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı, iqtisadi və mədəni mərkəzlərin yüksəliyi, ümumi bazarın yaranması, cəmiyyətin strukturunun dəyişməsi, milli burjuazianın və fəhlə təbəqəsinin formalşeması – bütün bu proseslər Azərbaycan millətinin təşəkkülünün ilkin obyektiv şərtləri oldu.

Digər millətlər kimi, insanların sabit, tarixi birliyi kimi formalşmış Azərbaycan milləti də feodal pərakəndliyinin ləğv edilməsi prosesində, iqtisadi birlikdə dil, ərazi, mədəniyyət, şüur və psixoloji birliyin qovuşması əsasında meydana gəlir və inkişaf edirdi.

Iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinin vacib şərti Azərbaycan millətinin ərazi birliyi idi. Uzun əsrlər boyu Azərbaycan xalqı şimalda Böyük Qafqaz dağlarından, cənubda Qızıl Üzən çayına qədər, şərqi Xəzər dənizindən, qərbdən isə Gürçustana qədər olan ərazidə yaşamışdı. Yaddelli işğalçılar qarşı uzunmüddətli mübarizənin gedişində Azərbaycan xalqı öz dövlətçiliyini, öz ərazi birliyini yaratmışdı.

Bununla belə, Azərbaycan ərazisi iki dövlət—Rusiya və İran arasında bölüşdürüldüyüündən Azərbaycan millətinin təşəkkülü prosesi özünəməxsus şəraitdə gedirdi.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilası ilə ölkədəki feodal ara mühərabələrinə son qoyulsa da, ərazi bütövlüyünə, yalnız azərbaycanlıların müxtəlif dövlət birliliklərinin tərkibində olması deyil, həm də Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasının daxilində müstəqil birləşdirici təsərrüfat-inzibati və siyasi vahid kimi mövcud olamaması mane olurdu.

XIX yüzilliyin ikinci yarısı Şimali Azərbaycanda həm sənətkarlıq və sənaye, həm də kənd təsərrüfatı sahələrində natural istehsalın ictimai istehsala çevrildiyi bir dövr idı, Kapitalizmin inkişafı nəticəsində Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya bazarına cəlb edilməsi onun iqtisadi birliliyinin təşəkkülünü şərtləndirirdi.

Şimali Azərbaycan XIX əsrin 70-ci illəri – XX əsrin əvvəllərində

diyyatının dünya bazarına cəlb edilməsi onun iqtisadi birliliyinin təşəkkülünü şərtləndirirdi.

Bu cəhətdən Bakı çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Neft və onunla bağlı digər sənaye və ticarət sahələrinin yüksəliyi, mədəniyyətin inkişafı şəhərin görkəmini və orada yaşayış əhalisinin tərkibini dəyişirdi. Bakı çox böyük kapitalist şəhəri, Azərbaycan millətinin təşəkkülünün başlıca mərkəzi oldu.

Dəmir yollarının çəkilişi, dəniz nəqliyyatının inkişafı, rabito yollarının yaxşılaşdırılması və s. feodal munasibətlərinin dağılmamasına, kənd təsərrüfatı sahələrinin ixtisaslaşmasına, bazar üçün istehsalın genişlənməsinə yardım göstərdi ki, bu da əmtəə istehsalının və kapitalist munasibətlərinin inkişafını sürətləndirirdi.

Bu dövrda iri kapital sahibləri olan azərbaycanlılar bir sıra ən mühüm təsərrüfat sahələrinin inkişafında müəyyənədici rol oynayırdılar. Xəzər dənizi nəqliyyatında, ipək və tütün sənayesində, müxtəlif liflərin emalında, çəltiklərə, kərpic, mexaniki istehsalda və s. sahələrdə milli kapitalın xüsusi çəkisi yüksək idi. Bundan başqa, Azərbaycan kapitalistləri torpaq sahələri əldə etməyə və yaşayış binaları tikintisində xeyli vəsait sərf edirdilər.

Formalaşmaqdə olan Azərbaycan millətinin aparıcı qüvvəsinin əsasını Bakida və Şimali Azərbaycanın digər sahələrində olan sənaye müəssisələrinin sahibkarları, gəmi sahibləri, iri ev sahibləri, tacirlər, ziyalilar və b. təşkil edirdi.

Məlum olduğu kimi, Şimali Azərbaycan aqraq ölkə idi və onun əhalisinin böyük hissəsi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Buna görə də azərbaycanlıların burjua milləti kimi təşəkkülü heç də yalnız cəmiyyətin əsas zümrəsinin – Azərbaycan burjuaziyası və fəhlələrinin başlıca mənbəyi olan Bakı ilə və həmçinin burjua cəmiyyətinin təbəqələrinin formalşadığı qəzalardakı sənaye mərkəzləri ilə deyil, həm də yeni intişar edən kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı idi.

XIX yüzülliyin ikinci yarısında kənd təsərrüfatı istehsalının özündə burjua cəmiyyətlərinə xas olan meyllər uzça çıxır, təsərrufatın kapitalizməqədərki formalarının kapitalist formasına keçməsi baş verir, doğulmaqdə olan kənd burjuaziyası nümayəndələrinin fəaliyyəti genişlənirdi. Bu dövrda Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyati üçün belə bir hal xarakterik idi ki, kənd təsərrufatının əsas sahələrindən olan bağılılıq, heyvandarlıq (nisbətən) az dərəcədə kapitalist dövriyəsinə cəlb olunmuşdu.

Əmtəə-kapitalist istehsalının, ticarət əkinçiliyinin inkişafı feodal münasibətlərinə zəiflədir və qəzalar arasında sıx iqtisadi əlaqələrin yaranmasına, kənd təsərrüfatında kapitalizmin inkişafına şərait yaradır. Bu inkişaf kəndlilərin təbəqələşməsi ilə müşayiət olunmaqla, kəndlilərin çoxəsrlik ətalətini dağdırır, kəndlilikdən çıxmış ilə müşayiət edilir, kəndlil küçələrini hərəkətə gotırır. Azlıq təşkil edən varlıların təsərrüfatının inikşafı, minrlərlə kəndlilinin müflisləşməsi və muzdurların sırasına keçməsi – Azərbaycan kəndinin kapitaltsi təkamülünün mahiyyəti belə idi.

Bələliklə, XIX yüzülliyin sonunda əmtəə-pul münasibətlərinin intensiv inkişafı nəticəsində Azərbaycan kəndində qapalılığın köhnə dayaqları dağılır, daxili əlaqədər yaranır və möhkəmlənir, kənddə keyfiyyətə yeni təbaqələr- kənd burjuaziyası və fəhlələr meydana gəlirdi. Kəndin bütün ölkə ilə daimi iqtisadi əlaqələrə cəlb edilməsi Azərbaycan millətinin təşəkkülü prosesinin ümumi xarakter kəsb etməsini göstərirdi.

Azərbaycan millətinin təşəkkülü milləti xarakterizə edən bütün əlamətlərin inkişafında və möhkəmlənməsində ifadə olunurdu. Azərbaycan dili insanların ünsiyyət vəsítəsi kimi, ümummilli dil idi. Yadelli işğalçılara qarşı çoxəsrlik mübarizəyə, assimiliyasiya siyasetinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz dilini qoruyub saxlaya bildi.

Feodal qapalılığının aradan qalxması, iqtisadi və mə-

dəni mərkəzlərin yaranması, əhalinin sosial-iqtisadi fəaliyətin artması, ölkənin ayrı-ayrı rayonları arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin güclənməsi Azərbaycan milli dilinin inkişafı üçün şərait yaradırdı. Azərbaycan dilində ilk qəzet olan «Əkinçi»nın nəşri, mətbuatın, kitab nəşrinin daha da inkişafı, Azərbaycan adəbiyyatının M.F.Axundov kimi nəhənglərinin pyeslərində eks olunan demokratik cərəyanın formalaşması kimi amillər ədəbi dillə xalq danışq dilinin yaxınlaşmasına yardım etmiş və Azərbaycan millətinin təşəkkülünə ilk mərhələsində milli dilin inkişafına təkan vermişdir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi getdikcə zənginləşir və bu dil ədəbiyyatda, elmdə, mösiətdə və təsərrüfat həyatında ümummilli və vahid dil olurdu.

Millətin mühüm əlaməti milli mədəniyyətin, şüur və psixologiyanın spesifik, özünəməxsus ümumiliyi idi. Milli mədəniyyətin özünəməxsusluğu Azərbaycan xalqının vərdişlərində, ənənələrində, mösiətdən eks olunurdu. Azərbaycan millətinə xalqdan irsi olaraq əməksevərlik, azadlıqsevərlik, mərdlik keçmişdi. Azərbaycanlıların milli xarakterində qonaqpərvərlik, böyükərə hörmət, xeyirxahlıq, yoldaşlıq və dostluğa sədاقə özünü aydın göstərirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, H.Zerdabi, və b. bu kimi bir çox görkəmlər nümayəndəsi mədəniyyəti yeni ideya məzmunu ilə zənginləşdirir, demokratik istiqaməti inkişaf etdirirdilər. Onların ədəbi və elmi publisistik fəaliyyəti, Azərbaycan teatrının və mədəni-maarif müəssəsələrinin yaranması, maarifdə, incəsənətdə, musiqidə, xalq yaradıcılığında yeni əlamətlərin meydana gəlməsi, digər xalqların mədəniyyətinə geniş maraq Azərbaycan xalqının oyanmağda olan milli şüruru səciyyələndirən əlamətlər idi.

Burjuaziyanın bir çox liberal baxışlı nümayəndələri də Azərbaycan xalqını maarifə və elmə çağırıldır. Bakıda çıxan «Kaspı» qəzetiñin ətrafında Əhməd bəy Ağayev, Əli

bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov kimi maarif-pərvər xadimlər toplaşmışdır.

Məlumdur ki, Rusiyada çar hökuməti tərəfindən «Azərbaycan» və «azərbaycanlı» terminlərinin işlədilməsinə icazə vermirdilər. Azərbaycanlıları müsəlman, tatar adlandırdılar. Lakin Azərbaycan ideyası Azərbaycan ziyahları tərəfindən yaşıdalırdı.

M.F.Axundoun, H.Zərdabinin işlətdiyi «millət» anlayışının ədəbiyyatda və mətbuatda meydana çıxmazı XIX yüzilliyin ikinci yarısına aiddir. XIX yüzilliyin 80-ci illərində nəşr olunan və öz səhifələrində Azərbaycan milliyyəti ideyasını geniş təbliğ edən «Kəşkül» qəzeti isə ilk dəfə «Azərbaycan milliyyət» anlayışını işlətdi.

1891-ci ildə «Kaspı» qəzətində Məhəmməd ağa Şaxtaxtlı «Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı» məqaləsində bu türkdilli millətin azərbaycanlı olduğunu bildirmişdir.

1892-ci ildə Kamal Ünsizadə xalqımızda milli şüruu oyatmaq məqsədi ilə «Azərbaycan» adlı qəzet çıxarmağa təşəbbüs做过，ancaq çar hökuməti buna icazə verməmişdi.

Bütün bunlar maarifçi ziyallarımızın Azərbaycanlılığı ideyasını yaşatdığını aydın göstərir. XX əsrin əvvəllərində bu ideyanı siyasi doktrina şəklində həyata və siyasi səhnəyə M. Ə. Rəsulzadə çıxartmışdır.

Bəsləklə, XIX yüzülliñ ikinci yarısında intensiv şəkildə azərbaycanlıların millət kimi formallaşması prosesi gedirdi. Bütün başqa millətlər kimi, təşəkkül tapmaqdə olan Azərbaycan milləti bütün təbəqələri, sosial qruplar və zümrələri birləşdirirdi.

Azərbaycan millətinin təşəkkülü prosesini Şimali Azərbaycanın müstəmləkə vəziyyəti məhdudlaşdırırırdı. Rusiyani xalqlar həbsxanasına çevirən, qeyri-rus xalqlara qarşı amansız istismar siyasəti yeridən carizm ucqarlıarda, o cümlədən

Şimali Azərbaycanda feodal münasibətlərini qoruyub saxlamağa çalışır, ərazidə sonayə və mədəni mərkəzlərin yaranmasını, təhsilin, xüsusən ana dilində təhsilin yayılmasını ləngidirdi ki, bu da Şimali Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin, daxili iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin geniş inkişafına mane olurdu.

3. Milli azadlıq hərəkatı. Birinci dövr (1875-1904-ci illər)

Milli azadlıq hərəkatı Azərbaycan tarixinin şanlı səhifələrində biridir. Başlangıcını 1875-ci ildən götürən bu hərəkat dörd dövrlə bölünür. Birinci dövr 1875-ci ildən 1904-cü ilə qədərki dövrü əhatə edir. Şərti olaran «Əkinçi dövrü» adlanan bu illərdə hərəkatın ideya cücertiləri dünyaya getirilmiş, onun ideoloji prinsipləri, nəzəri əsasları hazırlanmış, milli oyanış baş vermişdir. 1905-1917-ci ilin fevralı hərəkatın ikinci dövrüdür. Bu illərdə hərəkat açıq siyasi mübarizə səhnəsinə çıxaraq öz siyasi tələblərini Rusiya imperatorluğunun yüksək dövlət idarələri arasında qoymuşdur. Onlar təkçə tələb irəli sürməklə məqsədə çatmağın mümkün olmadığını görüb siyasi partiyalar (İttifaqı-müslümin, Difai, Müsavat) və təşkilatlar yaratmışdır. Milli azadlıq hərəkatının üçüncü dövrü 1917-ci ilin fevralından 1918-ci ilin mayına qədər davam etmişdir. Bu dövrdə milli hərəkat Rusiyani demokratik federalist respublikaya çevirmək, onun tərkibində Azərbaycan türklərinin milli-muxtar cümhuriyyətini yaratmaq səviyyəsi - naqılıx keyfiyyətə yeni bir mərhələyə - islamçılıq, «ümmətçilik» buxovunu qırıb türkçülük mövqeyinə yüksəldi. 1918-ci ilin martından sonra hərəkat müstəqil milli dövlətin yaradılması uğrunda mübarizəyə qalxmış və onu uğurla başa çatdırılmışdır. Dördüncü dövr 1920-ci ilin aprelindən 1991-ci ilin 18 oktyabrına qədərki dövürü əhatə edir. Bu mərhələdə sovet işğal sistemini qarşı müxtəlif yollarla, açıq və ya gizli, güclü və ya zəif formada olsa da, mübarizə aparılmış, bunun

üçün qızlı təşkilatlar yaradılmış, respublikada yaşayan vətənpərvərlər, ölkəni tərk etmiş siyasi liderlər mühacir təşkilatlarını, mətbuatını yaratmış, nəhayət SSRİ-də yaranan daxili və xarici vəziyyətdən istifadə edərək 1991-ci il oktyabrın 18-də Dövlət müstəqilliyi bərpa edilmişdir.

Məlumdur ki, çar Rusiyası XIX əsrin əvvəlində Azərbaycanı işğal etməyə başlayarkən qarşısında milli birliyini anlamış bir Azərbacyan deyil, bir-birinin müqaddoratına laqeyd xanlıqlardan ibarət zöf bi məmləket görmüşdü. Ancaq bu dağınıqliq yalnız Azərbaycana məxsus olmayıb, feodalizm dövrünü yaşayan qonşu ərazilərə də aid idi. Qonşulardan fərqli yalnız burasında idи ki, Azərbaycan dağınıqliqdan əvvəl əşrlər boyu davam edən vahid dövlət həyatını da yaşamış olduğunu xatırlayırdı. Bu zən-gin siyasi keçmişə yanaşı, Azərbaycan qüdrətli bir ədəbiyyata, maddi və mənəvi mədəniyyətə malik idi. Bu səbəbdən Azərbaycan işğalçı Rusiyadan mədəni səviyyəcə heç də geridə qalmırıldı, əksinə üstün idi. Belə ki, Rusiyada qədim dövrlərdən 1861-ci ilə qədər rəsmən bir köləlik rejimi mövcud idi. Belə rejimdə hər cür haqq və hüquqdan möhrum kəndli bazarda bir əşya kimi satılırdı. XIX əsrin rus qəzetlərində və jurnallarında tez-tez belə elanlar oxumaq mümkün idi: «Köhne bir arabə və iki qız satılır. Gənc və sağlam olan qızlar toxumaq da bacarırlar. Təcrübə üçün baxmaq mümkündür».

Məlumdur ki, çar Rusiyası Azərbaycanda siyasi, iqtisadi və mənəvi sahələrdə müstəmləkəçi siyaset həyata keçirirdi. İmperatorluq əsərat atlına saldıığı xalqların, o cümlədən Azərbaycan türklerinin milli varlığını danmağa çalışırdı. Ümumdövlət idarəciliyi sistemində əsir xalqların torpaq, ərazi bütövlüyünü göstərə biləcək «Azərbaycan», «Gürcüstan» kimi anlayışlar yox idi. Bunların əvəzində ancaq «Bakı quberniyası», «Yelizavetpol quberniyası», «Tiflis quberniyası» adlı vilayətlər yaradılmışdı. Bununla yanaşı, azərbaycanlılara qarşı daha sərt ayrı-seçkilik həyata keçirildi.

Çar Rusiyası gürcü torpaq sahiblərinin mülki və siyasi hüquqlarını tanıyaraq onları rus zadəganlarına bərabər tuturdu. Ancaq Azərbaycan xan və bəylərinin mülkiyyət hüququ yalnız 6 dekabr 1846-ci il qanunu ilə tanındı və onlar «ali müsəlman zümrəsi» adlandı. Siyasi cəhətdən hüquqsuzluq isə yenə davam edirdi. Rus və gürcü zadəganlarının siyasi hüquq və imtiyazları ali müsəlman zümrəsinə aid edilmədi. Belə siyasetin nəticəsində gürcü zadəganlarından Nakasidze, Amilaxvari kimi adamlar Azərbaycanda qubernator vəzifəsini tuturdular. Azərbaycan xan və bəylərindən isə bir kimsə qubernatorluğunu yüksələ bilməmiş, yalnız bir neçəsi qəza rəisi, barişqı hakimi kimi orta çeşidli dövlət vəzifəsi daşıımıdı.

Rusiyada kapitalizmin inkişafı milli ucqarlıarda, o cümlədən Azərbaycanda da islahatlar keçirməyi tələb edirdi. Buna görə Azərbaycanda kəndli, məhkəmə, şəhər və inzibati idarə sahəsində islahatlar keçirildi. Müstəmləkəçilik və milli ayrı-seçkilik siyaseti burada da özünü göstərdi.

Ölkənin xammalla olan ehtiyacını ödəmək məqsədilə çar hökuməti Zaqafqaziyada 1870-ci il may ayının 14-də aqrar islahatı keçirdi. Kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında olan bu «Əsasnamə» Zaqafqaziyada quberniyasının Yelizavetpol, Bakı, İrəvan və qismən Tiflis quberniyaları ali müsəlman silikindən olan səxslərin, həmçinin erməni məliklərinin torpaqlarında sakın olan dövlət kəndlilərinə şamil edildi. Lakin Rusiyadan fərqli olaraq Şimali Azərbaycanda dövlət kəndliyə pay torpağını satın alıb öz mülkiyyətinə keçirmək üçün maddi yardım – borc pul vermirdi, pay torpağını satın almağa məcbur edilmirdi. Torpağın satınalma qiyməti da Rusiyaya nisbatən yüksək müəyyənləşdirilmişdi.

Milli müstəmləkəçilik siyasetinin nəticəsi olan bu fərمانı səciyyələndirən H. Baykara doğru olaraq yazırı ki, köləlik rejiminin ləğv edilməsinə aid fərmandan bu hüquq rus və gürcü kəndlilərinə aid edilmiş, Azərbaycan kəndlislindən

isə əsirgənmişdi. Çünkü torpaq mülkiyyətinə sahib olan kəndli maddi və mənəvi cəhətdən inkişaf edə bilərdi, öz müqəddəratının sahibi olardı. Mədəni və siyasi hüquqlar əldə etməyə çalışardı.

Siyasi bərabərsizlik özünü məhkəmə islahatında da göstərdi. 1864-cü il məhkəmə islahati zamanı Qafqazda «andlı iclasçıların» iştirakı nəzərdə tutulmurdu. Guya cinayət etmək Qafqaz xalqlarının təbiətindən irəli gəldiyi üçün andlı iclasçılar onları bağışlaya bilərdi. Mühakimə işinə yalnız rusca baxılırdı. Barışq hakimlərinin dindirilmə zamanı arabir yerli dillərdən istifadə edilməsinə icazə verilməsi kəskinliklə pişlənərək yasaq edilmişdi.

Bələdiyyə sahəsində də vəziyyət yaxşı deyildi. Belə ki, 1870-ci il qanunu üzrə «xaçpərəst olmayan» əhalı Qafqaz şəhər idarələrinə yalnız «qlasnlırin» yarıya qədərini seçə bilərdi. Xristian millətlərdən (rus, erməni, gürcü və s.) 499 kişinin səsvermə hüququ 2900 «xaçpərəst olmayan» kişinin səsvermə hüququna bərabər idi. Bu, Bakıda, Yelizavetpolda və başqa şəhər bələdiyyə idarələrində Azərbaycan xan, bəy, tacir və ziyanıların milli hüququnun kobud şəkildə pozulmasına səbəb olmuşdu.

Müstəmləkə siyaseti əsgəri xidmət məsələsində də aparılmışdı. Çar Rusiyası azərbaycanlı gənclərə silah etibar etmədiyi üçün onları orduya aparmırdı. Doğrudur, xan-bəy ailələrindən gənclər 1846-ci il qanunu üzrə çar əsgəri məktəblərində oxuduqdan sonra orduda zabit və general rütbəsinə yüksələ bilərdi. Amma onlar barmaqla sayılıacaq qədər az idilər. Məhz bu səbəbdən 1917-ci ildə gürcü, erməni, Volqaboyu tatarları rus nizami ordusunda hazırlıq keçmiş gənclərənə asanlıqla ordu hissələri yarada bilməsdi lərə, Qafqaz müsəlmanları üçün bu çox böyük çətinlik yaratmışdı. Hətta I Dünya müharibəsi də bu sahədə vəziyyəti dəyişmədi. Bu dövrdə azərbacyanlı əhalı orduya çağırılsa da onlardan yalnız arxa cəbhədəki işlərdə istifadə edilirdi.

Çar hökumətinin Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyaseti imperiyanın digər milli ucqarlarına nisbətən daha sərt idi.

Özünün ruslaşdırma siyasetini gücləndirən çarizm Azərbaycan kəndlilərinin torpaqlarını əllərindən zorla alaraq İran, Türkiye və Rusiyadan köçürüldənlərə verirdi. Köçürmə mahiyyət etibarı ilə Azərbaycanda ruslara, xristianlara əksəriyyəti təmin etmək məqsədi daşıyırıldı. C.Zeynalıoğlu «Müxtəsər Azərbaycan tarixi» əsərində bu məsələdən bəhs edərkən doğru olaraq qeyd edir ki, «Azərbaycanda xristianlara əksəriyyəti təmin etmək və hüquq boylarında İran və Osmanlı dindaşları ilə Azərbaycanın təmasını yasaq etmək üçün buralara erməni, alman və daxili Rusiyadan xoxol, malakan deyilən rus kəndlilərini məskunlaşdırıldığı kimi, mühacirəti asanlaşdırmaq üçün bir də mühacirətin müdriyyətini təsis etmişdi. Bütün bu təşkilatlar Azərbaycanı ruslaşdırmaq və xristianlara Azərbaycanda əksəriyyəti təmin etmək üçün edilmişdir».

Bundan başqa, köçürmə siyasetinin arxasında Azərbaycanın iqtisadi sərvətlərinə sahib olmaq istəyi dururdu. Qeyd edək ki, köçürmə siyaseti yalnız kəndlərdə deyil, şəhərlərdə də sistemli şəkildə aparılmışdı. Bu cəhəti nəzərə alaraq M.Ə.Rəsulzadə doğru olaraq yazırdı ki, «Qafqaziyinan istiləhi osnasaında tek bir rus əhalisi olmayan Şərqi Qafqaziyinan hal-hazırda nüfuzi-ümmümiyyəsinin 10 faizi rusdur. Həla şəhərlərin, bixassə Bakının ruslaşdırılması təci bir hadisədir. Bakı nüfuzunun 30 faizi rusdur. Rus idarəsi türk Qafqaziyinan yalnız rüs ünsürünü deyil, erməni ünsürünü, dəxi qismən təkviyyə etmişdir. Məsələn, Bakı xanlığında, erməni əhalisi 3-5 ailəyə münhasır ikən, hal-hazırda erməni əhalisi miqdarda şəhərin üçüncü ünsürünü təşkil etməkdədir».

Müstəmləkəçilik siyasetinin həyata keçirildiyi istiqamətlərdən biri mənəvi sahələri əhatə edirdi. Bu istiqamətdəki zələm daha ağır idi. Hökumət ana dilli məktəblərin, qəzetlərin

açılmamasına icazə vermirdi. Çox böyük çətinliklə açılanlar isə təqib edilirdi. Məsələn, jandarm görkəmli maarifparvar İsmayılov bəy Qaspıralının «üsulu-cadid» məktəbləri üçün «Üsulu-sövt» (səs) ilə yazdığı əlifba və qiraət kitabının Azərbaycana buraxılmasını qadağan etmişdir. Əvəzində isə burada onun yerinə A.O.Çernyayevskinin eyni üsul ilə yazdığı «Vəton dili» qiraət kitabını yaymışdı. Yeni məktəblərdə ana dili macburı fənn deyildi. Ona çox az saat verilirdi. Ana dili müəllimləri hüquqi baxımdan başqa müəllimlərlə barabər tutulmurdu. Ruhaniər və ruhani idarələri polis nəzarəti altında idilər. Ruhani olmaq üçün rus dilini bilmək tələb olunurdu. Məscidlərin tikilməsi də nəzarət altına alınmışdı. Bakının Nikolayev küçəsində ikiqatlı uca minaresi olan gözəl Cümə məscidiinin tikilməsi yasaq edilmişdi. Səbəb isə o idi ki, yerli pravoslav keşşələri Rusiya sinoduna bildirmişdi ki, imperatorun adını daşıyan küçədə belə bir məscidin ucaldılması yaxındakı Aleksandr Nevsk kilsəsini kölgədə buraxacaq və «kəndlərdə milli hissələrin» oyanmasına kömək edəcəkdir. Bu pravoslav kilsəsi Azərbaycanın tarixi abidələrindən olan Şirvanşahlar sarayını söküb yerində kilsə tikdirmək istəyirdi. Çar məmurları Şirvanşahlar sarayını, Şəkidəki Xan sarayını və digər tarixi abidələrimizi anbarlara çevirmişdi.

Rusiyadan ali təhsil ocaqlarında oxuyan gənclərin bilik və düşüncələri çar hökuməti tərəfindən hər vasitə ilə məhdudlaşdırılmışdı. Məsələn, imperatorun ayrıca göstərişi ilə universitetlərdə Şərq filologiyası üzrə oxuyan Transqafqazlı gənclərə «köməkçi fənlər» (Avropa dilləri, Ümumi ədəbiyyat tarixi, Rusiya tarixi və s.) əslində qadağan edilmişdi. 1850-ci ildə Qafqaz Təhsil Komitəsi azərbaycanlı Mahmud İsmayılovun na üçün ingilis və fransız dillərini öyrənməsi barədə Kazan Universiteti rektoruğuna sorğu göndərmişdi. Universitetinin cavabında bu gəncin yüksək göstəricilərlə oxuması, başqa dillərin «onun başlıca fənləri mənimseməsinə qətiyyən maneçilik tərtətməməsi» bildirilirdi.

Rusiya məhkumlu olan müsəlmanların yaşadığı ərazidə təhsilin təşkili ilə bağlı qatı qaraguhrucu «pedaqoji fikir» nümayəndəsi N.I.İlminski Sinodun oberprokuror K.P.Pobedonostsev yazırdı: «təhsili elə qurmaq lazımdır ki, rusca bilik alan tatar tam bir heçlik olsun, rus dilində yazanda çoxlu səhvələr buraxsın, təkcə qubernatordan yox, ən sıravi dəftərxana məmərindən da qorxsun».

İqtisadi sahədə müstəmləkəcilik siyasəti dözləməz həddə çatmışdı. Azərbaycanın sərvəti yabançıların əlində idi. Azərbaycanlı burjuaziyaya qarşı ayrı-seçkililik siyasəti tətbiq olunduğu üçün qeyri-bərabər vəziyyətə salınmışdı və o bundan artıq cana doymuşdu.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev kimi böyük sənayeçilərlə çar hökuməti milli mənsubiyyətə görə müqavilə bağlamırdı. Maraqlıdır ki, onlar nefti hökumətə daha ucuz satmaq istəməsinə baxmayaraq hökumət «Qafqaz və Merkuri», «Nobel qardaşları» kimi şirkətlərlə işbirliyi yaratmağı üstün tuturdular. Belə siyasetin yeridilməsi nəticəsində həttə H.Z.Tağıyev böyük gəmiçilik şirkətini öz rəqiblərinə satmağa məcbur olmuşdu.

Bələliklə, Azərbaycandakı milli azadlıq hərəkatı çar Rusiyasının burada on illərlə apardığı sosial, mənəvi, iqtisadi siyasetin nəticəsindən doğmuşdur. Şübhəsiz milli azadılıq hərəkatının başlanmasına XIX yüzilin son rübündə Azərbaycan türklərinin millət halına gəlməsi də təsir göstərmışdı. «Türk milləti», «Azərbaycanlı türk» anlayışı da bu çağdan işlənməyə başlandı. Çar Rusiyası öz rəsmi sənədlərində Azərbaycan türklərini «müsəlman», «tatar» və s. adlarla qeyd edirdi. Hökumət millətin öz adını səsləndirməsinə, dərk etməsinə hər vasitə ilə mane olurdu. Ancaq artıq buz əriməyə başlayırdı. Bu cəhətdən M.Sultanovun «Kəşkül» qəzetiinin 1891-ci il 22-ci sayındaki yazılı çıxış xarakterikdir. O, yazırdı ki, Transqafqaziyalı bir ziyanlı müsəlman öz kimliyi barədə aydın düşünmür. «Millətin nədir?» sualına «müsəlmanam,

həm də türkəm» cavabını verirdi. Ümmummüsəlman mücadiləsi axınlından çıxaraq ilk önce türk, sonra müsəlman varlığını dərk etmək üçün hələ çox işlər görülməli idi.

Dövrünün ziyanlı şəxslərindən olan, XVIII əsr Avropanın mütərəqqi ideyaları ilə yaxından tanış olan M.F.Axundov bütün türk və islam dünyasında ilk dəfə dramaturgiya məktəbi yaratmaqla milli mədəniyyətin təməllerindən ən mühümü olan dil və ədəbiyyata xidmət etmişdir. O, eyni zamanda yeni ideyaları dilə gətirməklə köhnə ictimai münasibətləri və həyat tərzini təqnid edərək milli yüksəlişə mane olan təşkilatları baltalayır, yerlə yeksan edirdi. Ən vacibi də o idi ki, bu növ əbdəbiyyat həqiqətdə xalqa müraciət edir, geniş xalq kütünlərinin gözünü açırı. Bu yolla o, teatr kimi yeni bir mədəni müəssisə yaratmış oldu.

M.F.Axundov bunlarla da kifayətlənmirdi. Milli mədəniyyətin daha sürətlə yüksəlməsi və millətin daha tez irəlişəməsi üçün ərab hərflərini təqnid edərək yeni əlifba tərtib etmiş və bunu qəbul etdirmək üçün İstanbul və Tehrana qədər getmişdi.

M.F.Axundovun ardıcılı olan Həsən bəy Zərdabi ali təhsilini bitirdikdən sonra Bakıya qayydaraq min bir əziyətli 1875-ci ilin iyulun 22-də bütün Rusiyada ilk türkə qəzeti – «Əkinçi»ni yaratdı. Avropa mənasında o ilk azərbaycanlı müəllim, Mirza Fətəlinin əsərlərini səhnəyə qoyan ilk teatr yaradıcısı, ilk mütəhəyyir, ilk xeyriyyə cəmiyyətinin banisi və ilk ictimai xadim idi.

Darvinin «Stage for layt» düsturuna yüksək qiymət verən və onu – «yaşamaq üçün qovgə»ni «Zindəganlıq cəngi» - deyə tərcümə edən Həsən bəy bütün məqalələrində bunu təkrar edərək millətimizin bu həyat mübarizəsində məğlub olmaması üçün müasir mədəniyyətə yiyələnməsini, Avropa tərzində üsuli-cədid metodu ilə məktəblər açılmasını təklif edirdi. O, yazırkı ki, «Avropa mədəniyyətini və maarif sisteminə qəbul etməsək, qonşularımızın əsiri olaraq qalacaq və

məhv olub gedəcəyik».

H.Zərdabi Avropa maarif sisteminin və təriyə üsulu-nun, mədəniyyətinin ana dilində mənimşənilməsini irəli sürən ilk mütəfəkkirimizdir. O, bir millətin yalnız ana dilində yaşayıb irəliliyə biləcəyinə inanırı. Elmin məktəblərə, hətta gimnaziyalarda ana dilində tədris olunmasını istəyən Həsən bəy millətə müasir məktəblər təsisini, müasir metodlarla müasir elmlər haqqında ana dilində kitablar və əsərlər nəşrini təklif edirdi.

Həsən bəy «Əkinçi»nin 16.11.1876-cı il tarixli sayında bir qədər də irəli gedərək türk dillərinin birləşdirilməsi fikri ni irəli sürmüştür.

Bundan başqa, o hürriyyət fikrini meydana ataraq ya-zırkı ki, qərbdə hürriyyət mövcud olduğu üçün mədəniyyət inkişaf etmişdir. Şərqdə isə məhz hürriyyət yoxdur. Həsən bəy ailədə, həyatda və siyasetdə qorxu və əsarət rejiminin mövcud olmasından sıkışat edərək uşağı atasının, qadını ərinin, nökəri ağasının, rəsiyyəti padşahın əsarətindən xilas etməyin tərəfdarı olduğunu göstərir və belə bir rejimə döz-düyümüzə heyrət edirdi.

Həsən bəy «Əkinçi»də elm, bilik, maarif, mədəniyyət təbliğ edir və bunlara sahib olmağın zərurılıyını döñə-döñə qeyd edirdi. Qəzet yazırkı: «Bizim ilə zindəganlıq cəngi edən millətlər elm təhsil edirlər. Ona binaən gərək biz də elm təhsil edək ki, onlara zindəganlıq cəngində qalib olmasaq da, onların bərabərində dayanıb duraq, yoxsa dövlət və xoş güzəranlıq onların əlinə keçəcəkdir və biz mirür ilə zindəganlıq cəngində mağlub olub tələf olacaqıq».

Onun elmə, təhsilə bu qədər əhəmiyyət verməsi millətin gələcək tərəqqisinin yalnız bu yolla mümkün olması qənaəti ilə bağlı idi. Həsən bəyin fikrincə diriliyin və dirçəlişin əsasında milli tərəqqi dayanırdı.

Ümumiyyətlə, H.B.Zərdabinin irəli sürdüyü məsələnin kökündə millətin millət olaraq varlığını, bəriyini yaratmaq

məsələsi dayanırdı. Onun fikrinə, bunun üçün iki başlıca şərt vardır: dil birliyi və din birliyi. O yazırıdı: «Bizim zəmənəmiz elm zamanıdır və elm təhsil etmək hər tayfa vacibdir ki, zindəgənləq davasında heç olmasa özünü saxlaya bilsin və belə elm təhsil etmək ilə tərəqqi edib irəli gedən vaxtda hər tayfa gərək iki şeyi bərk saxlasın ki, bu şeylər hər tayfanın dırəkləri hesab olunurlar və onların tayfa olmasına səbəbdirlər. Bu şeylərin birisi dil və birisi din və məzhdəbdür. Elə ki, bunlardan birisi əldən getdi, tayfanın beli sınan kimidir. İkisi də gedəndə, tayfa qeyri tayfalara qarışır, mirur ilə yox olur».

Həsən bəy dil və din bərabərliyi yaradılmasında, elmin öyrənilməsində ana dilli demokratik mətbuatın, doğma dilə təhsil verən məktəblərin zəruriyini xüsusi qeyd edirdi.

Maarifçi və demokratik ideyaları təbliğ edən H.B.Zərdabi «Əkinçi» qəzetində fanatizm və mövhumat əleyhə etiraz səsini ucaldır, elm və təhsilsə qarşı çıxan şəriət xadimləri ni kəskin tənqid edirdi.

O, qeyd edirdi ki, din hər bir tayfanın («millətin») mənlik mənəvi dünyasının qaynağıdır, buna görə də, millət ulu babalarının inanc və düşüncə varlığını da, bu varlığın yazılı qaynağı olan Müqəddəs kitabını da göz bəbəyi kimi qoruyub saxlamalıdır ki, yabançı dünyaların mənəvi basqını qarşısında özgələşməsin, dağılıb yox olmasın. Ancaq dİNə bağlılıq heç vaxt mövhumat, nadanlıq ilə qovuşmamalı, ruhanıllar işə siyasi dövlətçilik işlərinə qoşulmamalıdır. Əks təqdirdə xalqın irəliliyişi yolunda böyük çətinliklər yaranı bilərdi. O, daha sonra yazırıdı: «Elə ki xəlifənin yerində sultalar, şahlar, xanlar əyləşdi və xalqın ipi ruhanılların əlinə düşdü, hökumət əhli öz nəfindən ötrü xalqı gözübüağlı saxlamaq üçün məktəbxanalarda ancaq şəriət ədəblərin ya boş sözləri bir-birinə yapışdırıb ibarə ilə danışmağın dalına düşüb, xalqı yoxsun və sərgərdan edib, özləri keyf və ləzzəti-dünyaya məşğul oldular..., məktəbxanalarda da mollalıq

məsələlərini araya salıb, xalqı elm yolundan uzağa saldılar».

H.B.Zərdabi milli mətbuata ana dilində yiyələnməyin vacibliyini qeyd edərək yazırıdı ki «qəzet və jurnal oxumaq insanı dünyadan xəbərdar edir, öz dilini öyrədir». Bu sabəbdən o, «Əkinçi»nin dilinin mümkün qədər sadə, aydın və temiz olmasına çalışaraq yazırıdı: «Dünyada xalq olunan millətlər öz lisanlarına ana lisanı deyib ol lisan ilə.... insanlıq edirlər. Bunun üçün bir lisan bir millətin olanda və lisanın dəxi əsası millət olduğundan bir kişiye vacibdir ki, daim onun irəli getməsinə canım fəda etsin və milletin xidmətində bulunmayan kişiye bir kəs yaxşı deməyəcəkdir».

H.B.Zərdabinin gərgin əməyi sayəsində «Əkinçi» qəzeti çar Rusiyasında ictimai siyasi fəaliyyətin qadağan olunduğu dövrə xalqımızın ictimai-siyasi, adəbi-bədii, fəlsəfi-estetik rupperunu milli hərəkatın daşıyıcısına çevrilmişdir.

Milli oyanışda «Əkinçi»nın fəaliyyəti və yenİ Rusiya-Türkiyə müharibəsi nəticəsində çar senzorları bu qəzeti 1877-ci ildə bağladılar. «Ancaq artıq Əkinçi öz işini görmüş, onun səpini bolluca cürcüti vermişdir».

H.B.Zərdabidən sonra Məhəmmədətgü Əlizadə, Məhbəs Dərbəndi və başqaları yazılarında artıq «ittifaqi millət»-milli birlək fikrini ortaya atmışdır. Əslində «Əkinçi»nin məqsədi də məhz bu idi. H.B.Zərdabinin məqsədini əcarız və onun əlaltıları olan ermanilər yaxşı anladıqları üçün ona qarşı mübarizəyə başlıdlar. Bu cəhətdən Tiflisdə Qriqor Arsurinin redaktorluğu ilə ermanica «Mşak» qəzeti xüsusilə fərqlənirdi. O, Həsən bəyi tənqid edərək yazırıdı: «... Bizim zəmanədə elm oxumuş bir adamın xalqı «İttihad-i islam» yoluна çağırması görün-məmiş bir işdir... Neçə yüzildər ki, islam ətrafında olan erməni, gürçü və qeyri tayfalari güc ilə islam edilib və indi siz bu qədər tayfaları ittihad-i islam ilə birləşdirmək istəyirsiniz... Yox qaytarın bizə ki, bizim zəmanə elm zəmanəsidir və biz elm istəyirik və elm təhsil etməyə qabiliyətimiz var - bizim qardaşlarımızi ki,

keçmişdə onları cəbrən islam eləmisiniz. Verin bizə bizim yerləri ki, keçmişdə onları güc ilə zəbt etmisiniz və ondan sonra gedib ittihadi-islamı o sahralarda eləyin ki, orada islam bina olub və mögol tayfasını (bu tayfanı Avropa əhli biqabiliyyət hesab edir) birləşdirməyəcək». *(1)*

Görkəmli tarixçi alim S.Əliyarlı doğru olaraq yazar ki «... milli hərəkatımızın «Əkinçi» dövründə böyük iş görüldü. «Türk milləti» anlayışı ortaya gətirildi, bir millət olmaqla öz varlığını qoruyub inkişaf etdirmək üçün dilimizin və dinimizin qorunması, yeni tipli məktəbin və mətbuatın yaradılması zərurəti düşünülmüş bir siyasi qayə, bir siyasi program kimi irəli sürüldü. Başlıcası isə bu istəklərin həyata keçirilməsi namına «milli birlik» yaratmağın gərəkli olması aydınlaşdı». *(2)*

«Əkinçi» qəzeti bağlandıqan sonra Azərbaycan ziyalıları ana dilli mətbuat uğrunda mübarizələrini da-yandırmadılar. 1879-cu ilin yanvarında Səid Əfəndi Ünsizadənin redaktorluğu ilə Tiflis şəhərində «Ziya» adlı həftəlik qəzet nəşr olunmağa başlandı. Bu qəzet «Əkinçi» ənənələrini davam etdirərək milli-mədəni problemlərimizlə bağlı materiallar dərc edirdi. Qəzətdə həmçinin ölkə daxilində və dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələrə də yer ayrıılırdı.

1882-ci ildə əvvəlcə Tiflisdə, sonra isə Şamaxıda 1884-cü ilə qədər «Ziyayı-Qafqaziyə» qəzeti nəşr olundu. Bu qəzeti səhifələrində N.Vəzirov, S.Ə.Şirvani və başqaları milli-mədəni problemlərimizlə bağlı yazılar dərc etdirirdi.

1883-cü ildə Tiflisdə Cəlal Ünsizadənin redaktorluğu ilə ana dilində «Kəşkül» adlı ilk jurnalın nəşrinə başlandı. 1884-cü ilin martından qəzeta çevrilən «Kəşkül» müəyyən fasılələrlə 1891-ci ildək nəşr edildi. «Əkinçi»nin ideya istiqamətini davam etdirən bu qəzeti səhifələrində H.B.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, M.Şahtaxthi, S.M.Qənizadə və başqa ziyalılar tez-tez yazıclarla çıxış edirdilər.

Bu qəzətdə dövrün aktual ictimai-iqtisadi problemlərinə toxunulur, maarifçilik ideyaları yayılır, milli birlik ideyaları tez-tez yazıclarla çıxış edirdilər.

si təbliğ olunurdu. Burada dərc olunan məqalələrdə fənatizm, cəhalət və gerilik təqnid olunur, ana dili və əlifba məsələsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

1891-ci ildə «Kəşkül» qəzətinin nəşrinin dayandırılmaşı ilə Azərbaycan ziyalıları milli mətbuatdan məhrum edilmiş oldu. Onlar öz əsərlərini Bakıda rus dilində nəşr olunan «Kaspi», «Bakinskie izvestiya», «Baku» və başqa qəzətlərdə çap etdirməli oldular.

1891-ci ildən 1903-cü ildək Azərbaycanda ana dilində mətbuat olmamışdır. Lakin Azərbaycan ziyalıları ana dilli mətbuat uğrunda bu illər ərzində daim mübarizə aparmış və bu məqsədlə dəfələrlə hökumətə müraciət etmişdilər. Lakin çar hakim dairələri bu məqsədlərə verilən ərizähləri müxtəlif bəhanələrlə rədd etmişdir. Bu çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan ziyalıları milli mətbuat uğrunda mübarizəni davam etdirir, çar hökumətinin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çıxırlar.

M.Şahtaxthi gərgin və uzun mübarizədən sonra 1903-cü ildə «Şərqi-Rus» adlı ana dilli qəzeti nəşrinə nail oldu. Bu qəzet başlıca olaraq «Kaspi» və «Tərcümən»in ənənələrini davam etdirir, milli və dini ideyaların yayılmasına çalışır. Qəzətdə dərc olunan «İslamiyyət və tatarlar», «İttihad-iislam, yaxud panislamizm» və başqa bu kimi məqalələr onun ideya istiqaməti haqqında müəyyən təsəvvür oyadır.

Qeyd edək ki, H.B.Zərdabinin fikirlərinə İsmayıł bəy Qaspıralının əsərlərində də rast gəlirik. İ.Qaspıralı 1883-cü ildən 1917-ci ilin oktyabrına qədər nəşr etdirdiyi «Tərcümən» qəzetiндə və digər əsərlərində bütün türkləri bir küll halında götürür, onları ortaq və təmiz bir dil ətrafında birləşdirmək istəyirdi. Buna görə o, «Tərcümən»i bütün türklərin anlaya biləcəyi ortaq və təmiz türkçə nəşr etdirirdi. O da Həsən bəy kimi «millətə öz dilində elm vermək, Avropa elm-lərinin, maarifini, sənət və sənayesini iqtibas» etdirməkdən bəhs edirdi. O yazırkı ki, bunun üçün millətin uşaqlarını oxutmaq, sürətli, asan, müasir elmlər ruhunda oxutmaq la-

zimdir. Yusif Akçuroğlunun çox doğru olaraq yazdığı kimi, məhbü bu ideyalardan bütün şimal türklüyünü yayılan «üssülidecid» məktəbi doğdu.

İsmayıllı bay hələ 1881-ci ildə rusca nəşr etdirdiyi «Rusiya müsəlmanları» adlı əsərində göstərir ki, «Asiya və Avropanın bir qismində sakin böyük bir millət – türk-tatar milləti var. Bu millət dağınlaq, parça-parça, zəif, digər millətlər nisbətən elm və mərifətçə, sərvət və mədəniyyətçə çox geridə qalmışdır. Belə davam edərsə, əbədi mübarizə qanununa uyğun olaraq məhv olacaq, başqa millətlər tərəfindən udulacaqdır».

Mirzə Baba Məmmədzadənin göstərdiyi kimi, «bu surətlə İsmayıllı baydə də Həsən bəy Zərdabidə gördüyüümüz qəribiləşmək fikriylə yanaşı bir də ümumi, ancaq mədəni türklük görürük». İ.Qaspıralının əsas şüarlarından biri də «İşdə, əməldə və fikirdə birlik idir». Son-ralar görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən «Türkloşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq» şəklində salınaraq bir prinsip halına götürülen, «Müsəvət» partiyasının başlıca şurərini, Azərbaycan milli bayrağının əsasını təşkil etməyə başlayan bu ideya özündən əvvəlki mədəni millətçiliyin in bir ifadəsi idi.

Hələ 1904-cü ildə Misirdə çıxan «Türk» qəzetində türk birliyi, hətta panturanizm ideyasını ortaya atan Əli bəy 1905-ci ildə Bakıda nəşrə başlayan «Həyat» qəzetində çap etdirdiyi «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?», «Bize hansı elmlər lazımdır?», «Yazımız, dilimiz, birinci ilimiz» adlı yazılarında türk millətinin irəq və dil etibarılı bir millət olduğunu, bir vəhdət təşkil etdiyini, bu millətin müasir elmləri alaraq müasirləşmək məcburiyyətdə olduğunu isbat edərək «Türkloşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq» kimi düstur irəli sürmüdüdür. Y.Akçuraglu bu məşhur düstur haqqında yazırı ki, «Əli bəyin bu üçlü düstürü yaxşı tapılmış məsud ideyalardandır; bu ideya türk aləminin hər tərəfinə yayılmış və ələlxüsüs məşrutiyətdən sonra İstanbulda çox

islənmişdir. Məsələn, Ziya Göyalp bəy «Türkloşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək» mövzusu barədə çox əsərlər yazmışdır».

Bəsliliklə, M.B.Məmmədzadənin sözləri ilə desək, «Türk milli hərəkatı gərək geniş mənəsi ilə, gərəksə də Azərbaycan ölçüsündə XX əsrin əvvəllerinə doğru şəkillənmişə başlamışdır. XX əsrin əvvəlləri türklüyün milliyyət dövründən millət dövrünə keçdiyi bir dövrdür».

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi, IV c., Bakı, 2000
2. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992
3. Əliyarlı S. Milli hərəkatın ilkin dönmələri. «Azərbaycan», 1992. №2-10
4. Əziz. B. Milli azadlıq hərəkatı tarixinin dövrləri haqqında qeydlər. «Tarix və onun problemləri», Bakı, 2007, s.148-152
5. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı. B., 1996
6. Məmmədzadə M. B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992
7. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı, 1990
8. Həsənova L.L. İslahatdan sonrakı dövrdə Azərbaycanda torpaq icarə münasibətləri. Bakı, 1986
9. Генезис капитализма в Закавказье /Тезисы докладов научных сообщений. Б., 1969
10. Города Азербайджана в период капитализма (вопросы социально-экономической и культурной истории). Баку, 1987
11. Ибрагимов М. Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма. Баку, 1914
12. Мильман П.Ш. Судебная реформа 1864 г., и ее осуществление в Азербайджане. Баку, 1965, №3
13. Мурадалиева Э. Кровь земная – нефть Азербайджана и история. Баку, 2005
14. Мурадалиева Э.Б. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX века. Баку, 1991
15. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, 1964

b/m. L.A.Əliyeva
dos. C.Y.Rüstəmova

**IV. ŞİMALİ AZƏRBAYCAN
1905-1914-cü İLLƏRDƏ**

1. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət
2. Azərbaycan deputatları Rusiya Dövlət Dumasında
3. Azərbaycan xalqının milli hərəkatının ikinci mərhəlesiinin başlanması. 1905-1906-cı illərdə erməni-Azərbaycan münaqişəsi
4. Azərbaycanda siyasi partiyaların və ictimai hərəkatların yaranması

**1. XX əsrin əvvəllərində
Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət**

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli dünya tarixində dərin dəyişikliklər dövrüdür. Sosial-iqtisadi həyatdakı dəyişikliklər, sənaye çevrilisinin başa çatması və dünya iqtisadiyyatının inkişafında sənaye mərhələsinə keçid burjuaziya cəmiyyətinin formallaşması, siyasi partiyaların yaranması, proletariatın – fəhlələrin adından çıxış edən ictimai qüvvə və qruplar tərəfindən siyasi partiya təşkilatların yaranması – bu dövrün başlıca xüsusiyyətlərini təşkil edir.

XX əsrin ilk illəri Rusiya tarixində xüsusi yer tutur. İşlahatla bağlı inkişafın yaratdığı bütün ziddiyətlər (siyasi, sosial, iqtisadi) ən yüksək səviyyəyə çatdı. 1900-1903-cü illər böhranı Rusiya iqtisadiyyatının dünya kapitalist təsərrüfatı ilə qırılmaz əlaqələrinin mövcudluğunu göstərdi. Böhran müvəqqəti olaraq Rusiya sənayesinə xarici kapital axınınu dayandırdı.

**Şimali Azərbaycan
1905-1914-cü illərdə**

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllerində həm Azərbaycanda, həm də bütün ölkədə neftlə bağlı sünii canlanmadan sonra iqtisadi böhran başladı. Onun nəticəsi kimi küləvi işsizlik bac verdi və fəhlələrin hayat tərzi pisləşdi. Bu da ölkəni fəhlə hərəkatının mərkəzlərindən birinə çevirdi. Tətil mübarizəsi elə ölçülər aldı ki, 1902-ci ilin yanvarında hökumət Bakı şəhərində gücləndirilmiş nəzarət sistemi tətbiq etdi, yəni əslində hərbi vəziyyət elan etdi.

1900-cü ildən 1903-cü ilə qədər 112 min fəhlənin çalışdığı 3 mindən çox müəssisə bağlandı. Bu şəraitdə fəhlələrin siyasi fəallığı yüksəldi. Məhz bu dövrdə fəhlə hərəkatının iqtisadi tətillərindən siyasi tətillərə çevriləməsi baş verdi.

1904-cü ildə Yaponiya Rusiyaya mühəribə elan etdi. Çar hökuməti mühəribənin siyasi mövqeyini möhkəmləndirməkdə və inqilabın qarşısını almaqdə ona kömək edəcəyini düşünürdü.

Lakin bu ümidi doğrulmadı, mühəribə carizmin da yaqlarını daha da laxlatdı. Yaponlar Artur limanını mühəsirəyə aldılar, sonra Mukden ətrafında rus ordusunu darmadağın etdilər. 300 minlik ordu bu döyüsdə ölü, yaralı və əsir olaraq 120 min nəfər əsgər itirdi. Sonra 1905-ci ildə Rus donanmasının Susima boğazında məhv – 20 hərbi gəmidən 13-nün baturılması, 4-nün əsir alınması daha bir zərbə oldu. Rusiya mühəribəni uduzdu.

Mühəribədəki mağlubiyətdən sonra cəmiyyətdəki böhran daha da dorinleşdi.

Yenica başlanan 1905-ci il inqilabı tətil hərəkatının genişlənməsi dövründə Rusiya müsəlmanlarının siyasi təşkilatı – «İttifaqi-müslüüm» adlandırılın Ümumrusiya Müsəlman İttifaqı yarandı. Azərbaycan burjuaziyası Rusiyanın müsəlman burjuaziyası ilə birləşməyə can atıldı. Bu birləşmənin təşəbbüskarları Krim və Kazan tatarlarının burjua ziyalılarının nümayəndələri R.İbrahimov, Y.Akçurin, İ.Qasprinski idi. Hazırkı işlərində A.M.Topçubaşov fəal iştirak edirdi.

İttifaqın yaradılması haqqında məsələ hələ 1905-ci ilin əvvəllərində meydana gəlmişdi. Onun ilk qurultayı 15 avqust 1905-ci ildə Nijni-Novgorodda, yarmarka vaxtı keçirildi. Qurultayda Rusyanın müsəlman əhalisinin müxtalif zümrahları (əsasən burjuaziya və ziyalilar) təmsil olunmuşdu. Çıxışlarda, əsasən, «Rusyanın bütün müsəlmanlarını birləşməyə», müsəlman burjuaziyasının hüquqlarının rus burjuaziyasının hüquqları ilə eyniləşdirilməyə, müsəlmanlara münasibətdə sixidirmaları və hüquq bərabərsizliyini aradan qaldırmağa səsləyən, «müsəlmanların doğma dillərində məktəblərin açılmasını, kitab və qəzetlərin buraxılmasını tələb edən» çağrıqlar səslənirdi.

II qurultay 1906-ci il yanvar ayının 13-23-də Peterburqdə qeyri-legal şəraitdə keçirildi. Bu qurultayda din xadimləri, burjuaziya və ziyaliların nümayəndələri iştirak edirdi. Bu qurultaya qədər ittifaqın üzvləri kadetlərin qurultayında iştirak edərək, onların programını qəbul etməyə hazır olduğunu bildirmişdilər.

II qurultay Dövlət Dumasına seckilərin taktikasını müzakirə etdi. Bu qurultayda, həmçinin ittifaqın vahid siyasi partiyaların yaranmasını təsdiq etdən Nizamnaması də qəbul olundu. Qurultay, demək olar ki, tamamilə kadetlərin programına uyğun gələn müvəqqəti program da qəbul etdi. Onun işində Azərbaycandan A.M.Topçubaşov, Q.Qarabeyov, A.X.Ahudov fəal iştirak edirdilər.

III qurultay 1906-ci ilin 16-21 avqustunda keçirildi. Bu qurultaya A.M.Topçubaşov sədr seçildi. Qurultayda İttifaqın programı qəbul edildi: Rusyanın bütün müsəlmanlarının birləşməsi, konstitusiyalı monarxiya ideyası, səxsi mülkiyyətin müqəddəs olması, kəndlilərə torpaq verilməsi, mülkədarlara isə bunun əvəzinin ödənilməsi, milli-mədəni məxətariyyət ideyası, dini təsisatların genişləndirilərək, hüquqlarının pravoslav ruhanilərlə bərabərəşdirilməsi (müsəlman ruhanilərini öz tərəflərinə çəkmək cəhdləri). III qurultayda

millətlərarası toqquşmalarla bağlı qətnamə qəbul edildi. Bu qətnamədə hər iki xalqın dini və dünyəvi rəhbərlərinin müraciət edilir və «Zaqafqaziya müsəlmanları və ermənilərin qarşılıqlı barışdırılması işini öz əllərinə almaq» təklif olunurdu.

Lakin bu ittifaqın Bakı bölməsi yaradılmadı. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı cəmiyyətinin yuxarı təbəqəsi ümum-rusiya müsəlman birliliyinə onun bütün mövcudluğu dövründə laqeyd münasibət göstərir. Qurultayda yeni tipli məktəblərin yaradılması, məcburi ibtidai təhsilə keçilməsi yolları, mədrəsələrin yenidən təşkili, milli adət-ənənələrə diqqətin gücləndirilməsi və s. məsələlər müzakirə edildi.

1905-ci ilin yazı və yayında, ölkədə inqilabi mübarizənin gücləndiyi bir dövrda milli burjuaziya və ziyalilar burju-liberal hərəkatının sülh-pərvər, legal үşşəllərindən - kollektiv müraciətlərin verilməsi, çar үşul-idarəsi nümayəndələrilə görüşlərdən istifadə edirdilər. Martin 15-də H.Z.Tağıyevin sarayında burjuaziya və ziyaliların nümayəndələrinin müşaviri keçirildi. Burada Qafqazda islahatların keçirilməsinin vacibliyi məsələsi müzakirə edildi. Müsəlmanlara qoyulan qadağaların göstərildiyi kollektiv müraciət tərtib edildi. Bu müraciət çar hökumətinə Azərbaycan tərəfindən verilən ilk program sənəd idi. Müraciətdə Qafqazda zemstvoların (tərkibində çox hissəsi zadəganlardan ibarət olan seckili yerli idarə) tətbiqinə, andlı iclasçılar məhkəməsinin yaradılmasının, müsəlmanların hüquqlarının rus zadəgan və tacirləri ilə eyniləşdirilməsinin, az torpaqlı və torpaqsız kəndlilərə torpaq verilməsinin vacibliyi və s. məsələlər mühüm yer tuturdu. Müraciətdə carizmin müstəmləkə siyasetinə qarşı qəti etiraz ifadə olunurdu.

Carizmin yeganə güzəştü müsəlmanlara özlərinə müfti, qazi və məhəllə ruhaniyinən seçmək və öz dinini azad şəkildə öyrənib ibadət etmək hüququnun verilməsi idi.

İngilab davam edirdi. Burjuaziya çarı inandırdı ki, monarxiyanın xilasının yeganə yolu «xalq təmsilciliyidir».

2. Azərbaycan deputatları Rusiya Dövlət Dumasında

I - IV çağırış Dövlət Dumasının fəaliyyəti həm Rusiya, həm də xarici tarixşünaslıqda ziddiyətli şəkildə qiymətləndirilir və mübahisələr doğurur. Sovet tarix elmində Dövlət Duması haqqında «keyfiyyətsiz», məhdud səlahiyyətlərə malik, hakimiyyətə təsir etmək qabiliyyəti olmayan parlament rəyi üstünlük təşkil edirdi. İndi başqa nəzər-nöqtəsi üstünlük təşkil edir – Duma çarın nəzarətindən kənarda idi, qanunvericilik və maliyyə məsələlərində onun hakimiyyətini məhdudlaşdırır. Bu mübahisələri bir kənarə qoyaraq, qeyd etmək lazımdır ki, Dövlət Duması Rusyanın ilk qanunvericilik orqanı idi və bu sözün Qərbi Avropanın anlamında parlament rolü oynamagına təşəbbüs göstərirdi.

18 fevral 1905-ci ildə, artıq başlanmış inqilab şəraitində, böyük knyaz Sergey Aleksandroviçin (III Aleksandrin qardaşı) ölümündən sonra II Nikolay daxili işlər naziri Bulığının adına xalq arasından seçilmiş ən layiqlılərin qanunvericilik təkliflərində iştiraka cəlb edilməsi haqqında reskript verdi.

Dövlət Dumasının meydana çıxməsində «1905-ci il 17 oktyabr» manifikasi əsas rol oynadı. Bu aktın təsiri çox böyükdür. Bu dəfə çarizmin ən böyük güzəsti Dumanın məsləhətverici orqandan qanunvericiliyə orqanına çevrilməsi oldu.

Lakin Dövlət Dumasının yaradılması dövlət hakimiyətinin mahiyyətini dəyişdi bilmədi, bilməzdə də.

25 milyon insan səsvermə hüququ əldə etdi. 1897-ci ildə əhalinin I Ümumrusiya siyahıya alınması keçirildi. Rusyanın əhalisi digər Avropa ölkələrinə nisbətən daha surətlə artmışdı (1897-ci ildə 116 milyon adam (bu məlumatda Polşa və Finlandiya daxil deyil).

Səsvermə hüququndan qadınlar, yaşı 25-dən az olanlar, hərbi qulluqçular, muzdur-kəndlilər, fəhlələrin bir qismi məhrum idi. Seçkilər birbaşa və bərabərhüquqlu deyildi.

Rusiya Dövlət Dumasının özünün Qərbi Avropadakı analoqlarından əsas fərqi onun hüquqlarının son dərəcə məhdud olması idi; bu isə, əvvələ çarizmin öz hakimiyyətini heç kasla bölmək istəməməsi ilə; ikincisi isə xalq arasından seçilmiş deputatların bu hakimiyyətdən istifadə etməyə qabil olmaması ilə izah edilirdi. Rusiya əhalisinin böyük bir hissəsi patriarxal ənənələrlə yaşayan kəndlilər idi; onlar çar hakimiyyətini Tanrı tərəfindən göndərilmiş hesab edirdilər və onlardan seçilən nümayəndələr müstaqil qrar qəbul etməyə qadir olan adamlar kimi yox, xahiş edənlər kimi çıxış edirdilər və üçüncüsü, yenice yaranmış partiyalar zəif idi, onların siyasi mübarizə təcrübəsi yox idi.

Bu səbəbdən fəaliyyətinin başlangıcında Dövlət Duması qarşısına qoyulmuş vəzifələri həyata keçirə bilmirdi. Lakin zaman keçidkən vəziyyət dəyişirdi.

11 dekabr 1905-ci ildə II Nikolay seçkilər haqqında fərman verdi. İlk dəfə fəhlələr seçki hüququ əldə etdilər. Azərbaycan Dumada təmsil olunmaq hüququ qazandı. Qafqazda seçkilərin keçirilməsi demək olar ki, tamamilə canişindən asılı idi. Rusiyada kadetler qəlebə çaldılar, çünki əhalinin geniş təbəqələrinin maraqlarını əks etdirirdilər. Kadetlərin Bakı bölməsi də böyük töbliğat kompaniyasına başladı.

Bakı quberniyasında seçkilər 31 may, Yelizavetpolda 16 may 1906-ci ildə keçirildi. Halbuki I Duma artıq aprelin 27-də öz işinə başlamışdı. I Dövlət Dumasına M.T.Əliyev, A.Muradxanov, A.M.Topçubaşov, İ.Ziyadxanov, A.Haqverdiyev seçildilər.

I Dövlət Dumasına 524 üzv seçilməli idi. Seçilmiş 440 deputat Dumanın açılışı günü – 27 aprel 1906-ci ildə Peterburqa yığıldı.

Azərbaycandan olan deputatlar 36 nəfərdən ibarət müsəlman parlament fraksiyasına daxil oldular. A.M.Topçubaşov fraksiyanın södrü seçildi. Fraksiya kadetlərlə birgə fəaliyyət göstərmək haqda qərar qəbul etdi. I Dövlət Duma-

sinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də aqrar islahatların həyata keçirilməsi idi. Ancaq Rusiya üçün çox vacib olan məhz bu məsələdə siyasi partiyaların mövqeləri bir-birindən köklü şəkildə fərqlənirdi. Müsəlman fraksiyası aqrar məsələnin əsas müddəalarını da müzakirə edirdi. Bu məsələ program layihəsində göstərilirdi ki, «waqf torpaqları müsadirə edilmir, mülkədar torpaqlarının müsadirəsi isə ancaq ehtiyac olduğu halda ədalətli qiymətdə təzminat ödənilməklə mümkün ola bilərdi».

Dövlət Dumasının iclaslarından birində çıxış edən İ.Ziyadxanov aqrar məsələyə toxundu. O, kəndin əsas problemini çarizmin köçürmə siyasetində görürdü. O, çıxışında «Mərkəzi Rusiya kimi bizim də torpağa ehtiyacımız var. Biz də torpağın azlığından, yoxluğunundan əziyyət çəkirik». Onun çıxışlarında petisiyalarda olan bütün tələblər öz əksini tapmışdı.

A.Haqqverdiyev İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarındaki əziyyət, millətlərarası münaqişə, diyarın iqtisadi müflislişməsi barədə sorğu verdi. Duma bu müraciəti təcili qəbul etmədi və canişinə göndərdi. Canişin bu quberniyalarda qarşıqliqların qarşısının alınması sahəsində hansı tədbirlərin görülməsi barədə məlumat verməli idi.

I Duma öz fəaliyyətini uğursuzluqla başa vurdu. İyulun 9-da Tavriya sarayının qapıları bağlandı. I Duma aqrar məsələni həll etmədi.

Kadetlərin təşəbbüsü ilə hökumət qəti etiraz bildirildi. Onlar Dumanın iclaslarını Viborqda keçirməyi qərara aldılar. 9-10 iyulda Viborqda Dumanın icası keçirildi ki, burada Azərbaycandan olan deputatlar da iştirak edirdilər. İclasda «Xalq nümayəndərindən» xalqa müraciət qəbul olundu. Bu müraciəti kadetlər, həmçinin A.M.Topçubaşov və İ.Ziyadxanov imzaladılar. Viborq müraciəti bütün Rusiya əhalisini Dumanın buraxılmasına səslədi. Lakin onların hökumət itaətsizlik haqqında çağırışları havadan asılı qaldı.

Müraciəti imzalayan şəxslərə qarşı cinayət işi qaldırıldı. Məhkəmə 1907-ci ilin dekabrında keçirildi. Onun qərarına əsasən deputatlar 3 ay müddətinə həbsa məhkum olundular, həmçinin göləcəkdə də Dumaya seçilmək hüququndan məhrum edildilər.

I Dumanı qovandan sonra hökumət II Dövlət Dumasına seçkilər elan etdi. I Dumanın acı təcrübəsindən nəticə çıxaran II Duma qanunuşluq çərçivəsində fəaliyyət göstərərək, münəqışlərdən çəkinməyi qərara aldı (20 fevral- 2 iyun 1907-ci il).

Duma iki məsələni müzakirə etməli idi – aqrar məsələ və inqilabçılarla qarşıfovqəladə tədbirlərin görülməsi.

Kadet F.A.Qolovin sədr seçildi. II Duma da Azərbaycanı F.Xoyski, X.Xasməmmədov, Z.Zeynalov, M.Şahtaxtinski, M.Mahmudov, İ.Tağıyev təmsil edirdilər. Sonuncu Peterburq'a getmədi.

Azərbaycandan olan deputatlar müsəlman fraksiyasının tərkibinə daxil oldular. F.Xoyski və X.Xasməmmədov bürünon tərkibinə seçildilər.

Müsəlman fraksiyasının işində A.M.Topçubaşov da fəal iştirak edirdi.

Dumanın müsəlman fraksiyası öz programını ayrıca kitabça şəklində çap etdirdi. Rusiyada idarəetmə forması konstitusiyalı parlament monarxiyası olmalı idi. Programda müraciətlərdə öz əksini tapmış müddəalarla əsasən üst-üstə düşən tələblər şərh edildi.

Aqrar məsələnin müzakirosi zamanı müsəlman fraksiyası adından F.Xoyski çıxış etdi. Çıxışında o göstərirdi: «Kəndli məsələsi mühüm olduğu qədər də mürəkkəb və təxirəsalınmadır». O, hökumətin torpaq məsələsini, qiymətlərin artması və torpaqların «təmin olunmuş kəndlilərin» əlinində cəmlənməsi ilə nəticələnən, «az torpaqlı və torpaqsız kəndliləri kənarda qoyan» kəndli torpaq bankı və köçürmə-lər vasitəsilə həll etməsi ilə razılışmadığını bildirdi.

Aqrar məsələnin müzakirəsi zamanı əməkçi müsləman fraksiyası adından Z.Zeynalov çıxış etdi. Qeyd etdi ki, Bakı quberniyasının kəndliləri heç bir qiymətə torpaq sahələrini almaq iqtidarında deyiller. Kəndlilərə torpağı bağışlamaq lazımdır. O, xüsusi mülkiyyət eleyhinə çıxırdı və torpaq üçün girov verilməsini pişləyirdi. Aqrar məsələnin müzakirələri nöticəsiz başa çatdı.

F.Xoyski 173 deputatla birlikdə 1907-ci il mayın 18-də dini inanclar və milli mənsubiyyətlə bağlı məhdudiyyətlərin ləğvi ilə əlaqədar əsas müddəaların layihəsi ilə Dumaya müraciət etdi. Ümumi qanunlarda vətəndaşların – bütün Rusiya vətəndaşlarına sərbəst yaşayış yeri, köçmək, peşə yönü mü seçmək hüququnun verilməsi və s. məsələsi qaldırılmışdı. Dumanın sədri layihə haqqında deputatlara məlumat verdi, müzakirəyə qoyacağına söz verdi və bu məsələ qapandı.

Yerli məhkəmələr haqqında məruzə X.Xasməmmədov və F.Xoyskinin narazılığına səbəb oldu. Belə ki, məruzədə göstərimişdi ki, islahat ancaq o quberniyalarda hayata keçirilə bilərdi ki, burada zemstvo islahati aparılmışdır, yəni Rusyanın mərkəzi quberniyaları nəzərdə tutulurdu.

Hökumət Dumadan inqilabi terrorun pislənməsini tələb etdi, lakin deputatların əksəriyyəti bundan imtina etdi. Bundan savayı, mayın 17-də Duma polisin hərəkətlərinə qarşı çıxdı, bunun ardınca terrorçu aksiyalar yenidən başladı. Mətbuat Dumaya qarşı çıxaraq, onu «üsyan yayarı» adlandırdı. Bu şəraitdə hökumət Dumanın buraxılmasını elan etmək qərarına goldı və deputatların bir qismini çar ailəsinə qarşı sui-qəsddə günahlandırdı.

II Nikolay 1907-ci il iyunun 3-də Dumanın buraxılmasını elan edərək, 1907-ci il noyabrın 1-də III Dumanın çağırılması müddətini təyin etdi. Həmçinin seçki haqqında qanuna dəyişikliklər haqqında elan verdi.

3 iyun 1907-ci il Manifesti 1915-ci ilin avqustuna qədər mövcud olmuş «üç iyun sisteminin» yaradılması üçün

əsas rolunu oynadı.

«Əvvəlcə sakitlik, sonra islahatlar» - 1905-1907-ci illər inqilabından sonrakı P.A.Stolipin siyasetinin əsas xəttini təşkil edirdi. Eserlerin təşkil etdiyi sui-qəsddən (12 avqust 1906-ci il) möcüzə nəticəsində xilas olduğdan sonra o, hərbi-səhra məhkəmələri təsis etdi. Bu məhkəmələr 8 ay ərzində 100-a yaxın ölüm hökmü çıxardılar – bu Rusiyada bu vaxta qədər görünməmiş bir rəqəm idi. Həmçinin 260-a yaxın gündəlik qəzet bağlandı.

II Dövlət Duması 103 gün özür sürdü. Qarşısına qoymuştu heç bir məsələni həll etmədi. Yeni seçki qanununa müvafiq olaraq deputatların sayı 524-dən 442-yə endirildi. (1.11.1907-9.06.1912).

III Dumanın əsas vəzifələri ölkənin hərbi qüdrətinin artırılması və qanun-qaydanın bərpası idi.

Bəzi şəhərlər, o cümlədən Bakı şəhəri Dumaya seçki nümayandəliyindən məhrum edildi. Qafqaz 28 evəzində 10 deputat göndərə bilərdi. Bakı, İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarından X.Xasməmmədov nümayəndə seçildi.

III Dövlət Dumasında müsləman fraksiyası 8 nəfərdən ibarət idi. Fraksiyaya X.Xasməmmədov rəhbərlik edirdi. Fraksiyanın əsas məqsədi zemstvo (yerli idarəçilik) müəssisələrinin təsis edilməsi, ibtidai təhsilin ana dilində aparılması kimi islahatlara və s. nail olmaq idi.

X.Xasməmmədovun çıxışını təhlil etdikdən sonra göstərmək olar ki, o aşağıdakı məsələlərə toxunurdu: siyasi azadlıq verilməsi, köçkünlük məsələsinin həlli, ana dilində təlim və məhkəmə icraati, zemstvonun (yerli idarəçilik) tətbiqi.

1911-ci ildə X.Xasməmmədov hərbi mükəlləfiyyət barədə məsələ qaldırdı. Müsləman fraksiyası hərbi mükəlləfiyyətin müsləmanlara da şamil edilməsi və əsgəri borcun yeninə yetirilməməsi əvəzində ödənilən xüsusi pul vergisinin əleyhinə çıxış etdi.

«İşşad» qəzeti yazdı: III Duma xalqa heç nə vermədi

və verməyəcək. O yalnız bürokratiyanın əlində örtük rolunu oynayırırdı. Əvvəlki Dumalarda fikir mövcud idi. Düzdür, bu fikir xüsusi qüvvəyə malik deyildi, amma var idi.

X.Xasməmmədovun çıxışlarının içorisində ən müümü Qafqaz məsəlesi üzrə etdiyi məruzə idi. «Biz belə hesab edirik ki, hakimiyyət millətlər arasında heç bir sərq qoymamalıdır, bütün millətlər eyni hüquqlardan istifadə etməli və eyni masuliyyəti daşımmalıdırlar. Zaqqaziyənin bütün əhalisi xristianlara və qeyri-xristianlara bölünür. Müsəlmanlara imam yoxdur, onlar üçün bir sıra məhdudiyyətlər mövcuddur. Məktəblər əhalini təmin etmir, çünki onlarda təlim ana dilində aparılmır və məktəblərin sayı azdır».

Kadet partiyası III Dumada hökumətin daxili siyasi kursunun ünvanına kəskin təqnidə çıxış etməkdə davam edirdi.

III Duma milli məsələni də müzakirə edirdi. Hökumət Finlandiya haqqında bir neçə qanun layihəsi təqdim etdi. Finlandiyada rus və fin vətəndaşlarının hüquqları bərabərləşdirildi və hərbi mükəlləfiyyət əvəzinə ödənen pulun dəyəri 20 milyon fin markası miqdarında müəyyənləşdirildi.

Polşa məsələsi kəskin şəkildə dururdu. Əvvəlki iki Dumadan Polşa üçün tam muxtarıyyət tələb edən Polşa solosu III Dumada digər təkliflər - andlılar məhkəməsinin tətbiqi, quberniyalarda özünüidarənin qüvvətləndirilməsi kimi məsələlərlə çıxış edirdi.

1912-ci il iyunun 9-da çarın fərmanına əsasən III Dummanın iclasları dayandırıldı.

IV Dövlət Duması 1912-ci il noyabrın 15-də M.B.Rodzyankonun sədrliyi ilə açıldı. Azərbaycan əhalisindən Məmməd Yusif Cəfərov nümayəndə seçilmişdi. Yenidən 7 nəfərdən ibarət müsəlman fraksiyası yaradıldı. Fraksiya həm maddi, həm də mənəvi baxımdan ağır vəziyyətdə idi. Bu haqda M.Y.Cəfərov danışındı.

Əksəriyyət deputatlarının, xüsusilə sağların fraksiyaya mənasibəti olduqca təkəbbürlü idi, onları heç kəs dirləmirmi-

di, müsəlmanlara hüquqların verilməsi ilə bağlı məsələ qaldırılınca çıxış edənə maneçilik törədilirdi. Bu cür münasibətlə demək olar ki, bütün müsəlman deputatları rastlaşırırdı.

Fraksiyanın IV Dövlət Dumasında faaliyyəti qəzet səhifələrində işıqlandırılırdı. Bu vaxt Peterburqda olan C.Hacıbəyov yazardı ki, müsəlman fraksiyası cəmiyyət tərəfindən diqqətsiz və müdafiəsiz buraxılıb.

M.Y.Cəfərov Peterburqda oxuyan azərbaycanlı tələbələrə görür, həmçinin Azərbaycanı gəzir, əhalinin sosial problemləri ilə daha yaxından tanış olurdu.

M.Y.Cəfərov öz çıxışlarında çarizmin əyalətlərdə yerli əhalini sixışdırmaqla rus elementini gücləndirmək məqsədilə köçürmə siyasetinə mənfi münasibət bildirirdi. Müsəlmanlarla aid mövcud hüquqi məhdudiyyətlərin ləgvi uğrunda çalışır, 3 iyun seki aktının dəyişdirilməsini tələb edir, müsəlmanların Dumada mahdud şəkildə təmsil olunmasının əleyhinə olan çıxışlar edirdi.

IV Dövlət Dumasında dövlətə müxalifət qüvvətləndi. 1915-ci ilin avqustunda «Mütəraqqi blok» yaradıldı (bloka 422 deputatdan 236-sı daxil oldu). Sədr M.B.Rodzyanko seçildi.

M.Y.Cəfərovun bloka daxil olmaq haqqında bəyanatı qəbul edilmədi. Onlar bunu sədrlik edən K.Tevkelevin sessiyanın açılışına gəlməməsi, müsəlman fraksiyasının programının olmaması ilə izah edirdilər.

Hətta M.Y.Cəfərov fraksiyanın müsəlmanlara aid hüquqi, dini və milli məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması və Türküstana Qazaxistana aid hüquqi qanunun dəyişdirilməsi haqqında tələbələrinə elan etdiğə belə, «Mütəraqqi blok»un təmsilçiləri A.F.Kerenskinin təşəbbüsü ilə müsəlman deputatları bloka qəbul etməkdən imtina etdilər (hərbi əməliyyatlar bəhanəsi ilə). Bu həm də hakimiyyəti dəyişdirmək üçün bloka lazıim olan 2/3 hissə səs çoxluğunun blok tərəfindən artıq toplanması ilə izah edilirdi.

Beləliklə, Azərbaycanın yuxarı sosial zümrəsinin nümayəndələrinin Rusyanın Dövlət Dumasındaki fəaliyyəti, onların iclaslardakı çıxışları, komissiyaların işində iştiraki, həmçinin Azərbaycan burjuaziyası ideoloqlarının qəzet səhi-fələrindəki çıxışları onu göstərir ki, onlar öz tələbləri ilə çarizmin müstəmləkəsi siyasetinin oleyhina çıxış edirdilər. Onlar bütün ümidi-rini Rusiyada mövcud olan dövlət quruluşu çərçivəsində islahatlar aparılmasına bağlamışdır.

3. Azərbaycan xalqının milli hərəkatının ikinci mərhələsinin başlanması. 1905-1906-ci illərdə erməni-Azərbaycan münaqişəsi

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında baş verən iqtisadi böhran, siyasi və sosial proseslər onun müstəmləkə-lərinə də təsir göstərirdi. Onlar Azərbaycandan da yan keç-memişdi və burada Azərbaycanda milli hərəkatın ikinci mərhələsinin başlanmasına təkan verən gərgin hadisələr baş verirdi. 1875-ci ildə «Əkinçi» qəzeti-nin nəşri ilə başlanmış Azərbaycan milli hərəkatının birinci mərhəlesi maarifçilik və milli-mədəni dirçəlisin inkişaf mərhəlesi idi. Milli mədə-niyyətin zəngin ənənələrini inkişaf etdirən görkəmli azərbaycanlılar – M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyov və başqaları onu keyfiyyətə yeni soviyyəyə qaldırdılar. Onlar xalqın milli-azadlıq niyyətlərini eks etdirirdilər. Eyni zamanda dünya mədəniyyətinin dərk edilməsi prosesi baş verirdi. 1905-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda 1905-1907-ci illər Rusiya inqilabının təkan verdiyi milli hərəkatın təşəkkül tapması və yüksəlməsi mərhəlesi başlayır.

Azərbaycan xalqının birləşməsi və milli şurunun inkişafında ermənilər və azərbaycanlılar arasındaki münaqişə böyük rola malik idi. Azərbaycanda çoxmillətli burjuaziyanın mövcudluğu və iqtisadi, siyasi sahələrdə nüfuz qazanıl-

ması uğrunda mübarizə ona gotirib çıxarırdı ki, milli əsərə qarşı mübarizə çox zaman öz yerini müxtəlif millətlərə mən-sub burjuaziya nümayəndələri arasında, xüsusiələ milli Azərbaycan və yalançı erməni burjuaziyası arasında mübarizəyə çevirdi. O dövrde erməni burjuaziyası güclü siyasi fəaliyyətə başlamışdı. Həls 1887-ci ildə Cenevradə erməni millətçi partiyası «Hənçak» (Zəng) yaranmışdı. Sonra, 1890-ci ildə Tiflisdə sosial-demokrat roluna iddia edən və dənizdən-dənizə «Böyük Ermenistan» yaratmağı qarşısına məqsəd qoyan «Daşnak sütün» (İttifaq) meydana çıxmışdı.

Bu millətçi erməni partiyalarının: «Qənək»ın 1892-ci ildən, «Daşnak sütün»un isə 1903-cü ildən Bakıda da şöbələri var idi. Bu dövrədə azərbaycanlıların milli partiyası yox idi.

XIX əsrin sonunda Osmanlı imperiyasından erməni əhalisi Azərbaycana axışış gəldi. Bu, 90-ci illərdə Osmanlı imperiyasında ermənilərin antitürk çıxışlarının yarılması ilə əlaqədar baş verirdi. Erməni əhalisinin böyük hissəsi İrəvan, Bakı və Elizavetpol (Gəncə) quberniyalarında yerləşdi-rildi. XIX əsrin sonlarında Cənubi Qafqazda ermənilərin sayı 900 min nəfər (1828-1829-cu və sonrakı illər miqrasiyasından sonra), 1908-ci ildə isə 1,3 milyon nəfər idi. Azərbaycan və Gürçüstan ərazilərinin bir hissəsinə iddiyalı olan ermənilər Cənubi Qafqazda güclü fəaliyyətə başladılar. Türkiyədən olan qaçqınlar üçün Bakının kənarında xüsusi qəsəbə (Ermənikənd) salındı və şəhər öz torpaqlarının bir qismini güzəştli şorrlorla ermənilər verdilər. Və yalnız iki il sonra Bakıda kasib müsəlmanlar üçün də belə bir qəsəbənin tikilməsi məsələsi qaldırıldı. Hətta o zaman Bakıya gəlmiş rus məməru öz təssüratını «Neft Kaliforniyasında» məqaləsində təsvir edərkən yazırkı ki, ermənilər «siyasi sayıqlamalara uyublar və öz dövlətlərinin nəinki bütün Qafqazda, hətta cənubi Rusyanın bir hissəsində, Rostov-Donda da görür-lər».

Beləliklə, 1905-ci ilin fevralında Bakıda başlamış er-

mənli –müsəlman münaqişəsinin kökləri hələ XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində nəzərə çarptırdı. 1905-ci ilin əvvəlin-də, rus inqilabının başlanması ilə bu münaqişə daha da kəs-kinləşdi. Rusiya imperiyasının əyalətlərində milli-azadlıq və inqilabi hərəkatı başlanan kimi, çarizm onların qarşısını almaq məqsədilə milli münaqişələri qızışdırır, bir xalqı o bireniñ üstüna salmaqla qədim, sınaqdan çıxmış prinsip olan Divede et impera! (Parçala və hökm sür) siyasetindən istifa-də edirdi. 1905-1906 və 1918-1920-ci illərdə də belə olmuşdu.

Milli ayrı-seçkilik və Azərbaycan xalqına qarşı düş-mənçilik duyğularının qızışdırılmasında Bakıda və Azər-baycanın digər rayonlarında təşkilatları olan erməni milli partiyaları, xüsusilə «Daşnakstut» mühüm rol oynayırdı. 1904-cü ildə, «Daşnakstut»un Vyanada keçirilən III qurultayında partiyainin Əsgəri Nizamnaməsi qəbul edildi ki, bu nizamnamə əslində həmin partiyani orta əsrlərin hərbi orde-ni kimi bir təşkilata çevirdi. «Daşnakstut» erməni-Azər-baycan münaqişəsində mesum rol oynayırdı. İqtisadi amil də mühüm səbəblərdən biri idi. Məsələ burasında idi ki, Bakının həm sənayesində, həm də ticarətində ermənilər aparıcı mövqə tutmağa can atırdılar, bu isə öz növbəsində yerli azərbaycanlı əhalinin maraqlarını sıxışdırır və onları Rusiyanın xüsusili himayəsində olan ermənilərdən iqtisadi asılılıq vəziyyətinə salırdı. Ermənilər isə müsəlmanları vəhşi və fa-natik xalq kimi qələmə verməkələ rus hökumətinin müsəl-manlara inamını zəiflədiridilər. Bu, ermənilərlə sübh şəraitində yaşamağa çalışan azərbaycanlıların narazılığına səbəb olurdu.

Bələliklə, 1905-ci ilin başlangıcında vəziyyət son dərəcə gərginləşmişdi. İstənilən anda milli və siyasi partlayış baş verə bilirdi. Fevralın 6-da Bakının mərkəzində erməni mau-zeçiləri tərəfindən Sabunçu sakini Ağarza Babayevin öldürüləsi belə partlayış detonatoru rolunu oynadı. Bundan az

əvvəl 1905-ci il yanvarın 12-də azərbaycanlı məhbusu (Ba-lağa Məmmədrzə oğlu) istintaqa aparan erməni konvoyu onu yolda öldürdü. Bu hadisələr vəziyyəti son həddə qədər gərginləşdirdi, şəhərdə atışma başladı. Polis və ordu fəaliyyətsiz idilər. Qətillər, qarətlər üç gün davam etdi. Senator Kuzminskinin məlumatına əsasən nəticədə 262 nəfər həlak oldu. Münaqişə Cənubi Qafqazın digər ərazilrinə də keçdi: İrəvan (20-21 fevral), Naxçıvan (may), Şuşa (iyun), Gəncə (15-18 noyabr), Tiflis (21 noyabr), Qazax (sentyabr), sonra yenə Bakı (avqust). Bu hadisələr haqqında məlumatlar Amerika alimi Tadeus Svyatoxovskinin kitabında verilir. Natamam məlumatlara əsasən bu hadisələr nəticəsində 158 azərbaycanlı və 128 erməni kəndi qarət edilib yandırılmışdı. Mənbələrdə ölenlərin sayı 3 mindən 10 minədək göstərilir. T.Svyatoxovski qeyd edir ki, «öldürülmüş azərbaycanlıların sayı ermənilərin sayından çox idir». Münaqişə qurbanı olan azərbaycanlıların dəqiqi sayı hesablamak çətin idi, çünki müsəlmanlar öldürülmənlərə bağlı hər şeyi gizlədir, ölürləri o saat dəfn edirdilər. Bir çox müəlliflər belə hesab edir ki, «müsəlmanlar ermənilərdən çox zülm çəkmİŞDİLƏR». Azər-baycanlılar zərər çəkmİŞ tərəf oldular, çünki özlərinin çox-dan hazırlanmış işlərini həyata keçirmək üzrə işi var qüvvələri ilə həyata keçirən yaxşı təşkil olunmuş erməni xumblarına (dəstələrinə) lazımı müqavimət göstərə bilmədiłər. Lakin dünya mətbuatında bu hadisələr guya vəhşi və fanatik mü-səlmanların əzdiyi xristian ermənilərə münasibətdə rəğbat göstərməklə işıqlandırılırdı. Lakin hətta Amerikanın erməni icması da öz nəşrlərində təsdiq edirdi ki, İrəvan və Eçməd-zində əsas zərər çəkənlər azərbaycanlılar olmuşdur. Yerli hakimiyəyt və hökumət qanlı toqquşmalar zamanı nəinki köməksizlik, həmçinin həm ermənilərə, həm də azərbaycanlı-lara qarşı fitnəkar mərhəmətlilik nümayiş etdirirdi. Məsələn, Bakıda, general-qubernator knyaz Nakashidze azərbaycanlı-lara qarşı mərhəmətlilik göstərirdi, elə buna görə də «Daş-

naksütün»un Bakı komitəsi tərəfindən ona ölüm hökmü kəsilmişdi. 1905-ci ilin mayında hökm yerinə yetirildi: Nakashidze qubernatorun ekipajına bomba atmış erməni terrorçularının əliylə öldürdü. Şuşada isə general-qubernator Qołosapov erməniləri müdafiə etdiyinə görə azərbaycanlılar tərəfindən ölümə məhkum edilmişdi.

Erməni-Azərbaycan münaqışısı göstərdi ki, ermənilər yaxşı hazırlanmış, əvvəlcədən silahlanmışdılar, Rusiyadan, Qərbi Avropadan və İrandan kömək alırdılar. Erməni-dəsnak təcavüzkarlarının silahlanmasında erməni milyonerləri Mantaşev, Saturov, Adamov və başqaları böyük rol oynadı. Azərbaycanlı əhalisi köməkdən və müdafiədən məhrum idi, silah yox idi və gözlonılmədən hücumlara məruz qalmışdı, bu səbəbdən də yaxşı təşkil olunmuş daşnak ordusuna ciddi müqavimət göstərə bilmirdi. Azərbaycanlılar təşkilatlaşmadılar və ermənilərin hücumlarına ayri-ayrılıqla cavab verirdilər. Azərbaycanlılar uzun müddət erməni millətçilərinin başlıca məqsədlərini başa düşmür və dərk etmirdilər. Silahsız azərbaycanlı əhalisi hökumətə ümidi bəsləyirdi. Hökumət isə ermənilərə çox zaman yaxşı münasibət bəsləyirdi. Çar hökuməti və daşnaklar arasındakı əməkdaşlıq hamiya məlum idi. Hətta Rusiya hökumətinin baş naziri P.A.Stolipin Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkova ermənilərə məhrəban münasibətinə görə tanə edirdi. Beləliklə, erməni-Azərbaycan münaqışısı nəticəsində müsəlmanların həmrəyliyi zərurəti yarandı. Bu isə azərbaycanlıların birləşməsi və onların fəaliyyətini əlaqələndirən, daşnaklara qarşı durmağa qabil olan partiyaların yaranmasına səbəb oldu.

4. Azərbaycanda siyasi partiyaların və ictimai hərəkatların yaranması

Rus-erməni birliyi simasında qorxulu bir təhlükəyə qarşı dura bilmək üçün Azərbacanda «Difai» adı ilə tanınan

gizli siyasi təşkilat yaradıldı. «Difai» Azərbaycan dilində «Dəf etmək»-«Qarşısını almaq» mənasını verir. Lakin bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən T.Svyatoxovski, İ.Bağirova onun adını «Müdafia» kimi tərcümə edirlər. Lakin erməni daşnaklarının hücumlarını dəf etmək, azərbaycanlıları qorumaq- bunların böyük bir fərqi yoxdur. «Difai»nın yaranma tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur: T.Svyatoxovski, M.Məmmədzadə, A.Balayev və başqları partiyanın 1905-ci ildə, İ.Bağirova, X.Məmmədov, S.Süleymanova isə 1906-ci ildə yaradığını göstərirler. «Difai»nın 1905-ci ildəki fəaliyyətini göstərən arxiv materialları yoxdur. Deməli partiya 1906-ci ildə yaradılmışdı. Məhz həmin dövrədə Şuşada və bütün Qarabağda, Naxçıvan və İravanda daşnak silahlı dəstələri-xumbların hücumu nəticəsində azərbaycanlı əhalinin çox hissəsi ziyan çəkmişdi. Bəzi Azərbaycan kəndlərində: Karxana, Soldaş və Mehirlidə əhalisi tamamilə qılıncdan keçirilmişdi, Malibzayı və Xankəndi kəndlərində isə qan tökülməsinin qarşısını almış olan rus kazaklarının gözləri qarşısında bütün azərbaycanlı qadın və uşaq doğranmışdı. 1906-ci ilin avqustunda Əhməd bəy Ağayev Şuşaya gəldi və şəhərin tanınmış, hörmətli adamlarının iştirakı ilə bir yığıncaq keçirdi. Əhməd bəy Ağayevin təşəbbüsü ilə «Difai» partiyası yaradıldı. Partiyanın mərkəzi komitəsi Bakıda yerləşirdi. Onun tərkibinə Əhməd bəy Ağayevin özü, Qarabey Qarabəyov, Məmməd Həsən Hacınski, İsabəy Aşurbəyov, Behbud Cavanşir və Niftalı bəy Behbudov daxil idilər. Mərkəzi Komitənin üzvlərindən bir qismi (Ə.Ağayev, Q.Qarabəyov, Aşurbəyov, M.Hacınski) eyni zamanda sosial-demokrat təşkilat olan «Hümmət»ə daxil idilər. «Difai»nın demək olar ki, Azərbaycanın bütün qəzalarında: Şuşada, Gəncədə, Zəngəzurda, Ağdamda, Bərdədə, Yevlaxda, Qarayagın və Cavanşırda komitələri mövcud idi. Demək olar ki, hər bir komitənin özünün silahlı drujinaları var idi. Ən böyük döyüş drujinası Şuşada idi. Onun tərkibinə 400 nəfər

daxil idi. Digər drujinalarda nisbətən az (50 nəfərdən 100 nəfərədək) adam var idi.

1907-ci ilin martında Gəncədə Cənubi və Şimali Qafqaz və Krim müsəlmanlarının qurultayı oldu. Orada difaiçilər də fəal iştirak etdilər. Yaradılmış Zaqafqaziya Müsəlman İttifaqının sədri vəzifəsinə keçmiş Dövlət Dumasının üzvü İsmayılov bəy Ziyadxanov seçildi. Qurultayda həm də Maku xanları və Krim tatarlarının lideri İsmayılov bəy Kasprinski iştirak edirdilər. Qurultay iştirakçıları daşnaklardan nümunə götürərək, terror yolu ilə Rusiya hökumətindən güzəstlər tələb etməyi qorara aldılar, çünki onlar erməni daşnaklarını azərbaycanlıların üstünə qısqırdan çar hökumətin millətlərarası münaqişənin əsas günahkarı hesab edirdilər. «Difai»nın sosial bazası müxtəlif idi: ziyalılar, tacirlər, ruhaniyələr, kəndlilər. Hətta «Difai»nın ən qüvvətli Gəncə təşkilatlarından birinən sədri Axund-Molla Məhəmməd Pişnamazzadə (Yelizavetpol kişi gimnaziyasının şəriət müəllimi) idi. Suşa komitəsinə doktor Kərimbay Mehmandarov, Ağdam komitəsinə əsasən Vladiqafqazda yaşayan Xasay Xan Usmayıev, o olmadığı vaxtlarda Zülfüqar bəy Haqverdiyev başçılığı edirdi. «Difai» «Daşnaksütün»a qarşı döyüş təşkilatı kimi yaransa da, öz fəaliyyətində digər məqsəd və vəzifələri də nazərdə tutdurdu. Bunlar partyanın Əhməd bəy Ağayev tərəfindən nəşr edilən «İşad» qəzetiндən əqədilmiş programında əks olunmuşdu. Məsələn, partyanın mühüm vəzifələrindən biri kimi xalqa təhsil vermək, savadsız kütlələri maarifləndirmək işi göstərilirdi. Eyni zamanda, «Difai» öz məqsədlərinin çatmaq üçün qanunsuzluğa yol verən və erməniləri müdafiə edən hökumət məmurlarına qarşı mübarizənin terrorcu metodlarından istifadə etməli olurdu. «Difai»nın programında deyildi ki, «Difai» ermənilərin milli torpaqlarımıza yiylənərək, xarabalıqlarımız üzərində öz məskənlərini salmalarına icazə verməyəcək. Bunun qarşısını almaqdən ötrü difaiçilər terror aktları həyata keçirildilər: məsələn, azə-

baycanlı əhaliyə qarşı xüsusi qəddarlılığı ilə seçilən, Azərbaycan kəndlərinin talan edilməsinə icazə verən, hətta bu işdə iştirak edən Şuşanın general-qubernatoru Qoloşapov və onun dəstərxanasının müdürü Klesinski, həmçinin Naxçıvan uezдинin naçalniki Engel öldürülmüşdü.

«Difai»nın programının agrar hissəsində elan edildi ki, torpaqlar zəhmətkeşlərə məxsus olmalıdır. Gördüyümüz kimi, partyanın sosial ideyaları da var idi. Son nəticədə partiya belə hesab edirdi ki, onun məqsədi — Qafqaz xalqlarının xoşbəxtliyinə nail olmaq və onlar arasında qardaşlıq münasibətlərini bərqrar etməkdir. 1909-cu ilə qədər (Əhməd bəy Ağayevin Türkiyəyə mühacirətindən qədər) «Difai» Azərbaycan xalqının müdafiəsi və qüvvələrinin birləşdirilməsi işində ciddi rol oynayırdı.

Çar hakimiyəti difaiçilərə qarşı repressiya tətbiq edirdi, partyanın yerli komitələrinin çoxu dağdırılmış, üzvləri həbs edilib, sürgün olunmuşdu. Lakin «Difai»nın fəaliyyəti bəzi mənbələrin fikrincə 1912-ci ilə, digərlərinə görə 1917-ci ilə qədər davam etmişdi. Sonralar bir çox difaiçilər 1911-ci ildə yaradılmış «Müsavat» partiyasına daxil oldular.

1905-ci ildə Gəncədə «Qeyrət» partiyası yaradıldı. O, «tatar sosial-federalçi inqilabçıların partiyası» adlanır, muxtarlıyyət və Rusiyanın federativ quruluşu ideyasını irəli sürürdü. Partiyaya Ələkbər bəy Rəsibəyov (hüquqsünas), A.Xasməmmədov (mülkədar, Yelizavetpol dairə məhkəməsində andlı iclaçı, Xəlil bəy Xasməmmədovun qardaşı) və Rüstəmbəyov başçılıq edirdilər. Bəzi mənbələr göstərir ki, «Qeyrət»in rəhbərliyinə Nəsibbəy Yusibbəyli də daxil idi. Partyanın əsas məqsədi «Qafqazın müsəlman əhalisinin çoxluq təşkil etdiyi rayonlarının muxtarlıyyəti ilə ayrılmış» idi. Partyanın fəaliyyəti 1908-ci ilə qədər davam etmişdi, lakin bəzi mənbələr qeyd edir ki, onun fəaliyyəti 1912-ci ildə də nəzərə çarpırdı.

1907-ci ilin mayında daha bir milli partiya – «Müda-

fiə» yarandı. O, Tiflisdə və Elizavetpol guberniyasının qərbində, Qazaxda və Borçalıda fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın yaradılmasında İbrahim bəy Vəkilov, Ağabəy Qiyasbəyov (milis praporşiki, müflislişmiş bəy), Hacı Kərim Saniyev (Dağkəsəmən məktəbinin müəllimi) və başqları iştirak etmişdilər. Partiyanın fəxri rəhbəri I Dövlət Dumasının deputati İsmayılxan Ziyadxanov idi. Bir çox tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, «Müdafia» sərf bəy partiyası idi. Lakin onun tərkibinə ziyahıllar da daxil idilər. Partiyanın müraciatində deyildirdi ki, o, «Difai» partiyasının programı ilə işləyəcək və müsəlmanların bütün içtimai işlərinə müdaxilə edəcəkdir. «Müdafia» mülkədar torpaqlarının kəndlilər arasında böülübürlülməsi, müsəlmanlar arasında içtimai birlilikin yaradılması, onların maarif və mədəniyyətinin qayğısına qalmaq kimi fikirlər irəli süründü. «Müdafia» 1908-ci ilə qədər mövcud oldu.

Azərbaycanda milli hərəkatın rəhbəri olmuş milli-demokratik «Müsavat» (Bərabərlik) partiyası 1911-ci ildə yaradılmışdı. Onun baniləri Məmməd Əli Rəsulzadə (Məmməd Əmin Rəsulzadənin əmisi oğlu), hümmətçilər Abasqulu Kazıimzadə, Tağı Nağı oğlu, Kərbəlayı Veli Mikayılov oğlu, Qulamzə Şərifzadə, Səid Musəvi, Yusif Ziya və başqları idilər. Partiyanın ideya rəhbəri olan Məmməd Əmin Rəsulzadə özü bu zaman siyasi mühacirətdə idi. Partiya qeyri-leqlə idil və 1917-ci ilin fevralına qədər gizli, ciddi maxfilik şəraitində işləmişdi. Partiyanın sıralarına ziyahıllar, fəhlələr, tacirlər, kəndlilər, xırda burjuaziya, kontor xidmətçiləri daxil idilər. «Müsavat»ın ilk programı 1912-ci ildə qəbul edilərək, kitabça şəklində çap olunmuşdu. Belə hesab edilir ki, onu Məmməd Əmin Rəsulzadə hazırlamışdı. Bu program, əsasən islami xarakter daşıyırıldı, yeni millətlər arasında fərq qoymadan bütün müsəlman xalqlarının birləşməsi, müstəqillik uğrunda mübarizə aparan müsəlman ölkələrinə maddi və mənəvi kömək göstərilməsi və s. kimi vəzifələr irəli süründü.

Lakin müsavatçıları panislamçı adlandırmaq da doğru olmazdı. Partiyanın Mərkəzi Komitəsi Bakıda yerləşirdi və nahiyyələrdə öz bölmələrinə malik idi. Bu bölmələrə də onlara tabe olan özəklər daxil idi. Programa uyğun olaraq, ildə bir dəfə MK öz işi haqqında konfransda hesabat verirdi. «Müsavat»ın 1917-ci ilə qədərki fəaliyyəti haqqında material olduqca azdır, çünki həmin dövrə partiya ciddi maxfilik şəraitində fəaliyyət göstərirdi. Yalnız o məlumatdır ki, 1912-ci ildə o, Balkan müharibəsi ilə əlaqədar intibahnamə (gizli vərəqə) buraxmışdı. Həmin vərəqədə Avropa ölkələri tərəfindən sixixdirilan Osmanlılılar müdafiə edilirdi.

1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətlə elan edilən əvvələ əlaqədar Məmməd Əmin Rəsulzadə mühacirətdən geri dönü və həmin vaxtdan «Müsavat»a rəhbərlik edir. Bu zaman onun siyasi baxışlarında döyişiklik baş verir. M.Ə.Rəsulzadə islam birliyinə nisbətən milli məsələnin üstünlüyünü qəbul edir. O, türk birliliyi tərəfdarı idi. O, yeni, xarici sözlərdən təmizlənmiş türk dili - «Yeni lisan» və türkərin milli dirçəlişi haqqında məqalələr yazar.

Azərbaycanda milli partiyalar yarandığı zaman artıq digər siyasi partiyalar - sosialist tipli təşkilatlar mövcud idi. Azərbaycanda ilk belə təşkilat 1901-ci ildə fəhlə hərəkatına siyasi xarakter vermek, gizli sosial-demokratik marksist dərnəklərin işini əlaqələndirmək və birləşdirmək üçün yaradılmış RSDFP-nin (Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyası) Bakı Komitəsi idi. 1903-ci ildə RSDFP-nin bolşevik və menşevik hissələrinə ayrılımasından sonra Bakı Komitəsi gah bolşevik fraksiyasına, gah da menşevik fraksiyasına birləşirdi. Onun tərkibinə əsasən qeyri-azərbaycanlılar - A.S.Yenukidze, V.Z.Ketsxveli, L.Qalperin, L.M.Knunyans, İ.F.Sturua, A.Eyzenberg və başqları daxil idilər. Həmin təşkilata daxil olan azərbaycanlılardan Məmməd Məmmədyarovun və Əsədulla Axundovun adını çəkmək olar. Bakı Komitəsi 5 rayona bölünmüş, rayon komitələri yaradılmışdı.

Təşkilat gizli şəraitdə işləyirdi. O, marksist ədəbiyyatının yayılması ilə məşğul olur, mühazirə və müzakirələr keçirirdi. Onun özünün inqilabi vərəqqələr, müraciətlər çap edən gizli «Nina» mətbəesi var idi. 1904-cü ilin sonlarına yaxın komitənin Gəncədə, Gədəbəydə, Şuşada öz təşkilatları var idi. O, sosialist cəmiyyətinin yaradılması, istehsal vasitələri üzərinde xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsi, istehsalın ictimailəşdirilməsi, insanın insan tərfindən istismarına son qoymulması kimi məsələləri özünün son məqsədi hesab edirdi. Bütün bunlar üçün isə inqilab etmək lazımlı gəlirdi. İngilabin hərəkətverici qüvvəsi isə proletariat hesab edildi.

1902-ci ildə Bakıda 17 yaşlı Məmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən «Müsəlman gənclər təşkilatı» yaradılmışdı. Bu təşkilatın məqsədi çarizmin müstəmləkə siyasəti ilə mübarizə aparmaq idi. Bu dərnək sosialist tipli idi, belə ki, fəhlələr arasında azadlıq və inqilab ideyalarını təbliğ edir, çarizmə qarşı inqilabi şərlər yarındı. Dərnək üzvləri azərbaycanlıların milli şüurunun oyadılması və milli dilin inkişaf etdirilməsinin özlərinin əsas məqsədi hesab edirdilər. Bu gənclər dərnəyi «Hümmət» təşkilatının yaradılması üçün təməl rolu oynadı. Bakı fəhlələrinin yaridan çoxunu təşkil edən azərbaycanlı fəhlələr inqilabi və sosial-demokratik işlə əhatə olunmamışdı. Müsəlman fəhlələri arasında iş aparmaq məqsədilə 1904-cü ildə Azərbaycan ziyalı-demokratları müsəlman dünyasında ilk sosial-demokratik təşkilat olan «Hümmət»i (Enerji) yaratıldılar. Bu təşkilat Azərbaycan dilində eyni adlı qəzet buraxırdı. S.M.Əsfəndiyev, Əsədulla Axundov, M.Ə.Əzizbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, M.H.Hacinski, H.Sultanov və başqları həmin təşkilatın üzvləri ili. «Hümmət»i Rusiya sosial-demokratlığında ilk vaxtlar marksizmi türk millətçiliyi ilə birləşdirən fenomen hesab etmək olar. «Hümmət»in şəhəri «El bir olsa, dağ oynadar yerindən» sözləri idi. Sovet tarixşünaslığında «Hümmət» RSDFP-nin Bakı Komitəsinin filialı kimi təqdim edildi. Lakin arxiv materialları

göstərir ki, üzvlərinin bir hissəsinin RSDFP-nin üzvü olmasına baxmayaraq, bir çox hümmətçilər RSDFP-yə daxil olmaqdan imtina etmişdilər. Bu səbəbdən, söyləmək olar ki, «Hümmət» uzun müddət ayrıca işləmiş, P.Caparidze və başqalarının dediyi kimi RSDFP-nin tərkib hissəsi olmamışdır. Hümmətçilər 1905-ci ildə İranda başlamış inqilabin iştirakçıları olmuşlar. M.Ə.Rəsulzadə 1909-cu ildə İrana mühacirət etmiş və orada «İrani-Nou» qəzetiçi çap etmişdir. 1906-ci ildən hümmətçilər həmçinin «Dəvət-Qoc» (Çağırış) və «Təkəmül», 1907-ci ildən «Yoldaş» qəzetiçilərini buraxmağa başlamışlar. 1907-ci ildə həbslər nəticəsində «Hümmət»in fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədi. 1920-ci ildə «Hümmət» digər sosial-demokratik partiyalarla: RSDFP-nin Bakı Komitəsi və «Ədalət»lə birləşərək, Azərbaycan Kommunist Partiyasını təşkil etdilər.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sosialist partiyalarından biri də eser partiyası idi. Rusiyada sosialist-inqilabçılar-eserlər partiyası 1902-ci ildə meydana çıxmışdı. Bakıda ilk eser dərnəyi 1903-cü ildə yaradıldı, 1904-cü ilin avvəllərində isə o qrup halında formalaşdı. Lakin bu qrup kiçik idi (1903-cü ildə cəmi 6 nəfər). Bakıda eser partiyasının yaranması 1905-ci ildə baş verdi. Bakı eserləri qeyri-azərbaycanlılar idi – V.Rizel, A.İvanov, M.Prokofyev, S.Rayeski. Bakı eserlərinin sosial bazasını fəhlələr, Xəzər donanmasının matrosları, toləbə gənclər təşkil edirdi.

Eserlərin programı çox hallarda sosial-demokratların ki ilə oxşar olsa da, onların fərqləri də mövcud idi. Eserlər sosial-demokratların xırda burjuaziya hesab etdiyi kəndlilərin maraqlarını müdafiə edirdilər. Onlar torpaqları kəndli icmalarının istifadəsinə verməyi, yəni «sosiallaşdırmağı» tələb edirdilər. Eserlər proletariatı yox, kəndliləri inqilabın hərəkətverici qüvvəsi hesab edirdilər. Çarizmə mübarizədə terrordan istifadəni qəbul edirdilər. Bakı eser təşkilatı da terror aktları həyata keçirən döyüş drujinəsinə malik idi. Eserlər

belə hesab edirdilər ki, milli məsələni konstitusiya vasitəsilə və federasiya daxilində birləşmiş milli dövlətlər yaratmaqla həll etmək mümkündür. Bakı eserləri özlərinin «Kavkazskoe slovo» (Qafqaz sözü) qızetini buraxırdılar. Eser təşkilatının Şuşada, Gəncədə və Zaqatalada filialları mövcud idi. Azərbaycanda milli eser təşkilatları olan «İttifaq» və «Əş-Şəms» (Günəş) da yaradılmışdı. «İttifaq»ın üzvləri R.Şərifzadə, M.Cuvarlınski, R.Məlikov idi. İttifaqçılar Bakı eserlərinin fikirlərini qəbul edir, məqsəd və maraqlarını ümmükmələq məqsəd və maraqları elan edir və sosialist şəyərlərdən istifadə edirdilər.

Azərbaycanın siyasi həyatında liberal təməyülli partiyalar da mühüm rol malik idi. Onların arasında ən əhəmiyyətli konstitusiyalı-demokratlar –kadetlər partiyası idi. Kadetlərin Bakı bölməsi 1905-ci ilin dekabrında meydana çıxmışdı. Lakin son formalaması 1906-ci ilin yanvarına təsadüf edir. Kadetlər belə hesab edirdilər ki, Rusiya konstitusiyalı və parlamentli monarxiya olmalıdır. Kadetlər üçün ideal dövlət quruluşu nümunəsi demokratiya və parlamentarizmin monarxiya üsul -idarəsi ilə uyğunlaşdığı İngiltərə idi. Bakı kadetlərinin bürosuna S.A.Vonsoviç, B.L.Baykov, M.F.Podışbyakin, K.S.Xatisov, Ə.M.Topçubaşov, Kaplan, M.Q.Əlibəyov, İs.Hacinski, S.Taqionosov, knyz Dadiani, İ.Səfərəliyev, Şifrin və b. daxil idi. Sosial tərkibinə görə kadet partiyasını burjuaziya və liberal çoxmillətli ziyanlıların nümayəndələri təşkil edirdi. Bakı kadetləri arasında milli quruluş məsələsində fikir birliliyi yox idi. Müsəlman konstitusiyalı partiyası özünü Ə.M.Topçubaşov tərəfindən şərh edilən programında yerli muxtarlıyyət verilməsini və qanunvericilik hakimiyyətində iştirak hüququ verən nümayəndəli iclasların olmasına tövbə edirdi. Bu isə Rusyanın federativ əsaslarla yenidən qurulmasının əsası idi. Ə.M.Topçubaşov Qafqazda qanunvericilik funksiyalarına malik Seymin yaradılmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

Azərbaycanda digər partiyalar da mövcud idi: sağlar, oktyabrçılar, ticarət-sənaye ittifaqı, Bakıda «Yakor» (lövber) təşkilatı tərəfindən təmsil olunan qaragırıuhu təşkilatlar və s.

Siyasi partiyaların fəaliyyətini ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, monarxiyalı çar rejiminin mövcudluğuna baxmayaraq, XX əsrin birinci onilliyinin əvvəlində Azərbaycanda ictimai-siyasi həyatın demokratikləşdirilməsi prosesini başlanmışdı. Partiyaların yaranması son nəticədə cəmiyyətin əsrlərdən bəri mövcud olan dayaqlarını dəyişmiş oldu.

Ədəbiyyat

1. Mir Mövsün Nəvvab. 1905-1906-ci illərdə erməni-müsəlman davası, Bakı, 1993
2. Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı, 1997, II c., 2001
3. Bagirova I. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Bakı, 1997
4. Seidzadə D.B. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. Bakı, 1991
5. Shawrov H.N. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам Bakı, 1990 (C.-P.1911), c.60.
6. Журнал «Наблюдатель», 1905, № 7, с.55-56
7. Отчет сенатора Кузьминского. СПб., 1907, с.78.
8. Русский Азербайджан, 1905-1920. Журнал «Хазар», 1990, №1, с.100-101
9. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1918-ci illər), Bakı, 1996, s.84
10. Rus Azərbaycanı. 1905-1920. «Xəzər» jurnalı, 1990, № 1, s.101.
11. «Kaspı» qəz., 1906-ci il , 3 yanvar, 12 sentyabr
12. Eldar Əzizov. «Difai». XX əsrin əvvəllerində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri. Bakı, 2009.

Dos. M.Q.Abdullayev

**V. XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNĐƏ
ŞİMALI AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAFI
(1900 – 1918-ci illər)**

1. Neft sənayesində təmərküzləşmənin güclənməsi
2. Sənayenin digər sahələri
3. Kənd təsərrüfatının vəziyyəti
4. Birinci Dünya müharibəsi dövründə ölkənin iqtisadi vəziyyəti

1. Neft sənayesində təmərküzləşmənin güclənməsi

XX əsr Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün çox uğursuz başladı. Rusiya sənayesinin inhisarçı kapitalizm mərhələsi daxil olmasından 1900 – 1903-cü illər dünya iqtisadi böhranının başlanması ilə eyni vaxta düşmüdü. Böhran Rusiyانın müstəmləkəsi olan Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmədi. Neft sənayesinin bütün sahələrində iqtisadi böhranın əlamətləri özünü göstərirdi. 1901-ci ildə neft hasilatı 671,2 milyon puda olmuşdusa, 1903-cü ildə bu rəqəm 596,6 milyon puda düşərək 11%-ə yaxın azalmış, qazma işləri 83 min sajendən 49 min sajənə enmiş, işləyən quyuların 45,5%-i dayanmışdı. Neft hasilatı və emalı ilə məşğul olan 170 şirkətdən 1903-cü ildə 153-ü fəaliyyət göstərirdi. Bakıda neft emal edən 78 zavoddan 1901-ci ildə 76-sı işləyirdi, artıq 1903-cü ildə çoxu öz işini dayandırılmışdı. Böhran təkcə neft ixracına öz təsirini göstərməmişdi. Bakıdan neft ixracı 1900-cü ildə 88 milyon puda çatmışdı. İri neft şirkətləri neft ixracını inhisara almaq uğrunda kəskin rəqabət aparırdılar. Hətta böhran illərində də iri neft şirkətləri neft satışından böyük gəlir götürürdülər. 1902-1904-cü illərdə “Nobel qardaşları” şirkəti 9,3 milyon manat, “Ba-

V mühazirə

ki Neft Cəmiyyəti” 1,5 milyon manatdan çox, Rus “Neft” şirkiyi isə 1 milyon manata yaxın xalis gəir olda etmişdi.

Iqtisadi böhran nəticəsində xırda və orta müəssisələrin iflasa uğraması neft sənayesində istehsalın təmərküzləşməsi prosesini gücləndirmişdi. Bakı üzrə neft şirkətlərinin 3,6%-ni təşkil edən 6 nəhəng şirkət (Nobel qardaşları birliyi, Mantaşov, Rotşild, Bakı neft cəmiyyəti, Xəzər - Qara dəniz birliyi, Rus neft istehsalı və maye yanacaq cəmiyyəti) Bakıda çıxarılan bütün neftin 50%-ni verirdi. Adı çəkilən ilk üç şirkət 1901-ci ildə Bakıda istehsal olunan neftin 25%-ni və ixrac edilən ağ neftin 40%-ni, Rusiyaya ixrac olunan neft məhsulların isə 70%-ni öz əlində cəmləşdirmişdi.

Neft emalı sənayesində də təmərküzləşmə prosesi gedirdi. 1900-cü ildə 6 iri emal zavodu ağ neftin 44%-ni, təkcə “Nobel qardaşları” şirkətinə məxsus zavodlar isə 22%-dən çoxunu istehsal edirdi. 1904-cü ildə 7 nəhəng zavod bütün ağ neftin 50,5%-ni verirdi.

XX əsrin əvvəllərində neft sənayesinə xarici kapitalın axını güclənmişdi. 1902-ci ildə Bakının neft sənayesində 39,4 milyon manat kapitalı olan 11 ingilis müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. 1904-cü ildə İngiltərə ağ neftə olan tələbatının 47,1%-ni, Fransa isə 71,1%-ni Bakının hesabına ödəyirdi. Ancaq ABŞ-in iri “Standart oyl” neft şirkəti ilə Bakı sənayeçilərinin 1904-cü ildə neft ixracı üzrə bağlaşıqları müqavilədən sonra dünya bazarlarında Bakı ağ neftinin xüsusi çəkisi getdikcə azalırdı.

XX əsrin əvvəllərində Rusiya bank kapitalı Bakı neft sənayesinə nüfuz etməyə başlamışdı. Birinci dünya müharibəsi ərefəsində Rusiya – Asiya bankı idarə heyətinin sadri Putilov “Lianozov və K^o” neft şirkətinin direktoru və “Nobel qardaşları” şirkətinin idarə heyətinin üzvü idi. Nobel, Mantaşov, Lianozov və başqaları Rusiya bankları və xarici banklarla sıx bağlı idilər. Eyni zamanda iri neft sənayeçilərinin dövlət aparatı ilə ittifaqı möhkəmlənir, dövlətin inhi-

sarlara təsiri güclənirdi.

Iqtisadi böhrandan sonraki durğunluq mərhələsində (1904 – 1907) Bakıda neft çıxarılması azalmaqdə davam edərək 610 milyon pudden 1907-ci ildə 476 milyon puda düşmüş, ağ neft istehsalı 40% azalmışdı. Bakıda 87 neft emali zavodundan cəmi 33-ü işləyirdi. Durğunluq dövründə neft sənayesində təmərküzləşmə prosesi daha da güclənmiş, neft çıxarılması, emali, daşınması və satışı "Nobel qardaşları", "Nobmazut", "Oyl", "Sell" inhisarlarının əlində cəmləşmişdi. 1907-ci ildə Bakıda cəmi 155 neft şirkəti var idi. Büttün buruqların 55%-i, neft hasilatının 66%-i 6 iri neft şirkətinin nəzarəti altında idi. 6 iri neft şirkətinə məxsus neft ayırma zavodları bütün ağ neftin 65%-ni, mazutun 59%-ni, sürtgülə yağılarının isə 75%-ni istehsal edirdi.

1910-cu ildə Rusiyada başlamış sənaye yüksəlesi Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının bəzi sahələrində canlanmaya səbəb olsa da, Bakıda neft istehsalını sabitləşdirmək mümkün olmadı. 1910-cu ildə 481 milyon pud, 1913-cü ildə 468 milyon pud neft çıxarılmışdı ki, sonuncu rəqəm 1901-ci ildəkindən 200 milyon pud az idi. 1910 – 1913-cü illərdə 84 neftsturma zavodundan 20-si bağlanmışdı və yalnız 30-u daimi istehsalla məşğul olurdu. Nəticədə həmin illərdə mazut istehsalı 186,7 milyon pudden 157,3 milyon puda düşmüş, ağ neft istehsalı 1914-cü ildə 1900-cü ilə nisbətən 43%-ə yaxın azalmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq mühərribə ərafəsində Rusiyada istehsal olunan neftin 83%-i Bakıda çıxarılırdı.

Neft sənayesində tənəzzülün əsas səbəblərindən biri bu sahəyə yeni müasir texnika və texnologiyaların tətbiq edilməməsi idi. İri kapitalist ölkələrinin neftçixarma sənayesində dərin nasoslar və kompressorlar kimi müasir texniki avadanlıqlardan geniş istifadə olunsa da, Bakıda neft keçən əsrin 80–90-ci illərindəki texnika ilə – jalonkalarla çıxarırlırdı. Neft sənayesində elektrik matorları və daxiliyanma mühərrikleri çox az tətbiq olunurdu. 1913 – 1914-cü illərdə

Bakıda neftin 4/5 hissəsi öz dövrünü keçirmiş buxar mühərrikləri vasitəsilə çıxarırlırdı. İri neft şirkətləri neft istehsalını süni şəkildə azaldaraq neft məhsullarının qiymətini qaldırmaqla (2- 8 dəfə) böyük qazanc götürürdülər. Nəticədə ölkədə yaranmış neft qılığı şəraitində təkcə Nobel qardaşları şirkətinin qazancı 1910-cu ildə 5,3 milyon manatdan 1913-cü ildə 15 milyon manata çatmışdı.

Mühərribə ərafəsində Rusiyada çıxarılan bütün neftin 62%-ni, ağ neft və mazutun 2/3-ni, sürtgül yağılarının isə hamısı 3 şirkət ("Oyl", "Sell", "Nobel qardaşları" inhisar birlilikləri) verirdi. "Oyl" inhisar birliliyinin tərkibində 1913-cü ildə yaradılmış "Tovuz" portland sementi istehsalı səhmdar cəmiyyətinə məxsus zavod ildə 5 – 6 milyon pud sement istehsal edirdi. Bakıda iri neft sənayeciləri içərisində Azərbaycan kapitalını tömsil edən M.Nağıyev və S.Əsədullayevə məxsus neft şirkətləri ildə 7 – 8 milyon pud neft çıxarırlılar. Bundan başqa, onların neftsturma zavodları və neft daşıyan gəmiləri də var idi.

Ümumiyyətlə, Bakı neftinin bir hissəsi Xəzər maye yanaq daşıyan donanma vasitəsilə daşınırırdı. Bu donanmanın tərkibində olan 134 gəminin 64-ü buxarla, 70-i isə yelkənlə hərəkət edirdi.

Birinci dünya mühərribəsi ərafəsində Azərbaycanın neft sənayesinə qoyulan kapitalın 2/3-nə yaxını "Oyl", "Sell" beynəlxalq inhisar birliliklərinə və "Nobel qardaşları" şirkətinə məxsus idi. Azərbaycanın neft sənayesi xarici kəpitaldan tamamilə asılı vəziyyətə salınmışdı.

2. Sənayenin digər sahələri

XX əsrin əvvəllərində neft çıxarılması və emali daxil olmaqla sənayenin əksər sahələrində istehsalın təmərküzləşməsi prosesi gedirdi. 1902-ci il məlumatına görə qeydə

alanın 2500-dən çox fabrik – zavod və kustar müəssisənin 183-nün hər birində 40-dan çox fəhlə işləyirdi. Nisbətən iri sənaye müəssisələrinin sayı azlıq təşkil etsə də, Bakı quberniyasında istehsal olunan 74,1 milyon manatlıq ümumi sənaye məhsulunun böyük hissəsi – 62,9 milyon manatı (83,3%) onların payına düşürdü. Bakı quberniyası üzrə bütün sənaye müəssisələrində çalışan 27.167 fəhlənin 75,1%-i və yaxud 20.389 nəfəri 40-dan çox fəhləsi olan müəssisələrdə cəmləşmişdi.

Qeyd etmək olar ki, 1900 – 1903-cü illər iqtisadi böhranı Bakıda və qəzalarda sənayenin dağ – mədən sahəsinə mənfi təsir göstərsə də, yüngül və yeyinti sənaye istehsalının inkişafına mane ola bilməmişdi.

Bakıda mexaniki istehsal sahəsində əsas yer tutan 13 iri maşınçayırma zavodu neft sənayesi üçün müxtəlif dəzgah və avadanlıqlar buraxırdı. Bu zavodların buraxdığı illik məhsulun ümumi dəyəri 3 – 4 milyon manatı ötüb keçirdi.

Iqtisadi yüksəlşə illərində “Qafqaz və Merkuri”, “No-bel qardaşları” səhmdar cəmiyyətlərinə, H.Z.Tağıyev, A.Dadaşov və başqalarına məxsus 12-dən çox gəmi təmiri zavodundan 2 mindən çox fəhlə işləyirdi.

Şimali Azərbaycanın qəzalarda da kapitalist sənaye sahələri inkişaf etməkdə idi. Gəncə quberniyasında 8 mis zavodu fəaliyyət göstərirdi. Simens qardaşlarına məxsus Gədəbəy zavodunda mis istehsal olunurdu. Filizçixarma sahəsində bir sira texniki yeniliklər tətbiq olunmuşdu. 1902-ci ildən Gədəbəy mis mədənlərində qazma işlərində elektrik enerjisi ağır əl əməyini sixıldırib çıxarırdı. Almazla qazma üsulu tətbiq edilmiş, Qalakənd çayı üzərində ikiturbinli elektrik stansiyası işə salınmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq iqtisadi böhran nəticəsində 1900 – 1903-cü illərdə mis filizi istehsalı 3,9 milyon puddan 3,2 milyon puda enmişdi. Üstəlik də 1906-ci ildə Moskvada missaflaşdırma zavodu tikildiyindən Qalakənd zavodu istehsalı dayandırılmışdı.

Hələ 1900-cü ildə “Simens qardaşları və K⁰” cəmiyyəti ilə “Voqau və K⁰” konserni arasında mis satışı üzrə bağlanmış müqavilədən sonra Azərbaycanın əlvan metallurgiya sənayesində inhisarlaşma prosesi başlanmıştı. Gədəbəy mis zavodu 1907-ci ildə yaradılmış Rusiya “Mis” sindikatının tərkibinə daxil edilərək 1917-ci ildək bu iri inhisarın nəzarətinə qalmışdı. Əlvan metallurgiyada inhisarlaşma mərhələsi buşa çatsa da, müharibə ərzəfsində mis istehsalı aşağı düşməkədə idi. Belə ki, 1914-cü ildə mis istehsalı 50% azalaraq 56 min puda düşmüştü və əridilməsi misin böyük hissəsi Rıtsiyanın mis prokati zavodlarına satılırdı.

“Simens qardaşları” cəmiyyəti Daşkəsəndə istehsal etdiyi bütün kobaltı Almaniya, İsvəç, Norveç və başqa ölkələrə ixrac edirdi.

Qaraağ və Naxçıvan qəzalardakı mədənlərdən ildə 15 min pud yaxın gümüş və qurğuşun filizi çıxarıldı.

1900 – 1917-ci illərdə neft sənayesini çıxmışla digər sənaye sahərinin inkişaf dinamikası haqqında tam təsəvvür yaratmaq üçün aşağıdakı cədvəli nəzərdən keçirək:

Cədvəl 1

Göstəricilər	İllər	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
Mis filizi çıxarılması, miylən pud	3,7	3,5	5,0	3,5	4,2	3,5	4,4	6,5	4,8	
Kükürd və mis kliçədanı çıxarılması, miylən pud			230	342,5	470	224,2	193	363,5	349	
Mis istehsalı, miylən pud	147,7	120,2	93,8	84,4	93,3	82,1	91,1	108,7	86,0	
Daş düz istehsalı, miylən pud	196	117,3	413,3	478,3	149,5	604,5	172,7	285	352,8	
Mahic istehsalı, miylən pud	0,87	1,1	0,62	0,68	0,57	0,62	0,85	0,67	0,73	
Xam ipək (barama) istehsalı, miylən manatlıq	2	2,2	2,5	2,2					4,2	
Balıq istehsalı, miylən pud		0,84	0,93	2,2	1,7	1,8	1,95			
Kürü istehsalı, miylən pud		53,7	43,2	39	33,4	26,8	24	19,4	17,5	
Sərab istehsalı, miylən vərə	1,35	1,19	2,0	2,07	1,83			1,74	2,22	2,55
Tütündən təbəkkə istehsalı, miylən pud	10,02	10,1	9	7,7	9,2	9,5	10,6	10,7	15,8	
Biyan kökü emalı, miylən ad				0,92	0,84	0,79	0,86	0,79	1,05	

**XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın iqtisadi inkişafı
(1900 – 1918-ci illər)**

V mühazirə

Göstəricilər	İllər	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917
Mis filizi çıxarılması, milyon pud		3,7	3,2	1,8	2,5	1,9	1,0	0,5	0,7	0,2
Kükürd və mis kolçedanı çıxarılması, min pud		210	277,3	293,2	326,5	303,5	252,1	474,2	924,3	213,6
Mis istehsalı, min pud		89,3	95,4	96,2	89,0	78,9	55,9	64,7	109,5	118,7
Daş duz istehsalı, min pud		367,9	386	545,5	610,8	391	456,2	201,1	368,4	344,9
Mahlıc istehsalı, milyon pud		1,3	1,7	2,1	2,7	1,8	1,84	1,1	1,1	0,6
Xam ipok (barama) istehsalı, milyon manatlıq						14,2		27,3		
Balıq istehsalı, milyon pud					7,7	12,8	6,6			
Kürü istehsalı, min pud		21,9	14,2	24,3	24,6	24	21	22,2		
Şərab istehsalı, milyon vedra		2,56	2,74	2,37	2,27	4,06	2,23			
Tütündən tənbəki istehsalı, min pud		14	14,4	15	15,6	12,3	12,4			
Biyan kökü emali, milyon pud		1,5	1,1	0,98	1,8	2,04	0,89	0,79	1,26	

Cədvəlin təhlili belə bir naticəyə gelməyə asas verir ki, Azərbaycanın metallurgiya, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin inkişaf sürəti sabit sociyyə daşımamış qısa zaman intervalında (1900-1917) artım meyllərini vaxtaşırı azalma meylləri əvəz etmişdi. Daş-mədən sənayesində kükürd və mis kolçedanı çıxarılması, daş-duz istehsalı, yüngül sənayedə mahlıc istehsalı nisbətən sabit inkişaf etmiş, xam ipok istehsalı 1900-1915-ci illər arasında 13 dəfədən çox 1900-1913-cü illərdə balıq istehsalı 10-12 dəfə, şərab istehsalı isə 3 dəfədən çox artmışdır.

1910-1914-cü illərdə Rusiyada xam pəyə olan tələbatın artması ilə əlaqədar Azərbaycanda yeni ipəksarıyan və ipəkəyirən müəssisələrin açılması nəticəsində iri ipək emali fabriklarının sayı 137-ni keçmişdir. 1915-ci ildə istehsal edilmiş 27,3 milyon manatlıq xam ipəyin 30%-ni ayrı-ayrı şirkət və səhmdar cəmiyyətlərə məxsus məhsusalar verirdi. Azərbaycanın pambıqtəmizləmə sənayesində onlarla şirkət və və səhmdar cəmiyyətə məxsus 100-dən çox zavod ildə orta hesabla 1,5 – 2 milyon (çox zaman hətta 2,7 milyon pud) mahlıc istehsal edirdi. Bu sənaye sahəsinə qoyulan kapitalın

80%-i milli burjuaziyyaya (H.Z.Tağıyev, Mahmudbəyov qardaşları və b.) məxsus idi.

Müharibə ərefəsində ölkəmizdəki 160-dan çox gön - dəri müəssisəsi ildə orta hesabla 100 min pudadək məhsul istehsal edirdi.

1900-1914-cü illərdə Azərbaycanda 1200-dən çox şərab, spirt və araq istehsal edən zavod hər il bağlarından yiğidi 5 – 6 milyon pud üzüm məhsulunun böyük hissəsini emal edirdi. Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda istehsal olunan şorabın üçdə birini, konyakın 45%-ni, pivənin isə 62%-ni Şimali Azərbaycan verirdi.

Müharibə ərefəsində, 1913-ildə Azərbaycanda tütün - tənbəki və papiros gilizi fabriki 40 min pud məhsul istehsal etmişdi.

Balıqcılıq və balıq emalı sənayesinin 70%-i azərbaycanlı sahibkarların (H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, M.Muxtarov, T.Səfərəliyev və b.) əlində idi. Balıqcılıq sənayesinin yüksəliş keçirdiyi 1913-cü ildə 34 milyon manatlıq dəyrində 12,8 milyon puddan çox balıq məhsulu istehsal olunmuşdu. Azərbaycanın balıq və kürü məhsulları Rusiya ilə yanşı, ABŞ, Almaniya, Fransa, Polşa və başqa ölkələrə ixrac edildi.

XX əsrin əvvəllərində ölkəmizin balıqcılıq sənayesində 30-dan çox şirkət və 7 səhmdar cəmiyyət fəaliyyət göstərirdi. Bütövlükdə balıqcılıq təsərrüfatı və balıq sənayesinə 24,5 milyon manat kapital qoyulmuşdu. Balıqcılıq da daxil olmaqla, Azərbaycanın yeyinti sənayesi kapital qoyuluşunun həcmində, məhsulun ümumi miqdarına və fəhlələrin sayına görə (təkcə balıqcılıqda 40 min nəfərdən çox işçi var idi) neft sənayesindən sonra ikinci yeri tuturdu.

Danışılan dövrə Rusiyada biyankökü emal edən 7 zavoddan 4-ü Azərbaycanda idi.

Kapitalist sənaye sahələrinin sürətli inkişafı şəhərlərin böyüməsinə və şəhər əhalisinin xüsusi çekisinin artmasına getirib çıxartmışdı. 1913-cü ildə Azərbaycanda yaşayan 2,5

milyon nəfərə yaxın əhalinin 580 mindən çoxu (24%-ə qədəri) şəhərlərdə yaşayırıdı. 1904 – 1913-cü illərdə Gəncə şəhərində əhalinin sayı 36,8 min nəfərdən 57 min nəfərə, Nuxanın əhalisi 29,7 mindən 42,6 minə, Şuşanınkı işə 33,1 mindən 42,7 min nəfərə çatmışdı. Şəhərtrafi qəsəbələrlə birlikdə Bakıda 300 min nəfərdən çox əhalisi yaşayırı ki, bu da ölkənin bütün şəhər əhalisinin 52%-ə yaxını demək idi.

Şəhər və qəzalarda maliyyə – kredit və bank fəaliyyətinin genişlənməsi nticəsində bu tipli müəssisələrin sayı artırdı. Azərbaycanda olan 34 bank müəssisəsinin 20-si Bakıda yerləşirdi. Milli kapitalın nümayəndələri olan H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev və b. təmsil olunduqları Bakı – ticarət – səhmdar bankının ilkin kapitalı 3 milyon manata bərabər idi.

Şimali Azərbaycanın daxili və xarici ticarətində Bakı limanı böyük rol oynayındı. 1912-ci ildə bu limanın ümumi mal dövriyyəsi 350 milyon puda çatmışdı. Dəniz yolu ilə Rusiyaya 300 milyon puddan çox neft məhsulları göndərilirdi. Azərbaycandan Rusiyaya pambıq, xam ipək, mis, şorab, balıq məhsulları aparılır, oradan işə neft sonayesi üçün avadanlıqlar, taxił, qənd, meşə materialları və s. götürürlərdi. Cənubi Azərbaycanın daxil olduğu İranla aparılan ticarət dövriyyəsinin illik dəyəri 20 – 25 milyon manata çatırdı və ixrac idxləri üstələyirdi. 1910 – 1915-ci illərdə Xəzər ticarət donanmasında 831 gəmi var idi ki, bunun da 261-i buxarla işləyirdi.

3. Kənd təsərrüfatının vəziyyəti

XX əsrin əvvəllərində aqrar sahədə də bir çox irəliləşmişlər baş vermişdi. Müharibə ərzəfsində 1,3 milyon desyatina çatan əkinə yararlı torpaq sahələrinin yarından çoxunda buğda, arpa və düyü, 12%-ində işə pambıq əkilirdi. 1903-cü ildə 60 milyon puda yaxın taxił məhsulları yigilmişdi. Bütün təsərrüfatların 10%-ni təşkil edən qolçomaq (kənd burjuazi-

yası) təsərrüfatlarında 1913-cü ildə 20 milyon pud (ölkə üzrə bütün taxiłın 1/3-i) taxił əldə edilmiş və bunun 15 milyon pudu bazarlara satışa çıxarılmışdı. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda hər desyatın torpaq sahəsindən orta hesabla 42 pud taxił götürüldürdü.

Bütün Cənubi Qafqazda istehsal edilən çəltik məhsulun 85%-dən çoxu Şimali Azərbaycanda becərilirdi.

Kənd təsərrüfatı istehsalının texniki təchizatının zəif olması, k/t maşınlarının kənardan götürülməsi, ixtisaslı mütəxəssislerin azlığı bu sahənin sürətli inkişafını ləngidən amillərin sırasına daxildirdi.

XX əsrin əvvəllərində aqrar inkişafın əsas xüsusiyyətlərindən biri istehsalın ixtisaslaşmasının daha da dərinləşməsi və müəyyən sahədaxili sturuktur dəyişikliyinin baş verməsi hesab oluna bilər. Belə ki, sənaye pambıqçılığının inkişafı 1900 – 1913-cü illərdə pambıq əkinin sahələrinin 5,5 dəfə artaraq 19 min desyatindən 105 min desyatina çatmasına gətirib çıxartmışdı. Pambıqçılıqda maşın və traktorlardan istifadə edilir və cərgəli əkin üsulu tətbiq olunurdu. Dənli və xüsusişlə texniki bitkilər əkinlərinin genişlənməsi yeni suvarma şəbəkələrinin yaradılmasını tələb edirdi. Bu dövrda Kür və Araz çayları üzərində 150-dək suvuran qurğu qurulmuş, Muğan və Mil düzündə 500 kilometr uzunluğunda suvarma arxi və kanalı çəkilmişdi. Rusiya sənayesinin mahlıcı artan tələbatını nəzərə alan hökumət orqanları pambıqçılıq təsərrüfatının genişləndirilməsində maraqlı idi. 1904-cü ildə Qafqaz pambıqçılığının birinci qurultayının Ağdaşda keçiriləsi bunu bir daha sübut edir. 1904-cü ildə Bakı və Gəncə quberniyalarında birlikdə cəmi 300 min puddan çox pambıq məhsulu götürülmüşdəsə, 1913-cü ildə bu rəqəm 4,5 milyon pudu ötüb keçərək 15 dəfə artmışdı. Məhz bu artımın hesabına 1910 – 1913-cü illərdə Azərbaycanda 8,2 milyon pud, ildə orta hesabla 2 milyon puddan çox mahlic istehsal olunurdu. 1914-cü ildə Cənubi Qafqazda istehsal edilən mah-

lətin 75,4%-i Şimali Azərbaycanın payına düşündü. Büttölkədə əldə edilən pambığın emalından gələn illik ümumi gəlir 31,2 milyona çatırdı. Pambıq satışında vasitəçilik edən möhtəkirlərin fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq məqsədilə 1909-cu ildən borc – kredit şirkətləri yaradılmağa başlanılmışdı. 1913-cü ildə Azərbaycanda 130-a yaxın kredit şirkəti və borc əmanat kassası fəaliyyət göstərirdi.

XX əsrin əvvəllərində ipakçılık kapitalist əmtəə istehsalının inkişaf etdiyi kənd təsərrüfatı sahələrindən birinə çevrilmişdi. 1888-ci ildə Azərbaycanda baramaçılıqla 1100-dən çox kənddə məşğul olurdular, 1914-cü ildə bu rəqəm 2200-ü ötmüşdü. Həmin il tut (çəkil) plantasiyalarının ümumi sahəsi 60 min desyatina bərabər olmuşdu. 1901-ci ildə Azərbaycanda cəmi 212 min pud barama əldə edilmişdi, 1914-cü ildə bu rəqəm 261 min pudca çatmışdı. Cənubi Qafqazda becərilən baramanın 81%-dən çoxunu Azərbaycan verirdi. Əldə olunan barama məhsulu yerli fabriklərdə emal edilirdi. 1910-cu ildə təkcə Gəncə quberniyasında 51 belə fabrik var idi. Bu fabriklərdə "Bianki – Dubin" sistemi maşınlarda barama həm böğülür, həm də qurudulurdu. Ancaq bu texnika aşağı növ baramanı (tompal və s.) emal etməyə imkan vermediyindən hər il Milan, Marsel, Lion və başqa şəhərlərə 2,4 milyon manatlıq 40 min pud barama və sap tullantısı ixrac edilirdi. Ümumiyyətlə, Şimali Azərbaycanda emal edilən baramanın ümumi dəyəri 5 – 6 milyon manata çatırdı.

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda tütünçülüklük təsərrüfatı da inkişaf etməkdə idi. 1900 – 1914-cü illərdə Azərbaycanda tütün əkininin ümumi sahəsi 238 desyatindən 587 desyatina qalxmış, tütün yarpağı yığımı isə 1900-cü ildə 24,5 min puddan, 1915-ci ildə 45 min 792 pudca çatmışdı. Tütün yarpağının cüzi hissəsi İran'a ixrac olunur, qalanı isə yerli fabriklərdə emal edilirdi.

1901 – 1913-cü illərdə Azərbaycanda üzüm bağlarının

ümumi sahəsi 23,7 min desyatindən 29 min desyatina çatmış, üzüm istehsalı isə 3,2 milyon puddan 6,2 milyon puda qalxmışdı. Üzüm bağlarının böyük hissəsi mülkədlərlərə və ayrı – ayrı şirkətlərə, cəmi 9%-i isə qolçomaqlara məxsus idi. Bu təsərrüfatlardan yığılan üzümün böyük hissəsi şərab zavodlarında emal edilirdi.

Maldarlıq kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri olaraq qalırdı. 1913-cü il məlumatına görə, ölkədə mal-qara və davarın sayı 5 milyon başı keçmiş, atların sayı isə 200 min başa çatmışdı. İri maldarlıq təsərrüfatlarının məhsulları (süd, ət, yun, dəri və s.) getdikcə daha çox əmtəə xarakteri daşıyırıldı. Maldarlıq təsərrüfatlarının 12-13%-ni təşkil edən 5 minədək varlı (mülkədar və qolçomaq) təsərrüfatda bütün davarın 60%-i cəmləşmişdi. Hər il əldə edilən 500 min pud yunun 300 – 500 min pudu ixrac olunur, hər il ölkədə 10 – 12 milyon manatlıq süd sağılırdı. Azərbaycanda hər il orta hesabla 300 mindən 750 min başa qədər mal-qara satışa çıxırlar, yerli və Rusiyadan gön-dəri müəssisələrinə hər il 600 mindən çox dəri satılırdı.

Azərbaycanda kəndli təsərrüfatlarının inkişafına mane olan əsas amillərdən biri torpaqsızlıq və torpaq azlığı idi. Belə şəraitdə əsas qızılım Şimali Azərbaycana Rusiyadan kəndlilərin köçürülməsini davam etdirirdi. 1900 – 1905-ci illərdə təkcə Baki quberniyasında köçürünlənlərə 44 min desyatın yararlı torpaq sahəsi ayrılmışdı. Halbuki burada torpaqsız kəndli ailələrinin sayı 16 min keçmişdi. Bundan əlavə 1870-ci il kənli islahati yarımcıq həyata keçirildiyindən sahibkar kəndlilərin çox cüzi hissəsi öz pay torpağını satın alıb, təsərrüfat yarada bilmədi. 1900-cü ildə 1 may qanununa və 1903-cü il 21 aprel Əsasnamasına uyğun olaraq dövlət kəndlilərinə icma torpaqları üzərində nəslü istifadə hüququ verilmişdi. Nəticədə bər kəndlilərin bir hissəsi, əsasən varlı kəndlilər və qolçomaqlar icma torpaqlarının böyük hissəsini öz əllərində cəmləşdirməyə başlamışdır.

Azərbaycan kəndində kapitalist münasibətlərinin və yeni təsərrüfat formalarının, qolçomoq və kəndlilər təsərrüfatlarının yaradılması yolunda əngəl olan feodal qaydalarının aradan qaldırılmışında çarizmin 1912 – 1913-cü il aqrar qanunları müəyyən rol oynamışdı. 1912-ci il 20 dekabr qanununa əsasən sahibkar kəndliləri bütün feodal mükəlləfiyyətlərdən azad edilirdiler. Onlar istifadədə olan pay torpağıni məcburi şəkildə satın alıb, özlərinin xüsusi mülkiyyətinə əvvərə bilərdilər. Bakı və Gəncə quberniyaları üzrə sahibkar kəndlilərinin mülkiyyətinə keçəcək 403 min desyatın torpağı görə dövlət mülkədarlara 10,2 milyon manat ödəməli, həmin pulu kəndlilər faizlə 28 – 56 il müddətinə dövlətə qaytarmalı idilər. 1913-cü il 7 iyul qanununa görə Zaqatala dairəsinin sahibkar kəndliləri feodal mükəlləfiyyətlərindən azad edilirdilər. Dövlətin bəy və keşkəl sahiblərinə birdəfəlik ödədiyi 284 min manat pulu kəndlilər 20 il müddətinə dövlətə qaytarmalı idilər.

Beləliklə, 1912 – 1913-cü illər aqrar qanunları ləng həyata keçirilsə də, Azərbaycan kəndində ictimai təbəqələşməni gücləndirmiş, qolçomoq və kəndlilər təsərrüfatlarının yaranması üçün müəyyən iqtisadi şəraiti təmin etmiş və kapitalist münasibətlərinin inkişafını sürətləndirmişdi.

4. Birinci Dünya müharibəsi dövründə ölkənin iqtisadi vəziyyəti

Şimali Azərbaycan birbaşa hərbi əməliyyatlar meydانına çevrilməsə də, Rusyanın qoşuluğu müharibə ölkəmizin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərməmişdi. Neft sənayesində mövcud olan durğunluq müharibə nticəsində böhranla əvəz olmuşdu. Qazma işləri 1914-cü ildəki 52 min sajendən 1917-ci ildə 24 min sajene düşmüştü. Odur ki, hökumət və iri neft şirkətləri “neft aqlığını” aradan qaldırmış üçün bütün qüvvələrini səfərbər etməli olmuşdular. Bakıda

1913-cü ildə 468 milyon pud neft çıxarılmışdısa, 1914-cü ildə bu rəqəm 431 milyon puda enmiş, müəyyən artım hesabına 1915-ci ildə 451 milyon puda, 1916-ci ildə 470 milyon puda qalxsa da, 1917-ci ildə yenidən aşağı – 402 milyon puda düşmüştü.

Qazma işlərinin azalması ilə yanaşı, istehsalın metal və avadanlıqlarla cəmi 30 – 50% hacmində təmin olunması, hasil olan neftin demək olar ki, hamisinin hökumət tərəfindən sabit qiymətlə satın alınması şəraitində neft şirkətlərinin bu sahəyə əlavə kapital qoymadan böyük gəlir götürməsi də neft sənayesində durğunluğu daha da dərinləşdirmişdi. Neft hasilatının demək olar ki, artmadığı şəraitdə 6 iri neft səhmdar şirkətinin ümumi gəliri 1913-cü ildə 2,7 milyon manatdan 1916-ci ildə 4,7 milyon manata çataraq 1,6 dəfədən çox artmışdı. Neft sənayesində çalışan 13 min nəfərdən çox qeyri-azərbaycanlı ixtisaslı fəhlənin orduya çağırılması və onların yerinə kənddən gölmiş yerli fəhlələrin tutması emək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu. Bakıda fəhlələrin sayı 1913-cü ildə 43 min nəfərdən 1916-ci ildə 48,6 min nəfərə çatmışdı. 1913-cü ildə neft sənayesi fəhlələrinin hər birinin payına orta hesabla 1090 pud neft düşürdü, 1916-ci ildə bu rəqəm 820 puda enmiş və deməli, əmək məhsuldarlığı 1,3 dəfədən çox azalmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq müharibə dövründə Rusiyada çıxarılan bütün neftin 80%-dən çoxu Azərbaycanın payına düşürdü.

Müharibə dövründə neft emalı üçün turşular istehsal edən 15 kimya zavodunun böyük hissəsi hərbi məhsullar (toluol, benzol) buraxıldı. 1916-ci ildə Bakıdakı 15 neft – yağ zavodunun 2-i, 9 yağ zavodundan isə 5-i işləyirdi. 1913-cü ildə neftçılık zavodlarında emal üçün 320 milyon pud neft verilmişdi, 1917-ci ildə bu rəqəm 225 milyon puda düşmüştü. Zavodlar bu qədər neftin yalnız 69,5 milyon pudunu emal edə bilmisdilər.

Müharibə illərində neft sənayesində istehsalın təmər-

küzləşməsi daha da güclənmişdi. Belə ki, 1915 – 1916-ci illərdə bütün çıxarılan neftin 38 – 40%-i 6 iri neft şirkətinin, neft emalı məhsullarının isə 33%-i 3 iri şirkətin payına düşdü. Bank kapitalının istehsala təsir gücünün artması nticəsində 1917-ci ildə əsas kapitalı 318 milyon manat olan 60 neft sənayesi müəssisəsi səhmdar – kommersiya banklarının nəzarəti altında idi.

Təsərrüfat dağımıqlığı şəraitində Azərbaycanda mis istehsali 1914-cü ildə 56 min puddan 1917-ci ildə 23 min puda düşmüdü.

Rusiya mis sindikatına daxil olan Gədəbəy misəritmə zavodunun məhsulları hərbi təyinathı üçün kimi dəmir yolu ilə ilk növbəda yola salınırdı.

Mührəbə illərində dövlət pambıqtəmizləmə, toxuculuq, gön-dəri və yeyinti sənayə sahələrini nəzarət altına almaq üçün bir sıra təşkilatlıq tədbirlərinə el atmışdı. 1915-ci ildə pambıq parça fabriklərini xammalla, xüsusilə mahlüclə təmin etmək, bu məhsul üzərinə vahid dövlət inhisar qiyməti qoymaq və s. kimi mühüm məsələlərin həlli ilə birbaşa məşğul olan Xüsusi Komitə yaradılmışdı. H.Z.Tağıyev hökmətlə bağladığı müqaviləyə əsasən onun toxuculuq fabrikleri təkçə 1915-ci ildə cəbhəyə 4 milyon arşın bez və 300 min arşın parusin parça göndərmişdi. Mührəbənin ilk illərində tənəzzülə ugramış ipək sənayesi 1915-ci ildə 27 milyon manat dəyərində 65 min pud xam ipək istehsal etmişdi. Xam ipək məhsullarının böyük hissəsi Rusyanın ipək – toxuma fabriklərinə satılmışdı.

Cəbhə üçün işləyən gön-dəri sənayesini xammalla təmin etmək üçün 1915-ci ildə yaradılmış Xüsusi Komitə Gənəcə və Bakıda gön-dəri tədarükü üzrə komissiyalar təşkil etmişdi.

Mührəbə dövründə tütün, spirtli içkilər və duz istehsali da dövlət inhisarına keçirilmişdi və cəbhənin ehtiyacları üçün işləyirdi. Şimali Azərbaycanda ümumi səfərbərlik ke-

çirməyən çar hökuməti çağırışçılar üzərinə xüsusi hərbi vergi qoymuşdu. Ancaq 1915-ci ildə arxa cəbhədə yaradılmış işlərde istifadə etmək üçün 50 mindən artıq azərbaycanlı gənc (18 – 23 yaş) səfərbərliyə alınmışdı. Nöticədə əmək qabiliyyətli kənd əhalisinin 30%-i təsərrüfat işlərində ayrılmışdı. Üstəlik qaramalın, xüsusilə atların hərbi işlə əlaqədar müsadirə edilməsi kənd təsərrüfatına ağır təsir göstərmİŞdi. Azərbaycan üzrə əkin sahələri 1913-cü ildə 910 min desyatindən 1915-ci ildə 620 min desyatın düşmüş, taxıl istehsali 50%, 1917-ci ildə mal – qaranının sayı 480 min baş, davarın sayı isə 500 min baş azalmışdı. Texniki bitkilərdən pambıq əkinləri 1914-cü ildə 104,3 min desyatindən 1917-ci ildə 37 min desyatın düşərək 3 dəfədən çox azalmışdı. Barama istehsali isə 1914-cü ildə 261 min puda çatlığı halda, 1917-ci ildə 130 min puda düşərək 2 dəfə azalmışdı.

Mührəbə əhalinin güzəranına da çox ağır təsir göstərmİŞdi. Mührəbə illərində Bakıda yaşayış üçün ən zaruri ərzaq məhsullarının (çörək, süd, ət, yumurta, yağı və s.) azi 300%, çoxu 520% bahalaşmışdı. Azərbaycanın Lənkəran, Şamaxı, Şuşa, Cəbrayıllı, Qazax və başqa qəzalarında ərzaq məhsulların bahalaşması bir yana, hətta çox zaman nəinki ət və qənd, hətta çörək də bazarдан yoxa çıxmışdı.

Bələ ağır şəraitdə bir tərəfdən Bakıya dəmir yolu ilə taxıl məhsullarının gətirilmesi yaribayarı azalmış, Bakıda iri qoşun hissələri yerləşdirilmişdi. Üstəlik Bakı şəhərinə Rusiyanın cəbhə rayonlarından hər gün yüzlərlə yaralı, sıkış gətirilir, qaçqınlar gəlirdi. Bunun nəticəsi idi ki, Bakı şəhərinin əhalisi 1913-cü ildə 338,5 min nəfər olduğu halda, 1915-ci ildə 407 min nəfərə çataraq 69 min nəfərədək artmışdı. Bu da şəhərdə ərzaq böhranını daha da dərinləşdirmİŞdi.

Bələliklə, XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələrində istehsalin təmərküzləşməsi prosesi güclənmiş, Birinci dünya müharibəsi başlayanadək sənayenin əksər sahələrində müəyyən irəliləyişlərə nail olun-

muş, kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf dinamikasında nisbi artım meylləri özünü göstərmış, kəndin kapitalistcəsinə inkişafı üçün müəyyən iqtisadi zəmin yaranmışdı.

Birinci dünya müharibəsi dövründə Şimali Azərbaycanın müstəmləkə səciyyəsi daşıyan iqtisadiyyatı dərin tənzəl və böhranla üzləşmişdi.

Ədəbiyyat

1. XX əsr Azərbaycan tarixi II c. Ali məktəblər üçün darslik. Y.B.Yusifov və T.T. Vəliyevin redaktorisilə // Bakı: 2004
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə, V cild, Bakı: 2001, I fəsil, III fəsil, §3.
2. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycan sənayesi və proletariati. Bakı: 1987
3. Vəliyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ipək emalı sənayesi. Bakı: 1977
4. Alikarov C.C. Нефтяные монополии в Азербайджане в период мировой войны. Bakı: 1974
5. İsmayılov M.A. Социально – экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Bakı: 1982
6. İsmayılov D.I. Русское крестьянство в Закавказье 30-е годы XIX – XX начало XX в. M.: 1982
7. Talibzadə İ.A. Azərbaycanda 1912-ci il aqrar islahatı. Bakı: 1965

müəl. K.T.Nəcəfova

VI. CƏNUBİ AZƏRBAYCAN 1828-1914-cü İLLƏRDƏ

1. Cənubi Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət.
2. Hakim dairələrin Azərbaycanda zülm siyaseti. Babilər hərəkatı.
3. 1905-1911-ci illər İran inqilabının başlanması.
4. Təbriz üsyani. Səttarxan.

1. Cənubi Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət

Türkmənçay müqaviləsindən sonra Cənubi Azərbaycanın inzibati quruluşu. 1828-ci il Türkmençay müqaviləsi ilə bir zaman bütöv bir ölkə olan Azərbaycanın iki imperiya arasında «parçala hökm et» prinsipi əsasında sərhəd xətti etnik-milli əsaslar üzrə deyil, siyasi mülahizələrə görə təyin edilməsi nəticəsində Azərbaycan xalqı öz tarixi boyunca ən ciddi siyasi, iqtisadi və mənəvi zərbə aldı, torpaqlarımızın sonrakı bölünmələrinin əsası qoyuldu. Müqavilənin şartlarında görə Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqları Rusiya çarının, indi Cənubi Azərbaycan adlandırılaraq ərazilərimiz isə Qacar xanədanının hakimiyyəti altına düşdü.

İrana qatıldıqdan sonra ölkənin dörd əyalətindən birini təşkil edən Azərbaycan əyalətinin ərazisinə ilk dövrlərdə cənubda Həmədən, cənub-şərqdə Zəncan və Qazvin mahalları daxil idi. Sonralar Azərbaycan əyalətinin inzibati sərhədləri daraldılmış və 1906-ci ilda qəbul olunmuş seçki nizamnaməsində bu əyalətə Təbriz, Urmiya, Xoy, Deyləmqan, Maku, Marağa, Binab, Miyandoab, Soucubaq, Dehxarqan, Mərənd, Əhər, Ərdəbil, Meşkin, Astara, Xalkal, Sərab, Miyana, Sainqala mahalları daxil edilmişdi.

Gülüstan müqaviləsindən sonra İran hökuməti Azərbaycan əyalətində Maku, Urmiya, Nəmin və Gərgər kimi güclü xanlıqları istisna etməklə, qalanlarını tamamilə ləğv etdi. Əyalətdə vali vəzifəsindən tutmuş vilayət hakimlərinə dək şəxslər mərkəzdən göndərilməyə başladı.

Fətəli şah zamanından başlayaraq Cənubi Azərbaycan «vəliəhdnəsin» (vəliəhd əyləşən yer), Təbriz isə «da-rüssəltənə» (səltənət evi) əhəmiyyəti daşıdığından bir növ ikinci paytaxt rolu oynayır və xarici diplomatik nüma-yəndələrin iquamətgahı burada yerləşirdi. Əyalətin idarə olunmasına rəhbərlik rəsmən vəliəhdin ixtiyarında idi. Adətən şahzadələr içərisindən təyin olunan valinin(qaiməqam) sərəncamında olan böyük idarəçilik aparatına Təbriz şəhəri bəylərbəyi, əyalətdə yerləşən nizami qoşun hissələrinin başçısı-əmir nizam, əyalətin maliyyə işlərinə nəzarət edən mustofi və digər dövlət məmurları, fərraşlar daxil idi. Yerlərdə bu idarəçilik aparatı nisbətən kiçik miqyasda tekrar edildi. Şahzadə və onun ətrafında toplaşan dövlət məmurları öz vəzifələrindən sui-istifadə edərək xalqı soyurdular. Yarım müstəqil Maku xanlığında isə bu zülm ikiqat ağır idi. Xanlıqda horbi-siyasi və inzibati-maliyyə işlərini öz əllərində cəmləşdirən yarımköçəri tayfa başçıları iri silahlı dəstələrlə xalqı qorxu içərisində saxlayır, əsl soyğunçuluqla məşğul olurdular.

Kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq. XIX əsrin 30-60-ci illərində Cənubi Azərbaycan əhalisinin əsas məşğulliyəti əvvəller olduğu kimi kənd təsərrüfatı, əkinçilik və maldarlıq idi. Təkcə kənd əhalisi deyil, şəhər əhalisinin də bir qismi əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq və kənd təsərrüfatının başqa səhələrində çalışırdılar.

XIX əsrin 30-60-ci illərində Cənubi Azərbaycanda təbii və qısmən suvarma osasında bugđa, arpa, çəltik və başqa dənli bitkilər əkilir, barama yetişdirilir, mum hazırlanır, müxtəlif meyvələr becərilirdi. 1837-1840-ci illərdə İranda olmuş rus zabiti İ.F.Blaramberqin söylədiyinə görə Azə-

baycanın Xoy mahalında becərilən pambıq İranda becərilən ən yaxşı pambıq növü hesab olunurdu. Təbrizlə Miyana, Mərend və başqa şəhərlər arasında yerləşən kəndlər meyvə bağları ilə zəngin idi. Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycan İranın ən məhsur taxılçılıq və meyvəçilik rayonlarından biri idi, əyalətdən taxilla yanaşı quru meyvələr də ixrac edildi. Marağa və Urmiya yüksək keyfiyyətli kişmiş istehsal edirdi. Əhalinin köçürü həyat sürən hissəsinin əsas məşğulliyəti maldarlıq idi. Əyalətin zəngin təbii yem bazası oturaq və yarımoturaq həyat sürən əhaliyə də maldarlıqla məşğul olmağa imkan verirdi. Heyvandarlıq məhsullarından yun, gəndəri və s. ölkə daxilində keçə, yəhər hazırlanması, xalça-palaz toxunması, şəhərlərdə nofis xalçalar, şal və s. istehsalında işlənirdi.

XIX əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycan şəhərləri öz orta əsr qiyafləsinin saxlamışdı. Şəhərlərin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan sənətkarlar ölkədə istehsal edilən əsas sənaye məhsullarının başlıca istehsalçıları idilər. Müharibədən sonra yaranmış nisbi dinclik şəraitində sənətkarlıq müyyəyen inkişaf imkanı qazandı. Lakin İran hökumətinin öz bazarlarının qapılarını İngiltərə, Rusiya və başqa Avropa dövlətlərinin üzünə açması nəticəsində axıb gələn xarici məllər yerli sənətkarların məhsullarını sıxışdırmağa başladı. Durmadan artan xarici məllər axını, əlbəttə, sənətkarlığın ən mühüm sahəsi olan toxuculuq üçün ağır zərbə idi. Parça, başlıca olaraq pambıq parça istehsal edən sənətkarların müflislişməsi nəticəsində 30-40-ci illərdə belə parçaların istehsalı azaldı. Lakin Təbriz və başqa şəhərlərdə istehsal olunmuş parçalar keçmiş ənənə üzrə qonşu Zaqafqazi-yada malik olduğu bazarı hələ itirməmişdi. Təbriz özünün yüksək keyfiyyətli yun və ipək parçaları ilə məhsur idi. Xalça, keçə, gəndəri kimi istehsal sahələri xarici məllərin rəqabəti ilə qarşılaşmadığı üçün inkişaf edirdi.

Cənubi Azərbaycan şəhərlərində orta əsrlərə xas olan

sex quruluşu qalmaqdı idi. Bütün İranda olduğu kimi, Azərbaycanda da emalatxanalarда adətən 2-3 sənətkar işləyirdi. Bununla yanaşı, daxili və xarici bazarada rəqibi olmayan malların istehsalı ilə məşğul olan sahələrdə, ləng də olsa irəliləmə prosesi gedir və muzdlu əməkdaşlı istifadə olunur, kapitalist istehsal üsulunun inkişafı başlayırdı.

Xarici kapitalın təsirinin artması və yeni sənaye sahərinin yaranması. Bütün XIX əsr ərzində İran dövlətinin Avropana dövlətlərinə bir-birinin ardıcınca güzəştə getməsi, onların xeyrinə müqavilələr bağlanması ölkənin yarımmüstəmləkəyə çevrilməsinə götrib çıxardı. Nəticədə İran iqtisadiyyatı birtərəfli istiqamətə yəndildi ki, burada da xarici kapital ağalıq etməyə başlıdı.

XIX əsrin II yarısından etibarən İngiltərə və çar Rusiyasının İrana iqtisadi təcavüzünün genişlənməsi nəticəsində ölkə sürətlə onların xammal mənbəyi və satış bazarına çevrildi. İranda ingilis və rus kapitalistlərinə bir sıra yeni güzəşt və imtiyazlar verildi. 1879-cu ildə İranda rus zabitlərinin rəhbərliyi ilə Rusiyadakı kazak polkları nümunəsində kazak polku, sonra isə briqadası yaradıldı ki, bu da ölkədə çarizmin nüfuzunun saxlanmasında mühüm amil idi. 1889-cu ildə ingilis baronu Reyter İranda bank («Şahənsəh» bankı) açdı, bir il sonra isə rus kapitalisti Polyakovla birlikdə ölkənin bütün maliyyə sistemini öz nəzarəti altına aldı. Az sonra Xəzər dənizində gəmi noqlıyyatı rus, şosse və dəmir yollarının çəkilişi isə bu iki ölkənin şirkətlərinin nəzarətinə keçdi.

1901-ci ildə İran hökumətinin ingilis şirkətinə verdiyi imtiyaz əsasında, İranın neft yataqlarının istismarını öz əlinə keçirmiş kapitalist D/Arsi İngiltərə-İran neft şirkətini yaradı (1909). İran hökuməti 1862-ci ildən başlayaraq ingilis kapitalistlərinə ölkədə teleqraf xətləri çəkilməsi sahəsində 1888-ci ildə isə rus kapitalisti Lianozova Xəzər dənizi hövzəsində balıqçılıq sahəsində əlverişli imtiyazlar vermişdi.

1890-ci illərdən başlayaraq İran İngiltərədən ölkənin cənub gömrük gəlirinin girov qoyulması şartı ilə 500 min funt-sterlinq, 1900-cü ildə isə çar Rusiyasından İranın şimal gömrük gəlirinin girov qoyulması şartı ilə 22,5 milyon manat miqdardında borc aldı.

Bütün bunların nəticəsində İran İngiltərə və çar Rusiyasından həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən asılı bir dövlətə çevrildi. İranın xalq təsərrüfatı müstəmləkə və asılı ölkələrə xas olan yeni xüsusiyyətlər kəsb etməyə başladı. İranın Ümumrusiya bazarına calıb olunması ölkədə bəzi sənaye sahələrinin inkişafına obyektiv olaraq müsbət təsir göstərirdi. Lakin bu asılı ölkələrə xas olan birtərəfli inkişaf idi. Kond təsərrüfatının yalnız xarici bazarda onun məhsuluna ehtiyac olan sahələri inkişaf edir, xarici bazarda təlabatı olan xalçaçılıq istisna olmaqla, sənətkarlığın digər növləri xarici sənaye mallarının rəqabəti nəticəsində tənəzzül edir, sənayenin əsasən xaricə ixrac edilən kənd təsərrüfatı mallarının ilk emalı ilə məşğul olan sahələri genişləndirdi.

Cəografi mövqeyinə görə Cənubi Azərbaycanda Rusiyadan nüfuz daha güclü idi. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı Rusiya bazarı ilə əlaqələrin səviyyəsindən və xarakterindən asılı idi. Rusiya bazarında, pambıq, xammal, boyaq maddələri, yun, gön-dəri, bağırşaq və s. kimi əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarına, həmçinin bəzi sənətkarlıq mallarına olan tələbat həmin sahələrin qismən inkişafına təkan verdi.

XIX əsrin II yarısından etibarən əsas məşğuliyyəti maldarlıq olan köçəri həyat sürən tayfaların həm İran dövlətinin təşəbbüsü, həm də ticarət əkinçiliyinin, xüsusilə pambıqçılıq kimi sahələrin gəlir verməsi Azərbaycanda tayfa və ellər içərisində oturaqlığa keçmək meylini gücləndirdi. Onların istehsal etdikləri yun, gön-dəri, bağırşaq və s. həm əyalətin daxilində ev sənayesində keçə, yəhər hazırlanmasında, xalça-palaz toxunmasında, şəhərlərdə nəfis xalçalar, şal, gön-

dəri və s. istehsalında işlənilir, həm də xammal şəklində Rusiya ixrac edilirdi.

Azərbaycan yenə də İranın əsas taxil bazalarından biri idi. XIX əsrin 90-ci illərindən başlayaraq Rusiya sənə-yesinin ucuz xammala olan tələbatı taxil, düyü ilə yanaşı, pambıq istehsalında da ciddi irəliləyiş yaratdı. Əsasən Urmiyada istehsal olunan tütün Təbriz və digər şəhərlərdə emal edildi. XIX ərin son rübündə Cənubi Azərbaycanda öz varlığıni davam etdirən əsas sənətkarlıq sahələrindən biri xalçaçılıq idi. Xalça-xalı istehsalı sənayenin kapitalist münasibətləri inkişaf etmiş ən başlıca sahəsi idi. Təbrizdə bir sırada kənd təsərrüfatı məhsullarının ilkin emalı üzrə xeyli müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Təbrizdə, Xalkalda və bəzi başqa şəhərlərdə istehsal edilən yun və ipək yaylıqlar, şal, yun, ipək, pambıq parçalar və digər toxuculuq məhsulları həm yerli əhalinin tələbatını ödəyir, həm də İranın başqa əyalətlərinə və digər ölkələrə ixrac olunurdu.

Sosial vəziyyət: agrar münasibətlər, Vergi sistemi, kəsbkarlığın başlanması. XIX ərin ortalarında Cənubi Azərbaycanda əhalinin sosial tərkibində nəzərə çarpacaq ciddi dəyişikliklər baş vermemişdi. Əyalət əhalisinin yenə də böyük əksəriyyətini kəndlilər təşkil edirdi. Şəhər əhalisi sənətkar, tacir, sənətkar şagirdi, ruhani təbəqəsindən və şəhər yoxsullarından ibarət idi.

Şəhərin imtiyazlı təbəqələrini ırsən müxtəlif vəzifə və mənsəblərə malik olan əsilzadələr-əyan və əşrəflər təşkil edirdi. Bu qəbildən olan iri torpaq sahibləri iqtisadi cəhətdən də güclü idilər və əsasən şəhərlərdə yaşayırdılar. Kənd təsərrüfatının xarici ticarətə əlaqəsi ona gətirib çıxarmışdır ki, sələmçi və varlı məmurlar öz kapitallarını sənaye müəssisələrinin yaradılmasına deyil, torpaq almağa sərf edir, nəticədə isə iri və orta ticarət burjuaziyası ilə feodal torpaq sahibliyi arasında güclü əlaqə yaranırdı. Torpaq üzərində mülkiyyət formaları, demək olar ki, elə XVII-XVIII əsrlərdəki

kimi idi. XIX ərin sonu-XX ərin əvvəllərində Azərbaycanda iri torpaq sahibləri arasında yüzlərlə və onlarla kəndi olan mülkədarlar var idi. Orta torpaq sahibləri ən çoxu 20 kənddə sahib idilər. Qalanlarının 5-6, əksəriyyətinin isə 2-3 kəndi vardı. Göstərilən dövrdə Cənubi Azərbaycanın iri torpaq sahibləri Tehran, Təbriz və digər şəhərlərdə yaşamaqla kəndlərini yerlərdə olan nümayəndələri – mübaşir, kəndxuda, başqa məmurlarla idarə edirdilər.

Əksərən torpaqsız olan və başqa istehsal vasitələrinə qismən malik kəndli əkin üçün sahəni feodaldan paydarlıq icarəsi əsasında icarəyə götürürdü. Kəndli çatışmayan digər istehsal vasitələrini (su, iş heyvanı, aləti, dənlik toxumu) feodaldan almış olurdu. Bunları hansı tərafın vermasından asılı olaraq məhsul bölgüsü aparılırdı. Bundan əlavə, mülkədarlar kəndlinin malik olduğu bütün gəlin mənbələrindən müəyyən faiz alırlılar. Kəndli öz əməyindən başqa heç bir şeyə sahib olmadıqda isə, torpaq sahibi məhsulun 70-85%-ni götürürdü.

Kəndli icarə haqqından başqa, mülkədərə əlavə vergilər verir, onun üçün ənənəvi feodal mükəlləfiyyətlərini də daşıyırırdı. Məsələn, istifadə etdiyi ev üçün müəyyən mablag, təsərrüfatının müxtəlis sahələrindən məhsulla pay(toyuq, yumurta, yağ və s.) vergisi verir, biyara işləyir və başqa mükəlləfiyyətlər daşıyırırdı. Bunlar torpaq rentasının bir hissəsinə, bir çox hallarda isə kəndlinin zəruri əməyinin müəyyən qismini əhatə edirdi. Torpaq sahibləri «biyar» mükəlləfiyyəti əsasında kəhrizlərin, mülkədar malikanələrinin təmirində, az hallarda tarla işlərində kəndlinin havayı əməyindən istifadə edir, «barkərdə» əsasında isə biçilmiş taxili, samani, otu istədikləri yerə daşıtdırır, həmin mükəlləfiyyətləri taxil və ya pulla da əvəz edə bilirdilər.

Kəndlilərin torpaq sahibləri tərəfindən istismarı onların kəndlərdəki nümayəndələri (mübaşir, kəndxuda, pakar və s.) tərəfindən çox ağır şəkildə həyata keçirilirdi. Cənubi

Azərbaycanın elə yerləri var idi ki, orada feodal asılılığı təhkimçilik dərəcəsinə yaxınlaşırı. Maku və Qaradağda iri torpaq sahibləri həbsxanaları, qoşun hissələri və cəza dəstələri vasitəsi ilə asılı kəndlilər üzərində qeyri-iqtisadi məcburiyyət həyata keçirir, ən vəhşi cəza tədbirlərini (qulaq, əl kəsmək, çubuqla döymək və s.) tətbiq etməkdən və hətta, kəndlili öldürməkdən belə çəkinmirdilər.

XIX əsrin son rübündə bir neçə dəfə yeni əhali sayımı keçirməyə təşəbbüs göstərilsə və 1890-ci ildən kadastr tərtib olunsa da, dövlət əhalidən vergiləri və digər maliyyə ödəmələrini yenə də köhnə qayda ilə-XIX ərin 30-cu illərində tərtib edilmiş vergi siyahıları əsasında toplayırdı.

İran məsruto inqilabı (1905-1911-ci illər) ərefəsində Cənubi Azərbaycanda kəndlilərdən alınan vergilər 10 dəfədən çox artırılmışdı. Nəticədə Cənubi Azərbaycandan Rusiyadan içərilərinə (Bakı, Tiflis, Petrovski və başqa şəhərlərə) iş dalınca - kəsbkarlığa gedənlərin sayı ildə 50 min nəfərdən 80 minə nəfərə çatmışdı. 1903-cü ilin məlumatına görə, Bakıda Cənubi Azərbaycandan gəlmış işçilərin sayı yerli işçilərin 22 faizə qədərini təşkil edirdi.

2.Şah üsuli-idarəsi və yerli feodalların Azərbaycanda zülüm siyasəti. Babilər hərəkatı

Xarici kapitalın ağıalığı, sosial zülm, dövlət məmurlarının yerlərdəki özbaşınlığı, xalqın böyük narazılığına səbəb olurdu. Vəliəhdin iqamətgahının Cənubi Azərbaycanda yerləşməsi bir tərəfdən vilayətin ölkə miqyasında xüsuslu mövqeyə malik olmasına şortləndirədə, başda vəliəhd olmaqla, əyalətin müxtəlif inzibati orqanlarına təyin olunmuş şahzadələr öz ad, məqam və malik olduqları ixtiyardan istifadə edərək xalqı daha qəddar bir istibdadla incidirdilər. Azərbaycan valisi və onun ətrafına toplaşan məmurlar tərəfindən özbaşına artırılan vergilər xalqı fəlakətli bir vəziyyətə gətirib

Cənubi Azərbaycan 1828-1914-cü illərdə

çıxarmışdı. Beləliklə, həm yerli xanların, həm də hakim sülalənin Azərbaycanda zülm siyasəti-əhalinin müxtəlif təbəqələri içərisində narazılığın artmasına, kütləvi həyacan və çıxışların baş vermasının səbəb olurdu.

XIX əsrin 30-cu illərinin sonu – 40-ci illərdə Təbrizdə bir neçə antifeodal həyəcan və çıxışlar baş verdi. Bunların ən geniş yayılanı babilər hərəkatı idid. Babilərin əsas tərkib hissəsini xırda tacirler, sənətkarlar, ruhanilərin aşağı təbəqəsi və kəndlilik təşkil edirdi. Hərbçilər və yuxarı təbəqələr içərisində babililik talimini müdafiə edən qüvvələr var idi. Babilər hərəkatı 1844-cü il mayın 12-də özünü sonuncu imam Mehdi ilə xalq arasında vasitəçi-bab (ərəbca qapı) elan etmiş Seyid-əli Məhəmmədin adı ilə bağlıdır. Babın*ardicilları isə babilər

* Seyid Əli Məhəmməd 1819-cu ilin oktyabrında Şirazda pambıq-parça ticarəti ilə məşğul olan xırda tacir ailəsində anadan olmuşdur. Əvvəl ailə əmənəsinə davam etdirib ticarətə məşğul olan Seyid Əli təzliklə xalq arasında böyük nüfuzlu malik olun «Şeyxi» təriqətinin tərsəfdarı kimi tanınır. Karabəlada bərqrar olmuş bu təriqətdə başlıca ideya-imam Mehdiinin zühr edəcəyi və yerində bütün haqsızlığını son qoyacaq, ədalətli birpərəcəyi haqqında fikirlər onun ətrafında coxlu şagirdlərin və ardıcılının toplanmasına səbəb oldu. Təriqətin son başçısının Şeyx Kazımın vəfatından (1843) sonra ona başçılıq etmiş, xalqa haqiqətlərin qatdırılmasında özünə sonuncu imam Mehdi ilə xalq arasında vasitəçi elan etmiş və 1844-cü ildən «Bab» ləqəbini götürərək bayan etmişdir ki, əsas vasitəsi əhalini imam Mehdiinin zühr etməsinə hazırlamaqdır.

Babiliyin əsas ideyaları onun 1847-ci ildə Maku qalasında həbsdə olarkən yazdığı «Boyan» kitabında öz əksini tapmışdı. İranın tarixində yeni eranın başlandığını elan edən Bab yeniyaradacaq comiyıştda borabəllik, ədalət saxsiyyətin toxunulmazlığını elan edir, öz fikirlərində comiyışın kasib və orta təbəqələrinin (tacir sənətkar, kəndlilər) arzularını oks etdirirdi.

Əvvəl İsfahandan Makuşa, oradan isə Urmiya yaxınlığında Çehrik qalasına sūrgün edilən Bab dəfələrlə in xadimlərinin mühakiməsinə verilmişdi. Bu məhkəmələr onu ruhi xəstə hesab etmiş, çubuq cəzasına və həbs məhkum etmişdi. Şah həkimiyəti əhalinin psixoloji və dini əshəl-ruhiyəsini nəzərə alaraq Baba və onun tərəfdarları qarşı cəhiyyatla mübarizə aparırdı. Məhəmməd şah hesab edirdi ki, nə qədər ki, Babın tərəfdarları ilə şia ruhaniləri arasında mübarizə gedir hərəkat hökumət üçün təhlükə yaratır. Lakin babilər əşyəninin başlanması və hərəkatın ətraf azırların genişlənməsindən sonra Təbrizdə keçirilən şərit məhkəməsi onu iddia etdi edərək ölüm cəzasına məhkum edir, 1850-ci il 1 iyulun 19-da Seyid Əli və ən yaxın məsləkəsi olan Ağa Məhəmməd Əli ilə birlilikdə edən edilmişdi.

adlanırdı. 1847-ci ildə Zəncanda sənətkar, xırda tacir və şəhər yoxsulları yerli hakimə qarşı çıxmış və onu şəhərdən qovmuşdular. 1848-ci ildə Təbrizdə şəhər yoxsulları və sənətkarların çıxışları baş verdi. 1849-cu ildə Zəncanda babilər üsyana qalxdı. Şəhərdə babilərin sayı 15 minə çatırdı. Üsyanaya Babın ən yaxın məsləkdaşı Molla Məhəmməd Əli rəhbərlik edirdi. Onun rəhbərliyi altında vaxtında ehtiyat tədbirləri görülmüş, gizli şəkildə şəhərdə könüllü dəstələri, silah, sursat və ərzəq ehtiyatı yaradılmışdı. Üsyanın başlanması üçün bəhanə Molla Məhəmməd Əlinin xidmətçilərindən birinin tutulub zindana salınması oldu. Özünün növbəti hədəf olduğunu yaxşı bilən Molla Məhəmməd Əli həbs olunan adəmin azad edilməsi haqqında göstəriş verdi. Babilər silahlanaraq dərhal zindanı mühasirəyə aldılar. Qubernatorun onlara qarşı göndərdiyi qoşunları dəf edən babilər şəhərin əsas məhəllələrini ələ keçirib istehkamlar qurdular. Əks mövqeyi müdafiə edən adamları öldürüb əmlakını yandırdılar. Şəhər iki hissəyə bölündü. Babilərin sayı ətraf kəndlərin əhalisi hesabına xeyli artdı. Qəlebədən ruhlanan Molla Məhəmməd Əli müridlərdən təşkil olunmuş dəstələr arasında nizam-intizamin möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlər görür, etibarlı adamlardan ibarət qərargah yaradır, hərbi rəislər təyin edirdi. Qısa məddət ərzində babi dəstələri hərbi cəhətdən idarə olunan nizami dəstələrə çevrildi. Üsyançıların mütəşəkkil qüvvəyə çevrildiyini görən Zəncan qubernatoru kömək üçün paytaxta müraciət etdi. 1849-cu il mayın 27-28-də iki ardıcıl hücumdan sonra babilər şəhər qalasını tutduqlar. Saray tarixcisinin verdiyi məlumatə görə babilər şəhərdə 84 möhkəmləndirilmiş səngər qurmuşdular. İyunun əvvəlində şəhəri mühasirəyə alan hökumət qüvvələri babilər tərəfindən dəf edilərək geri çəkilməyə məcbur oldular. 1850-ci ilin dekabrında 30 minlik şah qoşunu və feodal dəstələri Zəncanı yenidən mühasirəyə alaraq hər tərəfdən hücuma keçdiłər. Üsyançıların çoxu həlak oldu. Onun başçısı Mə-

həmməd Əli isə yaralandı və üç gün sonra vəfat etdi. Şəhərdə qalan 300 nəfərəqədər üsyançı daha 5 gün vuruşudan sonra şəhəri tərk etməyə imkan vermək şərti ilə mübarizəni davam etdirənə razı olduqlarını bildirdilər. Bu təklifi qəbul etmələri haqqında Qurana and içmiş Şah ordu başçıları silahı yerə qoyan üsyançıların hamisini qırdılar. Beləliklə, 1850-ci il dekabrın sonunda Zəncan üsyanı yatrıldı. Şəhərdə qalmış babilər 1851-ci ildə yenidən üsyan qaldırmağa cəhd göstərələr də, hökumət qoşunları onun ətraf ərazilərə yayılmasının qarşısını aldılar və üsyan tezliklə amansızlıqla yatrıldı.

Zəncan üsyanı ilə eyni vaxtda Yəzddə Seyid Yəhya Dərəbinin başçılığı ilə qalxan üsyan da müvəffəqiyətsizliyə uğradı. Təbersiddə, Yəzddə və digər yerlərdə başlayan pərakəndə üsyanlar yatrıldı. 1852-ci ildə babilər saha qarşı süqəsd təşkil etdilər və onu yaraladılar. Bu hadisə ölkə miqyasında babilərin kütləvi şəkildə edamlarının başlanmasına səbəb oldu. 1848-1852-ci illərdə bütün İranda babilər məğlub edilsə də, Cənubi Azərbaycanda babilik tərəfdarlarının sayı daha da artırdı. Əhalinin bütün narazı hissələrinin babiliyə rəğbəti güclü idi və şah hökuməti onun qarşısını ala bilmədi.

İranın və Cənubi Azərbaycanın böyük ərazisini əhatə edən və geniş xalq kütlələrinin antifeodal mübarizəsi olan Babilər hərəkatı dini xarakter daşısa da, özünün sosial və siyasi əhəmiyyətinə görə XIX əsrin ortalarında baş vermiş və ən iri xalq hərəkatları-Hindistandakı sipahilar üsyanı, Çindəki taypinlər hərəkatı ilə eyni sıradə durur. Babilər üsyanı İran, o cümlədən Cənubi Azərbaycan əhalisinin yaxşı ictimai qaydaların yaradılması uğrunda qötü mübarizəyə həzir olduğunu əyani olaraq göstərdi. İlk antifeodal çıxış olan babilər hərəkatı hökuməti məcbur etdi ki, özünün daxili siyasetinə yenidən nəzar salsın, iqtisadiyyatı, ordunu və dövlət idarəciliyini modernləşdirsin. Üsyan həmcinin İran maarif-pərvərlərinə, o cümlədən ortadoksal ruhani'lərə da öz müsbət təsirini göstərdi, geləcəyin bir çox inqilabçılarını yetişdirdi.

3. 1905-1911-ci illər İran inqilabının başlanması

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ilk xalq çıxışları. Xarici kapitalın ağılığı, sosial zülm, dövlət məmurlarının yerlərdəki özbaşnalığı geniş xalq kütłələri içərisində narahızlığı səbəb olurdu. Ölkədə vaxtaşırı baş verən təbii fəlakətlər(quraqlıq, çeyirtkə basqını, epidemiyalar və s.), möhtəkirler tərəfindən süni surətdə yaradılan ərzaq qılığı istər şəhər, istərsə də kənd yoxsulları içərisində həyəcanları son dərəcə artırırdı. XX əsrin əvvəllərinə doğru bütün ölkədə sosial ziddiyyətlər olduqca kəskinleşmiş, əyalət, vilayət və mahallara başçılıq edən məmurlara qarşı çıxışlar baş vermişdi. 1870-1871, 1880-ci quraqlıq illərində bütün İranda acliq baş verdiyi zaman Cənubi Azərbaycan əhalisi taxıl möhtəkirliyinin artmasına etiraz olaraq ayağa qalxdı, 1881-ci ildə isə valini əyalətdən qovdu. Bu hadisədən sonra Təbriz və başqa şəhərlərdə baş verən an böyük çıxış «Tənbəki üşyanı» adı ilə məhşur hərəkatdır ki, bu da İran xalqlarının, xüsusilə də Azərbaycan xalqının, imperializmə qarşı ilk çıxışı olmaqla onun siyasi mübarizəyə qoşulmasında mühüm rol oynamışdır.

1891-ci il martın 9-da Nəsrəddin şah bütün İranda tübünlər almaya, satmaya və emal etmək üçün ingilislərə konsessiya verilməsi barədə müqavilə imzalayıv və bunun müqabilində şirkət əldə edəcəyi qazancdan ildə İran hökumətinə cüzi bir məbləği – 15 min funt-sterlinqi ödəməyi öhdəsinə götürürdü. İranın bir çox mühüm şəhərlərində şirkətə maxsus idarələr təşkil edən ingilislər Hindistandan və digər müstəmləkə ölkələrindən işçi, qulluqçu adı ilə dəstə-dəstə öz təbəələrlərinə gətirməyə başladılar ki, bu da həmin sahədə çalışın sahibkar, tacir, kəndli, sənətkar və fəhlələr arasında həyəcanın artmasına səbəb oldu, heç kəs öz tübünlərini ingilislər

Cənubi Azərbaycan 1828-1914-cü illərdə

satmağa razı olmadı. Buna cavab olaraq 1891-ci ilin ortalarında ingilis şirkəti İran hökumətinin razılığı ilə tübünlərinin və emalının yalnız bu şirkətə məxsus olduğunu bildirdi. Buna cavab olaraq, 1891-ci il avqustun 19-da Təbriz əhalisinin böyük əksəriyyətinin imzası ilə şaha göndərilən petisiyada tübünlərin və tənbəki inhisarının ləğv edilməsi tələb olundu. Təbriz bazarı bağlındı, 20 min adam silahlanaraq hərəkata qarşı baş verə biləcək har hansı hadisəyə müqavimət göstərmək üçün hazır vəziyyətdə dayandı.

Təbrizin ardınca Şiraz, İsfahan və Məshəddə şirkətə qarşı kəskin çıxışlar baş verdi. Tehranın özündə inhisarın ləğv edilməsi tələbi ilə əhali 1892-ci il yanvarın 4-də şah sarayına hücum etdi. Bütün bunlar şahı məcbur etdi ki, 1892-ci il yanvarın 5-də Talbotla bağlanmış müqavilənin ləğv olunduğunu rəsmən elan etsin. İrana gəlmiş ingilis məmurları ölkəni tərk etməyə məcbur oldular. İranda ilk antiimperialist çıxış olan bu hərəkatda Cənubi Azərbaycanın ticarət burjuaziyası, sənətkarlar, ruhanılar, digər tabaqələrin nümayəndələri də iştirak edirdilər. Xarici kapitalın və yerli irtica qüvvələrinin ağılılığını qarşı çevrilmiş «Tənbəki üşyanı» İranda və Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının ilk və çox təsirli mərhələsini təşkil etmiş və xalqın siyasi, mili şiurunun oyanmasına güclü təkan vermişdi.

Hələ XIX əsrin sonlarında Tehranda və başqa şəhərlərdə vətənpərvər ziyanlılar tərəfindən yaradılmışa başlayan siyasi təşkilatların sayı az və daxili vəziyyətlə bağlı fəaliyyət dairəsi məhdud olsa da, maarifçi təşkilatlar daha geniş iş aparır, xalqı mütləqiyət, istibdad əleyhinə monarxın hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması, qanunverici orqanın yaradılması və s. uğrunda mübarizəyə çağırırdı. 1901-ci ildə Tehranda təşkil edilmiş gizli cəmiyyət və ya İngiləbi komitə, 1905-ci ildə isə Tehranda yaradılan «Əncüməne-məxfi»,

(Gizli əncümən)* bütün xalqları, o cümlədən azərbaycanlıları xaricilərin zorakılığı və yerli hakim dairələrinin özbaşnalığı əleyhinə mübarizəyə çağırır, həmçinin burjua ruhunda islahatlar keçirmək tələbinə irəli sürürdülər.

XX əsrin əvvəllərində bir neçə il qıtlıq olması və bundan istifadə edən mülkədar və alverçilərin taxıl möhtəkirliyinə başlaması nöticəsində İranın, o cümlədən Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində acliq və bahalığa qarşı həyəcanlar baş verdi. 1903-cü ildə Belçikalılarla bağlanmış yeni gömrük sazişinə qarşı çıxışlar başlandı. Göstərilən dövrə Cənubi Azərbaycanda demokratik fikrin yayılması, milli və siyasi şüurun oyanması, xarici imperializmə və yerli feodal zülmünə qarşı xalq mübarizəsinin güclənməsində bir sıra başqa amillər də böyük rol oynamışdır. Bu amillər içərisində Bakının fəhlə hərəkatının mərkəzinə çevriləməsi, 1905-1907-ci illər I rus inqilabının başlanması, 17 oktyabr manifestinin xalqa verdiyi azadlıqlar, ölkədə siyasi partiyaların, o cümlədən Şimali Azərbaycanda «Müsəlman konstitusiya (məşrutə)» partiyasının yaranması və s. Cənubi Azərbaycan xalqının demokratik azadlıq və hüquqlar uğrunda mübarizəsinin genişlənməsinə gətirib çıxardı və bu hərəkat öz davamını ha-

* İngilabi komitə 1904-cü ildə Təhranda iri torpaq sahiblərindən, ticarət-sənətçi dairələrdən, ruhanılordan tütüm xirdə sonatkarlıq qədər müxtəlis təbəqələrdən çıxan 60-a yaxın ingiləbçi ziyanlı nümayəndələrinin yığıncağında yaradıldı. Gizli komitonun 18 maddədən ibarət program-layihəsi «İranın mütərəqqi və demokratik qüvvələrinə mütləqiyətin məhvini və onun yerində «azadlıq bənası» qurulması üçün ictmai və siyasi ziddiyyatlərdən istifadə etmək yolları»nı öyrəndirdi. 1905-ci ilin fevralında digər siyasi təşkilat «Əncüməne-məxfi» təşkil olundu. Bu təşkilat Təhranın böyük mütəhəddilərindən, Seyid Məmməd Təbətəbi başda olmaqla ruhanılor qrupu tərəfindən yaradılmışdı. İngilab ərafəsində yaranan bu təşkilat sürətlə genişləndi. Onun üzvlərinin hər biri təqribən 30 nəfərdən ibarət özlək-dərnəklərdə birləşirdi. Bu təşkilatın üzvləri içərisində ruhanılordan başqa mülkədar və burjua nümayəndələri də var idi. «Əncüməne-məxfi»nin məramət və məqsədi köhnə siyasi quruluşun devriləməsi konstitusiyiñə həkimiyət yaradılması və burjua azadlıqlarının təmin olunmasından ibarət idi. Öz siyasi-təhliliyi fəaliyyətində təşkilat İranın müstəqil iqtisadi inkişaf məsələlərinə xüsusi yer verirdi. Hər iki təşkilat inqilabi hərəkatın ideya cəhətdən hazırlanmasında mühüm rol oynamışdı.

min ilin dekabrında İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda «Məşrutə inqilabı» nda tapdı.

Cənubi Azərbaycan 1905-1911-ci illər Məşrutə inqilabında. İngilab 1905-ci ilin dekabrın 12-də Təhranda Kerman əhalisində edilən zülmə qarşı çıxan demokratik qüvvələrə qoşulmuş tacirlərin döyülməsinə cavab olaraq ruhanılor evlərində hökumətə qarşı etiraz yığıncaqları təşkil olunması ilə başladı. Ertəsi gün Seyid Abdulla Behbəhani və Seyid Məhəmməd Təbatəbainin başçılığı altında şah məscidində yığıncaq keçirilməsinə mürtəce ruhanılor mane oldular. Dekabrın 14-də Təhranın mütərəqqi ruhanılorindən bir qrup başda olmaqla yüzlərlə dini məktəb tələbəsi, minlərlə bazar şəhər etiraz eləməti olaraq Şah Əbdülzəmədə bəstə* oturmaq məqsədilə Təhranın türk etdirilər. İngilab Komitəsi (İK) və «Əncüməne-məxfinin» bir çox görkəmli üzvləri də onlara qoşuldu. Təhranda bütün bazarlar, dükənlər və sənətkar emalatxanaları bağlılı. Bəstə oturanlar baş nazirin istefasını tələb edirdilər. Onların sayı günü-gündən artlığından hökumət silahı işə salmaqdan çəkindi, bəstçilərə güzəştə getməyə, onların bir sıra tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. Hərəkat başçılarının hökumətə verdikləri 8 maddəlik tələbnamə 1906-ci il yanvarın 10-da saray tərəfindən qəbul olundu. Şahın verdiyi fərmando bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabər olacağının, «Ədalətxana» təsis ediləcəyi, Təhran və Kerman valiliklərinin vəzifədən kənarlaşdırılacağı, qıymətləri sabitləşdirmək məqsədilə Təhran əhalisi tərəfindən seçilmiş bir şura yaradılacağı vəd edildi. Yanvarın 12-də bəstçilər tantənə ilə şəhərə qayıtdılar.

Sonrakı hadisələr göstərdi ki, şah və baş nazir Eynüddövlənin verdiyi vədlər kütlələri sakitləşdirməkdən başqa bir məqsəd daşılmırıldı. Çox keçmədən İK-nin başçılarından Seyid Cəmaləddin Təhrandan sürgün edildi. Aprel-may

* Məscidlərdə, səfirliklərdə və hökumətin güc tətbiq edə bilmədiyi digər yerlərdə həyata keçirilən oturaq nümayiş, iransayağı protest.

aylarında İK-nin digər görkəmli üzvləri də həbs edildi. Bu hadisələrdən sonra İK-nin digər üzvlərinin iştirakı ilə «İslam» adlı mərkəz yaradıldı. Əncümən, İngiləzi Komitə və digər qruplar tərəfindən mütləqiyətin ifşası əhalisi içərisində davam edən inqilabi əhval-ruhiyyəni artırır, onları gərgin toqquşmalara hazırlaşdırırı. 1906-ci ilin iyulunda hökumətin növbəti həbs tədbirləri kütəvi nümayişlərə səbəb oldu. İyulun 9-dan başlayan izdihamlı nümayişlər genişlənilib inqilabi hərəkata çevrildi. İyulun 16-da tanınmış müctəhidlər Tehrani tərk edib Quma yola düşdülər. İyulun 17-də konstitusiyaçı 9 tacir İngilis səfirliliyinin bağında bəstə oturdu. Tezliklə yuzlərlə tələbə, müəllim, tacir, alverçi və sənətkar bəstçilərə qoşuldu. Avqustun 2-də onların sayı 14 min çatdı. Bəstçilər aşağıdakı tələbləri şaha təqdim etdilər: Konstitusiya (Məşruət) elan etmək, Məclis çağırmaq, Eynüddövləni vəzifədən kənar etmək, ruhaniləri Qumdan geri çağırmaq, sürgün edilmiş inqilabçıları azad etmək və s.

1906-ci ilin yayında Müzəffərəddin şah inqilabçıların tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. Avqustın 5-də Konstitusiya verilməsi haqqında şah fərmanı imzalandı. Avqustun 19-da hərəkat başçıları, dövlət nazirləri, əhalinin müxtəlif təbəqələrindən 3 min nəfər toplanaraq təntənəli surətdə Məclis (Məccləse-şoraye-milli) yaradılmasını elan etdilər. Həmin yığıncaqdə məclisə nümayəndələr seçilməsi üçün nizamnamə tərtib edilməsi işi orada təşkil olunmuş müvəqqəti məclisə tapşırıldı. Sentyabrın 9-da seçki nizamnaməsi şah tərəfindən imzalandıqdan sonra Tehranda Məclisə seckilər başlandı. Seçki qanunu yüksək əmlak senzi qoyaraq əhalinin böyük bir qismini (fəhlə, kəndlə, sənətkar və tacirlər) seçki hüququndan məhrum edir və göləcək İran parlamentində feodal aristokratiyasının, mülkədar və varlı tacirlərin seçiciləcəyinə təminat verirdi. Hakim dairələr isə tezliklə konstitusiya fərmanını ləğv etməyə hazırlaşırı. Bu hal Tehranın ardınca əyalətlərdə, xüsusiilə də sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin

əks olduğu Cənubi Azərbaycanda geniş xalq hərəkatının başlanmasına səbəb oldu.

4.Təbriz üsyani. Səttarxan

1906-ci ilin avqust ayında Tehranda inqilabi hərəkatın qələbəsi, konstitusiyanın elan edilməsi, sonra isə mütləqiyətin konstitusiyani pozmaq cəhdii və şahın məclisə seckilər haqqında nizamnaməyə qol çəkməkdən imtina etməsi xəbəri Təbrizə çatdıqda şəhərin mübariz qüvvələri, onun siyasi cəmiyyətləri Tehranda olduğu kimi Təbrizdə də ümumi tətil təşkil etdilər. 1906-ci ilin sentyabrında «İsmailiyə Əncümənin» tanınmış üzvləri Təbrizdə ingilis konsulxanasında, minlərlə insan «Samsam xan» məscidində bəstə əyləşdi. Bəstçilər Konstitusiyanın elan olunması tələbi ilə şaha müraciət etdilər.

Təbrizdəki ümumi tətil, kütləvi bəst, geniş yığıncaqlar və nümayişlər gizli siyasi cəmiyyətlər tərəfindən təşkil və idarə olunmuşdu ki, onlara Bakının sosial-demokrat təşkilatlarının güclü təsiri var idi. 1905-ci ildə «Hümmət»in yaradımı ilə Bakıda çalışan iranlıların tam gizli şəraitda öz təşkilatı - «İctimaiyune amiyyun» (mücahid sosial-demokrat partiyası) yaradıldı. Partiyanın yaradılmasında N.Nərimanov, M.Axundov, M.Əzizbayov, B.Qasimovun xüsusi rolü olmuşdur. N.Nərimanov tərəfindən RSDFP-nin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi və çap olunmuş program matni partiyanın programı kimi əsas götürüldü. Bu program sənədi yerli siyasi, sosial-iqtisadi şəraitə uyğun şəkildə işlənib hazırlanırdı. «Mərkəzi-qeybi» (Gizli mərkəz) adlandırılın Təbriz sosial-demokrat təşkilatının başında Əli Müşyö durdurdu.

Nəhayət, 1906-ci il sentyabrın 9-da Məclisə seckilər keçirilməsi haqqında əsasnamə imzalandı. 1906-ci il sentyabrın 20-də Təbriz üsyancıları öz tələblərinə sarayda müsbət cavab

aldıqdan sonra ingilis konsulxanasından və «Samsam xan» məscidindən çıxaraq bazar və dükənləri açıdilar. Mübarizənin davamı məqsədilə kütlələri vahid mərkəz ətrafında bir-ləşdirməyi ümde vəzifə hesab edən 20 nəfər siyasi lider «Əncüməne-əyalətiye-Azərbaycan» adlanan ilk siyasi əncümanın əsasını qoydu. Göstərdiyi fəaliyyətin mahiyiyəti etibarılı bəzən siyasi mübarizənin rəhbərlik mərkəzi, bəzən isə inqilabi hökumət vəzifəsi daşıyan bu əncüman yalnız İran Məclisinin ikinci çağırışı dövründə (1909-1911) konstitusisiyaya uyğun olaraq əyalət əncüməni kimi fəaliyyət göstəmişdir.

Azərbaycan əyalət əncüməni yarandıqdan sonra Təbriz nümayəndələrinin məclisə göndərilməsi üçün 1906-ci il oktyabrın 20-də seçki əncümanı təşkil edildi. Nümayəndələrin seçilməsi noyabrın 5-də başa çatdırıldı. 1906-ci il noyabr-dekabr aylarında əyalət əncümanının rəhbəri ilə Azərbaycanın digər şəhərlərində (Urmiya, Salmas, Marağa, Ərdəbil, Zəncan, Xalxal, Xoy, Maku, Binab, Astara və b.) vilayət əncümanları yaradıldı və beləliklə əncümanın nüfuzu Cənubi Azərbaycanın bütün rayon və şəhərlərinə yayıldı. Seçkilər başa çatdıqdan sonra da vəliəhd Məmməmmədəli Mirzənin təlobinə baxmayaraq əncüman öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Azərbaycan əyalət əncüməni təkcə vəliəhdə qarşı mübarizədə deyil, xalq kütlələrinin xeyrinə başladığı islahatlarla, o cümlədən ərzaq mallarının qiymətinin qaydaya salınması, möhtəkiriyin məhdudlaşdırılması, məhkəmə işlərinə nəzarət, maarif və məktəblərin inkişafı və s. kimi sahələrdə müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə edərək kütlələrin dərin hörmət və inamini qazanmışdı və güclü hakimiyyyət orqanına çevrilmişdi.

1907-ci il fevralın 8-də Azərbaycan nümayəndələri Tehrana gəldi. Onlar paytaxt əhalisi tərəfindən təntənə ilə qarışıldalar və Azərbaycan əyalət əncüməminin saraya verdiyi tələblərin müzakirəsi zamanı möhkəm dəllillərlə məclisin

razılığını əldə etdilər. Məclis özü də Məmməmmədəli şah olduğunu gündən (19 yanvar 1907-ci il) məclisə qarşı baslıdyi etinəsiz münasibətdən, nazirlərin məclis qarşısında məsuliyət daşımalarına maneqilik tərətməsindən narazı idi. Məclis Azərbaycan əyalət əncüməmanının 7 maddədən ibarət tələblərini yazılı şəkildə saraya göndərdi və bunların həyata keçirilməsini tələb etdi. Lakin şah ölkədə konstitusiya üslüidarəsinin bərqərar edilməsi, əyalət və vilayət əncümənlərinin yaradılmasına və s. haqqında bu tələbləri qəbul etmədi.

Mütlöq monarxiyanı barpa etmək fikrindən çəkinmeyən şah İranın keçmiş baş naziri Əminüssultan Atabayı ölkəyə çağırmaq, onun vasitəsi ilə inqilabi hərəkatı böğməq planını hazırlayırdı. Mayın 2-də şah tərəfindən baş nazir vəzifəsinə təyin edilən Atabay hakimiyyətə keçdikdən sonra ölkənin hər tərəfindən feodalların qaragührəcү dəstələri tərəfindən əhaliyə, demokratik qüvvələrə qarşı basqınlar təşkili etməyə başladı. Azərbaycanda genişlənməkdə olan hərəkata qarşı şah və Atabayın istifadə etdiyi vasitələrdən biri də Maku feodalı İqbaliyəsəltənənin qaragührəcү dəstələri idi. Bu dəstələr Maku və Xoy vilayətlərinin mühüm hissələrini əla keçirib inqilab tərəfdarlarına divan tuturdular. Xoy şəhərinin müdafiəsində yüzlərlə döyüçü şəhid oldu. Bu hadisərlərlə əlaqədar 3 gün milli matəm elan olundu. Bütün bazar və dükənlər bağlandı, 40 min nəfərin istirakı ilə etiraz mitinqi keçirildi. Sosial-demokrat təşkilatları Məclis tərəfindən xalq üçün əhəmiyyətli maddələrin olduğu konstitusiyaya olavələrin qəbul edilməsini ciddi tələb edir, irtica qüvvələri qarşısında inqilabın osas məqsədlərini, qəbul edilmiş konstitusiyanın həyata keçirilməsini təmin etməyin yolunu kütlələrin gücündə, onların silahlannasında görür, hətta terror aktlarını həyata keçirməkdən çəkinmirdilər. Avqust ayının 31-də Atabay məclisindən çıxarkən Tehran sosial-demokrat təşkilatının üzvü Təbrizli Ağabəbbas tərəfindən öldürülü və bu xəber Təbrizdə böyük sevincə qarşılandı. Terroru həyata keçirdikdən sonra intihar edən Abbas

ağa üçün matəm mərasimləri keçirildi.

1907-ci ilin oktyabrında şah tərəfindən məhdud burjua azadlıqlarını nəzərdə tutan Konstitusiyaya «Əlavələr» qəbul edildi və sənədin təsdiqi inqilab cəbhəsində qüvvələrin təbəqələşməsini sürətləndirdi. İrtica qüvvələri xalq və inqilab cəbhəsinə qarşı hücuma hazırlamağa başladı və bu yolda bütün vasitələrdən-Türkiyə, İngiltərə və çar Rusiyası dövlələrinin hakim dairələrinin köməyindən istifadə etməkdən də çəkinmədi.

1907-ci ilin noyabrında şah başda olmaqla irtica qüvvələri əksinqilabqa qarşı tədbirlər görməyə başladılar. Demokratik hərəkata qarşı hücum hazırlamaq məqsədilə Tehrandə «Fetovvat» və «Şəhadət», eyni zamanda Təbrizdə «İslammiyyə» adlı irticaya əncümanlar təşkil edildi. İrticacılar 1908-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda və İranın başqa yerlərində öz fitnekarlıqlarını qüvvətləndirdilər. Şah və onun etrafında toplaşan mürtəsebə qüvvələr tərafından hələ 1908-ci ilin aprel və may aylarında hazırlanmaqdə olan hökumət çevrilişi həmin il iyun ayının 23-də həyata keçirildi. Bir gün əvvəl şah kazak briqadasının komandiri polkovnik Lyaxovu polis və digər inzibati orqanlar da daxil olmaqla Tehrandakı bütün silahlı qüvvələrin başçısı təyin etdi. Şahdan məclis binasında, Sepəhsamar məscidində və başqa yerlərdə cəmləşmiş inqilabçıları tərkisələh əmrini alan Lyaxov iyunun 23-də səhər tezdən hücum əmrini verdi. Məclisin müdafiəçilərinin bir saat, «Azərbaycan», «Müzəffəri» əncümanları və digər yerlərdə toplanan döyüşçülərin isə 7 saat davam edən müqavimətinə baxmayaraq top atışı altında onların binaları dağıldılaraq qarət edildi. Tehranın hər tərəfində əncümanlar, qəzet redaksiyaları və s. dağıdıldı, 300 nəfərdən çox konstitusiyaçı həlak oldu. Məclis nümayəndələrindən və konstitusiya tərəfdarlarından çoxu həbs və sürgün edildilər. Əksinqilab bütün İranda hücuma keçdi. Lakin Təbrizdə inqilabi hərəkat daha ciddi şəkil aldı, burada Azərbaycan əyalət ən-cu-

Cənubi Azərbaycan 1828-1914-cü illərdə

mani, Təbriz sosial-demokrat təşkilatı və məhəllə əncümanları yeni inqilabi mübarizəyə, qatı döyüşlərə hazırlaşmağa başladılar. İngilabi mübarizənin mərkəzi Tehrandan Təbrizə keçdi.

Mirhaşumin rəhbərlik etdiyi əksinqilabi «İslammiyyə» əncümanı etrafında toplaşmış irticacılar inqilabi qüvvələr «Babî», «dinsiz» adlandıraraq, dindar kütłələri inqilabi hərəkatdan uzaqlaşdırmağa çalışırdı. 1908-ci ilin yanvarın 30-da hər iki tərəf arasında ilk toqquşma baş verdi. 20 nəfər hələk oldu. irticacılar Əmirəqiz məhəlləsi istisna olmaqla, Təbrizin şimal-sərq hissəsini tutdular* Əmirixz məhəlləsini Təbriz əsyanının görkəmlili rəhbəri Səttar xanın[†] dəstəsi, Xiyaban məhəlləsinə isə onun ən yaxın silahdaşı Bağır xanın başçılıq etdiyi hissələr müdafiə edirdilər. Üşyanda kəndlilər, fəhlələr, xırda şəhər burjuaziyası da iştirak edirdi.

* Bu dövrdə Təbrizdə 12 rəsmi məhəllə var idi: Əmirəqiz, Dəvəçi, Sorxat, Şeşkilən, Bacməş, şəhərin əsaslı qərbdə doğru axan Meydan (Mehranrudun) sahəndə, digər məhəllələr isə çayın sol qolunda yerləşirdi. Vuruşmalar dövründə Əmirixz istisna olmaqla çayın sağ tərəfi əksinqilabın, sol tərəfindəki məhəllələr isə inqilabçıların əlinde olmuşdur.

[†] Cənubi Azərbaycanda inqilabi döyüşlərin əfsanəvi qəhrəmanına çevrilmiş Səttarxan keçən asırın 60-ci illərinin sonlarında Qaradağda xırda tacir ailəsində anadan olmuşdur. Atası Hacı Həsən və böyük qardaşı İsmayıllı azadlıqlı sevşələr olmuş, buna görə də hökumət memurlarının daim təqib və zülümə məruz qalmışlar. Gənc yaşlarında ikən hökumət memurlarının Səttarxanın ailəsinə vurduraq zərbələr (İsmayıllı Şimali Azərbaycan əsyançılarından məhsү) Qaçaq Forhadı gizlətməsinə görə həbs edilmişlər. Təbrizdə vəliəhd Müzəffərəddin Mirzənin əmri ilə öldürülmüşdü) onda zülmə, mütləqiyətə qarşı nifşət hissi yaratmışdı. Səttar bir müdəttəf dövlətin silahlı dəstələrinə işq qəbul olunmuş, vəzifə almış, lakin bu onu üşyankar tabiatında uyğun gəlmədiyindən dövlət qulluğundan imtiyət etmiş, Təbrizdə xırda alverlə möşəğ olmuşdur. Vətənində hökmət sərən adətsizliyinə sahib olan Səttar özü kimi silahdaşları ilə birlikdə silahlı qaćaq dəstəsi yaradaraq, ayri-ayrı yerlərdə zəhmətkeş kütłələrinin müdafiəçisi kimi çıxış etmiş, dəstələrlərə həbsə alınırmışdı. Bütün bunlar Səttarı xalqın sevimlisi etmişdir. Xalq onu hörmət olamayı olaraq Səttarxan çağırırdı. Təbrizdə mütləqiyətə qarşı üşyan başlığıda inqilab döyüşçülərinin sırasında Səttarxan da var idi. 1908-ci ilin əvvəllərində Təbriz sosial-demokrat təşkilatının təsəbbüs ilə şəhərin hər məhəlləsində fedai dəstələri yaradıldıqda Səttarxan yaşadığı Əmirəqiz məhəlləsinin mücahidlərinə başçı təyin olunmuşdu.

İyulun 15-də əksinqilabi qüvvələr inqilabin son sənədindən olan Əmirxız məhəlləsinə hər tərəfdən yürüşə başladılar. Səttarxanın müqavimətinin son dəqiqələri sayılan dö-yüsədə əksinqilabın heç bir nəticə əldə edə bilməməsi əhalini heyrətləndirdi, silahını yero qoymuş mücahidlərdə inqilabi müdafiə hissini qüvvətləndirdi. Öz kiçik dəstəsi ilə hūcuma keçən Səttarxan şəhərin mərkəz hissəsində bütün damlardan, dərvazalarдан və məscidlərdən ağ bayraqları vurub salaraq, onların yerlərinə qırmızı bayraqlar asıldı. Bu hadisə İran inqilabında tarixi dönüşün əsasını qoydu. Əvvəlcə Əmirəqiz, sonra isə bütün Təbriz və Cənubi Azərbaycan inqilabının mərkəzinə çevrilərək irtica qüvvələri üzərində qələbənin əsasını qoydu.

Səttarxanın və onun silahdaşlarının igidlik və qəhrəmanlığı mücahidləri hərəkətə götürdi. Onlar dəstə-dəstə Səttarxana qoşulmağa başladılar. Təbriz sosial-demokrat təşkilatı «Hərbi şura» yaradaraq silahlı qüvvələrin hərbi cəhatdən təşkilini və nizam-intizam işlərini bu suranın öhdəsinə qoydu. Təbrizin Ərk qalasında olan silah anbarlarından bütün mücahidlər silahlandırıldılar. Hərbi şura döyüşçüləri-fədailəri və mücahidləri 20-25 nəfərlik dəstələrə böldü. Hər dəstə özünə başçı seçirdi. Döyüşçüləri çörəklə təmin etmək üçün Əmirxız və Xiyaban məhəllələrində ancaq onlara xidmət ədən çörək dükanları açıldı.

Üşyanın idarə olunması və davam etdirilməsi üçün pul, taxila və silaha böyük ehtiyac var idi. Təbriz sosial-demokrat təşkilatının təşbbüs və Azərbaycan əyalət əncümənin göstərişi ilə Təbrizdə «İlanə komisyonu» yaradıldı ki, 12 tacir və hər məhəllədən 1 nümayəndənin daxil olduğu bu yardım komissiyası şəhərin varlılarından yardım toplayırdı.

Tehranda çevriliş etmiş, bir çox başqa iri şəhərlərdə hūcuma keçmiş irtica qüvvələrini və Məhəmmədəli şahı Təbrizin müqaviməti çox narahat edirdi. Buna görə 1908-ci ilin avqustunda buraya 40 min nəfərdən artıq silahlı qüvvə

göndərildi. Sentyabrın 25-də Təbriz üzərinə 2 günə qədər davam edən hücum başlandı, lakin irtica qüvvələri heç bir uğur qazana bilməyərək oktyabrın 12-də şəhəri tərk edib qəçməğə məcbur oldular. Hadisə şah ordusuna içərisində ruh düşkünlüyü yaratdı. Təbriz üşyançılarının qələbə xəbəri tezliklə İранa, Qafqaza və Avropanın bir çox ölkələrinə yayıldı. Paris, İstanbul, Nəcəf, Tiflis, Bakı və digər mühüm şəhərlərdən Azərbaycan əyalət əncümənə, Səttarxanın ünvanına təbrik tələqramları göndərildi. Xalq Səttarxanı «Sərdar-e milli» Bağırxanı isə «Salar-e milli» adlandırdı, sonra isə əyalət əncüməni bu adları rəsmiləşdirmək üçün qarar qəbul etdi.

1907-ci ilin əvvəllerindən başlayaraq Təbriz üşyanının axır nadadık Cənubi Azərbaycan əyalət əncüməni Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanda ali hakimiyyət orqanı olduğu kimi, 1908-ci il iyun ayından etibarən Təbrizdə yaranmış hərbi şura da üşyanın silahlı qüvvələrinin baş idarə orqanı idi.

Təbriz üşyanına ideya və təşkilati cəhətdən rəhbərlik edən sosial-demokrat təşkilatı (rəhbəri Əli Müsyö) əksinqilabın Təbrizə qarşı daha güclü hūcumlar hazırlamasından xəbərdar olduğu üçün şəhəri və inqilabi qorumaq məqsədilə hazırlıq işi aparındı. Şəhəri ərzaq malları ilə təmin etmək və ehtiyat hazırlamaq üçün əyalət əncüməni xüsusi fədai dəstələri vəsitsəsilə vilayətlərdən çoxlu miqdarda taxıl və ərzaq malları topladı. Geri çəkilən əksinqilabi qüvvələr və onların qarətçi dəstələri isə Cənubi Azərbaycan kəndlərini çapılıb tələyirdilər. Əyalət əncümənin göstərişi ilə Mərənd, Xoy, Salmas, Marağa və digər şəhərlərə göndərilən fədai dəstələri tezliklə həmin şəhərləri qaraguruhu dəstələrdən azad etdilər.

1909-cu ilin fevralına qədər Cənubi Azərbaycanın bütün qərb vilayətləri (Maku istisna olmaqla) inqilabçıların əlinə keçdi. Azərbaycanın şərqi vilayətlərində də əksinqilaba qarşı etiraz güclənirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaq Məhəmmədəli şah İranın bütün əyalət və vilayətlərindən si-

lahlı qüvvələr toplayır, Təbriz üzərinə göndərməkdə davam edirdi. 1908-ci ilin dekabrında əksinqilab yenidən 40 min silahlı adam toplamışdı.

1909-cu il yanvarın axırlarında Təbriz şəhəri yenidən mühəsirəyə alındı. Fevral-mart aylarında Təbriz üzərinə əksinqilabın hücumu başladı, lakin bu hücumlar da inqilabçılar tərəfindən dəf edildi. Bununla belə mühəsirədə olanlar achiq və qılıqlıdan çox əziyyət çəkirdildər. Aprelin 14-də uzun müddət Marağa şəhərinin qubernatoru olmuş Səməd xanın qoşunları Təbrizə hücum etdilər, yenə də müvəffəqiyyət əldə edilmədi. Belə bir şəraitdə ingilislər və çar Rusiyası açıq müdaxiləyə əl atdırılar. Çar Rusiyası xarici konsuluqları və təbaəlləri müdafiə etmək və guya Təbrizə ərzəq daşımmasını təmin etmək bəhanəsi ilə aprelin 29-da öz qoşunlarını Təbrizə yeritdi. Mayın əvvəllərindən etibarən rus ordusu Təbrizdə silahlı mücahidləri tərəsilə etməyə başladı. Rusiya təbəəsi olan Qafqaz inqilabçıları^{*} Cənubi Azərbaycandan çıxarıldılar və tezliklə öz vətənlərində həbs edildilər. Təbriz sosial-demokrat təşkilatının və əyalət əncüməninin qərarına əsasən Səttarxan və hərbi şura rus qoşunları ilə hər cür toqquşmanı mücahidlərə qadağan etdi. Beləliklə, döyüslər dayandırıldı. Təbriz üsyani yatırıldı.

Təbriz üsyani və Azərbaycandaki demokratik hərəkat bütün İranda inqilabi hərəkatın yenidən yüksəlisinə təkan verdi. Təbriz üsyani Rəşt və İsfahanda üsyancıların uğurla başa çatmasına, üsyancıların Tehran yürüyüşünə, eyni zamanda Məhəmmədəli şahın hakimiyətdən devrilməsinə[†] və Konstitusiyanın bərpa olunmasına səbəb oldu.

Fədailəri tərk-silah etmək məqsədilə Təhranın rəsmi

*Bunlar Tiflis «Yardım komitəsi», «Culfa elaqə komitəsi»nın üzvlərindən bir çoxu, həmçinin N.Nərimanov, Qulam Qəni oğlu, Mirzə Şapur Qəni oğlu və digərləri idi.

[†]16 iyul 1906-ci ildə yürüsdə istirak etmiş qüvvələrin başçılarının istirakı ilə Təhran keçmiş parlament nümayəndələrindən, nazirlərdən, varlı tacirlərdən, iki ruhanılardan ibarət yaradılmış «Ali Məclis» Məhəmmədəli şahın devrildiyini, onun 14 yaşlı oğlu Sultan Əhmədin şah elan olunduğunu elan etdi.

dairələri tərəfindən Səttar xan və Bağır xan 1910-cu il martın 11-də paytaxta dəvət olundular. Azərbaycanda yenidən qan tökülməsinin qarşısını almaq məqsədilə ertəsi gün Təbrizdə çıxmaga razılıq verən Səttarxan və Bağırxan aprelin 15-də Tehrana qatıldıqda məclis nümayəndələrindən ibarət böyük bir izdiham tərəfindən son dərəcə böyük hörmətlə qarşılıqlılar. O dövrün mətbuatının yazdırılmasına görə, həmin vaxta qədər heç bir siyasi, içtimai xadim, heç bir ruhani və xarici qonaq, hətta şah belə təntənə ilə qarşılanmamışdı. Tərəsilə haqqında əldə edilmiş razılığla baxmayıaraq, Səttarxan və ətrafındakılara Tehranda xainçəsinə basqın edildi. Avqustun 7-də 300 nəfərə yaxın silahlı fədailənin toplaşlığı Atabay parkı fədailərden heç birinin gözlamadıyi halda 6 min nəfərlük müxtəlif silahlı dəstələr tərəfindən mühəsirəyə alınaraq hər tərsfdən top atışına tutuldu. Fədailər özlərini müdafiə etməyə məcbur oldular. Bu vuruşmada mücahidlərdən 18 nəfər həlak oldu, 40 nəfər, o cümlədən Səttarxan yaralandı, 300 nəfərə yaxın fədai həbsə alındı. Bununla da inqilabin son səngəri dağıdıldı.

Səttarxan və Bağırxan Təbrizə qayıtmaya icazə verilmədi. Bu əslində sürgündə qalmış demək idi. Bu xəyanət Azərbaycan xalqının dərin hiddətinə səbəb oldu. Lakin Cənubi Azərbaycanda yerləşən çar Rusiyasının qoşunları əhalinin fəal çıxışına imkan vermədi. Çar hökuməti Təbrizə yeni hərbi qüvvələr göndərməklə dekabrın 28-dək Təbriz fədailərinin müqavimətini qırıldı. Əla keçən fədailər və Təbriz əncüməni rəhbərlərinə divan tutuldu.

1910-cu ilin noyabr ayında Cənubi Azərbaycan xalq hərəkatının görkəmli başçılarından biri olan Əli Müsyö vəfat etdi. Çar hökuməti əhalinin müqavimət əzmini qırmaq məqsədilə Azərbaycan əyalət əncüməni binasını, Səttarxan, Bağırxan, Əli Müsyö və bir çox hərəkat rəhbərlərinin evləri尼 dağıdıb xarabaya çevirdilər. Bütün Cənubi Azərbaycanda terror və irticə hökm sürməyə başladı.

1905-1911-ci illər inqilabının yatırılması nəticəsində çar Rusiyası və İngiltərə tərəfindən İranın, o cümlədən inqilabda mühüm rol oynamış Cənubi Azərbaycanın əsarət altına alınması və istismarı qüvvətləndi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, 1905-1911-ci illər İran inqilabı və onun tərkib hissəsi olan Cənubi Azərbaycan hərəkatının böyük tarixi əhəmiyyəti oldu.

1905-1911-ci illər İran inqilabı ölkənin ictimai-iqtisadi inkişafı zəminində yetişən, vaxtılıq Avropa ölkələrində baş vermiş burjua inqilablarından özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənən, Şərqi bir sırə asılı və yarımmüstəmləkə ölkələrinə xas olan burjua inqilabı idi. Bu inqilabda mühüm rol oynayan Cənubi Azərbaycandakı hərəkatın da bir neçə fərqli və özünəməxsus cəhətləri vardır. Belə ki, bu üsyan ilk dəfə olaraq bütün İranda və ümumiyyətlə Şərqi ölkələrində xalq hakimiyyətinin ilk rüscəyi olan inqilab əncümanları yaratmış oldu. Bu xüsusiyyət Cənubi Azərbaycan hərəkatının hərəkətverici qüvvələrində demokratik qüvvələrin rolunun da-ha güclü olmasının nəticəsi idi. İngilabin dərinliyi və geniş kütlələri şəhər etməsi cəhətdən Azərbaycandakı hərəkat, xüsusilə Təbriz üşyani burjua-demokratik inqilabı səviyyəsi-nə yüksələ bildi.

Cənubi Azərbaycandakı hərəkatın daha bir xüsusiyyəti burada çıxışlara vahid siyasi rəhbərliyin «İctimaiyune-amiyun» (sosial-demokrat) təşkilatının mövcud olmasına idi.

Nəhayət, Cənubi Azərbaycan hərəkatı dünya ictimaiyətinin diqqət və rəğbatını qazanmış Səttarxan və Bağırxan kimi inqilab sərkədələrini yetişdirdi.

Ədəbiyyat

1. Cənubi Azərbaycan tarixinin очерки (1828-1917). Bakı: 1985.
2. Həsənov N. Oyanmış Təbriz və Səttarxan. Bakı: 1986.
3. Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 гг. М.: 1957.
4. Tadeusz Svetoshovski. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı: 2000.
5. XX əsr Azərbaycan tarixi. Bakı: 2004.

Ə.O.Şahverdiyev
V.R.Nəbiyev

VII. AZƏRBAYCAN BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDE

1. Müharibənin başlanma səbəbləri
2. Şimali Azərbaycanın insan resurslarının və iqtisadiyyatının Rusiyanın tərkib hissəsi kimi müharibəyə calb olunması.
3. Müharibə edən dövlətlərin planlarında «erməni məsələsi» və Azərbaycan
4. Antanta və Dörd'lər blokuna daxil olan dövlətlərin Azərbaycan siyasəti.
5. Cənubi Azərbaycan Birinci dünya müharibəsi illərində
6. Oktyabr çevrilişindən sonra Sovet Rusiyanın Azərbaycanla bağlı siyasəti
7. Müharibənin ikinci mərhələsində Bakı nefti uğrunda gedən mübarizə.
8. Birinci Dünya müharibəsi illərində Naxçıvanda yaranmış siyasi vəziyyət.

1.Müharibənin başlanma səbəbləri

Avstriya vəliəhdinin öldürülməsi Birinci Dünya müharibəsinin başlanması üçün əsas səbəb ola bilməzdi. Çünkü Avropa tarixində dövlət adamlarına sui-qssd faktı istənilən qədərdir. Belə olan halda Avropadə müharibələrin sayı-he-sabi olmazdı. Müharibənin başlıca səbəbləri İngiltərə və Fransanın Almaniya və onun müttəfiqləri arasında kəskin ziddiyətlər, iki hərbi-siyyasi blok arasında qarşıdurma və Balkanlar uğrunda alman-slavyan qarşıdurması idi.

1914-cü il iyul ayının 15-də Avstriya-Macaristan Serbiyaya müharibə elan etdi. Serblərin müttəfiqi olan çar Rusiyası bu hadisəyə biganə qalmayaraq, ümumi səfərbərlik

elan etdi. Buna cavab olaraq iyulun 19-da Almaniya Rusiyaya, iyulun 21-də isə Fransaya müharibə elan etdi. Almanyanın Belçikanın neytral mövqə tutduğuna baxmayaraq onu işgal etməsi iyul ayının 22-də İngiltərənin Almaniyaya müharibə elan etməsinə gətirib çıxartdı.

1914-cü il avqust ayının 10-da Yaponiya Almaniyaya müharibə elan etdi. Region dövlətlərinin heç biri tək-tək müharibə aparmaq istəmirdi. Ona görə hərbi-siyasi blok halında müharibəyə cəlb olan dövlətin hər birinin özəl iqtisadi və siyasi məqsədi var idi.

Birinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan mövzusuna aydınlıq gətirmək üçün üç mühüm məsələ ön plana çəkilməlidir.

Birincisi, Cənubi Qafqaz regionunda Azərbaycanın geosiyasi mövqeyinə aydınlıq gətirmək lazımdır. Beynəlxalq münasibətlər sisteminde işlənən «geopolitika» sözü, yunan sözü olub iki hissədən ibarətdi. Geo-yer, politikos-hər nə varsa dövlətlə bağlıdır və s. mənasını verir.

Hər bir dövlətin xarici siyaseti bir sira coğrafi amillərlə müəyyən olunur. Ona görə də, Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, eləcə də zəngin təbii sərvətləri daimi dünyadan aparıcı dövlətlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

İkincisi, 1914-1918-ci ildə Cənubi Qafqazda «erməni məsəlesi»nin ön plana kecməsi və müsəlman-türk regionları üçün yaratdığı təhlükə ilə bağlıdır. Belə ki, Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə regionda içtimai-siyasi proseslərin müsbət yönəl inkişafına mane olan «erməni məsəlesi» Azərbaycan üçün də təsirsiz ötüşmədi.

Bəzi dövlətlər öz maraqlarına uyğun olaraq ermənilərin Cənubi Qafqazda dinc müsəlman-türk əhaliyə qarşı törətdikləri vəhşiliklərə dəstək verdilər.

Üçüncüsü, Birinci Dünya müharibəsində iştirak edən dövlətlərin hər birinin Azərbaycana dair müəyyən niyyətləri var idi.

Rusiyada bolşeviklərin hakimiyətə gəlməsi ilə beynal-

xalq münasibətlərdə yeni mərhələ başlanmış oldu.

Azərbaycan zəngin və mühüm geosiyasi bir region olaraq İran, Osmanlı və Rusiya dövlətləri ilə həmsərhəd id. Şorqda - Xəzər, Qərbə - Gürçüstanla əhatə olunan Azərbaycanın beynəlxalq yükdaşımaları həyata keçirmək üçün Bakı kimi əlverişli dəniz limanı var idi.

Azərbaycan əlverişli coğrafi şəraiti, xammal ehtiyatları və mühüm geostrateji mövqeyi ilə seçilən bir ölkə idi. 1917-ci ildə Azərbaycan ərazisi (Cənubi və Şimali Azərbaycan ilə birlikdə - Θ.Ş.) 200,5 min kv.km. olmaqla Cənubi Qafqazın ümumi ərazisindən böyük idi. Azərbaycan Avropa dövlətləri ilə Şərqi ölkələri arasında körpü rolunu oynamaqla dünyanın mühüm ticarət yollarının kəsişməsində yerləşirdi. Şimali Azərbaycanda Bakı-Novorossiysk, Bakı-Batum, Cənubi Azərbaycanda isə Təbriz-Bursa-İstanbul və s. kimi ticarət yolları beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin arteriyasını təşkil edirdi.

Azərbaycan həm də Cənubi Qafqazın əsas energetika bazaśası idi. Oktyabr çevrilişinə qədər Bakı nefti Rusiyanın əsas enerji mənbəyi olduğundan bolşeviklər onun itirilməsi faktı ilə heç cür razılışmaq istəmirdi. Digər tərəfdən başqa güclü dövlətlər də ciddi-cəhdə Bakı neftini əla keçirməyə çalışırıdı.

Oktyabr çevrilişindən sonra Birinci Dünya müharibəsində iştirak edən dövlətlərin planında Bakı neftini əla keçirmək başlıca məqsəd daşıyırıdı. Eyni zamanda, Azərbaycan Rusiya, İran, Osmanlı ilə yanaşı, digər güclü dövlətlər üçün hərbi-siyasi əhəmiyyətə malik bir region idi. Azərbaycan ərazisi Yaxın və Orta Asiyaya çıxmək üçün əlverişli coğrafi imkanları ilə yanaşı, əhməcinin müdafiə xarkterli əhəmiyyət kəsb edirdi.

2. Şimali Azərbaycanın insan resurslarının və iqtisadiyyatının Rusyanın tərkib hissəsi kimi müharibəyə çəlb olunması

Müharibə böyük dövlətlərin ərazisində yaşayan xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının da iqtisadi və siyasi həyatına öz mənfi təsirini göstərdi.

Birinci Dünya müharibəsi Azərbaycan iqtisadiyyatına güclü zərbə endirmiş, əhalinin vəziyyətini son dərəcə pisləşdirmişdi.

Müharibənin ilk günlərindən Rusyanın HDD (Hərbi Dəniz Donanması) neft yanacağına olan tələbatı artmışdı. Əgər rus donanması 1913-cü ildə 250 min pud yanacaq almışdisa, 1916-ci ildə donanma 18 mln pud mazut və 0,8 mln pud müxtəlif neft məhsulları almışdı.

1916-ci il may ayından, 1917-ci il may ayına kimi Rusyanın HDD 20 mln pud müxtəlif neft məhsulları almışdı. Rusyanın hərbi donanması üçün benzin, kerosin, mazut məhsullarının daşınmasını kontraktə uyğun olan «Nobel qardaşları» şirkəti həyata keçirdi.

Ümumiyyətə, ister müharibə ərefəsində, isterse də müharibə zamanı Bakı nefti Rusiya Hərbi Dəniz Donanmasının təhcizatında aparıcı rol oynadı.

Çar hökuməti bəy nəslindən olan şəxslərin orduya götürülməsinə yol verirdi. Onların bəziləri hərbi məktəblərdə təhsil aldıqdan sonra rus ordusunda zabitlik edir və müxtəlif cəbhələrdə döyüş əməliyyatında iştirak edirdi.

Rus ordusunun görkəmli generalları Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, Hüscynxan Naxçıvanski və başqları onları sırasına daxil idi.

Topçu general S.Mehmandarov almanları dəfələrlə ciddi mağlubiyətə ugratmış istedadlı sərkərdə idi. 21-ci piyada diviziyanın komandiri olan S.Mehmandarov 1914-cü ilin Lodz əməliyyatı zamanı xüsusilə fərqlənmişdi; o, rus qoşun hissələrini mühasirəyə salmaq istəyən alman generalı

Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində

Makenzinin planlarını puça çıxarmışdı. Bundan sonra II Qafqaz ordu korpusunun komandiri təyin olunan S.Mehmandarov, müharibənin sonlarına yaxın ordu komandiri vəzifəsinə kimi yüksəldi.

General-leytenant Ə.Sıxlinski rus ordusunda topçuluq işinin ən mahir ustalarından biri hesab olunur.

Birinci Dünya müharibəsi illərində o bir sırada ali komandanlıq vəzifələrini tutmuşdu. Müharibənin ilk günlərində Peterburqun toplarla müdafiə olunması ona tapşırılmışdı.

1915-ci ildə Ə.Sıxlinski Ali Baş Komandanın qərargahında topçuluq işləri üzrə general vəzifəsinə, sonra Qərb cəbhəsinin topcu qoşunları rəisi, müharibənin sonlarına yaxın isə 10-cu ordunun komandanı vəzifəsinə təyin olunmuşdu.

Çar hökuməti tərəfindən ali sərkərdə ordenləri ilə təltif olunmuş bu generallardan əlavə, 1914-1917-ci illərdə rus ordusu sıralarında 200-ə qədər azərbaycanlı zabit qulluq edirdi.

Birinci Dünya müharibəsi zamanı rus ordusunda azərbaycanlılardan ibarət kiçik bir süvari dəstə var idi. Bu şusəhilərdən təşkil edilmiş və «Qafqaz yerli süvari diviziyanının» tərkibinə daxil olan «Tatar süvari alayı» adlanırdı. Çar generalları və rus şovinistləri tərəfindən bu alay «vəhşi diviziya» adlanırdı. Hansı ki, bu alayın əsgər və zabitləri sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Azərbaycan Milli Ordusunun ilk müjdəcili oldular.

Müharibə neft sənayesinin inkişafına tösisiz ötüşmədi. Neft çıxarma və neftayırma sahəsində sürətli geriləmə müşahidə olunurdu.

Müharibə illərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı da böhran keçirirdi. Çar hökuməti azərbaycanlıları orduya çağırmadığından əhali işçi qüvvəsi kimi başqa işlərə cəlb olunurdu. 1915-ci il iyunun 15-də çar hökumətinin verdiyi fərmana görə 23 yaşına qədər olan gənclər müharibə ilə əlaqədar olan işlərə səfərbəriyyət alınırdı. Bunun nəticəsində Azərbaycanın ən çox əmək qabiliyyətli kənd əhalisinin 30 faizi

təsərrüfatdan ayrılaraq arxa işlərinə cəlb olunmuşdu.

Bu isə kənd təsərrüfatında ciddi şəkildə işçi qüvvəsi çatışmazlığı yaradırdı.

Bundan başqa, çar hökuməti tərəfindən 1916-ci ildə qoyulmuş xüsusi hərbi vergi də kənd təsərrüfatını iflasa uğradırdı.

Mühəribə təsərrüfatın bütün sahələrində geriləməyə səbəb oldu.

Birinci Dünya müharibəsinin birinci dövründə döyük cəbhəsindən biri də Qafqaz cəbhəsi idi. Azərbaycan rus-türk Qafqaz hərbi teatrı ilə bağlı idi. Hərbi əməliyyatlar birbaşa Azərbaycan ərazisində aparılmışa da, mühəribə aparan tərəflərin strateji planlarında əsas yeri tuturdu.

Alman-türk hərbi qərargahının Qafqaz cəbhəsi üçün hazırladığı döyük planı birbaşa Xəzər hövzəsinə, xüsusən də Bakı neftini sahib olmaq idi.

Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar davamlı deyildi. 1915 və 1916-ci illər arasında demək olar ki, cəbhədə daha çox sakitlik hökm sürmüdüd.

Bütövlükdə mühəribənin birinci dövründə Qafqaz cəbhəsində dörd iri əməliyyat keçirilmişdir.

Bunlardan birincisi Sarıqamış, ikincisi Alaşkert, üçüncüüsü Oqnut və nəhayət, Muş əməliyatı idi.

3. Mühəribə edən dövlətlərin planlarında «erməni məsəlesi» və Azərbaycan

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni məsəlesi XIX əsrin axırlarına yaxın öz inkişafının yeni fazasına daxil oldu. Bu dövrdən başlayaraq Daşnakşütün partiyası ermanilərin mülki və mədəni maraqlarını müdafiə etmək devizi altında öz fəaliyyətini Cənubi Qafqazda daha da gücləndirdi. Erməni məsəlesinin Cənubi Qafqaza keçirilməsi ilə diyarın əslər boyu sülh və həmrəylik şəraitində yaşayan xalqları dəh-

şətli fəlakətlərlə üzləşməli oldu. Çünkü daşnakların Cənubi Qafqaza gəlməsinə qədər bütün xalqlar burada tam əmin-amanlıq şəraitində yaşamışdı. Daşnakların gəlininə qədər dinc əhali heç bir zaman milli zəmində qanlı toqquşmaların nə olduğunu bilmirdi. Daşnaklar Cənubi Qafqazda yaşayış ermənilər arasında öz terroruluq hərəkətlərini təşkil və təbliğ etməklə regionu bütünlükə erməni ərazisinə çevirmək istəyirdi. Ona görə də ermənilər birinci dünya müharibəsində yaranmış bəyñəlxalq vəziyyətdən istifadə edərək məqsədlərini reallaşdırmağa başladı. Onlar birinci dünya müharibəsində iştirak edən dövlətlərlə gizli danışqlar apararaq Osmanlı dövləlinin və Azərbaycan əhalişinə qarşı hazırladıqları məkrili planlarını həyata keçirməyə çalışırdı. Digər tərəfdən isə Antanta və Dördlər İttifaqına daxil olan dövlətlər də Azərbaycan neftinə sahib olmaq üçün «erməni məsəlesi»ndən öz istəklərinə uyğun şəkildə bəhərənməyə çalışırdı. Bu baxımdan mühəribə aparan dövlətlərin planlarına uyğun olaraq Azərbaycanda «erməni məsəlesi»nə xüsusi diqqət yetirildi. Onlar yaxşı dərk edirdi ki, həm Cənubi Qafqaz, həm də Osmanlı dövləti ərazisində yaşayan ermənilərdən müəyyən şərtlərlə istifadə edə bilərlər. Antanta dövlətləri ermənilərdən iki istiqamətdə istifadə etmək niyyətində idi: birincisi, Osmanlı ərazisində yaşayan ermənilərə azadlıq və muxtarıyyət vəd etməklə, onları Osmanlıya qarşı qaldırmaq; ikincisi, Rusiya ermənilərindən rus Qafqaz Ordusunda istifadə etməklə Osmanlıdakı yeddi vilayət və Kilikiyaya muxtarıyyət vermək.

Dördlər İttifaqı, xüsusən Almaniya da ermənipərəst mövqə nümayiş etdirirdi. Almaniya layihəsinə görə Osmanlı dövləti ərazisində yaşayan ermənilərin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün islahatlar və digər tədbirlər, o cümlədən Rusiya erməniləri üçün isə muxtarıyyət nəzərdə tutulurdu. Bir sözə, Antanta ilə Dördlər İttifaqı arasında erməniləri öz tərəflərinə çəkmək uğrunda mübarizə gedirdi. İstanbuldakı Rusiya

səfirliyinin müşaviri Qulkeviç Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcında bəyan etdi ki, rus hökumətinin əsas məqsədlərindən biri erməniləri zülmədən xilas etmək və onlara muxtarlıyyat verməkdir.

Osmanlı dövləti isə erməni məsələsinə aydınlıq götirmək üçün Ərzurum və yaxud Vanda Seym çağırılması haqqında manifest imzalamışdı. Bu addım erməni əhalisi arasında ikitirəlik yaratmışdı. Belə şəraitdə Daşnak sütun partiyası «dilemma» qarşısında qalmışdı. Onlar bu yollardan hər hansı birini seçməkdə çətinlik çəkirdi. Nə etməli. Antanta blokuna, yoxsa Almaniya-Osmanlı ittifaqına daxil olmaq. Daşnaklar bu məsələdə Antanta blokuna meylli olmağa üstünlük verdi.

Bütövlükdə erməni siyasi təşkilatları Osmanlı ərazisində öz dövlətlərini qurmaq istəyini reallaşdırıbilmədiyi üçün bu istəyini bolşevik Rusiyasının hərbi-siyasi dəstəyi ilə Azərbaycan torpaqları hesabına hayat keçirdi.

4. Antanta və Dördlər blokuna daxil olan dövlətlərin Azərbaycan siyasəti

Sovet Rusiyasının 1918-ci il Brest-Litovski sülhünə uyğun olaraq Birinci Dünya müharibəsindən çıxmazı Həmədan-Baltık arasında 3000 km-lük bir sahənin boşalmasına səbəb oldu. Rusiyada bolşeviklərin iqtidarı ələ keçirmələri ilə bütün dönyanın diqqəti bu ölkəyə yönəldi. Çünkü bolşevik ideyaları sürətlə Avropaya və oradan isə Avropa imperialistlərinin göz dikdiyi Asiyaya doğru irəliləyə bılardı. Bu hadisələr müsləmanların çoxluq təşkil etdiyi ərazilərin sahibi olan İngiltərəni narahat edirdi.

İngiltərə üçün başqa bir narahatlılıq, rus ordusunun dağılmasından yararlanan alman qüvvələrinin Qara ənənəsinə şimalından irəliləyərək Ukrayna və Krima girməsi, Gürüstəndə qərərgah yaratmaları idi. İngiltərə üçün digər na-

Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində

rahatçılıq türk qüvvələrinin Qafqaza daxil olub, Şimali Azərbaycan və Cənubi Azərbaycanda irəliləməsi idi. Osmanlı dövləti İrandan Xəzər ənənəsinə qədər olan ərazidə yasayan müsləman-tük xalqlarını istiladan xilas etmək istəyirdi. Təbii ki, türklərin bu istəyi ingilisləri təmin edə bilməzdə.

Hadisələr müttəfiq dövlətlərin diqqətini Şərqə yönəldidi. Bolşevik cərəyanına və türk ordusunun fəallığmasına qarşı çıxış etmək hüquq müttəfiqlər tərəfindən İngiltərəyə verildi. İngiltərənin istəyini təmin edən bu hüquq, onlara aşağıda göstərilən məqsədlərə nail olmayı və edirdi: Birincisi, Xəzər ənənəsinin şimalında bolşeviklərlə, Qafqazın və Xəzər ənənəsinin cənubunda isə türklərlə haqq-hesab çəkib öz planlarını tam həyata keçirmək; ikincisi, işğal altında saxlaşdırılan İranın şimal və şərqindən gələ biləcək tohlükəni dəf etməyə nail olmaq; üçüncüsü, türk yürüşü və bolşevik cərəyanına qarşı Asiyadakı Hind imperatorluğu ətrafında geniş bir güc sahibi yaratmağa cəhd göstərmək; nəhayət, Qara ənənəsin şərqindən Xəzər ənənəsinə qədər olan bölgəyə nüfuz etməklə Bakı neftini ələ keçirmək və Qafqazda yeni iqtisadi sahələr əldə etmək.

5. Cənubi Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində

Şimali Azərbaycanla yanaşı Cənubi Azərbaycan da müharibə aparan dövlətlərin strateji planlarında ilk yerləri tuturdu.

Müharibə aparan tərəflərin hər biri ayrılıqda qarşısına məqsəd qoymuşdu. Qafqaz cəbhəsində hərbi siyasi üstünlüyü nail olmaq, Cənubi Azərbaycanda hərbi əməliyyatları genişləndirməklə Bakı neft rayonunu, ən başlıcası Xəzər ənənəsinə hövzəsini və Orta Asiyani ələ keçirmək idi.

Almaniya və Türkiyə İran hökumətini onların tərəfində çıxış etməyə məcbur edirdi. Türkiyə Cənubi Azərbaycanın türk əhalisinin imkanlarından bəhrələnmək isteyirdi.

Rusiya komandanlığı Alman-Türk planından xəbərdar olan kimi buna qarşı tədbirlər həyata keçirdi. 1914-ci il noyabr ayının 20-də general Çernozubovun komandanlığında rus ordusu "Azərbaycan dəstəsi" kodu altında Cul-fada Rus İran sərhədini keçərək Azərbaycanın Xoy şəhərinə daxil oldu. Buradan Cənub və şərqə doğru Urmiya gölünə doğru irəliləyərək Soyuqbulaq və Təbrizdə mövqə tutdu.

Alman-türk tərəfinin tələblərini şah hökuməti yerinə yetirmədiyi üçün 1914-cü il noyabr ayının 21-də türk-kürd hərbi dəstələri Mosuldan hərəkətə keçərək Cənubi Azərbaycan ərazisinə daxil oldu.

Bu zaman general Çernozubov mərkəzi ordu komandanlığında Culfaya doğru geri çəkilmək əmri aldı.

Beləliklə, 1914-cü il dekabr ayına türk ordusu Soyuqbulağı, dekabr ayının 27-də Baçqalanı, 1915-ci il yanvar ayının 5-də türk-kürd dəstələri Urmayı, yanvar ayının 8-də isə Səlmas və Xoyu əle keçirdi.

1915-ci il yanvar ayının 8-də Əhməd Muxtar bəyin komandanlığı altında türk ordusu ilə eyni vaxtda general Çernozubov da, yenidən Cənubi Azərbaycan istiqamətində hücum əmri aldı.

Türkiyə Cənubi Azərbaycanda mövqelərini möhkəmləndirmək üçün oraya Ənvər paşanın əmisi Xəlil bəyin komandanlığı altında əlavə hərbi dəstə göndərdi.

1915-ci ilin mart ayında Xəlil bəyin hərbi dəstəsi Urmiyaya daxil oldu. Rusiya tərəfdən Xəlil bəyin ordusuna qarşı 15 batalyondan ibarət general Çernozubovun hərbi hissəsi çıxarıldı.

Sarıqamış uğursuzluğundan sonra hərbi-psixoloji dərəngənən keçirən Türkiyə Rusyanın hərbi üstünlüyü şəraitində Cənubi Azərbaycandakı mövqelərini itirməklə üz-üzə qaldı. Yaranmış vəziyyəti nəzəra alan Almaniya və Türkiyə qərara alıb ki, Cənubi Azərbaycanda hərbi əməliyyatları genişləndirdirlər. Beləliklə, 1915-ci ilin iyununda Hüseyin Rauf bəyin

Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində

komandanlığı altında Türk hərbi hissələri İran ərazisinə daxil oldu. Eyni zamanda Əmir Hacı bəy və fon Şeybner - Rixterin rəhbərliyi altında ekspedisiya Cənubi Azərbaycana daxil oldu. Bu ekspedisiya 1915-ci ilin dekabrında Cənubi Azərbaycanın strateji möntəqələrindən olan Soyuqbulağı əle keçirdi. 1916-ci ilin avqustunda Əmir Hacı bəyin vəfatı və sentyabrın 10-da Şeybner- Rixterin geri çağrılması ilə Türk-Alman qrupunun Cənubi Azərbaycanda mövqeyi zəiflədi.

Rusiya Cənubi Azərbaycanda möhkəmlənmək üçün 1915-ci ilin oktyabrında general N.N.Baratovun komandanlığı altında atlı suvari korpusunu bu regiona göndərdi. 1916-ci il avqust ayının 19-da Almaniya ilə Türkiye arasında razılılaşma imzalandı. Bu razılışaymaya görə Cənubi Azərbaycan ərazisində hərbi əməliyyatlara rəhbərlik yalnız Türk tərəfəsinə həvalə olundu. Müharibənin sonuna yaxın Almaniya bu razılışmanı pozdu və Türkiyənin Azərbaycanda mövqeyini zəiflətmək məqsədi ilə Rusiya ilə yaxınlaşmağa başladı.

İngiltərə, Xəzər hövzəsinə, xüsusən Bakı neftinə sahib olmaq üçün Mesopotamiyadan Ənzəliyə qədər olan ərazidə müdafiə kordonu yaratmaq niyyətində idi.

Osmanlı dövləti ilə müqayisədə Qafqaz əhalisinin etnik tərkibinə və digər amillərə görə Ingiltərənin bu regionda imkanları məhdud idi. Buna baxmayaraq, Ingiltərə İraqda olan qüvvələrindən bir hissəsinin İran üzərindən Qafqaza yönəltməklə yanaşı, Hindistan ərazisindəki ingilis hərbi qüvvələrindən də istifadə edə bilərdi.

Digər tərəfdən ermənilərin də ingilislərə meylli olduğu bəlli idi. Cənubi ermənilər türklərin Qafqaza daxil olmasına qarşı mübarizədə ingilisləri müttəfiq qəbul edirdi. Ingilislər həmçinin Cənubi Azərbaycandakı rus ordusunu əle almaq üçün onlarla gizli danışıqlar aparırdı. 1918-ci il mart ayının ortalarında çar zabiti Albay Biçeraxovla, General Denstervil arasında razılışma əldə olundu. General Denstervil güclü ingilis kəşfiyyatçısı olduğu üçün Bakının əle

keçirilməsi məqsədi ilə xüsusi plan hazırlamışdı. İngilislər Qafqaz yürüşünü uğurla həyata keçirməkdən ötrü general Malleson, Deyla və Diksonun hərbi dəstələrini Xorasana göndərdi. İngilislər Bakını əla keçirmək üçün gizli diplomatiya yolu ilə Almaniyaya qarşı Osmanlı ilə də danışqlar aparırdı. Osmanlı dövləti Cənubi Qafqazı İngilterənin təsir dairəsi kimi qəbul edəcəyi təqdirdə, İngiltərə Mesopotamiya və Fələstinin türklərin nəzarəti altında qalacağına təminat verirdi. Lakin bu danışqlar uğurla nəticələnmədi. İngilislər getdikcə hərbi mövqelərini möhkəmləndirdi.

1918-ci il aprelin 11-də fransız kaşfiyyatçısı leytənent Puadebar, general Denstervil ilə danışq aparmaq məqsədi ilə Xorasana gəldi. Ffransız hərbi missiyasının Qafqazdakı rəisi polkovnik Şardine də general Denstervilin yanında idi. A.Biçeraxov general-major Lionel Denstervilə, o cümlədən onu əvəz etmiş general M.V.Tomsonla yanaşı, Cənubi Qafqazdakı fransız hərbi agenti polkovnik Şardine və ABŞ nümayəndəsi Vilberqlə əlaqədə idi. A.Biçeraxov həmçinin S.Şaumyanın şəxsində Bakı kommunası ilə də gizli səvdələşmə aparırdı.

İngilis hökuməti fəaliyyətini gücləndirərək Şimali Qafqazda da özünə dayaq tapdı. İngilislər keçmiş çar generalları ilə işbirliyi qurdı. Onlar general Alekseyev vasitəsilə Kuban bölgəsində bolşeviklərə qarşı qüvvə yaratmağa başladı. İngilislər bütün qüvvələri öz əllərinə keçirmək istəyirdi. Kür çayının cənubunda və Lenkoran limanında da bir qədər ingilis qüvvələri var idi. İngiltərənin bütün məqsədlərinin arxasında Bakı neftini əla keçirmək niyyəti durdu. Birinci dünya müharibəsində iştirak edən dövlətlərin Azərbaycan siyasətində Çar Rusiyasının, o cümlədən Sovet Rusiyasının mövqeyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

6. Oktyabr çevrilişindən sonra sovet Rusiyasının Azərbaycanla bağlı siyaseti

1914-cü ilin avqustunda Rusyanın Antanta blokunun tərkibində müharibəyə girməsi çarizmin işgalçılıq siyasetinin mənətiqi nəticəsi idi. Çar Rusiyası imperiyanın sərhədlərini genişləndirməklə Dardanel və Bosfor boğazlarına yiyələnmək isteyirdi.

Oktyabr çevrilişindən sonra Sovet Rusiyası 100 il əsərəti altında saxladığı Cənubi Qafqaz regionunu itirmək təhlükəsi qarşısında qaldı. Həm Çar Rusiyası, həm Müvəqqəti Hökumət, həm də bolşevik Rusiyası Azərbaycanın itirilməsi faktı ilə razılaşmadı. Azərbaycan Rusiya üçün mövqeyinə görə mühüm iqtisadi və hərbi-strateji əhəmiyyətə malik bir region idi. Qafqazın təbii ehliyatları, xüsusən Bakı nefti dünya dövlətlərinin maraqlı dairəsinə çoxdan daxil olmuşdu. Bununla yanaşı, Bakı Yaxın Şərqlə Mərkəzi Asiya-nın kəsişdiyi bir mərkəz rolunu oynayırırdı.

Azərbaycanın Rusiyadan ayrılması Rusiya üçün iqtisadi və hərbi-strateji əhəmiyyətinə görə mühüm bir ərazinin itirilməsi demək idi. Əvvələ, Azərbaycan Rusyanın mühüm enerji bazası idi. Təbii ki, burada Bakı nefti başlıca yer tuturdu. Bu bazarın başqa dövlətlər tərəfindən əla keçirilməsi Rusiyani yanacaq saridən ağır vəziyyətdə qoyardı. İkincisi, Azərbaycanın zəbt olunması Rusyanın Xəzər dənizi hövzasında mövqeyini sarsıdır, Həştərxan və Orta Asiya istiqamətində Rusiyaya qarşı hərbi yürüşləri asanlaşdırırırdı. Büttövlükde, Azərbaycanın itirilməsi Rusiya ilə Yaxın Şərqi arasında yaranmış tarixi, iqtisadi və siyasi əlaqələrin pozulması demək idi. Ona görə də, Rusyanın Azərbaycan siyaseti daha irticacı xarakter daşıyırırdı. Ruslar Bakını kiməsə vermək niyyətində deyildi.

Birinci Dünya müharibəsi və bolşevik istilası nəticəsində iqtisadi cəhətdən tonəzzülə uğrayan Rusiyani yalnız

Bakı nefti xilas edə bilərdi. Rusiyada hakimiyəti ələ almış bolşeviklər necə olur olsun, Bakı neftini öz əllərində saxlamaq istayırlılar. Bu məqsədə erməni əsilli bolşevik S.Şaumyan xüsusi tapşırıqla Bakıya göndərildi. S.Şaumyan Cənubi Qafqazda bolşevik hakimiyətini qurmaq imkanında olmadığını dərk edərək fəaliyyətini Bakı ilə məhdudlaşdırmaq məcburiyyətdə qaldı. Bakıda çalışan minlərlə rus işçiləri və Daşnakşüyün partiyası birləşərək bir bolşevik hökuməti qurdular. Bakıda yaşayan ermənilərlə ruslar siyasi baxışlarında fərqlər olmasına baxmayaraq müsəlmanlara qarşı vahid cəbhədə birləşdi. S.Şaumyan başda olmaqla bolşeviklər Bakının türk əhalisine amansız divan tutdu. Bolşeviklər Moskva hökumətinin neftə olan ehtiyacını təmin edirdi. Yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycanın vətənpərvər qüvvələri Osmanlı türklərinin köməyi ilə Bakını bolşevik-dəsnak irticasından xilas etmək məsləsini ön plana keçirdi. Moskvdakı mərkəzi kommunist hökuməti Bakıda bolşevik hakimiyətini saxlamaq üçün var qüvvəsi ilə çalışırdı. Sovet Rusiyası Qafqazda onun siyasetinə əngəl törədən səbəb kimi Osmanlı dövlətini və Almaniyani göstərirdi. Odur ki, Brest-Litovski sövdələşmə-sindən sonraki dövrə, yəni 1918-ci il martından başlayaraq bolşevik hökuməti Azərbaycana qarşı əcviq siyaset həyata keçirməyə başladı.

Sovet Rusiyası Qafqazı itirməmək üçün mühüm tədbirlər həyata keçirdi. 1918-ci il iyulun 13-də V.İ.Lenin hərbi və dəniz işləri xalq komissarına Bakıya 8-10 hərbi gəmi göndərməsi haqqında göstəriş verdi.

1918-ci il iyulun 19-da Şimali Qafqaz dairəsi Hərbi Şurası yaradıldı. Bundan əlavə 1918-ci il iyulun 20-də, Sovet hökuməti Bakıya canlı qüvvə, o cümlədən silah və hərbi sursat göndərdi. V.İ.Leninin göstərişi ilə hərbi inqilab Şurasında onun yaxın silahdaşlarından olan Ter-Arutunyantsın rəhbərliyi altında Bakıya göndərmək üçün hərbi dəstə təşkil edildi. Həmçinin, İvanov-Qafqazskinin komandanlığı altın-

da Bakıya ilk üç batalyon göndərildi. Ter-Arutunyantsın rəhbərliyi ilə təşkil olunan hərbi hissənin əsasını Moskva, Petroqrad və İvanov-Voznesensk idə yaşayan erməni fəhlələri təşkil edirdi.

7. Müharibənin ikinci mərhələsində Bakı nefti uğrunda gegən mübarizə

Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin VII maddəsinə uyğun olaraq rus qoşunlarının bir hissəsi 1918-ci il martın 23-də İranı tərk etdi. Moskva hökuməti Qafqaza, xüsusən Bakıya hərbi hissələr göndərməkla Brest sülh müqaviləsinin şartlarını pozdu. Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin VII maddəsinə uyğun olaraq Qafqaz cəbhəsini tərk edən rus əsgərləri müqaviləni pozaraq hərbi sursat və silahlarını ermənilərə verib gedirdi. Qafqaz cəbhəsi komandanlığının əmrinə əsasən «arxa cəbhəni» qorumaq üçün xüsusi dəstələr yaradıldı. Artıq Baş komandanlığın 1918-ci il 5, 11 və 18 fevral tarixli əmrinə əsasən əksəriyyəti ermənilər olmaqla, nəzərdə tutulan xüsusi hərbi dəstələr təşkil olundu. Eyni zamanda Rusiyanın müxtəlif yerlərində erməni komilələri faaliyyət göstərirdi. Məqsəd erməni zabit və gənclərini səfərbər edib Qafqaza göndərmək idi.

1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin evvəllərində təşkil olunmuş erməni silahlı dəstələri Tiflisə və İrovana daxil ola biləmədikləri üçün Bakıda cəmləşdi. Bolşevik Rusiyası Azərbaycanı zəbt etmək və müstəmləkəçilik siyasetini həyata keçirmək üçün bu qüvvələrin köməyindən istifadə etdi. Sovet Rusiyasının Azərbaycan siyasetindən məhərətlə istifadə edən erməni zabitləri gələcəkdə Azərbaycan türklərinə qarşı zorakılıq niyyətlərini həyata keçirmək üçün nizami ordu dəstələri formalasdırdı. Ona görə də çətin vəziyyətdə qalan Azərbaycan türkləri Osmanlı dövlətindən əsgəri kömək

istəmək məcburiyyətində qaldı.

Bolşevik Rusiyası Bakı şəhərini Rusyanın ayrılmaz bir hissəsi elan etdi. Nəticədə Osmanlı hökuməti Brest-Litovsk sazişinin şortlarını pozmaq məcburiyyətində qalaraq Azərbaycanı bolşeviklərin əlindən qurtarmaq hərəkatına başlamaq qərarını verdi. Sovet Rusiyası türk ordusunun Azərbaycan hərəkatını dayandırmaq üçün başqa bir faktordan istifadə etməyə başladı. Belə ki, Rusiya Almaniya-Osmanlı münasibətlərini nəzərə alıb, Bakı neftinin bir hissəsini Almaniyaya verməklə almanlarımları əli ilə türklərin Bakı yürüşünü dayandırmaq niyyətində idi. Odur ki, Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əlavə olaraq 1918-ci il 27 avqust tarixli sovet-alman sazişi imzalandı. Əlavə müqavilənin XIV maddəsinə uyğun olaraq almanlar türk ordusunun Bakı, Şamaxı və Quba qəzalarının sərhədlərini keçməsinə imkan verməməli idi.

Digar tərəfdən, Sovet hökuməti almanların Bakıdakı ingilis qoşunlarına qarşı hərbi əməliyyatlarına reaksiya verməməli idi. Almaniya bir tərəfdən Bakı neftindən pay almaq üçün türk ordusunun Azərbaycan hərəkatına manc olmaq istəyirdi, digər tərəfdən, bütövlükdə Bakı şəhərini əla keçirmək üçün türklərlə birgə hərəkat etmək məqsədi güdürdü.

Ənvər paşa Osmanlı ordusunun Azərbaycana hərbi yardımını dayandırmağa yönəlmış alman və sovet təzyiqlərinə əhəmiyyət vermədən bu tarixi fürsətdən məharətlə istifadə edərək ordunun Azərbaycan hərəkatına ciddi yanaşdı. Almanianın təkliflərini rədd etməklə, ordunun Azərbaycan hərəkatına hazırlığı davam etdirdi. Almaniya-Rusiya sövdəleşməsi bütövlükdə Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazdan çıxarmaq məqsədi daşıyırı.

Osmanlı ordusunun Azərbaycanda bolşeviklərə qarşı apardığı uğurlu əməlyyatlar Sovet Rusiyasını ciddi narahat etdirdi. Rusiya xalq xarici işlər komissarı Ç.Çeçerin Almaniyadakı rus səfiri A.İoffe vasitəsilə Osmanlı əleyhinə Almani-

ya ilə diplomatik danışqlara başladı. Xalq xarici işlər komissarı Çeçerin bu yolla Bakı Sovetinin sədri S.Şaumyanın kömək üçün ardıcıl olaraq mərkəzi hökumət müraciətlərini nəzərə alıb diplomatik vadələr verdi. Sovet Rusiyasının Osmanlı əleyhinə Almaniya ilə yaxınlaşması Rusyanın Cənubi Qafqaz siyasetinə dəstək almaq məqsədi daşıyırı. Digər tərəfdən bolşevik hökumətini Bakı Sovetində sağ təməyüllü təşkilatların ingilisləri Bakıya dəvət etmək çağırışları narahat edirdi. Sovet Rusiyası Osmanlı əleyhinə olan mövqeyini ingilislərə də şamil edirdi.

Beynəlxalq durumun gərginləşməsi xalq xarici işlər komissarı G.Çeçerin ardıcıl olaraq səfir A.İoffeni təlimatlaşdırmağa vadar etdi. Sovet Rusiyası ilə Almaniyadan diplomatik əlaqələrinin genişlənməsini şərtləndirən amillərdən biri də Almanianın Osmanlının hərbi-siyasi durumu ilə bağlı derin məlumatla malik olması idi.

Ənvər paşa Qafqaz İslam Ordusu komandanına gəndərdiyi əmirlərə Osmanlı ordusunu Azərbaycan hərəkatını dayandırmağa çağırıldı, istər Şərq Ordular qrupunun komandanı Xəlil paşa, istərsə də Qafqaz İsləm Ordusu komandanı Nuru paşaşa göndərdiyi gizli təlimatlarda Bakı istiqamətində hərbi genişləndirməyi tələb etdirdi. Onun əmri qeyri-rəsmi xarakter daşıdığı üçün İstanbuldaçı alman böyük elçisi Bernsdorf türklərin Azərbaycan hərəkatını qeyri-mümkün hesab etdi. Çünkü Bernsdorf Ənvər Paşa, Tələt paşa və xarici işlər naziri Nəsimi bəyə dəfələrlə görüşlər keçirmişdi. Bu görüşlərdə Osmanlı dövlət adamları türk ordusunun Azərbaycan hərəkatının rəsmi xarakter daşımadığını inandırmağa çalışırdı. Onlar iddia edirdilər ki, olsa-olsa Nuru paşa şəxsi istəyindən Azərbaycan könüllülərinə kömək etmək niyyətindədir. Bu məsələdə isə dövlətin heç bir rolü yoxdur. Alman səfiri Osmanlı hökumətinin bu məlumatlarını öz hökumətinə verirdi.

Sovet Rusiyası Almaniya ilə olan diplomatik əlaqələ-

rin nəticəsində bu məlumatı əldə edə bildi. 1918-ci il avqustun 4-də ingilis hərbi hissələrinin Bakıya daxil olması Osmanlı dövlətinin mövqeyini, yəni onların Azərbaycan uğrunda heç bir hərəkatda olmadığını təsdiq edirdi. Lakin Moskvanın bu sahədə rəhatlığı uzun sürmədi. Qafqaz İslam Ordusunun komandani Nuru paşanın imzası ilə Bakının qeyd-şərtsiz təslim olması haqqında imzaladığı bəyanat yenidən Osmanlı ordusunun Azərbaycan hərəkatını gündəliyə çıxarmış oldu. Bununla əlaqədar olaraq, Osmanlı dövlətinin Moskvadakı səfiri Qalib Kamal bəy 1918-ci il avqustun 8-də Rusiya xalq xarici işlər komissarlığına dəvət olundu. Çiçərinla sahifə Kamal bəyin danışıqlarında hər iki tərəf Brest-Litovsk sülh müqaviləsini əsas götürərək biri-birinə qarşılıqlı ittiham irəli sürdü. Qalib Kamal bəy bildirdi ki, Rusyanın daxili vəziyyəti çox qarşıq olduğu üçün Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin şortlarına əməl olunmasında çətinliklər var. Ona görə də, o belə durumda Moskvada qalmağın məqsədə uyğun olmadığını bildirdi.

Moskvadakı alman səfiri Mirbaxın bir eser tərəfindən öldürülməsi Osmanlı səfirini daha ciddi narahat etdi. O, özünün və səfirliyin əməkdaşlarının bələ təhlükə ilə qarşılaşdığını dərk edərək Moskvani tərk etməyi qərara aldı. 1918-ci il avqustun 8-dən etibarən Moskva ilə İstanbul arasında diplomatik əlaqə kəsildi.

Sovet Rusiyası türk ordusunun Bakı hərəkatını qabaqlamaq üçün Almaniya ilə gizli danışıqları davam etdirdi. Rusyanın Almaniyadakı səfiri A.İoffe iki dövlət arasında müqavilə bağlanmasına nail oldu. 1918-ci il 27 avqust tarixdə imzalanmış Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əlavə olan alman-sovet sazişi birbaşa Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Osmanlı dövlətinə qarşı yönəlmüşdi. IV bəndi Qafqaza aid olub aşağıdakı maddələrdən ibarət idi:

I. Rusiya Almaniyadan müstəqil bir Gürcüstan dövlətini tanımmasını qəbul edirdi;

Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində

II. Almaniya, Gürcüstan istisna olmaqla Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə görə Osmanlı dövləti xaricində üçüncü bir tərəfə əsgəri yardım göstərməməli idi;

III. Almaniya, Şamaxı ilə Bakı arasındaki cəbhəni üçüncü bir tərəfin keçməsindən imkan verməməli idi;

IV. Rusiya Bakıdan çıxarılan neftin dörddə birini Almaniyaya verməli idi.

Bütövlükdə, bu müddəələr Almaniyadan müttəfiqi olan Osmanlı dövlətinə xəyanət idi. Almaniya həm mənəvi, həm də siyasi cəhatdən düzgün hərəkət etməmişdi.

Sovet Rusiyasının və Almaniyadan bütün cəhdlerinə baxmayaraq, türk ordusu 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakını bolşevik-dəsnək rejimindən xilas etdi. Rusiya xalq xarici işlər komissarı bununa əlaqədar olaraq səfir A.İoffe vəsitle Almaniyadan diqqətinə bu fikri çatdırıldı: Bakının türklər tərəfindən işğal olunması ilə Brest-Litovsk sülh müqaviləsi pozulmuş olur və Sovet hökuməti bundan sonra özünü Osmanlı ilə barış vəziyyətində hesab etmir.

Rusiya Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin Osmanlıya aid bəndlərinin qüvvədən düşdürüünü bəyan etdi. 1918-ci il 20 sentyabr tarixdə Sovet Rusiyası fransız dilində notamı telqram vasitəsilə yayıdı. Notada bolşevik hökuməti Bakının türk ordusunu tərəfindən zəbt olunmasına etiraz etdi. Notada Sovet Rusiyası türk qoşunları tərəfindən Bakının zəbt olunmasından təsüfləndiyini bildirdi... Və Brest-Litovsk müqaviləsinin hüquqi qüvvəsini itiridini bəyan etdi. Nota xalq xarici işlər komissarı Çiçerin tərəfindən imzalanmışdı.

Sovet Rusiyası birtərəfli qaydada Qars, Ərdəhan və Batum üzərində Osmanlı dövlətinin hüququnu tanımadığını elan etdi. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar Osmanlı dövlətinin baş naziri Tələt paşa və xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəy Almaniya ilə bir daha müzakirələr aparmaq üçün Berlinə gəldi. Berlində onlar Sovet səfiri A.İoffe ilə Bakı məsələsinin müzakirə etdilər. Bu görüşdə Tələt paşa Bakı məsələsinin

danışıqlar yolu ilə həll olunmasını təklif etdi. Tələt paşa Türkiyənin rus ərazisini işgal etmək niyyətində olmadığını bildirdi. Eyni zamanda türk ordusunu tərəfindən Bakının zəbt olunmasının müntəzəm xarakter daşımadığını, Nuru paşanın rəsmi bir şəxs olmadığına və ona dövlət tərəfindən bir səlahiyyət verilmədiyini bildirdi. Görüşlərin sonunda Tələt paşa Qafqaz işlərinə heç bir surətdə qarışmayacağına dair rəsmən yazılı bir təminat verməyə hazır olduğunu da bildirdi.

Həmçinin, türk ordusunun tezliklə Bakıdan çəkiləcəyiన bəyan etdi. Tələt paşanın bu cür davranışının mühəribənin sonunun yaxınlaşdığını və Osmanlı dövlətinin möglub olacağına qabaqcadan bir işaret idi. Almaniyə tərəfindən Osmanlının Qafqaz siyasəti dəstəklənmediyi üçün, türk diplomatiyası Rusiyaya bəzi güzəştlərə getməyə hazır olduğunu göstərdi. Tələt paşanın bu mövqeyindən cəsarət alan İosse 1918-ci il 24 sentyabr görüşündə Bakının tamamən boşaldılmasını və dəymış zərərin ödənilməsini Türkiyə tərəfindən tələb etdi. Sovet səfirinin bu cürtəli davranışına qarşı Tələt paşa türklərin hər hansı bir sahəni Sovet Rusiyasına təslim etməyəcəyi fikirini çatdırıldı. Berlində bir ay davam edən görüşlər heç bir nəticə vermədi.

Xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəy Sovet Rusiyasına verdiyi son notada türk ordusunun Bakını tutmasında haqlı olduğunu bildirdi. Nəhayət, Sovet hökumətindən tələb etdi ki, özünün elan etdiyi millətlərin öz müqəddədaratını təyin etmə hüquq prinsipinə səmimiidlərsə, bunu Qafqazdakı millətlərə də şamil etsinlər. Çatdırıldı ki, V.İ.Leninin millətlərə öz müqəddərətini təyin elma hüququ vermə planı Sovet Rusiyasının daxili vaziyətini düzəldənə qədər istifadə olunan aldadıcı bir vasitədir.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Almaniymanın Azərbaycan siyasəti də diqqəti daha çox cəlb edir. Almaniymanın Cənubi Qafqaz siyasətinin maraqlı cəhətləri aşağıdakılardır idi.

Osmanlı dövləti birinci dünya müharibəsinə bilavasitə Almaniyadan təhriki ilə qoşulmasına baxmayaraq, Almaniya mühəribənin sonuna qədər öz müttəfiqlik missiyasını şərflə yerinə yetirmədi. Beləliklə, türk ordusunun Bakı hərəkatı nəinki alqışlandı, əksinə, bu hərəkatın qarşısını almaq üçün Almaniya Sovet Rusiyası ilə bir cəbhədən çıxış etdi.

Almaniyadan Qafqaz siyasətinin ağırlıq mərkəzini Bakı neftinin ələ keçirilməsi planı təşkil edirdi. Türk ordu qrupunun Qafqaz yürüşü üçün Gümrü-Tiflis-Gəncə dəmir yolu əhəmiyyət kəsb edirdi. Almaniyadan Gürcüstandakı siyasi təmsilçi olan general fon Kress türk ordusunun bu nəqliyyat dəhlizindən istifadəsinə ciddi mane olurdu. General fon Kressin Gürcüstan hökumətinə tapsırığına uyğun olaraq Gürcüstanın nəqliyyat xətti Osmanlı dövlətinin üzünə bağlandı. Almaniya bu yolla həm gürcüləri, həm də erməniləri türklərə qarşı cəbhə yaratmağa vadar edirdi. Çünkü Almaniya Gürcüstanda olan qüvvələri ilə Bakını işğal edə bilməyəcəyini yaxşı başa düşürdü. Bakını tuta bilməyəcəyi təqdirdə, heç olmasa türklərlə birlikdə Bakıya girmək niyyətində idi.

Tiflisdə general fon Kress Şərq orduları qrup komandanı Xəlil paşaşa göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki, Bakı şəhərində asayışın qurulmasında, sizin sərəncamınıza bir alman taburu göndərməyə hazırlıq. Bu yolla Almaniya bir alman taburu hesabına əldə olunan zəfərdən pay almaq istəyirdi.

Türkiyə tərəfi fon Kressin teleqramına cavabı uzatdı və təkbaşına Bakını tutmaq üçün vaxt qazandı. Almanlar türk ordusunun Azərbaycan hərəkatını qabaqlamaq üçün başqa vasitələrdən də istifadə etmək istəyirdi. Bunun üçün Osmanlı Baş Qərərgahında mühüm vəzifələrdə çalışıran alman zabitləri xüsusi bir plan hazırlamışdı. Bu plana görə türkləri qabaqlamaqla Batum-Tiflis-Bakı dəmir yolu ilə alman hərbi birləşməsini hərəkət etdirmək, Xəzər dənizində

dönanmanın hesabına nəzarəti ələ almaq və nəhayət, İran-dan sixışdırılmış ingilislərin yerinə Ənzəlidə hərbi qırargah yaratmaq idi. Bu üçbucaqda nüfuzunu artırmaqla almanlar Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmək istəyirdi. Bu məsələdə almanlar gürcü və ermənilərə ümidi bəsləyirdi.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinə Almaniya çox qısqanlıqla yanaşındı. Azərbaycan hökumətini təniməyan Almaniya heç azərbaycanlıları da türk qəbul etmirdi. Almaniya hökuməti deyirdi ki, azərbaycanlılar tatardılar. Bu yolla almanlar Azərbaycan ilə Türkiyə arasında olan etnik yaxınlığı inkar etmək istəyirdi.

Ümumiyyətlə, Avropa dövlətlərinin Birinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycana dair siyasetini ümumiləşdirərkən belə nəticəyə gəlmək olur ki, onların Azərbaycana göstərdikləri «qayğı» Osmanlı dövləti istismar olmaqla Azərbaycan xalqının manayesinə deyil, həmin dövlətlərin geosiyasi maraqlarına xidmət edirdi.

8. Birinci Dünya müharibəsi illərində Naxçıvanda yaranmış siyasi vəziyyət

Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Naxçıvan torpağı, Birinci Dünya müharibəsi illərində ermənilərin çirkin planlarına görə çətin vəziyyətə düşmüdü.

1917-ci il bolşevik çevrilişindən sonra imzalanan Erzincan mütarəkəsi ilə (18 dekabr 1917) ruslar Şərqi Anadoludan çıxılmaya başladı. Ancəd rus ordusun çəkilərkən işgal etdikləri əraziləri ermənilərə təslim etməyə çalışırdı. Qafqaz cəbhəsini başıpozqu tərk edən rus hərbçiləri silahlарını, regionun xristian əhalisini, xüsusən ermənilərə təhlif verirdi.

Ermənilər mütəşəkkil ordu yarada bildilər. Bu işdə onlara bolşevik hökuməti yaxından kömək edirdi.

Bolşevik-sovet ordu komandanlığının 26 dekabr 1917-ci il 136 sayılı əsasən erməni ordu korpusu təşkil

edildi. Korpusun tərkibinə 1-ci və 2-ci piyada diviziyası və erməni könüllü dəstələri daxil idi. Komandiri antitürk məsləkli erməni generalı Andranik idi. 1918-ci ilin əvvəllerində erməni ordusu 17 minə qatdırılmışdı. Ona görə də ermənilər, mərkəzi İravan (Rəvan) olmaqla, Ərzurum, Qars, Van, Bitlis, Muş, Naxçıvan və Zəngəzur daxil olmaqla bölgədə bir erməni dövləti yaratmaq üçün öz birliklərini təşkil etməyə başladı.

Qafqaz müsəlmanları, eləcə də Naxçıvanın əhalisi, erməni komitələrinin bölgədə müsəlmanlara qarşı həyata keçirdiyi vəhşiliyin qarşısını almaq üçün türk ordusunun vəziyyətə münasibət bildirməsini tələb edirdi. Bu arada, davam edən Brest-Litovski danışqlarında bir nəticə alınmadı. Digər tərəfdən, rus ordusunda baş alıb gedən nizamsızlıq regionda mürəkkəb vəziyyət yaradı.

Qafqaz regionunun müsəlman-türk əhalisi üçün yanmış təhlükəli vəziyyətini nəzərə alan türk ordu komandanlığı bəzi tədbirlər gördü. Tərik Vəhip paşanın komandanlığı altında 3-cü türk orduyu yenidən təşkil edildi. Polkovnik Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında Türk Qafqaz Ordusu hərbi əməliyyatlara başladı. Aparılan hərbi əməliyat nəticəsində Ərzincan, Trabzon, Ərzurum, Batum işğaldan azad edildi. Kazım Qarabəkir paşa 1918-ci il aprelin 25-nə kimi erməni qüvvələrindən Qarsı boşaltmalarını tələb etdi. Qars aprelin 25-də türk qüvvələrinə təslim oldu.

Azərbaycan-türk ərazilərində erməni hərbi birləşmələrinin dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı dayandırmaq üçün Türk 3-cü ordu komandanlığı, 1918-ci il may ayının 15-də Arpa çayının şərqində yerləşən Gümrüñü ələ keçirmək əmrini aldı. Bu zaman Naxçıvanın cənubunda yerləşən ermənilər, ingilis və amerikanlardan yardım alaraq türk qüvvələrinə müqavimət göstərməyə çalışırdı.

I Qafqaz Türk Ordu qrupu Kazım Qarabəkir paşanın

rəhbərliyi altında Culfanın şimalından hərəkətə keçərək, erməniləri bu bölgədən çıxardı. Bununla da Araz çayının cənubu ermənilərdən tamizlənmiş oldu.

1918-ci il iyulun 14-də Andranik Naxçıvana gəlib, Azərbaycan kəndlərinə qarşı kütłəvi qırğınlar törətməyə başladı. Türk Ordu komandanlığı tərəfindən Naxçıvanın ermənilərdən azad olunması tapşırığı II Qafqaz Türk Ordu qrupuna həvala olundu.

Naxçıvan 3000 piyada, 500-600-ə qədər erməni atlı silahlı dəstəsinin işğalı altında idi.

1918-ci il iyul ayının 19-da II Qafqaz Türk Ordu qrupu və 35-ci piyada alayı Naxçıvana doğru hərəkətə keçdi. Türk hərbi birləşmələri 1918-ci il iyulun 20-də Naxçıvana girdi. Andranikin dəstəsi darmadağın edildi.

Bələliklə, Naxçıvan erməni işğalı və zülmündən azad oldu. Bundan sonra, Kazim Qarabəkir paşa, 1918-ci ilin avqustunda qərargahını Naxçıvana göçürdü.

Brest-Ltoski sülhünün şartına uyğun olaraq, 1918-ci il iyulun 14-də Qars, Ərdahan və Batum əhalisi plebistik (səsverme) keçirdi. Əhali Osmanlı dövlətinə birləşmək qarşını verdi. 1918-ci il avqust ayının 15-da Sultan Vahidəddin Qars, Ərdahan və Batumun Osmanlıya birləşməsi haqqında fərman imzaladı.

Osmanlı hökuməti, 1918-ci il sentyabr ayının 14-də Batumi və Qars vilayətlərinin təşkilini haqqında qərar verdi.

Naxçıvan Qars nahiyyəsinə daxil oldu.

I Dünya müharibəsinin Osmanlı dövlətinin mağlubiyəti ilə nticələnəcəyini hiss edən İttifaq və Tərəqqi Partiyası istəfa vermək məcburiyyətindən qaldı. Əhməd İzzət Paşa kabinet, Türk Ordusunun Qafqaz ərazilərini 1918-ci il dekabr ayının 3-ə kimi tərk etməsi qərarını imzaladı. Bu birbaşa (30 oktyabr 1918) Mudros barışığı ilə bağlı idi.

Türk ordusu Naxçıvanı da tərk etməli idi.

1918-ci il oktyabr ayının 21-də Baş nazir Əhməd İzzət

Azərbaycan
Birinci Dünya müharibəsi illərində

paşa Gümri, İğdır və Naxçıvan qəzalarında olan hərbçilərin həmin ərazilərdən çıxılmasını istədi. Bu addım regionun müsəlman-türk əhalisini dəhşətli təhlükə, erməni işğalı ilə üz-üzə qoydu.

Bələ olun halda Naxçıvan əhalisi 9-cu Ordu komandanı Yaqub Sevgi paşa müraciət etdi.

Müraciətdə aşağıdakı istəklər irəli sürüldü.

1. Osmanlı ordusunu geri çəkilməsin;
2. Əsgərlərin geri çəkilməsi zəruri işə, onda əhalinin mühafizəsi üçün hər qəzada bir qisim əsgər qalsın;
3. Qəzalara golocək xristianlar tərəfindən müsəlmanların məhv edilməsinin qarşısı alınınsın.

Müsəlman-türk əhalisinin narazılığını haqlı hesab edən Yaqub Sevgi Paşa, durumu İstanbul bildirməyi ləğitmədi. Lakin İstanbuldan müsbət cavab alınmadı.

Erməni silahlı birləşmələri, yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək 27 dekabr 1918-ci il tarixdə Yaponun nəzarətində olan dəstə ilə Naxçıvanın qərbindəki Auş kəndinə hücum edərək 2000 nəfər dinc əhalini öldürdü.

Qarsın güneyindən Ordubada qədər olan bölgə ermənilərin təhdidi altında idi.

Müsəlman-türk əhalisi özünü erməni tacavüzündən qorumaq üçün Naxçıvan başda olmaqla, Şərur, Eçməzdin, Sürməli və İrəvanın cənubunda yaşayan müsəlman-türklər Qəmərli kəndinə toplaşdırılar. Qızığın mûzakirələrdən sonra, mərkəzi İğdir olmaqla sədr və 6 üvdən ibarət olan bir hökumət qurdular. Hökumətin sədri Əmir bəy Əkbərzadə, Hərbi nazir - Qarslı Cahangirzadə İbrahim, Maliyyə naziri - Qəmbər Əli bəy Bənanyarlı, Mülkiyyət naziri - Bakır bəy Rizazadə, Xarici işlər naziri - Həsən ağa Səfazadə, Ədliyyə naziri - Məhəmməd Bəyzadə idi.

Araz Türk hökuməti əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə ciddi tədbirlər görüldü. 9-cu Ordu komandanı Yaqub Sevgi paşanın yardımımı ilə 20 tabur təşkil edildi.

Könüllü olaraq bu bölgədə qalan türk əsgər və zabitləri də bu taburlara daxil oldular.

Ermənilərin törətdikləri qətlam, işgəncə və zülmlərin qarşısını mərdlikləş alan Araz Türk hökuməti, erməni silahlı dəstələrini Naxçıvandan çıxarmağa müvəffəq oldu.

1918-ci il noyabr ayının 30-da Qars şəhərində böyük bir konqres toplandı.

Ordubad, Naxçıvan, Sərdərabad, İğdir, Qəmərli, Ahi-ska, Ahulkelek bölgələrindən millət vəkili sıfəti ilə 70 nəfər nümayəndə konqressə qatılmışdı. Konqresin qəbul etdiyi qə-rara görə, mərkəzi Qars şəhəri olmaqla Batumdan Orduba-dada, Ağrı dağından Qara dəniz sahilərinə kimi uzanan mü-səlman türk ərazilərində Milli Şura hökuməti yarandı. Ahi-ska hökuməti və Araz Türk hökuməti Milli Şura hökumətinə birləşdi.

12 nazirdən ibarət olan hökumətin başçısı İbrahim bəy Cihangiroğlu idi.

1918-ci il noyabr ayının 11-də Almaniyanın təslim olması ilə I Dünya mühəribəsində hərbi əməliyyatlar dövrü başa çatdı. Bundan sonrakı mərhələdə Naxçıvan daha mü-rəkkəb vəziyyət ilə üz-üzə qaldı. Ermoni komitələri, ingilis, amerikan və bolşevik yardımı sayəsində Naxçıvan torpaqlarını elə keçirmək istədi. Lakin qəhrəman Naxçıvan əhalisi, mərdliklə vuruşaraq öz torpaqlarını erməni işgalindən qur-tara bildi.

Birinci Dünya mühəribəsi nəticəsində Osmanlı dövlətinin ərazisinin Avropa dövlətləri tərəfindən bölüşdürülməsi, dünya neftinin 66%-nə malik olan Yaxın Şərqi Avropa dövlətləri tərəfindən zəbt olunmasıdır.

Bu mühəribə Rusiya və Avropa üçün də itkisiz ötüş-mədi.

Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə Rusiya və Almaniya arasında bağlanan Brest-Litovski sülhünün şərtlərinə uyğun olaraq Rusiyanın əlindən 3 mln km²-ərazi,

Azərbaycan Birinci Dünya mühəribəsi illorında

62 milyonluq əhali çıxdı. Rusiyanın sərhadları paytaxt şəhəri Sankt-Peterburqa yaxınlaşlığı üçün paytaxt Moskva şəhəri-nə köçürüldü.

Birinci Dünya mühəribəsinin ən önemli sonuclarından biri Avropanın XVIII əsrən bəri uzun sürən uzunmüddətli dəniz və ticarət üstünlüyü təhlükəyə düşdü. Dünya iqtisadiyyatda «Avropa üstünlüyü dönəmi» sona çatdı. Avropa ABŞ-dan asılı vəziyyətə düşdü.

Birinci Dünya mühəribəsi Avropaya 350 milyard dol-lar həcmində zərər vurdur. Avropada 10 milyon insan öldü, 20 milyon yaralanaraq şikət oldu. Təkcə Fransada 20-32 yaş həddində əhalinin yarısı mühəribənin qurbanı oldu.

Bütövlükdə Birinci Dünya mühəribəsinin sonunda formalasən Versal sistemi dünyaya sülh götəre bilmədi.

Ədəbiyyat

1. Baharlı (Vəlili) M.H. Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1993
2. История Азербайджана по документам и публикациям. Под ред. акад. З.М.Бунятов. Bakı: ЭЛМ, 1990
3. Əliyev H.Z. Türkiyə Birinci Dünya mühəribəsi dövründə. Bakı: Azərb SSR EA, 1965
4. Həsənov C. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı: Azərnəşr, 1993
5. Kurat A.H. Türkiye və Rusiya. Ankara Üniversitesi. Basım evi, 1970
6. Qasımov M. Birinci Dünya mühəribəsi illorında böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). Bakı: Adiloğlu, 2001
7. Musayev İ. Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət (1907-1920-ci illər). Bakı: 1992
8. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: 1998
9. Ə.Şıxlinski. Xatirələrim. Bakı: Azərnəşr, 1994.

VIII. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ (1918 – 1920)

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində ölkədə ictimai-siyasi vəziyyət
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və onun ilkin addımları
3. AXC-nin daxili siyaseti
4. AXC-nin xarici siyaseti
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində ölkədə ictimai-siyasi vəziyyət

Ölkəmizdə bütün siyasi proseslərin gedişini müyyənələşdirmiş Petroqraddakı 1917-ci il oktyabr çevrilişi nöticəsində bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi Bakıda da ictimai-siyasi qüvvələr arasında gedən mübarizəni daha da kəsginləşdirdi.

Bakıda hakimiyyət məsələsi müxtəlif ictimai-siyasi qüvvələri çox kəskin şəkildə qarşı-qarşıya qoymuşdu. Əgər eser, menşevik və daşnaklar koalisiyon demokratik bir hökumət, yəni Zaqafqaziyanın müxtəlif şəhərlərində olduğu kimi ictimai Təhlükəsizlik Komitəsi yaratmaq istayırdırsa, bolşeviklər hakimiyyətin Bakı Sovetinə verilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. Bu məsələ oktyabr ayında keçirilən Bakı Sovetinin iclaslarında gərgin mübahisə və diskussiyalara səbəb oldu. Esər, menşevik və daşnaklar nə qədər çalışılsarsa, öz istədiklərinə nail ola bilmədilər. Bakı Sovetinin 26, 27 oktyabr tarixli geniş iclaslarında ictimai təhlükəsizlik komitəsinin yaradılması haqqında qətnamə qəbul edilsə də bolşevik-

lər onun əleyhinə çıxdılar və proletariat tərəfindən müdafiə edilmədiyini bildirərək növbəti iclasların keçirilməsinə nail oldular.

Bakı Sovetinin məhz 31 oktyabr və 2 noyabr tarixli iclasları bolşeviklərin qələbəsinin ilkin mərhələsini təmin etdi. Sovetin yeni seçilmiş İcraiyyə Komitəsi Bakıda ali hakimiyyət orqanı elan edildi. Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin tərkibinə 43 nəfər üzv və üzvlüyü namizəd seçilmişdi: Şahumyan, Caparidze, Fioletov, Basin, Pinder, Munzafarov, Ovsyannikov, Petruxin, Avakyants, Zarqaryants və b.

Fevral inqilabından sonra olduğu kimi, oktyabr çevrilişindən sonra da Sovetin rəhbər orqanlarının yeniləşdiriləməsi ilə mühüm vəzifələrə erməni və rus millətindən olan bolşeviklər təyin olundular.

Eser-menşeviklər Bakı Soveti tərəfindən hakimiyyətin ələ alınmasını qeyri-qanuni saydıqlarından etiraz əlaməti olaraq 2 noyabr tarixli iclası tərk etmişdilər. Nəticədə 488 nümayəndədən 144 nəfəri zəli tərk etmişdi. Yerdə qalan 344 nəfərin əksəriyyəti həqiqi deputatlar deyil, Sovetə cəlb edilmiş mədən-zavod komissiyalarının, polk, rota komitələri nümayəndləri idi. Menşeviklər bildirirdilər ki, demokratik yolla seçilmişən mədən-zavod komissiyaları proletariatın təmsilcisi ola bilməzdi.

Bolşeviklər eser, menşevik, daşnak deputat çoxluğu şəraitində müvəffəqiyyət qazana bilməyəcəklərini başa düşürək mədən-zavod komissiyaları nümayəndlərini Sovetə cəlb edərək onlara səs vermək hüququ vermiş, bu da onlara qələbə qazandırılmışdı.

Fevral inqilabından sonra Müvəqqəti hökumətin yerli orqanı kimi yaranan və hələ də formal olsa da fəaliyyət göstərən ictimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsinin (İTK) buraxılması haqqında Bakı Sovetində noyabrin 13-də qərar qəbul edilir. Noyabrin 12-də Bakı Sovetinin iclasında ictimai təhlükəsizlik komitəsinin buraxılması haqqında qərar

qəbul edilmişdi.

Sovetin idarə heyətini ələ keçirən bolşeviklər ilk növbədə öz hegemonluqlarını təmin etmək üçün seçkilər keçirməyi qərara aldılar.

Bakı Sovetinə seçkilərə hazırlıq getdiyi bir şəraitdə, noyabrın 11-də Tiflisdə Cənubi Qafqaz diyarının bütün siyasi partiyalarının, milli və içtimai təşkilatların nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən müşavirədə Cənubi Qafqazi müstəqil idarə edən hakimiyyyət orqanının yaradılması haqqında qətnamə qəbul edildi. Noyabrın 15-də diyarın 3 osas millətinin və siyasi qüvvələrin nümayəndələrinin daxil olduğu Cənubi Qafqaz Komissarlığı yaradıldı. Onun tərkibinə azərbaycanlılardan X.Xasməmmədov, F.X.Xoyski, M.Y.Cəfərov, X.Məlikaslanov daxil idi. Komissarlıqa gürçü menşeviki E.P.Qeqəkçi rəhbərlik edirdi. Bu orqanın qəbul etdiyi Bəyannamədə «Yeni hökumətin Müəssisələr Məclisi çağrılanadək müvəqqəti olaraq Cənubi Qafqazda hərc-mərcliyə son qoymaq və bolşevik Rusiyasına qarşı mübarizə məqsədi ilə təşkil olunduğu» bildirilmişdi.

Bununla da Azərbaycanda ikihakimiyətlilik yarandı. Bakı şəhəri və onun ətraf kəndləri Bakı Sovetinin hakimiyəti altında idisə, Azərbaycanın qalan hissəsi Zaqafqaziya Komissarlığına tabe idi:

Azərbaycanda yaranmış mürəkkəb bir şəraitdə Bakı Soveti tədricən siyasi orqana çevrilən Bakı şəhər duması, müsəlman, erməni Milli Şuraları ilə yanaşı fəaliyyət göstərməyə məcbur idi. Bolşeviklər Dumani ləğv edə bilmirdilər. Çünkü şəhər təsərrüsəti, xüsusi ilə ərzaq, maliyyə sahələri, milis Dumanın sərəncamında idi. Bakı Sovetinin isə hələ təsərrüsət kadrları yox idi.

Yerli əhalidən böyük nüfuza malik olan müsəlman Milli Şuraları isə özlərini Komissarlığın yerli səlahiyyəti orqanları hesab edirdilər. Bolşeviklər Bakı Sovetində öz mövqeyini möhkəmləndirməmiş həmin orqanları ləğv etməyə

cürət etmirdilər. Ona görə də əsas diqqət ilk növbədə Bakı Sovetinə seçkilərin keçirilməsinin təşkilinə yönəldilmişdi.

1917-ci il dekabrın 12-16-da Bakı Sovetinə keçirilən seçkilər nəticəsində 51 bolşevik, 41 daşnak, 38 sol eser, 28 sağ eser, 11 menşevik, 21 müsavatçı, yəni bütövlükdə 190 deputat seçilmişdi.

Dekabr seçkiləri kimi Bakı Sovetinin 31 dekabr tarixli iclası da bolşeviklərin Sovetdə öz mövqeyini möhkəmləndirmək işində mü hüüm rol oynadı. Həmin iclasda İcrayıyyə komitəsinin yalnız Sovet hakimiyətini müdafiə edən partiyaların nümayəndələrindən ibarət təşkil edilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Sovetin tərkibinə daxil olan partiya fraksiyaları hakimiyət məsləsinə öz münasibətlərini bildirərək sol, sağ eserlərdən, daşnaklardan fərqli olaraq menşeviklər qətiyyətlə hakimiyətin Sovetlərə verilməsinin əleyhinə çıxıdlar. Menşeviklər Sovet ilə Dumani birləşdirmək və koalision hökumət yaratmaq təklifini irəli sürdürlər. Müsavat fraksiyası seçkilərin demokratik keçirilməməsinə etirazlarını bildirənlər də, hakimiyətin Sovetlərə verilməsi ilə razılışmaçı oldular.

1918-ci ilin əvvəllərində Bakı Sovetinin rəhbərliyi siyasi hakimiyətini möhkəmlətmək məqsədi ilə müəyyən tədbirlər görüdü. Kühnə inzibati möhkəmə orqanları ləğv edilərək yeniləri yaradıldı. Həmin ilin yanvarında Sovet hərbi inqilabi komitəsi nəzdində inqilabi tribunal təsis edildi. Şəhər Dumasının fəaliyyəti məhdudlaşdırılaraq maliyyə, əhalinin ərzaqla təchizatı, naqliyyat, poçt, teleqraf üzərində nəzarət Sovetin ixtiyarına verildi. 1918-ci il 15 yanvar tarixli dekretə əsasən Bakı Soveti silahlı qüvvələrini yaratmağa başladı. Qızıl qvardiya dəstələri cəbhələrdən qayıdan erməni əsgərlərinin hesabına genişdəndirildi. Sovet qoşun hissələri erməni daşnak zabitlərinə tabe etdirildi. Qızıl qvardiya dəstələrinə rəhbərlik etmək üçün yaradılan Mərkəzi ştabın tərkibinə Baqdasarov, Martikyan, Vatsek, Qabışev, Mikoyan, Pleşanov

kov, Solntsev və b. daxil idi.

Bolşeviklər Bakıda öz hakimiyətlərini bərqrar etdikdən sonra yerlərdə Sovet hakimiyətini qurmaq planını reallaşdırmağa başladılar. Əthalinin müqavimətinə baxmayaq Qızıl ordu dəstələrinin təzyiqi altında 1918-ci ilin aprelində Lənkəranda, Cavadda, Qubada, Şamaxıda da Sovet hakimiyəti qurulmuşdu.

Azərbaycan qəzalarında Sovet hakimiyəti qurulduqdan sonra həmin regionu idarə etmək üçün rəhbər icraedici hakimiyət orqanının – Xalq Komissarları Sovetinin yaradılması zəruri hesab edildi. 1918-ci il aprelin əvvəllərində Bakı Sovetinin köhnə tərkibini bolşevikləri qane etmirdi. Onlar eser və mənşəviklərisiz bir neçə sol eser daxil olmaqla yalnız bolşeviklərdən ibarət bir orqan yaratmaq istəyirdilər. Uzun müzakirələrdən sonra bolşeviklər buna da nail oldular.

1918-ci il aprelin 25-də keçirilən Bakı Sovetinin iclasında S.Şaumyanın rəhbərliyi ilə Bakı XKS-nin yaradılması qərara alındı. Onun tərkibinə yalnız iki azərbaycanlı – N.Nərimanov və M.H.Vəzirov daxil edildilər.

Bakı XKS-nin mayın 1-də dərc edilən bəyannaməsinə onun vəzifələri müyyənləşdirildi. Bəyannamədə deyildi ki, Bakı XKS-i RSFSR XKS-nin dekretlərini və göstərişlərini yerinə yetirəcəkdir. Deməli, Bakı XKS faktiki olaraq Rusiya Sovet hökumətinin orqanı kimi yaradılmışdır.

1918-ci ilin əvvəllərində əsas məsələlərdən biri Cənubi Qafqaz Komissarlığının ali qanunverici orqanının yaradılması idi. Rusiyada Müəssisələr Məclisi qovulduğandan sonra yanvarın 12-də Komissarlıq ölkədəki siyasi vəziyyəti müzakirə edərək Seymin çağrılması haqqında qərar qəbul etdi.

Seym Müəssisələr məclisinə 1917-ci ilin noyabrında keçirilən seçkilərdə iştirak etmiş partiyaların nümayəndələrindən təşkil olduğundan on siyasi partiya orada təmsil edilmişdi. Bütün partiyalar əsasən Cənubi Qafqazda yaşayan üç

millətin nümayəndələrindən ibarət idilər. Seymdə çoxluq müsəlman partiyaları blokuna məxsus idi. Belə ki, Azərbaycanın ən nüfuzlu siyasi partiyası olan Müsavat partiyası 30 yer qazanmışdı. Müsavatdan başqa müsəlman sosialist bloku 7 yer, hümmətçilər 4 yer, ittihadçılar 3 yer əldə etmişdilər. Seçkilərdə Müsavat Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının 63%-nin səsini almışdı. Bu da onun güclü partiyaya çevriləyindən xəbər verirdi. Azərbaycanın siyasi partiyaları Seymdə 44 nəfər yer əldə etdilər. Bolşeviklər isə Seymin fəaliyyətində iştirak etməkdən imtina etdilər.

Seym fəaliyyətə başlayan kimi Cənubi Qafqaz Komissarlığı özünü buraxdı. Qeçəkorının rəhbərliyi altında təşkil edilən yeni hökumətin tərkibinə azərbaycanlılardan N.Yusifbəyli, Məlikaslanov, F.X.Xoyski, M.H.Hacinski, Beybutov L.I.Heydərov daxil edilmişlər.

1918-ci il fevralın 10-da(23) Cənubi Qafqaz Seymi açıldı. Azərbaycanın deputatları açılışa gəlib çatmadıqlarına görə Sultanovun təklifi ilə iclas təxirə salındı. Fevralın 26-da Seym öz işini bərpa etdi. Çeidez Seymin sadri tövzin olundu.

Seym fəaliyyətə Türkiye ilə sülh danışqlarına başlanmasının zəruriliyini bildirməklə başladı. Seymin 23 fevral iclasında isə sülh konfransının Trabzonda keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

Mart ayının 3-də Seym belə bir məlumat alır ki, Almaniya ilə Rusiya arasında bağlanan Brest-Litovsk müqaviləsinə görə Ərdahan, Qars və Batum Türkiyəyə verilir. Zaqqafqaziya Seymi Petroqrada Xalq Komissarlar Sovetinin adına göndərdiyi telegramda Brest sülhünü tanımadığını bildirdi. Belə ki, Zaqqafqaziya Seymi nə bolşevik hakimiyətini, nə də Xalq Komissarlar Sovetini qəbul etmirdi. Türkiyə isə Brest müqaviləsinin qərarlarına əsaslanaraq Seymə həmin ərazilərin təcili təmizlənməsi haqqında ultimatum təqdim etdi. Məhz belə bir şəraitdə 1918-ci il martın 14-də Trabzonda Türkiyə və Seymin nümayəndələrinin iştirak et-

diyi sülh konfransı açıldı.

Martin 8-də Çenkelinin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Trabzona gəlir. Martin 14-də isə konfrans öz işinə başlayır. Türkiyə nümayəndəliyinin başçısı Rauf Orbay öz geniş nitqində Türkiyənin Cənubi Qafqaz ilə uzun müddətli sülh müqaviləsi bağlamaq istədiyini bildirdi. Türk nümayəndələrinin fikrincə əgər doğrudan da Cənubi Qafqaz hökuməti beynəlxalq hüququn subyekti olmaq istəyirsə, təzliklə Rusiyadan ayrılmalı və öz müstəqilliyini elan etməlidir. Belə olan təqdirdə Türkiyə onunla mehriban qonşuluq münəsibətlərinə girməyə hazırlıdır.

Türkiyə Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsində maraqlı idi. Cənubi Qafqazın müstəqilliyi Türkiyənin şimaldan təhlükəsizliyini təmin edirdi.

Rauf bəy bildirdi ki, Cənubi Qafqaz hökumətinin Osmanlı imperiyası tərəfindən tanınması o zaman mümkündür ki, bu hökmət Qars, Batum və Ərdəhana olan iddialarından müqavilə vasitəsi ilə imtina etmiş olsun.

Bir sözə Trabzon danışqları bir nəticə vermedi. Transqafqaz nümayəndəliyi arasında da birlik yox idi. Odur ki, Çenkeli Trabzonda qalmağın heç bir əhəmiyyətinin olmadığını görür və Trabzon danışqları müvəqqəti olaraq dayandırılır.

Seymin iclaslarında ermənilər, gürcüler Türkiyənin tələblərini rədd edib onunla mühəribə aparmağa çağırıldılarsa, Azərbaycan fraksiyası qarşılıqlı güzəştlər əsasında razılığā gəlməyi təklif etdi. Gürcü fraksiyasının fikrinə görə Qarsı, Ərdəhanı Türkiyəyə güzəştə getmək olar, Batum isə Cənubi Qafqazda qalmalıdır. Ermənilər Qarsın saxlanmasının tərəfdarı idilər. Azərbaycan fraksiyasına görə Qars və Ərdəhanın əhalisinin əksəriyyəti türklər olduğundan Türkiyəyə verilməli, Batum isə Cənubi Qafqazda qalmalıdır. Çünkü o dənizə yeganə çıxış yoludur. Onsuz Cənubi Qafqaz keçinə bilməz.

Seymdə mübahisələrin getdiyi bir zamanda türk ordu-su Brest sülhünə ona verdiyi hüquqlarını bərpə etməyə başladı. Martin 19-da Ərdəhan alındı və erməni hərbi hissələri tərkislih edildi. Erməni terroruna moruz qalmış müsəlman əhalisi hərbi əməliyyatlarda Türkiyəni müdafiə edirdi.

Martin 25-də hökumət üzvlərinin və Seym liderlərinin birgə keçirdiyi iclasda mühəribə və sülh məssəsləsinə münasibətdə mövgələr aydınlaşdı. Azərbaycan fraksiyası Türkiyə ilə mühəribə aparılmasının əleyhinə idi. Fraksiya qəti şəkilə bildirdi ki, əgər mühəribə elan edilərsə, azərbaycanlılar türklərə qarşı vuruşmayıacaqlar. Artıq ilk iclaslar Azərbaycan partiyaları arasında fikir ayrılıqlarının mövcud olduğunu göstərirdi.

Bu zaman azərbaycanlılara qarşı tərədilən vəhşiliklər haqqında Bakıdan alınan xəbor vəziyyəti kəskinləşdirdi və Seymdə olan ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi.

1918-ci il mart soyqırımı Azərbaycan tarixinin ən faciəli səhifələrindən biridir. S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti tərəfindən müdafiə edilən terrorçu daşnak dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi kütləvi soyqırırm Bakıdakı hadisələrlə başladı. S.Şaumyan müsavatçıların ar-tan nüfuzundan qorxaraq onu siyasi mübarizədən uzaqlaşdırmağa çalışırdı. Bu məqsədlə Martin 30-da Bakı Soveti N.Nərimanovun dediyi kimi müsavatçılara mühəribə elan etdi. Lakin Sovetin rəhbərliyi bunu müsavatçıların Sovet hökuməti üzərinə hücumu kimi qələmə verir və ona vətəndaş mühəribəsi donu geyindirməyə çalışırdı.

Martin 30-da axşam Bakı şəhəri və onun rayonlarında bolşeviklər tərəfindən S.Şaumyan, A.Caparidze, Q.Korqanov, İ.Suxartsev, N.Nərimanovun daxil olduğu inqilabi müdafiə komitəsi yaradılır.

Bakının küçələrində, xüsusən İçəri şəhərdə, Şamaxı yolunda və Çənbərəkənddə şiddetli döyüşlər başladı. Qüvvə-lər bərabər deyildi. Bakı Sovetinin silahlı qüvvəsi 6 min nə-

fərdən ibarət idi. 3-4 minə qədər olan daşnak qoşun hissələri də Bakı Sovetinin ixtiyarına verilmişdi. Heç bir silahlı birləşmələrə malik olmayan müsavatçılar döyüşləri dayandırmağı tələb edirdilər. Daşnak hissələri isə döyüşlərin ikinci günü məlli qırğını qızışdırmağa səy göstərir, şəhərdə dinc əhalisi, xüsusən azərbaycanlılara divan tutur və onları qəddarlıqla öldürürdülər. Milli qırğına yol verməmək üçün müsavatçılar martın 31-də barışqı haqqında danışğa başlamağı təklif etdilər. İngilabi müdafiə komitəsi bu təklifə razılıq verərək öz tələblərini irəli sürdü və tələblər qəbul ediləcəyi təqdirdə qırğıni dayandıracaqlarını bildirdi. Tələblər əsasən ondan ibarət idi ki, Sovetin hakimiyyəti müsavatçılar tərəfindən qəbul edilsin və onun sərəncamları yerinə yetirilsin, «Vəhşi diviziya» Bakı və onun rayonlarından çıxarılsın, Bakıdan Tiflisə və Bakıdan Petrovska dəmir yolunun açılması üçün təcili tədbirlər görülsün.

İngilabi müdafiə komitəsinin irəli sürdüyü şərtlərin müsavatçılar tərəfindən imzalanmasına baxmayaraq, Bakıda silahlı toqquşma dayandırılmadı. Bolşevik–daşnak hissələri tərəfindən «İsmailiyyə» binası, Şərqdə ilk teatr olan H.Z.Tağıyevin teatrı yandırıldı, Təzə Pir məscidi dağdırıldı və dinc əhali amansızcasına öldürüldü. Daşnakların vəhşilikləri aprelin əvvəllərində Şamaxıda, Qubada, Göyçayda, Cəvadda, Xaçmazda, Ağdaşda Kürdəmirdə, Salyanda, Lənkəranda və digər bölgələrdə davam etdirildi. Dinc əhaliyə amansız divan tutulurdu. Təkcə Bakıda üç gün ərzində 10 mindən artıq azərbaycanlı vəhşicəsinə öldürülmüşdü. Qubada 122 kənd məhv edilmiş, 2 min insan qırılmışdı. Şamaxı qəzasının 72 kəndi dağdırılmış və yandırılmışdı. Erməni terrorçu dəstələrinə Amazasp, Andronik, Lalayan və b. rəhbərlik edirdi. 1918-ci ilin mart-aprel ayları ərzində Azərbaycanda 50 min azərbaycanlı öldürülmüşdü.

Seymin Azərbaycan fraksiyasının üzvləri daşnakların tərətdikləri vəhşiliklərə münasibət bildirilməsini və soyqırı-

manın qarşısını almaq üçün tədbirlər görülməsini tələb edirdilər, əks təqdirdə Seymdən çıxacaqlarını bildirdilər. Daşnaklar isə həmən məsələnin Seymdə müzakirə edilməsinə maneçilik tərəfdirdilər. Lakin Azərbaycan fraksiyasının təkidi ilə martın 19-da Zaqafqaziya Seyminin iclasında «Bakıdakı hadisələr» müzakirə edildi. İclasda çıxış edən X.Məlikaslanov, F.X.Xoyski, M.Ə.Rəsulzadə Bakı Soveti tərəfindən əhalinin silahsızlaşdırılmasının müharibə törətmək üçün bir bəhanə olduğunu qeyd etdilər. Bir sözlə, Azərbaycan fraksiyası daşnak boşheviklərin tərətdikləri cinayətlərin qarşısını almağı tələb edirdilər.

Cənubi Qafqazda çox gərgin bir vəziyyət yaranmışdı. Belə ki, Seym aprelin 13-də keçirilən iclasda Türkiyə ilə müharibə haqqında qərar qəbul etmişdi və ölkədə hərbi vəziyyət elan olunmuşdu. Ali Müdafiə Şurası yaradılmışdı. Lakin orada Azərbaycan təmsil edilməmişdi. Azərbaycan fraksiyası buna onların hüquqlarının tapdalanması kimi baxırdı. Bu da kösgin etiraza səbəb oldu. Müsəlman fraksiyası Seymin tərkibindən çıxməq məsələsini müzakirələrə çıxarmağı qərara aldı.

Müharibə haqqında qərar qəbul ediləndən sonra Trabzonda olan Çexenkeli geri çağrılır. Bununla da Trabzon konfransı öz işini dayandırır.

Lakin erməni-gürcü qüvvələri Osmanlı ordusunun qarşısını almağa qadır deyildi. Aprelin 15-də türklər Batumu də tutdular.

Seymin erməni-gürcü qüvvələri Osmanlı ordusunun Qafqazın müstəqillığını elan etmək və Brest Litovsk sülhünü qəbul etməkdən başqa çərəsi qalmadı.

Aprelin 22-də müstəqil Cənubi Qafqaz Federativ Demokratik Respublikasının yaradığı elan edildi. Aprelin 26-də Çexenkelinin başçılığı ilə yeni hökumət təşkil edildi. Azərbaycanın beş nümayəndəsi bu hökumətin tərkibinə daxil olundu. F.X.Xoyski – ədliyyə naziri, X.Məlikaslanov – məlumat

vasitələri naziri, N.Yusifbəyli – maarif naziri, M.H.Hacinski – ticarət və sənaye naziri, Y.Heydorov – dövlət nəzarəti naziri. Bu hökumət ilk növbədə Türkiyə ilə müharibə məsələsinə həll etməli idi.

Çənkelinin rəhbərlik etdiyi yeni nümayəndə heyəti danışçıları davam etdirmək üçün Batuma yola düşdü.

Batumi danışçıları mayın 11-də başladı. Osmanlı nümayəndə heyətinin başçısı, ədliyyə naziri Xəlil bəy verdiyi bəyanatda qeyd etdi ki, iki dövlət arasında Brest Litovsk müqaviləsindən sonra qan axıdıldığı üçün həmin müqavilənin şərtləri indiki danışçılar üçün əsas ola bilməz. Əhalisi əsasən müsəlmanlardan ibarət olan və Türkiyəyə birləşmək üçün müraciət edən (1918-ci il 13 aprel) Axsinqa və Axalkələk nahiyyələri tələb olunurdu. Mayın 26-da Osmanlı nümayəndə heyəti 72 saat müddətində cavabı tələb edilən başqa bir ultimatum verdi. Lakin bu ultimatum Cənubi Qafqaz Respublikasının dağlığındı vaxta təsadüf edirdi.

Ümumiyyətlə, müstəqil Cənubi Qafqaz respublikanın yaranması ölkənin nə daxili, nə də xarici vəziyyətində dəyişiklik etmədi. Vahid hakimiyyət yox idi. Təmsil olunan hər millət öz milli mənafeyini ümmümqafqaz mənafeyində yüksək tuturdu. Vahid hakimiyyət olmadığını görə ölkədə anarxiya idi. Fraksiyalar arasında daxili və xarici siyasetin əsas problemləri üzrə yekdil fikrin olmaması onların məhz vahid dövlət çərçivəsində mövcudluğunu mümkün etmirdi. Belə bir şəraitdə Seym özünü buraxmaq qərarına gəlir.

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması

1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seyminin sonuncu iclası keçirildi. İclasda çıxış edən Sereteli Gürcüstanın federasiyadan çıxdığını bəyan etdi və Seym özünün buraxılması haqqında qərar qəbul etdi.

Mayın 26-da Gürcü milli şurası tərəfindən Gürcüstanın müstəqilliyi elan edildi və Ramişvili başda olmaqla hökumət kabinetini yaradıldı. Yeni hökumətin ilk xarici siyasi addımı mayın 28-də Almaniya ilə saziş bağlamaq oldu.

Seymin Azərbaycan nümayəndəliyi mayın 27-də fəvqəladə iclas keçirdi. Yaranmış vəziyyətin çətinliyini nəzərə alaraq yekdilliklə Azərbaycanın idarə olunmasını öz öhdəsinə götürməyi qərara aldı və özünü müvəqqəti Milli Şura elan etdi. M.Ə. Rəsulzadə qiyabi olaraq Milli Şuranın sədri təyin olundu. H.Ağayev, M. Seyidov onun müavinləri seçildilər. Sonra Milli Şuranın 9 nəfərdən ibarət İcraiyyə orqanı yaradıldı ki, onun da sədrliyinə F.X.Xoyski seçildi.

Mayın 28-də Milli Şuranın 26 nəfərin iştirakı ilə keçirilən birinci iclasında Seymin buraxılması və Gürcüstanın istiqlaliyyətinin elan edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycandakı vəziyyət müzakirə edildi. Şuranın üzvi X.Xasməmmədov məruzə edərək taxire salınmadan Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsinin zəruriliyini əsaslandırdı. Şuranın üzvlərindən Yusifbəyli, Şeyxüllisəmov, Seyidov və b. bu fikrə tərəfdar çıxdılar. Milli Şura 24 səssiz Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan edilməsi haqqında qərar qəbul edərək (S.M.Qəniyev və C.Axundov bitəraf qalmışdı), 6 bənddən ibarət İstiqlal Bəyannaməsini bəyan etdi.

- 1) Azərbaycan tam hüquqlu və müstəqil dövlətdir. Cənubi Qafqazın cənub və şərqi hissələrindən ibarətdir. Ali hakimiyyət Azərbaycan xalqına məxsusdur.
- 2) Azərbaycanın siyasi quruluş forması Xalq Cümhuriyyətidir.
- 3) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti beynəlxalq birliyin bütün üzvləri ilə, xüsusiən həmsərhəd xalqlar və dövlətlərlə qonşuluq əlaqələri yaradacaq.
- 4) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində milliyətindən, dinindən, cinsindən, içtimai vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarına tam vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar verir.

- 5) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti onun ərazisində yaşayın bütün xalqların sərbəst inkişafına şərait yaradacaq.
6) Məclisi – Müəssisan çağrılana qədər Azərbaycanda ali hakimiyət xalqın səsvermə yolu ilə seçdiyi Milli Şura və Milli Şuranın qarşısında cavabdeh olan Müvəqqəti Hökumət sayılır.

Bundan sonra Milli Şura F.X.Xoyskiyə hökumətin yaradılmasını tapşırıdı. Azərbaycanın ilk müvəqqəti hökuməti belə tərkibdə təqdim edildi: 1) F.X.Xoyski – Nazirlər Şurasının sədri, Daxili işlər naziri; 2) Xosrovpaşa bəy Sultanov – Hərbi nazir; 3) N.Yusifbəyli – Xalq maarifi və Maliyyə naziri; 4) M.H.Hacinski – Xarici işlər naziri; 5) X.B.Məlikaslanov – poçt, teleqraf və yollar naziri; 6) Ə.Seyxülislamov – Əkinçilik və əmək naziri; 7) X.Xasməmmədov – Ədliyyə naziri; 8) M.Y.Cəfərov – Ticarət və sənaye naziri; 9) Camo Hacinski – Dövlət nəzarəti naziri.

AXC-nin yaradılması bütün türk – müsəlman dünyasında çox mühüm tarixi hadisə idi. Azərbaycan Respublikası dünyəvi təməl üzərində qurulan ilk türk dövləti idi. AXC-nin yaradılması ilə XIX əsrin əvvəllərində itirilmiş dövlətçilik ənənələri bərpa edildi.

İstiqlaliyyət elan edildikdən sonra yaranmış dövlətin sərhadlarını müyyəyen etmək lazımdı. Ən çətin vəziyyətə Ermənistən düşmüdü. Ermənistən nümayəndələri Azərbaycan hökumətinə müraciət etmişdilər. Mayın 29-da erməni Milli Şurası ilə danışıqlar barədə F.X.Xoyski Milli Şuraya məlumat verir. Qeyd edir ki, Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduğandan sonra ermənilərə dövlət yaratmaq üçün siyasi mərkəz lazımdır. Ona görə də Dağlıq Qarabağa olan iddialarından imtina etmək şərti ilə İrəvan şəhəri onlara güzəştə edilə bilər. Milli şuradan iclası İrəvanın ermənilərə güzəştə edilməsi barədə öz razılığını bildirdi. İrəvan Milli Şurasının üzvləri M.Seyidov, B.Rzayev, N.Nərimanbəyov buna özərinin qəti etirazlarını bildirdilər. Lakin Milli Şura etirazı qə-

bul etmədi.

Gürcüstən ilə sərhəd məsələsi müzakirə edildi. Zaqatala dairəsi məsələsinin həlli əhalinin ixtiyarına verildi. Yerli əhalinin rəyi ilə bu məsələ Azərbaycanın xeyrinə həll olundu.

Azərbaycan hökumətinin ilk diplomatik addımlarından biri «Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq» müqaviləsinin imzalanması idi. Müqaviləni Türkiye tərəfindən Ədliyyə naziri Xəlil Menteşə, Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı Vahib paşa, Azərbaycan tərəfdən Xarici işlər naziri M.H.Hacinski və Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə imzaladılar. Bu, Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici dövlətlə bağlılığı ilk müqavilə idi.

Müqavilədə Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında daima sülh və möhkəm dostluğun bərqərar olması, göstərilən hüdudlara əsasən Azərbaycanla Türkîyənin geniş sərhədləri olan dövlət olması, dincilik və asayışı möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əgər ehtiyac olarsa Osmanlı hökumətinin Azərbaycan respublikasına hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürməsi, dəmiryol yüklerinin daşınmasında tərəflərin öhdəlikləri, azad gediş-gölis və başqa maddələr irəli sürüldür. Müqavilə Brest Litovsk müqaviləsinin tərəflər arasında qüvvədə olmasına də bəhs edirdi.

İyunun 4-də imzallanmış müqaviləyə əlavə olaraq iki saziş də bağlandı.

1) Bakı-Batum neft kəmərinə aid olub Azərbaycan, Gürcüstən, Türkiye arasında imzalandı. Tərəflər razılığı göldilər ki, öz ərazilərində neft kəmərinin fəaliyyətini təmin etsinlər. Bu sazişin imzalanması Azərbaycan Neft sənayesinin işinə müsbət təsir göstərib onun xarici bazara çıxışını təmin etdirdi; 2) dəmir yollarına aid idi və 4 dövlət: Osmanlı imperiyası, Ermənistən, Azərbaycan, Gürcüstən Respublikaları arasında imzalanmışdı.

Sazişdə deyildi: Keçmiş Rus dövlətinin mülkiyyəti

olan dəmir yol nəqliyyat vasitələri müqavilə imzalayan tərəfərin ərazi hüdudlarına uyğun olaraq onlar arasında bölüşdürülacek. Gürcüstanın məxsus dəmir yolları Türkiyə ilə barabər 28 may müqaviləsinə görə almanların da istifadəsinə verilirdi. Bununla Almaniya Bakı neftinə doğru əhəmiyyətli addım atmış oldu.

Milli hökumət və Milli Şura iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçür. Milli Şura ölkədə yaranmış real vəziyyəti nəzərə alaraq iyunun 17-də keçirdiyi iclasda 2 mühüm qətnamə qəbul etmişdi.

1) Müvəqqəti Hökumətin səlahiyyətləri haqqında.

Qeyd olunur ki, Müvəqqəti Hökumət dövlət müstəqililiyini, mövcud siyasi azadlıqları lağv etmək, aqrar və b. mühüm məsələlərə dair inqilabi qanunları dəyişdirmək hüququna malik deyil. O, 6 aydan gec olmayaraq milli məclisi çağırmalıdır. Digər məsələlərdə tam bütün hüquqlara malikdir.

2) Milli Şuranın buraxılması, hakimiyyəti F.X.Xoyski kabinetinən təhvil vermək haqqında.

Gəncədə təşkil edilən ikinci hökumətin tərkibinə – F.X.Xoyski, M.Hacinski, B.Cavanşir, X.Məlikaslanov, Ə.Thəmircanov, X.Sultanzov, N.Yusifbəyli, A.Aşurov, X.Rəfibəyli, Ə.Topçubaşov, X.Xasməmmədov, M.Rofiyev daxil idi.

Bu hökumətdə Müsəlman Sosialist bloku və Hümmət iştirak etmirdi.

Azərbaycan Milli Şurası müvəqqəti olaraq öz işini daşıyındı və bütün səlahiyyətləri Müvəqqəti Hökumətə verdi, bir şərtlə ki, o, 6 aydan gec olmayaraq Müəssisələr Məclisini çağırıraq.

İyunun 27-də Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi. Dövlət idarələrində rus dilinin işlənməsinə də hələlik icazə verilirdi.

Türk hərbi dəstələrinin Gəncə istiqamətində hərəkəti BXKS-nin böyük narahatçılığına səbəb olmuşdu. 1918-ci il

iyunun əvvəllərində Bakı Kommunası Gəncə üzərinə yürüşə hazırlaşırırdı. Məqsəd türk hərbi dəstələri toplanana qədər istiqlaliyyətin besiyi olan Gəncəni dağıtmaq idi. Hərbi əməliyyatların aparıldığı ərazilərdə müsəlman əhalisi yeni talanlara məruz qalmağa başladı. İyunun 23-də Azərbaycan hökuməti hərbi vəziyyət elan etdi. İyunun 27-si ilə 1-i arasındakı dörd günlük gərgin vuruşma döyüşün taleyini həll etdi. Göyçay ətrafındaki döyüşlərdə Sovetin qoşunlarının Gəncəyə yürüşün qarşısı alındı və İsləm ordusu Bakı istiqamətində hərəkətə başladı. Bakı Sovetinin qoşunları darmadağın edilərək geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar.

BXKS-nin həyata keçirdiyi antiazərbaycan siyaseti bolşeviklərin tamamılığı nüfuzdan düşməsinə və 1918-ci il iyunun 31-də onların istefasına görüb çıxartdı. Bundan istifadə edən eser-menşeviklər «Sentrōkaspi diktaturası» orqanını yaratdırılar. Bununla hakimiyyət həmin orqanın və Sovetin müvəqqəti icraiyyə komitəsinin reyasət heyətinin əlinə keçdi. Bu orqan da ilk gündən bolşeviklərə divan tutmaq və ingilisləri Bakıya dəvət etmək mövqeyi tutdu. Yeni hökumət eyni zamanda Bakı Sovetinin antiazərbaycan siyasetini davam etdirməyə başladı. Lakin nə bu yeni hökumət, nə də onların müttəfiqi olan ingilislər Bakının milli qüvvələr tərfindən azad edilməsinə mane ola bilmədilər.

Azərbaycan hökumətinin əsas vəzifəsi AXC-nin hakimiyyətini ölkənin bütün ərazisindən yaymaq və Bakını Azərbaycan xalqının düşmənlərindən azad etmək idi. Sentyabrın 15-də ağır döyüşlərdən sonra, Qafqaz İsləm ordusu körəlli dəstələrinin köməyi ilə Bakı azad edildi. «Sentrōkaspi diktaturası» süqut etdi. Sentyabrın 17-də Milli hökumət Bakıya koçürüldü. Bakı Respublikanın paytaxtı elan edildi. Noyabrın 9-da AXC-nin dövlət bayrağı üç rəngli bayraqla əvəz edildi.

3. AXC-nin daxili siyasəti

Azərbaycan hökuməti ölkənin içtimai, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının müxtəlif sahələrindəki quruculuq işlərini genişləndirməyə başladı. F.X.Xoyski hökuməti Müəssisələr Məclisinin çağrılması üçün hazırlıq işləri aparırdı. Onun təklifi ilə Azərbaycan Milli Şurası öz işini bərpa etdi və Məclisin çağrılmasını öz üzərinə götürdü.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il noyabrın 19-də keçirilən ikinci iclasında (1-ci iclas-16 noyabr) Azərbaycanın ali qanunverici orqanının yaradılması haqqında qanun qəbul edildi. Bu qanuna əsasən təkpatalalı parlament 120 nüfərdən ibarət olmalı idi. Milli Şuranın 44 üzvündən əlavə ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən yerli müsəlman əhalisindən (2,75 mln. ümumi əhalinin 1,9 mln-u) daha 36 nümayəndə seçiləməsi nəzərdə tutulurdu.

Ölkə əhalisinin çoxmillətli tərkibi nəzərə alınaraq ermənilərə (sayları 500 min) gələcək parlamentdə 21 yer ayrıldı. Bakıdan olan rus milli şurasına 10 yer ayrılmışdı (ruslar 230 min idilər). Milli azlıqlardan almanın, yəhudilərə, gürcü və polyaklara – hərəsində 1 yer verilirdi. Bakı həmkarlar təşkilatına 3, Bakı neft sənayeçiləri şurası və Ticarət-sənaye ittifaqına – 2 nəfər yer verilmişdi.

Nümayəndələr birbaşa və qapalı seçilə bilərdilər. Qadınlara da islam aləmində ilk dəfə olaraq seçib-seçilmək hüququ verilirdi.

Bolşeviklər parlamenti baykot etdi. Rus Milli Şurasının bir qrup üzvü onun tərkibindən çıxıb, Rus-Slavyan cəmiyyəti deyilən bir təşkilat yaratdırılar. İstiqlalı qəbul etməsələr də, öz nümayəndələrini parlamentə göndərmək qərarına gəldilər. Bir sıra şəhər və mahallarda seçkilər başa çatdırılmamışdı. Naxçıvan və Borçalının gələcəyi məsələsi qaranlıq qaldığından oradan nümayəndə gəlməmişdi. Odur ki, qanunda nəzərdə tutulduğu 120 deputatın əksəriyyətinin

topllanması ilə parlamentin açılışı oldu.

Parlamentin ilk icası 1918-ci il dekabrin 7-də oldu. İclası Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə açdı. İclasda Tomsonun nümayəndəsi, İranın baş konsulu, onun maliyyə müşaviri, Dağlılar hökumətinin sədri Q.Çermoyev, Gürcüstanın nümayəndəsi Karsevadze, Araz respublikasının nümayəndəsi P.Əliyev iştirak edirdi.

S.Rüstəməyovun təklifi ilə Ə.Topçubaşov parlamentin sədri, mətiəvini H.Ağayev, katibi isə R.Vəkilov seçildi.

Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski Müvəqqəti hökumətin istefası ilə bütün hakimiyyətin parlamentə təhvil verildiyini elan etdi. Parlament tərəfindən istəfa qəbul edildi. İttihad partiyasının üzvü Q.Qaraböylinin parlamentin açılışı münasibəti ilə siyasi məhbəuslara əfv-ümumi verilməsi təklifi qəbul edildi. Daha sonra mandat, təsərrüfat, rəqlament komisiyaları üzvlərinin seçilməsi ilə təsis icası bağlandı.

Sonrakı icaslarda maliyyə – bündə, qanunvericilik təklifləri, aqrar, fəhlə, hərbi işlər və s. komissiyalar yaradıldı.

Parlamentdə hökumətin təşkili məsələsi yenə F.X.Xoyskiya tapşırıldı. Lakin o, səhhətinin pis olması ilə əlaqədar bundan imtina edirdi. Lakin dekabrin 18-də parlament Xoyskidən belə bir ağır günlərdə kabinetin təşkilini öhdəsinə almağı israr etdi. F.X.Xoyski 10 nüfərdən ibarət kabinetin tərkibini və iş programını hazırlayıb parlamentin müzakirəsinə verdi. Kabinetdə yalnız İttihad partiyası iştirak etməkdən boyun qaçırdı. Dekabrin 26-da F.X.Xoyski kabinetinə təsdiq edildi. General Tomson həmin kabinetinə dekabrin 28-də tanıldıqını və Azərbaycanda yeganə qanuni hökumət hesab etdiyini bildirdi.

Parlamentin ilk tədbirlərindən biri Paris sülh konfransına nümayəndə heyətinin seçiləməsi idi. Nümayəndə heyətinə Ə.Topçubaşov, M.H.Hacinski, Ə.Ağaoğlu, Ə.Seyxülləzlamzadə, müşavirler M.Məhərrəmov, M.Y.Mehdiyev, C.Hacıbəyli, əməkdaşlar Ə.Hüseynzadə, V.Marçevski daxil idi.

Coxpartiyali quruluşa malik parlamentdə fraksiyalar (11 fraksiya var idi) öz bəyannamələri ilə çıxış etdirilər. Bu bəyanatlarda müəyyən məsələlərdə fikir ayrlıqları olsa da, ümumi bir məqsəd var idi: gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi və orazi toxunulmazlığını, milli-siyasi hüquqlarını qoruyub saxlamaq, Azərbaycan xalqının, hökumətinin digər xalqlar və dövlətlərlə, xüsusilə qonşu dövlətlərlə əlaqələri möhkəmləndirmək, respublikada hüquqi-demokratik dövlət quruluşunu bərqərar etmək, islahatlar həyata keçirmək, ölkəni müdafiə edə biləcək güclü ordu yaratmaq.

Parlamentin 1919-cu il 3 yanvar tarixli iclasının qərarı ilə qanunverici və icradıcı hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə uyğun olaraq parlament üzvünün dövlət orqanlarında işləməsi məqbul sayılmışdı. Yalnız nazirlərin cini zamanda parlament üzvü olmasına icazə verildi. Dövlət qulluğunda işləyən parlament üzvü bir neçə gün ərzində iki vəzifədən birini seçib, parlamentin rəyasət heyətinə bildirməli idi.

Azərbaycan türkçəsi parlamentin istifadə etdiyi dövlət dili statusuna malik idi.

Parlamentin 140-a qədər ümumi iclası olmuşdur. 315 qanun layihəsi təqdim edilmiş, onlardan bir neçəsi rədd edilmiş, qalanları müzakirəyə verilmişdi. Parlamentin təsdiq etdiyi nizamnamələr sırasında Bakı Universiteti, Azərbaycan Dövlət Bankı, Azərbaycan Dövlət əmanət kassalarının nizamnaması, mətbuat haqqında nizamnamə var idi. Başqa dövlətlərlə bağlanmış hər hansı bir sənəd və müqavilə parlamentin təsdiqindən sonra qüvvəyə minirdi.

1919-cu il iyulun 21-də Azərbaycan Respublikasının Müəssisələr Məclisine seçkilər haqqında Əsasname qəbul edildi. Əsasname 4 fəsildən, 116 bənddən ibarət idi. Əsasnaməyə görə Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə cinsindən, dilindən, milliyyətdən asılı olmayaraq 20 yaşına çatmış bütün Respublika vətəndaşları iştirak edə bilərdilər. Seçkilər apre-

lin 20-nə (1920-ci il) təyin edildi. Lakin o zaman Bakıda baş verən hadisələr buna mane oldu.

Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra ordunun yaranması məsələsini ən mühüm məsələ kimi irslə sürmüştü.

1918-ci ilin iyun ayında Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edildi. Müsəlman korpusu «Əlahiddə Azərbaycan korpusu» adlandırıldı. Burada xidmət etmək üçün zabit kadrları hazırlamaq üçün qısa müddətli kurslar açıldı, məcburi hərbi mükəlləfiyyət haqqında fərman verildi. Bütün bunların kifayət etməyəcəyini nozra alaraq Nazirlər Şurasının söri Fətəli xan Xoyski Türkiyə hökumətinə bir diviziya höcmində yardım göstərilmişini xahiş etdi. Bu da 1918-ci il 4 iyun münqaviləsində öz əksini tapmışdı.

Gəncəyə beşinci Qafqaz diviziyası göndərildi. Daha sonra Karpat çəbhəsindən götürülmüş 15-ci Çanaxqala diviziyası da Gəncəyə gəldi. Azərbaycan korpusu ilə birləkədə bu hərbi hissələr Qafqaz İslam Ordusu adı altında birləşdi. Bunu da komandanı Nuru paşa idi.

Lakin 30 oktyabr 1918-ci ildə Yunanistanın Mudros şəhərində Böyük Britaniya ilə Türkiyə arasında bağlanan sazişə görə türk qoşunları Cənubi Qafqazdan geri çağrıldırıldı. İngilis qoşunları komandanı general Tomson Nuru paşa və bütün türk zabitlərindən Azərbaycanı tərk etməsini tələb etdi. Yalnız Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul edən Nuru paşa və onun silahdaşları Azərbaycanda qaldılar, hökumətə xidmət edəcəklərini bildirdilər. Mudros sazişin 11-ci bəndinə əsasən Azərbaycan ingilislərin nüfuz dairəsi elan edilir, 15-ci bəndinə əsasən isə Azərbaycanın dəmir yolları və neft mənbələri ingilis komandanlığının ixtiyarına keçirdi.

Noyabrın 17-də ingilis qoşunları Bakıya daxil oldular. Tomson özünü Bakının general gubernatoru elan etdi. Şəhər polisi, liman, neft sənayesi, maliyyə idarələri, mətbuat üzə-

rində nəzarət qoyuldu. Noyabrın 22-də Tomsonun tələbi ilə Azərbaycan korpusunun qərərgahı Gəncəyə köçürüldü.

Dekabrın 25-də general S. Mehmandarov hərbi nazir, bir neçə gün sonra isə Ə.Şıxlinski müavin təyin olundu.

1918-ci il noyabrın 15-də təşkil edilən baş qərargahının rəisi isə Suleyman Sulkeviç təyin edilir. Qərargah səbələrinin zabit kadrları ilə təmin edilməsi problemini həll etmək üçün Azərbaycanda olan rus zabitlərindən istifadə etmək qarara alındı. Türk əsgər və zabitləri ruslarla əvəz edildi. Azərbaycan hökuməti çox çotin bir vəziyyətə düşməşdi. Öz kadrları yox idi. Nuru paşanın vaxtı ilə yaratdığı hərbi məktəbin müdavimləri də ordunun təşkilinə colb edildi.

1919-cu ilədə 25 mindən ibarət ordu yaratmaq vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdu. Ordunun yaradılması ilə bağlı 1919-cu il üçün nəzərdə tutulmuş dövlət bütçəsindən 399,4 mln. manat ayrıldı ki, bu da bütçənin 24%-na bərabər idi.

Milli Ordu yaratmaq işinin sürətləndirilməsini ölkənin hərbi-siyasi vəziyyətinin kösginləşməsi də tələb edirdi. Belə ki, mayın 25-də general Denikinin könüllü ordusunu tərəfindən Petrovsk və Dərbənd tutuldu. Bu da Azərbaycanda böyük həyəcana səbəb oldu. Bakıda Xüsusi Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Onun tərkibinə N.Yusifbəyli, X.Məlikəslanov, A.Səfikürdski, S.Mehmandarov, M.Ý.Cəfərov daxil oldular.

İyunun 11-də bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edildi. DMK-nə ümumi səfərborlıq həyata keçirmək, ölkədə hərbi, mühərribə vəziyyəti elan etmək, digər fövqəladə tədbirlər görmək səlahiyyəti verildi.

Azərbaycan hökuməti başa düşündü ki, Denikin yürüşünün son məqsədi Azərbaycanı və keçmiş Rusiya imperiyasının digər hissələrini geri qaytarmaq idi. Zaqaqfaziyənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Azərbaycan hökuməti 1919-cu il iyunun 16-da Gürcüstan ilə hərbi müqavilə bağladı. Həmin müqaviləni Tiflisdə F.X.Xoyski və S.Mehman-

darov imzaladılar. Müqavilədə hər iki dövlət öz üzərinə belə bir öhdəlik götürdü ki, bunlardan hər hansı birinə hücum edilərsə, özlərinin bütün hərbi silahlı qüvvələri ilə buna qarşı çıxacaq, öz dövlətlərinin suveren hüquqlarının və müstəqilliyinin qorunmasına yönəlmış diplomatik danışıqlar aparacaqlar.

Ölkədə yaranmış gərgin vəziyyət Azərbaycan hökumətini ordu quruculuğu işində qəti addimlar atmağa sövq edirdi.

1919-cu ilin ortalarında Azərbaycan hökuməti Fransa, Polşa, İngiltərədən silah almağa cəhd etdi. Lakin bu cəhdər boşça çıxdı. 1919-cu ilin sentyabrında general İ.Usubovun başçılığı ilə nümayəndə heyəti İtaliyaya göndərildi. Oradan 25 min dəst yeni geyim, 25 min dəst köhnə geyim alınması tapşırılmışdı. İtaliya hökuməti Azərbaycana həslilik avtomobil, aeroplən, projektor, odeyal yataq vasitəsi sata biləcəyini bildirdi və onların arasında kontrakt bağlandı. Lakin həmin məllər Azərbaycanın sovetləşməsi ərafləsində götürildiyi üçün Azərbaycan ordusu ondan istifadə edə bilmədi, Qırmızı Orduya qismət oldu.

1919-cu ilin sonlarında Azərbaycan ordusu iki piyada və bir süvari diviziyalardan ibarət idi. Birinci piyada diviziyanın qərargahı Gəncədə yerləşmişdi. Bu diviziyanın rəisi general mayor Cavad Şıxlinski idi. İkinci piyada diviziyanın qərərgahı Bakıda idi. Rəisi general mayor İ.Usubov idi. Gəncədə yerləşən süvari diviziyyaya general-major Teymur Novruz oğlu başçılıq edirdi. Səlim Sultanovun rəhbərlik etdiyi xüsusi süvari diviziyonu, Yunis Şəkorovun atıcı batalyonu üçüncü süvari diviziyasının tabeliyində idi. Gəncədə birinci və ikinci artilleriya briqadaları yerləşmişdi. Azərbaycan ordusunda bu dövrdə 3 zirehli qatar, 4 hərbi təyyarə, 6 zirehli avtomobil, 2 hərb gəmisi var idi.

Yaranmaqdə olan yeni hissələri zabit kadrları ilə təmin etmək üçün Gəncədəki hərbi məktəb Bakıya köçürülmüş, yenidən qurulub genişləndirilmişdi. Bundan başqa İs-

tehkamçılar məktəbi, Şuşada hərbi feldşer məktəbi, hərbi dəmiryol məktəbi də təsis edilmişdi. 1920-ci il üçün ordunun şəxsi heyətini 40 minə çatdırmaq planlaşdırılmışdı. Orduya könülü və məcburi 19-24 yaşlı gənclər götürüldürdü.

İngilis hərbi hissələrinin Zaqafqaziyanı tərk edən vaxt (1919, avqust) öz silahlarının xeyli hissəsini Azərbaycan orduşuna verməsi, Gürcüstanın Azərbaycana müsyyən qədər silah satması ordunun texnikaya artan tələbatını ödəməyə qadir deyildi.

Hərbi sursatlara olan ehtiyacı ödəmək üçün Hərbi Nazirlilik hərbi zavod yaratmaq fikrində idi. Çünkü mövcud olan emalatxanalarda dəzgahlar, fəhlə alətləri, təmir üçün lazımi materiallər çatışmırıldı. Ona görə də bu emalatxanalar bəzən kiçik tələbləri də ödəyə bilmirdi. Hərbi nazirlilik bu emalatxanaları birləşdirib hərbi zavoda çevirmək qərarına gelir. Zavodun layihəsi, ştatları, xərcləri 1920-ci il fevralın 23-də parlamentdə təsdiq edildi. Lakin bu zavodun yaradılması üçün böyük qüvvə və külli miqdarda vəsait lazımdı.

Cox mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxma-yaraq Azərbaycan hökuməti və parlamenti xalqın milli dövlətinin yaranmasını əbədiləşdirmək üçün elm, təhsil, xalq maarifi və səhiyyə məssələlərinin inkişafını da diqqət mərkəzində saxlayırdı.

AXC-i yarandığı ilk gündən maarif işlərinə xüsusi fikir vermişdir. 1918-ci il 30 iyun qərarına əsasən Gəncədə Xalq Maarif Nazirliyinin dəftərxanası təşkil edildi. N. Yusifbəyli maarif naziri təyin edilmişdi. Nazirliyin ilk tədbirlərindən biri 1918-ci il 22 sentyabr sərəncamına görə məktəblərin milliləşdirilməsi oldu. 1918-ci il 28 avqust qərarına görə bütün məktəblərdə tədris Azərbaycan dilində keçirilməli idi. Başqa millətlərdən olan uşaqlar üçün rus dilində məktəblər açılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Ana dili həftədə 4 dəfə tədris edilməli idi.

Müəllimlərə olan ehtiyacı ödəmək üçün 1918-ci ildə Gəncədə, Şəki, Zaqatalada qısa müddətli pedağoci kurslar təşkil edildi və 150 nəfər kurslara qəbul edildi. Bundan əlavə Nazirlilik Qori müəllimlər seminarıyasının Azərbaycan səbəsinin müsteqil bir seminariya kimi Qazaxa köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Kadrlar hazırlamaq üçün 1918-ci ildə Göyçayda, Ağdamda, Nuxanın Qutqaşen kəndində ali ibtidai məktəblər açılması haqqında qərarlar qəbul edildi. 1918-ci ildə Zaqatalada 25 ibtidai məktəb açmaq üçün Nazirlilik 100 min manat pul ayırmışdı. 1919-cu ilin yayında Bakı, Gəncə, Şəki, Şuşa, Qazax, Qusar, Salyan, Zaqatalada qadın və kişilər üçün pedağoci kurslar açıldı.

1918-ci il-ci ildə Türkiyə ilə bağlanan 4 iyun müqaviləsinə görə Nazirlilik Türkiyədən 50 müəllim dəvət etmişdi. 1919-cu il oktyabrın əvvəllerində həmin müəllimlər Azərbaycana gəlib müəllimlik fəaliyyətini başlamışdılar. Azərbaycan dilində dərsliklərin yazılıması və nəşri üçün də xüsusi komissiya ayrılmışdı. Türkiyədən də dərsliklər alınırdı.

Azərbaycan hökuməti ali təhsilin təşkili və yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını ən əsas vəzifə hesab edirdi. Bakı Universitetinin, Konservatoriyanın, Pedaqoji İstítutun, Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İstítutunun açılması planlaşdırılmışdı. Siyasi şəraitin əlverişsizliyi və maliiyyə çətinlikləri üzündən yalnız bir ali məktəbin – Bakı Universitetinin yaradılması üçün imkan əldə edildi.

Azərbaycan Xalq Maarifi nazirinin müavini Həmidbəy Şahtaxtinski görkəmlı rus alimi, Cənubi Qafqaz Universitetinin rektoru Razumovskiye müraciət edərək Bakı Universitetinin təşkili üçün kömək göstərməsini xahiş etmişdi. Razumovski dəvəti qəbul etmiş və yaradılan komissiyanın sədri seçilmişdi. 1919-cu il mayın 19-da komissiya təsdiq edilir.

Mayın 31-də isə komissiya Bakı Universitetinin yaradılması haqqında qanun layihəsini, Universitet nizamnamə-

sini, Universitet xərclərini Xalq Maarif nazirliyinə təqdim etmişdi.

Universitetin yaradılması haqqında layihə 1919-cu ilin iyul-avqust aylarında qanunvericilik, maliyət-büdcə komissiyalarında, parlamentin ümumi iclaslarında müzakirə edildi. Universitet komissiyası avadanlıq, təşkilati və quruculuq işlərinə 3,5 mln. rubl verilməsini xahiş etdi. Maarif naziri Kaplanov həmin məbləği 5 mln. rubl artırmağı lazımlı bildi.

Universitetin açılması məsələsi mübahisələr doğurdu. Mübahisələr Universitetin rus dilində açılması məsələsində fikir müxtəlifliyinin mövcud olduğunu göstərdi. Əhrar, İttihad, bitərəf müsəlman qrupu Universitetin rus dilində açılması əleyhinə çıxdılar.

Universitetin yaradılması işində M.Ə.Rəsulzadə, H.Ağayev, Ə.Pepinov, S. Ağamali oğlu, C.Hacinski fəal iştirak edirdilər.

Tanınmış maarifçi Məmmədağa Şahtaxtinski «Azərbaycanda Universitet» məqaləsində qeyd edirdi ki, Bakıda Universitetin açılması zəruridir. Rus dilində açılacaq Universitet tədricən milliləşdiriləcək və türkləşdiriləcək. Universitet Azərbaycan dövlətinə və türk mədəniyyətinə xidmət edəcəkdir.

1919-cu il sentyabrın 1-də parlament Bakı Universitetinin yaradılması haqqında qanunu qəbul etdi. Həmin iclasda 1919/20-ci tədris ili üçün xarici ölkələrin ali məktəblərinə 100 abituriyent və tələbə göndərilməsi haqqında qətnamə qəbul edildi. Bu tələbələr üçün Maarif Nazirliyinin sərəncamına dövlət xəzinəsi vəsaitindən 7 mln. rubl. ayrılrırdı: Avropana göndərilən hər bir adam üçün hər ay 400 frank təqaüd, 1000 frank da yol xərci, Rusiyaya göndərilən hər bir adam üçün hər ay 3 min rubl təqaüd, 3 min da yol xərci. Hökumət təqaüdündən istifadə edən tələbələr təhsil müddəti qurtardıqlarıdan sonra hökumətin müəyyən etdiyi yerdə 4 il xidmət etməli idi.

100 nəfərdən 10-u İngiltərəyə, 23-ü İtaliyaya, 45-i

Fransaya, 9-u Türkiyəyə, 13-ü Rusiyaya göndərilməli idi.

Qanuna görə Universitetdə 4 fakültə açılmalıdır idi: Tarix-filologiya, tibb, fizika-riyaziyyat, hüquq. Lakin bir il müddətinə iki fakültə üçün (tarix-filologiya, tibb) ştat, smeta müəyyən edildi. Bütün fakültələrdə azərbaycan dilinin keçilməsi məcburi idi. Qəbul zamanı Azərbaycan vətəndaşlarına üstünlük verilirdi. Rektor 3 il müddətinə seçilir və nazirlik tərəfindən təsdiq edilirdi.

1919-cu ilin 15 noyabr günü Universitetdə birinci dərs günü elan edildi.

Bakı Dövlət Universitetinin açılması Azərbaycan hökumətinin mədəniyyət sahəsindəki böyük qələbəsi idi.

1919-cu il oktyabrın 1-dən Qarabağın erməni məktəbləri üzrə xüsusi müfəttişlik yaradıldı və R.N.Şahnazarov müfəttiş təyin edildi. Nazirlər Şurası Qarabağda yaşayan ermənilərin mədəniyyət, xalq maarifi sahəsində öz müqəddəsratını təyin etməsi üçün şərait yaratmış, bunu hüquqi cəhətdən əsaslandıraraq 23 maddədən ibarət əsasnamə təsdiq etmişdi. Əsasnamədə deyilirdi ki, Qarabağda olan erməni məktəbləri Şuranın rəhbərliyi altında muxtariliyyətə malikdirlər.

4. AXC-nin xarici siyasəti

1918–1920-ci illərdə AXC-nin xarici siyasətinin əsas məqsədi Azərbaycanın müstəqilliyinin gerçəkləşməsindən ibarət idi. Azərbaycan hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması və qorunub saxlanmasında Qərbi ölkələrinin himayəsini əldə etmək işinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verirdi. Azərbaycan hökumətinin üzvü Ə.M.Topçubaşov İstanbul, Vyana, Berlinə, eləcə də Ermənistən və Gürcüstanın mərkəzlərinə səlahiyyətli səfər təyin edilmişdi. Verilən mənada görə Ə.M.Topçubaşov Azərbaycanın maraqları ilə bağlı geniş səlahiyyətlərə malik idi. O, İstanbulda ikən Ukrayna, İran, Rusiya, ABŞ, İtaliya, İsveç, Hollandiya, Ermə-

nistanın rəsmi nümayəndələri ilə görüşmüş, fikir mübadiləsi etmiş və onlara memorandum təqdim etmişdi. Memorandumda Qafqazın coğrafiyası, onun çar dövründə inzibati bölgüsü, regionun demoqrafik vəziyyəti, Azərbaycan respublikasında mövcud vəziyyət, aparılan quruculuq işləri, erməni probleminin mahiyəti, mart soyqırımı, Qarabağ məsəlesi baradə malumat verilir, Azərbaycan Respublikasının müstəqil yaşamağa haqqı olduğu əsaslandırılırdı.

Osmanlı Türkiyəsi də Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması üçün əlindən gələni əsirgiməyəcəyini bildirmişdi. Lakin Mudros sazişindən sonra Osmanlı hökumətinin Azərbaycana köməyi minimuma enmişdi. Türkiyə müttəfiqlərdən asılı vəziyyətə düşmüdü. Müttəfiqlər Osmanlının Azərbaycana diplomatik nümayəndə təyin etməsinə pantürkizm kimi baxmış, Osmanlı hökumətinə bunu qadağan etmişdi.

1918-ci ilin iyulunda Azərbaycanın İstanbuldakı nümayəndə heyəti buradakı İran konsulluğuna AXC-nin yaranması haqqında bəyannaməni təqdim etsa da, İran konsulu Azərbaycan adlı müstəqil dövləti tanımadığını bildirmişdi. İranın narahatlılığını aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan hökuməti beynəlxalq sazişləri imzalayarkən Qafqaz Azərbaycanı məfhumunu xüsusi ilə vurğulayırdı. 1919-cu il sentyabr ayında İranın yeni xarici işlər naziri Firuz Mirzənin nümayəndə heyətinin başçısı sıfatı ilə Avropaya gəlməsindən sonra İran heyətinin Azərbaycan istiqalılmasına münasibəti tam dəyişdi. Hətta hər iki dövlət arasında siyasi və iqtisadi ittifaqın yaradılmasını nəzərdə tutan sənəd də qəbul edildi.

Azərbaycan hökuməti qonşu dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaranmasına çalışır və mübahisəli məsələlərin danişqıllar yolu ilə həll edilməsi tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Gürcüstandan fərqli olaraq Ermənistənla münasibətlər çox çətin qurulurdu. Normal qonşuluq münasibətlərinin yaranmasına ermənilərin torpaq əldə etmək hərliyi, törətdikləri vəhililiklər mane olurdu.

Birinci dünya müharibəsindən sonra qalib dövlətlər mühərbiyədən sonrakı dünyadan vacib məsələlərini həll etmək üçün Parisdə sülh konfransının çağrılmasına qərar verdilər. Dekabrin 7-də Azərbaycan parlamentində Parisə getmək üçün seçilən nümayəndə heyəti 1919-cu il yanvarın 20-də İstanbula gəldi. Lakin burada Parisə yola düşmək üçün Fransa hökumətindən üç ay yarım icazə gözləməli oldu. Yalnız aprelin 22-ə ingilislərin köməyi ilə Parisə yola düşə bildilər və may ayında Parisə çatdırılar.

Mayın 28-də Azərbaycan nümayəndə heyəti ABŞ prezidenti V. Vilsonla görüşə bildi. Vilsondan Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması, Vilson prinsiplərinin Azərbaycana aid edilməsi, Azərbaycanın Millətlər Liqasına qəbul olunması, ABŞ-la Azərbaycan arasında diplomatik və iqtisadi əlaqələrin bərqərar edilməsi xahiş edilirdi. Lakin prezident Vilson sülh konfransının dünyadan kiçik hissələrə parçalanmasının əleyhinə olduğunu bildirmiş və Azərbaycan nümayəndələrinə konfederasiya ideyasını müdafiə etməyi məsləhət görmüşdü. Azərbaycan, Gürcüstan və Dağılılar respublikasının nümayəndə heyətləri konfransın rəhbərlərinə göndərdikləri bütün memorandumlarda Qafqazda konfederasiya ideyasına müsbət yanaşdıqlarını qeyd etmişdilər. Lakin ermənilər ərazi sərhəd məsələsinə daha çox əhəmiyyət verir və konfederasiya ideyası əleyhinə təbliğat aparır, QafqazdaKİ vəziyyət barədə Avropa və ABŞ ictimaiyyətində yanlış təsəvvür yaradırdılar. Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələrinin etirazına baxmayaraq ermənilər Türkiyənin 7 şərq vilayətini, keçmiş İrəvan quberniyası, Tiflis və Yelizavetpol quberniyalarının cənubunu və Qars torpaqlarını tələb edirdilər. Azərbaycan nümayəndə heyəti ermənilərin təbliğatına qarşı Avropa və Amerikanın özündə əks-təbliğat işini təşkil etməyə məcbur oldu. Azərbaycan nümayəndələri ingilis, fransız dillərində bir neçə kitabça hazırlayıb çap etdirmiş, Avropada və Amerikada yayılmasını təşkil etmişdilər. Bu

kitabçalarda Azərbaycanın tarixi, əhalisinin antropologiyası və etnik tərkibi, təsərrüfatı, Azərbaycan Respublikasındaki vəziyyət, ermənilərin tacavüzkar hərəkətləri haqqında məlumatlar verilirdi. Azərbaycan nümayəndə heyətinin ən əhəmiyyətli təbligat işlərindən biri «Paris sülh konfransına Qafqaz Azərbaycanı sülh nümayəndəliyinin tələbləri» adlı kitabın hazırlanması idi. Kitabda Azərbaycanın tarixi haqqında dəyərli məlumatlar verilirdi. Bu sənəd üç mühüm tələb ilə bitirdi: 1) Sülh konfransı Azərbaycanın müstəqilliyini tanısın. 2) Nümayəndə heyəti sülh konfransının işinə cəlb olunsun. 3) Azərbaycan Respublikası Millətlər Liqasının üzvüyünə qəbul edilsin.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin diplomatik faaliyyətinin mühüm uğuru 1920-ci il yanvarın 11-də Paris konfransının Ali Şurası tərəfindən Azərbaycanın istiqqlalının de-fakt o tanınması və Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərin subyektinə çevrilmesi idi. Bakıda 20-dən artıq xarici dövlətin diplomatik nümayəndəliyi yaradılmışdı.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu

1919-cu ilin sonu və 1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda vəziyyət çox gərgin idi. Bir tərəfdən sovet müdaxiləsi təhlükəsi, içtimai qüvvələrin, siyasi partiyaların qütbəşəsməsi, Azərbaycanın inkişaf yollarına dair baxışların, mövqelərin barışmazlığı, iqtisadi və maliyyə böhranının üst-üstə düşməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vəziyyətini xeyli gərginləşdirdi.

Parlementdə və hökumətdə də parçalanma baş verdi. Mövcud quruluşu devirmək yolunu seçən qruplar meydana gəlmişdi.

1920-ci ilin yanварında Antanta ölkələri tərəfindən Azərbaycanın istiqaliyyətinin tanınması baş verəcək təhlükəni sovuşdurmadı. Sovet Rusiyasının Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxiləsi genişləndi. Sovet Rusiyası millətlərin tə-

yini – müqəddərat hüququna dair verdiyi çıxsayılı bəyan-namələrə məhəl qoymayaraq Azərbaycanın müstəqilliyini tanımır və onun Rusiyadan ayrılması kimi siyasi bir aktla razılışmaq istəmirdi.

Bu zaman «Müstəqil Sovet Azərbaycanı» süarı və müstəqil Kommunist partiyasının yaradılması məsəlesi irəli süründü. Bütün kommunist təşkilatlarını: RK(b)P Bakı təşkilatını, «Hümmət», «Ədalət» təşkilatlarını KP halında birləşdirmək lazımdı. 1919-cu ilin mayında keçirilən Ümum-bakı partiya konfransında beynəmiləl prinsip üzrə Azərbaycan KP-nin yaradılmasına rəy verildi.

1920-ci il fevralın 11-də Bakıda fəhlə klubu binasında gizli şəraitdə Azərbaycan kommunist təşkilatlarının 1 qurultayı oldu. Qurultayda bütün kommunist partiyalarının Az. KP-1 adı altında birləşdirildiyi bəyan edildi və 43 nəfərdən ibarət MK seçildi.

RK(b)P-nin bölməsi kimi yaranan Azərb. KP-nin I qurultayı partiya təşkilatlarını mövcud hökuməti, yəni AXC-ni yoxmağa və Sovet hökumətini qurmağa istiqamətləndirdi.

1920-ci ilin yanvar – fevral aylarından Rusiya Azərbaycanı işgal etmək planını hazırlayırdı. Azərbaycanı işgal etmək işini asanlaşdırmaq üçün ermənilərin Qarabağa hückumu təşkil edildi. Qızıl Ordu ilə razılığa gələn ermənilər Novruz bayramı günlərində qəflətən Xankəndi qarnizonuna hücum etdilər. Hərbi Nazirliyi gördüyü təcili tədbirlər nəticəsində erməni hərbi hissələri Xankəndidən kənarlaşdırıldılar. Lakin ermənilər rusların köməyi ilə Əsgəran qalasını ələ keçirdilər. Əsgəran qalasını geri almaq və Qarabağda erməni qiyamını yatırmaq üçün Azərbaycan hökuməti general Həbib Səlimovun başçılıq etdiyi ordunun böyük bir hissəsinin Qarabağa göndərməyə məcbur oldu. Əsgəran qala-sı tezliklə azad edildi və Qarabağ qiyamı yatırıldı.

Rusiya Qarabağ hadisələrini təşkil etməklə Azərbaycan hökumətinin diqqətini ora yönəltmək istəyirdi. Belə də

oldu. Qarabağda baş verən hadisələr Azərbaycan parlamentində müzakirə edildi. Parlamentin bəzi üzvləri Qızıl Ordunun köməyinin zəruri olduğunu qeyd etdilər. Rusiya Azərbaycan hökuməti daxilində özünə arxa yaratmaq istəyirdi. Buna da müsyyən dərəcədə nail olmuşdu. Azərbaycan hökuməti şimal sərhədlərdə olan qoşunları Qarabağa yönəltməklə Azərbaycana giriş yolunu açmış oldu.

1920-ci il aprelin 25-dən 26-na keçən gecə rus qoşunları Azərbaycana şimaldan hücum etdilər. Xaçmazı, Yalamanı tutdular və Bakının girəcəyində dayanaraq Azərbaycan hökumətinə hakimiyəti təhvil vermak haqqında ultimatum göndərdilər. Ultimatomu müzakirə etmək üçün aprelin 27-də parlamentin iclası keçirildi. İclasda xeyli davam edən müzakirələrdən sonra qan tökülməməsi üçün müsyyən şərtlər daxilində təslim olmağa qərar verildi.

Bununla da, Azərbaycanın 23 aylıq istiqlalına son qoyuldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az bir müddət yaşadı. Ancaq o, XX əsrə Azərbaycan xalqının həyatında tərxiyi bir mərhələ olmuş və xalqımızın gələcəyinin, müstəqilliyinin, azadlığının, suverenliyinin təməlini qoymuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti 1918-1920. Bakı: 1990
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918 – 1920). Parlament. 1, II cildlər. Stenoqrafik hesabatlar. Bakı: Azərnəşr, 1998
3. İbrahimov Z.İ. Azərbaycan xalqının ingilis – amerikan işgalçilərinə qarşı mübarizəsi. Bakı: 1950
4. Nəsibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: 1990
5. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: 1990
6. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu. Bakı: 1991
7. Rustamova Dj. Национальная буржуазия в период Азербайджанской Демократической Республики. Bakı: 2007
8. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. Bakı: 1998
9. Həsənov C. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918 – 1920). Bakı: 1993.

Prof. F.F.İbrahimli
Dos. B.O.Əziz

IX. AZƏRBAYCAN 20-30-cu İLLƏRDƏ

1. Aprel (1920-ci il) çevirilişi və Azərbaycanda Kommunist hakimiyətinin qurulması. Sovet işğal rejiminə qarşı mübarizə. Üşyanlar və müqavimət hərəkatı.
2. Respublikanın formal müstəqilliyyinin sonu və ərazi bütövlüyünə qasdalar
3. Azərbaycanda sənayeləşdirmə və kollektivləşmə siyasetinin həyata keçirilməsi.
4. 30-cu illərin siyasi məhkəmə prosesləri və onun Azərbaycan üçün nəticələri.

1. Aprel (1920-ci il) çevirilişi.

Azərbaycanda kommunist hakimiyətinin qurulması.
Sovet işğal rejiminə qarşı mübarizə.
Üşyanlar və müqavimət hərəkatı

1920-ci ilin əvvəllərindən etibarən Azərbaycana qarşı xarici təhlükə gücləndi. Azərbaycanın istiqlaliyyətinin Antanta dövlətləri tərəfindən tanınması Sovet Rusiyasının ölkəkəmizi qarşı siyasi qısqanlığını daha da artırdı. Cəbhələrdəki qələbələrdən sonra vəziyyəti xeyli yaxşılaşmış Sovet Rusiyasının xarici siyasetində gələn vacib məsələlərindən biri kimi «Azərbaycan məsəlesi» dururdu. «Новый мир» qəzeti 1920-ci il 13 yanvar tarixli «Tufan qarşısında» adlı məqaləsində yazdırdı: «Azərbaycanda Sovet hakimiyətini bərpa etmək lazımdır... İngiləbi Rusiya təqvimi ilə desək, biz oktyabrqabığı günlər içərisindəyik».

Bu ideoloji təbliğatın və ciddi xəbərdarlığın arxasında çox məkrli niyyət dururdu ki, bu da 1920-ci il aprelin 27-də həyata keçirildi.

Aprelin 27-də XI Ordunun süngülərinə söykənən komunistlər Azərbaycan milli hökumətini devirib hakimiyiyət ələ keçirdilər. Bu həqiqəti əvvəriliş həyata keçirən bolşeviklərin özləri etiraf etdilər. Məslən: Həmid Sultanov (Xalq Daxili İşlər Komissarı) Azərbaycan K(b)P-nin II qurultayındakı (1920-ci il oktyabr) çıxışında bildirirdi: «Hakimiyətin devrilməsində mən özüm şəxsən iştirak etmişəm. Mən yaxşı başa düşürdüm ki, arxamızda Yalamada yerləşən qırmızı süngülər dayanır. Mən tələbləri hökumətə təqdim edəndə MK-ya ümid etmirdim ki, o işi ləngidə biler. Ancaq arxayıñ idim ki, qırmızı süngülər indi də olmasa sabah, o birisi gün burada olacaqdır. Bu müddətdə məni və mənim yoldaşlarıñıñ oldırsalar belə, Bakı fəhlələri qalxacaq və Sovet hakimiyətinə hazır şəkildə yiyələnəcəklər. Belə də oldu, biz Sovet hakimiyyyətini hazır şəkildə aldıq, biz onu qabda gətirdilər».

Aprelin 28-də AK(b)P MK Azərbaycan Müvəqqəti İinqilab Komitəsini Azərbaycanın ali siyasi hakimiyyyət orqanı elan etdi. İinqilab Komitəsi ələ ilk müraciətdən XI Orduya qarşı silahlı müqavimət göstəriləcəyi təqdirdə terrora əl atacığını bayan etdi. Lakin ilk günlərdə nə xalq, nə də milli ordu tərəfindən XI Orduya qarşı ələ bir ciddi müqavimət göstərmədi. Bu bir sira səbəblərlə bağlı idi:

1) hadisələrin mahiyyətini dərk edən və işgalçı qoşunlara qarşı çıxmaga qadir olan qüvvələr başa düşürdülər ki, yaranmış qüvvələr nisbətində müqavimət mənasızdır və sayızlı qurbanlarla nəticələnə bilər;

2) 1918-ci ilin mart qırğıının dəhşətlərini yaşıyanlar vahimə keçirir, dağlara, meşələrə çekilir və bu işin hansı sonluqla qurtaracağına gözləyirdilər;

3) Azərbaycanda yaşayan çoxsaylı rus, erməni və digər millətlərin nümayəndələri XI Ordunun timsalında özlərinin müdafiəçilərini görür və yaranmış qeyri-milli hökumət üzünlük verirdilər.

4) işgalçi XI Ordunun önündə gələn türkiyəli zabitlər xalqa bildirildilər ki, ordu Azərbaycanda qalma-yacaq və buradan keçib Anadoluya, ölüm-dirim savaşı aparan Türkisiyəye köməyə gedəcək.

5) Azərbaycan hökuməti xalqa baş verən hadisələrlə bağlı müraciət etmədi. Bu səbəbdən xalq ilkin dövrə nə baş verdiyi anlaya bilmədi.

1920-ci il aprelin 27-dən avqustun 25-dək Azərbaycanın 16 qəzəsində İinqilab Komitələri təşkil edildi. Bu komitələrdə fəaliyyət göstərən 70 nəfərdən 41-i kommunist idi.

Aprel əvvərilişindən sonra Azərbaycanda ilk dövrədə ali qanunverici və icraadıcı orqan kimi **Müvəqqəti İinqilabi Komitə** elan edilmişdi. Onun tərkibi osasan azərbaycanlılardan ibarət idi: N.Nərimanov – sədr, M.Hüseynov, Ə.Qarayev, H.Sultanov, A.Əlimov (Sovet Rusiyası Xalq Milli İşlər Komissarlığı Kollegiyasının üzvü olan N.Nərimanov Leninin göstərişi ilə Zaqafqaziya müsəlmanlarının işləri üzrə komisar təyin olunmuşdu (O, Bakıya mayın 16-da golmisdı). İinqilab Komitəsi aprelin 28-də öz qərarı ilə respublikanın yeni hökumətinin – Xalq Komissarları Şurasının tərkibini təsdiq etdi. Yeni hökumətin sədri və Xalq Xarici İşlər Komissarı N.Nərimanov olsa da, bu zahiri xarakter daşıyırı.

Əsl həqiqətdə Azərbaycanda aprel əvvəriliş nəticəsində hər birinin öz məqsəd və mənafeyi olan müxtəlif siyasi qüvvələr hakimiyyyətdə təmsil olunmuşdu. Bunları şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Moskvadan siyasi xəttini Azərbaycanda həyata keçirən müxtəlif milletlərin nümayəndələrini təmsil edən qüvvələr;

b) «Beynəlmiləlçiy» azərbaycanlı bolşeviklər;

c) Xalqın azadlıq yolunu sosializmə görən milli hissli və milli baxışı kommunistlər;

c) Siyasi əvvərilişdən istifadə edib, Respublikada hakimiyətə gəlmiş və intiqam hissii ilə fəaliyyət göstərən erməni kommunistlərindən ibarət qüvvələr.

Dəyişikliklər həyata keçirilərkən yerli şəraiti, milli adət-ənənələri, dil və din amillərinin nəzərə almağı tələb edən N.Nərimanov hesab edirdi ki, respublika azərbaycanlı kommunistlər tərəfindən idarə olunmalıdır. O, bildirirdi ki, Azərbaycanın milli simasını səciyyələndirən cəhətlər ciddi surətdə saxlanılmalı və gücləndirilməlidir. Azərbaycanın «simasızlaşdırılmasının» qəti surətdə əleyhinə olan N.Nərimanov və onun tərəfdarları bütün hakimiyyəti əsində öz əlində cəmləşdirmiş Kommunist Partiyasının rəhbər orqanlarında azlıq təşkil edirdilər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kommunistlərin əsas hissəsi qeyri-azərbaycanlılardan ibarət olduğunu üçün respublikanın müstəqilliyyinin müvəqqəti hal olduğunu öz əməllərində sübut edirdilər. Milliyətçi erməni olan kommunistlər çox böyük səlahiyyətli Bakı Partiya Komitəsinin ətrafında birləşərək öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmək istayırdılar. Onlar 1920-ci il mayın 5-6-da keçirilmiş birinci Ümumbakı partiya konfransında şəhər partiya komitəsinə və onun bürosuna öz tərəfdarlarının seçilməsinə nail oldular. Beləliklə, respublikada milli, mənəvi və iqtisadi problemlərin həllində qarşıdurmanın əsası qoyuldu.

Azərbaycanda işgalçi Sovet rejimi – proletariat diktatürası üç formada həyata keçirilmişdir. İşgalin ilk günlərindən tətbiq edilən forma inqilab komitələri oldu. Bu orqan malik olduğu səlahiyyət və mahiyyət etibarı ilə çar Rusiyasının Vətənimizdə tətbiq etdiyi komendant üsul idarəsi ilə eyni idi. Bir qədər sonra inqilab komitələrindən yoxsul komitələrinə, daha sonra sovetlərə keçildi.

Bolşeviklərin hakimiyyət gəlməsinin ilk günlərindən Azərbaycanda diktatura bərqərar oldu. Xalqın adından çıxış edən bolşeviklər yeni yaranan dövləti proletar diktatürası adlandırsa da, əsil həqiqətdə isə bu bir partiyanın hökmranlığı idi. Kommunistlər özlərindən başqa bir siyasi qüvvənin mövcudluğuna qarşı barışmaz mövqə tuturdular. Onları təkidişə Aprel çevrilişindən darhal sonra «İttihad», «Mü-

savat», «Əhrar» və digər siyasi partiyalar xalqın düşməni elan edildi. AXC-in tanınmış rəhbərlərinin bir hissəsi həbs olundu, digərləri isə vətəni tərk etməyə məcbur edildi.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən terroru həyata keçirən əsas təşkilat **Fövqəladə Komissiya** idi. Bununla yanaşı, respublikada və xüsusi qəzalarda fəaliyyət göstərən XI Ordunun **Xüsusi şöbəsi** də tam sərbəst fəaliyyət göstərir və hökuməti belə saymırı. Bu şöbənin işçiləri qəzaya qoşun girdikdən sonra varlı adamların bir hissəsini həbs edir, bir hissəsini isə güllələyirdilər. İlk günlərdən, yüzlərlə günahsız adam onların qanlı əməllərinin qurbanı olmuşdu.

Qızıl Ordu tutduğu ərazilərdə özbaşinalıqlar törədirdi. Əsgərlər və zabitlər ən azı bir həftə tutduqları ərazidə soyğunçuluq etdilər. Əhalı, banklar talandı. Yiğilan sərvətlər, qızıl-gümüş, 300 min ton neft, 730 min pud pambıq və çoxlu ipək əvəzsiz Rusiyaya daşındı.

Azərbaycanın başqa bir bələsi bolşeviklər tərəfindən həyata keçirilən «müsadirə əməliyyəti» idi. «Müsadirə» adı altında az-çox imkali adamların, o cümlədən ziyalıların siyahısı tutulur, onların evlərində təhqiramız formada axtarışlar aparılırdı. Bu axtarışlar zamanı XI Ordunun **əsgərləri**, **Xüsusi şöbənin və Fövqəladə Komissiyanın** əməkdaşları insanları layaqətini tapdalayır, onların namus və qeyrat hisslerinə toxunurdular.

Azərbaycanda bolşeviklərin özlərini necə apardıqlarını Rusyanın Azərbaycandakı canisini, Xalq Təsərrüfatı Şurasının sadri **N.I.Solovyov** daha dəqiq ifadə etmişdir. O, V.I.Lenin yazdığı «Çevrilişdən sonrakı iki ayda (may-iyun) bizim Azərbaycanda siyasətimiz» adlı hesabat qeydində yazarı: «Azərbaycanın yeni hökuməti – İngilab Komitəsi azərbaycanlılardan təşkil edilsə də, heç kimə sərr deyil ki, onun üzərində Azərbaycan Kommunist Partiyasının hakimiyyəti vardır. Bu partiyada rəhbərlik erməni-gürcü qrupunun əlinə dədir. Bu rəhbər qrupun üzvləri kütłəvi həbs və ən yaxşı

nümayəndələri güləşləmək yolu ilə sanki Azərbaycan millətini başsız qoymağın qarara almışlar. Bütün müsəlman ziyalıları və milli burjuaziya nümayəndələri güləşlənir, kükçədə küt-ləvi şəkildə həbs edilən müsəlmanlara qarşı ermənilərin istehzaları müsəvətçilərin əvvəlcədən etdiyi belə bir xəbərdarlılığı təsdiqləyir ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi, müsəlmanların düşmənlərinin qələbəsidir, ümməkmilli bədbəxtlikdir.

1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustuna qədər **48 min** azərbaycanlı (əsasən ziyalılar) məhv edildi. Bütün bu özbaşınlıqlar aprel hadisələrini sükutla qarşılıyan Azərbaycan xalqının səbrini tükəndirdi və xalq ayaq qalxdı. Neticədə 1920-ci il 26 maydan 20 iyunadək Gəncədə, Tərtərdə, Ağdamda, Şuşada və Zaqatalada silahlı işyan baş verdi.

Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işgal edildikdən və müstəqilliyi olından alındıqdan sonra içtimai-siyasi təşkilatlar, partiyalar, milli ordu hissələri sovet rejiminə qarşı mübarizəyə qalxmış, işyanlar təşkil etmişdilər. Bu mübarizə öz xarakteri etibarı ilə 1875-ci ildən başlayan milli-azadlıq hərəkatının tərkib hissəsi olmaqla onun dördüncü – sonuncu mərhələsini təşkil edir. Sonuncu mərhələ 1920-ci il aprelin 27-dən 18 oktyabr 1991-ci il qədərki dövrü əhatə edir.

Qeyd edək ki, işgalçi XI Qırımızı Orduya qarşı müqavimət onların sərhədimizi keçdiyi ilk gündən başlamışdı. Ordumuzun vətənpərvər döyüşülləri Yalama, Xudat, Xaçmaz və Xirdalan dəməriyol stansiyalarında işgalçılara qarşı mərdliklə vuruşdular. Quba süvarı polkunun proporsiki (giziri) Ağaaeli Babazadonin rəhbərliyi altında 4 top və 10 pułlemyotla silahlanmış iki rota, 300 nəfərdən ibarət könüllü süvari eskadronu və 200 nəfərlik jandarm dəstəsi Yalama stansiyası yaxınlığında 2 saatə yaxın istilaçılara qarşı qəhrəmancasına döyüşmüsdürlər. Xaçmaz stansiyasında döyüşüllərimiz körpünü yandırmış, yoldaşlığını iciləri sıradan çıxarmışdilar. Ancaq işgalçılardan qüvvələrinin sayca üstün ol-

malari nöticəsində XI Ordunun hücumunun qarşısını almaq mümkünənmişdi.

Vətənimizdə yadelli işgalçılara qarşı tezliklə bir çox işyanlar baş verdi. Belə işyanlardan biri Cavanşir qəzasında baş vermişdi. Belə ki, 1920-ci ilin may ayının 23-də Cavanşir qəzasının Nuxa süvarı alayı rus hərbi hissəsinə qarşı hücum keçib düşmən əsgərlərini tərksilah etmişdi.

Sübhəsiz, yadellilərə qarşı Gəncə şəhərində baş verən işyan öz miqyası etibarı ilə digərlərindən seçilirdi. Hələ mayın əvvəllərində Mirzə Davud Hüseynov Gəncədəki 3-cü piyada alayının komandiri, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyova Qərbədəki Milli Ordu hissələrini cəmləşdirib Sovet hakimiyyətinin şərtləri altında fəaliyyətə başlamağı əmr etmişdi. Ancaq o heç bir dəyişiklik görmədiğdə Azərbaycan ordusunun rəhbərliyini dəyişmək, əsgərləri tərksilah etmək qərarına gəldi. Əvvəlcə Gəncə komendantı sahəzadə Məhəmməd Mirzə Qacar, sonra I piyada diviziyasının rəisi general-major Cavad bəy Şıxlinski və C.Kazımbəyov vəzifədən uzaqlaşdırıldı.

Mayın 12-də şəhərin qubernatoru Xudadat bəy Rəfibəyli həbs edilərək Bakıya aparılmış və mayın 22-də gülələnmişdi. Şimali Qafqazda formalasdırılmış və XI Ordu ilə Gəncəyə gətirilmiş «Şəriət alayı» da özünü burada çox pis aparır, yerli əhali içərisində gündə bir şayiə yayıldı. Alayın başçısı Zülfüqar adamların içərisində nisrət qazanmışdı. Bu səbəbdən şəhərdəki işyan zamanı camaat onu əlsən keçirərək parça-parça etmişdi.

May ayının 22-də hərbçilərdən bir qrupu C.Kazımbəyovun təşəbbüsü ilə hələ bolşeviklərin əlinə keçməmiş Nüzər kəndinə topladı. Onlar silahlı işyanaya qalxaraq dəmiryolunu tutmaqla Bakı ilə Qərb bölgəsinin əlaqəsini kəsmək, oradakı Qırımızı Ordu birləşmələrinin geriye – Azərbaycanın içərilərinə hərəkətinin qarşısını almaq, bolşevik hakimiyyətinə son qoymaq qərarına gəldilər. İşyan rəhbər-

ləri Qarabağda yerləşən milli ordu birləşmələri ilə əlaqə yatarməq üçün bölgəyə iki nəfər zabit göndərdi. O dövrde, Qarabağın bəzi yerlərində yerli əhalisi əsgərlərin köməyi olmadan kəndlərdən bolşevikləri qova bilmədi. Bundan başqa Gürcüstanla fəaliyyət birliyinə nail olmaq məqsədilə Tiflisə Gəncədə gizli yaşayan iki gürcü polkovnik də yola salınıdı.

Bələliklə, bir tərəfdən Gürcüstan Respublikasının, digər tərəfdən isə Zaqatala və Qarabağdakı Milli Ordu birləşmələrinin yardımına arxalanan üsyancılar uğur qazanacaqlarına inandılar. Şəhərdəki hərbi hissələri xəlvəti döyüşə hazırlıq vəziyyətinə gətirdilər, hiss olunmadan təlim məşqləri keçirilirdi. Bundan xəbər tutan qırmızı ordu hissələri mayın 25-dən 26-a keçən gecə Azərbaycan diviziyası əsgərlərinin qərağahlarına hücuma kecdilər. Bu hücum dəf olunduandan sonra əsgərlər öks hücumla şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissələrində XI Ordu qruplaşmalarını tərkisələh edərək 600 nəfərdən ibarət şəxsi heyəti əsir götürdürlər. Gecə ikən məhbəsələr həbsxanalarndan azad edildi, şəhər əhalisi silahlandıraraq 1800 nəfərlik herçılörələ birləşdə döyüşə başladı. Döyüşən qüvvənin sayı 12 min nəfərə çatdırıldı.

Mayın 26-da üsyana rəhbərlik etmək üçün general Cavad bəy Şixlinskinin, Məhəmməd Mirzə Qacarın, Cahangir bəy Kazimbəyovun və başqalarının iştirakı ilə Hərbi Şura yaradıldı. Şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsi bir həftə üsyancıların əlində qaldı.

Üsyancılar mayın 26-sı gündüz dəmiriyol stansiyasına hücum edərək axşama yaxın oramı tutdular. Bu zaman, Da-xili İslər Komissarı Həmid Sultanovla XI Ordu birləşmələri Gəncəyə gelib, gecə ikən stansiyani geri ala bildilər.

Mayın 27-də şəhər şimal tərəfdən aramsız top atəşinə tutulduğu bir vaxtda Yelenendorf (indiki Göy göl rayonu) istiqamətində ermənilər bolşeviklərlə birləşərək şəhərə hücumu keçidilər. Ancaq onların hücumları dəf edildi. Belə bir

vəziyyətdə bolşeviklər Gəncəyə M.Q.Yefremovun komandanlığı ilə zirehli qatarlar qrupunu. P.V.Kurivşenkonun 18-ci süvari diviziyasını, M.D.Velikanovun komandanlığında etdiyi hərbi birləşmələri göndərdi.

Bolşeviklər Azərbaycanın istiqalə günü – mayın 28-də üsyancılar divan tutmaq qərarına gəlmişdilər.

Səhər tezdən Şəmkir tərəfdən ciddi hücum olacağı xəbərini alan C.Kazimbəyov, alman əsilli polkovnik Hauzen ilə köşfiyyatdan sonra vəziyyətin gərgin olduğunu görüb əsas qüvvələri Qərb istiqamətlərinə cəmləşdirdi. Üsyancılar səhər saat 8-də başlanan hücumu 22 pulemot, 6 topun köməyi ilə dəf edə bildilər. Saat 10-da növbəti həmlə başladı. Elə bu vaxt ermənilərin yənə Yelenendorf istiqamətindən hücuma keçidləri barədə xəbər alındı. Qərb cəbhəsindən Yelenendorf mövqeyinə yardım göndərildikdən sonra ermənilər xeyli itki verərək geri çökildilər. Günortadan sonra şəhər bir neçə istiqamətdən ağır toplardan atəş tutuldu və şəhərin yarısı artilleriya zərbəsindən dağlısa da üsyancıları məğlub edə bilmədilər. General C.Şixlinski bombardman zamanı yaralandığından onun yerini əslən polyak olan Stankeviç tutmuşdu.

Mayın 29-da XI Ordu şimal və şimal-qərb istiqamətlərindən şəhərin ucqar məhəllələrinə giri bildi. Əthalinin köməyi ilə üsyancılar həm bu, həm də cənub və cənub-qərb istiqamətlərindəki həmlələri dəf etdilər.

Ayın 30-u nisbatən sakit şəraitdə keçdi. XI Orduya yənə hərbi yardım götürilmişdi. İndi onların ixtiyarında 5 atıcı, 6 süvarı polk, 7 əlahiddə hərbi hissə, 57 top, 2 zirehli maşın, bir neçə zirehli qatar var idi. Lakin hər tərəfdən mühasirəyə alınmış Gəncəyə heç yerdə yardım gəlmədi, Qarabağdan və Gürcüstandan isə heç bir xəbər yox idi. Qarabağa göndərilən zabitlər Gəncə-Yevlax yolunda qırmızı əsgərlər tərəfindən saxlanılıb güllənmİŞdilər. Gürcüstan isə Rusiya ilə müqavilə imzalamışdı və bu xəbər üsyancılar mayın 28-i ax-

şəm çatdı.

Mayın 31-də XI Ordunun əsgərləri şimal istiqamətindən şəhərə şiddetli hücumu keçdilər. Üsyancılar demək olar ki, hər ev uğrunda mübarizə aparır, düşmən tərəf isə atış gələn evləri top mərmiləri ilə yerlə-yeksan edirdilər. Ermənilər daha da fəallaşaraq dağıntı və tələfat törədir, fürsətdən istifadə edib müsəlman əhalisini qırırdılar. Onlar Ozan camesinə xeyli adam dolduraraq yandırmışdır.

Üsyancılar mərdliklə vuruşa da mayın 31 -i axşama yaxın şəhər XI Ordunun nəzarətinə keçdi.

C.Kazimbayov başda olmaqla hərbçilərdən kiçik bir hissə mühəsirəni yararaq Bördə istiqamətinə, oradan da Qarabağın içərilərinə irəliləyərək Nuru paşanın hərbi birləşmələrinə qoşuldı.

Yadəlli işgalçılara qarşı üsyanda Azərbaycanın görkəmli alimi Firudin bəy Köçərli, o cümlədən qadın, qoca, uşaq, habelə minlərlə vətənpərvər şəhid oldular. Ələ keçmiş üsyancılarla və yerli dinc sakinlərə divan tutuldu. Bu işdə Daxili İşlər Komissarı, habelə Hərbi İnkılab Komitəsinin Gəncə üzrə fövqəladə komissarı Həmid Sultanov xüsusi qəddarlığı ilə fərqləndi. Gəncədəki «xidmətlərinə» görə M.Q.Yefremov «Qırmızı Bayraq» ordeni ilə təltif edildi.

Bir qədər sonra Vətənimizdə işgalçi rejimi amansızlıqla bərəqərət etməkdə göstərdiyi xidmətə görə, Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən ikinci dəfə «Qırmızı bayraq» ordeninə layiq görüldü. Azərbaycan SSR adından ona qiymətli daş-qasıla bəzədilmiş qılınc bağışlandı.

Gəncə üsyani və sonrakı «təmizləmə» vaxtı 13 min nəfərdən çox vətənpərvər şəhid oldu. Üsyancı yatırıldıqdan sonra başlanan repressiyada 6 general, 6 polkovnik, 3 mayor və 7 kapitan qətlə yetirildi, ümumi sayı 76 nəfərə çatan hərbçi Narginə aparıllaraq orada güllələndi. Düşmən də 8500 nəfərdən çox itki vermişdi. Üsyancı yatırıldıqdan sonra ermənilər rus əsgərləri ilə birləşdə qan içinde inlayən şəhəri 3 gün

qarət etdilər. Əslində yeni sovet rejiminin XI Qırmızı Ordunun köməyi ilə Gəncə əhalisinə son dərəcə qəddarcasına divan tutmaqdə məqsədi Azərbaycan əhalisinə sovet hakimiyyətini qəbul etməyənlərin aqibətinin necə olacağı baradə dərs vermək və xalqın azadlıq uğrunda mübarizə ruhunu qırmaq idi.

Qeyd edək ki, Gəncə silahlı üsyani başlayana qədər Qarabağda XI Qırmızı Ordu hissələri ilə Azərbaycan ordusunun əsgərləri arasında bir neçə lokal toqquşmalar baş vermişdi. Hələ mayın 21-də Tərtərdə yerləşən 32-ci piyada diviziyanın 282-ci alayının yerinə yeni golən Qırmızı Ordu hissələrinə verən zaman özləri ilə bərabər 3-cü süvari Şəki alayının (Milli ordu) atlarını da aparmağa cəhd etdikdə əsgərlər silahlı müqavimət göstərmişdilər, eks tərəf öz növbəsində top atasıları ilə cavab verdikdə Şəki suvariləri hücuma keçərək 282-ci alayın əsgərlərinin demək olar ki, hamısını qırmışdır. Yeni hərbi birləşmələrlə Tərtərə golən Çingiz İldırım və Dadaş Bünyadzadə həlak olanların dəfn mərasimində «müsəavatçılardan intiqam alacaqlarını» bildirmişdilər. Həqiqətən hadisənin ertəsi gün Tərtər əhalisinə divan tutuldu.

Şəki alayını tələyə salmaq məqsədilə XI Ordunun Yevlaxdakı komandanlığı ona Bördədən Yevlax istiqamətinə hərəkət etmək əmri verdi. Süvarilər Yevlaxa hərəkətdə ikən Gəncə üsyani barədə xəbərlər eşitdilər. Bu xəbəri dəqiqləşdirmək üçün Yevlaxa yola düşən alayın komandanı Ehsan xan Naxçıvanski onu müşayiət edən bir neçə hərbçi ilə birləşdə XI Ordu qərargahına gotirilərək dərhal güllələndi. Əsgərlərin əksəriyyəti isə evlərinə getmək qərarına göldilər. Ancaq 28 nəfər əsgər, 4 nəfər zabit axıradək döyüşmək üçün Qarabağ'a tərəf hərəkət etdilər. Bu hadisə xalq içərisində və tarixi ədəbiyyatda «32-lərin dastanı» kimi qalmışdır. Onlar Bördənin sağ sahilinə keçərək sayı 1200-1500-ə yaxın olan yerli partizanlarla birləşdilər. «32»lər partizanları səfərbər-

liyə alaraq Bördənin sağ sahilindəki qüvvələri şəhərin kənarına sixışdırıb, Qarabağa hərəkət üçün ciddi strateji əhemiyət kəsb edən bu mövqeni bir həftəyə qədər nəzarət altında saxlaya bildilər. Üşyançılar XI Ordu hissələri ilə üç gün qanlı döyüşlər apardıqdan sonra məğlub oldular.

Milli Ordunun 6 minə qədər əsgər və zabit heyəti - Nuxa, Cavanşir, Ağdam, Tərtər süvari alayları, habelə Bakı piyada alayı və iki topçu divizionu Qarabağ bölgələrinə nəzarət edirdi. Qırmızı ordunun iki diviziyyasına bu milli ordu hissələrini tərksilah etmək təpsirilmişdi. İyunun 5-də Tərtərdə, Ağdamda və Şuşada istilaçılara qarşı üşyanlar baş verdi. Tərtər üşyançıları rus ordusunun böyük bir alayını darmadağın etdilər. Ağdamda da ruslar böyük tələfat verdilər. Yuxarı Qarabağda daşnaklar rus ordusu ilə əlbir hərəkət edirdilər. Onlar vəziyyətdən istifadə edib əzəli Azərbaycan torpağı olan Qarabağı əla keçirmək istəyirdilər. Şuşa şəhəsini üşyana qaldırın səbəblərdən biri də bu idi.

Bu zaman Şimali və Cənubi Qafqazda Qırmızı imperiyyaya qarşı mübarizə aparan qüvvələri birləşdirməyə cəhdlər göstərilirdi. Dağıştan bir qrup türk zabiti və əsgəri general Nuru paşanın rəhbərliyi ilə Şuşaya üşyan etmiş xalqa köməyə gəldi. Üşyançılar Qarabağda sovet hökumətini devirib Qarabağ inqilab komitəsinin üzvlərini həbs etdilər. Nuru paşa Qarabağın hakimi elan edildi. Onun ətrafında Azərbaycan ordusunun zabitlərindən Zeynalov, Səfiyev, sabiq pristav Kərimbəy Qalabəyov və başqaları var idi. İyunun 6-da yeni hakimin sərəncamı ilə Şuşa İnqilab Komitəsinin sədri B.Vəliyev, Türkiyə kommunisti Süleyman Nuru, qırmızı molla ləqəbbili C.Hüseynov güllənləndilər. Ancaq XI Ordunun əlavə kömək almış hissələri ermənilərin yaxından iştirakı ilə azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxmış əliyalın əhalini qırmağa başladı. Bərdədə və Ağdamda xalqa divan tutan istilaçı ordu iyunun 15-də qüvvələrinin üstünlüyündən istifadə edərək Şuşanı da əla keçirdi. Milli ordunun

hissələri və Nuru paşa Qaryagın və Cəbrayıl istiqamətində geri çəkilib ölkəni türk edərək Xiyabanının nəzarəti altında olan Güney Azərbaycana keçdiłr. Onlar heç kimdən və heç bir yerdən kömək almadiqlarından əllərindəki silahları sataraq Türkiyəyə keçib M.Kamal paşanın ordularına qoşuldular.

İyunun əvvəllərində Zaqatala, Nuxa, Göyçay, Quba və başqa bölgələrdə də xalq üşyanları baş vermişdi.

Zaqatalanın Tala kəndində üşyana başlayan silahlı kəndlilər iyunun 5-də rus qarnizonunu məğlub edib Zaqatalaya daxil oldular. Şəhər qalası ələ keçirildi. Milli ordunun bu bölgədə olan süvari alayı da kəndlilərə qoşuldu. Bu qüvvələrə Molla Hafız Əfəndiyev və Əhmədiyev rəhbərlik edirdi. İyunun 7-də üşyançılar hücumla Qaxı da azad etdilər. Qum çayı sahilindəki döyüsdə rus ordusu hissələri məğlub edildi. Üşyanın genişlənməsindən qorxan Sovet hökuməti Qarabağ üşyalarının yatırılmasını gözləmədən Zaqatalaya xeyli qüvvə göndərdi. İyunun 13-də Levandovski Zaqatala üşyani yatrırmak üçün bölgədə yerləşən XI Ordu birliliklərinə əlavə harbi yardım göndərilməsi barədə əmr verdi. Taman diviziyyasının əsas hissələri, 58-ci piyada briqadası Xaldan istiqamətindən burada olan rus ordusuna köməy çataraq iyunun 18-də Zaqatalanı yenidən zəbt etdi. Üşyançıların əksəriyyəti Gürcüstana çəkildilər.

Sovet hakimiyətinin ilk aylarında Azərbaycanın cənub bölgəsini də silahlı üşyanlar bürüdü. Qırmızı orduya qarşı mübarizə aparan qüvvələrə Hüseyin Ramazan və Kərbələyi Şahsevən başçılıq edirdi. 1920-ci ilin iyununda Camal bəy də üşyançılara qoşuldu və hərəkatın rəhbərlərindən birinə çevrildi. O, hələ 1919-cu ildə Qars və Gümrü əhalisi tərəfindən nümayəndə kimi Bakıya göndərilmişdi. Aprel işğalından sonra Bakıda Xəlil paşaya qarşı feal müxalifətdə olduğundan həbs edilmiş, lakin həbsdən qaçıb üşyançılara qoşula bilmişdi. Az vaxt içərisində dağınıq fəaliyyət göstərən

üşyançılar birləşərək Astaranı və Şahağacını düşməndən azad etdilər. Üşyançıların Lənkərana yaxınlaşdığını eşidən Qırmızı ordu hissələri şəhərdən çıxıb Qızıl Ağac körfəzindəki Sarı adasına çökdildi. Üşyançıları quru ərazidə müqavimət göstərməkdən çəkinən yadellilər hərbi gəmilərdən sahili aramsız top atəşinə tutdu. Şahağacı ilə Lənkəran arasında gedən beş günlük şiddetli döyüşlərdən sonra üşyan amansızlıqla yatırıldı.

1920-ci ilin yayında Şəmkir qəzasının Müskülli kəndi ətrafında silahlı kəndli dəstələri təşkil olunmuşdu. Qırmızı ordu hissələri ilə döyüşlərdə üşyançılar qəhrəmanlıq göstərirdilər. Onlara hətta qadınlar və uşaqlar da köməklilik edirdilər. Düşmən say çıxılığından istifadə edib üşyançı dəstəni məğlub edə bildi. Bu döyüşdə 29 kişi, 40 qadın şəhid olmuşdu.

1920-ci ilin payızında Şəmkir kəndlilərinin yeni üşyanı baş verdi. 500 nəfərdən artıq döyüşçüsü olan bu üşyana Namaz adlı kəndli rəhbərlik edirdi. Onlar düşmən ordusunun bir hissəsini məhv etmiş, qəzanın böyük bir hissəsini nazarat altına almışdilar. Üşyançılara qarşı Qırmızı Ordunun 4 diviziyyası göndərildi və üşyan yatırıldı. Düşmən bir neçə kəndin əhalisini məhv edib evlərini yandırdı və külünü göye sovurdu.

Cavanşir qəzasında Sultan bəyin başçılığı ilə silahlı kəndli dəstəsi mübarizə aparırdı. Qəza inqilab komitəsi sədri Adil Sultanov və azərbaycanlılardan ibarət hərbi hissələr də üşyançılara qoşulmuşdular. Qubada və Lənkəranda da üşyançılara baş vermişdi. 1920-ci ildə qaçaqlar Kürdən Astarayadək bütün Xəzərsahili ovalıqları əldə saxlayırdılar. Yayda Kamal paşanın rəhbərlik etdiyi silahlı kəndlilər rus ordusunun 200 nəfərlik atlı dəstəsini məğlub etdilər. Rus ordusu bu üşyanı çox çatınlıkla, yalnız yarım ildən sonra yatra bildi.

Azərbaycanı bürümüş üşyanlar, xalqın fəal müqavimət göstərməsi işgalçi hökuməti qorxuya saldı. Moskva bir sira ehtiyat tədbirləri gördü. Rus hökuməti ən pis halda heç ol-

masa Abşeronu, neft Bakısını əldə saxlamaq üçün 1920-ci il iyunun 2-də hər cətimala qarşı şəhər ətrafında möhkəmləndirilmiş müdafiə xətti yaradılması haqqında tapşırıq vermişdi. Bundan başqa həmin ilin noyabrında Azərbaycana daha 7 diviziya götirilmişdi.

1920-ci ildə Azərbaycanı kəndli çıxışları bürüdü. Torpaqla birlikdə mal-qaranın, kənd təsərrüfatı vasitələrinin müsadiroasi onsuza da vəziyyəti ağır olan kəndliləri sovetlərin növbəti tədbirinə, koşkin müqavimətə sövq etdi. Azərbaycanın demokolar ki, bütün bölgələrində silahlı çıxışlar, qırmızı əsgərlərə qanlı hərbi toqquşmalar baş verdi. 1920-ci il iyunun 20-də N.Nərimanov Bakı Sovetindəki çıxışında «Azərbaycanda bal ayından sonra qanlı ayın başlanacağını bildiyini» söyləyirdi. Təəssüf ki, «bal ayından» sonra başlanan qanlı ay yox, qanlı illər oldu.

Ümumiyyətlə, 1920-1924-cü illərdə istilaçı rus ordusu, bolşevik rejiminə qarşı 54 (bəzi mənbələrdə 60) silahlı üşyan baş vermişdi. Lakin qüvvələr qeyri-bərabər olduğundan xalq azadlıq uğrunda nə qədər cəsarət və fədakarlıqla mübarizə aparsa da qalib gələ bilmədi. Üşyançılardan sonra ələ keçən vətənpərvərlərə divan tutulur, güləşləmir, qohum-əqrabaları həbs edilir, şəhərlər və kəndlər qarət olunurdu.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən partiya və ictimai-siyasi təşkilatların XI Qırmızı ordunun işgalçi yürüsüna və yeni sovet rejiminə münasibəti müxtəlif olmuşdur.

1920-ci il aprelin 27-si gecəsindən müsavatçılar Azərbaycanın işgalini tam aydınlığı ilə başa düşdükleri üçün gizli fəaliyyətə başladılar. Müsavatın fəal üzvlərindən olan Mirzə Bala Məmmədzadə və Əbdülvahab Yurdsevər M.Ə.Rəsulzadənin məsləhəti ilə böyük yazıçı, dramaturq Cəfər Cabbarlinın şəhər kənarındaki evində istilaçılara qarşı mübarizə aparmaq üçün gizli Mərkəz yaratdılar. Bu gizli təşkilatın sədri M.B.Məmmədzadə, baş katibi C.Cabbarlı, müavini və

Bakı Komitəsinin sədri Ə.Yurdsevər, M.S.Quluzadə və M.H.Baharlı oldu.

İşgalla barışmayan partiya üzvləri gizli Mərkəzin tapşırığı əsasında Bakıdakı, qəzalardakı müəssisələrdə və ordu hissələrində gizli siyasi iş aparırdılar. Onlar Bakıda gizli siyasi mətbəə təşkil etmiş və burada qeyri-legal şəraitdə müxtəlif bülletenlər və «İstiqlal» qəzetiinin 19 sayını çap edib yaya bilmisdilər. Bu bülletenlərdə müsavatçular xalqa sovetlərin hayata keçirdiyi İslahatların müstəmləkə xarakterini daşıdığını göstərərək onları istilaya, bolşevik avantürasına qarşı birləşib mübarizə aparmağa çağırıldılar.

Müsavatçılar çarizm dövründə istifadə etdikləri gizli iş sistemini barpa edərək tələbələr, əsgərlər, fəhlələr və kandililər arasında təbliğat işi aparırdılar. Ordu hissələrində də gizli müsavat təşkilatları fəaliyyət göstərirdi. Açıq təbliğat vəsiyyətlərindən, klub və kitabxanalardan da istifadə edildi. Gizli təşkilatlar kiçik qruplar şəklində fəaliyyət göstərirdi. Fəal iş aparan güclü təşkilatlar Bakıda, Gəncədə, Qarabağda və Qazaxda idi. Ümumiyyətlə, 20-30-cu illərdə gizli mübarizə aparan Müsavatın fəaliyyəti apardığı mübarizənin taktikasına görə dörd mərhələyə bölünür. Birinci mərhələ - 1920-1923-cü illərdir. Bu mərhələdə müsavatçılar azadlıq, müstəqillik, millətçilik, islam beynəlməlliliyi və s. sahələrdə təbliğat işləri aparmış, xalqa rusların Azərbaycanda yeritdiyi siyasetin müstəmləkə mahiyyəti daşıdığını, yaratıqları dövlət orqanlarının bu məqsədi reallaşdırmağa xidmət etdiyini başa salmışdır. Bundan başqa müsavatçular ittihadçılarla birləşərək üsyancılarla əlaqəyə girib, kütłəvi silahlı üsyollar təşkil etmişlər.

Ikinci mərhələ - 1923-1926-cı illəri əhatə edir. Bu illərdə yaranmış şəraitə uyğun olaraq Müsavat öz taktikasını qismən dəyişərək ehtiyatlı hərəkətə keçir. Bu dövrdə partiya Türkiyədə M.Ə.Rəsulzadə, İranda M.B.Məmmədzadə ilə əlaqə yaratmaq, mükəmməl strukturlara malik milli hərbi

təşkilatlar yaratmaq, maarifçilik, millətçilik təriyəsinin təskili, əlisba islahatına mane olmaq yönündə iş, sovetlərin zəiflətməyə çalışdığı türkçülük şüurunu gücləndirmək, türk dünyasının fərqli əlisbalarla parçalanmasının qarşısını almaq, dövlət aparatının daxildən sarsıdlaması, hakimiyəti əle keçirməyə hazırlıq, bunun üçün üzvlərini və tərəfdarlarını gizli yollarla Kommunist Partiyasının, eləcə də dövlət aparatının içərilərinə yeritmək sahəsində iş aparmışdır.

Üçüncü mərhələ - 1926-1931-ci illəri əhatə edir. Bu illərdə partiya Müsavatın Xarici Bürosu ilə əlaqə, informasiya münbadılışı, tövsiyyə və tapşırıqlar alınması, gənclərlə ideyası işi gücləndirmək, milli ruhu yaşıtmaq, sovetləşmənin mahiyyətini açmaq, təşkilata yeni üzvlər cəlb etmək, ordu hissələrində təbliğat aparmaq, Azərbaycan mühacirlərinin dərc etdikləri qəzet və jurnalları gətirib yaymaq, sovet hökumətinin siyasetindən narazı olub silaha sarılanlara kömək etmək, onların belə cəhdlərinin genişləndirilməsi və əlaqələndirilməsi sahəsində iş görmüşdür.

Dördüncü mərhələ - 1932-ci ildən II dünya müharibəsinin başlanmasına qədərki dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə Müsavatçılar 1930-1931-ci illərdə tam dağıdılmayan təşkilatların (məsələn, «Gənc türkçülər Birliyi»), dərnəklərin etrafında qruplaşaraq Xarici Büro ilə əlaqə saxlayır, tapşırıqlar və tövsiyələr alıb, ona uyğun hərəkət edir, müstəqillik, türkçülük ideyaları, istiqlalçıyyət fikrinin ölməməsi yönündə iş aparır, «soviet mədəniyyəti», - proletkultçuluq əleyhinə təbliğati iş aparır, ədəbiyyat və incəsənət adamları, müəllimlər, bütövlükdə ziyalılar uğrunda mübarizə aparırdılar.

1920-1923-cü illərdə gizli Müsavatın demək olar ki, Azərbaycanın bütün qızalarında təşkilatları və özəkləri yaradılınca onlarla MK-nin əlaqəsi qurulmuş, hərəczi zabitlər arasında özəklər formalasdırılmışdı. Partiya bu illərdə bir tərəfdən silahlı çıxışlar, üsyollar təşkil edirdi, digər tərəfdən azadlıq, müstəqillik, millətçilik və respublikaçılıq isti-

qamatında təbliğat işləri aparırdı. Onlar sovet rejiminin iqtisadi, maarif və s. sahələrdə həyata keçirdiyi islahatların, müstəmləkə xarakteri daşıdığını, yaratdıqları idarəetmə formasının bu müstəmləkəciliyi möhkəmləndirməsinə xidmət etdiyini əhaliyə izah edirdilər. Bu cəhətdən Müsavatın 1923-cü ilin aprel ayının 27-də xalqın içərisində yayıldığı Böyannamə çox xarakterikdir. Orada deyilir: «Vətəndaşlar! Millətداşlar!... Üç il bundan əvvəl rus ordusu «inqilab» və «kommunizm» şüarıyla vətənimizə soxulmuşdur. Onlar yerli Azərbaycan türklərindən yaratdıqları ajanların yardımı ilə məmləkətə girmişdir. Bu gün hər kəsə aydın və açıqdır ki, 27 aprel faciəsi kommunistlərin hər yerdə bağdırıqları kimi Azərbaycan köylü və işçilərinin inqilabi deyil, sadə Rusiya ordusunun vohşicə istilasıdır. Yüz il bundan əvvəl çarlıq Rusiyası eyni vohşiliklə Azərbaycanı zəbt etmişdi. O zaman Azərbaycan türk xalqı Sisiyanovların kirli çəkmələri altında inləyirdi.

27 aprel faciəsi ilə Azərbaycan ikinci dəfə olaraq Rusiya ordusunun yeni Sisiyanovu olan Orcanikidzənin idarəesi altına girdi. Nəticə hər iki halda eyni idi. O zaman Azərbaycan türk xalqının rəyi və idarəsi qanlı qərq edildi. Bu dəfə isə müqaddəs istiqlal haqqından əl çökəmək istəməyən Azərbaycanın dəyərləri övladları Gəncə, Qarabağ, Zaqatala, Şamaxı, Göyçay, Cavad və başqa qəzalarda on minlərlə qurşuna düzülür... O dəfə bütün Qafqazyanın mütləq hakimi Vorontsov-Daşkov ididi. Bu gün isə bütün Şimali-Cənubi Qafqaziya, yeni Vorontsov-Daşkovun (Orçanikidzə və Kirovun) əsiridir. Bütün sərvətimiz Rusiyaya axır. Qəzalarda komunist fırqəsinin hücrələri birər jandarm vəzifəsini yapır və xalqın başına hər kiçik fürsətdən istifadə ilə minbir bəla açır...

Bilirsizimzi ki, 27 aprel faciəsindən sonra nə qədər oxumuslarımız, çalışanlarımız, gənclərimiz, zabit və əsgərlərimiz, köylü və işçilərimiz Xəzər dalğalarına qurban olmuşlar...

Nikolay Rusiyası ilə Lenin Rusiyası arasında fərqliyələr bundadır ki, o zaman cahangirlik siyaseti başçısının adı Nikolay, indiki cahangirlik siyasetinin başçısı isə Lenindir. O zamanki zəncirlərin rəngi qara, indiki zəncirlərin rəngi isə qırmızıdır...

İndiki «Şuralar hökuməti» Azərbaycan türk xalqını təmsil edirmi? Buradakıların yüzdə yetmiş yabançılarından ibarət deyilmə?... Oradakıların yalnız yüzdə otuzu türk və müsəlmandır ki, onlar da çoxluqca Azərbaycan türk xalqı ilə osla əlaqədar olmayan, vicdanlarını, namuslarını, vətən və millətlərini Rusiyaya satmış alçaqlardan ibarətdir...

Rusiya Azərbaycanın Muğan çöllərinin yüz minlərlə rus köylüsünü doldurub yurdumuzu hər zaman üçün rus əlkəsi halına götürmək istəyir... Yurdun paytaxtı Bakı, Moskvadan izin almadan bir pud neftə belə sahib olmayırla... Neft Moskvada daha ucuz fiyatla satılmaqdadır...

Ey türk xalqı! Səni hürriyyətə qovuşduracaq və bəxtiyyar yaşadacaq qanlı mücadiləyə, bütün qüvvənlər hazırlaş. Səni bu mücadilə qurtaracaqdır... Azərbaycan istiqlalını bir dəfə qurdun, ikinci dəfə də qurmaq bacarığına maliksən! Düşənənin təri, mili intihabını yüksəlt, haqq səninlədir! Yaşasın Azərbaycan İstiqlalı! Yaşasın üç rəngli bayraqımız! Məhv olsun rus cahangirliyi!.

Sosialist fraksiyasına daxil olan «xalqçı sosialist fırqəsi» bolşevik platformasını qəbul edərək üzvlərini məsul vəzifələrə yerləşdirdi. Ancaq 1922-ci ilin sonlarında bu partiyanın rəhbərləri A.Səfikürdski, R.Qaraşarlı, C.Hacinski, R.Sabanov, K.Feyzullayev, X.Şahverdiyev və digər 26 nəfər Azərbaycan SSR Ali İngilabı Tribunalının «eser partiyasının Zaqafqaziya təşkilatının işi» adlı ittihamlarla mühakimə olunub müxtəlif müddətlə hebs cəzası aldılar.

Azərbaycanın şimal bölgəsində müyyən nüfuzu olan «Əhrar» partiyası sovet hakimiyyətinin ilk günlərində özünü buraxmaq haqqında qərar çıxardı. Ancaq bir ildən sonra

düzungün mövqə tutmadıqlarını anlayıb onun üzvləri rəsmən Müsavat partiyasına daxil oldular.

İttihadçılar da digər partiyalar kimi ilk günlər özlərini buraxaraq bolşevik platformasına keçdiklərini bəyan etmişdilər. İttihad partiyasının buraxılması haqqında aktda deyilirdi: «Burjua «azadlıq» çərçivəsində Müsavatla açıq mübarizə aparan «İttihad» hesab edir ki, Qırmızı Sovet hissələrinin Azərbaycana gəlməsi müsavatçularla mübarizədə müsbət həllini tapır. Və öz məqsədində çatmış İttihad səhnədən gedir. Bu məsələdən bəhs edərkən Ə.Qarayev yazardı: «Bir-birlərinin ardınca başlarını aşağı salaraq menşeviklər, əhrarçılar, bunduçular və ittihadçılardan gəlib petisiya təqdim edirlər: biz öz partiyalarımızı ləğv etdik, xahiş edirik bizi kommunist partiyasının sıralarına daxil edin». Ancaq 1920-ci ilin sonlarında səhv etdiyini başa düşən İttihad, gizli fəaliyyətə keçərək antisovet bir partiya kimi fəaliyyət göstərməyə başladı. «Vətən və ya ölüm», «Mərkəzi İttihad» və «Quranın əmin-amanhıq» adlı üç müstəqil qrupa bölünən partiya Azərbaycanın qəzalarındaki təşkilatlarını gizli mübarizə şəraitinə keçirmiş, eyni zamanda Dağıstan və İranla əlaqələr yarada bilmışdilər. İttihad 1920-ci ilin axırlarında Zəngəzur və Lənkərən üşyançılarının, həmçinin Dağıstanda İmam Qotsinski və Əlixanovun başçılıq etdiyi üşyançıların köməyi ilə Azərbaycanda silahlı üşyan yolu ilə sovet hökumətini devirmək üçün fəaliyyətə keçmişdi. Lakin üşyanı qabaqlayan Xüsusi Şöbə İttihadın sədri Qarabəy Qarabəyov da daxil olmaqla partiya rəhbərliyinin və fəallarının 155 nəfərini həbs etdi. Onların dörd nəfəri Moskvanın Butırka həbsxanasına göndərildi. Yerdə qalan fəalları amnistiya hüququndan məhrum edilməklə müxtəlif həbs düşərgələrinə, bəziləri isə dilindən iltizam alındıqları sonra müvəqqəti azadlığa buraxıldı.

1921-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq məramı və xarakterinə görə İttihada yaxın olan, dini təməyülli bir neçə par-

tiyanın da fəaliyyəti gücləndi. Belə partiyalardan biri «İslam» partiyası idi. Onlar İttihadla birləşərək İttihadi İslam (İslam birliliyi) partiyası yaratdılar. Əsasən kasib və ortabab kəndliləri öz sıralarına cəlb edən İttihadi İslam çox surətlə böyüyürdü. 135 nəfərdən ibarət rəhbərlik heyətinə malik olan yeni birliyin təkcə Şəmkir rayonunda 3000 nəfər üzvü var idi. Bu partiyanın Şəkidə və Lənkəranda da xeyli sayıda üzvü var idi. Partiyanın Bakıdakı rəhbərliyi İsfəndiyar Məmmədov, Nadir Şirinbəyov, Xan Əli Tapdıq oğlu, Miri Mircavadov idi.

İttihadi İslamin Bakı konfransının 1921-ci il 5 may tarixli iclasında «İslam Əl-Quran» adlı təşkilatın da onlara birləşdiyi barədə məlumat verildi. Və göstərildi ki, bu səbəbdən partiyanın adı «Milləti İslam» olur.

1921-ci ilin əvvəllərində Gəncədə «Günəş-Qafqaz» adlı partiya yaranıb fəaliyyətə başlamışdı. Bu təşkilatın xeyli türkiyəli zabitlər də daxil olmuşdu. Rəhbərliyinə Cabbar Qoşqarov, Abbas bəy Usubbəyov (Nəsib bəy Yusifbəylinin qardaşı oğlu) və Seyidəli İsrəfilverdiyevin daxil olduğu bu partiyanın nəzdində güclü hərbi mərkəz formalaşdırılmışdı.

1921-ci il iyunun 3-də Milləti İslamlı «Günəş-Qafqaz» Gənəcə toplantısında birləşmək qərarına gəldilər və bundan sonra partiya «Azərbaycan Milli Müdafiə İslam Firqəsi» (AMMİF) adlandı. Bu partiyaya sədr Cabbar Qoşqarov, sədr müavini Əli Səmədov, katib Abbas bəy Usubbəyov seçildi və partiyanın 21 nəfərdən ibarət MK-si formalaşdırıldı. Lakin 1921-ci il iyunun axırında Az ÇK (FK)-nın apardığı əmləkiyyat nəticəsində AMMTF-in, rəhbərlik də daxil olmaqla 230 nəfər fəal üzvü həbs edilmişdi. Həbs edilənlərdən 22 nəfər gülələndi, 61 nəfər 5 il, 15 nəfər 1 il müddətinə azadlıqdan məhrum edildi, 14 nəfərə isə 5 il icbari həbs cəzası hökmü oxundu. Partiyanın elə keçmiş qalan üzvlərinin bir hissəsi sürgünə göndərildi, bəziləri də şərti olaraq azadlığa buraxıldı.

Qeyd edək ki, sovet rejiminə qarşı mübarizə aparan di-ni təməyülli təşkilatlar 1930-cu illərə qədər müxtəlif adalarla fəaliyyət göstərmişdi. Bunlara misal olaraq «Allahlılar itti-faqı», «Əzrayıl fırqası», «Həqiqət ordusu» və b. göstərmək olar.

İttihadı İslam partiyasının ən güclü təşkilatlarından biri Qarabağda olmuşdu. Bu təşkilatın xüsusən 1926-1927-ci illərdəki fəaliyyəti Azərbaycan sovet hakimiyyətini narahat edirdi. Azərbaycan DSI-nin 1927-ci ilin may-dekabr aylarında apardığı əməliyyat nticəsində bu təşkilatın 108 nofər fəal üzvü və rəhbərliyi həbs edilib müxtəlif müddətlə həbs cəzasına məhkum edildi və sürgünə göndərildi.

Ümumiyyətlə əsas məramı tabliğatın, silahlı çıxışların köməyi ilə sovet hakimiyyətini devirmək olan İttihadın gizli fəaliyyət dövrünü 3 mərhələyə bölmək olar: birinci - 1920-1923-cü illər, ədalətçilər, silahlı əşyançılar, eyni zamanda məramı və sosial bazası oxşar olan partiyalarla birləşmə; ikinci, 1923-1926-ci illər, nisbətən cəhətli fəaliyyət və Mütəşəkkilər əsaslı şəkildə yaxınlaşma; üçüncü, 1927-ci ilən başlanan Mütəşəkkilər əsaslı şəkildə yaxınlaşma; üçüncü, 1927-ci ilən başlanan Mütəşəkkilər əsaslı şəkildə yaxınlaşma.

İttihadçıların Mütəşəkkilər əsaslı şəkildə yaxınlaşmasından sonra güclü və amansız zor aparatına qarşı milli müqavimət imkanları xeyli artdı.

XI Qırmızı Ordunun işgalindan sonra Tiflisə getmiş Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə bir qrup siyasi xadim burada Azərbaycan Qurtuluş Komitəsi təşkil etmişdi. Yeni rejimə qarşı ilk əşyançıların təşkilində, müqavimət hərəkatında onun da rolü olmuşdur.

1923-cü ilin sentyabrında Musavatın gizli mətbəəsi təsadüfən aşkar olundu. Yenidən həbslər başlandı. Ələ keçirilənlərin ən fəalları şimala - Ağ dənizdə Solovki adalarındakı sovet ölüm düşərgələrinə sürgün edildi.

Yeni iqtisadi siyasetin dayandırılması, iqtisadi və siyasi rəhbərlikdə daha qaddar inzibati-amirlik metodlarına keç-

rilməsinin cəmiyyətdə doğurduğu narazılıq 1925-1928-ci illərdə yenidən minlərlə adamın həbs edilib zindanlara salınmasına səbəb oldu. 1928-ci ilin sentyabrında Mirzoyanın Baki partiya təşkilatının iclasındaki təhrikçi çıxışından sonra vətənpərvərlər «müsavatçı» adı ilə kommunist partiyasından, müəssisələrdən, ordudan, məktəblərdən müxtəlif bəhənlərlər qovuldular və həbs edilib sürgün olundular.

1929-1931-ci illərdə kəndli əşyançılar irə paralel qacaq hərəkatı və partizan mübarizəsi də yenidən canlandı.

Gəncə, Zaqqatala, Qarabağ, Şəki, Lənkəran və başqa əşyançılar yatırıldıqdan sonra dağlara çəkilişərək mübarizəni davam etdirən partizan hərəkatı daha da gücləndi.

Bələliklə, kəndli əşyançılarının başlanması və ona güvərən qacaq hərəkatının, partizan mübarizəsinin baş qaldırması ilə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə özünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu.

Bu mübarizəni aparma üsuluna görə bir neçə qrupa ayırməq olar:

- kəndlilər hökumətə ərzəq verməkdən imtina edir, quyularda gizlədir, bir sira hallarda isə tamamilə məhv ediridilər. Mal-qarani müsadirə olunmamaq üçün dağlara sürüb aparırdılar.

- yerlərə gələn partiya və komsomol nümayəndələrini döyərək kəndlərdən qovur, bəzi hallarda isə idarələri dağıdırlar.

- kəndlilər silaha sarılıqla hərbi birləşmələrə kəskin müqavimət göstərir, tez-tez isə partizanlarla birləşərək ordu hissələrinə, qatarlara basıqlar təşkil edirdilər.

- 1920-1930-cü illərdə kəndlərdə vəziyyət o qədər kəskinleşmişdi ki, Zaqqafqaziya Diyar rəhbərlərindən biri Ş.Eliava Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan KP-lərinin birinci konqresində bunuluna bağlı deyirdi: «Fəqət Azərbaycanda vəziyyət daha ağır və gərgin bir şəkildədir. Naxçıvan, Zaqqatala, Şəki vilayətlərində ümumi kəndli əşyançıları

baş verdi, hökumət onlarla tam mənasında hərbə girmək məcburiyyətində qaldı.

Naxçıvanda Tuxarekinin komandanlığı altında Qırımızı əsgərlər üşyançı kəndlilərə hücum etsələr də, mağlub olub qaçmağa məcbur olmuşdular. Üşyançıların xeyli hərbi sursat əldə etdiyi bu toqquşmada əsgərlərdən bir çoxu kəndlilərin tərəfində keçmişdi.

Qarabağın Cəbrayıl qəzasında 600 nəfərlik rus əsgəri Sırık mahalının üşyançıları tərəfindən dağdırılmışdı. Sonradan gətirilən əlavə qüvvələrin köməyi ilə üşyan yatırılmış, dinc əhaliyə divan tutulmuşdur. Salamat qalanlar İrana qaçmışlar.

6 aprel 1931-ci ildə Türkiyənin «Axşam» qızəti Azərbaycanda güclü üşyan başlandı, üşyançıların Bakının 20 verstlinə yaxınlaşaraq Baki-Tiflis dəməriyolu xəttini əla keçirdiklərini, üşyanın yatırılması üçün ölkə xaricindən hərbi qüvvələrin gətiridiyini bildirmişdir.

Bu dövrə qacaq hərəkatı da güclənmişdi. Samux, Qazax-Borçalı, Goranboy, Tovuz bölgələrindən Gəncəyə axışib gələn kəndlilərin qacaqlarla bir yerdə sayı 5 mini keçmişdi. Qacaqların tanınmış rəhbərlərindən Gəncədə Molla Əhmədi, Sarı Qafarı, Həsən Qoca oğlunu, Ağdamda Mir Fəttahı, Şəkida Hüseyn Əfəndini, İsmayıл Əfəndini, Qazax-Borçalı zonasında İsa xani, Lənkəranda Cankışını, Xankışını və başqalarını göstərmək olar. Bu dəstələrdə 70-100, bəzi hallarda daha çox adam olmuşdu. Belə dəstələrin ən böyükü Zaqatalada, Lənkəranda, Qarabağda, xüsusən Gəncədə fəaliyyət göstərmişdi.

1930-cu ilin avqustunda Dağıstan, Gürcüstan və Azərbaycandakı qacaq birliliklərinin bir çoxunun başçıları Zaqatalaya toplaşaraq birgə fəaliyyət haqqında qərar qəbul etdilər.

1920-ci illərin sonlarında kəndli çıxışları Azərbacınanın bir çox qəzalarını bürümüşdü. Belə ki, 1926-1929-cu illərdə

Qazax rayonunda antisovet hərəkat baş vermişdi. «Həqiqət ordusu» adlı gizli təşkilat yaradılmışdı. Onun «Əzrayıl fırqəsi» adlı terrorcu qrupu da fəaliyyət göstərirdi. Hərəkatın ictimai bazası geniş idi. Ona varlı kəndlilərdən tutmuş yoxsullara qədər kənd əhalisi, din xadimləri, müəllimlər, hətta sovet idarəsi işçiləri də qoşulmuşdu. 1929-cu ilin baharında təşkilatın «Haqq idarəsi» adlı rəhbər mərkəzi Qazaxda intibahnamələr yayaraq bolşeviklərdən dina qarşı mübarizədən çəkinmək, camaata ticarətlə məşğıl olmaq hüququnu vermək tələb olunmuşdu. Təşkilatın məqsədi imperiyada vəziviyət gərginləşən zaman, mühabirə başlanarsa silahlı antisovet çıxışlar təşkil etmək, bolşeviklərə qarşı terror aktları həyata keçirmək idi. Lakin bu təşkilat tezliklə aşkarlaşıb lağv edildi.

1930-cu ilin fevralında Naxçıvanın Keçili kəndində sovet hökumətinə qarşı üşyan qalxdı. Tezliklə qonşu Badamlı, Səlasuz, Tırkeş, Cəhri və b. kəndlərin əhalisi da üşyana qoşuldu. Üşyançı dəstədə 200-dək adam birləşmişdi. Onlar xaricdə olan Kəlbəli xanın dəstələri ilə birləşib Naxçıvanda Sovet hökumətini devirmek istəyirdilər. Bolşeviklərin xalqa zidd siyasetindən narətlərin hamısı - varlılar, ortabəllar, hətta yoxsullar, bəzi partiya və komssomol işçiləri belə üşyana qoşulmuşdular. Sovet ordusunun Naxçıvandakı sərhəd dəstələri və milis üşyani yatırıbilmədi. Buraya orduğun xüsusi səhra qoşun hissələri çağırıldı. Üşyançılar bir neçə həftə ordu və milis hissələri ilə qohrəmancasına döyüşdülər. Qeyri-borabər döyüşlərdə 100 nəfər üşyançı şəhid oldu və 120 nəfər həbs edildi. Lakin hökumət qüvvələri üşyançı dəstələri tam məhv edə bilmədi. 30-40 nəfər üşyançı dağlara çatıldı. Onlar camaati yenidən üşyana qaldırmak istəyirdilər. 1931-ci ilin qışında onu məhv etmək üçün hətta dağ artilleriyası da Sovet ordusuna kömək edə bilməmişdi. Lakin 1932-ci ilin aprelində üşyançı dəstə Sarı dağın ətəyində mühəsirəyə alındı və ələ keçdi.

Nuxada 1930-cu il aprelin 13-dən 16-dək davam edən kəndli üsyani da hökumətin cəza dəstələri tərəfindən qan içində boğuldı. Vətənpərvər qüvvələr xalqı təşkil edib mübarizəyə qaldırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdilər. Belə ki, onlar ruhanılrlə birlikdə 1930-cu ilin martında Şamxor (Şəmkir-red.) rayonunun Bitdili kəndində dini pərvə adı altında sovet hakimiyyətindən narazı olan minlərlə adamı buraya topladılar. Qorxuya düşən hökumətin cəza orqanları qocaya, qadına, uşağa, şikəstə baxmadan buraya toplaşanlara divan tutdu.

1920-ci illərdə işgalçılardan Vətənimizdə müstəmləkə siyasetini siyasi, iqtisadi və mənəvi sahələrdə qoşdarcasına tövbiq etməkdə idilər. Maraqlı idi ki, bu zaman onlar Sovet Rusiyasına can-başla xidmət edən azərbaycanlılara qarşı da bəzən amansızcasına davranırdılar. Azərbaycanı simasızlaşdırmaq, xalqın müqavimət gücünü qırmaq siyasetini həyatda keçirməklə yadellilərin əlində alət rounu oynayan AK (b) P-nin 2-ci qurultayında deyildi: «... Müsəlmana etibar etmək olmaz, o ola bilsin ki, yaxşı kommunistdir, ancaq müsəlmandır, onun qəlbində müsavat ruhu vardır».

Qeyd edək ki, bolşevik rejiminin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, xalq kütlələri içərisində milli azadlıq ideyalarını onların qəlblərindən tam silib atmaq mümkün olmadı.

2. Respublikanın formal müstəqilliyinin sonu və ərazi bütövlüyünün qəsdlər

Aprel əvvəlindən sonrakı ilk illərdə Sovet Rusiyasının Azərbaycana münasibəti borabərhüquqlu dövlətlərin münasibəti tosirini bağışlayırdı. Belə ki, 1920-ci ilin sentyabrında Bakıda – müstəqil Azərbaycanın paytaxtında Şərqi xalqlarının birinci qurultayının keçirilməsi, 1920-ci il sentyabrın 30-da RSFSR ilə Azərbaycan arasında Moskvada

hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqavilənin bağlanması Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi səciyyələndirən addımlar ididi. Bu addımlarda hansı məqsədlər güdüldürdü? Şərqi əlməndə kommunist ideyalarını yaymaq məqsədi güdən Şərqi xalqlarının I qurultayında qarşıya qoyulmuş məqsədin mənasızlığı tez bir zamanda məlum oldu. Şərqdə «dünya inqilabı» ideyalarının yayılması mənasız görünən kimi, Azərbaycanın da müstəqillyi Rusyanın nəzərində mənasızlaşdı. Ermənistanda (1920-ci il noyabr) və Gürcüstanda (1921-ci il fevral) Sovet hakimiyyətinin elan edilməsi ilə müstəqillik oyunu sona çatdı. Ortaya yeni bir ideya Zaqafqaziya respublikalarını vahid bir dövlət çərçivəsində birləşdirmək ideyası atıldı.

Bəzi yerli kommunistlərin müstəqil davranışın meyllerinin qarşısını alan vahid Zaqafqaziya idarəciliyə orqanının yaradılmasına sadiq rus canişini Orconikidze rəhbərlik edirdi. Məsələ siyasi cəhdən elə qoyulurdu ki, guya vahid Zaqafqaziya yaratmaq ideyası yerli kommunistlərin öz arzu və istayıdır. Əslinda isə belə bir federasiyanın yaradılmasının layihəsi Moskvada tərtib edilmişdi. V.I.Lenin 28 noyabr 1921-ci ildə «Zaqafqaziya federasiyasının yaradılması haqqında təklifiñ layihəsi»ni yazmış və həmin sənəddə göstərmişdi ki, «1. Zaqafqaziya respublikalarının federasiyası prinsipcə tamamilə düzgün və hökmən yaradılmalı hesab edilsin; dərhal əməli surətdə yaradıcılıq mənasında isə hələ vaxtı çatmamış hesab edilsin, yəni onun müzakirə və təbliğ edilməsi, habelə aşağıdan sovetlər vasitəsilə keçirilməsi üçün müəyyən müddət tələb olunur; 2. Gürcüstan, Ermənistən və Azərbaycan Mərkəzi Komitələrinə (Qafqaz Bürosu vasitəsi ilə) təklif edilsin ki, federasiya məsələsini daha geniş surətdə partiyaların, fəhlə və kəndli kütlələrinin müzakirəsinə qoysunlar, federasiya uğrunda ciddi təbliğat aparsınlar və onu hər bir respublikanın sovetlər qurultayları vasitəsilə keçirsinlər. Elə belə də oldu.

Bu yeni siyasi addimin xalqın istək və tələbi kimi qələmə verilməsi təsadüfi deyildi. Çünkü Gürcüstanda, Azərbaycanda və Ermənistanda məsələnin mahiyətini dərk edən və milli hissələri daha güclü olan kommunistlər buna qarşı etiraz səslərini qaldırırdılar. Lakin onlar «millətçi» möhürü ilə damğalanır və sosializmin düşmənləri elan olunurdular.

Beləliklə, respublikada saysız-hesabsız yiğincaqlar keçirildi. Qorxu altında keçirilən bu yiğincaqlarda əsas qərarlar birmənəli oldu. Yəni xalq guya federasiya istəyir. Məsələn, 1921-ci il dekabrın 1-də AHİMŞ-nin plenumunun qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: «Azərbaycan proletariati Zaqqafqaziya respublikalarının birləşdirilməsi ideyasını alqışlayır və inanır ki, Zaqqafqaziya federasiyاسının təşkili işi bu yaxınlarda başa çatdırılacaq və Zaqqafqaziyanın inkişafında yeni və parlaq bir səhifə açacaqdır. Yaşasın vahid Zaqqafqaziya! Yaşasın vahid Zaqqafqaziya proletariati!».

1921-ci il dekabrın 25-də toplanmış Qazax partiya təşkilatının V Konfransının qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: «...Yalnız belə bir birləşmə yolu ilə biz qüvvələrimizi birləşdirib Qaqfazın dağlımış təsərrüfatını bərpa edə bilərik. ...Yaşasın RSFSR-in Sovet Qaqfazı ilə six ittifaqı».

Azərbaycan kommunistləri, partiya, sovetlər, komsomol, həmkarlar təşkilatları, bütün kütləvi informasiya vəstələri Zaqqafqaziya federasiyاسının yaradılmasını canşəşanlıqla təbliğ edir və bu məsələnin xalq kütlələrinin istəyi olduğu bildirilirdi. IV Ümumazarbaycan Sovetlər qurultayında qeyd edildi ki, Azərbaycanda elə bir qəza, elə bir kənd olmamışdır ki, orada bitərəf kütlələr – fəhlə və kəndlilər yığışır Zaqqafqaziya federasiyاسının yaradılması lehинə qətnamə qəbul etməsinlər.

Beləliklə, aşağıdakılardan istəyi adı altında Zaqqafqaziya federasiyاسının yaradılması yolunda ilk addim 1921-ci ilin aprelində atıldı. Belə ki, Azərbaycan, Gürcüstən və Ermənistən dəmir yol idarəciliyinin, iyulda isə Xarici Ticarət or-

qanlarının birləşdirilməsi haqqında saziş imzalandı.

1921-ci il noyabrın əvvəllərində RK(b)P Qaqfaz büro-su Azərbaycan, Gürcüstən və Ermənistən arasında federativ ittifaqın yaradılmasını təklifini irəli sürdü, hamim ayn axırdında RK(b)P MK-nin Siyasi bürosu Zaqqafqaziya federasiyاسının yaranması haqqında qətnamə qəbul edildi. AK(b)P-na rəhbərlik edən S.M.Kirov Zaqqafqaziya federasiyası ideyasını inadla müdafiə edir və bu ideyanı əzmlə həyata keçirirdi.

1922-ci ilin fevralında Zaqqafqaziya partiya təşkilatlarının I qurultayı çağırıldı. Fevralın 23-da Orconikidze Zaqqafqaziya ölkə komitəsinin birinci katibi seçildi. Zaqqafqaziya ölkə Komitəsinin Rəyasət heyətinə Orconikidze, Kirov, Oraxelaşvili üzv, Myasnikov isə namizəd seçildi. Elə ilk tərkibdə ölkə komitəsinin əsil mahiyyəti özünü bürüzə verdi. Zaqqafqaziya Ölkə Komitəsinin 1922-ci il aprel plenumu rəyasət heyətinin tərkibinin sayını 5 nəfərə qaldırdı. Myasnikov və Maxaradze rəyasət heyətinin üzvü, Yaqubov isə namizəd seçildi. Yalnız iyun ayında Nərimanov rəyasət heyətinin tərkibinə daxil edildi.

1922-ci il martın 12-də üç respublikanın Mərkəzi Komitələrinin səlahiyyətli konfransı hazırlanmış ittifaq müqaviləsini təsdiq etdi.

1922-ci il aprelin 28-də öz işinə başlamış II Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı Azərbaycan zəhmətkeşləri adından Zaqqafqaziya respublikalarının federativ dövlət ittişaqında birləşməsini bəyəndi.

1922-ci il dekabrın 4-13 arasında keçirilmiş I Zaqqafqaziya Sovetlər qurultayı – Zaqqafqaziya Sovet Federativ Sosialist respublikası təşkil etmək haqqında qərar qəbul etdi. Qurultayda Ali qanunvericilik orqanı – Zaqqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi seçildi.

AK(b)P-nin V qurultayında (1923-cü il mart) S.M.Kirov və digər partiya liderləri tərəfindən Zaqqafqaziya federasiyاسının yaradılmasının əsil bolşevik mahiyyəti açıqlandı:

«Bizim siyasi və iqtisadi şəraitimiz elə deyildir ki, biz hər bir millətə imkan verək ki, tam ayrılsın. Bizim milli münasibətlər tarixi sizin yaxşı yadınızdadır. 1917-ci ildə kommunistlər hakimiyyətə gələn zaman çar imperiyası necə oldu – o tam dağıldı. Nəinki hər bir millət ayrıldı və onlar hətta özlərini siyasi cəhətdən dövlət elan etdilər. Bu ilk anlar idi ki, biz elan etmişik hər bir millət ayrıla bilər. Hami özünü azad və müstəqil hiss etdi, hər bir icma necə deyərlər özünü dövlət kimi hiss etdi. ... Sosialist respublikaları birləşməlidir. O, bir mərkəzdən idarə olunmalıdır. Ordu, ordunun güclü və rəhbərliyi bir mərkəzdən almalıdır. ... Zaqafqaziya federasiyasının yaranmasını bizim bir illik mövcudluğumuzun ən başlıca siyasi anı hesab etmək olar». Şərhə ehtiyac yoxdur.

Diger sovet respublikalarının münasibətlərini formalasdırmaq məqsədi 1922-ci il avqustunda PK(b)P MK tərəfindən I. Stalinin başçılığı ilə xüsusi komissiya yaradıldı. Stalinin «muxtariyyatlaşdırma» planı daha çəvikk planla – bərabər hüquqlu respublikalar ittifaqı planı ilə əvəz edildi.

1922-ci il dekabrın 30-da Moskvada açılan SSRİ I Sovetlər qurultayı SSRİ-nin təşkili haqqında bəyannaməni və müqaviləni təsdiq etdi. Qurultay Sovet dövlətinin ali orqanı – SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsini seçdi.

1923-cü il yanvarın 2-də keçirilən SSRİ MİK-nin birinci sessiyası MİK-nin rəyasət heyətini və sədrələrini seçdi. Azerbaycan respublikasından bura N.Nərimanov seçildi. Bununla da Sovet Rusiyasının Azerbaycanda yeritdiyi siyasetin «el-ayağına dolaşan» N.Nərimanov respublikadan uzaqlaşdırıldı və sovet dövründəki formal müstəqilliyinə son qoyuldu.

O dövrün sənədlərində Zaqafqaziya federasiyasının yaradılmasını ən çox iqtisadi amillə bağlayır, məsələnin əsil mahiyyəti gizlədilməyə cəhd edilirdi. Məsələn, PK(b)P Qafqaz bürosunun 1921-ci il noyabrında keçirilən plenumunun qətnaməsində deyilirdi: «... Üç respublikada çoxlu xalq ko-

missarlıqları və müəssisələrinin mövcud olması böyük qüvvə və vəsaitin sərf edilməsinə səbəb olur və bu bir çox orqanların işində lazımsız paralellik yaradır. Buna görə də, dövlət həyatının başlıca və vacib sahələrində ümumi qüvvə ilə inzibati idarəcilik etmək sovet işini məhsuldar edir və qüvvələndirir».

Yaxud, 1921-ci il dekabrın 2-də Bakı Sovetinin iclasında deyilirdi ki, Zaqafqaziya respublikalarında, onların hər birində 15 komissarlıq olmaqla 45 komissarlıq vardır. Bu Zaqafqaziyanın büdcəsinə ağırlaşdırır, çotinləşdirir və başqa bir sahədə istifadə edilməsi mümkün olan bir çox məsul işçiləri zəruri olan işdən ayırır.

Əlbəttə, bütün bünərlər bolşevik təbliğatı idi, əsil həqiqətdə isə Azerbaycanın bütün hüquqları əlindən alınmışdı. Belə ki, xarici işlər, harbi-dəniz, yol-rabitə, poçt və teleqraf, maliyyə, xarici ticarət, ərzaq və neft komissarlıqları ləğv edilib, onların funksiyaları ZSFSR və SSRİ-nin müvafiq xalq komissarlıqlarına verilmişdi. 1921-ci ildə I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında qəbul edilmiş Azerbaycan Konsitusiyası əsasında yaradılmış 17 xalq komissarlığı saxlanılmışdı.

Elə bu vaxtlar N.Nərimanov V.I.Leninə yazırı: «Əziz Vladimir İliç, görəsən «Müstəqil Azerbaycan» sözü sizin ağızınızdan çıxmayıbmı? ... Çoxmilyonlu xalqın hüquq və hıssları ilə zarafat etmək olmaz».

Lakin bu zarafat deyil, Rusiya imperiyasını bərpa etmək yolunda həyata keçirilən siyasetin real təcəssümü idi. Məhz bu siyasetə nəinki Azerbaycanın müstəqilliyi əlindən alındı, hətta onun ərazi bütövlüyünü də qəsd edildi.

Azerbaycanın bolşevikləşməsindən sonra Qarabağa, Naxçıvana, Zəngəzura və b. bölgələrə erməni təcavüzü davam edirdi.

Əslində Azerbaycan ərazisi Sovet Rusiyası tərəfindən hərraca çıxarılmışdı. 1920-ci il avqustun 18-də Şuşada Zən-

gəzur qəza və sahə İinqilab Komitələrinin fəal iştirakı ilə Zəngəzur və Qarabağ nümayəndələrinin qurultayı keçirildi. Bu qurultayda sovetlərin təkidi və təklifi ilə göləcəkdə ermənilərin bu torpaqları daha asan yolla əla keçirə bilmələri üçün Zəngəzur iki hissəyə – Bərgüşad (Aşağı Zəngəzur) və Gorus (Yuxarı Zəngəzur) rayonlarına parçalandı. Beləliklə, Yuxarı Zəngəzurun Azərbaycandan ayrılmışının əsası qoyuldu. Bununla da Sovet Rusiyası Ermənistən və Azərbaycan arasında mübahisəli məsələlərin həllindən Azərbaycanı kənarlaşdırıldı, onu təmsil etməyi öz üzərinə götürdü. Sovet Rusiyası ilə Ermənistən Respublikası arasında sülh müqaviləsi layihəsi hazırlanarkən Azərbaycanın hüquqları pozulmuş, Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistəna verilməsi planlaşdırılmışdı.

1920-ci ilin yayında Azərbaycanın siyasi vəziyyətinin mürəkkəbliyindən istifadə cdən Ermənistən hökuməti təcavüzü gücləndiridi. İyulun axırlarında erməni hərbi hissələri Zəngibasarı dağlığı və Naxçıvana doğru irəlilədi. Lakin türk qoşunu tərəfindən Naxçıvanın nəzarət altına alınması ermənilərin qabağında sıpər oldu. İyünün 6-da XI Ordu hissələri Zəngəzur istiqamətində hücumu keçən erməni qoşunlarının qarşısını aldı. Lakin iyulun axırları – avqustun əvvəllerində Ermənistənda məğlub olmuş üsyancıları təqib etmək bəhanəsi altında Ermənistən qoşunları Zəngəzura yenidən hücum etdi və Zəngəzurun böyük bir hissəsini zəbt etdi. Bu vaxtlar Azərbaycanda baş veren üsyənlər işgalçı XI Orduda elə hiddət yaratmışdı ki, onlar ermənilərin Azərbaycan sərhəddinə təcavüzüne və onların törətdiyi cinayətlərə biganə qalırdı. Səbəb də məlum idi. Ermənilər tərəfindən azərbaycanlılar nə qədər çox sixişdirilsə, yerli əhalinin XI Orduya itaati bir o qədər artardı. Həmçinin Sovet Rusiyasını o torpaqların hansı millətin əlində olması deyil, bütün Qafqazı bolşevik təsirinə salmaq maraqlandırırdı. Məlumdur ki, Azərbaycandan sonra Rusyanın növbəti hədəfi Ermənistən

və Gürcüstanı idti. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistəndə «inqilab» baş verdi. Noyabrın 30-da AK(b)P MK-nin siyasi və təşkilat bürolarının birgə iclası keçirildi. İclasda Q.Orconikidze, Sarkis, Y.Stasova, Q.Katipski və b. iştirak edirdilər. Məhz onların təzyiqi ilə Azərbaycanın əleyhinə olan qərar qəbul edildi. N.Nərimanova xüsusi bəyanatla çıxış etmək tapşırıldı. Bəyanatda deyilirdi: «Zəngəzur və Naxçıvan qazalarının ərazisi Sovet Ermənistənin bölünməz ərazisidir; Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir. Zəngəzurun hündürlərində bütün hərbi əməliyyatlar dayandırılır, Sovet Azərbaycanının qoşunları isə buradan çıxarılır».

Əslində bu, o demək idi ki, Azərbaycan Zəngəzurun bir hissəsinin və Naxçıvanın işğalı ilə razılaşır. Bəyanatın digər prinsipinə əsasən Azərbaycan Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verirdi.

1920-ci il dekabrın 1-də elan olunmuş belə bir məsuliyyətsiz bəyanat nöticəsində Azərbaycan ermənilərin işğalı ilə razılaşdı. Lakin ermənilərin və onların havadarlarının iştahası daha böyük idi. Qarabağın dağlıq hissəsi və Naxçıvanın məsələsi gündəlikdə qalırdı.

Naxçıvan əhalisi bu qərara təbe olmadı, koskin etiraz çıxışları baş verdi. Ermənistən nümayəndələri diyara buraxılmadı. B.Vəlibəyov dekabrın 24-də Yerevana çağırıldı, həm də Ermənistən İinqilab Komitəsi tərəfindən Naxçıvanda Fövqələdə Komissar təyin edildi. Ancaq xalq onun gəldiyi vəqonu Şahtaxtı stansiyasında qatarдан açaraq Naxçıvana buraxmadı. Dekabrın 28-də Ermənistən İinqilab Komitəsi Naxçıvanı müstəqil Sovet Respublikası kimi tanıdı. 1921-ci ilin əvvəllerində burada RSFSR, Azərbaycan və Ermənistən nümayəndələrinin iştirakı ilə əhalinin rəy sorğusu (referendum) keçirildi. Naxçıvan camaatının 90%-i Azərbaycanın tərkibində qalmaq arzusunu bildirdi. 1921-ci ilin yanvarında Naxçıvan İinqilab Komitəsi əvəzinə Naxçıvan Ölkə İinqilab

Komitəsi təşkil edildi. Naxçıvanın statusu 1921-ci il martın 16-da Naxçıvan RSFSR və Türkiyə arasında imzalanmış xüsusi müqavilə ilə həll olundu. Tərəflər razılışdilar ki, Naxçıvan ərazisi Azərbaycanın tərkibində qalmaq şərti ilə Naxçıvan SSR təşkil edilə bilər. Müqavilədə (III bənd) göstərilirdi ki, bu torpağı üçüncü dövlətlə güzəştə getmək olmaz, əks təqdirdə onun hər hansı bir hissəsi Türkiyəyə güzəşt edilə bilər. Aprel ayında Türkiyə qoşunları Naxçıvanı tərk etdirilər. Naxçıvan Ölək İnqilab Komitəsi 1921-ci il sentyabrın 10-da səlahiyyətlərini Naxçıvan MSK və XKS-nə verdi. 1921-ci il oktyabrın 13-da Qarsda Rusiyannı iştirakı ilə bir tərəfdən Türkiyə, o biri tərəfdən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistən respublikaları birlikdə (Moskva onların hər birinin ayrılıqda müqavilə bağlaşmasına icazə verməzdə) dostluq haqqında müqavilə imzaladılar. Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, Naxçıvan vilayəti Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edir. Xəritə çəkildi və orada Naxçıvanın ərazisi dəqiq göstərildi.

Dövlət aparatının saxlanılmasının iqtisadi çətinlikləri ilə bağlı 1923-cü ilin əvvəllərində Naxçıvan Respublikasının respublika muxtariyyəti ləğv edildi, ona ölkə muxtariyyəti verildi. Naxçıvan Ölək İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. 1924-cü il fevralın 9-da isə Azərbaycan MİK Naxçıvan Öləkesinin Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan Muxtar SSR-ə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

1921-ci ilin II yarısında Yuxarı Zəngözür -Gorus Ermənistanın əlinə keçdi. Azərbaycanlılar buradan sixışdırılaraq öz doğma torpalarından didərgin salındılar. Ermənistən Aşağı Zəngözür -Bərgüşadi da əla keçirməyə çalışırdı. Hacisanlıda Sultan bayın dəstələri, Sovet Ordusu tərəfindən 1921-ci ilin iyununda tərəsilə edildikdən sonra buna daha münasib şərait yaranmışdı. Qubadlı qəzasına Ermənistən səlahiyyəti nümayəndə təyin etdiyi Ocaqqulu Musayev özünü yerli silahlı dəstələrin baş komandanı elan etmişdi. Lakin

düşmən bu dəfə istəyinə nail ola bilmədi.

1921-ci ildə daşnaklar Ermənistanda qiyam qaldıranda Yapon adlı qiyamçının silahlı quldur dəstələri Noraşen dəmiryol stanışyasını tutmaq üçün hücum edib Sədərək, Yayçı, Cəfərli və Arpaçay kəndlərini ələ keçirmişdi. Erməni quldurları dinc əhaliyə yena olmazın zülm edirdilər. Düşmənə qarşı Abbasqulu bəy Şadlinskini rəhbərliyi ilə «Qırmızı tabor» qəhrəmanlıqla vuruşdu. Darzik atrafında döyüsdə daşnak quldur dəstələri darmadağın edildi.

Gürcüstənda sovet hakimiyyəti qurulduğundan sonra Moskvannı təzyiqi ilə Azərbaycanın Borçalı ərazisi do Gürcüstana güzəştə gedildi. Eyni zamanda Bakını Azərbaycandan ayırbı Rusiyaya vermək planları hazırlanırdı. Lakin bu hiylə baş tutmadı.

1929-cu ildə yenidən 13 min hektar Azərbaycan ərazisi -Nüvəndi, Tutut və Ernazar kəndləri, habelə Naxçıvandından 9 kənd (582,9 des.), Qaymaqlı və Kürümüzlü arasında sahələr (228,9 ha) Ermənistana verildi.

1938-ci ildə Ermənistənla Azərbaycan arasında sərhəddi dəqiqləşdirmək bəhanəsi ilə «bərabərtərəfli» komissiya yaradıldı. Azərbaycan tərəfdən də komissiyyaya erməni, torpaq komissarlığının sədri İsaqanyan rəhbərlik edirdi. Martin 5-7-də imzalanmış protokola əsasən Laçının Qarağöl yayası, Qubadlının Çayzəmi adlanan sahəsi, Qazağın Kəmərli kəndi və Kəlbəcerin Zod sahəsi Ermənistana verildi. Azərbaycan SSR Ali Soveti 1938-ci il mayın 5-də bu protokolu təsdiq etdi. Lakin buna baxmayaraq, azərbaycanlılar müqavimət göstərir, öz torpaqlarını əldən vermirdilər.

Əhalisinin milli ruhu hələ də yüksək olan Azərbaycanı parçalamamaq, onu ciddi problemlər qarşısında qoyub tam asılı vəziyyətdə saxlamaq üçün Moskva yeni tədbirlər görürdü. Yuxarı Qarabağda milli münaqışə ocağı qızışdırıldı. Ermənistən hökuməti 1921-ci ilin iyununda Azərbaycanın suveren hüquqlarını kobudcasına pozaraq, guya onun razı-

lığı ile Dağılıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqında dekret verdi. Azərbaycanın razılığı haqqında fikrin ağ yalanı olduğu AK (b) MK siyasi təşkilat bürosunun iclasında ifşa olundu.

1921-ci il iyünün 27-də AK(b)P MK özünün siyasi və təşkilat bürosunun birgə iclasında bu məsələyə baxmağa məcbur oldu. Bu dəfə milliyətçə azərbaycanlı olan komunistlər birləşərək yekdilliliklə Ermənistananın iddialarını rədd etdi.

Lakin PK(b)P-nin Qafqaz bürosu rəhbərliyinin erməni və gürçü çoxluğu Qarabağ məsələsini Ermənistananın xeyrinə həll etmək fikrindən əl çəkmədi. 1921-ci il iyulen 4-5-də PK(b)P Qafqaz bürosunun iclasında Qarabağ məsəlesi müzakirə edildi. İclas səs çoxluğu ilə Dağılıq Qarabağı Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil etmək haqqında qrar qəbul etdi. Lakin iclasda N.Nərimanovun təkidi ilə Qarabağ məsələsinin Azərbaycan SSR üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq bu məsələnin PK(b)P MK-nin qəti qərarına keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. N.Nərimanov V.İ.Leninə bu məsələ ilə bağlı telegram vurdub və məktub yazdı. Məktubda deyilirdi: «Əziz Bladimir İliç: Teləqrammadə göstərdiyimi təkrar etməyə məcburam. Vəziyyət dəhşətlidir. Mərkəz Azərbaycanın, Ermənistananın və Gürçüstanın müstəqilliyini qəbul edib. İndi isə mərkəz Azərbaycanın mübahisəsiz ərazisini Ermənistana verir. Əgər bu orazi Gürçüstanaya verilsəydi, buna içtimai-siyasi don geydirmək olardı. Lakin bu ərazinin Ermənistana, daşnaklara verilmesi düzəlməyən səhvdir. Bizim oradakı nümayəndəmiz bu məsələ ilə bağlı sizə ətraflı məlumat verəcəkdir. ... Əziz Bladimir İliç, görəsen «Müstəqil Azərbaycan» sözü sizin ağızınızdan çıxmamışdır!»

... Bütün vaxtlar Denikini müdafiə edən Ermənistan müstəqillik, əlavə olaraq ərazi alır. İkili siyaset yeridən Gürçüstan müstəqillik qazanır. Sovet Rusiyasına ilk meyl edən

Azərbaycan isə həm müstəqilliyini, həm də ərazisini itirir. Çoxmilyonlu xalqın hüquq və hıssləri ilə zarafat etmək olmaz.

... Mən qəti bildirirəm: Əgər bizim fikirlərimizə əhəmiyyət verməsəniz biz geri çağırılmamız haqqında məsələ qaldıracağımız.

... Mən sizin diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm ki, əgər mərkəz qısa müddədə daşnak kommunistlerinin iyərənciliyinə son qoymasa bütün müsəlman şərqi bizdən üz döndərəcəkdir.

Bu sətirlər bolşevik ideyalarının toruna düşmüş Azərbaycan rəhbərinin fəryadı idi. Lakin istəfa vermək imkanı olmayan N.Nərimanov Moskvani Şərqiñ ondan üz döndərməsi ilə hadələsə də, heç bir noticə əldə edə bilmədi.

1921-ci il iyulen 5-də MK-nin Qafqaz bürosunun plenumu PK(b)P MK-nin rəyini nəzərə alaraq aşağıdakı qərarı qəbul etdi: «Müsəlmanlarla ermənilər arasında milli barışığın zəruriliyi, yuxarı və aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqəsi əsas götürülərək Dağılıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in hüdudlarında saxlanılsın; ona inzibati mərkəzi muxtar vilayətin tərkibindəki Şuşa şəhəri olmaqla, geniş vilayət müxtariyyatı verilsin».

1921-ci il sentyabr ayında AK(b)P MK-nin Təşkilat və Siyasi Bürosunun iclasında Qafqaz Bürosundan Dağılıq Qarabağa geniş vilayət Muxtariyyatı verilməsi haqqında məlumat qərarına yenidən baxılmasını xahiş edən qətnamə qəbul edildi. 1921-ci ilin oktyabrında Qarabağın məsul işçilərinin konfransının qəbul etdiyi qərarda deyilirdi ki, Dağılıq Qarabağa ayrıca vilayət Muxtariyyatının verilməsi məqsədə uyğun hesab edilməsin.

Lakin respublikanın bu məsələdə fikri mərkəz üçün həllədici deyildi.

PK(b)P MK-nin Zaqafqaziya ölkə komitəsinin 1923-cü il iyünün 23-27-də keçirilmiş plenumu Q.Orconikidzənin

təzyiqi ilə ultimatum formasında bir aylıq müddət ərzində Dağılıq Qarabağa vilayət muxtarıyyatının verilməsi barədə AK(b)P MK-ya tapşırıq verdi. Həmin qərarı yerinə yetirməyə məcbur olan Azərbaycan MİK 1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan SSR-in tərkibində mərkəzi Xankəndi olmaq şərti ilə «Dağılıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında» dekret verdi. Lakin ermənilər 1923-cü il 10 avqust tarixli fərmanla bu qədim Azərbaycan şəhərinə xalqımızın qəddar düşməni olan Şəumyanın şərəfinə Stepanakert adını verdilər (1991-ci il noyabrın 26-da Azərbaycan Milli Məclisi bu qərarı ləğv etdi və yaşayış məntəqəsinə əvvəlki adı verildi).

Qarabağın dağılıq hissəsinə muxtarıyyat statusunun verilməsi Azərbaycan tərəfindən bu torpaqların ermənilərə məxsus olmasının qismən də olsa etirafı idi. Bu isə Ermənistana və onun himayədarlarına gələcək siyasi oyunlar üçün bir «əlyeri» qoymaq idi. Əslində elə belə də oldu.

Sovetlər İmparatorlığının yaranmasında istifadə edilən Qarabağ oyunundan bu imperiyadan dağılmış ərefəsində və sonralar da məharətlə istifadə edildi. Belə ki, Rusiya hərbi qüvvələrinin köməyi ilə Ermənistandan silahlı qüvvələri 1992-ci ilin əvvəllərində Dağılıq Qarabağdakı azərbaycanlıları yaşıdıqları sonuncu yaşayış məntəqəsini tərk etməyə məcbur etdi. Rusyanın hərbi qüvvələrinə və Qərb himayədarlarına arxalanan ermənilər Azərbaycanın 20 faiz torpağını işgal etdi və bir milyon insan öz vətonunda qəçqina çəvrildi. Dünyanın gözü qabağında baş verən bu hadisəyə çox təssür ki, böyük dövlətlər susur. Nəinki susurlar, hətta bu hadisədən Azərbaycana qarşı «məkrli niyyətlərini» həyata keçirilməsi üçün yararlanmağa çalışırlar.

3. Azərbaycanda sənayeləşdirmə və kollektivləşdirmə siyasetinin həyata keçirilməsi

Yeni iqtisadi siyasetə keçid (1921-ci il) nəticəsində ölkə və respublika daxilində nisbi və iqtisadi sabitlik əldə edildi. Nəticədə, bolşevik istəyinə uyğun olmayan iqtisadi və siyasi proseslər başlandı. Sovet hakimiyyəti əsas diqqətini iqtisadiyyatın tanzimlənməsində inzibati üsulların gücləndirilməsinə yönəldti.

ÜİK(b)P-nin XIV qurultayında (1925-ci il) Yeni iqtisadi siyaset prinsiplərini möhkəmləndirmək kursu təsdiq edilsə də, artan iqtisadi çətinliklər iqtisadiyyatda inzibati metodların tətbiqini labüb etdi.

1926-ci ilin fevralında respublikada sənayeləşdirmə üzrə xüsusi komissiya yaradıldı. Komissiyanın tərkibinə Q.Musabəyov (sədr), H.Sultanov və b. daxil oldu. Respublikanın əlaqədar orqanları Azərbaycan sənayesinin 1926-30-cu illər üçün inkişaf planını hazırlanırdılar. Sənayeləşdirmənin başlanması ərefəsində heç də bütün sənaye sahələri bərpa edilmədi. Belə ki, neft hasilili, dəmir emali, ipəkçilik sənayesi və s. bərpa işi başa çatdırılmadı.

Artıq 20-ci illərin sonları üçün Azərbaycan sənayesində nəzərə çarpacaq dəyişikliklər var idi. Neft sənayesində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdi. 1928-ci ildə Yeni Qaraçuxur mədəninin istismarı başladı. 1928-ci ildə SSRİ miqyasında ilk dəfə olaraq Bakıda güclü trubali kerosin-benzin zavodu, sulfat turşusu, karbid və yağ zavodu tikildi.

Məşinçayırma sahəsində də mühüm nailiyyətlər əldə edildi. 1927-ci ildə Leytenant Şmidt (indiki Səttarxan) adına zavodda ilk elektrik poladəritmə sobası işə salındı.

Bu dövrə, Gəncə Azərbaycanın ikinci sənaye mərkəzinə çevrildi. 1928-ci ildə Gəncədə əyirici toxuculuq kombinatı və pambıqtəmizləmə zavodu işə düşdü, Ucar və Yevlaxda pambıqtəmizləmə zavodları tikildi, Şəki və Xankə-

dində baramaaçma müəssisələrinin tikintisəna başlandı.

1927-1928-ci illərdə respublikanın elektrikləşdirilməsi sahəsində mühüm nəziyyətlər əldə edildi. Bu dövrdə, Salyan, Füzuli, Nuxa istilik elektrik stansiyalarının tikilişi başa çatdırıldı.

Sənayeləşmə dövründə Azərbaycan xalqı çox ağır çətinliklərlə üzləşməli oldu. Sənayeləşdirməni maliyyələşdirmək üçün dövlət kütflərinə olan-olmaz vəsaitini talan etdi. Bu dövrdə, bir-birinin ardına keçirilən 3 sənayeləşdirmə istiqrazi xalqın vəziyyətini daha da pisləşdirdi. Fəhlələr bəzən bir, yaxud 2 aylıq əmək haqqını sənayeləşmə fonduna keçirməli olurdular. Sənayeləşdirmə xəttinin həyata keçirilməsi üçün Sovet dövləti günahsız məhkum edilmiş insanların fiziki əməyindən istifadə etməkdən çəkimirdi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda sənayeləşmə xətti 2 sahəni – neft sənayesini və elektrikləşməni əhatə etdi. Azərbaycan Sovet imperiyasının xammal bazasına çevrildi. Sənayeləşdirmə xətti ağır sənayenin inkişafını nəzərdə tutduğu halda, respublikada yüngül sənaye daha sürətə inkişaf etmişdi.

Bütün bunlara baxmayaraq sənayeləşmə respublikanın iqtisadiyyatında müsbət dəyişikliklərlə nəticələndi. Belə ki, sənayeləşmə illərində fəhlələrin sayı artıb, 47 min nəfərdən 208 min nəfərə çatdı. Azərbaycan aqrar respublikadan aqrar-sənaye respublikasına çevrildi.

1929-cu ilin may ayında keçirilən SSRİ-nin V Sovetlər qurultayında xalq təsərrüfatının inkişafı üzrə birinci beşillik plan (1928/29-1932/33) qəbul edildi. Əsasən, ağır sənayenin inkişafını nəzərdə tutan bu beşillik plan Azərbaycanda neft, kimya, toxuculuq sənayesinin inkişafını, kənd təsərrüfatının sosialist əsasları üzrə yenidən qurulmasını nəzərdə tuturdu. Beşillik ərzində Azərbaycanda 35 yeni sənaye müəssisəsi işə düşdü, bir sıra sənaye müəssisəsi yenidən quruldu və istehsalı genişləndirildi. Respublikada kimya, tikinti materialları, yüngül, yeyinti və s. sənaye sahələri üzrə yeni obyektlər işə

salındı. I beşillikdə nəqliyyat inkişaf etdirildi. Ələt stansiyasından Culfaya 409 km uzunluğunda dəmiryol xəttinin çəkilişi başa çatdırıldı. Hava yolları, aeroportların tikintisəna başlandı.

Beşillik dövründə Azərbaycanın yeni sənaye mərkəzləri – Gəncə, Xankəndi, Nuxa və s. inkişaf etməyə başladı.

1920-ci illərin sonu 30-cu illərin əvvəllerində Azərbaycanın inzibati-ərazi quruluşunda da dəyişikliklər baş verdi.

1929-cu ilin aprelində keçirilmiş VI Ümməməzərbaycan Sovetlər qurultayının qərarı ilə respublikada 13 qəza ləğv edildi, onun yerinə 8 mahal (Bakı, Quba, Lənkəran, Şirvan, Muğan (Salyan), Zaqtala-Nuxa, Gəncə və Qarabağ) yaradıldı. Lakin 1930-cu il iyulun 23-də SSRİ MİK və XKS «Mahalların ləğv edilməsi haqqında» qərar qəbul etdiyindən mahallar ləğv edildi. Onun yerinə 63 inzibati rayon yaradıldı. Lakin 1932-ci ildə rayonlar böyüdüldü və onların sayı 47-ə endirildi.

Kollektivləşmə: Azərbaycanda kollektiv təsərrüfat formalarının inkişafını şərti olaraq 5 mərhələyə bölmək olar:

1. 1921-1922-ci illər: Bu illərdə kollektiv təsərrüfatlar içərisində əsas yeri kommunalar və artellər tuturdu.
2. 1922-1924-cü illər: Yeni iqtisadi siyaset nəticəsində əvvəlcədən tələm-tələsik yaradılmış kommunalar dağıldı. 1924-cü ildə respublikada 1 kommunə və 2 kənd təsərrüfatı arteli yaradıldı.
3. 1924-1926-ci illər: Bu illərdə ən çox yoldaşlıq cəmiyyətləri və **nepmanlar** yaranır.
4. 1927-ci il: Kəndə təsir forması kimi maşın şirkətlərinin fəaliyyətinə geniş yer verilir.
5. 1928-ci il və sonrakı illər: Bu dövrdə ÜİK(b)P-nin XV (1927-ci il) qurultayının kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi haqqında qərarı qəbul edilir və kolxoz hərəkatının inkişafında yeni mərhələ başlayır. Qolçomaqlar üzərinə hücum kəndlərdə siyasi vəziyyəti kəskinləşdirir.

Qolçomaqların bir sınıf kimi ləğvi məsələsi İ.V. Stalinin 1929-cu ildə Ümumittifaq aqrar-marksistlərin konfransında etdiyi «**SSRİ-də aqrar siyaset məsələsinə dair**» nitqində qəti şəkildə irəli sürüldü.

Qolçomaqların bir sınıf kimi ləğvi məsələsi partiya qərarlarında ilk dəfə 1930-cu il yanvarın 5-də ÜİK(b)P MK-nin «Kollektivləşmənin sürəti və kolxoz quruculuğuna dövlət tərəfindən yardım edilməsi tədbirləri haqqında»Kİ qərarında elan olundu.

Qolçomaqlar üç kateqoriyaya bölündü:

1. Əksinqilabçı, terror aktlarının təşkilatçısı, kolxoz əleyhinə çıxışların təşkilatçısı hesab edilənlərə qarşı həbs və sürgün cəzası tətbiq edilirdi;
2. İkiinci kateqoriyaya daxil edilənlər siyasi idarə xətti ilə başqa yerlərə köçürülməli;
3. Kolxozlardan kənardə yeni ərazilərə köçürülməli.

Tətbiq edilən cəza tədbirləri SSRİ-nin digər yerlərində olduğu kimi Azərbaycanda da ciddi əks-səda doğdurdu.

1930-cu ilin yazında Naxçıvan, Nuxa-Zaqatala bölgəsində qiyam baş verdi. Lakin bu qiyam amansızlıqla yarılırdı. Respublikanın Gəncə, Qarabağ, Quba, Cəbrayıllı, Lənkəran, Biləsuvar və s. yərlərində müqavimət dəstələri fəaliyyət göstərirdi.

Ölkədə vəziyyətin ağırlığını görən rəhbərlik çıxış yolu axtardı. 1930-cu il martın 17-də «Kolxoz hərəkatında partiya xəttini əymək hallarına qarşı mübarizə haqqında» partiya qərarı qəbul edildi.

Artıq bu vaxt Şimali Qafqazın dağlıq rayonlarında üşyançılar bəzi ulları əle keçirib Kislovodskiye çatmışdır. İş o yera çatmışdı ki, Qazaxstandan Stalinin adına daxil olan teleqramda kütləvi çıxışlara qarşı ordu hissələrindən istifadə etməyə icazə istənilirdi.

Bələ vəziyyət Azərbaycanda da yarandı. Nuxa-Zaqatala hərbi hissələr üşyançılara qarşı əməliyyat apardı, 80-ə

qədər üşyançı öldürüldü.

Naxçıvanda əhali Sovet hakimiyətini devirib yerli hökumət yaratdı. Yalnız Sovet qoşunlarının ciddi təzyiqindən sonra Naxçıvanda Sovet hakimiyəti bərpa edildi.

1930-cu ildə (mart) Gəncə qazasında hökumət qoşunları ilə xalq arasında toqquşma baş vermiş, günahsız qanlar axıdılmışdı.

Kollektivləşməyə qarşı xalqın ümumi narazılığı İttifaq miqyasında elə bir vəziyyət yaratdı ki, Sovet hökumətinin təleyi hansı xətti götürəcəyindən asılı idi. Elə bu vaxt – 1930-cu il aprelin 2-də MK «**Partiya xəttinin əyilməsinə qarşı mübarizə ilə əlaqədar olaraq kolxoz hərəkatının vəzifələri**» adlı xüsusi məktub qəbul etdi. Yeridilən siyasetə bərəət qazandırılan bu məktubda hesab edildi ki, baş verənlər partiya xəttini əyənlərin gününahı ucbatındandır.

Miqyasına və sayına görə böyük qurbanlarla nəticələnən kollektivləşmə siyasetindən partiya imtina etmədi.

4. 30-cu illərin siyasi məhkəmə prosesləri və onun Azərbaycan üçün ağır nəticələri

30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq cəza tədbirləri dalğası bütün ölkəni bürüməyə başladı. 1931-32-ci illərdə və 1933-cü ilin birinci yarısında bütün partiya üzvlərinin 65 fai-zini əhatə edən 13 diyar təşkilatı üzrə 40 minə qədər adam partiya əleyhinə və opportunist təməyüllər üstündə məsuliyyətə cəlb edildi.

Cəza tədbirlərinin yeni dalğası 1934-cü ilin dekabrında Kirovun Leninqradda öldürüləməsi ilə başladı və 1937-ci ildə özünün kulminasiya nöqtəsinə çatdı. 1938-ci il dekabrın 12-də tək bir gecədə Stalin 3187 nəfərin güllənənməsinə aid olan 30 siyahıya imza etmişdi.

30-cu illərin siyasi məhkəmə prosesləri və cəza tədbirlə-

ri Azərbaycanda ağır nəticələr verdi. Azərbaycanın siyasi rəhbərliyində və hüquq müdafiə orqanlarında özünə yer tapmış Akopov, Yemelyanov, Markaryan, Qriqoryan, Sumbatov-Topuridze, Bolşov, Asaturov və b. Stalinin və Berianın göstərişlərini qəddarlıqla yerinə yetirirdilər.

1937-ci ildə R.Axundov, Ə.Qarayev, S.M.Əfəndiyev, Q.Musabəyov, H.Vəzirov, D.Bünyadzadə, H.Səfərov və başqalarından ibarət «əksinqilabi millətçi mərkəzin işi», yenə həmin ildə H.Sultanov, X.Hüseynov, İ.Ibrahimov, A.Avalov, Ə.Məmmədov, Ə.Əmirov, A.Kələntərov, C.Cəbiyev və b. ibarət «əksinqilabçı» cəsus terrorçu, burjua-millətçi təşkilatın işi (Şamaxıda), 1938-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığında «əksinqilabçı-burjua millətçi, üsyankar-terrorçu, ziyankar təşkilatın işi» Gəncədə, Q.Vəzirov və digər hərbçilərin işi, «Azneft işi» ilə əlaqədar məhkəmə proseslərində Azərbaycanın dövlət xadimlərinə, alim və yazıçılarına, fəhlə və kəndlilərə qarşı əsəssiz saxta ittihamlar irəli sürüldü.

Saxtalasdırılmış ittihamlar əsasında partiya və dövlət xadimləri – Azərbaycan KP MK katibləri Ə.Qarayev, R.Axundov, M.Nərimanov, Zaqfederasiya XKS sədri S.M.Əfəndiyev, respublika XKS-nin sədri H.Rəhmanov və XKS-nin müavini D.Bünyadzadə, xalq komissarları H.Sultanov, A.Sultanova, Q.Cuvalinski və b. cəza tədbirlərinin qurbanı oldular.

Təkcə bir məhkəmə prosesi – R.Axundov və H.Sultanovla bağlı uydurma «əksinqilabçı-üsyancı-terrorçu mərkəzin işi» ilə əlaqədar 1700 adam, o cümlədən 20 xalq komissarı və müavini, 34 rayon icraiyə komitəsinin sədri, 52 raykom katibi, 8 professor cazalandırıldı.

«Azneft işi» ilə bağlı Xəzər gəmiçiliyində 3300 nəfər adam cazalandırıldı.

Azərbaycan Yazıçıları İttifaqının 1937-ci ildə iyun ayında keçirilmiş iclası H.Cavidi, H.Sanlıını, M.Müşviqi

xalq düşməni kimi İttifaqdan xaric etdi, Y.V.Çəmənzəminlinin, S.Mumtazın, S.Hüseynin, S.M.Qənizadənin, Qurban Musayevin Yazıçılar İttifaqında qalmasını qeyri-mümkün hesab etdi.

Ümumiyyətlə, 1937-38-ci illərdə Azərbaycanda saxta ittihamlarla 40 minə yaxın adam cinayət məsuliyyətinə çəlb edilmişdi. 1937-1940-ci illərdə orta hesabla hər il 12 min adam həbs edilmişdi.

30-cu illər ərzində öz doğma yerlərində «kulak» adı ilə Sibir və Qazaxstana minlərlə adam sürgün edildi. 40-ci illərin sonuna dek davam edən bu proses nəticəsində Sibir və Qazaxstanda xüsusi kulak **arxipelaqları** yaradılmışdı. 50-ci illərin ortalarından etibarən geri qayıdanları nəzərə almaq şərti ilə, hazırda təkcə Qazaxstanda 100 mindən çox sürgün edilmiş azərbaycanlı yaşıyır.

Azərbaycan tarixinin faciəli səhifələrini təşkil edən bütün bu proseslər 20-30-cu illərin siyasi proseslərinin məhiyyətindən irəli gəlirdi.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov Z. Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: 1970
2. Yena onun. Sosialist inqilabi uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı: 1957
3. Əhmədov X. Azərbaycanda Sovetlərin yaranması və möhkəmləndirilməsi (1920-1925). Bakı: 1961
4. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı: 1993
5. Quliyev C. K istorii obrazovanija Vtoroy respublikı Azerbaydjana. Bakı: 1997
6. Əliyev X., Əlimirzayev X. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kollektivlaşdırılması tarixindən. Bakı: 1957
7. Əziz B. Azərbaycanda sovet işğal rejiminə qarşı mübarizə (1920-1991). Magistr hazırlığı üçün program. Bakı: 2008
8. Vəkilov M. Böyük Oktyabr inqilabı və Azərbaycanda sosialist mədəniyyətinin çöçklənməsi. Bakı: 1955
9. Məmmədov E. Kənd təsərrüfatının elliklə kollektivlaşməsi

- ərəfəsində Azərbaycan kəndində sinfi mübarizə (1927-1929) Bakı: 1961
10. N.Nərimanov. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. Bakı: 1992
  11. İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı: 1996
  12. Yenə onun: 20-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan kəndində içtimai-siyasi vəziyyət. Bakı: 1995
  13. Yenə onun: Azərbaycan kəndində sovetləşmə siyaseti. Müətərcim, 1996
  14. Yenə onun: Sovet hakimiyyəti, yoxsa hakimiyyətsiz Sovetlər. Bakı: 1997
  15. Yenə onun: Sovetləşmə siyaseti, yoxsa yandırma əməliyyatı. (Tariximizin qarənlıq səhifələrindən) Tarix və onun problemləri jurn. Bakı: 2000, №1
  16. Yenə onun: Millətçi pasportu kimlərə verilirdi. Tarix və onun probl. Bakı: №1, 1999
  17. Yenə onun: Tarixi şəxsiyyətlərə ədalətli münasibət lazımdır. «Müətərcim» jurn. №1, 1999.
  18. «Bakinskij raboçij» qəzeti, 6 noyabr, 2 dekabr, 25 dekabr 1921-ci il
  19. Azərbaycan Respublikası EA elmi arxiv, f. I, siy. 9, iş 4798, v. 230, v.231, v.235
  20. Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. I, siy. 74, iş 7, v. 31
  21. Azərbaycan Respublikası SPİH MDA N.Nərimanov fondu. F.609, siy. I, iş 71, v. 1-7
  22. XX əsr Azərbaycan tarixi. II c, Bakı: 2004
  23. Qaffarov T. Azərbaycan tarixi (1920-1991), Bakı: 1999
  24. Məmmədzadə M.B. Köylü hərəkatı. Lenin milli siyaseti. Bakı: 2007
  25. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: 1992.
  26. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı: 1998.
  27. Həsənov C. Ağ «dəkə»lərin qara kölgəsi. Bakı: 1991.
  28. Qafqazda sovet totalitarizmi (20-30-cu illər). Bakı: 1998
  29. Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin şərq siyaseti. Bakı: 1994.
  30. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: 1990.

Dos. N.Z.Məmmədov

X. AZƏRBAYCAN İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ

1. İkinci dünya müharibəsinin başlanması. Faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu və Azərbaycan müharibə edən ölkələrin hərbi-siyasi planlarında
2. Respublika iqtisadiyyatının hərbi tərzdə yenidən qurulması. Bakı şəhərinin hərbi senaye və tibbi xidmət potensialı. Cəbhənin yanacaqla təmin edilməsində Azərbaycan neftçilərinin rolü
3. Müharibə illərində milli diviziyaların yaradılması, azərbaycanlı döyüçülərin cəbhədə, partizan və anti-faşist müqavimət hərəkatında iştirakı.
4. Azərbaycan mədəniyyəti müharibə illərində. Milli legionların yaradılması.
5. Azərbaycan mədəniyyəti müharibə illərində. İkinci dünya müharibəsinin geosiyasi nəticələri

1. İkinci dünya müharibəsinin başlanması. Faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu və Azərbaycan müharibə edən ölkələrin hərbi-siyasi planlarında

1939-cu il sentyabrın 1-də sübçağlı faşist Almaniyası «Vays» (*«Ağ»*) şərti adı altında Polşaya hücum planına uyğun olaraq mühəribəyə başladı və sürətlə Varşavaya doğru irəlilədi. Faşist Almaniyasının Polşaya hücumu ilə İkinci dünya müharibəsi başlandı və çox qısa bir zamanda Avropanın, Asyanın, Afrikanın, Amerikanın bir çox ölkələrini özünə çəlb etdi, Hind və Sakit okean sahillərinə, Atlantik okeanı və Şimal buzlu okeani sahillərinə, Uzaq Sakit okean adalarına, İndoneziya və Avstraliya sahillərinədək geniş əra-

ziyə yayıldı. Öz orbitinə planetin bir çox dövlətlərini cəlb edən ikinci dünya müharibəsi bəşər tarixində ən dağdıcı və ən dəhşətli müharibə olmuşdur. Onu Birinci dünya müharibəsi ilə müqayisə etsək aşağıdakı faktların və rəqəmlərin şahidi olaraq. Əgər Birinci dünya müharibəsində 1 milyard nəfər əhalisi olan 38 dövlət iştirak etmiş, silahlı qüvvələri 70 milyon nəfər olan cəmi 14 dövlətin ərazisində döyüşlər aparılmışsa, ikinci dünya müharibəsinə 1 milyard 700 milyon nəfər əhalisi olan 61 dövlət cəlb edilmiş (Yer kürəsi əhalisinin 80 faizini), altı il davam etmişdir. Birinci dünya müharibəsində 10 milyon nəfər, ikinci dünya müharibəsində isə təqrübən 60 milyon nəfər adam hələk olmuşdur.

Birinci dünya müharibəsi kimi, ikinci dünya müharibəsinin də bir çox səbəbləri var idi. Bu, hər şeydən əvvəl iri kapitalist dövlətlərinin mənənə dairələrinin toqquşması, dünyanın siyasi xəritəsinin yenidən dəyişdirilməsi, sivilizasiyaya hakim olmaq iddiası idi. İkinci dünya müharibəsinin labüdüyü mahiyyətə 30-cu illərin ortalarına yaxın tarixi reallığa çevrildi. Faktlara və tarixi hadisələrə müraciət edək: 1931-1932-ci illərdə Yaponiya Şimal-Şərqi Çinə zəbt etdi, sonra isə 1937-ci ildə Mərkəzi Çinə soxuldular və bütün Çin işgal siyasetinə başlandı. 1935-ci ildə İtaliya Həbəşistana basquin etdi, 1936-1938-ci illərdə respublikalar İspaniyasına Almaniya-İtaliya müdaxiləsi oldu və nəticədə 1939-cu ildə general Franko diktatorluğu quruldu ki, o da Faşist Almanyası ilə əməkdaşlıq etməyə başladı. 1938-ci ildən martında Avstriya Almaniyaya birləşdirildi. 1936-ci ildə Almaniya ilə Yaponiya arasında «antikomintern paktı» imzalandı və bir il sonra İtaliya da bu pakta qoşuldu ki, bununla da Berlin-Roma-Tokio üçbucağı yarandı və dünyani müharibə ilə hədələməyə başladı. Bu dövlətlər 1940-ci ildən sentyabrında dünyani bölüşdürmək məqsədi ilə «üçlü paktı»ni imzaladılar.

Faşist Almanyasının istəhi daha böyük idi və Hitler Çexoslovakianın Sudet vilayətini ələ keçirməyə can atıldı,

böyük dövlətlərin rəvaci ilə istəyinə nail oldu. 1938-ci ildə biabırçı Münhen sövdələşməsinə imza atan Hitler, Mussolini, Daladye və Çemberlen Çexoslovakianın parçalanmasına razılıq verdilər. Ancaq Hitler bununla kifayətlənmədi və 1939-cu ildən martında bütövlükdə Çexoslovakianı işğal etdi. Bundan sonra Ruminiyanı özündən asılı vəziyyətə saldı.

Avropanın mərkəzində siyasi və hərbi hadisələr sürətlə cərəyan edir və anbaan dəyişirdi. 1938-ci ildən sentyabrında Almaniya ilə İngiltərə arasında, dekabrında isə Almaniya ilə Fransa arasında hücum etməmək haqqında müqavilələr, həmin ilin martında isə İngiltərə və Yaponiya arasında saziş imzalandı. 1939-cu ildən mayında Fransa ilə Polşa arasında, az sonra isə İngiltərə ilə Polşa arasında hərbi ittifaq müqaviləsi imzalandı. 1939-cu ildən martında SSRİ ilə İngiltərə və Fransa arasında danışqlara başlanıldı. Beş aydan çox davam edən danışqlar heç bir nəticə vermedi, İngiltərənin və Fransanın təqsiri ucbatından danışqlar dayandırıldı. Beləliklə, Sovet İttifaqı əslində dünya birliyindən təcrid edilmiş vəziyyətə düşdü. Belə bir vaxtda Almaniya hökuməti SSRİ-yə hücum etməmək haqqında müqavilə bağlamağı təklif etdi və özünün rəsmi nümayəndələrini Moskvaya göndərdi. Avgustun 23-də Almaniyanın Xarici İşlər Naziri İ.Fon Ribbentrop Moskvaya gəldi.

Aparılan gərgin danışqlardan sonra 1939-cu il avqustun 23-də Almaniya ilə SSRİ arasında hücum etməmək barədə Moskva müqaviləsi imzalandı. Müqavilə 10 il müddətinə nəzərdə tutulmuşdu. Yeri galmişkən onu da deyək ki, 1939-cu il 23 avqust müqaviləsi uzun müddət təqnid obyekti olmuşdur və onun alternativinin olub-olmaması barədə, habelə müqavilinin imzalanması prosesində Stalinin və Molotovun səhvleri geniş müzakirə mövzusu olmuşdur. Zənniməcə, həmin vaxt Avropada və dünyada təklənmiş bir dövlət olan Sovet İttifaqının müqaviləni imzalamadından başqa çərəsi qalmamışdı. Hətta Hitler bu təklifi irəli sürərkən Stalina

xəbərdarlıq etmişdi ki, eks təqirdə SSRİ «Polşa-Almaniya böhərəni»na cəlb oluna bilər. Stalin müqaviləni imzalamaq məcburiyyətində qalır. Lakin müqavilənin imzalamasından təqribən bir həftə sonra xalqdan və dövlətdən gizlədirilən məxfi protokollar da imzalanır ki, həmin sənədlərdə Almaniyadan və SSRİ-nin «nüfuz dairələri» öz əksini tapırdı. Digər tərəfdən 1939-cu il sentyabrın 28-də Almaniya ilə SSRİ arasında bağlanmış «dostluq və sərhəd» haqqında müqavilə hələ o zaman da, bu gün də kəskin mənfi münasibət doğurmuşdur. Həmin sənədlərdə Stalin və Molotov düzgün mövqə tutmamış, ayrı-ayrı xalqların və millətlərin mənafeyinə zidd hərəkət etmişlər. Ziddiyətli hadisələrin sonrakı dinamikası deyilənləri təsdiq etdi. Sentyabrın 1-də Almaniya Polşa üzərinə hücumu keçdi. Bu hadisədən az sonra – sentyabrın 3-də İngiltərə və Fransa hökümətləri imzaladıqları müqaviləyə uyğun olaraq Almaniyaya müharibə elan edilər. Beləliklə, İkinci dünya müharibəsi başlandı. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, görkəmli dövlət xadimi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi Heydər Əliyevin dediyi kimi, «... İkinci dünya müharibəsi alman faşizminin, Hitler ordusunun dünyaya hakim olmaq iddiası ilə başlandı». Müharibə qızışdı və hitləri qoşunlar sürətlə SSRİ sərhədlərinə yaxınlaşmağa başladılar. Belə bir vaxtda SSRİ özünün müdafiə tədbirlərini görməyə məcbur oldu. 1939-cu ilin sentyabrında Qərbi Ukrayna və Qərbi Belarusiya Sovet Ukraynası və Sovet Belarusiyası ilə birləşdirildi. Bessarabiya və Şimali Bukovina SSRİ-yə birləşdirildi, Ruminiyanın ərazisi hesabına müstəqil Moldova Respublikası yaradıldı. Leninqradın təhlükəsizliyini möhkəmləndirmək məqsədilə mənasız müharibəyə başlanıldı. 1939-cu ilin noyabrından 1940-ci ilin martına qədər Sovet – Fin müharibəsi aparıldı. Bu mənasız müharibədə SSRİ-dən 75 min adam öldü, 16 min adam itkin düşdü, 170 min adam yaralandı. Sovet-Fin müharibəsində Azərbaycandan gedən döyüşülər də iştirak edirdilər.

1940-ci ilin avqustunda Baltikyanı ölkələr «könüllü» olaraq SSRİ-yə qatıldılar.

Almaniya Avropanın mərkəzində çox böyük sürətlə hərbi əməliyyatlar həyata keçirirdi. Alman-faşist qoşunları 1940-ci ilin aprelində Danimarkani, Norveçi, İsveçi, mayıyun ayında Belçikanı, Lüksenburqu, Hollandiyani işgal etdilər, iyunun 22-də Fransa biabircasına təslim oldu. Hitler orduları Finlandiya, Ruminiya və Bolqarıstanı, 1941-ci ilin aprelində Yuqoslaviyani, Yunanistanı, Albaniyani işğal etdilər. Beləliklə, demək olar ki, bütün Avropa hitlerçilər tərəfindən əsarət altına alındı. Ümumiyyətlə, 1938-1941-ci illərdə faşist Almaniyası Avropanın 12 dövlətini işğal etmiş, Fransanı isə diz çökdürmüştü.

İkinci dünya müharibəsinin alovları planeta yayılırdı.

1941-ci il iyunun 22-də gecə saat 4 radələrində faşist Almaniyası hücum etməmək haqqında 1939-cu il müqaviləsini kobudcasına pozaraq, böyük zərba qüvvəsi ilə — 190 diviziya, 5,5 milyon canlı qüvvə, 4300 tank, 4980 döyüş təyyarəsi, 190 döyüş gəmisi, 47,2 min müxtəlif silah və minomoyot ilə Sovet İttifaqına basqın etdi. Güclü döyüş texnikasına və müasir hərbi təcrübəyə malik olan alman-faşist orduları, «Barbarossa planı» əsasında ildirim sürətiylə SSRİ-yə 3 istiqamətdə – «Şimal», «Mərkəz» və «Cənub» istiqamətlərdə hücumu keçdi, çox qısa zamanda Pribaltikanın, Ukrayna və Belarusiya SSR-nin xeyli hissəsini, Krimi ələ keçirdi, Moskva istiqamətində irəliləməyə başladı. Almaniya Barents dənizindən Qara dənizədək 5 min kilometrlik cəbhə boyu irəliliyirdi. Beləliklə, SSRİ üçün Böyük Vətən Müharibəsi başlandı və SSRİ xalqları 1418 gün ağır sınqlara, dözlüməz məşəqqətlərə, qəhrəmancasına sinə gərdi, ağrılı-acılı günlərə dözdü, bütün qüvvələrini və ehtiyat imkanlarını maksimum səfərbəliyə aldı, nəhəng qüvvəyə malik olan düşmənlə ölümdirim savaşına qatıldı.

Tarixçilər İkinci dünya müharibəsinin tarixini 5 dövrlə,

Böyük Vətən müharibəsinin tarixini isə 4 dövrə ayıırlar.

Birinci dövr – 1939-cu il sentyabrın 1-dən 1941-ci il iyunun 21-dək;

İkinci dövr – 1941-ci ilin iyunun 22-dən 1942-ci il noyabrın 18-dək;

Üçüncü dövr – 1942-ci il noyabrin 19-dan 1943-cü il dekabrın 31-dək;

Dördüncü dövr – 1944-cü il yanvarın 1-dən 1945-ci ilin mayın 9-dək;

Beşinci dövr – 1945-ci il mayın 9-dan sentyabrın 2-dək.

Uzun müddət sovet tarixşünaslığında faşist Almaniyasının SSRİ-yə «qəflətən» hücumu haqqında müddəə asaslanıldırmış müddəə kim qəbul edilmişdi. Bizcə bu, düzgün müddəə deyil. Ona görə ki, faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumunun dəqiq vaxtı və günü barədə Stalinin əlində səhih məlumatlar var idi. Hətta Hitler 1940-ci il dekabrın 18-də «Barbarossa planı» haqqında 21 nömrəli direktivi imzalayarkən cəmi 2 gün sonra bu, Moskvaya məlum oldu. Bundan başqa SSRİ-nin Avropa və Polşa sərhədlərinə güclü alman texnikasının cəmləşdirilməsi, hücum ərəfəsində Qara dənizdə Sovet donanmasının almanlar tərəfindən top atışına tutulması, sovet keşfiyyatının xaricdə əldə etdiyi və mərkəzə ötürüdüyü dəqiq məlumatlar bir daha onu göstərir ki, artıq müharibə labüddür və o qaçılmazdır. Ancaq tarix faktlar onu sübut edir ki, Stalin nə sovet-fin müharibəsində müdrilik göstərmədi və nə də Moskvaya məlum olan faktlara inanmadı. Beləliklə, fitnələrə uymamaga çalışan Stalin və onun komandası nə keşfiyyatın məlumatına inanır, nə də sovet sərhədlərində cəmləşən külli miqdarda düşmən qruplaşmalarının və döyük texnikasının reallığını ya görmür, ya da dərk etmirdilər. Bütün bunlar isə Sovet İttifaqına baha başa gəldi ki, bununla da Stalinin və onun ətrafındakı məmurların təqsiri böyükdür. Öz yalnız fikirlərində son dərəcə inadkarlıq göstərən Stalin ölkənin müdafiə sistemini möh-

kəmlətmək və hərbi qüvvələri sərhədlərə gətirdib onların sayıqlığını və döyük hazırlığı vəziyyətinə gətirilməsi kimi zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə tölaşmir, yaranmış hərbi-siyasi şəraitli operativ qiymətləndirmirdi. Müharibənin ilk günlərində Stalinin çəsinqiliyi, qətiyyətsizliyi və ləng tərəpməsi, beləliklə, çox qiymətli vaxtın itirilməsi ölkəyə və xalqa ağır itkilər hesabına başa gəldi. Bundan da istifadə edən alman ordusu böyük sürətlə ölkənin içərilərinə doğru irəliyə bildi, xeyli əraziləri işğal etdi və Moskvanın lap yaxınlığında qərar tutdu.

Deməli, faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumunun «qəflətən» olmasına barədə müddəəsi doğru deyildir. O taktiki cəhətdən qəbul edilsə də, strateji cəhətdən qətiyyən qəbul edilə bilməz. Artıq müharibə realliga çevrilmişdi və Hitler SSRİ daxilində baş verən prosesləri diqqətən izləyirdi. SSRİ-də həyata keçirilən ağır represiyalar ordudan və donanmadan da yan ötməmişdi. Stalinin cəza və represiya tədbirləri ölkəyə çox ağır başa gəlmişdi. 5 nəfər Sovet İttifaqı Marşalından 3 nəfəri, 5 nəfər birinci dərəcəli Ordu komandanından 3 nəfəri, 10 nəfər ikinci dərəcəli Ordu komandanının hamisi, 57 nəfər korpus komandirindən 50 nəfəri, 186 nəfər diviziya komandirindən 154 nəfəri, 16 nəfər birinci və ikinci dərəcəli ordu komissarlarından hamisi güləşlənməmişdi. Ən qorxulu burası idi ki, bu güləşlənmə müharibə dövründə də davam etdirilirdi. Şiddətli döyükler gedir, əsgər və zabitlər doğma torpağın hər qarşı uğrunda inadla vuruşur, cəza konveyri isə öz «işindən» qalmırıldı. Bunu düşmənin ən hiyləgər agentləri də edə bilməzdilər və şübhəsiz ki, təcrübəli hərbi mütəxəssislərin kütłəvi şəkildə məhv edilməsi haqqında Hitler xəbərdar idi. Belə şəraitdə faşist Almaniyasının hücum etməsi reallaşdı.

Bir vacib məsələyə də aydınlıq gətirmək yerinə düşər. Uzun müddət sovet tarixşünaslığında belə bir müddəə əsaslandırılmışdı ki, guya Sovet İttifaqı müharibəyə hazırlaşmışdı.

Bizcə bu müddəə da düz deyil. Ona görə ki, 30-cu illərin ortalarından başlayaraq və xüsusilə üçüncü beşilliyin ilk üç ilində SSRİ-də güclü iqtisadi potensial yaradılmış, sənaye-ləşdirmə planı həyata keçirilmiş, müdafiə və hərbi sənaye xeyli artırılmış, aviasiya, ağır maşinqayırma, gəmiqayırma, tank istehsalı, müxtəlif silahların istehsalı çoxalmışdı. Ölkənin maddi-texniki bazası xeyli güclənmiş, sənayenin və istehsalın potensialı artmışdı. Ümumi sənaye məhsulu 1913-cü ilə nisbətən 1940-ci ildə 7,7 dəfə, istehsal vasitələri istehsalı 13,4 dəfə, maşinqayırma və metalurgiya sənayesi 30 dəfə, enerji istehsalı 5 dəfə, elektrik enerjisi 8 dəfə, əmək məhsuldarlığı 3,8 dəfə artmışdı. Ümumi maşinqayırma sənayesini istehsalına, neft hasilatına və traktor istehsalına görə SSRİ Avropada birinci yerdə, dünyada isə ikinci yerdə çıxdı. Elektrik enerjisi, çuqun və polad istehsalına görə isə SSRİ Avropana ikinci, daş kömür və sement istehsalına görə isə üçüncü yera çıxdı. 1940-ci ildə Sovet İttifaqında 14,9 mln.ton çuqun (1913-cü ildəkündən 3,5 dəfə çox), 18,3 mln.ton polad (4,3 dəfə çox), 166 mln.ton daş kömür (5,7 dəfə çox), 31,1 mln.ton neft (3 dəfə çox) istehsal edilmişdi. Kənd təsərrüfatı məhsulları da xeyli artmışdı. 1940-ci ildə ölkədə 95,6 mln.ton taxi (1913-cü ildə 86 mln.ton), 2,24 mln.ton pambıq (1913-cü ildə 0,74 mln.ton) istehsal edilmişdi. Ölkədə 7069 MTS, 531 min traktor, 182 min kombayn, 228 min yük avtomobili var idi. Ölkənin müdafiəsini möhkəmləndirmək məqsədilə 1939-cu ildə yeni komissarlıqlar yaradıldı, «ümumişgəri vəzifə haqqında» qanun qəbul edildi. 1939-1941-ci illərdə SSRİ-də 17 mindən artıq hərbi təyyarə, 7,6 min tank, 80 mindən çox top və minomyot, 200 mindən çox pulemyot və avtomat istehsal edilmişdi. 1941-ci ilin ortalarında SSRİNin Silahlı Qüvvələrində 5 milyondan çox canlı qüvvə var idi.

Beləliklə, gətirilən faktlar və rəqəmlər onu göstərir ki, SSRİ-də həyata keçirilən fundamental dəyişikliklər qarşıda-

kı müharibəyə ciddi hazırlıqla əlaqədar olmuşdur. Odur ki, müharibəyə hazırlaşmamaq barədə Stalinin uydurduğu mif qəbul edilməzdir.

Hitler Almaniyasının SSRİ-yə hücumu dünya imperializminin başlıca zorbə qüvvəsi rolunu oynayan faşist ordularının tərəqqipərvər bəşəriyyətə və sovet xalqlarına qarşı əvvəlcədən düşünləmiş və hərtərəflə razılışdırılmış tacavüzkarlıq aktı və cinayət aksiyası idi. Faşist Almaniyasının tabeliyində olan Rumınıya, Finlandiya, İtalya, Slovakiya və Macarıstan dövlətləri də SSRİ-yə qarşı müharibəyə başladılar. Beləliklə, Sovet İttifaqı faşist Almaniyasının və onun əlaltılarının nəhəng hərbi maşını ilə qarşı-qarşıya dayandı. Hitlerin «ildirimsürətlə» müharibə təzyiqinə o zaman kiminsə tabğatırmayı və hər hansı bir dövlətin müqavimət göstərməyi həqiqətən inanılmaz idi. Büyüt Britaniyanın baş naziri U.Çərçil yazmışdı: «...Bütün məsul hərbi mütəxəssislərin fikrincə, rus orduları tezliklə möğlüb olacaq və əsasən məhv ediləcəklər».

Müharibənin başlanması ilə Sovet dövlətinin və sovet xalqlarının ağır sınaq dövrü başlandı. Sovet xalqlarının vahid ailəsinə qatılan və SSRİ-nin subyektlərindən biri olan Azərbaycan SSR müharibənin ilk günlərində müsəlləh əsgər kimi ayağa qalxdı, möhkəm dayandı və düşmənlə ölümdirim savaşına girdi. Bəri başdan deyək ki, alman-faşist ordularının darmadağın edilməsində, bəşəriyyətin faşizm taurundan xilas edilməsində və Böyük tarixi Qələbənin qazanılmasında Azərbaycan xalqının çox böyük rol və xidmətləri olmuşdur. Təsadüfi deyildi ki, Hitler Almaniyasının işgal planlarında Azərbaycan, Neft Bakısı xüsusi yer tuturdu. Hitlerin «Ost» planında Bakının işgal edilmesi diqqət mərkəzində dəyanırdı. Qafqazı ələ keçirmək məqsədilə alman-faşist ordusunun qərargahı «Edelveys» adlı xüsusi plan hazırlanmışdı (Edelveys – mürsəkkəbçiçəklilər fəsiləsindən çoxilik bitki cinsidir, maraqlı çiçək növüdür – red.) Bu plana gö-

ra düşmən üç istiqamətdə hücum edib, Qərb istiqamətində Qara dəniz sahilinə çıxmış və oradan Zaqafqaziyaya hücum etmək, Şərqi istiqamətində Qrozni, Mahaçqala və Bakını zəbt etmək, mərkəz istiqamətində Böyük Qafqaz aşırımini keçərək Tbilisi və Kutaisini ələ keçirmək istəyirdi. Hitler «Mənim mübarizəm» kitabında yazırkı ki, onlar (yəni türkdilli xalqlar) ali irqin qullarına çevriləidlərlər.

Ümumiyyətlə, faşist Almaniyasının Şərqi siyasəti «Ost» planında öz əksini tapmışdı. «Ost» adlı işgal planının müəllifi Rozenberqin başçılığı ilə yaradılan Şərqi işləri üzrə nazirliyin nəzdində olan komissarlıqlardan biri də «Qafqaz» Komissarlığı idi. Rozenberqin «Qafqazın idarə olunması planı»na görə Azərbaycanda icraedici orqan olan «komissarlıq» yaradılmalı və iqamətgahı Tbilisidə yerləşəcək Qafqaz reyxkomissarlığına təbe edilməli idi. Hələ 1941-ci il martın 27-də Almanıyanın «Kontinental neft cəmiyyəti»nə Bakıda neftin çıxarılması, emalı və daşınması ilə məşğul olacağı tapşırığı verilmişdi. Artıq Azərbaycandakı iri sənaye müəssisələrinin «ali irqdən» rəhbər adamları da təyin edilmişdi. Onlarla ucuz işçi qüvvəsi hesabına Bakı neftinin Almaniyaya çatdırılması tapşırığı verilmişdi. Hələ 1941-ci il aprelin 29-da yaradılmış Oldeburq iqtisadi qərargahı tərəfindən tərtib edilmiş planda Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın və Bakının işgali nəzərdə tutulmuşdu. «Edesveys» planına görə Qafqazın işgali feldmarşal Listin «A» qrupu ordusuna tapşırılmışdı. Həmin plana görə Qafqaz 5 işgal rayonuna bölünməli idi. Onlardan biri də Azərbaycan rayonu idi. Qafqaz uğrunda döyüslərdə «Ost» planında Bakının işgali 1941-ci il sentyabrın 25-nə müəyyən edilmişdi. Faşist işgalindən sonra Bakı nefti alman neft şirkətinin («Ost-oyl», «Kontinent-oyl» və b.) sərəncamına verilməli idi. Bakıda neftin çıxarılması, emalı və daşınması Almanıyanın «Kontinental» neft cəmiyyətinə tapşırılmışdı. Hitler 1941-ci il iyulun 16-da rəsmi yığıncaqda bildirmişdir ki, Bakı alındıqdan sonra hərbi mən-

təqəyə çevriləmidir. Faşist Almaniyasının işgal planları gəniş idi. Hitlerin işgal planına görə SSRİ üzərində tam qələbədən sonra türk xalqları yaşıyan ərazilərdən ibarət «Böyük Türküstan» dövləti yaradılmalı idi. Bu dövlətin ərazisində Şimali və Cənubi Azərbaycan, Başqırdıstan, Tatarıstan, Krim, Şimali Qafqaz, Qərbi Çin və Əfqanistanın daxil olması nəzərdə tutulurdu. Hitler Bakını faşist Almaniyasını yanacaqla təmin edən mərkəzə çevirmək niyyətində idi.

Diqqəti cəlb edən əsas amillərdən biri də o idi ki, SSRİ ilə müttəfiq olan və faşizmə qarşı eyni koalisiyada birləşən dövlətlər də neft Bakısını ələ keçirməyə çalışırdılar. Bu baxımdan ABŞ və İngiltərənin Qafqaz siyasətində Azərbaycan və Bakı neftinə sahib olmağı marağın özünü qabarıq göstərirdi. ABŞ və İngiltərə hər vasitə ilə Azərbaycana və Bakıya yiyələnməyə, onu özünün nüfuz dairəsinə çevirməyə ciddi cəhdələr göstərirdilər. Onların hazırladıqları «Velvet» planına görə Sovet ordusu Qafqazdan çıxırlıb Stalinqrada aparılmalı, burada isə faşistlər qarşı ingilis-amerikan hərbi hissələri vuruşmalı idi. Beləliklə, Azərbaycan və xüsusən Bakı nefti istər düşmən qüvvələrinin və isterse də «müttəfiq»lərin xarici siyaset diplomatiyasında və işgalçılıq planlarında diqqət mərkəzində idi.

2.Respublika iqtisadiyyatının hərbi tərzdə yenidən qurulması.

Bakı şəhərinin hərbi sənaye və tibbi xidmət potensialı.

Cəbhənin yanacaqla təmin edilməsində
Azərbaycan neftçilərinin rolü

Böyük Vətən müharibəsinin başlangıcı ilk gündən Azərbaycan xalqı ayağa qalxdı, səfərbor edildi, müsəlləh əsger kimi döyüşə atıldı və SSRİ-nin başqa xalqları ilə çiycinçiyinə alman-faşist işgalçılara qarşı mübarizəyə başladı. Azərbaycan K(b)P MK 1941-ci il iyulun 28-də bütün partiya komitələrinə, yerli təşkilatlara və hakimiyət orqanları-

na məktub göndərdi. Məktubda bütün iş formalarını və hərəkət mexanizmini müharibənin tələblərinə uyğun yenidən qurmaq, xalqın sayıqlığını yüksəltmək, ehtiyat qüvvələrini səfərber etmək barədə ciddi tapşırıqlar verildi. DMK-nin qərarına uyğun olaraq, respublikamızda ordu üçün süratlı ehtiyat qüvvələri hazırlamaq və 16 yaşından 50 yaşadək kişilərə məcburi hərbi təlim vermək sahəsində iş aparıldı. Xalq təsərrüfatını hərbi qaydada yenidən qurmaq məsəlesi Azərbaycan dövlətinin fəaliyyətində diqqət mərkəzində da yanındı. Bununla belə Azərbaycan xalqı və Azərbaycan Respublikası çətin vəziyyətə düşmüştü. Ona görə ki, təcrübəli kadrlar, işi bacaran qabaqcıl mütəxəssislər, hətta idarə və müəssisə rəhbərləri cəbhəyə getmişdilər. Azərbaycan neftçilərinin 45 faizi orduya getmişdi. Onları isə təcrübəsi olmayan, az yaşı uşaqlar, qızıllar və qadınlar əvəz etmişdilər. İşi bacarmadıqlarına görə bəzi sənayenin işi haqqında məsələ müzakirə olundu və xalq təsərrüfatını hərbi qaydada yenidən qurmaq üçün yerli partiya və hakimiyyət orqanlarına konkret tapşırıqlar verildi. 1941-ci ilin dekabrında Azərb.K(b)P MK plenumu respublikanın xalq təsərrüfatını hərbi qaydada yenidən qurmağa dair ciddi tapşırıqlar verdi.

Müharibənin ilk gündündən Azərbaycan xalqı «Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün!» şəhəri ilə almanın faşizminə qarşı mübarizəyə qalxdı. İyunun 22-də Bakıda izdihamlı minting keçirildi. Hami bir nəfər kimi cəbhəyə getmək barədə öhdəliklər götürdü. Respublikanın bütün rayonlarında hərbi komissarlıqlara gedib könülli cəbhəyə göndərilmələrini xahiş edən on minlərlə gənc növbələrə dayanırdılar. Müharibənin birinci üç gündündə Azərbaycandan 18 min nəfər könülli ordu sıralarına yola düşdü. İlk günlərdə Azərbayca-

nın 40 mindən çox gənc oğlan və qızı cəbhəyə getmək üçün hərbi komissarlıqlara əriż verdi. Qısa müddətdə 186.704 nəfər xalq qoşunu dəstələrinə yazıldı. Bakı şəhərində xalq qoşunu dəstələrinə 61.780 nəfər yazılmış və 20 rota təşkil olunmuşdu. Bakı ətrafında yarıdlılaşmış müdafiə zonası xalq qoşunu dəstəsində 12 min döyüşü faal iştirak edirdi. 1941-ci ilin avqustunda Bakıda üç – 101, 102 və 103-cü xalq qoşunu diviziyaları yaradıldı. Bu diviziyalarda 21.259 nəfər döyüşü vardı. DMK-nin qərarına uyğun olaraq 16-50 yaşlarında olan kişilərə ümumi hərbi təlim keçirildi. 1941-ci ilin oktyabrından 1942-ci ilin dekabrınadək respublikada 172.209 nəfər hərbi təlim keçmiş, 29.925 atıcı, 1255 snayper, 363 minnamotçu, 747 pulemyotçu və b. hazırlanmışdı. Azərbaycanda 1941-1945-ci illərdə ümumi icbari hərbi təlim xətti ilə 6500 nəfərdən çox tibb bacısı, 51.254 nəfər döyüşü hazırlanmışdı. Yaradılan qırıcı batalyonlarda işləmək üçün 12 min nəfər sefərbər edilmişdi. 1941-ci ilin iyul-oktyabr aylarında respublikada 30.480 nəfər sefərbər olundu. 1943-cü il yanvarın 1-nə qədər respublikada 464 min nəfər orduya çağrılmışdı. Respublikada 87 qırıcı batalyon, 1124 özünü müdafiə dəstəsi, 15 min nəfərlik HHM (hava hücumundan müdafiə) dəstələri yaradıldı.

Ümumiyyətlə, 1941-1945-ci illərdə Azərbaycandan orduya 700 minə qədər adam sefərbər olunmuşdu ki, onların 11 mindən çoxu qadın idi.

Rus dilini bilməmək Azərbaycanlı döyüşçülər üçün çətinlik törədirdi. Bunu nəzərə alaraq Azərb.KP MK-nin hərbi şöbəsi 1941-ci il oktyabrın 23-də Zaqafqaziya cəbhəsinin Siyasi İdarəsinə müraciət etdi. Bundan sonra azərbaycanlı döyüşçülərə 90 saatlıq program tədris edildi ki, bunun da çox böyük əhəmiyyəti oldu.

Bakıda, Naxçıvanda, Gəncədə və respublikanın digər bölgələrində müdafiəyə hazırlıq işləri görülür, hətta pioner və məktəblilər də sefərbər edilmişdilər. Yaşayış məntəqələri-

ni qorumaq üçün xalq drujina dəstələri, tibb dəstələri yaradırdı. Naxçıvan şəhərində 185 dərnək təşkil edilmiş, onlara 6.212 nəfər cəlb edilmiş, 31 özünü müdafiə qrupu yaradılmışdı. Bakının on minlərlə əhalisi müdafiə mövqelərinin yaradılmasına cəlb edilmişdi. Gəncədə 12 sənaye müəssisəsi mühərribənin tələbləri əsasında yenidən qurulmuş, 26 adda hərbi məhsul istehsal edilirdi. Ölkənin müdafiə fonduna Azərbaycandan 1941-1942-ci illərdə 5457 yük maşını, 672 minik avtomobili, 476 traktor, 50 min at göndərilmişdi. Azərbaycan neftçiləri təkcə 1941-ci ildə 23.481 min ton neft çıxarmışlar. Bu, respublika neft sənayesi tarixində rekord göstərici idi.

Bələliklə, mühərribə başlanan gündən Azərbaycan xalqı cəbhəyə bütün varlığı ilə kömək edir, onu yanacaq və ərzaqla təmin edir, canlı qüvvə və müxtəlif texnika ilə yardım edir, ağır vəziyyətdə olmasına baxmayaraq fədakarlıq, mətinlik, döyümlülük, əzmkarlıq və əsil qəhrəmanlıq nümayiş etdiriridilər.

Mühərribə illərində Sovet Ordusunun silahla, döyüş sursatı ilə, ərzaqla, yanacaqla təchizatının ən güclü cəbbəxanalarından biri Sovet Azərbaycanı, neft Bakısı idi. Bakı sözün əsil mənasında Sovet Silahlı Qüvvələrinin və döyüşən cəbhənin cəbbəxanası idi. O qanlı-qadali illərdə neft sənayesinin rolu xüsusilə artmışdı. Bakı şəhərində hərbi sənaye potensialı, neft sənayesinin müxtəlif sahələri, tibbi xidmət sahəsi güclü inkişaf etmişdi. Mühərribə başlanan kimi Bakının bir çox sənaye müəssisələri funksiyalarını dəyişdirib fasilsiz olaraq hərbi məhsul istehsal etməyə başladılar. Bakı döyüşən ordunun əsil cəbbəxanası, «motorlar mübaribəsi»ni aparan hərbi texnikanı yanacaqla təmin edən güclü və etibarlı baza, 130 növ silah istehsal edən potensial cəbbəxana idi. Bütün bunları Hitler bilirdi və ona görə də Bakının işgalinə xüsusi diqqət verirdi. «...Hitlerin ad gününə hazırlanmış böyük tortun üzərində Azərbaycanın xəritisi, Bakı göstəril-

mişdi. Həmin o vaxt deyilmişdi ki, Bakını ələ keçirə bilsək, qələbəni əldə etmiş olacaqıq».

Bakıda fəaliyyət göstərən xalq təsərrüfatı əhəmiyyətli zavodlar cəbhə və döyüşən ordu üçün silah və hərbi sursat istehsal edirdilər. 1941-ci ilin dekabrında noyabrla müqayisədə 50 mm minomyot istehsalı 6 dəfə, əl qumbarası 5 dəfə, PPŞ avtomat silahı 20 dəfə artdı. Kütləvi döyüş sursatı hesab olunan mina, aviasiya bombası, əl qumbarası istehsalına başlanıldı. 1941-ci ilin dekabrından «Yak-3» qırıcı bombardmançı təyyarələrin istehsalına başlandı. 1942-ci ilin əvvəlindən başlayaraq cəbhənin sisarişlərini yerinə yetirən təyyara tamiri zavodu tikiildi. «Motorlar mübaribəsi» deyilən mühərribənin lap əvvəlindən Bakı ölkənin başlıca yanacaq bazasına çevrilib, döyüşən ordunu fasilsiz olaraq yanacaqla, neft və benzinlə, mazut, vazelein və digər sürtgü yağları ilə təmin edirdi. Neft məhsullarına və birinci növbədə motor yanacağına, sürtgü yağlarına və yüksək oktanlı benzinə cəbhənin tələbatını ödəmək məqsədilə qısa müddətdə geniş benzин – liqroin fraksiyasını təkrar emal edən bir sıra qurğular istifadəyə verildi. Aviasiya yağlarının alınmasının yeni texnologiyası işlənib hazırlanırdı, xüsusi təyinatlı sürtgü yağları istehsalı artdı, keyfiyyəti yaxşılaşdı.

Neft sənayesinin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək məqsədilə DMK-nin qərarı ilə ölkənin Cənub və Qərbi rayonlarından Bakıya 20 iri müəssisə qurğuları, o cümlədən 250 dəzgah, 12 vaqon maye tökmə cihaz, 53 metalkəsən dəzgah və digər alətlər getirildi. 1942-ci ilin əvvəlindən başlayaraq «Qırızızi proletariat», «Dzerjinski» adına zavod, «Şmidt» adına maşinqayırma zavodunda poladəritmə sexi işə düşdü. Bələliklə, Bakı cəbhənin hərbi sisarişlərini yerinə yetirməyə başladı və qısa müddətdə güclü strateji və hərbi bazaya çevrildi.

Bakıda aviabombaların istehsalına başlayan gəmi təmiri zavodunun, avtomobil təmiri zavodunun və başqa za-

vodların kollektivi 18-20 saat işləyir, müxtəlif cür silahlar isehsal edirdilər. Şəmidt adına zavodda düşməni vahiməyə salan «katyuşa» hissələri istehsal olunurdu.

Bakı neftçiləri böyük azımkarlıq və əmək xarüqələri göstəridirlər. «Böyük çətinliklərə baxmayaraq, neftçilərimiz fədakarlıqla çalışır, cəbhəni və iqtisadiyyatın bütün sahələrini yanacaqla təmin edirdilər... 1941-ci ildə neftçilərimizin gərgin səyləri nəticəsində Azərbaycanın tarixində rekord həcmində – 23,5 milyon ton neft hasil olundu ki, bu da ittifaqda çıxarılan neftin 71,4 faizini təşkil edirdi». Bakı nefti Qızıl Ordunun ən etibarlı dayağı idi. Ölkədə istehsal edilən neftin **70-75%-ni**, aviasiya benzini istehsalının **85-90%-ni** Bakı verirdi. Ümumiyyətlə, müharibə illərində Bakı neftçiləri **75 milyon ton neft, 22 milyon ton benzin, 22 milyon ton sürtgüləşən yağları, 6,5 milyard kubmetr qaz** istehsal etmişdilər. Tanınmış dövlət xadimi N.Voznesenski yazdırdı: «Bakı cəbhəni və ölkənin xalq təsərrüfatını neft məhsulları ilə fasılısız təmin edir, havada və yerdə yüz minlərlə motoru hərəkətə gətirirdi». Görkəmlı Sovet sərkərdələri və marşalları G.G.Jukov, R.Y.Malinovski, F.İ.Tolbuxin və b. Bakının Böyük Vətən müharibəsində mühiüm rolunu dənə-dənə qeyd etmişlər. Marşal G.G.Jukov yazdırdı: «Bakı neftçiləri cəbhəyə və ölkəyə vətənimizin müdafiəsi üçün, düşmən üzərində tezliklə qələbə üçün nə qədər lazımdı, o qədər yanacaq vermişdir».

Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi İdarəsi və Bakının neft daşıyan donanması müharibə illərində böyük əmək xarüqələri, igidlik və qəhrəmanlıq göstərmişlər. 1941-ci il iyunun 1-na olan məlumatə görə Bakının Gəmiçilik İdarəsində 69 tanker və 76 yük gəmisi var idi. Bundan əlavə SSRİ Dəniz Donanması Xalq Komissarlığının göstərişi ilə sərnişin daşımaq məqsədi lə 11 tanker ayrılmışdı. «Dağıstan», «Türkmənistan», «Qırğızistan» sərnişin teploksodları yaralıları daşımaq üçün üzən qospitala çevrilmişdi. 1941-ci ilin avqustunda Xəzər Dəniz

Gəmiçiliyinin 30 gəmisi döyüş əməliyyatlarında fəal iştirak etmişdi. 1942-ci ilin ortalarında Xəzər dənizində vəziyyət xeyli mürəkkəbləşmişdi. Stalinqrad istiqamətində və Qafqaz uğrunda aparılan döyüşlərlə əlaqədər faşist tayyarları gəmilərimizi bombalayırdılar. Bu zaman Xəzər nəqliyyat donanmasında xüsusi cədvəl tərtib edilmiş və cəbhəyə göndərilən qoşunların və yüklerin daşındığı qatar və gəmilərin növbədən kənar hərəkəti nəzərdə tutulmuşdu. Həmin vaxtlarda Bakı dəmir yol qovşağına yüzlərlə vaqonlarla yük gəlir və Xəzər dənizi vasitəsilə gəmilərdə külli miqdarda döyüş sursatı, neft məhsulları yola salınırdı. Belə bir vaxtda Bakı neftinin daşınması çox təhlükəli və qorxulu idi. Ancaq Bakı neftçiləri eyni zamanda həm də düşmənə müqavimət göstərən iğid bahadırlara çevrilirdilər. Neftdaşıyan donanmanın hava basqınlarından qorumaq üçün tankerlərə müdafiə topları və zenit pulemyotları qoyulurdu.

Bakı neftçiləri dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq neft-i doldurulmuş sisternləri gəmilərin yedəyinə alıb apardılar. Bu üsulla Xəzər dənizçiləri Bakıdan Krasnovodska 35 neftdaşıyan dəmiryol sisterni, Mahaçqaladan Krasnovodska hər birinin ağırlığı beş ton olan neft çönləri daşımışdılar. Rəşadətli əməyinə, qəhrəmanlığına və igidiyinə görə Xəzər Gəmiçiliyinin 1534 işçisi SSRİ orden və medalları ilə təltif olunmuş, 160 dəfə DMK-nin və SSRİ Neft Komissarlığının keçici Qırmızı Bayraqını almışdır. Bakı neftçiləri 280 dəfə Ümumittifaq sosializm yarışının qalibi olmuşdur. Neftin hərbi-strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq DMK-nin qərarı ilə minlərlə gənc ordu sıralarına çağırışdan azad edilərək neft sənayesinə göndərilirdilər. Onlardan Sosialist Əməyi Qəhrəmanları Qurban Abbasov, Ağa Nemətulla, Musa Bayramov, Yusif Fərzəliyev, Məmməd Qəmbərov, Qaraş Əmirov, Məmməd Dünyamaliyev, görkəmlı mədən qazma ustaları olan Baba Qafar Muradov, Rüstəm Rüstəmov, Gülbala Əliyev və b. yüksək ad-sən çıxarmış, böyük

şöhrət qazanmışdır.

Müharibə illərində Bakı əməkçiləri döyüşən orduya çoxlu yeyinti məhsulları, ərzaq və geyim məmulatı göndərmişlər. Müharibə illərində Bakıdan cəbhəyə 1260 vaqon suxarı, 1100 vaqon makaron məmulatı, 1300 vaqon tütün və siqaret, 1800 vaqon konserv, 350 vaqon ərinmiş yağı, külli miqdarda ət məhsulları, ət-süd məmulatı göndərilmişdi. Bakıda güclü qospital (hərbi xəstəxana) bazası yaradılmışdı və burada minlərlə döyüşü müalicə olunur, yenidən həyata qaytarılırdı. 1942-ci ilin sonunda Bakıda 31400 yerlik 41 hərbi xəstəxana var idi. Müharibə illərində Bakıda yaralıları müalicə edən çoxlu qospitallar fəaliyyət göstərirdi. Bu qospitallarda 441 mindən çox yaralı və xəsta müalicə olunmuşdu. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş 44 tibb işçisinin 2-si azərbaycanlı idi. Bakının ayrı-ayrı zavodlarında çoxlu dərman preparatları, müalicə üçün lazım olan tibbi ləvazimat istehsal olunurdu. Bakılırlar 1942-ci ilin aprelində ölkənin müdafiə fonduna 20 milyon manat pul, çoxlu qızıl, gümüş, istiqraz və b. qiymətli əşyalar köçürülmüşlər.

Müharibə illərində Azərbaycan Dəmir yoluunun Bakı şöbəsindən 1 milyondan artıq vaqon yola salınmışdı. Alman faşizmi üzərində qələbənin əldə edilməsində böyük roluna və xidmətlərinə görə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heytinin 1977-ci il 24 noyabr tarixli farmanı ilə Bakı Lenin ordeni ilə təltif edildi. Ancaq bakılırlar və bütün Azərbaycan xalqı gözləyirdi ki, doğma Bakımıza obyektiv qiymət veriləcək və Qəhrəman Şəhər adına layiq görüləcəkdir. Bakılırların buna tam mənəvi haqqı var. Ancaq nadənsə bu faxri ad verilmədi. Bu da mərkəzin qeyri-obyektiv mövqeyidir.

Müharibə Azərbaycan xalqının dinc əməyini dayandırdı və bütün respublika ərazisində yeni iş rejiminə keçildi. Sutkanın 18-20 saatını işləməyə başladılar. Müharibə Azərbaycan kəndindən də yan ötmədi. Azərbaycanın kənd əməkçiləri üzərində ağır yük qoyuldu. Qəhrəman və mərd Azə-

baycan xalqı bütün varlığı ilə müharibədə iştirak edirdi. 1941-1943-cü illərdə Azərbaycan xalqı ölkənin müdafiə fonduna 15,5 kq qızıl, 952,5 kq gümüş, 311 milyon manatqı istiqraz verdi, müharibə dövründə 1,5 milyard manatlıq istiqraz və lotareya aldı, tank və təyyara dəstləri fonduna 230 milyon manat pul ayırdı. Müharibə illərində Azərbaycan əməkçiləri cəbhəyə 1 milyon 419 min ədəd şinel, 4 milyon 227 min dəst yay geyimi, 3 milyon 97 min alt paltarı, 1 milyon 977 min cüf çəkmə, 1 milyon 417 min patron çantası, 1 milyon 468 min dəst trikotaj məmulatı, 1,6 milyon ədəd müxtəlif əşya 125 min vaqon isti paltar göndərmişdi.

Azərbaycanın kənd əməkçiləri üzərində ağır və məsuliyyətli yük düşmüdü. Əli silah tutan kişilər cəbhəyə getmiş, onları isə qadınlar və qızlar əvəz etmişlər. Onların təcrübəsi, iş qabiliyyəti və əmək məhsuldarlığı təbii ki, aşağı idi. Buna baxmayaraq kənd qadınları, analarımız, nənələrimiz və azıyaşlı qızlar ağır əmək növbələrində dayanır, gündüzlər tarlalarda işləyir, gecələr isə döyüşən cəbhəçilər üçün isti paltar tikir, corab və əlcək toxuyurdular. Qadınların hazırladıqları belə isti paltarlar banderollara doldurulub, ünvansız yerlərə – «ancaq cəbhəyə» sözü altında göndərilirdi. Yəni fərqi yox idi ki, kimə çatacaq, əsas o idi ki, ön cəbhədə döyüşən kim idisə, o isti paltar alacaq, ondan istifadə edəcəkdir. Ön cəbhədə döyüşən hər bir əsgərə övlad məhəbbəti ilə yanaşan kənd əməkçilərimiz onunla təsəlli tapirdilar ki, gecələr yatmayıb, toxuduqları isti paltarı eyninə geyinən döyüşü qələbə çalacaq. Deməli, qazanılan qələbədə Azərbaycanın kənd əməkçilərinin çox böyük payı və xidmətləri olmuşdur. Müharibənin ilk ilində Azərbaycandan 5457 yük maşını, 672 digər avtomasınlar, 476 traktor və 50 mindən artıq at cəbhəyə göndərilmişdi. Buna baxmayaraq kənd əməkçilərimiz kolxozlarda və sovxozlarda gecə-gündüz işləyərək «cəbhəyə və ölkəyə daha çox çörək, at və sənaye üçün xammal verək!» şəhəri altında fədakarlıqla çalışırdılar. Respublikada sosia-

lizm yarışına qoşularaq kənd təsərrüfatı qabaqcılarının hərəkatı geniş vüsət aldı. 1941-ci il dekabrın 1-nə Azərbaycan kolxoçuları Müdafiə Fonduna 2850 baş iribuyuzlu və 23120 baş xirdabuynuzlu heyvan, 1079 baş donuz, 10640 sentner taxıl, 36140 litr süd, 20439 kilogram yağı, 130 ton kartof, 194 ton göyərti, 62200 ədəd yumurta və digər məhsullar vermişdilər.

Azərbaycanın kənd zəhmətkeşləri məhsul istehsalını müntəzəm artırmağa nail olurdular. 1942-ci ildə respublikanın kolxoz və sovxozları dövlətə 1941-ci ildən 2 583 934 pud artıq taxıl, 282 962 pud ət, 40 965 pud yun təhvil verdilər. 1943-cü ildə Azərbaycanın kənd zəhmətkeşləri dövlətə plandan əlavə 1000 pud taxıl, 21,5 min pud ət, 2,2 min pud yun verdilər. 1942-ci ildə Gəncədə kənd təsərrüfatı maşınlarını təmir və ehtiyat hissələri istehsal edən zavod yaradıldı. Bakının maşinqayırma zavodları kəndə hamiliyi genişləndirdilər, Bakıdan kəndlərə ixtisaslı kadrlar göndərildi. 1943-cü ildə qəhrəman əməyinə görə Azərbaycanın 485 nəfər kənd təsərrüfatı işçisi SSRİ-nin orden və medalları ilə təltif olundu. Müharibə illərində heyvandarlığın inkişafında qazandığı müvəffəqiyyətlərə görə Azərb.SSR 4 dəfə DMK-nin Qırmızı Bayrağını almış, 45 min adam orden və medallarla təltif edilmişdi. Təltif edilənlər içərisində kənd qabaqcılarından Bəsti Bağrovə, Şamama Həsənova, Qüdrət Səmədov və b. var idi. 1943-cü il 12 dekabr tarixli «Pravda» qəzetinin baş məqaləsində deyilirdi: «Azərbaycan kolxoçularının və kolxoçu qadınlarının qiymətli təcrübəsi diqqətən öyrənilməlidir...».

Azərbaycanın kənd əməkçiləri azad edilmiş rayonlara – Leningrada, Aşağı Volqaya, Şimali Qafqaza, Ukraynaya və b. yerlərə kömək olaraq 1943-1944-cü illərdə 177 vaqon tikinti materialı, 200 toxumsəpən maşın, 40 avtomobil, 315 traktor, 315 traktoru, 60 traktor briqadası, 13 mexanik, 12 agronom göndərmişdi. 1944-cü ildə respublikanın heyvan-

darları dövlətə plandan əlavə 20 min baş iribuyuzlu qaramal, 150 mindən artıq xirdabuynuzlu heyvan verdilər.

Bələliklə, faşizm üzərində tarixi qələbənin təmin edilməsi üçün Azərbaycanın kənd əməkçiləri yalnız fədakarlıqla çalışmaqla kifayətlənmir, ceyni zamanda müxtəlif vasitələrlə cəbhəyə və orduya kömək əli də uzadırdılar. Kənd əməkçilərimiz müdafiə fonduna öz şəxsi istifadələrində olan 18 min baş mal-qara, 152 min pud taxıl, 170 min pud müxtəlif növ məhsul vermiş, cəbhəyə 742 min bağlama, 146 vaqon kənd təsərrüfatı məhsulları yola salmışlar. Bütün bunlar Böyük tarixi Qələbəyə mühüm kömək idi.

3. Müharibə illərində milli diviziyaların və legionların yaradılması, azərbaycanlı döyüşçülərin cəbhədə, partizan və antifaşist müqavimət hərəkatında iştirakı

Dünya aqalığı iddiasında olan və ildırım sürətişə hücumu keçən Hitler orduları özlərinin mağlubedilməzliyi haqqında əfsanəni bütün Avropaya yayaraq elə güman edirdilər ki, onlara qarşı müqavimət göstərə biləcək qüvvə yoxdur. Ancaq Hitler və onun generalları yanılmışdı. Faşistlər müharibənin ilk günlərindən sovet xalqlarının yetişdirdiyi əsgərlərin, ölümü gözünün altına alan və vətən torpağı uğrunda inadkar savaşa qatılan igid bahadırlarının sərt müqaviməti ilə qarşılaşdırılar. Müharibənin elə ilk dəqiqələrində faşist ordularının basqınına moruz qalmış əfsanəvi Brest qalasının müdafiəsində 40 nəfərdən çox həmyerlimiz iştirak etmişdi. Onlardan M.Qədirovun, İ.Səfərovun, D.Abdullayevin, İ.Dadaşovun, A.İmanovun, M.Məmmədovun, A.Qafarovun, Ə.Mansurovun, Ə.Əliyevin və bir çox başqalarının göstərdikləri mərdlik və igidiqlikləri indi də iftخار hissi ilə xatırlanır.⁹ 1941-ci il iyunun 30-da düşmən mühasirəsindən çıxmaq uğrunda albəyaxa döyüşdə A.İmanov və İ.Səfərov igidiqli göstərmış, faşistləri geri oturtmuşdular. Leytenant D.Cəfərovun başçı-

lığı altında kiçik döyüşü dəstəsi 7 gün düşmən hücumuna sinə gərib onlarla faşist məhv etmişdi. Prut çayı yaxınlığında gedən döyüşdə siyasi işçi Kamal Qasimov 6 döyüşü ilə birlikdə 3 gecə arası kəsilməyən atəş altında 3 körpünü partladaraq düşmənin çaydan keçməsinin qarşısını almış, dördüncü gün igidliklə həlak olmuşdu.

Leninqrad müdafiəcisi, snayperçi M.İsmayılov iyulun 22-də Sovet sərhədini keçmək istəyən 11 düşməni sərrast atəşlə məhv etmiş və igidliyinə görə Lenin ordeninə layiq görülmüşdü. Azərbaycanlı şahin, dəniz aviasiyası leytenantı Hüseynbala Əliyevin əfsanəvi igidliyi heç vaxt unudulmayaq. Bu cəsur təyyarəçi Leninqrad səmasında gedən ilk döyüşlərdə 4 faşist təyyarəsini vurub yerə salmışdı. 1941-ci il iyulun 17-də Hüseynbala Əliyev döyüş tapşırığını uğurla yerinə yetirib geri qaydırıckən 3 düşmən təyyarəsi ilə üz-üzə gəlir. Qeyri-bərabər döyüşdə sərrast atəşlə düşmən təyyarələrinin üçünü da məhv edən cəsur döyüşü 17 yara almasına baxmayaraq öz qırıcısını yerə endirə bilmışdı. Hüseynbalanın hava döyüşünü və onun aldığı ölümçül yaralara baxmayaraq, yerə enmək bacarığını müşahidə edən döyüş yoldaşları onun qəhrəmanlığına heyran qalmışdır. Göstərdiyi igidliyə görə H.Əliyev ölümündən sonra Lenin ordeni ilə təltif edildi. Digər təyyarəçi Yusif Quliyev 1941-ci ilin yayında Leninqrad müdafiəsində yüksək cəsarət göstərmişdi. Yusif 4 faşist təyyarəsi ilə təkbaşına döyüşə girərək onlardan ikisini məhv etmişdi. Mühərribənin dördüncü günü, iyunun 25-də Qara Deniz Donanmasının 63-cü aviasiya briqadasının təyyarəcisi Məzahir Abbasov hitlerçilərin bazasını bombalamaq tapşırığını yerinə yetirərkən düşmən təyyarələrinin hücumuna məruz qalır. Qorxmaz şahin təyyarəsini düz düşmən təyyarəsinin üstünə şığıyır, onlardan birini vurub yerə salır, digər düşmən təyyarəsini isə qaçmağa məcbur edir. Ancaq təyyarəsinin yandığını görən Məzahir onu ustalıqla dənizə endirə bilmış və bir neçə gün su üzərində qalmışdı. Göstə-

diyi igidliyinə görə Qırmızı Bayraq ordeni ilə təltif edilmişdi. Baltık səmasının qorunmasında Rizvan Zeynalov da fərqlənmiş və igidlik göstərmişdi. Məzahir Abbasov və Rizvan Zeynalov 1941-ci ildə ilk dəfə olaraq Berlinin bombardman edilməsində iştirak etmişlər.

1941-ci ilin yayında Poltava yaxınlığında gedən döyüşlərdə R.Rəfiyevin tankçılar bölməsi düşmənin 2 tankını, 16 topunu, 50-dən artıq əsgərini məhv etmişdi.

Mühərribənin ilk günlərində Qərb cəbhəsində gedən döyüşlərdə 11 min həmyerlimiz iştirak etmiş, böyük igidliklər göstərmişlər. Moskva uğrunda qanlı vuruşmalarda Azərbaycan döyüşülləri fərqlənmişdilər. Tank hissəsinin komandiri, kapitan Həzi Aslanov qeyri-adi sərkərdə bacarığına və göstərdiyi qəhrəmanlığa görə Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif olundu. 1941-cü ilin noyabrında Moskva ətrafında göstərdiyi şücaətə görə Müseyib Allahverdiyev Qırmızı Ulduz ordeninə layiq görülmüşdü. Leytenant M.Paşayevin zenitçiləri Moskva ətrafında 10 düşmən təyyarəsini vurmuşdu. M.Paşayev Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif olunmuşdu. Pulemyotçu İdris Vəliyev Borodino çölündə ağır yaralanmasına baxmayaraq, 75-dən artıq faşisti məhv etmişdi. İ.Vəliyev Qırmızı Bayraq ordeni ilə təltif edilmişdi. Moskva uğrunda gedən döyüşlərdə baş serjant İsrafil Məmmədovun əfsanəvi igidliyi bütün ölkəyə yayıldı. İ.Məmmədovun dəstəsi Novqorod vilayətinin Pustinka kəndi yaxınlığında mövqəe tutmuşdu. Güclü top atəşindən sonra minə qədər faşist bu mövqeyə hücum etdi. İ.Məmmədov cəsarəti əmr verdi: düşmən 10-15 metr məsafəyə buraxılsın. 10 saat qanlı vuruşma getdi, sonra əlbəyəxa vuruşma başladı. Döyüşlərdə yüksək iradə və qəhrəmanlıq göstərən İ.Məmmədov özü təkbaşına 700 faşist öldürdü. Göstərdiyi igidliyə görə İsrafil Məmmədova 1941-ci il dekabrin 11-də Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi. İsrafil Məmmədov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını alan ilk azərbaycanlı idi.

Düşmənə qarşı ölüm-dirim mübarizələrində göstərdiyi şücaət və ığidiliklərə görə gənc zabit N.Bağirov Qırmızı Ulduz, kapitan A.Abbasov Qırmızı Bayraq ordenlərinə layiq görülmüşdülər. Stalinqrad yaxınlığında döyuşlərdə fərqlənən pulemyotçu Ə.Rəcəbov Lenin ordeni ilə, A.Axundov Qırmızı Bayraq və Qırmızı Ulduz ordenləri ilə, təyyarəçi qadın Züleyxa Seyidməmmədova «Stalinqradın müdafiəsi uğrunda» medali ilə təltif edilmişlər. Stalinqrad ətrafında 55-ci xüsusi tank alayının komandiri podpolkovnik Həzi Aslanov mahir hərbi sərkərdə istədiyi nümayiş etdirdi. Həzi Aslanovun tank briqadası ağır döyuşlər apararaq bir neçə yaşayış məntəqəsini düşmənlərdən azad etdi. Bu döyuşlərdə düşmənin 49 tankı, 14 minamoyt batareyası, 3 piyada rotası, 50 avtomobili mahv edildi, 1400 hitlerçi əsir götürüldü. 1942-ci il dekabrın 31-də SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyyətinin fərmanı ilə Həzi Aslanova Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet ordusu Stalinqrad uğrunda gedən vuruşmada alman-faşist qoşunlarına sarsıcı zərba endirdi, Hitlerin ən çox inandığı, feldmarşal Paulüs başda olmaqla 24 general, 330 min nəfər əsgər və zabit əsir alındı. Faşistlər Stalinqrad uğrunda gedən döyuşlərdə 1,5 milyon canlı qüvvə, 3 mindən çox tank, top və minamoyt, 4,4 min döyuş və nəqliyyat təyarişi itirdilər. Stalinqrad döyuşlərində böyük və həlliəcidi dönüş baş verdi və Sovet ordusunun əks - hücum əməliyyatları genişləndi.

Kəşfiyyatçı Əli Kərimov və baş leytenant Həmzə Sadıqov qorxmaz kəşfiyyat işləri apararaq feldmarşal Paülsün əsir alınmasında fəal iştirak etdiklərinə görə Qırmızı Ulduz ordeninə layiq görülmüşlər. 1600-dən artıq azərbaycanlı «Stalinqradın müdafiəsi uğrunda» medali ilə təltif olunmuşdur.

Hitlerin işgal planında Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan, xüsusiələ Bakı diqqət mərkəzində idi. Moskva yaxınlığında darmadağın edilən faşist orduları Hitleri qızəbləndirdi və cənub istiqamətində güclü hücum planını hazırladı.

Stalinqrad və Qafqaz uğrunda ağır döyuşlər aparılırdı. Qafqaz uğrunda döyuşlər 1942-ci ilin iyulunda başlandı. Qafqazi işgal etmək üçün Hitler nəhəng ordu və canlı texnikanı bu istiqamətə yeritdi. Qafqaz xalqlarının ağır günleri başlandı. Zaqqafqaziya xalqlarının faşist əsərəti altına düşmək təhlükəsi ilə bağlı Azərbaycanda mürəkkəb vəziyyət yarandı. Cəbhəni təchiz etmək üçün şimaldan əlaqə kəsildi. Mərkəzlə əlaqə Orta Asiya vasitəsilə saxlanıldı. Bu işi xeyli çətinləşdirirdi. Belə bir zamanda Azərbaycanda olan iri müəssisələrlə yanaşı, xırda müəssisələr də gecə-gündüz işləmək zورunda qaldı. 1942-ci il avqustun 23-də Tbilisidə Zaqqafqaziya xalqlarının antifaşist mitinqi keçirildi. Mitinqdə Səməd Vurğun alovlu nitq söylədi və bütün Zaqqafqaziya xalqlarını düşmənə qarşı ölüm-dirim mübarizəsinə səslədi. Beş ay davam edən Qafqaz uğrunda döyuşlərdə (25 iyul – 31 dekabr 1942) yüz mindən çox həmyerlimiz həlak oldu.

Qafqaz uğrunda gedən döyuşlərdə Xanqulu Sadıqov bir döyüşü ilə 1942-ci ildə avqustun 25-dən 29-dək düşmənin 300 canlı qüvvəsini məhv etmişdi. X.Sadıqov ığidliyinə görə Lenin ordeni ilə təltif olundu. 1942-ci ilin oktyabrında Qafur Məmmədov şücaət və ığidlik göstərərək 13 faşisti məhv etdi. Qafur Məmmədov alman avtomatçısının rota komandiri Z.Santskini nişan aldığına görərək, sürətlə irəli atıldı və öz həyatı bahasına onu xilas etdi. 1943-cü il martın 31-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin fərmanı ilə Qafur Məmmədova ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi.

«Bir addım da geri çəkilməməli, irəli, yalnız irəli!»-deyə döyüşü yoldaşlarını qəlbəyə ruhlandıran və döyuş meydanında ığidlik göstərən İdris Süleymanov Mozdok rayonunda qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişdir. 13 dekabr 1942-ci il tarixli fərmanla İ.Süleymanov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

Mozdok rayonunda 402-ci atıcı diviziyanının 833 sayılı

alayının komandiri Akim Abbasovun döyüşçüləri düşmənin 96 tankını, 2 zirehli maşını və çoxlu faşist məhv etmişdi. Göstərdikləri igidliyə görə alayın 72 döyüşüsü orden və medallarla, mayor A. Abbasov isə Qırmızı Bayraq ordeni ilə təltif olunmuş, ona podpolkovnik herbi rütbəsi verilmişdi.

Qafqazın müdafiəsi uğrunda döyüşlərdə leytenant Ziya Bünyadovun bölməsi düşmənin xeyli canlı qüvvəsini və texnikasını məhv etmişdi. Göstərdiyi igidliyə görə Z. Bünyadov Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif olunmuşdu. 1945-ci ilin yanvarında Plitsa çayı üstündəki körpü uğrunda göstərdiyi şücaətə görə Ziya Bünyadova Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi. Tibb işçisi Qüdrət Əsmayılov igidliyinə görə Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif edilmişdi.

İgid şahin Adil Quliyev düşmənin 18 təyyarəsini məhv etdiyinə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü. Kursk qövsündə 800 faşisti məhv edən və qeyri-bərabər döyüşdə özü də qəhrəmancasına həlak olan İllyasova ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdi. Pulemyotçu Ağasırin Cəfərov 500-dən artıq faşist öldürmüştü. Göstərdiyi igidliyə görə A. Cəfərov 1943-cü il 1 noyabr tarixli fərمانı ilə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü. 1943-cü ilin oktyabrında 300 hitlerçini məhv edən Mehdi Quliyev 1943-cü il 17 noyabr tarixli fərmanla Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü. 1943-cü il 26 oktyabr tarixli Fərmanla Məmməd Ələkbərov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü. Ukrayna torpaqlarının azad edilməsində Məlik Məhərrəmovun adı iftخارla çəkilir. Dneprin keçilməsində göstərdiyi igidliyə görə 1943-cü il sentyabrın 27-də Məlik Məhərrəmova Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi. Dneprin keçilməsində igidliyinə görə Məmməd Məhərrəmova və Səlahəddin Kazimova Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdi. Kiyevin azad edilməsində igidliyə görə Xıdır Mustafayev 1944-cü il 10 yanvar tarixli Fərmanla Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. Döyüşdə

göstərdiyi igidliyə görə Əmir Piriyev 1944-cü il mayın 7-də Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Belarusiyanın azad olunmasında qvardiya generalı – mayoru, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Həzi Aslanovun komandanlıq etdiyi tank briqadasının döyüşçüləri böyük müvəffəqiyyətlər qazandılar. Həzi Aslanovun tank briqadası və şəxslər özü əsl igidlik və qəhrəmanlıq nümunələri göstərdilər. Onun briqadası Ali Baş Komandanın təşəkkürünə layiq görüldü. Həzi Aslanov ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. Lakin ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı ona çox gec – 1991-ci il iyunun 21-də verildi. 1945-ci il yanvarın 24-də Həzi Aslanov müəmməli şəkildə yaralandı və həlak oldu.

Döyüşlərdə göstərdikləri qəhrəmanlığa görə Qəzənfər Ələkbərov, Bəhyyəddin Mirzəyev, Yusif Sadixov və başqaları Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər.

Böyük Vətən Müharibəsi illərində Azərbaycanda yaranan dörd milli diviziya – 77-ci, 223-cü, 402-ci və 416-ci diviziylər şərəflü döyüş yolu keçərək Azərbaycan xalqının və Böyük Vətən Müharibəsi tarixinə qızıl hərflərlə daxil oldu. Bu diviziyalardan başqa 227-ci və 271-ci diviziylər da komplektləşdirildi ki, onların da şəxsi heyyətinin 30%-dən 70%-ə qədəri azərbaycanlı idi. Simferopolun azad edilməsində göstərdiyi qəhrəmanlığa görə 77-ci diviziyyaya SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin 24 aprel 1944-cü il tarixli Fərmanı ilə «Simferopol diviziyası» fəxri adı verilmiş, onun şərəfinə Sapundağda abidə ucaldılmışdı. Tarixə 77-ci Simferopol diviziyası adı ilə daxil olan bu şanlı hərbi birləşmə 1922-ci il iyulun 6-da Azərbaycan Xalq Hərbi Dəniz Komissarlığının 207/a nömrəli əmri ilə yaradılan Azərbaycan atıcı diviziyyasının varisidir. Vaxtilə bu diviziyyaya Cəmşid Naxçıvanski rəhbərlik etmişdi. Qambay Vəzirov, Cabir Əliyev, Rəhim Aslanov kimi azərbaycanlı hərbiçişər bu diviziyyada böyük hərbi məktəb keçmişlər. Qafqazın müdafiəsində və bütövlükdə Şi-

mali Qafqazın azad edilməsində, habelə Krimin və Ukrayna torpaqlarının düşməndən təmizlənməsində 77-ci diviziyanın böyük rolu və tarixi xidmətləri olmuşdur. Suvorov ordenli 77-ci diviziya mühərribə illərində 10.900 km-lük döyüş yolu keçmiş, yüzlərlə kənd və şəhəri faşistlərdən azad etmişdir. Diviziyanın 11.237 nəfər əsgər və zabiti orden və medallarla təltif olunmuşdur. 77-ci diviziyanın döyüşçüləri düşmənin 26.400 əsgər və zabitini məhv etmiş, 14.300 nəfəri əsir götürmiş, 2333 avtomobilini, 18 təyyarəsini məhv etmişlər.

416-ci Suvorov ordenli Taqanroq atıcı diviziyası 1942-ci il noyabrın 30-dan 1945-ci il mayın 2-dək olan dövrdə – 27 ay fasiləsiz vuruşmalarda 2500 km-dən artıq şərəfli döyüş yolu keçmiş, 7900 kv.km-lük Sovet ərazisini düşməndən azad etmiş, 40 çayın üzərindən adlamış, düşmənin 22 min-dən artıq canlı qüvvəsini məhv etmiş, 5474 nəfəri əsir götürmiş, onlarla tankını, 195 topunu, 210 pulemyotunu, 31 minomyotunu, 800 atlaq nöqtəsini, 68 anbarını məhv etmiş, 17 tank, 8 özüyeriyən qurğu, 297 top, 1067 əl pulemyotu, 818 avtomaşın, 240 parovoz əla keçirmişdi. 416-ci diviziyanın 8 döyüşcüsü Sovet ittifaqı Qəhrəmanı adını almış, 11 nəfəri Lenin ordeni, 358 nəfəri Qırmızı Bayraq ordeninə layiq görülmüşdür. Diviziyanın 14.369 nəfər döyüşcüsü orden və medallarla təltif olunmuşdur. Taqanroq şəhərini azad etdiyinə görə ali Baş Komandanın əmri ilə 416-ci diviziyyaya «Taqanroq» fəxri adı verilmişdi. Qafqazdan Berlinədək şərəfli döyüş yolu keçən 416-ci Taqanroq diviziyası 1945-ci il mayın 2-də Berlinin Brandenburq darvazasına qələbə bayrağı sancmışdı.

Azərbaycan diviziyaları Ukraynanın, Belorusiyanın, Polşanın, Çexoslovakıyanın, Ruminiyanın, Macarıstanın, Yuqoslaviyanın azad edilməsində fəal iştirak etmişlər. Ukrayna ərazilərinin alman – faşist işgalçılardan azad olunmasında fəal iştirak edən 223-cü Azərbaycan diviziyası Bolqarıstanın, Macarıstanın, Ruminiyanın, Yuqoslaviyanın

azad edilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu diviziya Yuqoslaviyanın paytaxtı Belqrاد tərəfindən göstərdiyi rəşadətə görə "Belqrad diviziyası" fəxri adına layiq görülmüşdü. 223-cü diviziya 3660 km qəhrəman döyüş yolu keçmiş, 8200 kv.km ərazini işgalçılardan azad etmiş, düşmənin 55 min əsgər və zabitini məhv etmiş, faşistləri ağır itkilər verməyə məcbur etmişdir. Diviziyanın döyüşçüləri 9 dəfə Ali Baş Komandanlıq tərəfindən qiymətləndirilmişdir. 3-cü Ukrayna cəbhəsinin komandanı, marşal F.İ.Tolbuxin diviziyanın döyüşçülərinin qəhrəmanlığını xüsusi qeyd etmişdir.

271-ci Azərbaycan diviziyası Polşanın və Çexoslovakıyanın faşistlərdən təmizlənməsi uğrunda aparılan döyüşlərdə fərqlənmişlər. 1943-cü ilin sentyabrında "Donets" əməliyyatında göstərdiyi rəşadətə görə 271-ci diviziyyaya fəxri "Qorlovka" adı verilmişdi. Diviziyanın igit döyüşçülərindən olan Z.Bünyadov, A.Vəzirov, M.Abdullayev və b. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər.

Şəxsi heyətinin 70 faizə qədəri azərbaycanlı olan 227-ci atıcı diviziya Taman yarımadasının faşistlərdən azad edilməsində fərqləndiyinə görə ona «Temyurq» fəxri adı verilmişdi. 1944-cü ilin aprelində Yalta və Feodosiya uğrunda vuruşmalarda 227-ci diviziyanın döyüşçüləri düşmənin 5000 əsgər və zabitini məhv etmiş, 8000 nəfərini əsir götürmiş, 400 avtomobilini, 7000 at və çoxlu qənimat əla keçirmişlər. Göstərdiyi şücaətə görə diviziya Qırmızı Bayraq ordeni ilə, 2300 döyüşü isə müxtalif orden və medallarla təltif olundu, üç alay isə fəxri «Sevastopol» adına layiq görüldü. Diviziya Yassi-Kişinyov əməliyyatında, Macarıstan və Çexoslovakıyanın azad edilməsində iştirak etmişdir.

Azərbaycanın oğlu və qızları partizan müharibələrində və antifaşist müqavimət hərəkatlarında da böyük qəhrəmanlıqlar göstərmişlər. Əfsanəvi qəhrəman «Mixaylo» ləqqəli Mehdi Hüseynzadənin İtaliyada və Yuqoslaviyada şərəfli mübarizəsi bütün nəsillər nümunədir. Bu gün onun məzəri

milyon – milyon insanların ziyanatgahına çevrilmiştir. 1957-ci il aprelin 11-də ona Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmiştir. Fransız generalı Şarl-De Qollun rəhbərlik etdiyi müqavimət hərəkəti tarixinə şanlı sohifeler yazmış, Xarqo təxəllüsü ilə tanınan Əhmədiyyə Cəbrayılov Fransanın Milli Qəhrəmanı adına, dövlət bayrağından irəli getmək şərəfinə layiq görülmüşdür. Azərbaycan övladları Vətəndən uzaqda olmalarına baxmayaraq, onların faşizmə qarşı nifşəti bir an belə səngiməmiş, bütün vəsitələrdən istifadə edərək düşmənlə ölüm-dırırm mübarizəsinə qalxmış xalqlara qoşularaq, bir sıra bölgələrdə belə mübariz və döyüşən dəstələrə rəhbərlik etmişlər.

4. Azərbaycan mühacirəti müharibə illərində. Milli legionların yaradılması

Mühəribənin başlanması, ilk vaxtlarda alman-faşist ordularının müvəffəqiyyətləri ilə əlaqədar azərbaycanlı döyüşülərin bir hissəsində yeni bir düşüncə tərzini yaratdı və onlar itirilmiş müstəqilliyi bərpa etmək uğrunda mübarizəyə başlayaraq sanki bolşevik Rusiyasından və Stalindən intiqam almaq istəyirdilər. Sovet rejimi ilə razılışmaq istəməyən bir çox azərbaycanlı döyüşülər qədən əsir düşür və Azərbaycanın milli istiqlalını yenidən bərpa etmək ümidi ilə alman aşğarları ilə birlikdə bolşevizmə qarşı birgə mübarizə aparırdılar. Eyni zamanda bolşevik istilasından sonra Almaniyada və digər Avropa ölkələrində mühacir olmuş azərbaycanlılar Vətən həsrəti ilə yaşayırlılar. Mühacirlər əsir düşmüş azərbaycanlıların içərisində ayrıca milli legionların yaradılması və ən mühümü isə Almanmanın Azərbaycanın müstəqilliyinin tanımış istiqamətində intensiv iş aparırdılar. Əsir düşənlər isə çox idi. Alman tədqiqatçısı P.Mühlen yazırkı ki, 1941-ci il noyabrın 1-nə qədər 2 milyondan artıq

sabiq Qurmazı Ordu döyüşcüsü əsir düşmüştü. Şərqi Nazirliyinin rəhbəri Rozenberq əsir düşənlərin 3,6 milyon olduğunu göstərirdi. Ə.Fətəlibəyli-Düdənginskinin məlumatlarına görə əsir düşənlərin 150 min nəfəri Azərbaycan türkü, 1 milyona qədəri isə bütün türklərin və qafqazlıların olduğu göstərilir.

Qeyd etməliyik ki, əsir düşənlərlə alman komandanlığı «ali ırq» ideologiyası ilə davranır, onların qaldığı düşərgələrdə kütləvi xəstəliklər yayılır və on minlərlə adam acıdan, soyuqdan məhv olurdu. Təkcə bir düşərgədə 30 min əsirdən 28 min nəfəri tif xəstəliyindən ölmüşdü. Belə ölüm hallarının qarşısını almaq məqsədi ilə də Milli legionların yaradılmasının əhəmiyyəti böyük idi. Milli legionların yaradılmasında görkəmli vətənpərvər, xalqını və Vətənini sevin mayor Əbdül Rəhim bəy Fətəlibəyli-Düdənginskinin böyük xidmətləri olmuşdur. Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski (Naxçıvanın Dündəngə kəndində doğulmuşdu) 1940-cı ildə Moskva Hərbi Akademiyasını bitirmiş və ailisi ilə birlikdə Litvaya getmişdi. O, Baltikyanı döyüşlərin birində almanlara əsir düşmüş və 1941-ci ilin noyabrında Hitlerə məktub yazaraq Azərbaycan legionlarının yaradılması fikrini bildirmişdi. İlk əvel Hitler bu məsələyə diqqət vermedi. Çünkü sürətlə irəliləyən alman ordusu 1941-ci ilin sonuna qədər mühəribəni başa çatdırmaq fikrində idi. Ancaq məlumudur ki, Moskva yaxınlığında alman orduları ağır məğlubiyyət uğradı və mühəribə uzandı. Bundan sonra müxtəlif legionların, o cümlədən Azərbaycan legionlarının yaradılmasına Hitler və onun komandanlığı razılıq verdi, sovet ordusuna qarşı döyüslərdə müxtəlif xalqların gücündən istifadə etməyə başladı.

Rozenberqin təklifi illər Hitler 1941-ci il dekabrın 22-də Milli legionların yaradılması haqqında əmr verdi. 1942-ci ilin baharında Milli legionların yaradılması işinə başlandı. İlk legionlar işğal altında olan Polşada yarandı. Legionlara rəhbərlik edənlərin 20-25 faizi alman zabitləri idi. Həmin legionlarda 1941-ci ildə Almaniyaya dəvət olunan M.Ə.Rə-

sulzadənin «Üçrəngli bayraq» əsəri əldən-ələ gəzirdi. Səbiq legionlardan Məhəmməd Gəngərli və Kərrar Ələsgərlinin məlumatlarına gör «Boz qurd», «Cavad xan», «Aslan» və b. taburlarda qruplaşdırılan Azərbacyan legionerlərinin sayı 70 mindən çox idi. Hər bir Milli legionda almanlar tərəfindən maliyyələşdirilən «Azərbaycan», «Milli birlik», «Hücum» qəzetləri nəşr olunurdu. Qəzet şəhifələrində «bolşeviklərə qarşı mübarizə» ruhlandırılan məqalələr, Ə.Cavad, M.Müşfiq, A.İldırım və başqalarının şeirləri dərc edildi.

Bütün legionerlər alman forması geyinməyə məcbur edildi. Lakin onların sol qollarında üç rəngli bayrağımız və ay-ulduz həkk olmuş fərqlinmə nişanı var idi.

Ə.Fətəlibayı-Düdənginski yazdı ki, Stalin Hitlerlə Polşanı bölən, Baltık ölkələrinin müstəqilliyini əlindən alan, Finlandiyani darmadağın edən vaxt biz nəfəsimizi içimizə çəkib gözləyirdik... biz atalarımızın ənənələrin tapdalayıb xalqımızı kölə halına salmış Böyük Rusiya uğrunda vuruşa bilməzdik... Buna görə də bolşevizmin kölə etdiyi xalqlarla yanaşı, azərbaycanlılar da almanların tərəfəsinə keçərək, onlarla birlikdə Vətənin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə qoşulurdu və bu əhval-ruhriyyə əsir düşənlərin qəlbiniə hakim idi.

1942-ci ilin əvvəllərindən formalasmağa başlayan Azərbaycan legionları döyüslərdə bir sır ciddi uğurlar qazanmış, Kubana, Şimali Qafqaza qədər gəlib çıxa bilməşdi. K.Ələsgərli yazdı ki: «Gün kimi yadimdadır. Şimali Qafqazda ağsaqqal çəçenlər və b. bizi ata-baba qaydalarınca qarşılamağa çıxmışdır. Mümkün qədər tezliklə Azərbaycana çatmaq və ölkəmizi bolşeviklərdən azad etməyə can atıldıq. Biza bolşevizmi mahv etmek, repressiya illərində öldürülən qohum-qardaşlarımıza görə Stalindən intiqam almaq hissə hakim kəsilmişdi. Legionerlərdən çoxu döyüslərdə göstərdikləri qəhrəmanlıqla görə orden və medallarla təltif edilmişdilər.

Azərbaycanlı legionerlərin döyüslərdə ilk uğurları Qafqaz cəhəbəsində qazanılmışdı. Bu döyüslərdə F.Düdənginski xüsusiə fərqlənmişdi. Azərbaycanlı legionerlərin bu uğurları alman komandanlığı tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi. Azərbaycanlı legionerlərin qəhrəmanlığını qiymətləndirmək üçün iki orden: «Azərbaycan istiqlaliyyəti» və «Boz Qurd» ordenləri təsis olunmuşdu. Azərbaycanlı legionerlərin qəhrəmanlığı barədə məlumatlı olan Hitler erməni və gürçülərə nisbətən müsəlmanlara daha çox üstünlük verirdi. Məhz bu inama görə alman komandanlığı legionerləri yalnız döyü cəbhəsinə deyil, hətta keşfiyyata da göndərirdi.

Almaniya Xarici İşlər Nazirliyində Şərq mütəxəssisi olan, keçmiş Moskva sefiri Şulenberq Hitlerlə razılışaraq 1942-ci ilin aprelində Avropa ölkələrində məskunlaşan tənunmış mühacirlərlə Berlinin məşhur «Adlon» otelində görüş təşkil etdi. Bu tarixi görüş «Adloniada» adlandırıldı və mayda təşkil edildi. Görüşə M.Ə.Rəsulzadə də dəvət olunmuşdu. Onu da qeyd edək ki, Hitlerin «ali irq» ideologiyasını və türk-tatarlara qarşı mövqeyini kaşkin tənqid edənlərdən biri M.Ə.Rəsulzadə idi. M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi altında Milli Azərbaycan Komitəsi fəaliyat göstərirdi. M.Ə.Rəsulzadə Almaniya ordu rəhbərliyi, Xarici İşlər Nazirliyi və Şərq Nazirliyi ilə uzun-uzadı danışçılar apardı. Bu danışqlarda əsas məsələ Almaniya tərəfindən Azərbaycanın müstəqiliyinin tanınması idi. Lakin danışqların bir nəticə vermediyini görən M.Ə.Rəsulzadə 1942-ci ilin sonlarında Almaniyani tərk etdi.

Rozemberqin istəyinə rəğmən üç nəfərdən ibarət təşkil olunan Azərbacyan «İrtibat Heyəti»nə mayor Ə.Fətəlibayı, «Qafqaz» qrupunun fəali Fuad Əmircan və 1920-ci ildə Azərbaycan Parlamenti tərəfindən Paris Sülh konfransına göndərilən Abbas bay Ataməlibəyov daxil edildilər. Ə.Fətəlibayı-Düdənginski böyük enerji ilə azərbaycanlıların hüquqlarını müdafiə edir, almanlarla o qədər də asan olmayı-

iş birliyi yaradır, mürəkkəb tarixi şəraitdə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanımmasına çalışırdı. Bu məqsədlə 1943-cü ilin noyabrında Berlinda 300 nəfər soydaşlarımıza iştirak etdiyi qurultay oldu. Qurultayda Rozenberq də iştirak edirdi. Qurultayda hələ Azərbaycanın müstəqilliyini tanımayan Almanyanın siyaseti tənqid edildi. Qurultayda Ə.Fətəlibəyli-Düdənginskinin məruzəsi üzrə 5 bənddən ibarət qərar qəbul edildi.

Qurultayda qəbul edilən qərarların böyük əhəmiyyəti oldu. Hitlerin müsəlmanlara inamı artdı. 1943-cü ilin payızında Berlində mühacir Azərbaycan Parlamenti və Azərbaycan Hökuməti yaradıldı. Hökumətin başında Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski durdurdu. Almaniya hökuməti «Mühacir Azərbaycan hökuməti»ni tanıdı. Bu hökumət 1944-cü ilin qışından dək fəaliyyət göstərmişdi.

Azərbaycan Milli legionu Fransanın cənubunda almanlarla birlikdə müttəfiqlərin qoşunlarına qarşı döyüslərdə iştirak etdi. 1944-cü ilin iyununda ikinci cəbhə açılandan sonra almanların vəziyyəti ağırlaşdı, amerikan qoşunları Atlantik sahillərini ələ keçirdi. Bu zaman geri çəkilən almanlar birlikdə Azərbaycan Milli legionu da geri çöklərdi. Müharibə qurtardıqdan sonra azərbaycanlı legionçular dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələndilər. Almanının məğlubiyyətindən sonra Azərbaycan Milli Hökumətinin prezidenti Ə.Fətəlibəyli-Düdənginskinin ağır mühacirət dövrü başlayır. O, əvvəl Misirə, sonra Türkiyəyə gedir. «Bolşevizmə qarşı mübarizə» məqsədilə ABŞ ideoloji təbliğat vasitəsi olan «Azadlıq» radiosunu təşkil edir və Ə.Fətəlibəyli-Düdənginskin Azərbaycan redaksiyasının redaktoru vəzifəsinə dəvət edir. «Azadlıq» radiostansiyasının açılışı Stalinin ölümü günü - 1953-cü il martın 5-də olur. 1954-cü ildə Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski sovet cəsusu tərəfindən xaincosuna öldürülür.

Əbdül Rəhim bəy Fətəlibəyli-Düdənginski özünün mənahi ömrünü xalqına həsr etmişdi. Onu tanıyanlar və onun

rəhbərliyi altında işləyənlərin xatirələrindən bir daha aydın olur ki, bu cəsur insan elmli və savadlı, böyük təşkilatlılıq qabiliyyətinə malik rəhber, parlaq bir şəxsiyyət, öz xalqını sevən bir insan olmuşdur. Güclü qüvvəyə malik olan Azərbaycanlı legionerlər Azərbaycanın müstəqilliyi xəttini yürüdükləri üçün xalqımızın tarixində şərəflə yer tutmağa tam layiqdirlər.

5. Azərbaycan mədəniyyəti müharibə illərində. İkinci dünya müharibəsinin geosiyasi nəticələri

Müharibə illərində Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri, maarif, ədəbiyyat və incəsənət nümayəndələri, coxsayı Azərbaycan ziyalıları öz fədakar eməyi və zəhməti ilə faşist Almaniyasına qarşı ədalətli mübarizəyə, böyük tarixi qələbəyə həlledici kömək və yardım etmiş, arxa cəbhə ilə ön cəbhənin möhkəm və sarsılmaz birləyinin təmin edilməsinin uğurlu həlli yolunda söyle və yorulmadan çalışmışlar. Azərbaycan alim və ziyalılarının müharibə illərindəki faaliyyəti həqiqətən təqdirəlayıcıdır və unudulmazdır. Faşizm üzərində böyük tarixi qələbənin qazanılmasında Azərbaycan alimlərinin, elm və mədəniyyət nümayəndələrinin özünəməxsus payı, rolu və xidmətləri vardır. Müharibənin ilk günlərində SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının bir qrup əməkdaşı xalqa və dövlətə müraciətində yazmışdı: "Bakinin bütün əməkçiləri ilə birlikdə biz alımlar də var qüvvəmizi düşməni tamam darmadağın etmək üçün, qəhrəman Qızıl Ordunu, igid tankçıları, sovet şahınlarını neft və benzinlə təmin etmək işinə verəcəyik".

Müharibə dövründə xüsusilə Azərbaycanın kimyaçı və tibb alımları misilsiz işlər görmüş, müxtəlif növ silahlar və partladıcı hərbi sursatlar hazırlamış, bir çox qiymətli təkliflər irəli sürmüdürlər. 1941-ci ilin yayında Bakıda ilk hidro-

gen birləşmələri qrupu hazırlanırdı. Yusif Məmmədəliyevin rəhbərliyi ilə bir qrup alim 28 gün laboratoriyanın çıxmaya-raq, neft-kimya elmində böyük hadisə olan yüksək oksanlı aviasiya benzini əldə etdi. Akademik Y.H.Məmmədəliyevin sədrliyi ilə görkəmli Azərbaycan alimləri R.H.İsmayılov, H.X.Əfəndiyev, Ə.M.Quliyev, H.B.Şaxtaxtinski, S.C.Mehdiyev, V.S.Qutryva, Ş.A.Məmmədov və başqalarından ibarət kimya problemləri üzrə nüfuzlu və səlahiyyətli bölmə yaradıldı. Neft emalı müəssisələrində 75 laboratoriya fəaliyyət göstərirdi. Alimlərin müüm hərbi əhəmiyyəti olan xlorlu metal, müxtəlif partladıcı maddələr, təyyarə, tank və hərbi maşınlar üçün sürtgül yağıları, metalkəsen dəzgahlar, avtomat qurğu silahları və digər silah növləri hazırlanırdılar. Kimyaçı alimlərimizi n köməyi ilə 100 növ neft-kimya məhsulları, o cümlədən 38 növ sürtgül yağı, 9 adda təyyarə benzini, 8 növ dizel yağı istehsal edildi.

Respublikamızın bioloq alimləri Azərbaycan ərazisində bitən bitkilərdən ucuz başa gələn və həm də keyfiyyətli müxtəlif dərman növləri icad etdilər. Onların köməyi ilə efir yağı əldə edildi. Professor Mustafa Topçubaşov tibb elminə, xüsusən cərahiyyə elminə böyük yeniliklər gətirmişdi.

Azərbaycan alimləri Miralı Qaşqayın və Şamil Əzizibəyovun rəhbərliyi ilə strateji xammal – odadavamlı gil, fosforit yataqları aşkar edildi. “Azneft” geoloqları tərəfindən aparılmış kəşfiyyat işləri nəticəsində 850 neft mənbəyi kəşf edildi. Professor Əziz Əliyevin sədrliyi ilə 1942-ci ildə “Yaralı döyüşülərə və xəstələrə komək komitəsi” yaradıldı.

İctimai və humanitar elmlər sahəsində çalışan alimlər xalqın qəhrəmanlıq tarixindən bəhs edən əsərlər yazırdılar. Mühərribə illərində tarixçi alim, professor Zülfəli İbrahimovun «Babək» tarixi kitabı nəşr olundu. H.Hüseynov və M.N.Dadaşzadənin redaksiyası ilə «Azərbaycan ədəbiyyatı»nın qısa tarixi nəşr edildi. Bundan başqa “Azərbaycan tarixinin qısa öcerkləri”, dörd cildlik “Rusca-azərbaycanca

lügət”, “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları”, Nizami və Fizulinin yaradıcılığından bəhs edən əsərlər, Azərbaycan xalqının qəhrəman keçmişindən, xalqlar dostluğunundan, döyüş qəhrəmanlıqlarından bəhs edən əsərlər yazılmışdı. Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Məmməd Said Ordubadi, Rəsul Rza, Mirza İbrahimov, Süleyman Rəhimov, Osman Sarıvəlli, Məmməd Rahm, Zeynal Xəlil, Əhməd Cəmil, Mirvarid Dilbazi, Nigar Rəfibəyli, Cəfər Xəndan, Mircəlal Paşayev, Tələt Əyyubov və b. böyük təbliğat işlərində fəal iştirak edir, xalqı qələbəyə ruhlandıran yeni-yeni əsərlər yaradırdılar.

Azərbaycan incəsənətinin görkəmli xadimləri və bəstəkarları yeni-yeni musiqi əsərləri, marş, simfoniya, mahnı və balladalar yaradırdılar. Üzeyir Hacıbəyov, Səid Rüstəmov, Süleyman Ələsgərov, Bülbül, Cahangir Cahangirov, Niyazi və başqaları yaratdıqları musiqi ilə cəbhələrdə döyüşçülərə mənəvi ruh və qida verir, onlarda qələbəyə möhkəm inam və əqidə yaradırdılar.

1945-ci il martın 23-də SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filiali əsasında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası yaradıldı ki, bu da respublikamızda elmin inkişafında müüm rol oynadı.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan ədəbiyatı, mədəniyyəti və incəsənəti respublikamızın görkəmli ziyyalarının qələm tutan əli ilə daha tasirli idи və qələbəyə ruhlandırıldı. Mühərribənin ilk günlərində Səməd Vurğun yazdığı “Vətən keşiyində”, “Şəfqat bacısı”, “Qızıl şahinlər”, “Komsomol marşı”, “Vətən eşqi” və b. şerləri ilə ön və arxa cəbhədə vuruşan döyüşü əsgərlərimizi, kənd əməkçilərini qələbəyə ruhlandırır, adamlara mənəvi dəstək verirdi. Moskva, Leningrad, Sevastopol, Stalinqrad, Volqa, Qafqaz uğrunda gedən döyüşlər zamanı əsgərlərimizi ruhlandırıran Azərbaycan poeziyasının yeni-yeni nümunələri yazıldı. Səməd Vurğunun “Moskva”, “Salam Moskva”, “Rus ordu-

su“, M.Rahimin “Rus“, “Nataşanın ölümü“, M.Dilbazinin “Sevastopolun qəhrəman döyüşülərinə“, “Sevinc“ adlı şeirləri xalqlar dostluğunun qələbəyə ruhlandırın mövzusuna həsr edilmişdi. 1941-1945-ci illərdə partizan mübarizəsinə həsr edilmiş şeirlər yazılmışdı. S.Vurğun «İgid şahin», «Qəhrəmanın hünəri», «Partizan Babaş», Ə.Cəmilin «Bəxtiyar», Z.Xəlilin «On üç dost», M.Rahimin «Onu Don qucaqladı» və b. şeirləri yazıldı.

Müharibə illərində qadın əməyinə, qadın hünərinə və qadın qəhrəmanlığına həsr edilmiş bir çox əsərlər işq üzü görmüşdü. S.Vurğunun «Ananın öyüdü», R.Rzanin «Əsgər anasının sözləri», S.Rüstəmin «Ana və poçtalyon», «Qocanın dedikləri», M.Rahimin «Sevgilimin arzusu», Ə.Cəmilin «Tez ol sevgilim, tez ol!» şeirləri qadın və qızlarımızın qəhrəmanlığına, pak və ülvî məhəbbətinə həsr edilmişdir ki, belə təmiz sevgi ilə əsgərləri qələbəyə, qadın və qızlarımızı isə onlara mənəvi yardım etməyə hədsiz dərəcədə ruhlandırdı.

Azərbaycan yazıçıları və dramaturqları, o cümlədən Mir Cəlalin «Ananın köməyi», «Ananın yarışı», M.Hüseynin «Nişan üzüyü», S.Rəhimovun «Medalyon», M.İbrahimovun «Məhəbbət», R.Rzanin «Vəfa», M.Hüseyn və İ.Əfəndiyevin «İntizar», A.Şaiqin «Vətən», Z.Xəlilin «İntiqam» əsərlərində qadınların qəhrəmanlığı, döyüşülərin igidliyi vəsf edildi. Həmin vaxt S.Vurğun «Fərhad və Şirin», M.Hüseyn «Nizami», M.S.Ordubadi «Dumanlı Təbriz» kimi monumental əsərlərini yaratdılar.

Müharibə illərində Azərbaycan incəsənətinin inkişafında, qələbəyə ruhlandırın mahnı və simfoniyaların, gözəl musiqi balladalarının yaradılmasında, ifa tərzinin yüksəldilməsində və təbliğat – təsviqatın genişləndirilməsində Ü.Hacıbəyovun, Bülbül Məmmədovun, Ə.Bədəlbəylinin, Niyazinin, S.Rüstəmovun, A.Abbasovun, F.Əmirovun, S.Hacıbəyovun, C.Hacıyevanın, Q.Qarayevin və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. Bu böyük musiqi korifeylərimizin ya-

ratdıqları fundamental əsərlər döyüşçüləri qələbəyə, əməkçiləri isə daha çox məhsul istehsal etməyə ruhlandırdı.

Güclü hücumu keçən Qırmızı Ordu hissələri 1945-ci il aprelin sonlarına yaxın düşməni son nöqtəsinə qədər sixişdirdi darmadağın etdilər və strateji Berlin əməliyatını uğurla başa çatdırıldılar. Aprelin 30-da Reystaq üzərinə qələbə bayrağını sancıdilar. Həmin gün alman dəftərxanasının yeraltı bunkerində gizlənən Hitler özünü öldürdü. Mayın 2-də Berlin hücumla alındı, Berlin qarnizonu silahi yerə qoydu, təslim oldu. Mayın 8-də Berlində Almaniya Ali Komandanlığının nümayəndələri danışqsız təslim olmaq haqqında aktat imza atıldılar. Mayın 9-u tarixə **Qələbə Günü** kimi daxil olundu.

1945-ci il iyunun 24-də Moskvada Qızıl Meydanda Azərbaycan döyüşülərinin nümayəndələrinin də iştirak etdiyi Sovet Ordusunun Qələbə paradi keçirildi.

1945-ci il iyunun 17-dən avqustun 2-dək Berlin yaxınlığında Potsdam şəhərində SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya dövlət başçılarının – Stalin, Trumen və Çerçillin iştirakı ilə beynəlxalq konfrans oldu. Potsdam konfransında dünyanın geosiyasi məsələləri müzakirə olundu. Konfransdan az sonra, götürdüyü təhhüdə uyğun olaraq SSRİ 1945-ci il avqustun 9-da Yaponiyaya müharibə elan etdi. Yaponiyaya qarşı müharibədə 223-cü Azərbaycan diviziyası, bir çox Azərbaycan döyüşüləri iştirak edirdilər. Göstərdikləri rəşadətə görə Qara Sarıyev, Aslan Aslanov, Hacı Hacıyev, Niyaz Hüseynov, Hacı Rzayev, Ələkbər Səfərov və başqları «Yaponiya üzərində qələbəyə görə» medali ilə təltif olunmuşdular.

Sovet qoşunları sürətlə hücumu keçərək Yaponianın Kvantun ordusunu darmadağın etdi. 1945-ci il sentyabrın 2-də Yaponiya hökuməti Tokio körfəzində yerləşən ABŞ-in «Missuri» xətt gəmisində təslim aktına qol çəkdi. Beləliklə, 2194 gün davam edən İkinci dünya müharibəsi başa çatdı. Müharibədə «Ox» dövlətləri adlandırılan faşist bloku, onun

aparıcı qüvvəsi olan nasist Almaniyası və militarist Yaponiya darmadağın edildilər və möglubiyətə uğradılar. Bu, İkinci dünya müharibəsinin əsas yekunlarındandır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin dediyi kimi, müharibə illərində «... dünya xalqlarının güclü antifaşist birliyi yarandı. Yalnız bunun sayəsində, antifaşist qüvvələrin fədakarlığı nəticəsində bəşəriyyəti böyük təhlükədən, ağır fəlakətdən xilas etmək mümkün oldu».

İkinci dünya müharibəsi bəşəriyyəti böyük tələfətə, maddi və mənəvi məhrumiyyətlərə və ağır sarsıntırlara düşər etdi. Müharibədə itirak edən ölkələrdən 60 milyona yaxın adam həlak oldu. Onlardan keçmiş SSRİ 27-28 milyon, Almaniya 13,6 milyon, Polşa 6 milyon, Çin 5 milyon, Yaponiya 2,5 milyon, İndoneziya 2 milyon, Yuqoslaviya 1,7 milyon, Filippin 1 milyon, Fransa 600 min, İngiltərə 375 min, ABŞ 300 min, Avstraliya və Yeni Zelandiya 40 min adam itirmişdir.

Bəşəriyyəti faşizm taunundan xilas edənlər, öz həyatlarını azadlıq uğrunda qurban verənlər bəşər tarixinin yaddaşında əbədi yaşamağa layiqdirlər. Milyon-milyon insanların həyatı, 100 milyonlarla adamların gecəli-gündüzlü narahatlığı, fadakar əməyi və qəhrəmanlığı hesabına başa gələn böyük tarixi QƏLƏBƏT. Bu tarixi Qələbənin qazanılmasında Azərbaycan xalqının çox böyük xidmətləri və rolü vardır. 1941-1945-ci illərdə cəbhəyə Azərbaycandan 700 min nəfərə yaxın döyüşçü göndərilib. Onlardan 300 minə qədəri qəhrəmanlıqla döyüş cəbhələrində halak olub. Geri qayıdan 400 min nəfərin yarısına qədəri issə şikəst və əlil olmuşdur. Müharibədə göstərdikləri igidliklərinə və şücaətlərinə görə 130 nəfər həmyerlimiz Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı almış, 30 nəfər issə Şöhrət ordeninin hər üç dərəcəsi ilə təltif olunmuşdur. Döyüşlərdə iştirak edən həmyerlilərimizin 200 min nəfərdən çoxu orden və medallarla təltif edilmişdir. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görünlənlərdən 43 nəfəri azə-

baycanlıdır.

İkinci Dünya və Böyük Vətən Müharibələri Azərbaycan xalqına olduqca baha başa gəldi. Müharibə illərində döyüşən cəbhəyə Zaqafqaziya respublikalarından daha çox adam Azərbaycandan getmiş, ancaq nədənsə müqayisədə qəhrəmanlıqla ad çıxaran həmyerlilərimizə fəxri adlar az verilmişdir. Halbuki onların qəhrəmanlıqları barədə Ali Baş Komandanlıqla təqdimatlar göndərildi. Ancaq Mərkəz bəzi hallarda məhz «azərbaycanlı» olduğu üçün onlara qısqancılıqla yanaşırdı. Daha sonra, məlumatdır ki, müharibə illərində Sovet ordusunun döyüşən texnikasının yanacağının təqribən dörrdə üç hissəsini Bakı neftçiləri göndərirdilər. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: «Faşizm üzərində qələbənin əldə edilməsində Bakı nefti həllədici amillərdən biri olmuşdur. Təkcə bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, o dövrdə hər beş təyyarə, tank və avtoməşinən dördü Bakı benzini ilə işləyirdi». Bakı neftçilərinin qəhrəman əməyi Sovet marsalları və dövlət xadimləri tərəfindən dəfələrlə qeyd edilmişdi. Marşal Jukov yazırıdı: «Bakı nefti SSRİ-ni müdafiə etməyə və düşmən üzərində tezliklə qələbə çalmağa tam kifayət edirdi». Bu baxımdan bakılıların haqqı var ki, desinlər, nəyə görə Bakıya «Qəhrəman şəhər» adı verilmədi? Mərkəzin qeyri-obyektivliyinə görə müharibə illərində Azərbaycan xalqının qəhrəmanlığı layiqli qiymətini almamışdır.

İkinci dünya müharibəsinin ciddi geosiyasi nəticələri və siyasi dərsləri oldu. Ən mühüm iibrət dərsi o oldu ki, hər hansı müharibəyə yol verməməyin yeganə amili müharibə törədən təcavuzkar qüvvələrə qarşı birləşmək, onlara qarşı mütəşəkkil hərəkət etmək, xalqların sayıqlığını artırmaqdır. Bu gün tügən edən erməni faşizmi bəşəriyyətə xəbərdarlıq olmalıdır. Ona görə ki, «...alman faşistləri kimi, hitlerçilər kimi ermənilər də Azərbaycanın işgal edilmiş torpaqlarında hər şeyi dağıdıblar.. erməni işgalçlarının almanın faşizmindən

heç də fərqi yoxdur. Ona görə də bəzi ölkələr, dövlətlər və xalqlar İkinci dünya müharibəsindən və onun nəticələrindən ibrət dərsi götürməlidirlər».

İki əsre yaxındır ki, «Dənizdən – dənizə», monoetnik «böyük Ermənistən» yaratmaq xulyası ilə yaşıyan erməni millətçiləri Azərbaycan torpaqları və sərvətlərinə sahib olmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxaraq, öz avanturist niyyatlarını həyata keçirmək üçün tarixdə görünməmiş cinayət və vahşiliklərdən, kütləvi qırğınlar və vandalizmdən istifadə etmişlər. Erməni təcavüzkarları tərəfindən yeridilən bu mənfur siyaset Azərbaycan xalqına qarşı ölüm, işgəncə, məşəqqət və məhrumiyyətlərlə müşayət olunan faciə dolu qaçqın, didərgin həyatı, yarası dövr-dövr qövr cəyən el-oba dərdi, torpaq və yurd həsrəti gətirmişdir. Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi işğal edən erməni cəlladları 1,2 milyon azərbaycanlına qaçqına və didərginə çevirmiştir.

Ermənistən hərbi birləşmələri Qarabağ müharibəsini genişləndirərək Azərbaycanın əzli və əbədi torpağı olan Dağlıq Qarabağ ərazisini, 7 ətraf rayonu (Laçın, Kəlbəcər, Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıllı, Ağdam, Fizuli) işğal edib xarabaza rəvətliyib. Təcavüzkarlar bununla kifayətlənməyib Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşən Gədəbəy, Tovuz, Qazax, Akstafa rayonlarının kəndlərini də dağlımışlar. Hal-hazırda 12 rayonun 17 min kv.km. ərazisi (Azərbaycan ərazisinin 1/5 hissəsi) erməni silahlı qüvvələrinin işğali altındadır.

Bu gün tügyan edən və özünün işğalçılıq planlarını genişləndirən erməni faşizmi bütün dünya ölkələrinə, dövlət və hökumət başçılarına və bəşəriyyətə ciddi xəbərdarlıq siqnalı olmalıdır. Ona görə ki, vaxtılı 60 milyon insanın məhvini, yüz milyonlarla adamın şikast və əli olmasına, yüz minlərlə şəhər və kəndin xarabalığa çevrilməsinə, külli miqdarda zavod, fabrik, müəssisə və mədəniyyət ocaqlarının məhvini bəşər tarixində dəhşətli faciələrə səbəb oldu və ciddi geosiyasi

nəticələr yaratdı. Məhz buna görə də «dənizdən-dənizə» adlı «böyük Ermənistən» imperiyasının yaradılması utopiyası və qonşu dövlətlərə (Azərbaycana, Gürcüstana, Rusiya Federasiyasına, İrana) qarşı torpaq iddiası erməni millətçilərinin xəstə təxəyyülünün sərsəm planlarının tərkib hissəsidir. Onların bu məkrili niyyətinin qarşısının alınması üçün dünya dövlətləri vaxtında xəbərdar edilməli və bəşər tarixinin tərəbəsindən ibrət dərsi alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. H.Ə.Əliyev. Azərbaycan XX əsrin və üçüncü minilliyin ayricında. «Respublika» qəz., Bakı, 30 dekabr, 2000-ci il.
2. H.Ə.Əliyev. Tariximizin heç bir ssəhifəsinə unutmamalyıq. Qələbənin 56-ci ildönmü münasibətlə təntənəli mərasimində nitq: «Respublika» qəz., Bakı, 11 may 2001-ci il.
3. Azərbaycan tarixi. 7 cild, VII cild, Bakı: 2003, səh.51.
4. Q.Mədətov. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsində (1941-1945-ci illər). Bakı: 1965.
5. İ.İsmayılov. Azərbaycan Moskva uğrunda döyüslərdə. Bakı: 1991
6. Xaladdin İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1921). Bakı: 1996
7. Ə.Bağırzadə. Azərbaycan ziyahları Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı: 1970
8. M.Alicanov. Azərbaycan döyüşülərinin partizan hərəkatında iştirakı. Bakı: 1975.
9. İ.İsmayılov. Azərbaycanlıların İkinci dünya müharibəsində iştirakı. Bakı: 2000.
10. Q.Orucov. Azərbaycan Qafqaz döyüslərində. Bakı: 1984.
11. N.Məmmədov. Azərbaycan Hitler Almaniyasının işğalçılıq planlarında. «Respublika» qəz., 5 may 2005-ci il.
12. N.Məmmədov. tarixi qələbənin qazanılmasında Bakı neftinin rolü. «Respublika» qəz., 7 may 2005-ci il.
13. H.Hacıyev. İkinci dünya müharibəsində qələbənin qazanılmasında Azərbaycanın rolü. «Respublika» qəz., 15 may 2001-ci il.
14. Великая Отечественная война (1941-1945 гг.). Энциклопедия. M.: 1985.

prof. İ.X.Zeynalov
dos. X.R.Səfərova

XI. ŞİMALİ AZƏRBAYCAN İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNĐƏN SONRAKİ DÖVRDƏ (1946-1960-ci illərdə)

- İctimai-siyasi hayat (1946-1960-ci illərdə). Respublikada totalitar rejimin daha da güclənməsi.
- 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycan torpaqlarından növbəti deportasiyası.
- Mühəribənin ağır nəticələri və onların aradan qaldırılması. Azərbaycan iqtisadiyyatı 50-60-ci illərdə.
- Respublikanın sosial-mədəni hayatı 1946-60-ci illərdə.

1. İctimai-siyasi hayat (1946-1960-ci illər).

Respublikada totalitar siyasi rejimin daha da güclənməsi

Bəşəriyyəti daha çox ağır iqtisadi dağıntıya, tənəzzülə məruz qoyan, 65-67 milyon insanın mahvina səbəb olan, dünyanın geosiyasi mənzərosündə, ictimai-siyasi və sosial hayatında kəskin dəyişikliklərə səbəb olan II Dünya müharibəsi sona çatdıqdan sonrağı illərdə sosializm bir ölkə çərçivəsində çıxaraq dünya sisteminiçəvirdi. Bu illərdə Sovet imperiyanın nüfuzu daha da artdı. O, çox güclü hərbi-siyasi qüvvəyə, atom və nüvə silahlarına malik olan dövlətə çevrildi.

II Dünya müharibəsi, onun tərkib hissəsi olan Böyük Vətən müharibəsindən sonra da ölkədə bütün siyasi hakimiyyət Stalinin əlində cəmləşmişdi.

1946-ci ilin fevralında SSRİ Ali Sovetinə yeni seçkilər keçirildi. Həmin ilin martında SSRİ Ali Soveti Xalq Komissarları Sovetini Nazirlər Sovetinə çevirmək haqqında qanun qəbul etdi. İ.V.Stalin SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri təsdiq edildi. Real hakimiyyət isə yənə də ÜİK(b) P MK Siyasi

Bürosunun əlində idi. Stalin ölkəni hər vasitə ilə təkbaşına idarə etməyə çalışırı. Respublikalarda isə hakimiyyət öz idarəcilik fəaliyyətlərini Stalinin isteklərinə uyğunlaşdırıran Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitələri Birinci katiblərinin əlində cəmləşmişdi.

Yerlərdə rəhbər işlərə kadrlar şəxsi sədaqətə görə gətilirdi. Kadrların işgüzarlığı, şəxsi keyfiyyətləri, tələbkarlığı və digər fərqləndirici vəziyyətləri nəzərə alınmadı.

Stalinin şəxsiyyətinə daha da güclənən pərəstiş, onun əlaltılarının partiyaya, dövlət zidd hərəkətləri və özünü Stalinə ən yaxın adam, rəhbər kimi göstərən avantürist Beriya-nın cinayətkar fəaliyyəti, həmçinin müharibədən sonrakı dövrə həyata keçirilmiş bir sıra tədbirlər – 1949-cu ilin aprelində şəhər və milis orqanlarında siyasi idarələrin yaradılması, həmin ilin avqustunda paytaxtlarda, o cümlədən Bakıda, milis xüsusi hüquqların verilmesi, oktyabrın 13-də milisin SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin tabeliyinə keçirilməsi və digər tədirlər SSRİ-də totalitar rejimin gücləndirilməsinin əsas təzahürlərindən idi.

Totalitar rejimin güclənəməsinin ən ağır nəticələri özünü elm, adəbiyyat, incasənət və mədəniyyətin digər sahələrində daha qabariq şəkildə göstərirdi. Ölkənin ictimai-siyasi və sosial həyatında hər şey kommunist ideologiyasının inhişarına alınmışdı.

«Hakim millət» və «hakim ideologiya» başlıca şüara çevrilmişdi. Elmin müxtəlif sahələrində, o cümlədən fəlsəfə, biologiya, fiziologiya, siyasi, iqtisadi, dilçilik sahələrində açılmış elmi diskussiyalar formal xarakter daşıyırdı. Elmin bütün sahələrində marksist ideologiya hökm sürdü.

Şəxsiyyətə pərəstişin ağır nəticələri humanitar, biologiya, xüsusilə də tarix elmində özünü daha bariz göstərirdi. Elm, adəbiyyat və incasənət üzərində «hakim» ideologiya getdikcə güclənirdi. 1946-1950-ci illərdə fəlsəfə, tarix, siyasi iqtisad, biologiya, fiziologiya, dilçilik və digər elm sahələri üzə

diskussiyalar açılsa da, bunlar formal xarakter daşıyırıdı.

Totalitar rejimin inkişafına və möhkəmləndirilməsinə xidmət edən, «hakim ideologiya»ya tabe olan ictimai, hUMANİTAR, xüsusilə də tarix elmində şəxsiyyətə pərəstişin nəticələri özünü daha çox göstərirdi.

II Dünya müharibəsindən sonrakı dövr Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında çox ziddiyətli və mürəkkəb dövr olaraq qalırdı. 1946-1950-ci illərin əvvəllərində respublikada gedən siyasi proseslər, bütün hallarda Mircəfər Bağırovun nəzərəti altında olmuş və «qurama» işlər üstündə 30-cü illərin repressiyaları bu dövrə də davam etdirilmiş, yüzlərlə günahsız insan, ilk növbədə, görkəmli ictimai-siyasi və elm, təhsil xadimləri həbs edilib cəzalandırılmışdı.

Azərbaycanda Mircəfər Bağırovun qüsurlu rəhbərlik metodu davam etməkdə idi. M.Bağırovun əlaltıları -xalqımızın düşmənləri - Yemelyanov, Borşov, Markaryan, Qri-qoryan, Sumbatov-Topuridze, Ataklışiyev xalqımızın ən görkəmli ziyanlılarına, şəxsiyyətlərinə çox qəddar münasibət bəsləyirdilər. Həmin dövrə xalqımızın ən qabaqcıl nümayəndlərindən olan neftçi alimlərimiz Ə.Əlizadə, B.Sultanov, Ə.M.Cəmil, filosoflarımız Heydər Hüseynov, Əli Əlizadə, yazıçı Ə.Ələkbərzadə, şair S.Vurğun, bəstəkar Ü.Hacıbəyov və digərləri təqiblərə məruz qaldılar.

Həmçinin ədəbi jurnallar, teatr repertuarları və kino sənəti haqqında ÜİK(b) P MK-nin 1946-1948-ci illərdə qəbul etdiyi qararlarında bədii formanın sosialist ideyalarına tabe edilməsinə şərait yaradılmışdı.

Xalqın nadir incilərindən olan Azərbaycan dastanları feodal münasibətləri təbliğ etməkdə ittihəm olunurdu. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı «irticacı feodal-xan eposu» adlandırılmış və onun tədqiqatçıları təqiblərə məruz qalmışdı. A.A.Bakıxanov idealizmə, xan və bəyləri müdafiə etməkdə günahlandırılmış, M.M.Kazım bəy «çarızmin sadıq qulu», akademik M.A.Dadaşzadə «Türkiyə casusu» adlandırılmışdı.

Mərkəzi hökumət azərbaycanlılara etibar etməməkdə davam edirdi. Dövlət, hökumət, xüsusiət güc orqanlarında mühüm vazifələrə azərbaycanlılar buraxılmırdı.

Müharibədən sonrakı dövrə inzibati-amirlik üsullarıdırının güclənməsi, sözə verilmiş «demokratik» hüquqların təmin olunmaması ictimai-siyasi və sosial həyatda yeni problemlər yaradır, insanları fəal həyat mövqeyindən uzaqlaşdırırı.

Bütün bunlara baxmayaraq, mərkəzin totalitar idarə üsuluna qarşı gizli narazılıqlar, çıxışlar baş verirdi. Siyasi dünay Görüşü yüksək olan gənclər arasında mövcud quruluşun ziddiyyətlərini, problemlərini dərk etməyə çalışanların sayı artırdı. Gizli təşkilatlar yaranırdı. Belə təşkilatlardan birinin - «İldırım» təşkilatının üzvlərindən İsmixan Rəhimov, Gülhüseyn Abdullayev (Hüseynov), Hacı Zeynalov, Kamal Əliyev, Aydin Vahidov və digərləri Azərbaycanın müstəqilliliyi üçün xalqa onun qüvvələrini birləşdirə biləcək güclü, tanınmış bir rəhbərin başçılıq etməsini vacib bilsək S.Vurğuna gizli məktubla müraciət etmişdilər. Lakin təşkilata qarşı tozyiq və təqiblər gücləndiyindən, 1947-ci ildə o, faaliyyətini dayandırmışdı. 1948-1949-cu illərdə «İldırım» təşkilatının fəal 8 üzvü həbs edildi və sonra sürgün olundu.

Müharibədən sonrakı dövrə xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən siyasi mühacirlərin də Azərbaycandakı Sovet rejiminə qarşı mübarizəsi xeyli güclənmişdi. Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan mühacirləri «əski» və «yeni» mühacirlər adlanan qruplara bölünmüştülər, çox təəssüf ki, onlar arasında birlik yox idi.

M.Ə.Rəsulzadə 1949-cu ildə Ankarada «Azərbaycan kultür dərnəyi»ni yaratmışdı. Əsas məqsədi maarifçiliyi təbliğ etmək idi. Onun rəhbərliyi ilə 1952-ci ildən Ankarada «Azərbaycan» jurnalı da nəşr olunurdu.

Bolşevizmə qarşı mübarizədə 1945-1954-ci illərdə Almanianın Münhen şəhərində fəaliyyət göstərən «Azadlıq»

radiostansiyanın da rolü böyük olmuşdu. «Azadlıq» radiosunda Azərbaycan şöbəsinin redaktoru Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski idi. O, 1954-cü ildə Sovet casusu tərəfindən öldürülmişdi.

Sovet rejiminə qarşı mübarizə aparanlardan biri də Mirzə Bala Məmmədzadə idi. Onun fəaliyyətində maarifçilik başlıca yer tuturdu. Ankarada M.B.Məmmədzadə Azərbaycan tarixinə dair bir neçə kitabı nəşr olunmuşdu.

Bələliklə, II dünya savaşından sonrakı illərdə dünyanın geosiyasi mənzərəsində çox ciddi dəyişikliklər baş verdi. Milli müstəmləkə sistemi dağıldı, müstəqil dövlətlər yarandı, milli-azadlıq hərəkatı, dünyanın inkişafı özünün yeni mərhələsinə daxil oldu. Dünya sosializm sistemi yarandı. 1946-ci ildən başlayaraq iki sistem – Dünya kapitalizm və Dünya sosializm sistemi arasında «souyuq» müharibə başladı.

Diger tərəfdən, dünya sosializm düşərgəsinə rəhbərlik edən SSRİ-də, o cümlədən, onun tərkibinə daxil olan Azərbaycanda totalitar, inzibati idarə əsulu, həyatın bütün sahələrində kommunist ideologiyasının inhisarı daha da gücləndi.

50-ci illərin ikinci yarısı – 60-ci illərdə respublikanın həyatında siyasi sistemin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı edilən cəhdər mühüm yer tutur. Xüsusilə, İ.V.Stalinin ölümündən (1953-cü il 5 mart) sonra N.S.Xruşşov Sov.İKP MK katibi kimi nəzarət etdiyi partiya aparatının və ali hərbi rəhbərlərin köməyi ilə siyasi rəqiblərinə – L.P.Beriyaya, Q.M.Malenkova və digərlərinə qalib gələrək Sovet dövlətinə rəhbərliyi ələ keçirdi, 1953-cü ilin sentyabrında Sov. İKP MK-nin birinci katibi seçildi.

N.S.Xruşşov hakimiyətdə olduğu (1953-1964) dövrədə nüfuzlu dövlət başçısı səviyyəsinə yüksələ bilmədi. Xaraktercə olduqca zəif olan Xruşşov partiya aparatında oyunağa çevrildi. O, başlığı işləri sona çatdırı bilmədi. N.S.Xruşşov Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş tənqid etməklə,

bu yolda bir sıra yarımcıq tədbirlər həyata keçirməklə özünü göstərməyə, tanınmağa, nüfuz qazanmağa çalışırı. O, Sovet cəmiyyətində, siyasi sistemdə mövcud olan qüsurları Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişlə bağlayır, partiya hayatında «Lenin normalarının» pozulmasının təzahürü kimi qələmə verməyə çalışırı.

1956-ci ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının (Sov.İKP) XX qurultayında o, «Sosialist demokratiyasını dərinləşdirməklə» partiyanın xalqla əlaqəsini genişləndirməklə partiyani daha da möhkəmləndirmək kimi qeyri-real bir xətt götürdü. Qurultay «Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrini aradan qaldırmaq haqqında» qərar qəbul etdi. Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş tənqid olundu, onun təzahürləri göstərildi.

Nöqsanların, qüsurların böyük bir hissəsi Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişdən irəli gəlmış və bir qismi də Beriyanın himayəçiliyi ilə Azərbaycanda rəhbər partiya, dövlət vəzifələrinə soxulmuş məmurların, 1934-1953-cü illərdə Azərbaycana rəhbərlikdə birinci şəxs olmuş M.C.Bağirovun fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. M.C.Bağirovun cinayətkar əməli ilə görkəmli partiya və dövlət xadimləri (29 min nəfəri ziyan olmuş), elm və mədəniyyət işçiləri, böyük mütəxəssislər həbs olunaraq məhv edilmişdir.

M.C.Bağirov cinayətkar əməllerinə görə 1953-cü ildə tutduğu vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. O, bir müddət Kuybişev Neft Birliyinin rəis müavini vəzifəsində işlədi və sonra Bakıda SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyası tərəfindən mühakimə edilib, 1956-ci il aprel ayında xalq düşməni kimi ölüm cəzasına – gülələnməyə məhkəm olundu.

Məhkəmə prosesində M.C.Bağirov öz günahlarını etiraf edərək demişdi: «O illərdə Azərbaycan XDİK orqanları tərəfindən həbs olunmuş partiya-sovet fəallarının bu qədər çox olması mənə indi aydın olur. O vaxtlar mən bunu o qədər də hiss etmir, buna nəzarət etmir, MDİK-nin işini yox-

lamirdim. Bu da kökündən səhv və yolverilməzdir. An-caq bu, məhz belə olub. Mənim bu səhlənkarlığım ciddi tənbeha və cəzaya layıqdir».

M.C.Bağirov həm də qeyd edirdi ki, «Mənim əsas səhvim odur ki, Beriya və onunla bağlı olan və onun düşmən mövqeyini müdafiə edən orqanlarda birgə iş üzrə onuna uzun illər boyu əlaqədar olan Sumbatova, Borşevə, Qriqoriyanə, Markaryanə və digərlərinə göz yummuşam, onların iç üzünü tanımamışam.

Mən onlara inararaq XDİK orqanlarını onlara etibar etmişəm. Bu işdə xalqın qarşısında günahlarım o qədər böyükdür ki, məni güllələmək azdır, asmaq lazımdır, məni saqqalamaq, parça-parça eləmək lazımdır».

Geniş repressiyalar dövründə respublikada bütün bu cinayətlərin törədilmosundan günahlandırılan Bağırovla birlikdə onun ən yaxın əlaltıları – Azərbaycan SSR Fövqəladə Komissiyası, Baş Siyasi İdarəsi, Xalq Daxili İşlər Komissarlığı, Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyi orqanlarında məsul vəzifələrdə çalışmış Sumbatov-Topuridze, Atakişiyev, Markaryan, Qriqoryan, Borşev, Yemelyanov həbs edilib mühakimə olundular. SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyası Borşev Timofey Mixayloviç, Markaryan Ruben Ambarsumoviç, Qriqoryan Xoren İvanoviç güllələnməyə məhkum etdi.

Məhkəmə prosesində Xoren Qriqoryanın 1937-ci ildə Bakıdan atasına yazdığı məktub oxundu. O, məktubda 100 nəfərin güllələndiyini, 500 nəfərin isə növbə gözlədiyini bildirmişdi.

1953-cü il martın 27-də SSRİ Ali Sovetinin amnistiya haqqında fərmanı oldu. Siyasi məhbəuslar saxlanılan düşərgələrə rəhbərlik edən İslah Əmək Düsərgələri Baş İdarəsi – «QULAQ» ləğv edildi. Repressiyaya məruz qalanların işinə yenidən baxılması üçün komissiyalar yaradıldı.

1956-ci il iyunun 22-də SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyası İsmixan Rəhimovun,

Gülhüseyn Abdullayevin, Hacı Zeynalovun, Aydin Vahidovun, Azər Ələsgərovun, Musa Abdullayevin, Kamal Əliyevin, Kamil Rzayevin işlərində cinayət tərkibi olmadığı üçün Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin 1949-cu il 21-22 mart tarixli hökmünü ləğv etdi.

1949-cu ildə H.N.Hüseynovun «XIX əsr Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» adlı kitabı nəşr olunmuş və əsərdə Seyx Şamil hərəkatı çar Rusiyasına qarşı milli-azadlıq hərəkatı kimi verilmişdi. Bu ideya M.C.Bağirovu möhkəmcə qəzəbləndirmişdi. O, H.Hüseynovun kitabına cavab olaraq «Müridizm və Şamilin hərəkatının xarakteri haqqında məsələyə dair» adlı məqalə çap etdirmişdi və H.Hüseynovun bu əsərini tanqid etməklə, ona iftiralar yağdırmış, Seyx Şamilini ingilis casusu adlandırmışdı. Hətta H.Hüseynov bütün vəzifələrdən azad edilmiş, ona verilən Stalin mükafatı geri alınmış, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvlüyündən çıxarılmış, özü isə nəzarət altına götürülmüşdü. Bütün bunlara dözə bilməyən filosof intihar etmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – bütün Şərqdə ilk Demokratik Respublika xalqa burjua respublikası kimi təqdim edilmişdi. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanına xalqdan uzaq feodal-xan eposu damğası vurulmuş, dastanın tədqiqatçıları isə taqiblərə məruz qalmışdı. Azərbaycanın böyük tarixçi-şərqşünası M.M.Kazım bəy «çərızmin sadıq qulu» hesab edilmişdi. Həmçinin, Azərbaycanın onlara şairi, yaziçisi, mədəniyyət və dövlət xadimləri, o cümlədən yaziçi M.İbrahimov, professor A.O.Makolevski elmi-siyasi sayıqlığı itirməkdə günahlandırılmış, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki M.A.Dadaşzadə «Türkiyə casusu» adlandırılmışdı. Xalq şairi S.Vurguna da hücumlar edilmişdi. M.C.Bağirov Azərbaycan K(b) P-nin XIX qurultayında (1952-ci il) Səməd Vurğunun sözünü kəsərək demişdi: «Sən ləngimədən kommunizmin əlifbasından başlamalı-

san, yoxsa məhv olacaqsan». Həmin qurultayda M.İbrahimov, Səid Rüstəmov, Şəmsi Bədəlbəyli və digərləri M.C.Bağirovun ölümlə hədəleyən tənqidlərinə məruz qalmışdır.

1953-cü il iyulun 12-13-də Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin və Bakı Komitəsinin birləşmiş plenumu Sov. İKP MK iyul (1953-cü il) plenumunun yekunlarını müzakirə edərək Azərbaycan partiya təşkilatlarının işində mövcud olan nöqsanları, qüsurları aşkar etdi. Partiya təşkilatlarında kollektiv rəhbərlik prinsipinə əməl edilməsi, respublika Daxili İşlər Nazirliyinin, onun yerlərdəki orqanlarının fəaliyyətində nəzarətsizliyə son qoyması tələbləri qarşıya qoyuldu. 1954-cü ilin fevralında Azərbaycan KP-nin XX qurultayında Azərbaycan KP MK-nin işi yartımadan hesab edildi.

Azərbaycan KP MK-nin plenumu İmam Daşdəmir oğlu Mustafayevi Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi seçdi. (İmam Daşdəmir oğlu Mustafayev (1910-1997) Zaqqatala qəzasının Qax kəndində anadan olub. O, Azərbaycan SSRİ EA-nın akademiki (1950) olmuş, 1934-1940-ci illərdə AKTİ-də işləmiş, 1940-1953-cü illərdə Az.SSR Dövlət Nəzarəti Komissarının 1-ci müavini, Xalq Torpaq Komissarının 1-ci müavini, Az.SSR kənd təsərrüfatı naziri, AKP Gəncə Vilayət Komitəsinin 1-ci katibi, 1954-1959-cu illərdə isə AKP 1-ci katibi işləmişdir). Sadix Rəhimov Az.SSR Nazirlər Sovetinin sədri, yazıçı Mirza İbrahimov isə Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri təyin olundular. Onu da qeyd edək ki, tək partiyalı siyasi sistemdə yüksək hakimiyyət pilləsində olan rəhbərin şəxsi keyfiyyətlərindən çox şey asılı olur. Respublikanın ictimai-siyasi həyatında yeni bir mərhələ - milli oyanış, dırçəliş başlıdı.

İ.Mustafayevin həyata keçirdiyi ən böyük tədbirlərindən biri Bakı şəhərində əhalinin etnik tərkibində azərbaycanlıların sayının artırılması ilə bağlı gördüyü işlər idi. Belə ki, XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Bakı şəhərində

azərbaycanlıların sayı o qədər də çox deyildi. Respublika rəhbərinin düzgün sosial və iqtisadi nəticəsində Bakı şəhərində sənaye sürətlə inkişaf etdirilməklə çoxlu sayıda yeni iş yeri açıldı. Kəndli gənclər bu iş yerlərinə cəlb olundu. Bütün bunların nəticəsində Bakıda azərbaycanlıların sayı xeyli artdı, demoqrafik vəziyyət dəyişdi. Bu, Moskvanın, N.S.Xruşşovun və onun erməni dostlarının beynəlmiləl şəhər olan Bakını Azərbaycanın tərkibində çıxarıb müstəqil inzibati bölgü kimi birbaşa Mərkəzə tabe etmək planını pozdu.

50-ci illərin ikinci yarısında görülən tədbirlər içərisində bir çox ziyalılarımızın, geniş xalq kütłəsinin milli əhval-rühiyyəsinin yaranmasına gətirib çıxaran hadisələrdən biri 1956-ci ilin avqustunda dil haqqında qanunun qəbul edilməsi oldu. Həmçinin, 1956-ci il avqustun 21-də Azərbaycan SSR Konstitusiyasına Azərbaycan SSR dövlət dili barəsində maddə əlavə edildi və həmin maddə aşağıdakı kimi yazılıdı: Maddə 151. «Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir». Azərbaycan SSR ərazisində yaşayan milltlərin həm mədəniyyət idarələrində, həm də dövlət idarələrində ana dilini sərbəst inkişaf etdirmək və işlətmək hüququ təmin edildi.

Azərbaycan SSR-in şəhər və kənd yerlərində yeddiillik ümumi təhsilin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar, habelə orta məktəblərin yuxarı siniflərində, orta ixtisas məktəblərində və ali məktəblərdə təhsil pulunun ləğv edilməsi əlaqədar olaraq, Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 128-ci maddəsinə müvafiq dəyişikliklər edildi və 12-ci maddədə göstərildi ki, Azərbaycan SSR vətəndaşları təhsil hüququna malikdirlər.

Milli dilin, mədəniyyətin, milli dəyərlərin itib-batmaq səviyyəsinə çatdığı bir dövrə bunları xilas etmək üçün Azərbaycan dili haqqında qanunun qəbul edilməsi çox böyük cəsarət idi.

Rəsul Rza öz çıxışında yana-yana bildirirdi: «Doğma Azərbaycan dilinin formal yox, əsl həqiqətdə bütün həyat və işimizdə özünə layiq olan yeri tutmasını təmin etmək lazı-

dır. Milli siyasetimizin ruhuna uyğun olaraq dilimizin tərəqqi və inkişafı uğrunda mübarizə aparmaq lazımdır».

Azərbaycan dili haqqında qanunun qəbul edilməsinin dən sonra Bəxtiyar Vahabzadənin «Gülüstan», Rəsul Rzanın «Qızıl gül olmayıyadı» poemaları, İsa Hüseynovun ilk povestləri yazıldı.

Respublikada rəsmi sənədlərin, karguzarlıq işlərinin Azərbaycan dilində aparılması üçün konkret tədbirlər görüldü. 1957-1959-cu illərdə «İncəsənət» almanaxı, 1958-ci ildə «Bakı» axşam qəzeti, uşaqlar üçün «Göyərçin» jurnalı nəşr olunmağa başlandı. 1956-ci ildə Bakı televiziyası işə düşdü.

Ali Sovetin Rəyasəti Heyəti bir sıra fərمانlar qəbul etmişdi. Həmin fərmanlardan birinə əsasən 2 aprel 1956-ci ildə Dəstəfur rayonunun adı dəyişmiş və rayon mərkəzinin adına uyğun olaraq Daşkəsən rayonu adlandırılmışdı.

Respublikada həm şəhərdə, həm də kənddə ümumi yeddiillik təhsil həyata keçirilmiş, iri şəhərlərdə isə, əsasən onillik təhsil tətbiq olunmuşdu. Hökumətin qərarı ilə orta ixtisas məktəblərində və ali məktəblərdə təhsil pulu ləğv edilmişdi.

Lakin bütün bu nailiyyətləri mərkəz qisqanchılıqla qarşılayır, bu proseslərə rus şovinizminin gözü ilə baxırdı. Həmçinin Azərbaycanda milli dırçəlis meylləri mərkəzdə rus şovinizminin güclənməsinə səbəb olur və ciddi müqavimətə rast gəldi.

Azərbaycan dili haqqında qanun partianın milli siyasetinə zidd hal kimi qiymətləndirildi və əhalidə millətçi əhval-ruhiyyə yaradılması kimi səciyyələndirildi.

İ.Mustafayevə millətçi damgası vurulsa da, məhz o, Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə (1954-1959-cu illər) öz əməli və dövlətçilik fəaliyyəti ilə dərin milli hissələrə malik dövlət rəhbəri olduğunu sübut etdi. O, kənd təsərrüfatına, sənayeye, ideoloji işə rəhbərlik sahəsində, kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi və tərbiyəsi işində çox işlər görmüşdü.

1954-1958-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında artım əvvəlki beşillik dövrünə nisbətən aşağıdakı kimi olmuşdur: pambıq istehsalı - 28,5 faiz, taxıl - 19,2 faiz, tütün - 31,5 faiz, yaşıl çay yarpağı - 2,4 dəfə, üzüm - 1,5 dəfə, torrəvəz - 2 dəfə, barama - 11,2 faiz, süd istehsalı 1953-cü ildəkinə nisbətən 1958-ci ildə 230 min tondan 402 min tona, ət istehsalı 50 min tondan 64,5 min tona, yun istehsalı 5,9 min tondan 8 min tona çatdırılmışdı.

Mərkəz işa hər şeyi qeyri-obyektiv izah etməyə çalışıraq texniki bitkilərin, xüsusiəl də taxıl bitkilərinin daha sürətlə inkişaf etdirilməsində İmam Mustafayevin söhə yol verdiyini iddia edirdi.

Son anda mərkəz İ.D.Mustafayevi vəzifədən götürmək qərarına gəldi. Bu cəza isə «əsaslıdırılmalıdır» idi. Bu baxımdan da N.S.Xruşçovun göstərişi ilə Azərbaycan partiya təşkilatının işini yoxlamaq üçün Sov.İKP MK təşkilat şöbəsi müdürünin müavini Şikinin başılılığı ilə 26 nafərdən ibarət komissiya iftiralarla dolu, mərkəzi temin edən bir hesabat yazdı. Yoxlanmanın nəticələri Azərbaycan KP-də müzakirə olunmadan, Azərbaycan rəhbəriliyinə göstəriləndən Moskvaya təqdim edildi. Yoxlama materialları İ.D.Mustafayevi vəzifədən götürmək üçün əsas oldu. Yoxlamada önə çəkilən iradlardan bəzilərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Guya Azərbaycanda Əzizbəyovun ev-muzeyi əzəmetli bir binada yerləşdiyi halda, S.M.Kirovun adına olan muzey çox görkəmsiz bir binada yerləşir. Halbuki, Kirovun ev-muzeyi onun Bakıda yaşadığı ikimərtəbəli yaraşıqlı daş evdə olduğu halda, Əzizbəyovun ev-muzeyi birmərtəbəli binada, birbaşa küçədən girişinə olan bir dəhlizdə yerləşirdi.

İttihamlardan biri də o idi ki, Azərbaycanda guya oktyabr inqilabının tarixi obyektiv öyrənilmir, yazılmır.

Daha sonra dil haqqında: guya Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasının müzakirəsinə verilmiş qanun layihə-

sində deyildirdi ki, bütün məktəblərdə uşaqların təhsili ancaq Azərbaycan dilində aparılmalıdır.

Digər bir iradda göstərilirdi ki, başqa ittifaq respublikalarında neft sonayesi nazirliyi loğ olunduğu halda, Azərbaycanda İ.D.Mustafayev onun loğiyinə imkan verməmişdir. Sənayedə isə «planların» yerinə yetirilməsi ilə kifa-yətlənilir. Bütün iradlar bu cüj qeyri-obyektiv xarakter daşıyırırdı.

Guya əməkçi insanların beynəlmilər tərbiyəsinə, xalqlar dostluğunu ideyalarının təbliğinə də diqqət tələb olunan səviyyədə deyildi və s.

İ.D.Mustafayevin vəzifədən uzaqlaşdırılmasına yuxarıdakı «səbəblərlə» yanaşı, N.S.Xruşşovun partiya, sovet və təsərrüfat orqanlarının əssəsiz olaraq yenidən qurulması, xalq təsərrüfatının planlaşdırılması ilə bağlı göstərişlərinin birmənali qəbul edilməsi, Azərbaycanda ancaq pambıqcılığın yox, kənd təsərrüfatının başqa sahələrinin də inkişaf etdirilməsindən təkid edilməsi və buna nail olunması və s. məsələlər də səbəb olmuşdur. O da məlumdur ki, «müttefiq» respublikalara rəhbərlorun təyinatı və onların işdən azad olunması bilavasitə Moskvada həll edildi. Ancaq guya İ.D.Mustafayev 1959-cu ilin iyulunda keçirilən Azərbaycan KP MK IX plenumunun qərarı ilə vəzifədən uzaqlaşdırıldı.

Azərbaycan KP MK IX plenumunda çıxış edən «deputat yoldaşlarının ikili xarakterə malik olmaları burada üzə çıxdı. Azərbaycan dili haqqında qanun qəbul edilərkən onlar İ.Mustafayevi alqışlamış, dilimizin zənginliyindən, üstünlüyüdən danışmışdılar.

Məsələn, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin üçüncü sessiyasında Mirzə İbrahimovun çıxışından: «Biz hamımız -bütün məsələlərimiz ana dilini mükəmməl surətdə bilməlidir və ana dilini bilməmək eyibdir. Dövlət idarələrinin və ictimai təşkilatların ana dilində idarə olunması milli siyasetin tələbatı əsasında aparılan işlərdir».

Cəfərovun çıxışından: «Sovet hakimiyyəti illərində

xalqımızın əldə etdiyi böyük nailiyyətlərdən biri də budur ki, respublikada Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxmışdır və şübhəsiz, bu vəziyyət getdikcə daha da möhkəmlənəcəkdir. Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan dilinin respublikamızda dövlət dili olması barədə Konstitusiyamıza xüsusi bir maddə əlavə etmək məqsədə uyğundur».

Rəsul Rzanın dediklərindən: «Azərbaycan dilinin formal yox, əsl həqiqətdə bütün hayat və işimizdə özünə layiq olan yeri tutmasını təmin etmək lazımdır. Milli siyasetin ruhuna uyğun olaraq dilimizin tərəqqi və inkişafi uğrunda mübarizə aparmaq lazımdır».

Onu da qeyd etməliyik ki, Mirzə İbrahimov məşhur əsərlərindən biri olan «Azərbaycan dili» kitabını da həmin dövrdə (1957-ci il) yazmış, dilimizin zənginliyindən, onun mənəvi qüdrət və vüsətindən danışaraq göstərmüşdür ki, Azərbaycan dili hər zoraki təsirə qarşı uzun əsrlər boyu ciddi mübarizə aparmış və həmişə qalib gəlmışdır. Bu dildə hələ yüz illər bundan əvvəl dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin ən gözəl inciləri yaradılmış, böyük elmi əsərlər yazılmışdır.

Çox təessüf ki, bu dilin zənginliyindən danışmış Mirzə İbrahimov Mərkəzin təzyiqi nötcəsində öz fikrinin üstündə dayana bilməmiş, bu işdə İ.Mustafayevi günahlandırmışdı. Halbuki Azərbaycan dili haqqında qanunun qəbulunda Mirzə İbrahimovun xüsusi təşəbbüsü olmuşdu. Qanun da onun Ali Sovetin Rəyasət Heyətinə sədrliyi altında qəbul edilmişdi.

Mirzə İbrahimov Xruşşovun Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sonuncu sessiyasında qəbul edilmiş təhsil sisteminin yenidən təşkil edilməsi haqqındaki qanunu, şagirdlərə dilin tədrisi məssələsinə tənqidi barədə «ədalətli olaraq bizim yoldaşı tənqid edib» söyləmişdi.

İ.Mustafayev guya dil məsələsində çox inadkarlıq göstərib, heç kimi eşitməyib. Plenumda səslənən çıxışlarda göstərilirdi ki, İ.Mustafayev yalnız kənd təsərrüfatı mütxəssisi-

sidir, təhsil, məktəb, dil məsələlərində təcrübəsizdir.

Vəli Axundovun çıxışından belə aydın olurdu ki, Azərbaycanda dövlət dilinin Azərbaycan dili olması mərkəzin yeritdiyi siyasetin pozulması və İ.Mustafayevin, M.İbrahimovun siyasi cəhətdən yetkin olmamasının nəticəsidir.

Plenum onu da qeyd etdi ki, radio verilişlərində respublikanın çoxmillətli əhalisi nəzərə alınır. Respublika radiosunda verilişlərin efir vaxtı 13 saat nəzərdə tutulub ki, Azərbaycan dilində verilişlərə 12 saat on dəqiqə, rus və erməni dillərində isə 28 dəqiqə vaxt ayrılib. Plenum bunu həmin xalqlara qarşı hörmətsizlik kimi qiymətləndirmişdi.

Məhz bütün bunları nəzərə alan Mərkəz 1959-cu ilin iyul ayında İ.Mustafayevi millətçilikdə taqsırlarından Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi vəzifəsində uzaqlaşdırıldı. Vəli Axundov Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi vəzifəsinə təyin edildikdən sonra həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri kimi, Azərbaycan SSR-in təhsil haqqında 1959-cu il qanunununa respublikada təhsilin rus dilində aparılmasına geniş imkan açan əlavələr edildi.

60-ci illərdə mərkəzi orqanların düzgün olmayan siyasəti nəticəsində Ermənistana Azərbaycan arasında münasibətlərdə yenidən gərginlik yarandı. Mərkəzdən müdafiə olunan, Mikoyan və Suslov kimi imperiya rəhbərlərinin dəstəklədiyi ermənilər Dağlıq Qarabağ məsələsini yenidən ortaya atdılar. Ermənistana Respublikasının və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Vilayətinin erməni əhalisi Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsini tələb etməyə başladı. Həmçinin, Ermənistanda antitürk əhval-ruhiyyəsi yenidən qızışdı. «Qarabağ hərəkatı» gizli toblığatdan açıq fealiyyətə keçməyə başladı. Hətta «Qarabağ hərəkatı»na rəhbərlik edən «Daşnakşütün» partiyasının qərarına görə, «Böyük Ermənistana» dövləti yaratmaq, bu işdə başlıca əngel olan bütün türkdilli xalqları kölə vəziyyətinə salmaq, tədricən məhv etmək məqsədilə «Ermənistana azadlığı uğrunda erməni gizli

ordusu» (ASALA) – terrorçu siyasi silahlı təşkilatı yarandı.

1960-cı illərin sonunda ermənilərin tələbi ilə Dağlıq Qarabağın Ermonistana verilməsi məsəlesi hətta Sov.İKP MK-nin müşavirəsində müzakirə edildi. Müşavirədə qızığın diskussiya oldu. İmpériyanın başçısı N.S.Xruşşov bu məsələnin arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara biləcəyini dərk edə bildi və ermənilərin tələblərinə rədd etdi.

1964-cü ilin ovvəlində SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri A.İ.Mikoyan 1954-cü ildə Krimin Ukraynaya birləşməsindən ruhlanaraq, hesab etmişdi ki, Dağlıq Qarabağı da Ermənistana vermək mümkündür. Bu baxımdan da o, Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsini imperiya rəhbərindən – N.S.Xruşşovdan xahiş etmişdi. N.S.Xruşşov isə «müdriylik» göstərərək bildirmişdi ki, «mən DQMV ermənilərinin bir sutka ərzində Ermənistana köçürülməsi üçün 12 min hərbi yük maşını verməyə hazırlam».

Bütün bunlara baxmayaraq, ermənilərin Dağlıq Qarabağ niyyəti tamamilə məhv olmadı. Azərbaycanlılar öz vətənində – Dağlıq Qarabağda sixıldırılırdı. 1967-ci ildə burada – Stepanakertdə (Xankəndində) azərbaycanlılara divan tutulmuş, bir neçə nəfər isə qətlə yetirilmişdi. Bütün bunlar Azərbaycanın dövlət başçısı V.Axundovun gözü qarşısında baş verirdi. Hətta onun razılığı ilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il 7 may tarixli qərarı ilə sərhəd rayonlarında 2 min hektardan çox Azərbaycan torpağının Ermənistana verilməsi haqqında hələ 1938-ci il mayın 5-də verilmiş qərarı təsdiq etdi, lakin 1969-cu ilin iyulunda Azərbaycanda hakimiyətə gələn H.Ə.Əliyev bu qərarın icra olunmasına yol vermedi.

Sov.İKP MK-nin 1964-cü il 4 oktyabr plenumunda N.S.Xruşşov tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırıldı. L.İ.Brejnev Sov.İKP MK-nin birinci katibi (1966-ci ildən baş katibi) seçildi.

Partiya inzibati amirliyi yenidən gücləndi. Partiya, so-

vet, həmkarlar ittifaqları və komsomol orqanları təşkilatca yenidən ərazi prinsipi üzrə quruldu.

Mərkəzda gedən bu «yenidənqurma» öz təsirini Azərbaycana da göstərdi. 50-ci illərdəki demokratik meylləri yenidən inzibati amırılık əvəz etməyə başladı. Respublikanın iqtisadi və sosial hüquqları yenidən pozuldu.

2. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycan torpaqlarından növbəti deportasiyası

Sovet hakimiyyətinin ölkənin müxtəlif regionlarında, o cümlədən Qafqazda Azərbaycan, erməni, gürcü və başqa xalqları bir-birinə qarşı qoymaq siyaseti çar Rusiyasının məqsədli siyasetinin davamı idi. Bu siyaset mərkəzə qeyrirus xalqlar, xüsusilə də müsələm və türklər üzərində öz həkim mövqeyini qoruyub saxlamaq üçün lazımdı.

Azərbaycanlılar və digər türklər yaşayan torpaqların işğalı hesabına «Böyük Ermanistan» dövləti yaradırmış xəstəliyinə tutulan ermənilər özlərinin heç vaxt mümkün olmayacaq məqsədlərinə çatmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyə çalışırdılar.

Moskvadakı havadarlarının köməyi ilə mərkəzdəki və xarici ölkələrdəki erməni və ermənipərəst lobbilərinə arxalanan erməni – daşnaklar mühəribədən sonrakı illərdə də vaxtaşısı azərbaycanlıların Ermənistanda SSR-dəki öz tarixi etnik ərazilərindən sixıldırılıb çıxarılması, ilk növbədə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. 40-ci illərin ortalarında Mərkəzin, bilavasitə Moskvadakı erməni lobbisinin lideri və rəhbəri A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə Ermənistanda komunistlərin faal iştirakı ilə gizli «Qarabağ hərəkatı» və «Qarabağ komitəsi» yaradılmışdı. 1945-ci ilin payızında Ermənistanda rəhbərliyi partiya elitasının köməyi ilə növbəti dəfə ÜİK(b) P MK qarşısında Azərbaycan

torpaqlarının bir hissəsinin – Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Ermənistana birləşdiriləsi haqqında məsələ qaldırdı. Ermənistana K(b) P MK və XKS Stalin müraciət edərək heç bir elmi, tarixi əsası olmadan bildirdilər ki, Dağlıq Qarabağ ərazisi guya iqtisadi cəhətdən daha çox Azərbaycanla deyil, Ermənistandanın bağlıdır. Mərkəzdə bu məsələyə dərhal münəsib bildirildi.

Bələ ki, Moskvanın nümayəndəsi ÜİK(b) P MK katibi ermənipərəst K.M.Malenkov 28 noyabr 1945-ci ildə Azərbaycan K(b) MK-nin 1-ci katibi Mircəfər Bağırova məktub yazaraq bu məsələ haqqında – ermənilərin istəyi ilə bağlı məlumat verir və onun rəyini bilmək istəyir.

M.Bağırov isə öz növbəsində 10 dekabr 1945-ci il tərİxdə K.M.Malenkovun məktubuna cavab göndərir. Cavab məktubunda Ermənistandanın Dağlıq Qarabağa bağlı irəli sürdüyü bu iddiaların heç bir elmi, tarixi əsası olmadığı və Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın qədim torpağı olduğu sanballı faktlərlə səbüt edilirdi. M.Bağırov bildirirdi ki, əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Şuşadan başqa, Yuxarı Qarabağ ərərizisi o halda Ermənistana verilə bilər ki, Zəngəzur bölgəsi bütövlükə Azərbaycana qaytarılsın. Buna isə nə Moskva, nə də Ermənistan razı olmadı, çünki Türkiyə ilə Azərbaycan hesabına yaradılmış «erməni ərazi» bununla lög və edilərdi.

Sovet hakimiyyəti dövründə ilk dəfə olaraq Azərbaycan rəhbərlərindən M.Bağırov itirilmiş tarixi Azərbaycan torpaqları problemini önsə götürür. O, K.M.Malenkova cavab məktubunda bildirir ki, Dağlıq Qarabağın Ermənistana güzəştə gediləcəyi haldə müxtəlif zaman kəsiyində Ermənistana, Gürcüstana və Rusiyaya verilmiş bir çox tarixi Azərbaycan torpaqlarının onun özünə qaytarılmasını qətiyyətlə tələb edir.

M.Bağırov yaxşı bilirdi ki, ermənilər buna razı olma yacaq və həm ermənilərin, həm də havadarlarının – Mos-

kvanın planı pozulacaq. Moskva problemin nə qədər təhlükəli olduğunu anladı. Problemin həllini mümkün hesab etməyən Mərkəzin ermənilərin iddialarını redd etdi. Bununla yanaşı, Moskva Türkiyə ilə sərhəddə ermənilərin mövqeyini möhkəmləndirmək üçün işə başladı. Hələ 1943-cü il noyabrın 28-dən dekabrın 1-dək SSRİ, ABŞ və İngilterənin iştirakı ilə Tehranda keçirilən konfransda Sovet-İran məsəlesi müzakirə edilərkən ermənilərlə bağlı məsələyə toxunulmuşdur. Belə ki, gələcəkdə «Böyük Ermənistən» dövləti yaratmaq arzusunda olan ermənilər konfrans zamanı SSRİ xarici işlər naziri V. Molotova müraciət edib, İranda yaşayan ermənilərin SSRİ-yə köçürülməsini xahiş etmişidilər. V. Molotov İ. Stalinin razılığını alıqdən sonra İranda yaşayan ermənilərin Ermənistən SSR-ə köçürülməsinə icazə verilmişdi. 1946-ci il oktyabrın 19-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistən SSR ərazisinə köçürülməsi haqqında qərar qəbul edildi.

Bu köçürülmə azərbaycanlıların yaşadıqları torpaqların boşaldılması hesabına hayata keçirilməli idi. Yəni azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarından qovulması və onların yaşadıqları əraziyə köçürürlən ermənilərin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu işə «Daşnaksütyn» partiyası ilə birlikdə Qriqorian kilsəsi də öz xeyir-duasını vermişdi.

Lakin Molotovun teklifi o zaman Ermənistən KP MK-nin 1-ci katibi Q.H. Harutyunovla Stalinin razılığa galməsindən sonra xeyli dəyişdirildi. Qərara alındı ki, köçürülecek ermənilər Ermənistanda yerləşdirilsinlər, əvvəzində isə Ermənistən SSR ərazisində yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycana köçürülsünlər.

Bununla da Mərkəzin rəhbərliyi və xeyir-duası ilə azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki ata-baba torpaqlarından qovulmasının növbəti mərhələsi başlandı. Köçürülmənin həyata keçirilməsi 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin «Ermənistən SSR-dən kolxoçuların və

başqa azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» qəbul etdiyi 4083 sayılı qərarla rəsmiləşdirildi. Daha sonra SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 10 mart tarixli «Ermənistən SSR-dən kolxoçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında» yeni bir qərarı ilə bu prosesin həyata keçirilməsini sürtənləndirmək üçün konkret tədbirlər planı hazırlanırdı. Qərarda göstərilirdi ki, bu, «SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarına əlavədir». Bu qərara görə, 100 min azərbaycanlı 1948-1950-ci illərdə; 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfər «könüllülük principinə əsasən» Azərbaycana köçürülməli idi. Qərarnın on birinci maddəsində göstərilirdi ki, Ermənistən SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlıların köçürülməsi ilə bağlı onların boşaltdıqları tikililərdən, yaşayış evlərindən xarici ölkələrdən Ermənistən SSR ərazisinə köçürürlən erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər. O zaman Ermənistən SSR-də öz ata-baba torpaqlarında 0,5 (yarım) milyondan çox azərbaycanlı yaşayırırdı. 1948-ci ildə Ermənistən SSR-dən planlı və mütəəkkil şəkildə Azərbaycan SSR-ə 1.799 təsərrüfat, 7.747 nəfər azərbaycanlı köçürülmüşdü. Köçürülmə zorakılığı, təzyiqlərə məruz qalmaqla həyata keçirilirdi. Bu üsulla 1948-ci ildə 429 azərbaycanlı ailəsi (2.834 nəfər) pərakəndə halda Azərbaycana köçürülmüşdü. 1948-ci ilin payızına qədər köçürünlərin sayı 10.584 nəfərə çatmışdı.

SSRİ NS-nin 1948-ci il martın 10-da qəbul etdiyi qərarda köçürülmə ilə bağlı konkret tədbirlərdən bəhs olunurdu: köçürülen əhali əsas istehsal vasitələrini – kənd təsərrüfatı maşınlarını, avadanlığı, canlı və mexaniki qoşqu vasitələrini, ev heyvanlarını və s. apara bilordi. Həmçinin SSRİ NS-nin qərarlarından irəli gələn vazifələri yerinə yetirmək üçün Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il fevralın 2-də və

aprelin 14-də xüsusi qərarlar qəbul etmişdi.

Köçürməni qısa müddətdə başa çatdırmaq üçün xüsusi köckünlər komissiyası yaradılmışdı. Komissiya üzvlərinə göstəriş verilmişdi ki, camaat arasında izahat işi aparsınlar və bu «siyasi» kampaniya tezliklə başa çatdırılsın. Komissiyanın tərkibinə azərbaycanlılardan – Yerevan şəhəri Spandaryan rayon soveti icraiyyə komitəsinin sədri Rza Şeyxzadə, Qarabağ rayon partiya komitəsinin katibi İbiş Abbasov, «Sovet Ermənistən» qəzetinin redaktoru Rəhim Allahverdiyev, Keşikçənd rayon partiya komitəsinin 2-ci katibi Əziz Cəfərov və b. daxil idilər.

Azərbaycan SSR və Ermənistən SSR rəhbərləri arasında (respublika əhalisinin rəyi nəzərə alınmadan) əldə olunmuş razılışmaya görə, 1949-cu ildə 15.713 nəfər (5420 nəfər yazda, 10.293 nəfər isə payızda) və 3818 təsərrüfat köçürülməli idi. Lakin SSRİ Nazirlər Soveti Azərbaycan SSR və Ermənistən SSR hökumətləri arasında əldə edilmiş razılışmanı təsdiq etmədi. Mərkəzin rəsmi nümayəndəsi S.Çeremuşin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevdən Ermənistən SSR-dən Azərbaycana əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş 40.000 nəfər azərbaycanının köçürülməsini tələb etdi.

Azərbaycan hökuməti vəziyyətin çətinliyini görüb Mərkəzi hökumətə – SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini K.M.Malenkova müraciət etdi. Müraciətdə bildirildi ki, bir dəfəyə 40.000 nəfər əhalinin köçürülməsi və yerləşdirilməsi üçün Azərbaycanın imkanı yoxdur. Müraciətdə həm də 1949-1950-ci illər üçün əvvəller müəyyənləşdirilmiş köçürülmə planlarına yenidən baxılması və «Ermənistən SSR-dən olan azərbaycanlı kolxoziçuların və digər əhalinin 10 min nəfərinin 1949-cu ildə, 15 min nəfərinin isə 1950-ci ildə köçürülməsinə icazə verilməsi» xahiş edildi.

Bu məsələdə Azərbaycan rəhbərliyi qətiyyətsizlik göstərdi. Köçürülməsi nəzərdə tutulan əraziyə Ermənistənin 22

rayonu, əsasən azərbaycanlıların ata-baba torpaqları olan Basarkeçər, Zəngibasar, Noyemberyan, Mikoyan, Dilican, Astarxan, Kirovakan daxil idi. Bu ərazilər azərbaycanlıların yiğcam şəkildə yaşadıqları dağlıq və dağlıq təbəqələrdən ibarət idi.

Ermənistən SSR-dən köçürülen azərbaycanlılar Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığında və digər rayonlarda yerləşdirilirdilər. Deportasiya edilmiş azərbaycanlılar Kür-Araz ovalığında yaşayan ermənilər tərəfindən təqib olunurdular. Bu cür böhtanlar nəticəsində ermənilər Azərbaycan SSR Şamxor (Şəmkir) rayonuna deportasiya edilmiş 150 nəfər azərbaycanının öz təsərrüfatları ilə birlikdə ra-yondan sürgün edilməsinə nail olmuşdular. Ermənilərin Azərbaycanda özbaşına liginə respublika rəhbərinin gözü qarşısında şərait yaranan respublikanın XDİN-də, partiya və sovet orqanlarında rəhbər vəzifə sahibi olan Markaryan, Qriqoryan, Yemelyanov, Borşov və başqaları idi. Onlar deportasiya olunan azərbaycanlıların ermənilərin six yaşadıqları Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazisində və onun ətraf rayonlarında yerləşdirilməsinə imkan vermiş, M.Bağirova saxta, böyük xarakterli arayışlar təqdim edirdilər. Respublika Təhlükəsizlik Nazirliyinin rəhbəri Yemelyanovun hazırlayıb M.Bağirova təqdim etdiyi rəsmi arayışda deportasiya olunan azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən sixişdirilmələri barədə kollektiv imza ilə göndərdikləri məktub və ərizələri «millətçilik», «siyasi təxribat» kimi xarakterizə edildi. Bunnlara isə M.Bağrov inanırdı.

Beləliklə, 1949-cu ildə Ermənistən SSR ərazisindən – qədim Qorbi Azərbaycan torpaqlarından 15.276 nəfər adam Şimali Azərbaycana deportasiya edildi. Deportasiya olunanlar Şimali Azərbaycanın Saath, Mirbəşir (Tərtər), Göyçay, İmişli, Əli-Bayramlı, Zərdab, Salyan, Kürdəmir, Xaldan, Sabirabad, Jdanov (Beyləqan), Yevlax, Ucar, Bərdə, Gədəbəy rayonlarında yerləşdirildi. Ən çətinini, dözlülməzi

ondan ibarət idi ki, dağlıq və dağətəyi ərazilərdə dünyaya göz açıb, yaşayan bu əhalini indi birdən-birə çox isti olan Kür-Araz ovalığına köçürüldü.

Sonrakı ildə – 1950-ci il martın 14-də və avqustun 25-də daha 3419 təsərrüfatın və 14.361 nəfər azərbaycanının Ermənistan SSR-dən Azərbaycana köçürülməsi haqqında Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının hökumətləri birgə qərar qəbul etdilər.

Köçürünlərin sosial və məişət problemlərinə vaxtında diqqət yetirilmirdi. Bunun nəticəsi idi ki, 1950-ci ildən başlayaraq Kür-Araz ovalığından əhalinin bir hissəsi Ermənistana – öz keçmiş ata-baba yerlərinə qayıtmaya başlamışdı. Deportasiya olunanların digər bir qismi isə Azərbaycan hökumətinə və Mərkəza şikayət məktubları göndərir və onlara olan diqqətsizlikdən, qeyri-insani münasibətdən söz açırdı. Lakin onların şikayət və tələblərinə cavab verən tapılmadı. Əksinə, 1950-ci ilin payızında Ermənistan SSR ərazisindən Azərbaycana yeni 2907 təsərrüfat və 12.332 nəfər adam köçürülmüşdü.

Bütün bunlara baxmayaraq, erməni millətçiləri, onlarının himayədarları SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarlarının icra olunması vəziyyətindən narazılıq edirdilər. Nəticədə, onların təkidi ilə 28 fevral 1951-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti «1951-ci ildə köçürülmə planı haqqında» 605 sayılı tam məxfi olan yeni qərar qəbul etməli olmuşdu. Qərarda köçürülmənin sürətləndirilməsi və qisa müddətdə başa çatdırılması öz əksini tapmışdı. Lakin bu qərar da erməniləri təmin etmədi. Çünkü erməni millətçilərinin istəyinə rəğmən deportasiya olunanlarin geriye qayıtmasıara vermır, əksinə, artırdı.

1952-1953-cü illərdə Ermənistan SSR ərazisindən daha 3155 təsərrüfat və 1.376 nəfər azərbaycanlı Azərbaycana köçürüldü. Bununla yanaşı geri qayıdanların sayı da artırdı. Bunun başlıca səbəbi Azərbaycanın Kür-Araz ovalığında

adi şəraitin olmaması idi.

Dövlət sənədlərində göstərilir ki, 1953-cü ildə köçürünlənlərdən 1115 ailə geri qayıtmışdı.

Bələliklə, 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR ərazisində yaşayan 150 min nəfər azərbaycanlı öz doğma torpaqlarından zorla köçürüldü. Bu, mərkəzin və Ermənistən hökumətinin qeyri-insani fəaliyyətdən, qatı millətçilikdən, şovinist münasibətdən başqa bir şey deyildi. Bu, adi insan hüquqlarının kobudcasına pozulması, anti-demokratik hərəkət idi.

Köçürülmə sonrakı illərdə də davam etdi. 1954-1956-ci illərdə 1316 təsərrüfat, 5876 nəfər azərbaycanlı Ermanistandan deportasiya olunmuş, etnik təmizləmənin növbəti mərhəlesi keçirilmişdi.

Onu da təəssüflə qeyd edək ki, deportasiya olunanların hər üç nəfərindən biri yeni şəraitə, isti və quru iqlimə, adı məişət təminatsızlığına dözo bilməyib, acliq və xəstəlikdən ölürdü.

Bələliklə, 1948-1956-ci illərdə Stalin-Beriya-Mikoyan üçlüyünün məkrli, antiazərbaycan siyasəti və M.Bağirovun qətiyyətsizliyi nəticəsində Ermənistan SSR-də azərbaycanlıların sayı xeyli azaldı. Vaxtilə Vedi, Keşikənd rayonlarının əhalisinin etnik tərkibinin 72 faizini azərbaycanlılar təşkil etdiyi halda, deportasiyadan sonra orada comi 15-17 faiz azərbaycanlı qalmışdı. Azərbaycanda isə əksinə, ermənilərin sayı artırdı. Azərbaycanın əsas iri şəhərlərində – Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə, Əli-Bayramlıda, Mingəçevirdə, Daşkəsəndə və s. şəhərlərdə ermənilərin sayının artması ilə yanışı, erməni gizli təşkilatları yaranırdı.

1948-1956-ci illərdə Ermənistan SSR-dən, öz tarixi torpaqlarından köçürülen azərbaycanlıların bu faciəsi hüquqi cəhətdən 1948-ci ildə BMT-nin İnsan Hüquqları Komisiyasının qəbul etdiyi qərarın II maddəsinə uyğun olaraq soyqırıım və etnik təmizləmə kimi qiymətləndirilməli idi, la-

kin hələ bu günə qədər buna beynəlxalq miqyasda hüquqi qiymət verilməyib.

80-ci illərin sonunda isə soydaşlarımız Ermənistan SSR-dən sonuncu nəşrinədək zorla qovuldular və ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən etnik təmizləmə sona çatdırıldı.

Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın faciəsinə düzgün qiymət ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən verildi. O, 1997-ci il dekabrın 18-də «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» fərman imzalandı. Bu fərمانla Ermənistan SSR ərazisində azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilən etnik təmizləmə və soyqırımı siyasetinin mürtəce mahiyəti dünya sivilizasiyasına çatdırıldı.

**«1948-1953-cü illərdə azərbaycanlılar
Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik
torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası¹
haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
FƏRMANI**

Son iki əsrə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyaseti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyaset nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandıran ərazidən – min illər boyu yaşadıqları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından di-dərgin salınaraq kütləvi qatl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağdırılmış viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərar-

ları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə 150 min-dən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adı hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılarla və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyaseti ilə yanaşı, o dövrükü Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı tərəfdilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazıminca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə dövlət komissiyası yaradılsın.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetini bu fərmanın icrası ilə bağlı məsələləri həll etsin.

**Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 19 dekabr 1997-ci il**

3. Müharibənin ağır nəticələri və onların aradan qaldırılması. Azərbaycan iqtisadiyyatı 50-60-cı illərdə

II Dünya savaşı dünya əhalisinin 4/5 hissəsinin yaşadığı 61 ölkəni əhatə etmiş, 22 milyon kvadrat kilometr ərazi də hərbi əməliyyatlar aparılmışdır. Müharibədə iştirak edən ölkələrdə 60 milyondan çox adam həlak oldu. Onun da təxminən 27 milyonu keçmiş SSRİ-nin payına düşdü. Müharibə zamanı (1939-1945-ci illər) Almaniya 13,6 milyon, Polşa 6 milyon, Çin 5 milyon, Yaponiya 2 milyon, Yuqoslaviya 1,7 milyon, Fransa 600 min, İngiltərə 370 min, ABŞ 300 min nəfər adam itirmişdir. II Dünya savaşı bəşəriyyətə 4 trilyon dollara başa golmuşdı. Müharibədə iştirak edən bütün ölkələrdə məhv edilmiş maddi sərvətlərin ümumi də-yəri 316 milyard dollara bərabər olmuş, bu məbləğin 41 faizi SSRİ-nin payına düşmüdü.

Müharibə Azərbaycana və onun təsərrüfatına da ağır zərba vurmuşdu. Müharibə illərində səfərberliyə alınmış 640 mindən çox adamin 420 minə qədəri cəbhədə həlak olmuşdu. Minlərlə ziyali, mütəxəssis, ixtisaslı kadr müharibədən qayıtmadı.

1941-1945-ci illərdə Azərbaycan öz milli sərvətlərinin üçdə – bir hissəsindən məhrum edildi. Müharibə zamanı adamlar doğmalarını, yaxınlarını itirmiş, sahibsiz uşaqların, başsız ailələrin sayı artmışdı.

Müharibə dövründə kənd təsərrüfatının bir çox sahələrində, o cümlədən texniki bitkilər sahəsində istehsalın səviyyəsi aşağı düşmüşdü. Respublikada təkcə pambıq istehsalı 154 min tondan 65 min tona qədər azalmışdı.

Müharibə respublika əhalisinin sayına da ciddi təsir göstərmişdi. Əhalinin 1940-ci ildəki sayı 3304,1 min nəfər idi. Bu rəqəm müharibənin sonuna 17,6 faiz azalmışdı, əmək qabiliyyəti əhalinin sayı kəskin şəkildə aşağı düşmüdü. Fəhlə və qulluqçuların sayı 1940-ci ildəki 456 min nəfərdən

1945-ci ildə 396 minə enmişdi. Müharibə Azərbaycanın əmək ehtiyatlarının istifadəsinə də manfi təsir göstərmədi. Respublikanın xalq təsərrüfatında fəhlə, kolxoço və qulluqçuların sayı xeyli azalmışdı, yerlərdə işçi qüvvəsi çatışdı.

Iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində texniki avadanlıq ehtiyac artmışdı. Müharibə dövründə bir sıra kənd təsərrüfatı texnikası və digər avadanlıqlar istehsal edən müəssisələr profilini dəyişdirdiyindən, bu sahədə də istehsalın səviyyəsi azalmışdı.

Sənayenin istehsalı, o cümlədən aparıcı sahə olan neft hasilatı və emalı 2,1 dəfə azalmışdı. Kənd təsərrüfatı sahəsində də istehsalın dinamikası aşağı düşmüdü.

Respublikanın xalq təsərrüfatının bərpası işinə müharibənin gedişində, hələ işğal olunmuş ərazilər azad edilərkən başlanılmışdı. 1945-ci il mayın 26-də SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsi «Silah istehsalının azaldılması ilə əlaqədar olaraq sənayenin yenidən qurmaq sahəsində tədbirlər haqqında» qərar qəbul etdi. Azərbaycan hökuməti respublika xalq təsərrüfatının, xüsusilə neft sənayesinin bərpası və inkişafı üçün xeyli işlər gördü. Azərbaycanda neft sənayesinin bərpası və inkişaf etdirilməsində Mərkəz də çox maraqlı idi. Odur ki, 1945-ci il mayın 28-də SSRİ DMK «Bakıda neft hasilatını artırmaq tədbirləri haqqında» qərar qəbul etdi. Bu, hər şeydən əvvəl, mərkəzin Azərbaycanın sərvətlərini acgzözlükə istismar etməsinə yönəldilmişdi.

Mərkəzin Azərbaycan nefti ilə bağlı qəbul etdiyi qərarda neft sənayesini mümkün qədər çox inkişaf etdirməyin (mənimsəməyin) programı hazırlanmışdı. Müharibədən sonra iş rejimində dəyişiklik oldu. Belə ki, müharibə dövrünün qaydaları, o cümlədən iş vaxtından artıq işləmək ləğv oldu. 8 saatlıq iş rejimi və illik məzuniyyətlər bərpa edildi. 1945-ci il dekabrın 1-dən müharibə illərində istifadə edilməmiş məzuniyyətlərin əvəzi ödənilməyə başlandı.

Respublika sənayesinin aparıcı sahələrindən biri olan maşınqayırma sənayesi bərpa olunmağa başladı. Bu sahədə neft-mədən və yeni neft avadanlıqları istehsalına başlanıldı. 1946-ci ilin əvvəlindən başlayaraq «Azneftmaş» trestinin işi yenidən quruldu və mühərabədən əvvəlki istehsal vəziyyəti bərpa olundu, bir sıra yeni növ neft-maşınqayırma avadanlıqlarının buraxılışına başlanıldı.

Neft-maşınqayırma avadanlıqlarının istehsalını artırmaqla yanaşı, təmir və ehtiyat hissələrinin hazırlanmasına diqqət artırıldı. Geoloji kəşfiyyat və quyuların bərpası işi sürətləndirildi. Nəticədə neft hasilatı 1948-ci ildə 4 faiz artdı.

Mühərabədən sonrakı 1946-1950-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadiyyatı dinc quruculuq dövrünün qanunlarına uyğun yenidən quruldu. Artıq 1948-ci ildə sənayedə məhsul istehsalı mühərabədən əvvəlki səviyyəyə çatdı. Fəhlə, kolxoççu və qulluqçuların sayı xeyli artdı. Neft sənayesində yeni texnologiya və texnikiat tətbiq edilməye başladı. Mühərabədən sonrakı illərdə SSRİ-nin 80-dən çox zavodu Azərbaycan neft sənayesinin sıfarişlərini yerinə yetirirdi. 1946-1950-ci illərdə Hövşən, Qaradağ, Qum adası, Girovdə, Buzovna, Maşağa, Gürgandəniz, Gəncə (1947-ci il), Umbakı (1948-1950-ci illər), Neft daşları (1950-ci il), Darvin bankası (1950-ci il) və saira yeni neft-qaz yataqları kəşf edilmiş və sonaya үsülu ilə işləmək üçün istifadəyə verilmişdi. Bu onu göstərirdi ki, Azərbaycanın neft sənayesinin bərpa və inkişaf etdirilməsi SSRİ hökumətinin diqqət mərkəzindədir.

1946-ci ildən başlayaraq respublikanın neft mədənlərində turbin qazma üsü genişləndirilməyə başladı. 1946-1950-ci illərdə Azərbaycan neft sənayesində yeni texnikanın, üsulların və quyuların istismar işinin sürətləndirilməsi hesabına böyük uğurlar əldə edildi, neft hasilatı əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Bu müvəffəqiyyətə 1948-1950-ci illərdə 2800-o qədər dayanmış quyuların bərpa edilməsinin də böyük təsiri olmuşdu.

Keçmiş Sovet imperiyasının əsas neftçixarma mərkəzi sayılan Azərbaycan artıq mühərabədən sonrakı dövrdə bütün ölkənin – SSRİ-nin yanacağa olan tələbatını ödəyə bilmirdi. Bu, Xəzər neft yataqlarının kəşf edilməsi və istifadəyə verilməsini zərurətə çevirdi.

Bir çox mütəxəssislər əsaslandırmağa çalışırdılar ki, Xəzərdə neftçixarma iqtisadi cəhətdən səməralı ola bilməz. Buna baxmayaraq, 1949-cu ildə dünyada ilk dəfə Azərbaycanda açıq dənizdə neft çıxarılmasına başlanıldı. Beləliklə, Azərbaycan neftçilərinin çox gərgin əməyi nəticəsində onların qazdığı kəşfiyyat quyusu 1949-cu il noyabrın 7-də fontan verdi.

Dəniz neft yataqlarında qazma işlərini genişləndirmək üçün 1949-cu ildə «Azneft» Birliyi nəzdində «Dəniz qazma» tresti yaradıldı. Həmin il mayın 7-də SSRİ Nazirlər Soveti «Azərbaycan SSR-də dəniz neft yataqlarının kəşfini və işlənməsini üzən vasitələrlə təmin etmək haqqında» qərar qəbul etdi.

Daha sonra dəniz mədənlərinin yaradılması və inkişafında «Azərbaycan SSR-də dəniz neft yataqlarının kəşfi və işlənməsi üzrə işlərin təşkilini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» SSRİ Nazirlər Sovetinin 1949-cü il 31 oktyabr tarixli yeni qərarı qəbul edildi. Bu qərardan sonra dəniz neft yataqlarının işlənməsini gücləndirmək və bu işə rəhbərliyi yaxşılaşdırmaq məqsədilə 1950-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə yeni neft Birliyi – «Azərdənizneft» yaradıldı. Bundan əlavə, dünyada ilk dəfə olaraq açıq dənizdə neft-mədən estakadalarından istifadə olunmağa başlandı. Artıq 1948-ci ildə tikintisinə başlanılmış estakadanın uzunluğu 1950-ci ildə 18,9 km-ə çatdı. Nəticədə qısa müddətdə neft hasilatı 1,4 dəfə artdı. Neft hasilatı artıq neft emalı sənayesi də inkişaf edirdi. Neft emalı zavodları yeniləşdirilir, yeni texnologiya tətbiq edilir.

Bakıda elektrik təmiri və 1949-cu ildə Binəqədi boru

təmiri zavodlarının da tikilib istifadəyə verilməsi neft mədənlərinin istismar-qaldırıcı mexanizmlər ilə təmin edilməsində mühüm rol oynadı.

Neft sənayesinin inkişafı Azərbaycanda digər əlaqədar sənaye sahələrinin, o cümlədən maşınqayırma, kimya sənayesinin də inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərirdi.

Maşınqayırma sənayesi inkişaf etdiğcə, onun yeni istehsal sahələri yaranır, istehsal gücü artırıldı. 1946-1950-ci illərdə neft maşınqayırma zavodları 438 növ yeni maşın, mexanizm və yeni avadanlıqlar istehsal etmişdi. 1947-ci ildə Bakı elektrik maşınqayırma zavodu, Bakı diyircəklər zavodu, yeni cihazqayırma və elektromexanika məməkulatı zavodu tikilib istifadəyə verilmişdi.

1946-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda elektrik enerjisinin istehsalına olan tələbatı ödəmək üçün mühüm işlər görülmüşdü. İlk növbədə, enerji sisteminin işi yenidən quruldu, yeni enerji istehsali yaradıldı. O cümlədən, Sumqayıt İstilik Elektrik Stansiyasını istehsal gücü xeyli artırıldı.

SSRİ XKS-in 1945-ci il mayın 6-da qəbul etdiyi qərara uyğun olaraq Mingəçevir SES-in tikintisi bərpa edildi. Su qovşaqının əsas obyektlərinin tikintisini sürətləndirmək məqsədilə 1948-ci ildə «Mingəçevir-SES tikinti» idarəsi yaradıldı. Bu idarə Mingəçevir SES-in tikintisinin qısa müddədə başa çatdırılmasında mühüm rol oynadı.

1946-1950-ci bərpa illərində Azərbaycanda sənayenin digər sahələri – tikinti materialları, yüngül, toxuculuq, yeyinti və yerli sənaye bərpa olunur, quruculuq işləri sürətlə inkişaf etdirilirdi. Yüngül və toxuculuq sənayesinə vəsait qoymuşluq xeyli artırılmış, onların yeni texnika və texnologiya ilə təchiz edilməsi genişləndirilmişdi. Nəticədə əsas istehlak mallarının istehsali 1950-ci ildə müharibədən əvvəlki seviyyəni ötüb keçmişdi.

1946-1950-ci illərdə respublikada iqtisadiyyatın mühüm sahəsi olan kənd təsərrüfatının bərpa və inkişaf etdiril-

məsi sahəsində də uğurlu işlər görülmüşdü. ÜİK(b) P MK-nın 1947-ci il fevral Plenumu «Müharibədən sonrakı dövrda kənd təsərrüfatını yüksəltmək tədbirləri haqqında» məsələ müzakiro etmiş və müvafiq qərar qəbul edilmişdi. Qərardan irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsinin nəticəsi kimi Azərbaycanın kənd təsərrüfatının istehsalat-texniki bazası xeyli möhkəmləndirildi. Respublika kənd təsərrüfatına qoyulan əsaslı vəsait artırıldı.

1946-1950-ci illərdə Azərbaycana 4200 traktor, 273 təxil kombaynı və çoxlu miqdarda digər kənd təsərrüfatı maşını götürülmüşdi. Bu texnikanın sayı durmadan artırılırdı. Xüsusilə, MTS-lərin şəbəkəsi genişlənmiş, 12 MTS və 3 maşın – heyvandarlıq stansiyası təşkil olunmuşdu.

Bərpa illərində suvarma sistemi, irriqasiya tikintisi genişləndirildi. Kür-Araz ovalığında, Samur-Dəvəçi kanalı zonasında və respublikanın digər regionlarında suvarma işi yaxşılaşdırmaq üçün mühüm tədbirlər görüldü.

Kənd təsərrüfatının inkişafında koxozların təşkilat-təsərrüfatca möhkəmləndirilməsi sahəsində də əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirildi. «Koxozlarda kənd təsərrüfatı arteli Nizamnaməsinin pozuntularını ləğv etmək tədbirləri haqqında» SSRİ XKS və ÜİK(b) P MK-nın 1946-ci il 19 sentyabr tarixli qərarının respublikada həyata keçirilməsi nəticəsində koxozların ictimai mülkiyyətini möhkəmləndirmək, torpaqdan istifadəni yaxşılaşdırmaq, işin və əməyin səmərəliliyini artırmaq, kənd təsərrüfatının ictimai mülkiyyətini dəha da inkişaf etdirmək, koxozçuların əmək fəallığını artırmaq mümkün olmuşdu.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi və koxozuların təşkilat-təsərrüfatca möhkəmləndirilməsində SSRİ Nazirlər Sovetinin «Xırda koxozların irilşdirilməsi haqqında» 1950-ci il 7 iyun qərarının da əhəmiyyəti az olmamışdı. Artıq 1950-ci ilin sonunda respublikanın kənd təsərrüfatında koxozlarla yanaşı, sovxoqlar da mey-

dana golirdi. Respublikada 3136 artel, 1615 kolxozi və 46 sovxozi var idi. Kolxozlarda irləşdirilməsi nəticəsində onların sayı azalaraq 1951-ci ildə 1359-a enmişdi.

1947-ci ildə dövlətin kolxozlara münasibəti dinc dövrə uyğunlaşdırılmamış qalırdı. MTS-lər bərpa olunsa da, onların işi yaxşı təşkil olunmamışdı.

Müharibədən sonra tikinti işləri yenidən qurulurdu. Bu işlərini icra etmək üçün fəaliyyətdə olan «Azərneftzavodtikinti», «Qafqazneftenerjikinti» kimi iri tikinti təşkilatları ilə yanaşı, «Mingəçevir tikinti», «Daşkəsənfiliztikinti», «Kür-Arazsutikinti», «Baki tikinti-quraşdırma» tresti, «Azneftəniztikinti» və digər tikinti təşkilatları işə salınmışdı.

Müharibədən sonrakı dövrə Zaqafqaziyada ən böyük Daşkəsən dəmir filizi yatağı osasında filiz-mədənənin sənayesi yaradılmağa başlandı. Burada əmək məhsuldarlığının artmasında mühüm rol oynayan Daşkəsən dəmir mədəninin əsası qoyuldu. Müharibə ilə əlaqədar tikintisi dayandırılmış Daşkəsən mədəninin tikintisi bərpa edildi.

Azərbaycanda nəqliyyat və rabita sahələri də inkişafə başladı. 1945-ci ildə SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə ayrıca Azərbaycan Dəməiryol İdarəsi təşkil olundu. Bu da Azərbaycanın müxtəlisf bölgələrini birləşdirən dəməiryol şəbəkəsinin genişləndirilməsində, əhalinin nəqliyyat vəsiyyətlərinə olan ehtiyacının təmin edilməsində az rol oynamamışdı.

1946-1950-ci illərdə respublika daxilində su, avtomobil və hava nəqliyyatı da xeyli inkişaf etmişdi. Onların texniki təchizatı yaxşılaşmışdı ki, bu da yüksək dövriyyəsini və sərnişin daşımاسını artırmağa imkan vermişdi.

Rabitə müəssisələrinin şəbəkəsi, poçt münbadiləsi genişləndirdi. Teleqraf-telefon rabitəsi yenidən quruldu.

Bələdiyələ, 1946-1950-ci illərdə Azərbaycanın xalq təsərrüfatında bərpa işləri, əsasən, başa çatdırıldı, sənaye və kənd təsərrüfatı işləri dinc dövrə uyğun olaraq yenidən quruldu,

tikinti, nəqliyyat, rabitənin texniki səviyyəsi yüksəldildi. Sənayenin ümumi məhsulu 78 faiz artdı.

Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişafı nəticəsində neft hasilatı 28, qaz çıxarılması isə 26 faiz çoxaldı. Neft emalı zavodlarının istehsal gücü artırıldı. Neft emalının həcmi 1,3, bütün elvan neft məhsullarının həcmi 14 dəfə, aviasiya benzин növləri 7,5, dizel yanacağı 6,5, bütün növ yağların istehsalı isə 1,75 dəfə çoxaldı.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri genişləndirdi. Ümumi məhsulun istehsalı 1950-ci ildə 1946-ci ilə nisbətən 32 faiz çox oldu.

Heyvandarlılıqda irəliləyişlər baş verdi. Bütünlükdə işə maldarlılığı münasibət o qədər də yaxşı deyildi. Heyvandarlığın inkişafında kolxozi və sovxozlardan imkanlarından tam istifadə olunmurdu.

Respublikada tikinti-quraşdırma işləri genişləndirilmiş, tikinti təşkilatlarının texniki və maddi bazası inkişaf etmişdi. Bununla yanaşı, ixtisaslı kadrlar çatışmadı. Mədəni-maarif, tibb ocaqlarının tikintisi, abadlaşdırma işləri ləng gedirdi. Nəqliyyat, rabita sistemində xeyli uğurlar əldə olundu.

XX yüzilliğin 50-60-ci illərində Azərbaycan keçmiş Sovetlər Birliyinin tərkibində olduğundan ölkənin xalq təsərrüfatı da mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə olunurdu. O vaxt Azərbaycanda xalq təsərrüfatının bütün sahə strukturlarının yaradılması, planlaşdırılması və idarə edilməsi mərkəzin qərarı ilə nizamlanırdı.

1955-ci ilin iyulunda Sov. İKP Mərkəzi Komitəsi istehsalın texniki səviyyəsini yüksəltməyə dair xüsusi program qəbul etdi. Xalq təsərrüfatının idarə edilməsi yenidən qurulmağa başlandı. 1956-ci ilin mayında Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə xalq təsərrüfatının idarə olunmasında müttəfiq respublikaların rolü artırıldı. Əsaslı tikinti, maddi-texniki təchizat, əmək məhsuldarlığı, məhsulun maya dəyəri və satışı, habelə maliyyə məsələləri ilə indi res-

publikalar özləri məşğul olmağa başladılar. Kənd təsərrüfatı idarələri ləğv edildi.

Sov. İKP MK-nin 1957-ci il fevral plenumunun və SSRİ Ali Sovetinin həmin ilin mayında keçirilən sessiyasının qərarlarına əsasən, sənaye və tikiintinin idarə olunması yenidən qurulmağa başladı. Təsərrüfat nazirləkləri ləğv edildi. Operativ idarəciliyin mərkəzdən yelrərə verilməsi üçün iqtisadi rayonlarda Xalq Təsərrüfatı Şurası yaradıldı və 400-dən çox sənaye müəssisəsi onun ixtiyarına verildi. Sənaye məhsulunun, demək olar ki, hamisi respublikaya tabe olan müəssisələrdə istehsal olunurdu. SSRİ Ali Sovetinin 1958-ci il 31 mart tarixli qanununa əsasən, MTS ləğv olunmuş, onların texnikası kolxozlara satılmışdı. Bu, təsərrüfatların iqtisadi vəziyyətini xeyli pişləşdirmişdi.

1955-ci ildə istehsal vasitələri istehsalı 1950-ci il səviyyəsindən beşinci beşillik planda nəzərdə tutulan 80 faiz əvəzində, 84 faiz olmuşdu. Xam və dincə qoyulmuş torpaqlardan müvəffəqiyyətlə istifadə edilirdi. Taxıl istehsalı 1954-cü ildən indən 135 mln. pud artıq istehsal edilmişdi. Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı və tədarükü artmışdı. Ağır sənaye-nin və kənd təsərrüfatının əldə edilmiş artımı yüngül sənayenin və yeyinti sənayesinin müvəffəqiyyətlə inkişafı üçün, zəhmətkeşlərin maddi rifahının və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün möhkəm təməl yaratmışdı.

1954-1955-ci illərdə respublikaların, demək olar ki, bütün sənaye sahələri dövlət plan və tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini təmin etmişdi. 1955-ci ilə nisbatən 1957-ci ildə sənayenin ümumi məhsul istehsalı 43,5 faiz artmışdı.

Respublikada sənayenin əsas sahəsi olan neft sənayesi ilə yanaşı, qara və əlvan metal sənayesi, kimya sənayesi, enerji istehsalı sənayesi də sürətlə inkişaf etmişdi.

Ağır sənayenin inkişaf etdirilməsi ilə bərabər, yüngül və yeyinti sənayesinin inkişafına da böyük diqqət verilirdi. Mingəçevirdə iri toxuculuq kombinatı, Bakıda kamvol fabriki, Əli-Bayramlı rayonunda yağı kombinatı və bir sıra başqa müəssisələr tikilmişdi. İstehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, qabaqcıl təcrübənin tətbiq ediləsi, istehsal prosesinin mexanikləşdirilməsi nəticəsində iki il ərzində ümumən bütün respublika sənayesində əmək

riki və digər yerlərdə bir sıra müəssisələr tikilmişdi.

1956-ci ildə ümumi sənaye məhsulu 1954-cü ilə nisbatən 7, 1955-ci ilə nisbatən 13,5 faiz artmışdı. Plandan əlavə 259,7 mln. manatlıq məhsul verilmişdi. Respublikada 1913-cü ildən indən 13,7 dəfə artıq sənaye məhsulu buraxılmışdı. Prokat istehsalı 5,5 dəfə, elektrik enerjisi istehsalı 6 faiz, açıq neft məhsulları istehsalı 17 faiz və etil spirti istehsalı 56 faiz artmışdı. Elektrik enerjisi istehsalı üst-üstə Türkiye, İran, Pakistan, Əfqanistanda istehsal edilən elektrik enerjisindən təqribən bir dəfə yarımdır və Rusiyada istehsal edilən elektrik enerjisindən 2,5 dəfə artıq idi.

Sov.İKP MK fevral plenumunun və SSRİ Ali Soveti yedinci sessiyasının qərarlarına uyğun olaraq 1957-ci ilin iyulunda Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası təşkil edilmişdi. Ləğv edilən ittifaq - respublika və respublika nazirliliklərinin bütün müəssisələri respublika Xalq Təsərrüfatı Şurasına verilmişdi. Xalq Təsərrüfatı Şurasının ixtiyarında 381 müəssisə vardı ki, bundan 269-u sənaye müəssisələri idi.

Respublikada bir sira yeni istifadə qurğuları, Sumqayıt boru-prokat zavodunda prokat sexi, Sumqayıt sintetik kauçuk zavodunda kauçuk bölməsi və s. işə salınmışdı. Kirovabad (Gəncə) alüminium oksidi zavodunun, zayılk alunit mədəninin, Bakı Şin zavodunun tikilməsinə başlanılmışdı. Respublikada elektrotehnika malları istehsal edən dörd ixtisaslaşdırılmış zavod və elektrotehnika sənaye elmi-tədqiqat institutu təşkil edilmişdi.

Ağır sənayenin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, yüngül sənayenin və yeyinti sənayesinin inkişaf etdirilməsinə çox fikir verilirdi. Mingəçevir şəhərində böyük toxuculuq kombinatı, Bakıda kamvol fabriki, Əli-Bayramlı rayonunda yağı kombinatı və bir sıra başqa müəssisələr tikilmişdi. İstehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, qabaqcıl təcrübənin tətbiq ediləsi, istehsal prosesinin mexanikləşdirilməsi nəticəsində iki il ərzində ümumən bütün respublika sənayesində əmək

məhsuldarlığı planı artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdi. 1957-ci ildə əmək məhsuldarlığı 1955-ci ilə nisbətən 12 faiz artmışdı.

50-ci illərin ortalarından başlayaraq SSRİ-nin əsas neftçixarma mərkəzi sayılan Azərbaycan bütün ölkənin neft məhsullarına olan ehtiyatını ödəyə bilmirdi. Buna görə də, Xəzər neft yataqlarının aşkar edilməsinə başlanıldı. Bu isə Azərbaycan neft sənayesinin inkişafında çox böyük hadisə oldu.

Dəniz neft yataqlarının istismarı üçün «Azneft» Birliyi nəzdində «Dəniz qazma» tresti yaradıldı.

Girovdağ, Qaradağ, Zəyli, Mişovdağ kimi neft və qaz yataqlarının kəşf edilməsi, sənaye miqyasında işlədilməyə başlanması, habelə «Neft Daşları», «Palçıqtəpə» sahələrində neft yataqlarının tapılması neft çıxarılmasını artırmaq işində çox böyük rol oynamışdı. Bütün bunlar respublikada neft və qazın sənaye ehtiyatlarını xeyli artırmışdı.

Qeyd olunan nəticələrin əldə olunmasında 1949-cu il mayın 7-də «Azərbaycan SSR-də dəniz neft yataqlarının kəşfini və işlənməsini üzən vasitələrlə təmin etmek haqqında», dəniz mədənlərinin yaradılması və inkişafında «Azərbaycan SSR-də dəniz neft yataqlarının kəşfi və işlənməsi üzrə işlərin təşkilini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» 1949-cu il oktyabrın 31-də SSRİ Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi qərarların, həmcinin 1950-ci ildə SSRİ hökumətinin qərarı ilə yeni neft Birliyinin - «Azərdənizneft»in yaradılmasının mühüm əhəmiyyəti oldu.

Azərbaycan neft sənayesinin inkişafında 1953-cü ildə neftçixarma sənayesinə rəhbərlik edən üç birliyin - «Azdənizneft», «Azneftkəsiyyat» və «Azneft» Birliyində birləşdiriləşməsinin, 1954-cü ildə isə Azərbaycan SSR Neft Sənayesi Nazirliyinin yaradılmasının çox böyük əhəmiyyəti oldu.

1954-cü il iyunun 9-da SSRİ Nazirlər Sovetinin «SSRİ neft sənayesinin daha da inkişaf etdirilməsinə dair tədbirlər

haqqında» qəbul etdiyi qərara uyğun olaraq, əsas diqqət SSRİ-nin yeni neft rayonlarının yaradılmasına yönəldildiyi halda, Azərbaycan neft sənayesinə diqqət azaldı və Azərbaycan neft hasilatı üzrə SSRİ-nin ən perspektivsiz rayonları sırasına daxil edildi.

Görülülmüş tədbirlər nəticəsində 50-ci illərdə Xəzər dənizində neft sahələrinin aşkar edilməsi və işlənməsi xeyli sürətləndi. Darwin bankası, Cilov adası, Neft daşlarının şimal-şərq hissəsi, Qum adası və digər neftli yataqların istismarına başlanıldı ki, bu da dənizdə neft hasilatının sürətlə artmasına səbəb oldu. 1960-ci ildə neft hasilatı 17,8 mln. ton təşkil etmişdir.

60-ci illərdə respublika sənayesində aparıcı sahələrdən biri neft-maşınqayırma sənayesi idi. Bu sahədə xeyli irəliləyişlər baş vermişdi. Azərbaycan maşınqayırma sənayesi öz məhsullarını təkcə respublikaya deyil, həmcinin bütün SSRİ-yə ixrac edirdi.

Respublikada maşınqayırmanın yeni sahələri məydana gəlmişdi. 1954-cü ildə «Mingəçevir kəndməş» kənd təsərrüfatı maşınqayırma zavodu işə salındı. 50-ci illərdə Bakıda güclü ekskavator təmir zavodu, elektrotexnika sənayesinin «Azərkabel» zavodu, «Azərneftkəsiyyat» təmir-mexaniki zavodu bazasında «Bakıqazaparbat» zavodu, Bakı elektrik təmiri zavodu, Mingəçevir SES-in birinci növbəsi işə salındı.

50-60-ci illərdə Azərbaycanda enerji istehsalı, əhalinin enerjiyə olan təminatı xeyli gücləndi. 1954-cü ildə Şivələndə «Şimal» DRES fəaliyyətə başladı. 1959-cu ildə Əli-Bayramlıda yeni istilik-elektrik stansiyası istismara verildi.

Respublikada ilk dəfə 20 kilovatlıq Mingəçevir-Xirdalan elektrik xətti çəkildi. 60-ci illərdə respublikada kimya sənayesi daha sürətlə inkişaf edirdi. 1952-ci ildə katalizator fabriki, 1953-cü ildə Yeni Bakı neftstayırmış zavodu, Sumqayıt sintetik kauçuk zavodunun işə salınması ilə neft-kimya sənayesinin əsası qoyuldu və inkişaf etdirildi. 1958-ci ildə

kimya və neft-kimya sənayesinin ümumi məhsulunun həcmi 1950-ci ilə nisbətən 8,9 dəfə artmışdır.

XX yüzilliyyin 60-ci illəri filiz-mədən sənayesinin inkişafı ilə əlamətdar olmuşdur. 1954-cü ildə Daşkəsən dəmir mədəninin tikintisi başa çatdırıldığı vaxtdan respublikanın iqtisadiyyatında filiz-mədən sənayesi mühüm rol oynamağa başladı.

Daşkəsən dəmir mədəninin işə salınması, elektrik dəmir yolunun çəkilməsi, zayıf-alunit yatağının alüminium filizindən istifadə etməyə imkan yaratdı. Yeni metallurgiya müəssisələri istifadəyə verildi. Sumqayıt boru-prokat zavodu ilk məhsul istehsal etdi, iki marten sobası istifadəyə verildi.

1958-1959-cu illərdə qazlı-neftli Zirə yatağının kaşfi və sənaye miqyasında işlənməsi ilə respublikada qaz sənayesi əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdi. 60-ci illərin əvvəllərində Bakı-Tbilisi-Yerevan magistral qaz kəmərinin tikintisi başa çatdırıldı.

Respublikada energetika bazası iki il ərzində xeyli genişlənmişdi. Mingəçevir su elektrik stansiyasının altı aqraqatının hamısı işə salılmış, Şimal dövlət rayon elektrik stansiyasının birinci növbəsi istifadəyə verilmişdi. Elektrik stansiyalarının gücü 1920-ci ildəkina nisbətən 1958-ci ildə 40 dəfə, elektrik enerjisi istehsalı 50 dəfə artmışdır. Elektrik enerjisi istehsalının artması nəticəsində 1958-ci ildə respublikada əhalinin hər nəfərinə 1600 kilovat-saat elektrik enerjisi düşmüşdür.

Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1954-cü il iyunun 13-də «1955-1960-ci illərdə Azərbaycan SSR-in kənd təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında», 1957-ci ilin iyulunda «Azərbaycan SSR-in dağlıq, dağətəyi və sərhəd rayonları kolxozlarına kömək göstərmək haqqında» qəbul etdiyi qərarları Azərbaycanın kənd təsərrüfatında mövcud olan bir sıra problemlərin aradan qaldırılmasında

mühüm rol oynamış, ilk növbədə, kənd təsərrüfatına vəsait qoyuluşu xeyli artırılmışdır.

Həyata keçirilən tədbilər nəticəsində kolxozların maddi-texniki bazası xeyli möhkəmləndi, onların birləşdirilməsi hesabına daha iri, genişləndirilmiş təsərrüfatlar yaradıldı. Belə ki, 1950-ci ildə Azərbaycanda 1615 kolxozi var idisə, onların birləşdirilməsi hesabına bu rəqəm 992-yə endi.

50-60-ci illərdə Azərbaycanda kolxozi quruculuğu ilə yanaşı, sovxozi quruculuğu da inkişaf etdirilirdi. Sovxozlarnın sayı 1950-ci ildə 46-dan 1970-ci ildə 406-ya çatdırılmışdır.

Kənd təsərrüfatının bir sıra sahələrində müvəffəqiyyətlər əldə edilsə də, pambıqcılıq sahəsində görülən tədbirlər istanilən nəticəni verməmişdi. Pambıq istehsalı azalmış, dənli bitkilər sahəsində müvəffəqiyyətlər 1955-1956-ci illərdə xeyli aşağı düşmüştü, məhsul yüksimi 1954-cü ildəkindən az olmuş, hər hektardan götürürən məhsul 2,5 sentner azaldılmışdı.

Respublikanın Qazax, Şəmkir, Ağstafa, Tovuz kimi çox məhsul götürən rayonlarında da pambıqın məhsuldarlığı xeyli aşağı düşmüştü.

Respublikada dənli bitkilər əkinində qarğıdalı əsas yer tuturdu. 1953-cü ildə 105 min hektar qarğıdalı əkildiyi halda, 1958-ci ildə 109 min hektar qarğıdalı əkilmişdi. Bu sahədə Zaqatala, Balakən, Qax, Lənkəran, Nuxa rayonları müsbət nailiyyətlər əldə etmişdilər.

1957-ci ildə respublikada 11231 min hektar əkin sahəsinin 781 min hektarı, yəni 64 faizi dənli bitkilərdən ibarət idi. Taxıl təsərrüfatı əkin sahəsinə görə respublikanın kənd təsərrüfatı istehsalında əsas yer tuturdu. Bütün əkin sahələrinin 66 faizində taxıl əkilirdi.

Kənd təsərrüfatının başqa sahələri olan tütün, çay, tərəvəz məhsulları istehsalı da artmışdır. Respublikada tərəvəz-bostan bitkilərinin yetişdirilməsinə də xüsusi fikir verilirdi. 1958-ci ildə tərəvəz-bostan bitkilərinin əkin sahəsi 1953-cü

ilə nisbətən 42 faiz artmışdı. 1955-ci ildə ümumi tərəvəz məhsulu 1950-ci ildəki 67 min tona qarşı 123,1 min ton olmuş, təqribən 2 dəfə artmışdı.

Respublikada heyvandarlılığı inkişaf etdirmek və mal-qaranın məhsuldarlığını yükseltmək üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdü. Heyvandarlıqla süd və et məhsuldarlığı artmışdı. 1957-ci ildə kolxozlarda 778 min ton, yəni hər inəkdən 787 kilogram süd sağılmışdı.

Respublikanın kolxoz və sovxozlari qoynuçuluğu hər vasitə ilə inkişaf etdirmək və yun istehsalını artırmaq haqqında Nazirlər Sovetinin qərarını yerinə yetirərk qoynuçuluğu inkişaf etdirmək və onun məhsuldarlığını artırmaq sahəsində bir sıra tədbirlər görmüşdü. Respublikada təqribən 4 mln. baş, o cümlədən kolxozlarda 30345 min baş qoyn var idi.

Mal-qaraya baxılması, onun yemlənməsi və saxlanması işinə, heyvandarlıq üçün yem bazası yaradılmasına, çox qiymətli yem bitkisi olan qarğıdalının yayılmasına çox diqqət qatılmış, onun inkişafı üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdü.

Respublikanın sənaye və tikinti təşkilatları da müsbət nəticələr əldə etmişdi. Respublika sənayesi elə bir səviyyəyə çatmışdı ki, bir çox məhsullar xaricə ixrac edilirdi.

1962-ci ildən başlayaraq sənaye sahələrində, o cümlədən neft sənayesində gerilik özünü göstərməyə başlamışdı. Düzgün olmayan iqtisadi siyaset ona gətirib çıxarmışdı ki, respublikanın sosial-iqtisadi inkişafında nöqsanlar və çətinliklər yaranmış, həllini gözləyən problemlərin yığımı əmələ gəlmişdi.

1964-cü ildən başlayaraq, neftçixarmada, ilk növbədə geoloji kaşfiyyat və qazma sahələrində işlərin yarıtmaz təşkilü üzə çıxmışdı. Bu problemlərin həlli ilə bağlı görülən tədbirlər də heç bir nəticə verməmişdi.

1965-ci ilin sentyabrında respublika sənayesinin idarə

olunmasının yaxşılaşdırılmasına, planlaşmanın təkmilləşdirilməsinə və iqtisadi amillərin rolunun gücləndirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər; sahə nazirliklərinin təşkili; planlaşdırmanın elmi əsaslarının yüksəldilməsi və digər iqtisadi amillər də uğursuzluqla nəticələndi.

XX əsrin 60-ci illərində iqtisadiyyatın ən aparıcı sahələrindən biri kimi, kənd təsərrüfatı sahəsində əsas vəzifə kolxozları təşkilat-təsərrüfatca möhkəmləndirməkdən, elektrik-ləşdirməkdən, kolxoz və sovxozlarda aqrotexniki və suvarma sistemini və onun xidmətini yaxşılaşdırmaqdən ibarət idi. 50-ci illərin sonunda respublikada hakimiyətə gələn yeni qüvvələrin qeyri-mütəsəkkil, düşünülməmiş, reallıqdan uzaq iqtisadi siyaseti respublikanın sosial-iqtisadi həyatında böhrənlı vəziyyət yaratdı. Vəziyyətdən çıxməq üçün cəhdlər göstəriləsə də, bunlar bir nəticə vermedi.

XX yüzilliyyin 60-ci illərinin sonunda, demək olar ki, bütün mikroiqtisadi və digər istehsal göstəricilərinə görə, Azərbaycan keçmiş ittifaqın bütün müttəfiq respublikaları içərisində sonuncu pillədə durdu.

1969-cü ilin iyul plenumunda V.Axundovun fəaliyyəti tənqid olundu və o, Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi vəzifəsindən azad edildi, plenum H.Ə.Əliyevi Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi seçdi. H.Ə.Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyi dövründə – 1969-1982-ci illərdə respublikanın ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatında köklü döyişikliklər baş verdi.

4. 1946-60-ci illərdə respublikanın sosial-mədəni həyatı

50-60-ci illərdə respublikamızda sosial və mədəni qurculuğun bütün sahələrində xeyli nailiyyətlər əldə edilmiş, yeni sosial və mədəniyyət sahələri yaradılmışdı. Elmdə, təhsildə, incəsənətdə və sosial siyasetdə bir sıra yeniliklər edil-

mişdi. İqtisadiyyatda baş verən müsbət dəyişikliklər əhalinin sosial tərkibinə, istehlak tələblərinin ödənilməsi səviyyəsinə təsir göstərmışdı. 60-ci illərin sonunda əhalinin sayı artaraq 5 milyonu tövb keçmişdi. 70-ci illərin əvvəllərində isə bu rəqəm 5.117 mln. nəfər olmuşdu. Elmi nailiyyətlərin istehsalata tətbiqi, savadlı, universal kadrların hazırlanması, iqtisadi strukturların elmi prinsiplər üzrə qurulması və inkişaf etdirilməsi sosial mədəniyyət sahəsində siyasetin başlıca tələbləridir. İnsanların sağlamlığının qorunması, onların həyatının və əməyinin mühafizəsi sosial siyasetin başlıca şərtlərindəndir. Bəhs etdiyimiz dövrdə respublikada təhsil və maarif sahəsində ciddi irəliləyişlər baş vermiş, bu sahənin inkişafı yenidən mərhələyə daxil olmuşdu. Təhsilin səmərəli inkişafı gənc nəslin təlim və tərbiyəsi sahəsində başlıca əhəmiyyətə malikdir. Həmin dövrdə dövlət və hökumət orqanları öz fəaliyyətlərində bu sahənin hərtərəfli inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdi. Respublikada məktəblərin sayı xeyli artmış, onların tədris, maddi bazası yaxşılaşmışdı. Respublikanın 15 ali məktəbində 92 ixtisas üzrə 34 mindən artıq tələbə oxuyurdu.

Ali məktəblər hər il 5000-ə qədər mütəxəssis buraxırırdı. Respublikada 76 elmi-tədqiqat idarəsi, təqribən, 5000 elmi işçi, o cümlədən 162 elmlər doktoru, 1664 elmlər namizədi vardı. Şərqsünaslığı daha da inkişaf etdirmək, şərqi xalqlarının tarixini, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını öyrənmək üçün Azərbaycan Elmlər Akademiyasının yanında Şərqsünashlıq İnstitutu yaradılmışdı. Neft-kimya, neft emalı, energetika, fizika, riyaziyyat, mexanika və başqa elm sahələrində müsbət noticələr əldə edilmişdi.

50-ci illərin ikinci yarısında Azərbaycanda çoxlu yeddiilik və onillik musiqi məktəbləri, Dövlət Konservatoriyası və Bəstəkarlar İttifaqı yaradılmışdı. Həmin dövrdə Azərbaycanda (1956-ci ildə) komediya teatrı bərpa edilmiş və 1958-ci ilə qədər 11 tamaşa göstərilmişdi. Azərbaycanın musiqi incəsənətinin xəzinəsi daha bir görkəmli əsərlə - bəstəkar

Qara Qarayevin «İldirimli yollarla» baleti ilə zənginləşmişdi. Fikrət Əmirovun «Sevil» operasını da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu illərdə mətbuatda milli dəyərlərə uyğun inkişafə diqqət xeyli artmışdı. Respublikada 160 min nüsxə ilə 18 journal, 175 min nüsxə ilə 111 respublika, vilayət, şəhər, rayon qəzeti və çoxtrajlı qəzet nəşr edilmişdi. 1958-ci ilin yanvar ayından başlayaraq «Bakı» axşam qəzeti çıxmaya başladı. Həmin qəzətdən sonra «Göyərçin» jurnalı çapdan çıxdı.

Azərbaycan tarixinin tədrisinə ayrılan saatların miqdarı artırılmalı, cyni zamanda, ali məktəblərdə, texnikomillarda və başqa orta ixtisas məktəblərində tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və bütün tədris-tərbiyə işinin kökündən yaxşılaşdırılmasına nail olunmalı, həm də tələbələrin tədris-istehsalat tacrübəsinin yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət verilməli və bu sahədə ciddi tədbirlər görülməli idi. Respublikanın ali məktəblərində 2088 nəfər elmi-pedaqoji işçi vardı. Respublikanın elmi-tədqiqat idarələrində və ali məktəblərində 4304 nəfər elmi işçi, o cümlədən 162 nəfər elmlər doktoru, 1476 nəfər elmlər namizədi işləyirdi. Elmlər Akademiyasının 22 nəfər həqiqi üzvü, 13 nəfər müxbir üzvü var idi. Akademiyanın elmi idarələrinin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdü. 1954-cü ildə Akademiya şəhərciyi tikilməyə başlamışdı. Elmlər Akademiyasının institutları bir sıra elmi problemlər işləyib hazırlamış, çoxlu elmi əsərlər və monoqrafiyalar, o cümlədən Geologiya, Torpaq, Azərbaycanın heyvanat aləminə dair əsərlərini nəşr etdirmişdilər. Azərbaycanda hər cür təhsil növü ilə 750 mindən artıq adam əhatə olunmuşdu. Fəhlə və kəndli gəncərlər, habelə yaşlılar məktəblərə daxil olmaqla ümumtəhsil məktəblərində oxuyanların sayı 1958-1959-cu dərs ilində 1957-ci ilə nisbətən 18 min nəfərdən çox artmışdı. Respublikada orta məktəblərin sayı 77 ədəd çoxalmışdı. Ali və orta ixtisas məktəblərində 63 min tələbə oxuyurdu. 1958-ci ilin payızında ali məktəblərin gündüz şöbələrinə qəbul edil-

miş tələbələrin 23 faizini orta məktəbi qurtardıqdan sonra əməli iş stajı olan şəxslər təşkil edirdi. 1958-ci ildə Azərbaycanda mədəni-maarrif ocaqları şəbəkəsi genişlənmiş, klubların sayı 22 ədəd və yaxud 2 faiz, kütüvə kitabxanaların sayı 88 ədəd, yaxud 10 faiz artmışdı. Respublikada səhiyyənin, əhaliyə tibbi xidmətin yaxşılaşdırılması üçün mühüm tədbirlər görülmüşdü. Səhiyyənin təşkilinin müxtəlif səmərəli formalarından istifadə olunmuşdu. Xəstəxanaların, poliklinikaların, tibb məntəqələrinin işi qaydaya salınmış, onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə dövlət idarəetmə orqanları daha yaxından kömək göstərmişdi. Respublikada səhiyyə bütçəsi 28,5 faiz artmışdı. Respublikada 479 xəstəxana, 666 ambulatoriya və poliklinika, 305 həkim və feldşer məntəqəsi, 74 sanatoriya və istihərət evi vardı. Kənd yerlərində tibbi xidməti yaxşılaşdırmaq üçün bu dövrədə respublikanın rayonlarına 518 həkim, 3000 nəfər orta tibb işçisi göndərildi. 1500 nəfərə qədər həkim, 19 min nəfərdən çox orta tibb işçisi əhaliyə tibbi xidmət göstərirdi. XX yüzilliyin 50-60-ci illərində respublikada tikinti işləri genişləndirilir, yeni konstruksiyalar tətbiq edilir, tikinti prosesləri mexanikləşdirilirdi.

Bu illərdə iqtisadiyyatda nəqliyyat infrastrukturunu da inkişaf etdirilirdi. Burada dəmir yolu nəqliyyatı yüklerin daşınmasında başlıca vasitə olaraq qalırıldı. 1955-ci ildə Azərbaycanda Dəmir yol İdarəsi yaradıldı. Nəqliyyat infrastrukturunda dəniz və hava nəqliyyatı da önəmli yer tuturdu. Dəniz nəqliyyatı ilə yük göndərilməsi və su yolu ilə respublikaya yük getirilməsi xeyli artmışdı. Azərbaycanda avtomobil yük nəqliyyatı da sürətlə inkişaf edirdi. 60-ci illərdə avtomobil yollarının yenidən qurulmasına, şosse yollarının çəkilməsində əhəmiyyətli işlər görülürdü. Sərnişindən sonra keyfiyyətə yaxşılaşmış, yüksək daşınması xeyli artmışdı. Dəmir yolu, dəniz, avtomobil nəqliyyatının və Milli Hava Dənənmasının işləri nəzərə çarpacaq dərəcədə yaxşılaşmışdı.

1957-ci ildə Azərbaycan dəmir yolunda yükdaşımı 1955-ci ilə nisbətən 22 faiz artmışdı. 1958-ci ildə dəmir yolu ilə hər cür yükler göndərilməsi 1957-ci ilə nisbətən 8 faiz artmışdı. Neft və neft məhsulları, habelə hər cür filiz göndərilməsi təşşirigi 102 faiz, mineral tikinti materialları göndərilməsi təşşirigi 117 faiz, qara metal qırıntıları göndərilməsi təşşirigi 96 faiz yerinə yetirilmişdi. Azərbaycan SSR Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyinin ümumi istifadədə olan avtomobil nəqliyyatının yük dövriyyəsi planı 111 faiz yerinə yetirilmişdi. 1957-ci ilə nisbətən yük dövriyyəsi 24 faiz, daşınması isə 31 faiz artmışdı, sərnişin daşınması planı 103 faiz və sərnişin dövriyyəsi planı 102 faiz yerinə yetirilmişdi. 1957-ci ilə nisbətən sərnişin daşınması 19 faiz, sərnişin dövriyyəsi 25 faiz artmışdı. Rabitə vasitələri, radiolaşdırma və televiziyanı inkişaf etdirməkdən ötürü 1956 və 1959-cu illər üçün müəyyən edilmiş planlar yerinə yetirilmişdi.

1956-ci il fevradın 14-da Azərbaycan televiziyası fəaliyyətə başlamış, Bakıda və Naxçıvanda televiziya studiyaları istifadəyə verilmişdi. Onlarca radio, telefon xətti çəkilmiş, ötürücü stansiyalar qurulmuşdu. Şəhər və kəndlərdə 185 mindən çox telefon nömrəsindən istifadə olundurdu. Mənzillərin (xüsusilə kənd yerlərində) telefonlaşdırma işi çox ləng gedirdi. Kommunikasiya vasitələrinin texniki səviyyəsi aşağı idi. 1957-ci ildə dövlətin əsaslı xərclərinin həcmi 1955-ci ilə nisbətən 26 faiz, tikinti-qurşadırma işlərinin həcmi isə 20 faiz artmışdı. 1956-1959-cu illərdə çoxlu sənaye, energetika, su təsərrüfatı obyektləri tikilib istifadəyə verilmişdi. Təxmini məlumatata görə, 1957-ci ildə bütün dövlət idarələri və təşkilatları tərəfindən 240 min m^2 -dən artıq mənzil sahəsi tikilib istifadəyə verilmişdi.

1955-1957-ci illərdə şəhərlərdə və şəhərtipli qəsəbələrdə 329 min m^2 fərdi mənzil sahəsi, o cümlədən Bakı şəhərində 10.35 m^2 mənzil sahəsi, Azərbaycan neft zavodları birliliyinin müəssisələri tərəfindən 6.217 m^2 , Xəzər dənizçiliyi idarəsi

tərəfindən 1000 m²-dən artıq mənzil sahəsi tikilib istifadəyə verilmişdi. 50-ci illərin ikinci yarısında (1958-ci ildə) mənzil tikintisi xeyli artmışdı.

Ümumiyətlə, dövlət vəsaiti hesabına 6756 şagird oxuya biləcək 18 məktəb, 169 çarpayısı olan 21 uşaq bağçası və körpələr evi, 2406 tamaşaçı tutan 7 kinoteatr və bir çox başqa mədəni-məişət obyekti tikilib istifadəyə verilmişdi. Kolxozların vəsaiti hesabına və onların qüvvəsində 14479 şagird oxuya biləcək 90 məktəb, 30361 tamaşaçı tutan 174 klub və mədəniyyət evi və bir çox başqa obyektlər tikilmişdi.

1958-ci ildə dövlətin əsaslı xərcləri hesabına respublika bütçəsi üzrə mənzil tikintisində 342,6 mln. manat pul buraxılmışdı. Bu, 357 min m² mənzil sahəsinin istifadəyə verilməsini təmin etməli idi. 1957-ci ilə nisbətən kapital qoyuluşu neft və qaz sənayesində 18 faiz, kimya sənayesində 14 faiz, əlavə metallurgiyada 2,3 dəfə, tikinti materialları sənayesində 16 faiz, tikinti sənayesində 64 faiz, kənd təsərrüfatında 20 faiz, mənzil tikintisində 24 faiz artmışdı. 1958-ci ildə tikinti sənayesi daha da inkişaf etdirilmişdi. Respublikanın podratçı təşkilatları 1958-ci ildə tikinti-quraşdırma işləri planını 102 faiz yerinə yetirmişdi. 1957-ci ilə nisbətən planın yerinə yetirilməsi faizi xeyli artmışdı. Respublikanın tikinti təşkilatları 1957-ci ildə tikintiyə sənaye üsulları və tikinti işlərinin kompleks mexanikləşdirilməsini geniş tətbiq etmişdilər. 1958-ci ildə bu cür konstruksiyalar buraxılışı 1957-ci ilə nisbətən 1,2 dəfə çoxalmışdı. Sənayenin və tikintinin idarə olunması yenidən təşkil edilərkən podratçı iki tikinti təşkilatları, Zaqafqaziya sənayə müəssisələri tikinti tresti, Kirovabad (Gəncə) alüminium müəssisələri tikintisi tresti və Mingəçevir su tikintisi idarəsi 1957-ci il noyabr ayında Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı Şurasına verilmiş və onun tərkibində sahə tikinti idarəsi yaradılmışdı. Dövlət tikinti təşkilatları tərəfindən, habelə şəhərlərdə, şəhərtipli qəsəbələrdə, sovxozlarda əhalinin öz vəsaiti hesabına dövlət kredit kö-

məyi ilə fərdi mənzil tikintisi yolunda 500 min m²-dən çox ümumi sahəsi olan yeni evlər tikilib istifadəyə verilmişdi.

Dövlət və kooperativ ticarətinin pərakəndə mal dövriyəsinin ümumi həcmi 1958-ci ildə 8,5 mlrd. manat olmuş və 1957-ci ilə nisbətən 6 faiz artmışdı. Kənddə ticarət 2,4 mlrd. manat olmuşdu və 1952-ci ilə nisbətən 10 faiz artmışdı. Azərittifaq pərakəndə mal dövriyəsi planını 103 faiz yerinə yetirmişdi. Azərittifaq komisyon ticarətinin dövriyəsi 108 min manat olmuşdu və ya 1952-ci ilə nisbətən 13 faiz artmışdı. İllik komisyon ticarəti planı 94 faiz yerinə yetirilmişdi. 1958-ci ildə əhaliyə ən mühüm ərzəq malları və digər mallar satışı 1957-ci ilə nisbətən bu qədər artmışdı: ət və quş satışı 4 faiz, mal-qara yağı satışı 20 faiz, şəkər satışı 10 faiz, qənnadı mallar satışı 11 faiz, tikili mallar satışı 9 faiz, trikotaj mallar satışı 10 faiz, gön ayaqqabı sahəsi 11 faiz .

1958-ci ilə nisbətən 1959-cu ildə bütçənin həcmi 425 mln. 700 min manat və ya 8,7 faiz artmışdı. 1957-ci ildə respublikada dövlət bütçəsi mədaxil üzrə 4 mlrd. 541 mln. 300 min manat məbləğində və ya 103,2 faiz yerinə yetirilmişdi. Məxaric üzrə bütçə 4 mlrd. 298 mln. manat məbləğində və ya 98,2 faiz icra edilmişdi. Büdcənin mədaxil hissəsi bütövlükdə və əsas mənbələr üzrə artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdi, bu bütçəyə plandan əlavə 142 mln. 800 min manat daxil olmuşdu. Keçmiş SSRİ-də yaşayan 231.8 milyon əhalinin 107.1 milyon nəfəri, yəni 46 faizi, respublikamızda isə 4660 min nəfər əhalinin 2332 min nəfəri və ya 50 faizi kənd yerlərində yaşayırdı. Əhalinin son siyahıyalma məlumatlarına görə, kənd təsərrüfatında çalışsanların sayı 85 faiz idi. Lakin kənd əhalisi içorisində əmək qabiliyyətlilərin miqdardı şəhərdəkina nisbətən xeyli az idi. Burada əhalinin bir hissəsinə əmək iqtidarına malik olmayanlar, yəni qocalar, əllillər və yeniyetmələr təşkil edirdi.

50-ci illərin övvəllərində Bakı şəhərində azərbaycanlılar əhalinin az hissəsini təşkil edirdi. Sənayenin sürətlə inkişafı,

yeni iş yerlerinin açılması, kəndli gənclərin buraya axını nəticəsində, Bakıda azərbaycanlıların sayı xeyli artdı, demografik şərait dəyişdi. 50-ci illərin sonlarında respublika əhalisinin sayı müharibədən əvvəlki səviyyəyə qatmışdı. 1959-cu illərin əvvəllərində Azərbaycanda 3.698 min nəfər yaşadığı halda, 60-ci illərin axırlarında bu rəqəm 5 milyonu ötüb keçmişdi. Respublika əhalisinin sosial tərkibində də müüm dəyişikliklər baş vermişdi. Şəhər əhalisinin sayı artmışdı. 70-ci illərin əvvəllərində respublika əhalisinin yarısı şəhərlərdə yaşayırıldı. Bu illərdə sənaye müəssisələri və sovxozlardan inkişafı ilə əlaqədar fəhlələrin sayı çoxalmış, kolxozçu kəndlilərin sayı isə, əksinə, xeyli azalmışdı. 60-ci illərin axırında Azərbaycan SSR-də əmək qabiliyyətli əhalinin 72,5 faizi ictimai müəssisələrdə fəaliyyət göstərirdi. Şəhər yerlərində yaşayan əhalinin 62,1 faizi, kənd əhalisinin isə 53 faizi əmək qabiliyyəti yaşada olan adamlar idi.

Kolxoz və sovxozlarda kifayət qədər işçi qüvvəsi çalışırıldı. Respublikanın kolxozlarda əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsi daha zəif idi. Burada il ərzində hər bir əmək qabiliyyətli kişi 187, qadın 121, yaşı ötmüşlər 72, yeniyetmələr isə 47 adam-gün məşğul olurdu. Respublikanın kənd təsərrüfatında 6.2 min nəfər ali və orta təhsilli agronom, zootexnik, baytar həkim, meşəşunas, 5.7 min nəfər isə iqtisadçı-plançı, iqtisadçı-statist vardi. Halbuki inqilabdən əvvəlki dövrda Azərbaycanda cami 10 nəfər agronom və 15 nəfər baytar həkimi olmuşdur. 60-ci illərdə Azərbaycanda sosial-mədəni quruculuğun sürəti 50-ci illərlə müqayisədə xeyli azalsı da, bu illərdə Akademiya, universitet şəhərcikləri, Bakı Hava Limani, Akademik Dram Teatrı, Mərkəzi Universitet və Dövlət Sirkinin binaları tikilib istifadəyə verilmişdi. 1967-ci ildə Bakı metropoliteninin 6 stansiyası işə düşmüşdü. Bu illərdə Azərbaycanda 45 şəhər, 116 şəhərtipli qəsəbə mövcud idi. Bunlarla yanaşı, 60-ci illərdə rayonların kəndlərində məisət-kommunal xidmətinə diqqət olduqca

zəif olmuşdu. Xüsusilə, dağ rayonlarında mədəni quruculuq işlərinin səviyyəsi həddən artıq aşağı idi. Yüzlərlə kənd boşalmış, əhalisi isə respublikanın şəhərlərinə köç etmişdi. Əhalinin miqrasiyası xeyli sürətlənmışdı. Bu, dağ rayonları əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin dözləməzliyi ilə bağlı idi. Əhaliyə məisət-kommunal xidməti sahəsində tələbatla müqayisədə sosial-mədəni quruculuq çox ləng və keyfiyyətsiz idi. Şəhər əhalisinin mənzilə olan ehtiyacı ödənmirdi. Tıkkılıq evlərdə (Xruşşov evləri, dəmir-beton planlı evlər) yararsız idi. Kənd rayonlarında elektrik enerjisine olan tələbat çox aşağı səviyyədə ödənilirdi. Yüzlərlə kənd enerjidən istifadə imkanından məhrum idi.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə. «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. 18 dekabr, 1997
2. Dulayeva Z.N. Sumqayıt Azərbaycanın sənaye mərkəzidir. Bakı: 1962
3. Həsənli C. SSRİ-Türkiyə: Soyuq müharibənin sınaq meydani. Bakı: 2005
4. Həsənli C. Azərbaycanda milli məsələ: siyasi rəhbərlik və ziyanlar (1954-1959). Bakı: 2008
5. İmanov R. Daşkəsən. Bakı: 1979
6. Mir Cəfər Bağırov xatirələrdə. Bakı: 2006
7. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın iqtisadı və sosial inkişafı (70-80-ci illər). Bakı: 1996; Yenə onun. Azərbaycanın sosial-iqtisadı inkişafı XX əsrin II yarısında. Bakı: Azərnəşr, 2005; Qasimli M. Azərbaycanın Baş nazirləri. Bakı: 2005
8. İsmayılov Э.Р. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане. Баку: 2003
9. İsmayılov Э.Р. Азербайджан: 1953-1956 гг. Первые годы «оттепели». Баку: 2006.
10. Гасанлы Дж. Хрущевская «оттепель» и национальный вопрос в Азербайджане (1954-1959). М.: 2009.

prof. İ.X.Zeynalov
dos. X.M.Abbasova

XII. AZƏRBAYCAN SSR XX YÜZILLİYİN 70-80-ci İLLƏRİNĐƏ

1. Siyasi həyat. H.Ə.Əliyevin Azərbaycan SSR-ə birinci rəhbərlik dövrü
2. Azərbaycan SSR-in sənayesi 70-80-ci illərdə
3. 70-80-ci illərdə respublika iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının xüsusi çökisini artması
4. Sosial-mədəni quruculuq

1. Siyasi həyat. H.Əliyevin Azərbaycan SSR-ə birinci rəhbərlik dövrü

XX yüzilliyin 60-ci illərinin sonuna yaxın Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatını dərin böhran bürdüyü, olduqca mürrəkkəb, ağır bir şəraitdə, respublikamızın iqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə keçmiş Sovetlər Birliyində sonuncu yerdə olduğu bir zamanda, 1969-cu ilin iyulunda hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etmişdir. Uzun illər Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işleyən, 1967-1969-cu illərdə bu orqanı rəhbərlik edən Heydər Əliyev respublikada idarəciliyi gücləndirməyə, rüşvətxorluğa, korrupsiyaya qarşı barışmaz mübarizə aparmağa başladı. Heydər Əliyev mərkəzdəki nüfuzundan respublikanın sosial-iqtisadi, mədəni inkişafi üçün səmərəli istifadə etməyə çalışırdı.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1969-cu il avqustun 5-də Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (Azerb.KP MK) plenumu oldu. Burada Azərbaycanın tarixində ilk dəfə olaraq respublikanın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı dörindən, hərtərəfli təhlil olundu, uzun illərdən bəri yığılıb qalmış problemlər müzakirə edildi və çıxış yolları

müəyyənləşdirildi. Həmin vaxtdan da Azərbaycanda tənəzzüldən təraqqiyo Dönüş başladı. Cəmiyyətin keyfiyyətcə irəliyi, milli özünüdürkə, milli özünə qayıda Dönüş marhələsinin başlangıcı qoyuldu. 1969-cu ildən respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni həyatında intibah dövrü başlandı. Az müddətdə respublikanın idarəciliğin sistemi xeyli möhkəmləndirildi. Heydər Əliyev Sovetlər Birliyində, onun mərkəzi aparatında, işgizar, principial bir dövlət xadimini kimi böyük nüfuz qazandı, o, fenomenal siyasi və dövlət xadiminə çevrildi. Onun Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci mərhələ – 1969-1982-ci illər XX əsr Azərbaycanının ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf tarixində ən parlaq dövr hesab edilir. Bu illərdə əldə edilmiş uğurlar, Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasetinin düzgünlüğünü və həyatılılığını göstərir. 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan SSR-də qazanılan nailiyyyətlər müstaqil Azərbaycan Respublikasında hüquqi, dünyəvi və demokratik dövlət quruculuğunu üçün mühüm təməl oldu.

Heydər Əliyev kiçik fasılolrla XX əsrin son otuz ilində Azərbaycana rəhbərlik etmişdir (1969-1982-ci illər və 1993-2003-cü illərdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş, 1982-1987-ci illərdə SSRİ Nazirlər Sovetinin birinci müavini işləmiş, iyun 1990-1993-cü illərdə isə Naxçıvan MR Ali Məclisinin sadri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədr müavini olmuşdur).

Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldiyi vaxtdan respublikanın bütün təşkilatlarını dövlət və əmək intizamını möhkəmləndirməyə, respublikada mənəvi-psixoloji mühiti sağlamlaşdırmağa çağırırdı. O, Azərbaycan KP MK-nin plenumlarında, qurultaylarında, zona müşavirlərində və digər toplantırlarda etdiyi məruzə və çıxışlarında, bir qayda olaraq, təsərrüfat və mədəni quruculuq məsələlərini təhlil edir, nöqsanları aşkarlayır, onları aradan qaldırmanın yollarını müəyyənləşdirirdi. Bu illər Azərbaycanın iqtisadi, ictimai-siyasi həyatında dönüş başladı, respublikanın dinamik inkişafi üçün kompleks proqramlar hazırlanırdı.

Naxçıvan MSSR-in yeni Konstitusiyaları qəbul edildi.

80-ci illərin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın da içtimai-siyasi həyatında durğunluq və geriləmə prosesi başladı. İctimai təşkilatların, o cümlədən ilk partiya təşkilatlarının, komsomolun, həmkarlar ittifaqlarının, sovetlərin hüquqları məhdud xarakter daşıyırırdı. 1977-ci ildə qəbul edilmiş SSRİ və 1978-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan SSR konstitusiyalarının 6-ci maddəsində göstərilir ki, Kommunist partiyası sovet cəmiyyətinin rəhbər və istiqamətverici qüvvəsidir. O illərdə demokratianın genişləndirilməsindən danışılırdı, lakin bu, hay-küydən başqa bir şey deyildi.

Yüksək vəzifə tutmaq üçün partianın üzvü olmaq başlıca şərt idi.

Bu illərdə – 70-80-ci illərdə respublika mərkəzin xammal mənbəyinin çevrilişmişdi. 1982-ci ilin 10 noyabrında Heydər Əliyev Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna üzv seçilib, Moskveya, SSRİ Nazirlər Sovetinin birinci müavini vəzifəsinə təyin edildi və Azərbaycanda rəhbərliyi Kamran Bağırov gətirildi. Onun dövründə dövlətçilik, idarəetmə zəiflədi, siyasi sistemdə çürümə prosesi başladı. Mərkəzdə isə Heydər Əliyevə qarşı çıxan qüvvələr, onun nüfuzunu zəiflətməyə çalışırlardı, bu isə alınmadı.

1987-ci ildə Heydər Əliyevin Moskvada vəzifədən uzaqlaşdırılmasından sonra respublikada siyasi vəziyyət daha da mürəkkəbələşdi, daxili sabitlik pozulmağa başladı. Bir il sonra 1988-ci ildə isə mərkəzin himaya etdiyi ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları yenidən baş qaldırdı. Dağlıq Qarabağ problemi yarandı.

2. Azərbaycan SSR-in sənayesi 70-80-ci illərdə

XX yüzillikdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının ən yüksək mərhələsi 70-ci illərlə 80-ci illərin birinci yarısına düşür.

Sovetlər Birliyi dövründə ittifaq respublikalarının hər birinin iqtisadiyyatı ümumi xüsusiyyatlərlə yanaşı, çox müüm fərqləndirici cəhətlərə malik idi. 1969-1982-ci illərdə respublikaya rəhbərlik etmiş Heydər Əliyevin iş təcrübəsi əsasında Azərbaycanın iqtisadi həyatında əldə edilən böyük uğurlar ölkəmiz üçün fərqləndirici haldır.

Azərbaycan KP MK-nin 1969-cu və 1970-ci il avqust plenumlarında respublikada iş intizamı, iqtisadiyyatda yaranmış uzun süren gerilinin, mövcud nöqsanların, qüsurların səbəbləri müzakirə edilmiş, onların aradan qaldırılmasının yolları açıqlanmışdı. Plenumlardan sonra Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında respublika iqtisadiyyatının dinamik inkişafını təmin etmək üçün kompleks tədbirlər görülmüşdür. Respublika rəhbəri kimi Heydər Əliyev mərkəzdə olan nüfuzundan istifadə edərək Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti tərəfindən Azərbaycan SSR-in iqtisadi, sosial və mədəni həyatında köklü dəyişiklikləri, intensiv inkişafı təmin edən, respublika əhalisinin maddi həyat seviyyəsinin yüksəlməsinə götürüb çıxaran bir sıra müüm qərarların qəbuluna nail olmuşdu: 1) 1970-ci il iyulun 23-də «Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında»; 2) 1970-ci il iyulun 25-də «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında»; 3) 1975-ci il iyulun 9-da «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında»; 4) 1976-ci il iyulun 27-də «1976-1980-ci illərdə respublika sənayesinin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə dair Azərbaycan KP MK-nin təkliflərinin nəzərdən keçirilməsi nəticələri barəsində»; 5) 1979-cu il fevralın 22-də «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüyü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» və s.

70-ci illərin əvvəllərindən respublika sənayesinin inkişafında yeni mərhələ başladı. Sənayenin strukturunda əsaslı dəyişikliklər baş verdi. 1970-ci ildə sənaye məhsulu istehsalı

8,6 faiz artdı.

Bu illerdə neft sənayesində uzun illerdən bəri yüksəlib qalmış problemlər həll edilmiş, Azərbaycan neft sənayesinin inkişafı yeni mərhələyə daxil olmuşdu. Respublikada neft tariximizin son yüzünləndə 1 milyard ton neft çıxarılmışdı. Təkcə, 1971-ci ildə 18 milyon tondan çox neft hasil olunmuşdu. Geoloji kəşfiyyat işlərinin genişləndirilməsi nəticəsində üç yeni neft yatağı: Siyəzəndə Zəyli-Zeyvə, Cənubi Kür vadisində Kürsəngi, Muradxanlı yataqları kəşf olunmuşdu. Sov.İKP MK-nın 1971-ci il 5 yanvar tarixli «Neft sənayesində və geoloji kəşfiyyat təşkilatlarında qabaqcıl qazma briqadalarının iş təcrübəsinin yaxılaşması haqqında» qərarına uyğun olaraq, «Azneftin» və «Xəzərdənizneftin» işi təkmilləşdirilmişdir.

70-ci illerdə Azərbaycana yeni texnologiya və «Şelf-2», «Şelf-3», «Şelf-4», «Şelf-5» qazma qurğuları gətirildi. Bu, respublikada yeni neft sahəlerinin açılmasına – «İstiqlal» və «Dədə Qorqud» qurğularının işə salınmasına səbəb oldu. Xəzərdə «28 aprel», «Bahar», «Azəri», «Günəşli» və digər zəngin neft və qaz kondensatı yataqları aşkar edildi. Sualtı neft kəməri çəkildi. Dənizdə qazma işləri yeni texnologiya osasında daha da təkmilləşdirildi. Dənizdə 2800-6500 metr dərinlikdə neft quyuqları qazılmağa başlandı.

Azneft və Xəzər Dəniz Neft Birliklərinin, respublika Neft sənayesi Nazirliyinin fəaliyyəti daima diqqət mərkəzində idi. Geoloji kəşfiyyat işlərinin genişləndirilməsinə diqqət daha da artırılmışdı.

Neft hasilatında azalmanın qarşısı xeyli alınmış, yəni 7,2 faizdən 2,3 faizə enmişdi.

Neft sənayesində neft emalı da aparıcı yer tutur. Bu sahədə mövcud olan qüsurlar və nöqsanlar Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il avqust plenumunda açıqlanmış və onların aradan qaldırılması ilə bağlı kompleks tədbirlər görülmüşdü. Nəticədə neft emalı müəssisələri inkişaf etdirilmiş, 1976-ci ildə Yeni Bakı Neftstırma, 1982-ci ildə isə Bakı Neftstırma zavodun-

da neftin ilkin emalı üçün ELOU-AVT qurğusundan istifadəyə başlanılmışdı. Bu müəssisələrdə 90 adda müxtəlif neft məhsulları – tayyarə, reaktiv qurğu, avtomobil, dizel yanacağı, sürütü yağıları, aşqarlar, bitum, neft-kimya sənayesi üçün xammal istehsal olunurdu.

A – 76, Aİ – 93 markalı benzin istehsalı 12,5 faiz çoxalmış, bütövlükdə neftstırma sənayesində məhsul istehsalı 1,4 dəfə artmışdır.

70-80-ci illərdə respublikanın neft maşınçayırma sənayesi öz inkişafının yeni mərhələsinə daxil olmuş, sahənin strukturunda ciddi dəyişikliklər baş vermiş, əsas sexlər yenidən qurulmuş, yeni istehsal sahələri işə salınmışdır. 1985-ci ildə Dərin dəniz özülləri zavodu, 1983-cü ildə Qrozni-Bakı neft komari istifadəyə verilmişdir.

1969-1982-ci illərdə əlvən metallurgiya sənayesində məhsul istehsalı 2,2-2,5 dəfə artmışdır.

70-80-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadi xəritəsi, təqribən, 100 sənaye sahəsini əhatə edirdi. Onlardan biri də kimya sənayesi idi.

Müasir sənaye inkişafını kimyasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Hal-hazırda kənd təsərrüfatında, tikintidə, nəqliyatda, sənayenin digər sahələrində kimyanın nailiyyətlərinən geniş istifadə olunur. Kimyəvi maddələr bir sıra qiymətli məhsulları, o cümlədən müxtəlif növ yunu, ipəyi, pambıçı, mineral gübrələri, boyaq vasitələrini əvəz edir.

Maddi istehsalın inkişafında kimya sənayesinin əhəmiyyətli üstünlükləri vardır.

Kimya sənayesinin inkişafında neft və qaz mühüm xammal mənbəyidir.

70-80-ci illərdə respublikanın neftstırma zavodlarında neftdən dvidistrol, kaucuk, sintetik etil spiriti, kaustik soda, yağı aşqarları, xlorid turşusu, kükürd turşusu, yod, kalium-yod, bromlu dəmir və bir sıra digər kimyəvi məhsulların istehsalına mühüm diqqət yetirilmişdir.

Bu illərdə həmçinin kükürd, plastik kütłə, sintetik qatranlar, bitki qoruyan kimyəvi vəsitişlərin istehsalında da böyük irəliləyişlər olmuşdur. Bu sahədə Sumqayıt kimya sənaye müəssisələri birliyinin fəaliyyəti sintetik kauçuk zavodunun işində böyük dönüş yaratmışdır.

70-80-ci illərdə neft-kimya sənayesində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi sahəsində də xeyli irəliləyişlər baş vermişdir. Həmçinin mineral gübrələr, herbisid, kaustik soda, sulfat turşusu, alüminium-xlorid, sulfanol, butil, kauçuk və s. kimyəvi məhsullar istehsalında bir sıra geriliklər aradan qaldırılmışdır.

70-ci illərdə Sumqayıt Kimya Sənayesi Müəssisələri Birliyində iri komplekslər, Bakı Şin zavodunda yeni avtokamera sexi, VPM-2-200 tipli iki avtomat xətt, Salyan Plastik Kütlələr zavodu və bir sıra digər istehsal obyektləri istifadəyə verilmişdir.

80-ci illərin ortalarından meydana gəlməyə başlayan bir sıra mənfi meyllər, geriləmə prosesləri özünü neft, neft emalı, neft-kimya, kimya sənayesi sahələrində də göstərməyə başladı. İstehsalın səviyyəsi 70-ci illərlə müqayisədə aşağı düşdü.

70-80-ci illərdə respublika sənayesinin ən mühüm sahələrindən biri olan maşinqayırma sənayesinin də inkişafında yeni mərhələ başlıdı. Respublikada Neft Maşinqayırma Birliyinin nözdündə 20 müəssisə fəaliyyət göstərirdi ki, bunlardan da 15-i iri zavod idi. Bu zavodlarda maşınlar, maşın hissələri, avadanlıqlar, neftçixarma avadanlıqları, müxtəlif təyinatlı dəzgahlar və s. istehsalı sürətlə inkişaf edirdi. Həmin illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında 60-ci illərdə bu sahədə yaranmış nöqsanlar aradan qaldırıldı, maşinqayırma sənayesinin işini təkmilləşdirmək, modernlaşdırma üçün təsirli tədbirlər görüldü, respublika Maşinqayırma Sənayesi Nazirliyinin qarşısında konkret vəzifələr qoyuldu.

1969-cu ilin avqust plenumunda Maşinqayırma Səna-

yesi Nazirliyinin işi ciddi tənqid edildi, burada mövcud olan nöqsanların, geriliyin səbəbləri aşkarlandı və onları aradan qaldırmağın yolları müəyyənləşdirildi.

Nəticədə 70-80-ci illərdə Neft-Mədən Maşinqayırma Müəssisələri Birliyinin maşinqayırma sahəsində işində ciddi dönüş yarandı.

70-80-ci illərdə keçmiş Sovetlər Birliyinin neft maşinqayırma avadanlıqlarına olan tələbatının 70 faizdən çoxunu Azərbaycan neft maşinqayırma müəssisələri ödəyirdi. Bu sahədə L.Şmidt (Səttarxan), P.Montin (Bakı neft-mədən), Kirov (Bakı), Dzercinski (Suraxanı), Keşlə, Y.Qasimov adına və d. maşinqayırma zavodlarının rolu böyük olmuşdur.

Bu illərdə elektrotexnika, cihazqayırma, radiotexnika və digər müasir və yeni sahələrin inkişafı da maşinqayırma zavodlarının yeni texnika ilə təmin olunmasında, genişləndirilməsində, yenidən qurulmasında mühüm rol oynayırırdı.

Maşinqayırma sənaye istehsalının özündə elektrotexnika, radiotexnika, cihazqayırma və b. mühüm sənaye sahələrinin xüsusi çəkisi artan sürətlə yüksəlmış, 1970-ci ildəki 29,1%-dən, 1975-ci ildə 38,2%-a, 1980-ci ildə isə 51,2 faizə çatmışdı.

Respublika Maşinqayırma sənayesinin inkişafında «İttifaqneftməş» - Ümumittifaq Neft Maşinqayırma Sənayesi Birliyinin rolu böyük olmuşdur. Bu birləşik 13 zavoddan, 3 elmi-tədqiqat konstruktur təşkilatından ibarət idi.

1978-ci il oktyabrın 26-da Azərbaycan KP MK və Nazirlər Sovetində «1978-1980-ci illərdə maşinqayırmanın inkişaf etdirilməsi haqqında» məsələ müzakirə edilmişİ və burada qəbul edilmişİ müvafiq qərarların yerinə yetirilməsi sahənin inkişafını daha da sürətləndirmişdi.

1971-1980-ci illərdə 4400 yeni növ maşın, cihaz, dəzgah, müxtəlif avadanlıq, o cümlədən bunlardan 400 növü keçmiş SSRİ-də ilk dəfə, istehsal olundu. 1981-1985-ci illərdə respublika maşinqayırma sənayesinin dinamik inkişafı

davam etdirilmişdi.

1970-1980-ci illərdə maşınqayırma sənayesi ilə yanaşı, digər sənaye sahələri də sürətlə inkişaf edirdi: 1975-ci ildə istifadəyə verilmiş Bakı məşət kondisionerləri zavodu keçmiş SSRİ-dən iri zavod idi və ildə 400 min sünə iqlim apparatı buraxırdı. Bu illərdə respublikada radio, maşınqayırma, iri elektrotermik soba zavodları, məşət cihazlarını avtomatik idarəetmə qurğuları istehsal edən zavodlar, cihazqayırma zavodunun ikinci növbəsi tikilib istifadəyə verilmişdi.

70-80-ci illərdə yeni yaradılan istehsal sahələrindən biri də əlvən metallurgiya sənayesi olmuşdu. Sumqayıtda alüminium istehsalına başlanmış, Gəncə alüminium zavodunda alüminium oksidi, sulfat turşusu və kalium sulfat alınmaqla alunitlərin kompleks emalı dünyada ilk dəfə olaraq mənim-sənilmişdi. SSRİ-də ilk dəfə Bakı alüminium prokatı zavodunda külçəsiz prokat texnologiyası tətbiq edilmişdi. Respublikanın boru-prokat zavodlarının işi yenidən qurulmuş, onun istehsal həcmi xeyli genişlənmişdi.

70-80-ci illərdə Azərbaycanda 18 elektrik stansiyasının ibarət energetika kompleksi yaradılmışdı.

1976-1980-ci illərdə Kür çayı üzərində 380 min kilovat gücündə Azərbaycan DRES-in və 120 min hektar sahəni suvarmaq üçün dəryaça tikilib istifadəyə verilmişdi.

Bu illərdə əlvən metallurgiya sahəsində məhsul istehsalı 2,2 dəfə çoxalmış, sahədaxili əlvən metallar prokatı, xalq istehlakı mallarının istehsalı daha üstün inkişaf etmişdi.

1970-1985-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də sənaye istehsalının həcmi 4,5 dəfə, DQMV-də 3 dəfədən çox, Bakıda 2,3 dəfə, Gəncədə (Kirovabad) 3,2 dəfə, Sumqayıtda 2,5 dəfə, Mingəçevirdə 4,1 dəfə, Əli Bayramlıda 1,8 dəfə artmışdı.

80-ci illərin birinci yarısında respublika sənayesi inkişafının ən yüksək səviyyəsinə çatdı. Keçmiş İttifaq üzrə sənaye istehsalının həcmində Azərbaycanın payı 1,5 dəfə, milli gəlirdə 1,6 dəfə artdı.

70-80-ci illərdə (1970-1985-ci illərdə) elektrotexnika sahəsində istehsalın həcmi 72%, kimya və neft kimya sənayesində 205%, maşınqayırma və metal emalı sənayesində 432% artmışdı. Bu illərdə qara və əlvən metallurgiya sənayesi 166%, məşə və ağac emalı sənayesi 186%, tikinti materialları istehsalı 161%, yüngül sənaye 170 faiz artmışdı. 70-80-ci illərdə respublikada sənayenin maddi-texniki bazası möhkəmlənmiş, əsas istehsal fondları 1,4 dəfə artmış, 64 iri müəssisə istifadəyə verilmişdi.

Ümumi gücü iki milyon kilovatt olan Şəmkir (Şəmkir) SES, Azərbaycan DRES Zaqafqaziya energetika sisteminə birləşdirilmişdi.

Yüngül və yeyinti sənayesi. Əhalinin ən başlıca problemlərindən biri də onun maddi və sosial həyat şəraitinin təmin edilməsi, gündəlik tələbat mallarına olan ehtiyaclarının ödənilməsidir.

70-80-ci illərdə respublika ərazisində fəaliyyət göstərən 1005 sənaye müəssisəsindən 531-i ağır sənayenin, 38-i energetikanın, 18-i yanacağın, 12-i metallurgianın, 164-ü maşınqayırmanın, 25-i kimya və neft kimyasının, 204-ü yüngül sənayenin, qalanları isə yeyinti sənayesinin payına düşdü.

70-80-ci illərdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 60-ci illərdə sənayenin bu sahələrində yaranmış çətinliklər və problemlər aradan qaldırıldı. Yüngül və yeyinti sənayesinin inkişafında yeni mərhələ başladı. Yüngül sənayenin inkişafında ipək emalı, pambıqtəmizləmə, pambıq emalı, toxuculuq və digər sahələrin inkişafına diqqət xeyli artırılmışdı.

1976-1980-ci illərdə 38 yeni yüngül sənaye müəssisəsi, o cümlədən Gəncədə (Kirovabad) qənnadı fabriki, ət kombinati, Bakıda tikiş fabriki, bulka-maya kombinatı, ayaqqabı hissələri fabriki, Sumqayıtda üst trikotaj paltaları fabriki, Xudatda və Lənkəranda konserv zavodları və digər istehsal müəssisələri işə salılmışdı. Bu illərdə respublikanın müxtəlif regionlarında 16 şərab zavodu tikilmişdir və respublikada

üzüm emal edən qurğuların gücü üç dəfə artmışdı. Həmçinin yeyinti və yüngül sənaye sahələri texniki cəhətdən yenidən qurulmuş, yeyinti məhsulları sənayesi müəssisələrində müasir texnika və texnologiyaların tətbiqi, istehsal prosesinin avtomatlaşdırılması sahəsində 800-dən çox tədbir həyata keçirilmişdi. Ət və süd istehsalı sahəsində uğurlar daha böyük olmuşdu.

1976-1980-ci illərdə yüngül və yeyinti məhsulları istehsalı 1,4 dəfə, mədəni-məşəş və təsərrüfat malları istehsalı 2,7 dəfə yüksəlmışdır. İstehlak mallarının çeşidi genişlənmiş, buraxılan məhsulların 4 mindən çoxu yeni, illi dəfə buraxılmışdır. Gəncə Xalça Kombinatının işi yeniləşdirilmişdir.

1976-1980-ci illərdə yeyinti sənayesi məhsulları istehsalı 2,6 dəfə artmışdır.

Respublikada ilkin çay emalı fabriklarının sayı 11-dən 14-ə çatmış, iki çay çökici-büküçü fabriki istifadəyə verilmişdir.

Bu illərdə Azərbaycanda konserv məhsulları istehsalı da böyük sürətlə inkişaf etmişdi. 1980-ci ildə 450 milyon banka konserv buraxılmışdı ki, bu da 1970-ci ildəkinə nisbətən 2,4 dəfə çox idi.

1980-ci ildə Azərbaycanda 76,4 min ton ət, 29,1 min ton kolbasa məməkulatları, 219,6 min ton üzü süd məhsulları, 54,8 min ton bitki yağı, 94,9 min ton qənnadı məməkulatı, 164,1 milyon yarımlitirlik şüşə qabda mineral sular, 117,8 min ton duz, 18,6 min ton təbii çay istehsal olunmuşdu.

70-80-ci illərdə üzüm emalı və satışı sahəsində də xeyli irəliləyiş olmuşdu.

Bu illərdə Azərbaycanda üzüm satışı 2,1 dəfə çoxalmışdı.

Azərbaycanda şərabçılığın sonrakı inkişafında Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüyü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» 1979-cu

ildə qəbul etdiyi qərar mühüm rol oynadı.

1970-80-ci illərdə respublikanın Şamxor (Şəmkir), Xanlar, Lerik, Yardımlı, İsmayıllı, Ağsu, Dəvəçi, Zəngilan və Abşeron rayonlarında şərabçılıq sənayesi istehsalı üzrə aqrar birliliklər, Cəlilabad, Tovuz, Şamaxı, Qazax və Füzuli rayonlarında isə aqrar-sənaye komplekslərindən ibarət olan sovxozi-zavodlar yaradıldı.

Nəticədə, 1970-ci ildə respublikada 22,7 milyon dekalitr şərab, 526 min dekalitr konyak istehsalı edildiyi halda, 1980-ci ildə şərab istehsalı 70,7 milyon dekalitrdə, konyak istehsalı 1,16 milyon dekalitrdə çatmışdı. 70-80-ci illərdə Azərbaycanda 2 milyon tonluq müasir tipli ilkin şərab emalı zavodları tikilib istifadəyə verilmişdi. Bakıda fəaliyyət göstərən 1 və 2 sayılı şərab zavodları yenidən qurulmuş, istehsal edilən şərabların növü isə 40-dan 60-a çatdırılmışdı.

70-80-ci illərdə Azərbaycanda yeyinti və yüngül sənayenin digər sahələri də xeyli inkişaf etmişdi. Lakin 80-ci illərin ikinci yarısında keçmiş SSRİ-də gedən proseslər Azərbaycanda da bu sahənin inkişafına ağır zərbə vurmuşdu.

3. 70-80-ci illərdə respublika iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının xüsusi çoxisinin artması

XX yüzilliyin 70-80-ci illərində respublikanın kənd təsərrüfatında əsaslı dönüş yaranmış, bu sahəyə diqqət xeyli artmışdı.

Respublika rəhbəri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə çəqilişmiş Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il avqust plenumunda iqtisadiyyatın başqa sahələrində olduğu kimi, kənd təsərrüfatında da yaranmış vəziyyət ciddi təhlil edilmiş, geriliyin, nöqsanların sabobları aşkar edilmiş, mövcud vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün yollar müəyyənləşdirilmiş, kompleks tədbirlər görülmüşdür.

Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatının inkişafında Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1970-ci ilin iyulunda «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında», 1975-ci ilin iyulunda qəbul etdiyi «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında», 1979-cu ilin fevralında qəbul etdiyi «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülük və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» qərarlar mühüm rol oynamışdı. Bu qərarlarda respublikada kənd təsərrüfatının vəziyyəti hərtərəfli təhlil olunmuş, onun inkişaf perspektivləri müəyyənləşdirilmiş, əkinçilik və heyvandarlığın inkişafında mövcud olan nöqsanların aradan qaldırılması üçün tədbirlər planı hazırlanmış, kənd təsərrüfatının dinamik inkişafını təmin etmək məqsədilə intensivləşmənin tətbiqinə əsaslı vasait qoyuluşunun artırılmasına xüsusi diqqət verilmişdi.

70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında respublika rəhbəri Heydər Əliyevin fədakar əməyi nəticəsində respublikanın iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının xüsusi çökisi artmış, kənd təsərrüfatında, o cümlədən bitkiçilikdə, tərəvəzçilikdə, bostançılıqdə, əkinçilikdə, heyvandarlıqdə uzun süren geriliyə son qoyulmuş, kənd təsərrüfatının bütün sahələrində dinamik inkişafə nail olunmuş, həmçinin bu sahənin gelecek illərdə daha intensiv inkişafi üçün möhkəm bünövrə qoyulmuşdu.

1969-1979-cu illərdə respublikanın kənd təsərrüfatında çox böyük irəliləyişlər baş vermişdi. Bu illərdə taxil istehsalı 2,1 dəfə, pambiq istehsalı 2,5 dəfə, üzüm istehsalı 3,8 dəfə, tərəvəz istehsalı 2,4 dəfə, tütün istehsalı 2,1 dəfə, çay istehsalı 2,1 dəfə artmışdı.

Heydər Əliyevin prinsipial rəhbərliyi və iş təcrübəsi əsasında 1969-1982-ci illərdə İttifaq üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun 1,5-1,7 faizi respublikamızın payına

düşürdü, hansı ki, bu rəqəm 60-ci illərdə 1 faiz idi. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 2 dəfədən çox artmış, o cümlədən taxılçılıqda məhsuldarlıq 48 faiz, pambiqçılıqda 29 faiz, üzümçülükdə 51 faiz, tərəvəzçilikdə 37 faiz, heyvandarlıqdə 31 faiz yüksəlmışdı.

70-80-ci illərdə kənd təsərrüfatında pambiqçılığın, üzümçülüğün və taxılçılığın xüsusi çökisi artmış, bu sahələrdə ixtisaslaşma və markəzləşdirmə həyata keçirilmiş və möhkəm maddi-texniki baza yaradılmışdır.

Pambiqçılıqda 70-ci ilə qədər orta illik məhsul yığımı 327,7 min ton olmuştursa, 1971-1975-ci ildə bu rəqəm 440,8 min ton, 1981-1985-ci illərdə 653,8 min ton, 1976-1980-ci illərdə isə Heydər Əliyev tərəfindən yaradılan möhkəm maddi-texniki baza əsasında 706,7 min ton olmuşdu. Hər hektardan məhsuldarlıq 35 sentnerə çatmışdı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 1969-1982-ci illərdə pambiqçılığın ixtisaslaşdırılması, onun daha əlverişli təbii-iqlim şəraitinə uyğun rayonlarda yetişdirilməsi təmin edilmişdi. Hesablamalar göstərir ki, pambiqçılıq Bərdə, Ağcabədi, Sabirabad, Beyləqan, Göyçay, Ağdaş, Ağsu rayonlarında daha yaxşı inkişaf etmişdi.

1981-ci ildə respublikamızda 1 milyon 15 min 300 ton pambiq istehsal olunması pambiqçılığın ən gölərlü sahə olduğunu, Azərbaycanda pambiqçılığın yüksək inkişafını təmin etməyin mümkündüünü sübut etdi.

1979-cu ildə Azərbaycanda 1,4 milyon hektar suvarılan torpaqdan 1982-ci ildə 305,7 min hektarda pambiq əkilirdi. Heydər Əliyevin böyük və zəngin iş təcrübəsi əsasında pambiq istehsalçıları ilə pambiq emal müəssisələrinin six əməkdaşlığı yarandı və emal müəssisələrinin maddi-texniki bazası möhkəmləndi.

Pambiqçılıq respublikada və bütün keçmiş SSRİ məkanında böyük şöhrət qazandı. Respublikada pambiqçılıq sahəsində çox zəngin, qabaqcıl təcrübə məktəbi yarandı. Nə-

ticədə Orta Asiya pambıqçıları ilə təcrübə mübadiləsi genişləndi.

1970-ci ildən başlayaraq 80-ci illərin ortalarına qədər respublikada pambıq istehsalı ilə bələ artaraq, pambıq istehsalı ən golırlı sahəyə çevrilmişdi. 1971-1975-ci illərdə orta illik pambıq istehsalı 440,8 min ton, 1976-1980-ci illərdə 627,5 min ton və 1981-1985-ci illərdə 706,7 min ton təşkil etmişdir. Hər hektardan məhsuldarlıq 1966-1970-ci illərdə 16,0 sentner, 1971-1975-ci illərdə 21,6 sentner, 1976-1980-ci illərdə 30,3 sentner, 1981-1985-ci illərdə 37,1 sentner olmuşdur. Respublikada 1981-ci ildə pambıq istehsalı 1 milyon 315 min tona çatdırılmışdı. 1980-ci illərdə istehsal olunan pambıqın 43 faizi Bərdə, Ağcabədi, Sabirabad, Beyləqan, Salyan rayonlarının payına düşündü. 1970-1979-cu illərdə əvvəlki on ildəkindən 2 milyon tondan çox pambıq istehsal olunmuş, orta illik artım 1,6 dəfə artmışdır.

1970-1980-ci illərdə respublikada 5,5 milyon ton pambıq istehsal olunmuşdu.

1983-cü ildən başlayaraq respublikada pambıq istehsalı azalmışa başlamış və 1986-ci ildə istehsalın miqdarı 783,7 min tona, 80-ci illərin sonunda isə 350-400 min tona enmişdi.

Kənd təsərrüfatının ən golırlı sahələrindən biri kimi, respublikada üzümçülüyün bərpa və inkişaf etdirilməsinə çox ciddi diqqət və qayğı göstərilmişdir. Hər şeydən əvvəl, bu illərdə H.Əliyevin rəhbərliyi və şəxsi köməyi ilə bir tərəfdən üzümçülükdə vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş kompleks tədbirlər həyata keçirilmiş, digər tərəfdən isə geniş miqyasda yeni üzümüklər salılmışdı. Həmçinin üzümçülük iqlim və torpaq xüsusiyyətlərində asılı olmayaraq respublikanın bir sira rayonlarında və bölgələrində cəmləşdirildi. 60-ci illərdə üzümçülükdə yaranmış ağır vəziyyəti qısa müddətdə aradan qaldırmaq üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görüldü. Azərbaycan KP MK-nin bürosunda «Üzümçülüyün inkişafında ciddi nöqsanlar və respublikada üzüm istehsalını və

şərabçılığı daha da yüksəltmək sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin etmək tədbirləri haqqında» məsələ müzakirə olunmuş və əhəmiyyətli qərar qəbul edilmişdi.

Görülən kompleks tədbirlər sayəsində 1969-1982-ci illərdə üzümçülük misli görünməmiş sürətlə inkişaf etdi. 1969-cu ilə qədər orta illik üzüm istehsalının həcmi 232 min ton olduğu halda 1971-1975-ci illərdə bu rəqəm 431,9 min ton, 1976-1980-ci illərdə isə 945,0 min ton olmuşdu. 1982-ci ildə respublikada 1815,6 min ton üzüm istehsal olunmuşdu. Məhsuldarlıq isə 1969-cu ildəki 43,6 sentnerdən 1982-ci ildə 101,5 sentnerə, əkin sahəsi isə 57,1 min hektardan 174,9 min hektara çatmışdı.

Üzümçülükdə ixtisaslaşma və təmərküzləşmə başa çatdırılmışdı. Belə ki, bu sahə Cəlilabad, Şamaxı, Qazax, Tovuz, Xanlar, Şəmkir, Cəbrayıł, Füzuli və digər rayonlarda cəmləşdirilmişdi. Təkəc 1975-ci ildə 1970-ci ilə nisbətən 2 dəfə çox məhsul istehsal edilmişdi. 1971-1975-ci illərdə Heydər Əliyevin qayğısı və köməyi ilə üst-üstə 353 min ton üzümü ilkin emal edən şərab zavodları tikilib istifadəyə verilmişdi.

Həmçinin respublikada üzümçülüyün 1976-1982-ci illərdəki inkişafında H.Əliyevin principial mövqeyi və tələbi əsasında Sov. İKP MK-nin SSRİ Nazirlər Sovetinin «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını daha da intensivləşdirmək haqqında» və 1979-cu il fevralın 22-də «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüy və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» qərarlar əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məhz bu qərarların həyata keçirilməsi və H.Əliyevin fədakar əməyi nöticəsində respublikada üzüm əkinini sahəsi 174,9 min hektara, üzüm istehsalı isə 1 milyon 815 min tona çatmışdı. Üzümün emalı və şərabçılıq genişlənmişdi. 1970-1979-cu illərdə respublikada bir məhsul yiğimi ilində 860 min ton üzüm emal edən çox-

saylı zavodlar tikilmişdi. Ümumiyyətlə, 1971-1975-ci illərdə respublikada 28 yeni şərab zavodu istifadəyə verilmişdi. Bu zavodlar içərisində şampan və konyak zavodları müasir texnologiyaya daha uyğun idi. Bakı şampan zavodu ilk məhsulunu 1944-cü ildə buraxmışdı. Bu zavodda 1944-cü ildə 53 min şüsha şampan buraxılmışdı. 1965-ci ildə 739 min, 1970-ci ildə 1,129 min, 1979-cu ildə isə 2.400 min şüsha şampan istehsal edilmişdi.

70-ci və 80-ci illərin birinci yarısında şərab emalında konyak istehsali da məhüm yer tutmuşdu. Bu içki növünə tələbat çox olduğundan həmin illərdə respublikada konyak spirti və konyak istehsali iləbəl artmışdı. Əgər 1970-ci ildə 0,5 milyon litr konyak istehsal edilmişdi, 1979-cu ildə bu rəqəm 1,3 milyon litrə çatdırılmış və 4,3 dəfə artmışdı. 70-ci illərdə və sonrakı dövrde respublikada «Moskva», «Şirvan», «Göygöl», «Azərbaycan» «Yubiley», «Gəncə» və s. adlı yeni konyaklar buraxılmışdı.

1980-ci ildə Dövlət Üzümçülük və Şərabçılıq Komitəsinin nəzdində 375 müəssisə və təşkilat, o cümlədən 298 ixtisaslaşdırılmış üzümçülük sovxozu var idi ki, bunlardan da 105-i üzümün ilkin emali zavodu idi. Respublikada 8 müstəqil zavod var idi ki, onlar da üzümün birinci və ikinci emali ilə məşğul olurdu. Həmçinin, il ərzində respublikada tədarük edilən üzümün 86,6%-i Dövlət Üzümçülük və Şərabçılıq Komitəsinin tabeliyində olan sovxozlardan payına düşündü.

«Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında» keçmiş Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1975-ci il 9 iyul tarixli qərarında və 1977-1980-ci illərdə respublikanın iqtisadi və sosial inkişaf planında müsyəyen olunmuş tapşırıqların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi nəticəsində, 1979-cu ildə üzüm istehsalı 1,045 min tona çatdırıldı.

Dövlətə üzüm satışı 1969-cu ildəkino nisbətən 1983-cü ildə 8,4 dəfə artmış, həmçinin bu ildə keçmiş İttifaq üzrə

üzüm tədarükündə Azərbaycanın payı 4,3 dəfə çoxalıb 7%-ə çatmışdı.

1976-1980-ci illərdə dövlətə, təqribən, 5 milyon ton üzüm satılmış, Azərbaycanda iri üzümçülük rayonları yaranmışdı ki, bu da onların iqtisadi və sosial tərəqqisində çox böyük irəliləmə və perspektivlərə gətirib çıxarırdı. 1980-ci ildə yalnız Cəlilabad və Şamaxı rayonları dövlətə 1969-cu ildə bütün respublikanın təhvil verdiyindən 1,6 dəfə çox üzüm satmışdı.

1984-cü ildə respublikada üzüm istehsalı 2 milyon tonna, hər hektardan məhsuldarlıq 95 sentnerə çatdırılmışdı.

Sərxoşluğunu və alkoqolizmi aradan qaldırmaq haqqında keçmiş Sov.İKP MK-nın məlum qərarı ilə əlaqədər olaraq üzümçülüyün istiqamətini dəyişdirmək sahəsində görülən tədbirlərin uğursuzluqları respublikada üzümçülüyün sonrakı inkişafına pis təsir göstərmiş, min hektarlarla bol məhsul verən üzüm bağları məhv edilmiş, üzümçülüyə diqqət xeyli azalmış və nəticədə, iqtisadiyyatın bu məhüm sahəsində məhsul istehsalının, onun emalının inkişaf dinamikası pozulmuşdu.

Üzümçülüyün inkişaf etdirilməsinin yenidən qurulması programı qəbul edilsə də, bu sahədə görülən tədbirlər sona çatdırılmamışdı. Həmçinin üzümçülüyün üzələşdiyi yeni problemlərin həllində aidiyyatlı orqanlar və təşkilatlar lazımı qətiyyət və ardıcılıqlı göstərmirdilər. Nəticədə, üzümçülüyə pis münasibat yarandı. 80-ci illərin sonuna yaxın böyük əmək və zəhmət hesabına, külli miqdarda dövlət vəsaiti hesabına yaranmış aqrar bölmənin aparıcı sahələrindən biri olan üzümçülük təsərrüfatı məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşdi.

Problemlər və çətinliklər

80-ci illərin ortalarından respublika iqtisadiyyatında dinamik inkişaf pozulmağa, istehsalın sürəti aşağı düşməyə başlandı. Bunun səbəbi, ilk növbədə, keçmiş SSRİ-də gedən

ictimai-siyasi proseslərlə, həm də respublikaya rəhbərliyin zəifləməsi ilə bağlı idi.

70-ci illərə nisbətən 80-ci illərin ikinci yarısında istehsalın artım surəti sonayedə 1,8-2, kənd təsərrüfatında isə 2,3 dəfə azalmışdı.

İnzibati-amirlik metodu ilə rəhbərlikdən uzaqlaşa bilməyən sovet hökumətinin iqtisadiyyatda yaranmış problemləri, çətinlikləri həll etmək cəhdini baş tutmadı.

Taxılçılığın inkişafı. Respublikada taxılçılığı, daha da inkişaf etdirmək üçün əlverişli iqlim və təbii şəraitin olmasına baxmayaraq 60-ci illərdə bu sahəyə diqqət zəif idi.

Azərbaycan KP MK-nin avqust (1969-cu il) və sonrakı plenumlarında taxılçılığa bəslənən yanlış və zərərli münasibət ciddi təngid edildi, həmçinin taxılçılığın inkişaf perspektivləri göstərildi.

Respublikada kənd təsərrüfatının inkişafını yükseltmək məqsədilə keçmiş Sov.İKP MK-nin və SSRİ Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi «Azərbaycan SSR-in kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» 1970-ci il 23 iyul tarixli, «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını da-ha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında» 1975-ci il 9 iyul tarixli qərarlarının həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanda taxılçılığın inkişafına diqqət xeyli artırılmışdı.

70-ci illərdən başlayaraq taxılçılıq, əsasən, aran və dağətəyi rayonlarda cəmlənmişdi.

Respublikanın ümumi torpaq sahəsi 8 mln. 642 min hektardır. Bunun 191 min hektarı kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır. 70-ci illərdə bu sahənin 1 milyon 348 min hektarı əkin, 255 min hektarı isə çoxillik bitkilər – bağlar, üzüm-lükərlər altında olmuşdur. Respublikada suvarılan torpaqların ümumi sahəsi 1 milyon 142 min hektar olmuş və bunun da 860 min hektarından əkin üçün istifadə edilmişdir.

Nəticədə 1970-1982-ci illərdə taxılçılıqda böyük irəli-yişlər baş vermişdi. Belə ki, əgər taxıl əkinini 1969-cu ildə

604,1 min hektar, istehsal 573,9 min ton, hektardan məhsuldarlıq isə 9,5 sentner təşkil edirdi, 1982-ci ildə 511,9 min hektar əkin sahəsindən 1.211,3 min ton taxıl əldə edilmiş, məhsuldarlıq 24,6 sentnerə çatdırılmışdı.

Respublikada taxıl istehsalı 1980-ci ildə 136,5 min ton, 1981-ci ildə 1150,8 min ton, 1982-ci ildə isə 1211,3 min ton təşkil etmişdi. Dövlətə taxıl satışı 1980-ci ildə 360,9 min ton, 1981-ci ildə 402,7 min ton, 1982-ci ildə isə 353 min ton olmuşdu.

1982-ci illərə qədərki dövr üçün qəbul edilmiş ərzəq programının yerinə yetirilməsi taxılçılığın durmadan inkişafını tələb etsə də, həmin illərdə respublikada bu sahanın in-teqrasiyasına, dinamik, sabit inkişafına diqqət zəif olmuşdu.

Yalnız 1985-ci ildə respublikada taxıl istehsalı 1.300 min ton, orta illik məhsuldarlıq 25 sentner olmuşdu. İnkər etmək olmaz ki, əvvəlki illərlə müqayisədə taxıl istehsalında artım olmuşdu. Lakin respublika əhalisinin taxila olan ehtiyacı baxımından taxıl əkinini genişləndirmək, ümumi taxıl yiğimini milyon tonə çatdırmaq olardı. Bu nəticəni əldə etmək üçün taxıl əkinini sahəsini genişləndirmək, becərmə qaydalarına, meliorasiya işlərinə başlıca diqqət yetirmək, torpaqdan səmərəli istifadə etmək, hər hektardan məhsuldarlığı 40-45 sentnerə çatdırmaq, məhsul yiğimini qısa müddətə və itkisiz başa çatdırmaq lazım idi.

Respublika əhalisinin taxıl məhsullarına olan tələbatına uyğun istehsal strukturu müəyyənləşdirilməli idi. Respublika əhalisinin taxila olan tələbatını tam ödəmək üçün 3,6 milyon ton taxıl istehsal etməli idi. Bu məlum olduğu halda, nədənəzə uzun müddət respublikamızda taxıl istehsala başlıca diqqət yetirilməmişdi.

80-ci illərin sonuna yaxın bu sahəyə diqqət bir qədər də zəifləmişdi. Yalnız SSRİ-nin iflasından sonra müştəqillik əldə etmiş respublika hökuməti iqtisadi strukturda taxılçılığın inkişafına diqqəti artırmağa başladı. Taxıl əkinini sahəs-

ri genişləndirildi. Nəticədə, 1992-ci ildə 1 milyon 363 min ton taxil istehsal edildi. Bu da respublikada taxila olan ehtiyacın 30-33%-ni təşkil edirdi. Respublikada taxılçılığın inkişafına münasibət kökündən dəyişməlidir.

Bostanlılıq və tərəvəzçiliyin inkişafı. 1970-1980-ci illərdə respublikada kənd təsərrüfatını kompleks inkişaf etdirmək tədbirləri sistemində bostanlılıq və tərəvəzçiliyin inkişafı özünəməxsus yer tutmuşdu. 70-ci illərdə bu sahənin inkişafı üçün görülən tədbirlər daha geniş miqyas almış, respublikamızda tərəvəz istehsalının ixtisaslaşdırılması və təmərküzləşdirilməsi sahəsində səmərəli iş aparılmışdı. Bu məqsədlə respublikamızda 1975-ci ildə təşkil edilmiş Azerbaycan Tərəvəz və Meyvə İstehsalı, Tədarükü, Emalı və Satışı Aqrar-Sənaye Birliyinin iş təcrübəsi müsbət olmuşdu. Tərəvəzçilik və meyvəçilik sovxozlari, çay yetişdirən sovxozlardır, konserv, tədarük, nəqliyyat və tara müəssisələri, çay emalı müəssisələri, elmi-tədqiqat meyvəçilik və tərəvəzçilik institutları, iki sovxoq-texnikum onun ixtiyarına verilmişdi. 17 rayonda aqrar-sənaye və aqrar-satış birliliyi təşkil edilmişdi.

«Azərmeyvətərəvəzsənaye» Aqrar-Sənaye Birliyi 160 ixtisaslaşdırılmış sovxoza, 14 konserv zavoduna, 12 aqrar-sənaye və 7 aqrar-satış birliyinə mərkəzləşdirilmiş qaydada rəhbərlik etmişdi.

70-80-ci illərdə təsərrüfatlararası birlik və müəssisələrin təşkili əməyin xarakterində dərin keyfiyyət dəyişiklikləri yaradılmasını sürətləndirmişdi. Bu faktı demək kifayatdır ki, «Azərmeyvətərəvəzsənaye» Birliyi respublika üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının 13,3%-ni verirdi və respublikada tərəvəz istehsalının 83%-i burada cəmləşmişdi. 70-ci illərin ikinci yarısında tərəvəzçiliyin inkişafına diqqət daha da gücləndirilmişdi. Tərəvəz, orta illik istehsalı 835 min tona çatmış, 70-ci illərin birinci yarısına nisbətən 58% artmış, 1980-ci ildə hər hektardan məhsuldarlıq 198 sentner olmuşdu.

1981-ci ildə isə dövlətə 644 min ton tərəvəz təhvil ve-

rilmişdi. Respublikanın əkinçilik məhsulunda tərəvəzçiliyin xüsusi çökisi 70-ci illərdə ilbəl artmışdı. 70-ci illərin ikinci yarısı (1976-1980-ci illərdə) respublikada tərəvəzçiliyin inkişafında daha yeni, yüksək mərhələ olmuşdur. 1980-ci ildə hər hektardan məhsuldarlıq 1975-ci ilə nisbətən 27% çoxalmışdı. Tərəvəzin çeşidi genişlənmüş, keyfiyyət isə bir qədər yüksəlmişdi. Tərəvəzçiliyin rentabelliyi 65%-ə çatdırılmışdı. 1976-1980-ci illərdə tərəvəzçiliyin inkişafı sahəsində Lənkəran, Masallı, Xaçmaz və digər rayonlar mühüm rol oynamışdı.

Respublikada 1970-ci ildə 234,3 min ton tərəvəz istehsal edilmişdi, 1971-1975-ci illərdə orta illik istehsal 324,1 min ton, 1975-ci ildə 369,5 min ton, 1976-1980-ci illərdə 477,1 min ton, 1980-ci ildə 458,1 min ton, 1981-1985-ci illərdə 522,9 min ton və 1985-ci ildə 540,2 min ton, 1986-ci ildə 508,4 min ton, 1987-ci ildə 443,9 min ton olmuşdu.

1980-ci ildə tərəvəz məhsulları tədarükü 1975-ci ildəki nisbətən 36%-ə qədər artmış, 1976-1980-ci illərdə respublikanın tərəvəzçilik təsərrüfatlarında 4,2 mln ton məhsul istehsal olunmuşdu. Digər tərəfdən, tərəvəzin məhsuldarlığı da bu illərdə xeyli artmış, orta hesabla illik məhsul istehsalı hər hektardan 200 sentner olmuşdu ki, bu da 1966-1970-ci illərdəki göstəriciləri 1,7 dəfə, 1971-1975-ci illərdəki göstəriciləri 1,4 dəfə ötüb keçmək demək idi.

1981-1985-ci illərdə respublikada kənd təsərrüfatının kompleks inkişafı üçün dövlət tərəfindən 1 milyard 350 milyon manat, meliorasiya təsərrüfatı qurğuları tikintisi üçün 1 milyard 200 milyon manat məbləğində əsaslı vəsait ayrılmışdı. Bunun nəticəsində su təminatı yüksək və sabit tərəvəz məhsulu görmək üçün möhkəm təməl yaradılmışdı. Nəticədə, 1985-ci ildə tərəvəzçilik məhsulları tədarükü 1975-ci ilə nisbətən 36%-dən çox artmışdı. Lakin bu inkişaf sürətini uzun müddət saxlamaq mümkün olmamışdı. Tezliklə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində müşahidə olunan mənfi meyl-

lər öz təsirini tərəvəzçiliyin inkişafında da büruzə vermişdi. 80-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq, bostançılıqla və tərəvəzçilikdə yenə də nöqsanlar və negativ hallar yanrımağa başlamışdı. Belə ki, tərəvəzçiliyin inkişafında mü hüüm əhəmiyyəti olan istixana təsərrüfatının gücündən daha məhsuldar istifadə edilməmiş, örtülü təsərrüfatlarda – torpaqda tərəvəz istehsalına lazımlıca diqqət yetirilməmişdi. Neticədə, 1986-ci ildən başlayaraq tərəvəzçiliyin inkişafında – istehsalda geriləmə başlamış, sabit inkişaf dinamikası pozulmuşdu. Su cəhiyatlarının azlığı da istehsala pis təsir göstərmədir. Həmçinin, istehsalın azalmasının qarşısının alınması üçün kompleks şəkildə heç bir tədbir görülməmiş, belə bir şəraitdə istehsala köhnə münasibətlər, arxayincılıq psixologiyası özünü göstərmişdi.

1976-1980-ci illərdə, demək olar ki, kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının orta illik artımı 6,7% olmuşdu. 1980-ci ildə kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı 1975-ci ilə nisbətən 138% artmışdı. O cümlədən, hər hektardan məhsuldarlıq aşağıdakı inkişaf səviyyəsində olmuşdu:

1970-1980-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsali əhəmiyyətli dərəcədə artmış, istehsalın rentabelliyi yüksəlmüşdi. Məsələn, 1976-1980-ci illərdə kolxoz və sovxozlarnın xalis gəliri 1971-1975-ci illərə nisbətən 2,1 dəfə, 1966-1970-ci illərə nisbətən isə 5 dəfə çoxalmışdı. 1980-ci ildə kənd təsərrüfatında rentabellik keçmiş İttifaqın orta səviyyəsindən yuxarı qalxmış, kolxozlarda 35%, sovxozlarda 30% olmuşdu.

70-ci illərdə respublikanın kənd təsərrüfatı istehsali sürətlə artmış və nəticədə, keçmiş İttifaq üzrə olan göstəriciləri ötbüb keçmişdi. Beləliklə, respublikanın iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusi çökisi xeyli yüksəlmüşdi.

70-ci illərin ikinci yarısında birinci yarımilliyə nisbətən ölkəyə 1,5 dəfə çox taxıl, pambıq, tərəvəz, 2,2 dəfədən çox üzüm, 16% çox et, 20% çox yun, 36% çox yumurta və 33% çox süd verilmişdi.

Bununla yanaşı, faktiki və statistik sənədlər göstərir ki, 80-ci illərin ortalarına yaxın iqtisadiyyatın başqa sahələrində olduğu kimi, kənd təsərrüfatının aparıcı sahələrində də obyektiv və subyektiv səbəblərdən artım sürəti pozulmuş, istehsal azalmağa başlamışdı. Buna başlıca səbəb Sovet cəmiyyətində baş verən ictimai-siyasi proseslər, iqtisadiyyatın idarə edilməsində yaranan mənfi meyllər, ciddi nöqsanlar, həm də respublikanın öz daxilində kənd təsərrüfatına qeyri-ciddi münasibətin, arxayincılığın yaranması idi.

70-80-ci illərdə Azərbaycan SSR-də tütünçülük, baramaçılıq, çayçılıq. 1969-cu il avqust və sonrakı plenumlarda respublikada tütünçülünün, baramaçılığın və çayçılığın vəziyyəti geniş təhlil olundu, uzun süren geriliyin səbəbləri müəyyənləşdirildi və bu təsərrüfat sahələrinin inkişaf perspektivləri göstərildi.

Azərbaycanda tütün, barama və çay istehsalının vəziyyəti və daha da inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məsələlərin müzakirəsi Azərbaycan KP MK-nin XVIII, XXIX, XXX və XXXI qurultaylarının qərarlarında da öz əksini tapdı.

70-80-ci illərdə respublikada tütün istehsalına diqqət xeyli gücləndi. Bu illərdə tütünçülük təsərrüfatlarında kompleks tədbirlər görüldü, mərkəzləşmə və sahənin ixtisaslaşması aparıldı. Tütünçülük əsasən Qəbələ, Qazax, Lerik, Qubadlı, Balakən, Oğuz, Şəki, Zaqatala, Zəngilan və digər rayonlarda comləşdirildi.

Respublika rəhbəri Heydər Əliyevin düzgün, məqsəd-yönüli siyaseti nəticəsində 70-80-ci illərdə tütünçülük də böyük irəliləyişlər başladı. Respublikada tütün istehsali 1969-cu ildəki 24,4 min tondan 80-ci illərin ortalarında 67 min tona, məhsuldarlıq müvafiq olaraq 18 və 35,3 sentnerə çatdırılmışdı.

70-80-ci illərdə çayçılıq. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının ən mühüm sahələrindən biri də çayçılıqdır. 70-80-ci illərdə çayçılığın inkişafına böyük diqqət yetirilmişdir. 70-ci

ilə qədər respublikada cəmi 7,5 min hektar sahədə çay bitkisi ekilmiş, bu sahədən 9,9 min ton yaşıl çay yarpağı istehsal olunmuşdu. Bu zaman bir hektardan orta məhsuldarlıq 16,9 sentner təşkil etmişdir. Respublika rəhbəri Heydər Əliyev kənd təsərrüfatı işçilərinin respublika toplantılarında kənd təsərrüfatının digər bölmələri ilə yanaşı, çayçılığın da inkişaf etdiriləsi üçün konkret göstərişlər vermiş, təkliflər irolu sürmədü. Nəticədə, çayçılığın zonalar üzrə ixtisaslaşdırılması və tamərküzləşdirilməsi istiqamətində böyük işlər görülmüşdül. 1978-ci ildə dövlətə 48 min ton yaşıl çay yarpağı təhvil verilmiş, əmək məhsuldarlığı 1970-ci ilə nisbətən 31,3 faiz artmışdır. 70-80-ci illərdə çayçılıq sahəsində Lənkəran, Astara, Masallı rayonları ixtisaslaşdırılmışdır. 1977-ci ildə Azərbaycanda 14,2 min ton yaşıl çay yarpağı tədarük edilmişdi ki, bu da 1940-ci ildəkindən 33 dəfə çox idi.

70-80-ci illərdə respublikada istehsal olunan çay yarpağının 97 faizi Azərbaycan Tərəvəz və Meyvə İstehsalı, Tədarükü, Emalı və Satışı Aqrar Sənaye Birliyinin sovxozlarda istehsal edilmişdi və Aqrar sənaye inteqrasiyası əsasında çaybecərmənin ixtisaslaşdırılması Lənkəran, Masallı və Astara rayonlarının iqtisadiyyatının inkişafına böyük təsir göstərdi. Bu rayon təsərrüfatlarında «Azərbaycan - 2», «Azərbaycan - 4» və Gürcüstandan gətirilmiş «Kolxida» kimi məhsuldar çay sortlarının əkinini genişləndirildi.

70-ci illərdə Azərbaycan çayı keçmiş sovet imperiyasının 200-dən çox şəhərinə, xarici ölkələrə göndərilirdi.

1979-cu ildə çay istehsali 20 min tona çatdırıldı ki, bu da 1969-cu ildəkindən 2,1 dəfə çox idi.

Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1982-ci il dekabrın 2-də «1982-1985-ci illərdə respublikada çay təsərrüfatının və çay sənayesinin inkişafına dair» 533 sayılı qərar qəbul etmişdi ki, bu da çayçılığın sonrakı inkişafında başlıca rol oynamışdı. Nəticədə, 1981-1985-ci illərdə respublikanın çayçılıq təsərrüfatlarında 108,4 min ton

əvezinə 146 min ton yaşıl çay yarpağı toplanmışdı. Bu illərdə respublikada çay becərilən sahələr 12,3 min hektara, hektardan məhsuldarlıq isə 45 sentnerə çatdırılmışdı.

Azərbaycan çayı dəfələrlə beynəlxalq yarmarkalarda və sərgilərdə, o cümlədən 1975-ci ildə Macarıstanda, 1982-ci ildə Anqolada, Efiopiada, Çexoslovakiyada və digər ölkələrdə nümayiş etdirilmiş və mükafatlar almışdır.

Lakin 1988-ci ildən respublikada yaşıl çay yarpağı istehsali ilbilə azalmağa başlamışdır.

Baramaçılıq. 70-80-ci illərdə Azərbaycan kənd təsərrüfatının ən güllü sahələrindən biri olan baramaçılığın inkişafına da diqqət artılmışdır. Bu illərdə baramaçılığın inkişafından daha səmərəli istifadə olunmasının yolları müəyyən edilmiş, yeni baramaçılıq təsərrüfatları yaradılmışdır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında 1971-ci ilin 17 martında Azərbaycan KP MK və respublika Nazirlər Sovetinin «Azərbaycan SSR-də ipəkçiliyi inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» qərar qəbul olundu ki, bu da ipəkçiliyin sonrakı inkişafında böyük əhəmiyyətə malik oldu.

İpəkçilik Bərdə, Zaqatala, Şəki, Balakən, Göyçay, Ağdaş, Cəbrayıl və digər rayonlarda cəmləşdirildi. 70-80-ci illərdə Azərbaycan ipəyinin söhreti özünə qaytarıldı.

Respublikada barama istehsali 1969-cu ildəki 3569 tondan 1982-ci ildə 5272 tona çatdırıldı. 1970-1982-ci illərdə dövlətə satılan baramanın miqdarı 1,4 dəfə artmış, barama istehsali 1983-cü ildə 5039 ton, 1986-ci ildə isə 5678 ton təşkil etmişdir. Sonrakı illərdə respublikada barama istehsالına diqqət zəiflədiyindən istehsالın miqdarı azalmağa başlamışdır. 1993-cü ildə barama istehsali 3202 tona endi.

1969-1982-ci illərdə respublika iqtisadiyyatında, o cümlədən sənaye və kənd təsərrüfatında sıçrayışlı, misilsiz inkişaf, maddi istehsالın öz strukturunda müterəqqi keyfiyyət dəyişiklikləri, həm də əhalinin maddi rifah halının durmadan yaxşılaşmasını təmin etmiş, həyat səviyyəsi, mə-

dəni və mənəvi həyatı yüksəlmişdi. İqtisadi həyatdakı uğurlar əhalinin milli gəlirinin artmasına səbəb olmuşdu. 1970-ci ildə Azərbaycanda adambaşına milli gəlir orta ittifaq səviyyəsinin 62 faizini təşkil edirdi, 1980-ci ildə bu rəqəm 80 faizə yüksəlmişdi.

Respublikada milli gəlir 1965-ci ilə nisbətən 1975-ci ilə də 2 dəfə, 1982-ci ildə 4,1 dəfə artmışdır.

Xalq təsrrüfatında çalışan fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı 1970-ci ildəki 125 manatdan 1982-ci ildə 164 manata qaldırılmışdır. Kolxozçuların orta aylıq əmək haqqı müvafiq olaraq 80 manat və 208 manat olmuşdu.

«Baş verən dəyişikliklərin miqyasına, iqtisadi və sosial sahələrdə aparılan dərin struktur İslahatlarının xarakterinə, xalqın maddi rifah halının keyfiyyətə yeni mərhələyə keçirilməsinə görə IX, X və XI beşilliklər Azərbaycanın yeni tərixinə ən mühüm yer tutur». 80-ci illərin ortalarından başlayaraq, respublika rəhbərlərinin bacarıqsızlığı və sahənləkliyi nəticəsində, keçmiş ittifaqda gedən proseslərin təsiri altında respublikada 1969-1982-ci illərdə formaləşmiş iqtisadi inkişaf dinamikası pozulmuş, intensiv inkişaf ekstensiv xarakter almış, istehsalın səviyyəsi bütün sahələrdə aşağı düşməyə başlamışdır.

Cədvəl 1

1969-1982-ci illərdə Azərbaycanda barama istehsalı barədə

İllər	Istehsal (ton)	İllər	Istehsal (ton)
1969	3569	1976	4856
1970	3661	1977	5007
1971	4055	1978	4740
1972	4095	1979	4848
1973	4456	1980	4984
1974	4455	1981	4901
1975	4385	1982	5272

Cədvəl 2

**1969-1982-ci illərdə
Azərbaycan Respublikasında mal-qaranın sayı
(ülün axırına min bas)**

İllər	Mal	O cümlədən inək, camış	Davar	Qus
1960	1373,0	505,3	48845	7422,0
1965	1460,3	576,3	3864,9	6850,5
1969	1560,3	615,0	3960,6	8623,8
1970	1576,8	605,1	4371,2	8780,8
1980	1806,2	675,8	5361,6	20687,6
1982	1887,1	723,1	5332,4	24470,0

70-80-ci illərdə kənd təsərrüfatının ən əhəmiyyətli sahələrindən biri **heyvandarlıq** idi. Bu illərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, heyvandarlığın inkişafında ciddi kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdi.

Digər tərəfdən, əhalinin ərzəgə olan ehtiyacının ödənilməsində heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyətli malikdir. Bu sahədə geriliyin aradan qaldırılması, heyvandarlıq təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi, ixtisaslaşdırılması, möhkəm yem bazasının yaradılması, mal-qaranın tərkib və cinsinin yaxşılaşdırılması, zoobaytarlıq xidmətinin yüksəldilməsi və s. məsələlər dövlət və hökumət orqanlarının daha çox diqqət yetirdiyi problemlər olmuşdu.

Respublikada heyvandarlığın inkişafında Azərbaycan KP MK-nin avqust (1969-cu il), Sov.İKP MK-nin və SSRI Nazirlər Sovetinin «Azərbaycan SSR-in kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tələbələri haqqında» 1970-ci il 23 iyul tarixli, «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında» 1975-ci il 9 iyul tarixli, «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüyü və şorabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» 1979-cu il 22 fevral tarixli və sonrakı digər qrarlarının yerinə yetirilməsi başlıca rol oynamışdı.

1975-ci il 25 sentyabrda Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Sovetinin iclasında «Muxtar Respublikanın kolxoz və sovxozlarda iribuyuzlu mal-qara üzrə inkişaf vəziyyəti haqqında» məsələ müzakirə edilmişdi. Qeyd olunmuşdu ki, 1975-ci ildə 1974-cü ilə nisbətən iribuyuzlu mal-qaranın sayı 845 baş artlığı halda, Naxçıvan rayonunda inək-camışın ümumi sayı 245 baş, Ordubad rayonunda 70 baş, Şahbuz rayonunda 62 baş, Culfa rayonunda 68 baş azalmışdı.

1975-ci il dekabrin 30-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Sovetində «1974-1975-ci illərdə ictimai heyvandarlıq sahəsində baş vermiş cinayət hadisələri haqqında» məsələyə baxılarkən qeyd olunmuşdu ki, bu müdəddətə 19 cinayət hadisəsi baş vermiş, dövlətə 27371 manat zərər dəymiş və onun 20672 manatı cinayətkarların hesabına ödənilmişdir. 1974-cü ildə 277 baş xirdabuyuzlu, 40 baş iribuyuzlu mal-qara və 1975-ci ilin 9 ayında 702 baş xirdabuyuzlu, 56 baş iribuyuzlu mal-qara mənimşənilmişdi.

Məhsuldar mal-qaranın cinsləşdirilməsinə respublikanın heyvandarlıq təsərrüfatlarında diqqət xeyli artırılmış, SSRİ-nin müxtəlif yerlərindən respublikaya 34 min baş məhsuldar cins mal-qara gətirilmişdi. Nəticədə, respublika üzrə 1975-ci ildə 1965-ci ilə nisbətən ət istehsalı 1,3 dəfə, süd istehsalı 1,8 dəfə artmışdı.

Heyvandarlığın inkişafı sahəsində qazanılmış nüaliyyətlərin nə dərəcədə böyük ictimai-iqtisadi və siyasi əhəmiyyətə malik olduğunu daha ətraflı, dolğun təsəvvür etmək üçün, qisaca da olsa, 70-ci illərə qədərki on illik dövrə respublikamızda kənd təsərrüuftünün bu mühüm sahəsinin – heyvandarlığın inkişaf soviyyəsinə nəzər yetirək: 1959-1965-ci illərdə kolxozlarda, təsərrüfatlararası müəssisələrdə, sovxozlarda və digər dövlət təsərrüfatlarında heyvandarlıq məhsullarının orta illik istehsal 169,2 milyon manata, 1966-1970-ci illərdə isə 175,5 milyon manata bərabər idi. Həmçinin, heyvandarlığın

məhsuldarlıq göstəriciləri çox aşağı idi. 1969-cu ildə kolxoz və sovxozlarda hər inş və carımdan cəmi 677 kq süd sağlılmış, hər yumurtlayan toyuqdan 92 yumurta alınmışdı. Dövlətə satılmış hər baş qaramalın orta diri çökisi cəmi 209 kq idi. Hər 100 doğar inəkdən 49 buzov, hər 100 ana qoyundan 43 quzu alınmışdı.

Respublikada ictimai heyvandarlığın sonrakı illərdə inkişaf prinsipləri keçmiş Sov. İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında» 1975-ci il iyulun 9-da qəbul etdiyi qərarda öz əksini tapmışdır. Bu qərar respublikanın mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarında geniş şəkildə müzakirə edildi. Müyyəyen olundu ki, hələ də bir çox heyvandarlıq təsərrüfatlarında ciddi nöqsanlar qalmaqdadır. Süründürməçilik, rəqəmərin şıxırdılması, saxta sənədləşmə və s. heyvandarlıq təsərrüfatında tam ləğv edilmişdi.

1979-cu ildə respublikanın heyvandarlıq təsərrüfatları 136 min ton ət, 768 min ton süd, 690,4 milyon ədəd yumurta istehsal etmişdi. 1975-ci ilə nisbətən 1980-ci ildə süd istehsalı -31%, ət - 14%, yumurta - 26% və yun - 21% artmışdı.

1980-ci ildə dövlətə 121,2 min ton mal-qara və quş əti, 326,1 min ton süd, 278,4 milyon yumurta, 11,8 min ton yun tədarük edilmişdi. Heyvandarlığın inkişafı ilə bağlı materialların və sənədlərin təhlili göstərir ki, kolxoz və sovxozlarda 1980-ci ildə 10 il əvvəldəkən nisbətən 1,5-3 dəfə çox heyvandarlıq məhsulu istehsal edilmişdi.

70-ci illərin ikinci yarısında respublikada heyvandarlıq məhsulları istehsalı 641 milyon manata, ictimai təsərrüfatlarda isə 286 milyon manata çatmışdı ki, bu da 1966-1970-ci illər üzrə müvafiq göstəricilərdən 203 və 110,4 milyon manat çox idi. 1976-1980-ci illərdə isə kənd təsərrüfatı müəssisələrində heyvandarlıq məhsulları istehsalının 1971-1975-ci illərə nisbətən mütləq artımı 65 milyon manat olmuşdu ki, bu

da 1959-1970-ci illərdəki müvafiq göstəricidən 10 dəfə çox idi.

Görülmüş tədbirlər nəticəsində, 1976-1980-ci illərdə respublikamızda heyvandarlıq məhsullarının tədarükü də yaxşılaşmış, məsələn, mal-qara və quş eti tədarükü 14%, yumurta tədarükü 26%, süd tədarükü 31%, yun tədarükü 21% artmışdır.

80-ci illərdə zoobaytarlıq xidmətinin aşağı səviyyədə olması, mal-qara üçün bina və tövlə təminatının pis olması kimi nöqsanlar və çətinliklər də mövcud idi. Belə nöqsanlar Yardımlı, Zərdab, Sabirabad, Ucar, Göyçay rayonlarının heyvandarlıq təsərrüfatlarında daha dözülməz vəziyyət əmələ gətirmişdi.

80-ci illərdə respublikada heyvandarlığın inkişafı ilə bağlı bir sira mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. 1981-ci ilin martında «Heyvandarlıq məhsullarının istehsalının artırılması, dövlətə satılması və yem bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində Abşeron, Şəki, Xanlar, Beyləqan və İsmayıllı rayonlarının heyvandarlarının təşəbbüsü haqqında», 1981-ci ilin iyununda «Sov. İKP XXVI qurultayının tələbləri ilə əlaqadardıctımıai heyvandarlığın inkişafı sahəsində Abşeron və Balakən rayonlarının partiya təşkilatlarının işi haqqında» Azərbaycan KP MK və Respublika Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi qərarlar Azərbaycanda heyvandarlığın inkişafı sahəsində təsərrüfat orqanlarının fəaliyyətinin güclənməsinə səbəb olmuşdu.

Heyvandarlığın intensiv inkişafını təmin etmək üçün möhkəm yem bazasının yaradılmasına xüsuslu əhəmiyyət verən Şamaxı heyvandarları yem bitkiləri əkinlərini genişləndirmişdilər. Rayonda tez-tez heyvandarların müşavirələri keçirilirdi. Müşavirələrdə bu sahənin problemləri ciddi şəkildə müzakirə edilir, nöqsanları aradan qaldırmağın yolları müəyyənləşdirilirdi. 1983-1984-ci illərdə rayonun 27 təsərrüfatında 21 yem seksi istifadəyə verilmişdi.

Sənaye prinsipləri əsasında heyvandarlığın mexanik-

ləşdirilməsi sahəsində Qazax, Şəmkir, Saatlı, Bərdə rayonlarının təsərrüfatlarında müsbət iş tacrübəsi əldə edilmişdi. 1984-cü ilin dekabrında keçirilmiş rayon heyvandarlarının iclasında qeyd edilmişdi ki, rayonun heyvandarlıq təsərrüfatlarında mal-qaranın cinsləşdirilməsi 40%-ə çatdırılmış, bir yem zavod istifadəyə verilmişdir, 10 yem seksi tikilmiş, əl əməyi mexanikləşdirilmişdir.

80-ci illərdə əvvəlki illərlə müqayisədə respublikada heyvandarlığın intensiv inkişafı, mexanikləşdirilməsi, möhkəm yem bazasının yaradılması, fermalarda maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi nəticəsində, heyvandarlıq məhsullarının istehsalı xeyli artmışdı.

80-ci illərin birinci yarısında – 1982-ci ildə qəbul edilmiş ərzaq programının heyvandarlıq məhsulları istehsalına və tədarüküna dair tapşırıqlar, əsasən, yerinə yetirilmişdi. Ət, süd, yun, yumurta istehsalı xeyli inkişaf etmişdi. Quşluqudu yumurta və et istehsal edən iri komplekslər yaradılmışdır. Quş eti satışı 1985-ci ildə 20,4 min ton olmuşdu ki, bu da 1980-ci ildən dörd dəfə çox idi. Keçmiş DQMV, Abşeron, Ağdam, Xaçmaz, Saatlı, Şamaxı, Şəki, İmisi, Qazax rayonlarının təsərrüfatları respublikada heyvandarlıq problemlərinin həllinə xeyli kömək göstərmişdi.

Lakin heyvandarlıq məhsullarının inkişaf dinamikasında 80-ci illərin ortalarında yalnız yun istehsalı azalmağa başlamışdı. 80-ci illərin sonlarına yaxın isə heyvandarlıq məhsullarının digər sahələrində də istehsal aşağı düşməyə başlamışdı.

1975-1985-ci illərdə respublikada yaradılmış 150-dən çox heyvandarlıq kompleksinin gücündən süd istehsalında cəmi 40%, et istehsalında 50% istifadə olunmuşdu.

Azərbaycan KP MK-nin iyun (1984-cü il) plenumunda kənd təsərrüfatı məsələlərinə dair respublika partiya-təsərrüfat fəalları yığıncağında heyvandarlığın idarə edilməsində ciddi nöqsanlar olduğu göstərilmişdi.

80-ci illərin sonuna yaxın bir sıra obyektiv və subyekтив səbəblərdən heyvandarlığın inkişafında yaranmış problemləri və çatınlıklar həl etmək mümkün olmadı.

4. Sosial-mədəni quruculuq

Respublikanın iqtisadi inkişafı əhalinin sosial-mədəni həyatını və onların maddi rifah vəziyyətini müəyyən edirdi.

70-80-ci illərdə bu sahədə əsaslı dönüş başlamışdı. 1989-cu il siyahıya alınmasına görə, respublikada 7,1 milyon əhali yaşayırırdı.

Əhali. 70-80-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı əhalinin sosial strukturunda ciddi döyişikliklərə, əhalinin sayının artmasına səbəb oldu.

1970-1988-ci illərdə Azərbaycan əhalisinin artım dinamikası aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

İllər	Əhalinin sayı (min)	Şəhər əhalisi	Kənd əhalisi
1970	5117	2564	2553
1971	5227	2632	2595
1972	5339	2707	2632
1973	5444	277	2667
1974	5544	2854	2690
1975	5644	2921	2728
1976	5734	2993	2741
1977	5828	3065	2763
1978	5924	3128	2796
1979	6028	3200	2828
1980	6112	3254	2858
1981	6202	3313	2889
1982	6303	3373	2930
1983	6399	3429	2970
1984	6506	3486	3020
1985	6614	3553	3061
1986	6708	3617	3091
1987	6811	3678	3133
1988	6917	3748	3169

Cədvəldən göründüyü kimi, əhalinin sayı 1970-ci ildəki 5117 min nəfərdən 1988-ci ildə 6917 min nəfərə çatmışdı. Şəhər əhalisi respublika əhalisinin ümumi sayının 54 faizini, kənd əhalisi isə 46 faizini təşkil edirdi. Müvafiq olaraq 1970-ci ildə kişilərin sayı əhalinin ümumi sayının 49 faizini, qadınlar isə 51 faizini təşkil edirdi, bu rəqəm 1988-ci ilə qədər dəyişməmişdir.

Respublika əhalisinin milli tərkibi 1989-cu ildə aşağıdakı kimi olmuşdur:

- azərbaycanlılar - 5805,0 min nəfər
- ruslar - 392,3 min nəfər
- ermənilər - 390,5 min nəfər
- ləzgilər - 171,4 min nəfər
- avarlar - 44,1 min nəfər
- ukraynalılar - 32,4 min nəfər
- tatarlar - 28,6 min nəfər
- yəhudilər - 25,3 min nəfər
- talyşlər - 17,7 min nəfər
- türklər - 17,7 min nəfər
- gürcülər - 14,2 min nəfər
- kürdlər - 12,2 min nəfər
- tatlar - 10,2 min nəfər
- udinlər - 6,1 min nəfər
- dağ yəhudiləri - 5,5 min nəfər
- başqa millətlər - 44,6 min nəfər.

Cədvəldən göründüyü kimi, 1989-cu ildə respublikada 1 milyon 216 min nəfər qeyri-azərbaycanlı yaşayırırdı.

1990-ci ildə respublika əhalisi 7,037,9 min nəfərə, 2001-ci ildə 9 milyon 81 min nəfərə çatmışdı. Onlardan 51 faizini şəhər (4 milyon 107 min nəfər), 49 faizini (3 milyon 974 min nəfər) isə kənd əhalisi təşkil etdi.

Doğum, ölüm, nigaha daxil olma, nigahın pozulması halları da əhalinin təbii artımına təsir edən amillərə daxildir.

1970-ci ildə respublikada doğulanların ümumi sayı 151,0 min nəfər idisə, bu rəqəm 1987-ci ildə 184,6 min nəfər olmuşdur. 1970-ci ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə 6,8 nigah

qeydə alınmışdır. Bu rəqəm 1980-ci ildə 9,8, 1987-ci ildə isə 9,9 təşkil etmişdir. Müvafiq olaraq, nigahın pozulması 1,3; 1,2; 1,2 olmusdur.

70-80-ci illərdə əhalinin təhsil səviyyəsi: 1970-ci ildə əhalinin hər 1000 nəfərindən 471 nəfəri ali və ya orta təhsilli idisə, 1979-cu ildə bu rəqəm 652 nəfər, 1986-ci ildə isə 741 nəfər təşkil edirdi.

70-80-ci illərdə respublika əhalisinin xalq təsərrüfatı sahələrində işləyən hissəsinin sayı 20,2 faiz artmışdır və onların 75,3 faizi maddi istehsal sahələrində çalışırırdı. Qeyri-istehsal sahələrində çalışanların sayı 25,0 faizdən 26,1 faizə qalxmışdır. Xalq təsərrüfatında çalışan ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin sayı artaraq 1970-ci ildəki 274 min nəfərdən 1987-ci ildə 625 min nəfərə çatmışdır. Onlardan ali təhsilli mütəxəssislərin sayı 366 min nəfər, orta ixtias təhsilli-lerin sayı isə 129 min nəfər idi.

70-80-ci illərdə istehsal sahələrində işləyən ziyalıların üçdə iki hissəsi sosial mənşəyinə görə fəhlələr və kəndlilər içərisində çıxmışdır. 1970-ci ildə əhalinin ümumi sayında fəhlələrin sayı 51,5 faiz, qulluqçuların sayı 27,4 faiz və kolxozçuların sayı 20,6 faiz təşkil edirdi, 1986-ci ildə fəhlələrin sayı 26 faiz və kolxozçuların sayı 13 faiz olmuşdu.

70-80-ci illərdə əhalinin maddi rifah hali xeyli yaxşılaşmışdır. İşçilərin əmək haqqı, pensiyalar, təqaüdlər və müaviniyyətlər və s. artmışdır. Əhalinin qaza, elektrikə, suya olan ehtiyaclarının təmin olunmasında xeyli işlər görülmüşdür. İstehlak mallarına olan ehtiyacın ödənilməsinə diqqət artırılmışdır. Mənzil tikintisi sahəsində əvvəlki on ilə müqayisədə böyük irəliliyişlər var idi.

70-80-ci illərdə respublikada ümumi sahəsi 38 milyon kv.m. olan yaşayış evləri tikilmişdi. Lakin yenə də əhalinin mənzilə olan ehtiyacı ödənilmirdi. Mənzillərin tikintisi tələbatdan 2,4 dəfə geri qalırdı.

70-80-ci illərdə abadlıq işləri xeyli genişlənmişdi.

Maarif və elm. XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda elm və maarif sahəsində ciddi irəliliyişlər baş vermiş, təhsilin inkişafına diqqət xeyli güclənməmişdi.

1972-ci il avqustun 10-da Azərbaycan KP və Nazirlər Soveti «Gənclərin ümumi orta təhsilə keçməsinin başa çatması və ümumtəhsil məktəblərinin işinin daha da inkişaf etdirilməsi haqqında» qərar qəbul etmişdi.

Qərarın icrası osasında təkçə 1973-cü ildə respublikada 49 yeni məktəb binası tikilib istifadəyə verilmişdi.

1971-1975-ci illərdə Azərbaycanda 146.581 yerlik 254, o cümlədən kənd yerlərində 65.488 yerlik 173 məktəb binası tikilib istifadəyə verilmişdi. Qeyd olunan illərdə 23250 yerlik məktəbəqədər müəssisə, məktəblərin nəzdində 1780 yerlik internat binaları, müəllimlər üçün 1575 kvadrat metr yaşayış binası tikilmişdi.

Bu illərdə məktəblər əyani və metodik vəsaitlərlə təmin olunmuş, kitabxana şəbəkələri genişləndirilmişdi.

70-80-ci illərdə tədrisin keyfiyyəti də əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdı.

1971-1975-ci illərdə 8 fənn üzrə kabinetlər təşkil olunmuşdu.

70-80-ci illərdə axşam və qiyabi təhsil məktəblərinin geniş şabakası yaradılmışdı. Orta və ali məktəblərin fəaliyyəti kökündən yaxşılaşdırılmış, tədrisin keyfiyyətinə diqqət artmışdı.

1975-1984-cü illərdə ümumtəhsil məktəblərinin şabakəsi xeyli genişləndirilmişdi. Respublikada fəaliyyət göstərən 4280 ümumtəhsil məktəbindən 3437-i, yaxud 76,1%-i kənd yerlərində yerləşirdi. 1982-ci ildə Bakı şəhərində 142 orta məktəb fəaliyyət göstərirdi.

70-80-ci illərdə aparılmış məktəb islahatı ixtisaslarının artırılmasına, tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, təlim-tərbiyə işləri səviyyəsinin gücləndirməsinə gətirib çıxardı.

70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişafı ilə bağlı xeyli əhəmiyyətli tədbirlər keçirilmişdi. Nəticədə, respublikada təhsil sistemində

70-ci illərə qədər mövcud olan nöqsanların aradan qaldırılması sahəsində, inkişafında, əhalinin təhsil səviyyəsinin, işləyənlərin tərkibində ali və orta təhsili lərin xüsusi çökisinin artmasında, təhsil ocaqlarının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində, təhsil alanların hərtərəfli biliklərə yiyələnməsində, hazırlıqlı mütəxəssislərin hazırlanmasında böyük işlər görülmüş, əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir.

1970-1980-ci illərdə respublikada təhsil sisteminin dinamik inkişafı ilə bağlı əldə edilmiş nailiyyətlər və mövcud olan vəziyyət haqqında aşağıdakı cədvəldə verilmiş statistik rəqəmlər tam təsəvvür yaradır:

Ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin sayı	Ali məktəblərin sayı	Ali məktəblərində oxuyanların sayı (min nəfərlə)	Öthalının 10000 nəfərini düşən təhsəlçilərin sayı	Orta ixtisas məktəblərinin sayı	Orta ixtisas məktəblərində oxuyanların sayı (min nəfərlə)
1970/1971	13	100.1	192	79	70.8
1980-1981	17	107.0	173	75	79.0
1985/1986	18	105.9	158	77	76.2
1986/1987	18	105.7	155	77	75.7

Gündüz ümumtəhsil məktəblərinin sayı (dərs ilinin başlangıcında)

	1970/71	1980/81	1985/86	1986/87
Məktəblərin sayı	4343	3973	4301	4317
O cümlədən:	1221	369	608	599
İbtidai sinif məktəbləri				
Natamam orta məktəblər	1821	1577	1396	1363
Orta məktəblər	1287	2004	2274	2332
Əlil uşaqlar üçün məktəblər	14	23	23	23
Oxuyanların sayı (min nəfərlə)	1.356	1.422	1.347	1.320
O cümlədən:	66	9	12	11
İbtidai sinif məktəblərində				
Natamam orta məktəblərdə	470	284	208	203
Orta məktəblərdə	817	1.122	1.120	1.100
Əlil uşaqlar üçün məktəblərdə	3	7	7	6
Müəllimlərinin sayı (min nəfərlə)	71	108	120	123

Axşam ümumtəhsil məktəbləri

	1970/71	1980/81	1985/86	1986/87
Məktəblərin sayı	753	264	224	117
Axşam və qiyabi məktəblərdə oxuyanların sayı (min nəfərlə)	82	45	115	52
O cümlədən: 9-11-ci siniflərdə oxuyanların sayı (min nəfərlə)	63	150	103	49

Müxtəlif təhsil ocaqlarında oxuyanların sayı (min nəfərlə)

	1960/61	1970/71	1980/81	1985/86	1986/87
Cəmi təhsil alanlar	878	1808	2361	2342	2271
O cümlədən: Ümumtəhsil məktəblərində	725	1438	1567	1462	1372
Gündüz məktəblərində	673	1356	1422	1347	1320
Axşam və qiyabi məktəblərində	52	82	145	115	52
Texniki-pəço məktəblərində	9	46	101	116	116
Orta ixtisas məktəblərində	27	71	79	76	76
Ali məktəblərdə	36	100	107	106	106

Elmi işçilərin sayı (ilin sonu üçün: adam)

	1960	1970	1980	1985	1986
Cəmi elmi işçilər (ali məktəblərin elmi-pedaqoji mütəxəssisləri daxil olmaqla)	7226	17082	21993	23182	23060
O cümlədən: Elmlər namizədi	189	655	907	975	9642
Elmlər doktoru	1983	5346	5186	9356	1019
Akademiklər, həqiqi üzvlər, müxbir üzvlər, professorlar	204	506	708	757	834
Dosentlər	743	1141	2174	2758	2795
Baş elmi işçilər	774	1197	1515	1743	1853
Kiçik elmi işçilər	682	2042	2323	2069	1756

Cədvəllər üzrə verilmiş statistik rəqəmlərdən aydın görmək olur ki, 70-ci illər və 80-ci illərin birinci yarısında elmi-texniki təraqqinin təsiri altında ümumi orta ixtisas və ali təhsil sistemləri şəbəkəsi xeyli genişlənmiş, əhalinin ümumtəhsil hazırlığı, ali və orta ixtisas təhsili səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmış, elmi biliklərə yiyələnmə kütłəvi xarakter almışdır.

Bütün respublikada hamılıqla orta təhsilə keçilməsi başsa çatdırılmışdı.

1976-1980-ci illərdə xalq təsərrüfatı üçün 189,8 min nəfər ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssis hazırlanmışdı. Qeyd olunan vaxtda 3.863 gənc İttifaqın müxtəlif ali məktəblərinə təhsil almağa göndərilmişdi ki, bu da 1971-1974-cü illərdəkinə nisbətən 25 dəfə çox idi. Elmi işçilərin sayı da xeyli artaraq, 2,14 mindən 21,9 minə qalxmış, 1985-ci ildə isə onları sayı 23182 nəfər olmuşdu.

Səhiyyə. Müasir dövrün ən qlobal problemlərindən biri də əhalinin sağlığının qorunmasıdır. Bu istiqamətdə 70-80-ci illərdə respublikada səhiyyənin, əhaliyə tibbi xidmətin yaxşılaşdırılması sahəsində mühüm tədbirlər görülmüşdür.

Respublika Nazirlər Sovetində 1977-ci il 22 sentyabrda «Xalq səhiyyəsini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında», 1982-ci il 18 avqustda «Əhalinin sağlığının qorunmasının yaxşılaşdırılması sahəsində təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında» və digər məsələlər müzakirə edilmiş və səhiyyənin, tibbi xidmətin inkişafına təsir edən qərarlar qəbul olunmuşdur. Daha sonra Səhiyyə Nazirliyinin işində olan nöqsanların aradan qaldırılması ilə bağlı 1979-cu ilin iyundan Azərbaycan KP MK-nin bürosunda məsələ müzakirə edilmişdir. Bütün bunlar səhiyyənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

XX əsrin 70-80-ci illərində respublika səhiyyəsinin inkişafını əks etdirən vəziyyət aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

	1970	1980	1985	1986
1	2	3	4	5
1. Bütün ixtisaslar üzrə həkimlərin sayı (min nəfərlə)	13,1	20,7	25,3	26,2
2. Əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən həkimlərin sayı (ali təhsilli)	25	33,4	37,8	38,4
3. Orta təhsilli tibb işçilərinin sayı (min nəfərlə)	39,7	52,2	62,1	63,7
4. Əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən orta təhsilli işçilərin sayı	76,1	84,3	92,5	93,5
5. Xəstəxanaların sayı	779	756	743	747
6. Xəstəxana çarpayılarının sayı (min adadla)	48,8	60,6	65,9	66,5
7. Hər 1000 nəfərə düşən çarpayının sayı	93,4	96,8	98,3	97,7
8. Hər 1000 nəfərə düşən çarpayının sayı	313	651	1093	972

Cədvəldə verilmiş rəqəmlər göstərir ki, 1970-1980-ci illər də respublikada əhaliyə tibbi xidməti yaxşılaşdırmaq üçün səhiyyə xeyli iş görmüşdü. Respublikanın şəhər və kəndlərində müalicə-profilaktika müəssisələrinin, elmi-praktik mərkəzlərin şəbəkəsi genişlənmiş, çoxlu miqdarda yeni xəstəxanalar, poliklinikalar, qadın məsləhətxanaları və ambulatoriyalar tikilib istifadəyə verilmişdi. Əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən həkimlərin, orta tibb işçilərinin, çarpayılarının sayı artmışdır.

70-ci və 80-ci illərdə bir çox xəstəxana kompleksləri, dispanserlər, sağlamlıq ocaqları salınmış, ən yeni avadanlıq və tibb texnikası ilə təchiz edilmiş bir sıra ixtisaslaşdırılmış mərkəzlər yaradılmışdır.

Din. Sovet imperiyası dövründə dinə münasibət kəskin xarakter daşıyırıldı. Xüsusiə, islam dini sixşdırıldı. Xalqın dini-mənəvi ənənələri özgələşdirildi. Dini bayram və mərasimlər qadağan edilmişdi. Ateizm inkişafına diqqət artılmışdı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, əhali gizli də olsa, öz dini adət və ənənələrini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Novruz bayramının keçirilməsinə rəsmi icaza verilmirdi.

Respublikada yüzdən çox müqəddəs pir və ocaq var idi.

70-ci illərdə Azərbaycanda dini birliliklərin sayı xeyli artmışdı. Onların əksəriyyəti gizli fəaliyyət göstərirdi.

Orta və ali məktəblərdə dinin tədrisi birtərəfli xarakter daşıyırıldı. O, tənqid olunur, ateizmin tədrisinə və tabliğinə geniş yer verilirdi. Dini birlilikləri nəzarətdə saxlamaq üçün Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1976-cı ildə «Azərbaycan SSR-də dini birliliklər haqqında Əsasnamə» qəbul etmişdi.

Dini birliliklərin çoxu sonralar rəsmi məscidlərə çevrildi.

Dinin, o cümlədən islamın inkişafına yalnız Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra şorait yaradıldı.

Kütləvi informasiya vasitələri və ədəbiyyat. Sovetlər dövründə kütləvi informasiya vasitələri, o cümlədən dövri ədəbiyyat və mətbuat üzərində ciddi nəzarət həyata keçirilirdi. Bu sahələrin inkişafı kommunist ideologiyasının tələblərinə uyğunlaşdırılmışdı. Azərbaycanda 1946-1960-ci illərdə 90-a yaxın qəzet, 29 jurnal və digər mətbuat orqanları fəaliyyət göstərirdi. «Kirpi» jurnalı (1952), «Bakı» (1958), «Baku» axşam qəzetləri, «Pioner» (1946), «Göyərçin» (1958), «Elm və həyat» (1961), «Ulduz» (1967), «Qobustan» (1969) jurnalları 40-60-ci illərdə nəşr olunmağa başlamışdır.

Ümumiyyətlə, 1989-1991-ci illərdə Azərbaycanda 168 qəzet, 91 adda jurnal və digər dövri nəşrlər çap olunurdu.

1946-80-ci illərdə Azərbaycanda kitab nəşri də xeyli inkişaf etmişdi. 1988-ci ildə 1349 adda kitab və kitabçı, monografiya nəşr olunmuşdu. Dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin çapına diqqət xeyli artırılmışdı. On iki cildlik «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası», üç cildlik «Uşaq ensiklopediyası»da 70-80-ci illərdə nəşr olunmuşdu.

Bu illərdə Azərbaycanda klassik şair və yazıçılarının əsərləri külliyyatı, 20 cildlik klassik Azərbaycan ədəbiyyatı kitabxanası, 50 cildlik dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası, «Azərbaycan nağılları» və digər dəyərli əsərlər işq üzü görmüşdü.

XX yüzilliyyin 70-80-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatı sosialist ideyalarının, kommunist ideologiyasının tələblərinə uyğun olaraq inkişaf etsə də, ədəbiyyatda tənqidli realizm də mövcud idi.

Mühərribədən sonrakı dövrdə də ədəbiyyatda sosializm realizmi, partiyalıq-xəlqilik prinsipləri davam etməkdə idi.

Ədəbiyyat

1. H.Ə.Əliyev. Sovet Azərbaycanı. Bakı, 1981
2. H.Ə.Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyyin ayncında. «Respublika» qəz., Bakı: 30 dekabr 2000
3. İ.H.Əliyev. «Heydər Əliyev və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı». Bakı: 1997
4. Azərbaycanın iqtisadiyyatı. Bakı: 1988
5. Dulayeva H.T. Azərbaycan SSR-in kənd təsərrüfatı 60-80-ci illərda.
6. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafı (70-80-ci illər). Bakı: 1996
7. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı XX əsrin II yarısında. Bakı: Azərnş, 2004
8. Hüscynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: 2004
9. XX əsr Azərbaycan tarixi. Bakı: 2004
10. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, VII c., Bakı: Elm, 2000

Dos. A.Ə.Rzayev,
dos. N.Z.Məmmədov,
dos. R.G.Həsənov,
b/m. V.R.Nəbiyev

XIII. MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ YARANMASI, ONUN DAXİLİ VƏ XARİCİ SİYASƏTİ

1. Sovet İttifaqının dağılması və onun səbəbləri
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin elan edilməsi. İctimai-iqtisadi və hərbi-siyasi vəziyyət (1991-1993-cü illər)
3. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası
4. Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni hayatındə yeni mərhələnin başlanğıcı (2003-2008-ci illər)

1. Sovet İttifaqının dağılması və onun səbəbləri

Yer kürəsinin ən böyük dövlətinin – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının dağılması XX əsrin sonlarında bəşər tarixinin ən mühüm hadisələrdən biri idi. Çox yüksək sənaye istehsalı sürətinə, güclü iqtisadiyyata, ABŞ-in hərbi-texniki potensiali ilə uğurla rəqabət aparan nəhəng hərbi-sənaye kompleksinə malik olan SSRİ kimi nəhəng imperiya dövləti niyə dağıldı?

SSRİ-nin dağılması ilə bağlı hadisələr müasir tədqiqatçılar tərəfindən olduqca ziddiyyətli şəkildə qiymətləndirilir. Eyni zamanda, artıq bu gün bizim keçilmiş yolu ətraflı şəkildə təhlil etmək, o zaman gözümüz qarşısında, bizim fəal, yaxud passiv iştirakımızla sürətli inkişaf edən proseslərə aid müxtəlif nəzər-nöqtələrimizi müqayisə etmək imkanımız var.

Sovet İttifaqının dağılması və məhvinin səbəblərinin

izahi, sanki tamamilə aydınlaşdırır: sosialist nəhəngi, əslində, gil ayaqlar üzərində dayanmışdır. bununla belə, zahirin qüdrətli görünün bir dövlətin XX əsrin 80-ci illərinin axıllarında belə bir duruma düşməsinin səbəblərini anlamaq o qədər də asan deyildir.

Dərhal bir haşıqə çıxaq: SSRİ-nin sürətli aqoniyası mövcudluğunun son onilliyində Sovet dövlətinin həyatının bütün sahələrini – iqtisadiyyatı, siyaseti, o cümlədən milli, sosial-mədəni və mənəvi həyatını bürümüş kompleks və çox sahəli böhran baxımından geniş izah olunandır.

XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında SSRİ-də partiya-dövlət rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə ölkənin iqtisadi əsaslarının, siyasi quruluşunun və mənəvi mühitinin yeniləşdirilməsi prosesi başlandı.

Başlangıcını Sov.İKP MK-nın aprel (1985) Plenumunun qoyduğu bu proses yenidənqurma adlandırıldı. Sov.İKP-yə 1985-ci ilin yazından rəhbərlik etməyə başlayan M.S.Qorbaçovun fikrincə, xalqın və partyanın maraqları sosializmdə stalinizm və durğunluq dövrlərində meydana çıxan əyintilərin aradan qaldırılmasını, Leninin nüfuzunun, inqilabi, sosialist dəyərlərə hörmətin bərpasını tələb edirdi. Onun fikrincə, yenidənqurma siyaseti «sosializmi yaxşılaşdırma» idi.

Bir çox tarixçilərin fikrincə, yenidənqurma aşağıdakılara nail olmalı idi:

- iqtisadi özününtəzimləmə sisteminin mərkəzləşdirilmiş planlaşdırmanın işin öhdəsindən gəl bilmədiyi yerlərə, dövlət və onun rəhbərliyi üçün ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malik sahələrə daxil etməklə, əsas strateji vəzifələrin həlli üçün lazım olan quvvə və vaxt əldə etmək;
- bunun üçün ideologiyani iqtisadiyyat və sağlam düşüncə ilə əhəmiyyətli dərəcədə sıxışdıraraq, şaxsi mülkiyyət, bazar və «sex sahiblərinin» - iqtisadiyyatın dövlət üçün təhlükəsiz olan və ilkən mərhələdə formallaşan bazarın təməlini təşkil edə bilən hissəsinin leqallaşdırılması;

- cəmiyyət, iqtisadiyyat və dövlət arasında bütün əks olaqlar sistemini əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirmək, həmçinin sonuncu ilə bağlı siyasi demokratiyaya imkan yaradaraq, senzurənin zəiflədilməsi, perspektivdə çoxpartiyalı sistemə imkan verilməsinə və Sov.İKP-nin «partiya» kimi belə bir sistemə, yaxud onun mərkəzi hissəsinə çevriləməsi;
- bütün burlardan ötrü Sov.İKP-nin cəmiyyətdəki rolu və yerini önəmli şəkildə zəiflətmək, onun golocək iqtisadiyyatın bazar hissəsinə müdaxiləsi risqini minimuma endirmək; mahiyyət etibarilə, partiya aparatının mütləq hakimiyyətini möhdudlaşdırmaq;
- bütün sadalanınanlar partiyanın fundamentalist qanadının neytrallaşdırılması üzrə islahatların başlanması, bunun üçün isə siyasi-təbliğati və ideoloji durumun aradan qaldırılması lazımdı ki, bu da «daha çox sosializm» şəhəri, ümumavropanı evi və ümumboşori dəyərlər idəyaları ilə qismən (bütfövlükdə alınmadı) əldə edildi.

SSR İttifaqının partiya-siyasi rəhbərliyi dəyişikliklərin əsas vasitəsi kimi, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi müəyyənləşdirilmişdi. Sürətləndirmənin uğuru elm və texnikanın nailiyyətlərindən daha fəal istifadə, xalq təsərrüfatının idarə edilməsində mərkozləşdirmənin aradan qaldırılması, müəssisələrin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, təsərrüfat hesabının tətbiqi, istehsalatda qayda-qanun və intizamın möhkəmləndirilməsi əlaqələndirilirdi. Əsas diqqət maşınqayırma sahələrinə yönəldilirdi. Onların dirçəldiləməsi bütün xalq təsərrüfatı kompleksinin texniki cəhətdən yenidən qurulmasına nail olmaq, islahatlar aparılmış iqtisadiyyat əsasında mühüm sosial məsələləri, ilk növbədə, mənzil və ərzəq məsələlərini həll etmək nəzərdə tutulurdu.

İctimai-siyasi sahədə dəyişikliklər aşkarlıq siyasetinin həyata keçirilməsi əlaqələndirilən şəhərinə yönəldilirdi. Senzura çökdü və yeni qəzəclərin nəşrinə icazo verildi. Bu, əhalinin ixtiyarı fəallığının bö-

yük bir dalğasını doğurdu. Yenidənqurmanın müdafiə edən çoxsaylı ictimai birliliklər meydana çıxdı. Sürətləndirmə ideyası əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında həm razılıq, həm də etirazlarla şərhəndi. Yeni kursun əleyhdarlarına partiya-dövlət aparıcı işçiləri arasında da rast gəlinirdi. Yenidənqurmanın vəzifələrinin reallaşdırılması üçün partiya və sovet rəhbərlerinin bir hissəsinin əvəzlənməsi hayata keçirildi.

Sov.İKP-nin XXVII qurultayı (1986-ci ilin fevralı) ölkə rəhbərliyi tərəfindən başlanmış iqtisadiyyatda sürətləndirilmə, siyasi qurumların işinin forma və metodlarının yeniləşməsi kursunun düzgünlüyünü təsdiq etdi. Əvvəller olduğu kimi, bu kurs yənə də sosialist cəmiyyətinin təkmilləşdirilməsi vəzifəsinin həlliə əlaqələndirilirdi.

80-ci illərin sonlarında dəyişikliklər dövlət hakimiyyəti qurumlarına da şamil edildi. Bunun başlanğıcını XIX Ümumittifaq partiya konfransı (1988-ci ilin iyulu) qoyma. Konfransda yenidənqurmanın tərəfdarları ilə əleyhdarları arasında ölkənin inkişaf məsələsi və onun vəzifələrlə bağlı sərt ideya mübarizəsi başlandı. Nümayəndələrin çoxu M.S.Qorbaçovun iqtisadi islahatlara başlanması və cəmiyyətin siyasi sisteminin dəyişdirilməsi zərurəti barədə fikirlərini müdafiə edirdi. Konfrans ölkədə hüquqi dövlətin yaradılması kursunu təsdiq etdi. Onun formallaşdırılmasında əsas rol siyasi islahatlara verilirdi. Siyasi islahatların mahiyyəti partiya orqanları və sovetlərin səlahiyyətlərinin dəqiq bölündürüləməsindən, hakimiyyətin kommunist partiyasından alınıb, sovetlərə verilməsindən ibarət idi. Bu qərarın həyata keçirilməsi cəmiyyətin yeni siyasi qurumlarının təsdiq olunmasından sonra yaxşılaşdırıldı. Yeni hakimiyyət orqanı – SSRİ xalq deputatlarının qurultayı təsis edildi. Onun iştirakçılarından daimi fəaliyyət göstərən parlament olacaq Ali Sovet seçilirdi. Müttəfiq respublikalarda da müvafiq qurumlar yaradılardı. Yenidənqurmanın ilk illərinin mövcud iqtisadi sistemə təsiri az oldu.

İqtisadiyyatın ağır durumunun və orada hökm sürən sahibsizliyin göstəricilərindən biri 1986-ci ildə Çernobil AES-dəki qəza oldu. Qəza barədə məlumat əhaliyə və dünya ictimaiyyətinin heç də dərhal çatdırılmışdı. Bu isə fəlakətin nöticələrinin global karakter almasının səbəblərindən biri oldu.

Çernobil AES-dəki qəza iqtisadi islahat xəttinin qəbul edilməsini (1987-ci il) sürətləndirdi. Onun əsas istiqaməti inzibati-amirlikdən bazar iqtisadiyyatına keçidən ibarət idi. Fərdi əmək fəaliyyətinə və bir sıra malların istehsalı üzrə kooperativlərin yaradılmasına icazə verildi. Müəssisələr plandan əlavə istehsal etdikləri məhsulu müstəqil satışa çıxarmaq imkanı əldə etdi. Lakin iqtisadiyyatda bazar mexanizmlərinin olmaması bu müddəanın həyata keçirilməsi yolda çatınlıklar yaradırdı.

Iqtisadi islahatlar SSRİ-nin xalq təsərrüfatında vəziyyəti yaxşılaşdırmadı. 1989-1990-ci illərdə sənaye məhsullarının artım tepmləri kəskin şəkildə aşağı düşdü (bax: cədvəl 1).

Cədvəl 1

**Sənaye artımının sürəti
(keçən illə müqayisədə %-la)**

1985	1986	1987	1988	1989	1990
+3,4	+4,1	+3,8	+3,9	+1,7	+1,2

Cədvəldə göstərilən rəqəmlər əyani surətdə göstərir ki, 80-ci illərin axırlarının sovet iqtisadiyyatı üçün təkcə 1990-1991-ci illərdə artım sürətinin azalması və istehsal obyektlərinin zəifləməsi yox, həm də milli sərvətlərin «yeməyə sərf edilməsi», dövlət büdcəsinin kəsirinin böyüməsi, işsizlik səviyyəsinin artması (rəsmi məlumatlara əsasən, 1990-ci ilin əvvəlində ölkə üzrə işsizlərin sayı 6 mln. nəfərə çatmışdır) səciyyəvi idi.

Qoznak (pul kəsilməsinə cavabdeh olan idarə- red.) üç növbədə işləyirdi, rublun bir neçə qəpik real dəyəri qalmışdı, qızıl ehtiyatı yeyilib qurtarmışdı, idarəetmə çökmüşdü. 1991-

cı ilin sonunda qızıl ehtiyatı son dərəcə aşağı səviyyəyə – 287,9 tona (çar hökuməti iki il yarımlıq ağır müharibədən sonra 1917-ci il islahatlarına qədər 1,3 min ton qızıl ehtiyatını qoruyub saxlamış və Müvəqqəti hökumətə təhvil vermişdi) qədər azaldı.

Demokratikləşmə və aşkarlıq siyaseti, mətbuatda əvvəlki qadağa və məhdudiyyətlərin ləğvi Sovet dövləti və Sov.İKP-nin bütün institutlarının ünvanına yönəldilən tənqid dalğası yaratdı. Onlar isə nə cavab verməyə, nə də məsuliyyətə hazır deyildər. Bu, rejimin legitimliyi barədə şübhələrin sürətlə yayılmasına götürüb çıxardı. 1980-ci illərdə Sov.İKP rəhbərliyində olan şəxslərin böyük bir qismi onsuza sosializm ideyalarının fanatlarından deyildi, bir çoxları isə Sov.İKP-nin və onun ideologiyasının dağılmmasını özləri üçün şəxs hesab edirdi. Təkcə ehkamçılıq yox, həm də Sov.İKP kadrlarının önəmli hissəsinin çökməsi partiyanın müqavimət gücünü mahv etdi. 80-ci illərin sonlarında Sovetlər ölkəsində marksizm-leninizmin ideoloji düstürətuna az adam inanırdı. Bu isə bütün zahiri qüdrətinə baxmayaraq, Sov.İKP-ni olduqca çətin vəziyyətə salırdı. Sadalanan amillərin mənətiqi nəticəsi kimi, 1990-ci ilin martında SSRİ Konstitusiyasında Sov.İKP-nin cəmiyyətdə aparıcı rolu barədə 6-ci maddə ləğv edildi. Bu vaxt artıq ölkədə çoxlu siyasi partiya və liberal sosial-demokrat yönümlü təşkilatlar fəaliyyət göstərirdi.

1980-ci illərin axırlarındaki demokratikləşmə və aşkarlıq Sovet İttifaqında milli problemlərin müzakirəsinə imkan yaratdı (halbuki əvvəller rəsmi ideologiya SSRİ-də milli problemlərin tam və birləşəlik həll olunduğunu iddia edirdi; Sov.İKP MK strukturunda milli məsələlərlə məşğul olan şöbə və bölmələr ləğv edilmişdi, Elmlər Akademiyası sisteminde isə yalnız Etnoqrafiya İnstitutu qalmışdı).

Tezliklə Baltikyanı ölkələrdə, Gürcüstanda və Ukraynanın qərb bölgələrində həm ziyanların, həm etnonomenklata-

turanın bir qisminin, həm də adı vətəndaşların əksəriyyətinin müstəqilliyə meylli olduqları meydana çıxdı.

1989-cu ilin avqust-sentyabr aylarında Baltikyanı ölkələrdə nümayişlər başlandı. Nümayişçilər respublikalarının SSRİ-nin tərkibindən çıxmاسını tələb edirdilər. 1990-ci ilin fevralında Litva SSR parlamenti mütləq səs çoxluğu ilə müstəqil Litva Respublikasının bərpasını və Litva SSR, həmçinin SSRİ Konstitusiyasının Litva ərazisində fəaliyyətinin dayandırıldığını bəyan etdi. Bununla əlaqədər, SSRİ xalq deputatlarının III qurultayı 15 mart 1990-ci ildə Litva SSR Ali Sovetinin qərarının hüquqi qüvvəyə malik olmadığını elan etdi və İttifaq rəhbərliyinə Litva SSR ərazisində SSRİ-nin hüquq və maraqlarının təmin edilməsini tapşırıdı. Bödnam İctimai Qurtuluş Komitəsinin xahişilə Vilnüsə Sovet Ordusunun Baltikyanı ölkələrdə yerləşən qoşun hissələrinin yeridilməsindən sonra durumda da təhlükeli oldu. 13 nəfər öldürüldü, 160 nəfərdən çox adam yaralandı.

SSRİ-nin digər bölgələrinə gəldikdə, onların əksəriyyətinin SSRİ-dən ayrılmış uğrunda radikal üsullarla mübarizə etmək üçün nə istəyi, nə də imkanı vardı. Qərbi Ukraynada güclü antirus millətçiliyi baş qaldırılmışdı, gürçü millətçiliyi osetinlər və abxazlara qarşı yönəlmüşdi, Ermənistan Azərbaycana qarşı Dağlıq Qarabağla bağlı tamamilə osassız iddia irəli sürdü, Moldaviya və Tacikistani daxili ziddiyətlər sarsıldırdı. Bütün respublikaların təmsilçiləri xalq deputatlarının ilk qurultaylarında və Ali Sovetin iclaslarında iştirak edir, onların ən radikallarının da tələbləri vahid dövlət çərçivəsində təsərrüfat müstəqilliyyindən uzağa getmirdi. Bu zaman xırda tələblər və kiçik şəxsi güzəştər taktikası seçilmişdi.

1990-ci ildə Ali Sovet respublikaların SSRİ tərkibindən çıxmasi ehtimalı ilə əlaqədər qayda və prosedurlar barədə xüsusi qanun qəbul etdi. Qanun bu məsələ ilə bağlı mütləq referendum keçirilməsini, respublika vətəndaşlarının 2/3 səs

çoxluğununu və sivil «ayırılma» üçün 5 illik müddət nəzərdə tutardı. Həmin müddətin sonunda daha bir referendum keçirilməli idi. Qanunun hazırlanması və müzakirəsi zamanı sovetlər ölkəsinin rəhbərliyi inanırdı ki, ayrılma hüququndan birinci Baltikyanı respublikaları istifadə edəcək. Lakin ideoloji böhran və yenidənqurmanın 90-ci illərin ortalarında artıq aydın müşahidə edilən süqutu digər respublikalarda da əhalinin böyük hissəsinin əhval-ruhiyyəsini dəyişdi. Millətçiliyə həm də Rusyanın bir çox bölgələrini bürümüş separatlıq da əlavə olundu. Tataristan, Çeçenistan, Kalmik Respublikasında müstəqillik uğrunda hərəkatlar başladı, «Ural», «Sibir» və «Primorsk» respublikaları layihələri meydana çıxdı. Bir çox, bəlkə də bütün hallarda, separatlıq və millətçilik irrasional və emosional xarakterə malik idi, çünki Mərkəzdən tam müstəqillik tələb edən bölgələrin əksəriyyəti müstəqil dövlət kimi mövcud ola bilməzdi.

Baltikyanı respublikaların, Gürcüstan, Moldaviya, Orta Asiya respublikalarının rəhbərliyi Moskvadan narazılığını bildirir, yerli əhaliyə Mərkəz hər şeyi əllərindən almasa («əslində, bu elə belə idi»), daha yaxşı yaşayacaqlarını açıqlayırdılar. Bunun ardınca, millətlərəsəsi münaqışlər baş qaldırıldı, İttifaqın idarə olunması pozuldu. Səbəb yenidənqurma ideya və layihələrinin uğursuzluğu, ölkədə iqtisadi və maliyyə böhrəni, siyasi iradənin tənzəzlü, müttəfiq respublikalarda və Sov.İKP MK-də hakimiyyətin iflici idi. On beş respublikanın hər birinin İttifaqdan çıxməq imkanı olduğu bir ölkədə ali təbəqə arasındakı təlatum və ziddiyyətlərin dağılıcı nəticələrə gətirib çıxarması qəafiləməz idi. Bu təhlükələr, üstölk, SSRİ-nin idarə olunması imkanlarının itirilməsi ölkə rəhbərliyini dövlət idarəciliyinin, ittifaqdaxili münasibətlərde islahatlar aparılmasının yeni formalarının axtarmasına gətirib çıxardı. Müttəfiq respublikaların elitasının zəiflədməsinə təşəbbüs göstərildi. 1990-ci ilin noyabrında dövlətin osasını təşkil edən müqavilələrin təzələnməsi qərara alındı.

Bütün muxtar respublikalar yeni İttifaq müqaviləsinin yeni iştirakçıları olmalı idi. Onları Federasiya Sovetinin daxil etdi. Beləliklə, İttifaqdan çıxmış hüququna malik 15 respublika əvəzində, bu hüququna malik olmayan 35 subyektdən ibarət İttifaq yaranacaqdı. Bu subyektlərdən 20-si Rusiya Federasiyası, ikisi Gürcüstan, biri Özbəkistan, biri Azərbaycanda idi.

İttifaq müqaviləsinin ilk layihəsinin Novooqaryovoda müzakirəsi zamanı müttəfiq respublika rəhbərlərindən bir qismi yeni İttifaq Müqaviləsinin əleyhinə çıxmışdı.

B.Yeltsin, L.Kravçuk, N.Nazarbayev, İ.Kərimovun siyasi masında Rusiya, Ukrayna, Qazaxistan, Özbəkistan rəhbərliyi bildirdi ki, layihə beynəlxalq hüquq normalarını kobud şəkildə pozur: 1922-ci ildən sonra İttifaq müqaviləsinin iştirakçıları hüququna yalnız həmin müqavilənin subyektləri malikdilər və müqaviləyə yalnız onlar düzəliş edə bilərlər.

Bu sənədin qəbulu digər respublikalar üçün fəlakət doğurmadığı halda, Rusiya üçün «muxtarlıqlarla, yaxud onlarsız?» suali olduqca önemli idi, çünki o zaman Rusiya Federasiyasının tərkibində 16 muxtar respublika vardı, onlar Rusiya ərazisinin 51%-dən çoxunu tuturdular, burada 18 milyon insan yaşayırırdı və təbii sərvətlərin demək olar ki, üçdə ikisi həmin ərazilərdə yerləşirdi.

SSRİ-nin «muxtarlıqlarlaşdırılması» planı əməli surətdə Rusiya Federasiyasının ləğvi anlamını verirdi. 1990-ci ilin iyundan SSRİ-RSFSR xalq deputatlarının I qurultayı Rusyanın dövlət müstəqilliyi haqqında Beyannamə qəbul etdi. Beyannamədə respublika qanunlarının İttifaq qanunları üzərində üstünlüyü qanunvericilik səviyyəsində təsbit edildi.

Tezliklə «müstəqilliklər paradi» başladı – bütün keçmiş İttifaq respublikaları «dövlət müstəqilliyi haqqında bəyannamə»lər qəbul etdi (Azərbaycan Respublikası müstəqillik haqqında bəyannaməni 30 avqust 1990-ci ildə qəbul etdi). Hüquqi baxımdan, müttəfiq respublikaların dövlət müstəqil-

liyi haqqında bəyannamə qəbul etmələri vahid sovet dövlətinin dezinteqrasiya prosesinin 1990-ci ilin axırlarında böhran nöqtəsini keçməsi demək idi: İttifaq həm faktiki, həm də hüquqi baxımdan mərkəzdən və bir-birindən də asılı olmayan 15 suveren hissəyə parçalandı.

Dövlətçilik böhranının öhdəsindən federal qanunlar və konstitusiyaya dəyişikliklər vasitəsilə gəlmək imkanları tükcəndikdə, əvvəlcədən uğursuzluğa məhkum bir təşəbbüsə – yeni, müstəqil respublikaları yeniləşmiş federasiyasının təməlini təşkil edəcək İttifaq müqaviləsini imzalamaya inanırmışa cəhd göstərildi.

1991-ci ilin yayında Sovetlər ölkəsi o vaxta qədər görünməmiş bir hadisə – dövlət çəvrilişi siyaseti üzərə. Avqustun 19-na keçən gecə SSRİ prezidenti hakimiyətdən uzaqlaşdırıldı. Bir qrup dövlət xadimi səhhətiələr əlaqədar, M.S. Qorbaçovun prezident solahiyətlərini icra etməsinin mümkün olmadığını, ölkədə 6 ay müddətinə fəvqəladə vəziyyət elan edildiyini, FVDK – SSRİ-də Fəvqəladə Vəziyyət üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldığını bəyan etdi. Komitənin tərkibinə vitse-prezident Q.İ.Yanayev, baş nazir V.S.Pavlov, DTK sədri V.A.Kryuchkov, müdafiə naziri D.Q.Yazov və hakimiyət strukturlarının, digər nümayəndələri daxil oldu. FVDK iqtisadi və siyasi böhranın, millətlərarası və vətəndaş qarşımalarının və anarxiyanın aradan qaldırılmasını öz vəzifələri elan etdi. **Bu sözlərin arxasında 1985-ci ildək SSRİ-də mövcud olmuş münasibətlərin bərpası vəzifəsi durardı.**

Avqust hadisələrinin mərkəzi Moskva idi. Şəhərə qoşun yeridildi, komendant saatı tətbiq edildi. Əhalinin geniş kütłələri FVDK-ni dəstəkləmədi və 22 avqust 1991-ci ildə onun üzvləri həbs edildi.

Avqust çəvrilişi möğlülüyü uğrasa və M.S.Qorbaçov Kremlə qayıtsa da, Sovet İttifaqının əvvəlki vəziyyətə qayıtması və status-kvonun bərpası baş vermədi! M.S.Qorbaçov özünün fikrincə, avqust çəvrilişi suveren dövlətlər ara-

sında yeni ittifaq münasibətlərinin formallaşması prosesini pozdu və yalnız dövlətin deyil, cəmiyyətin də dezinteqrasiyasını sürətləndirirək, ona dönməz xarakter verdi.

Avqust hadisələrindən sonra ittifaq respublikalarının liderləri real siyasetdə «suverenlik» anlayışını yalnız dövlət mystəqiliyi anlamında işlətməyə başladılar: 12 respublika 1991-ci ilin 20 avqustundan 17 dekabrına qədər bu barədə konstitusiya aktları qəbul etdi. Azərbaycanda belə sənəd 18 oktyabr 1991-ci ildə qəbul edildi. Xüsusilə, səhbət yeni rəhbərliyin iqtisadiyyat və hakimiyyyət sahəsində maraq və üstünlüklerinin mümkün məhdudlaşdırılmasından səhbət getdi, artıq heç kəs aza razı olmurdur. Odur ki, Baltikyanı ölkələrin hesabına bir qədər kiçilmiş SSRİ ərazisində «qiyamdan» sonra vahid dövləti qoruyub saxlamaq tərəfdarlarının federasiya-konfederasiya yaratmaq üzrə səyləri (Xalq Deputatları Qurultayının 2 sentyabr 1991-ci ildə səs verdiyi Suveren Dövlətlər İttifaqı ideyası) puça çıxdı. Müstəqil Dövlətlərin Birliyinin yaradılması barədə Rusiya, Ukrayna və Belorusiya liderlərinin 8 dekabr 1991-ci ildə imzaladığı və 21 dekabrda daha 8 respublikanın dəstəklədiyi Belovejsk razılaşması mərkəz və müttəfiq respublikalar arasında «suverenliklə» bağlı mübahisələrə son qoydu. Tale belə gətirdi ki, sovet dövlətçiliyinin təməlində duran etno-ərazi suverenliyi ideyası 74 ildən sonra SSRİ-nin dağılmışında həllədici rol oynadı.

SSRİ-nin dağılmاسının heç də sonuncu olmayan səbəblərindən biri də xarici amills – Sovet İttifaqının «soyuq müharibə»də məğbiyyəti bağılıdır.

Amerikalı politoloq P.Şveyner yazdı: «Sovet İttifaqı öz-özünü, zaman bizim tərəfimizdə olduğundan iflasa uğramadı. Kreml SMT-nin (strateji müdafiə təşəbbüsü – müəl.) kumumetiv təsiri, müdafiə xərclərinin artması, Polşa və Əfqanistanda geosiyasi manənlərlə, enerji daşıyıcıları ixracında sabit valyutada on milyonlarla dollar itirilməsi, texno-

logiyalardan istifadənin məhdudlaşdırılması ilə üzləşməsəydi, onun bu təlatümlərə duruş götirəcəyini məntiqi şəkildə təxmin etmək mümkün idi. Sovet kommunizmi istənilən beynəlxalq mühitdə özünü məhv etmə bacarığına malik olan orqanizm deyildi. Amerika siyaseti sovet tarixinin kursunu dəyişdirə bilerdi və dəyişirdirdi də».

Amerikanın məşhur dövlət və ictimai xadimlərinin: «Amerikanın «soyuq müharibə» qələbəsi ABŞ-in Sovet İttifaqının dağıldılmasına yönəldilmiş məqsədyönlü, planlı və çoxsəhəli strategiyasının nəticəsi id» kimi açıq etirafları məlumdur. Məsələn, C.Vulsi MKİ-yə direktor vəzifəsinə təyin olunması ilə bağlı Senat dinləmələrində keçmiş Sovet İttifaqı barədə demişdi: «Bəlli, nəhəng ejdahani biz öldürmüşük». ABŞ-in o zamankı prezidenti C.Buş İttifaq dağıldıqdan sonra qeyd etmişdi ki, «bu, bizim qələbəmişdir, MKİ-nin qələbəsidir». B.Skaukrozm (Buşun milli təhlükəsizlik üzrə məsləhətçisi) «Nezavisiməya qazeta»nın müxbirinə müsahibəsində bildirirdi ki, «Kreml üzərində sovet bayrağının birləşəfəlik endirilməsinə ilk reaksiyam, bunun əldə edilməsində öz rəolumuz üçün duyduğum qürur hissi oldu. Biz Sovet İttifaqını bu istiqamətə yönəltmək üçün səyələyirdik».

Bunun arxasında, hələ II Dünya müharibəsinin sonunda SSRİ ilə mübarizə strategiyasına dair A.L.Dallesin təkliflərindən başlayaraq, əvvəlki rəhbərliklərin məşhur göstərişləri bir yana, prezidentlər R.Reyqan, C.Buşun xüsusi programları dayanırdı.

SSRİ-yə qarşı «soyuq müharibə» aparulmasına dair bütün bu planların təməlində Sovet İttifaqını daxildən, dünyanın özü kimi köhnə olan, bir xalqı digərinin əleyhinə qaldırmaq üsulları vasitəsilə dağıdılması göstərişi dururdu. Təkcə ABŞ-in deyil, Qərbin digər dövlətlərinin də məqsədi, sadəcə, planətə yayılmaqda olan kommunizmi məhv etmək yox, həm də Sovet İttifaqını zəiflətmək, parçalamaq, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması şəraitində onun nəhəng təbii

ehtiyatlarına yiylənmək idi. Deməli, bu, nəhənglərin dünya hegemonluğu uğrunda geosiyasi, ümumdünya-tarixi səciyyə daşıyan mübarizəsi idi.

Bələliklə, SSRİ-nin dağılmasının səbəbləri (tarixi meylilik, daxili aşınma, xarici «dünya» təcavüzü) uzunmüddətli köklərə malik idi və 1991-ci ildə onun avtomatik süqutu ki mi açıqlana bilməz. Dəqiq proqrama malik olmayan və ölkədə xəosa gətirib çıxaran Qorbaçov yenidenqurması da bu məslədə taleyüklü rol oynadı. Bələliklə, SSRİ-nin süratlı süqutu Sovet dövlətinin mövcudluğunun sonuncu onilliyində həyatının bütün tərəflərini: iqtisadiyyatı, siyaseti, o cümlədən milli, sosial-mədəni və mənəvi mühiti bürümüş kompleks və çoxqatlı böhran kontekstində tamamilə izah olundur.

2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyyinin elan edilməsi. İctimai-iqtisadi və hərbi-siyasi vəziyyət (1991-1993-cü illər)

Qədim tarixə və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqı XX yüzilliyin son onilliyinə müstəqil bir dövlət kimi daxil oldu və qisa zaman kosiyində özünün müstəqil dövlətini dünyaya tanida bildi. Bu, xalqımızın azadlıq və müstəqillik uğrunda apardığı principial mubarizəsində qazandığı parlaq nailiyyət və böyük tarixi qələbəsi idi. Müstəqillik uğrunda genişlənən azadlıq hərəkatı 8 milyonluq Azərbaycan xalqını ayağa qaldırdı və onun qarşısında tarixi bir vəzifə qoydu. Azadlıq və müstəqillik uğrunda xalqımızın inadla apardığı principial mubarizənin mənqətiqi nəticəsi olaraq nəhayət, 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Dövlət Müstəqiliyi haqqında Konstitusiya Aktının qəbul edilməsi ilə ölkəmiz öz müstəqilliyini yenidən qazandı və əsirin əvvəllərində itirilmiş müstəqilliyimiz bərpa olundu. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin dediyi kimi,

«Müstəqil Azərbaycan Respublikası bizim ən böyük tarixi nailiyyətimizdir və Azərbaycanın müstəqilliyi daimidir, dönməzdirdir, əbədidir».

Konstitusiya Aktında qeyd edildi ki, Azərbaycan dövləti müstəqil, unitar və dünyəvi dövlətdir, siyasi hakimiyət xalqa məxsusdur, bütün vətəndaşlar seçib-seçilmək hüququna malikdir, dünya dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr qurur, demokratik yolla dövlət strukturları yaradır. Bələliklə, müstəqilliyini yenica bərpa edən gönc Azərbaycan Respublikasının qarşısında yeni tarixi vəzifələr qoyuldu. Bu tarixi vəzifələr əsasən aşağıdakılardan ibarət idi: Yenice yaradılmış dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, demokratik, hüquqi dünyəvi dövlət qurulması, ölkənin ərazi bütövliyünün bərpa edilmesi; Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinin və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli; daxildə sakitliyin və sabitliyin bərpası; əhalinin təhlükəsizliyinin, sosial və mədəni rifahının təmin edilməsi; bazar iqtisadiyyatına doğru dərin islahatların həyata keçirilməsi; milli və dövlət strukturlarının yaradılması; əsaslandırılmış daxili və xarici siyaset kursunun hazırlanması və i.a.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi gönc dövlətin qarşısında çox mühüm və vacib olan bir sira vəzifələr qoydu. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaşaması və möhkəmlənməsi, onun daimiliyi və əbədiliyi şübhəsiz ki, aparılan uğurlu xarici siyaset və diplomatik münasibətləri ilə möhkəm surətdə əlaqədardır. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, uğurlu xarici siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin yaradılması, respublikanın beynəlxalq nüfuzunun genişləndirilməsi və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli kimi məsələlər bu vəzifələrdən idi. Müstəqil dövlətimizin mövcudluğuna təminat verən həmin vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün respublika rəhbərliyindən yüksək peşəkarlıq və böyük təcrübə tələb olunurdu.

«Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı»nın qəbul olunmasından keçən sonrakı dövrü şərti olaraq üç mərhələyə ayırmak olar: 1) 1991-ci ilin oktyabrından 1992-ci ilin iyununadək olan dövr – müstəqilliyyin ilk illəri; 2) 1992-ci ilin iyunundan 1993-cü ilin iyununadək olan dövr – Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti dövrü; 3) 1993-cü ilin iyunundan bu günədək olan dövr – böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin "böyük siyaset"ə qayıdışı, Azərbaycana rəhbərliyi və prezident İlham Əliyev tərəfindən bu kursun davam və inkişaf etdirilməsi mərhəlesi.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyyinin bərpa edilməsi nə qədər çətin səratda mümkün olmuşdursa, yeni dövlətin xarici siyaset doktrinasını hazırlanmaq bir o qədər mürəkkəb, məsuliyyətli və çətin məsələlərdən idi. Qeyd etmək lazımdır ki, nə 1991-1992-ci illərdə, nə da 1992-1993-cü illər AXČ hakimiyyəti dövründə milli xarici siyaset konsepsiyasının hazırlanması məsələsi özünün müsbət həllini tapa bilmədi. Milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsində böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan xarici siyaset programının elmi cəhətdən əsaslandırılmış bütöv bir konsepsiyasının hazırlanması və onun ayrı-ayrı istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi vəzifəsinin öhdəsindən yalnız və yalnız müdrik siyasetçi Heydər Əliyev gələ bilərdi və gəldi. Tarix bunu sübut etdi.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra uzun müddət xarici siyaset programını və onun istiqamətlərini qura bilmədi. Bunun obyektiv və subjektiv səbəbləri vardır. Məlumdur ki, Azərbaycan uzun müddət çar Rusiyasının, sonra isə SSRİ-nin təsiri altında olduğundan özünün müstəqil xarici siyaset programı olmamış və bu mühüm dövlət xətti Mərkəz tərəfindən idarə edilmişdi. Azərbaycanın xarici siyaseti formal xarakter daşıyırı və Moskvanın maraqlarına uyğun formada «yuxarıdan» istiqamətləndirilirdi. Buna görə də ikitərəfli və çoxtərəfli əmək-

daşlığa dair xarici siyaset məsələlərini hazırlamaq ilk vaxtlar çətin idi. Xüsusilə, milli kadrların və təcrübəli mütəxəssislərin olmaması bu işi daha da çətinləşdirirdi. Bundan başqa, müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanın geniş miqyaslı xarici siyaset fəaliyyəti bir çox çətinliklərlə qarşılaşırdı. Bunnadan **birincisi**, idarə aparatının, müvafiq təcrübəyə malik kadrların olmaması; **iincisi**, Azərbaycanın Ermanistan tərəfindən müharibəyə cəlb edilməsi ilə əlaqədar səy və qüvvələrin məhz bu işə cəlb edilməsi; **üçüncüsü**, xarici siyaset idarəsinə rəhbərlik edən adamların naşlılığı, işi dərindən bilməməsi, dövlətçilik işində səriştəsizliyi; **dördüncüsü**, iyirminci yüzilliyin sonlarında başçılıyyatın siyasi həyatında baş verən global dəyişikliklərdən düzgün məntiqi nəticələr çıxarılmasına; **beşinci**, diplomatiya və dövlətçilik sahəsində böyük təcrübəyə malik olan Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyindən uzaqlaşdırılması; **altıncısı**, Sovet İttifaqının çökəməsi ilə əlaqədər mərkəzdənqəcağı meyllərinin parakəndə formada güclənməsi; **yedinci**, Qordi düyüünü kimi, mürəkkəb bir problemdə əvrilmiş Qarabağ probleminin kəskinləşməsi və diqqətin daha çox bu problemdə yönəldilməsi; **səkkizinci**, konkret xarici siyaset doktrinasının hazırlanma bilməməsi və i.a. Bütün bu səbəblər və digər amillər nəticəsində 1991-ci ildən – müstəqilliyimiz qazanılan gündən 1993-cü ilin iyununa qədər dövlətimizin xarici siyaset konsepsiyasında istənilən nəticələr alınmadı və ciddi nöqsanlarla yol verildi. Ona görə ki, müstəqilliyimiz ilk illərində Azərbaycanın bəzi rəsmi rəhbərlərinin məsuliyyətsiz və düşüncəsiz bəyanatları ölkəmizin regional və dövlətlərarası münasibətlərinə ciddi zərbə vurmuş, beynəlxalq nüfuzuna xeyli təsir etmişdi.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və güclü xarici siyaset aparmasının müvəffəqiyyəti onun dünya birligi ölkələri tərəfindən tanınmasından, diplomatik münasibətlər qurulmasından daha çox asılı idi.

Doğrundur, dövlət müstəqilliyyinin elan edilməsindən keçən iki il ərzində xarici siyaset sahəsində müəyyən uğurlar qazanılmışdı, ancaq dövlətimizin möhkəmləndirilməsi üçün bunlar kifayat edə bilməzdi. Belə ki, 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası İsləm Konfransı Təşkilatına üzv qəbul olunmuş və BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1992-ci il 14 fevral tarixli müvafiq tövsiyyəsilə və bu təşkilata üzv qəbul olunmaq barədə Azərbaycan Respublikasının ərizəsinə baxıldıqdan sonra BMT Baş Məclisi 1992-ci il martın 2-də özünün 46-ci sessiyasının 82-ci plenar iclasında Azərbaycan Respublikasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv qəbul olunması barədə qətnamə qəbul etmişdi. 112 dövlətin adından irəli sürülmüş bu qətnaməyə BMT-nin bütün üzvləri yekdiliklə səs vermişdilər. Həmin ilin mart ayının 4-də Almaniya bundestaqimın, başda Hans Yozef Fokel olmaqla sosial-demokrat deputatlarından ibarət nümayəndə heyətinin Azərbaycana səfəri müsbət addım idı. Səfər zamanı iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin yaradılması və səfirliliklərin açılması məsələləri müzakirə olunmuşdur.

1991-1993-cü illərdə Azərbaycanın xarici siyasetində çox ciddi və bağışlanılmaz səhv'lərə yol verilmişdi. Belə ki, xalqımızın milli mənafələrinə xidmət edən, müstəqil dövlətçiliyimizin və ərazi bütövlüyüümüzün qorunmasına, təhlükəsiz hayat şəraitinə təminat veren xarici siyaset doktrinası yaradılmamış, dövlətimizin xarici siyaseti diplomatiyadan uzaq dilektantlara tapşırılmış, qonşu dövlətlərlə, xüsusilə, Rusiya ilə normal münasibətlər qurulmamış, yaxın və uzaq xarici ölkələrdə səfirliliklərin açılması yubadılmış və respublikamızın kütləvi informasiya vasitələri informasiya blokadasını dəf edə bilməmiş və Azərbaycan həqiqətlərini dünya ölkələrinə çatdırılması istiqamətində operativ işləməmişdir. Məhz, qeyd etdiyimiz nöqsanlar və digər qüsurlar müstəqil Azərbaycan dövlətini 1993-cü ilin iyun ayında dərin sosial-iqtisadi, siyasi və hərbi böhrana gətirib çıxardı. Ölkəmiz

bütün sahələrdə iflic vəziyyətinə düşdü, AXC hökuməti isə bu şəraitdən çıxış yolu tapa bilmədi. Buna görə də xalqımız ümidi lərini Naxçıvan Ali Məclisinin Sədri, təcrübəli dövlət xadimi, müdrik siyasetçi Heydər Əliyevə bağladı və onun ölkə rəhbərliyinə göstərilməsini təkidlə xahiş etdi. Beləliklə, xalq böyük xilaskar Heydər Əliyevin timsalında özünün niyat yolunu tapdı.

Azərbaycanın Müstəqillik Aktı qəbul edildikdən sonra qarşıda hələ çətin və mürəkkəb vəzifələr dururdu. Bir tərəfdən erməni təcavüzü genişlənir, torpaqlarımız işğal edlir, digər tərəfdən isə ölkə daxilində hakimiyət uğrunda siyasi çəkişmələr güclənir və nəticədə xalq ağır itkilər verirdi. Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistən-Azərbaycan müharebəsi respublika iqtisadiyyatına ağır zərbə vurdu, onu iflic vəziyyətinə saldı. Gündən-güne maddi nemətlər istehsalı azalır, iqtisadi tənzəzzül dərinləşirdi. Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Lənkəranda, Şamaxıda, Səkida, Qubada, Şəmkirdə, Qazaxda və respublikanın bütün bölgələrində zavodlar və fabriklər dağıdırıllı, onların avadanlıqları amansızcasına talan edilir, əsas istehsal vasitələri və maşınqayırma avadanlıqları, neft maşınqayırma zavodları işi dayandırır və onların əksəriyyəti məhv edilirdi. Respublikanın aparıcı sənaye müəssisələri ağır iflic vəziyyətə düşmüş, dərin iqtiasadi böhran genişlənirdi. Respublikanın kənd təsərrüfatına da güclü zərbə vuruldu. Ölkənin bütün rayonlarında və kəndlərdə kolkoz və sovxoziş məhv edilir, əvvəzdən isə yeni yaradılan fermər təsərrüfatları gözlənilən nətcələri vermirdi. Kolkoz və sovxozişların maşın-tarktor parkları, kənd təsərrüfat avadanlıqları, meliorasiya qurğuları sıradan çıxmış, suvarma kanalları barbad hala düşmüdü. Torpaqların çoxu becərilmədiyindən yararsız hala düşmüş və çox hissəsi şoranlaşmışdı.

Iqtisadiyyatda hərc-mərclik baş alıb gedirdi, yalançı rəhbərlər və idarə müdirləri işə məsuliyyətsiz yanaşır, nəzarətsizlik artır və nəticədə iqtisadiyyata böyük ziyan dəyirdi.

Respublika talanır, xalqın sərvəti dağıdırıldı. Müəssisələrin avadanlığı sökülib xaricə daşındırdı, hətta Bakı metrosunun ehtiyat kabelləri də oğurlanıb satılmışdı.

Nadir ağaclar olan meşələrimiz talanır və qırılıb məhv edildi. 1992-ci ildə pambıq sahələrindən 100 min tondan çox məhsul yüksəlməmiş, çoxlu üzüm məhsusları bağlarda qalıb xarab olmuşdu.

Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyev həmin dövrün konkret təhlilini verərək demişdir ki, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda «...iqtisadi böhran, siyasi böhran, hərbi böhran, vətəndaş müharibəsi, Ermənistənin Azərbaycana qarşı etdiyi təcavüz, torpaqlarımızın işgal olunması, vətəndaş qarşılardurması. Büttövlükdə Azərbaycan dövlətçiliyi sual altında idi».

Müəssisələr bağlanır, işsizlik artır, əhalinin güzəranı və sosial vəziyyəti sürətlə pişləşirdi. Ölkənin maliyyə sistemi barbad vəziyyətə düşmüş, inflasiya dərinleşmişdi. Ölkənin qızıl fondu olan ixtisaslı mütəxəssis kadrları işlərindən uzaqlaşdırılmış, yerinə səriştəsiz və naşı adamlar gotirilmişdi. Beləliklə, ölkənin iqtisadiyyatı ciddi sarsıntılarla məruz qalmış, dərin iqtisadi və sosial-siyasi böhran yaranmışdı. Azərbaycanın belə ağır bir vaxtında ayrı-ayrı bölgələrdə yaranan silahlı qruplaşmalar ölkəni parçalamaq və hakimiyyəti ələ keçirmək niyyəti ilə çıxışlar və qiyamlar etməyə başladılar. Beləliklə, gənc müstəqil dövlətin müqəddarəti Azərbaycan prezidenti cənab İlham Əliyevin dediyi kimi, «büttövlükdə Azərbaycan dövlətinin taleyi sual altında idi».

Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətinin belə ağır bir vaxtında erməni silahlı qüvvələri hücumlarını davam etdirərək Azərbaycanın ərazilərini və torpaqlarını dalbadal işgal edirdilər. Bu zaman Azərbaycanda yaradılan yeni-yeni müdafiə və könüllü dəstələri erməni silahlı qüvvələrinə ciddi və inadlı müqavimət göstərsələr də, ancaq istənilən nəticələr alınmirdi. 1991-ci ilin noyabrında rayon və şəhər özünü mü-

dafıə dəstələri yaradıldı. Tərkibi yerli əhalidən ibarət olan bu dəstələrə tabur komandirləri başçılıq edirdilər. Onlar yerli rayon və şəhər icra hakimiyyət başçılarının hərbi məsələlər üzrə müavinləri idilər. Bundan başqa Bakı, Gəncə, Laçın, Göyçay, Ucar, Ağdam və Mingəçevirdə xüsusi təyinatlı dəstələr yaradıldı. Onlar ikili təbeqətlik prinsipinə, yəni həm rayon icra hakimiyyətinə və həm də Müdafiə Nazirliyinə tabe idilər. Bu ikili tabelik təbii ki, işə mane olurdu.

Beləliklə, respublikanın hərbi və müdafiə sistemində vahid komandanlığın olmaması ciddi uğursuzluğğa gətirib çıxardı. 1991-ci ilin dekabrında erməni silahlı qüvvələri Kərçəcahaman işgal etdi. 1992-ci ilin yanvarında Qeybali kəndi işgal edildi. Həmin vaxt uğursuz Daşaltı əməliyyatı hərbi siyasi böhranı dərinləşdirdi. Azərbaycan müdafiə sistemində mövcud böhrandan istifadə edən erməni silahlı qüvvələri 1992-ci ilin fevralında Malibəylini, Aşağı Quşçuları, Yuxarı Quşçuları işgal etdilər.

Erməni silahlı yaraqlıları Rusyanın Xankəndində olan 366-ci motoatıcı alayının hərbi texnikasından və canlı silahlı qüvvələrindən istifadə edərək 1992-ci il fevralın 26-da Xocalı şəhərini işgal etdilər. 9 min nəfər əhalisi olan Xocalı şəhəri erməni vəhşiləri tərəfindən yerlə yeksan edildi. Erməni cəlladları öz alçaq və yaramaz hərəkətləri, qanlı cinayətləri ilə bəşər tarixində Xocalı soyqırımıını törətdilər. Erməni vəhşiliyi nəticəsində 613 nəfər Xocalı sakını şəhid oldu, 1275 nəfər əsir götürüldü, 487 nəfər şikət oldu. Şəhid olanların 106 nəfəri qadın, 83 nəfəri isə azyaşlı uşaq idi. Erməni vəhşilərinin törətdiyi bu cinayətdə 56 nəfər xüsusi qədarlıqla və amansızlıqla diri-diriyandırılmış, başlarının dərişi soyulmuş, başları kəsilmiş, gözləri çıxarılmış, hamilə qadınların qarınları süngi ilə deşik-deşik edilmişdi. Erməni cinayətkarları meytılər üzərində dilə gətiriləsi mümkün olmayan təhqirəmiz həqarətlər törətmüşdilər.

Erməni silahlı qüvvələri 1992-ci ilin mayında Şuşa və

Laçını da işğal etdilər. Azərbaycan xalqının belə ağır vəziyyətində ölkənin başı üzərini təhlükəli bir vəziyyət aldı. Həmin dövrün ətraflı təhlilini verən Heydər Əliyev demişdir: «Vəziyyət elə təhlükəli xarakter almışdır ki, 1991-ci ildə yaranmış müstəqil dövlətimiz qəsdən və yaxud səriştəsizlikdən yaranan idarəsizlik nticəsində real itirilmək təhlükəsi ilə üzüə qalmışdı. Beləliklə, 1991-1993-cü illər Azərbaycanın müstəqillik tarixində nəinki itirilmiş illər hesab olunur, həmdə bu illərdə Azərbaycan «ölüm, ya olum» dilemməsi qarşısında qalmışdı.

Erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarını işğal etdikləri bir zamanda Azərbaycanda hakimiyyəti elə keçirmək və hakimiyyət uğrunda mübarizə ehtirasları qızışdı. 1992-ci il martın 5-6-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin fövqəladə sessiyasında A.Mütəllibov istefə verdi. Həmin sessiyada Ali Sovetin Sədri Elmira Qafarova da istefə verdi, onun yerinə deputat Yaqub Məmmədov seçildi. Az sonra mayın 14-də Ali Sovetin sessiyası azlıqda qalan dem-bloku etirazına baxmayaraq Ayaz Mütəllibovu vəzifəsinə qaytardı. Lakin mayın 15-də Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəallarının təzyiqi ilə A.Mütəllibov vəzifədən uzaqlaşdırıldı və o, gizlincə Rusiyaya qaçıdı. Ali Sovetin mayın 18-də keçirilmiş sessiyasında Ali Sovetin sədri Y.Məmmədovun istefası qəbul edildi. Bu vəzifəyə bir qrup deputatın təkidli tələbi ilə İsa Qəmbərovla yanaşı Heydər Əliyevin də namizədliyi irəli sürüldü, lakin guya Naxçıvanla telefon əlaqəsi yaratmaq mümkün olmadı və buna görə də İ.Qəmbərov Azərbaycan Ali Sovetinin Sədri seçildi. 1992-ci ildə iyunun 7-də keçirilmiş prezident seçkilərində AXC sədri Əbülfəz Elçibəyin qalib geldiyi elan olundu. Beləliklə, AXC Azərbaycanda hakimiyyəti elə keçirdi.

Bir illik hakimiyyəti dövründə AXC ölkəni idarə etməkdə acizlik, zəiflik və səriştəsizlik göstərdi. Naşı adamlar hakimiyyətə götürildi. İxtisash kadrlar vəzifədən uzaqlaşdı-

rıldı. Ölkənin ayrı-ayrı yerlərində siyasi qüvvələr hakimiyyəti elə keçirmək üçün faallıqlar, hətta silahlı çıxışlar etməyə başladılar. Gəncədə, Qazaxda, Lənkəran, Masallı, Astara bölgələrində və digər yerlərdə silahlı dəstələr hakimiyyəti elə keçirməyə cəhd göstərdilər. Ölkədə kəskin ictimai-siyasi vəziyyət və hərbi-siyasi böhran yaradı. Taliş Muğan respublikasının yaranması haqqında həyecanlı xəbərlər bütün Azərbaycan xalqını narahat etməyə başladı. Vətən parçalanma təhlükəsi qarşısında idi. Vəziyyət son dərəcə təhlükəli xarakter almış, cəbhələrdə isə erməni silahlı qüvvələri kənd və şəhərlərimizi bir-birinin ardına işğal edirdilər. Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətçiliyinin taleyi, müstəqil gənc dövlətimiz təhlükə qarşısında qalmışdı. Belə ağır və məsuliyyətli bir zamanda Azərbaycan xalqının və Azərbaycan ziyalılarının diqqəti müdrik el ağsaqqalı, görkəmli dövlət xadimi, xalqımızın milli lideri və Naxçıvan Ali Sovetinin Sədri vəzifəsində çalışan Heydər Əliyevə yönəldi. Ancaq o, 1992-ci ildə Azərbaycana rəhbər vəzifəyə gəlmək arzusunda olduğunu elan etdi. Əslində Heydər Əliyev Naxçıvanda Ali Sovetin Sədri vəzifəsində çalışarkən məhz Naxçıvandan Azərbaycanın qurtuluş hərakatına başçılıq etməyə başlamışdı. Naxçıvanda işlədiyi müddətdə Heydər Əliyev müstəqilliyimizin ilk addımlarının atılmasının rəhbəri oldu və Azərbaycanın qurtuluş mücadiləsinə başçılıq etdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə:

1. Muxtar respublikanın adından «Sovet Sosialist» sözü çıxarıldı.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının «Ali Soveti» «Ali Məclisi» adlandırıldı.
3. ADR-in üç rəngli bayraqı ilk dəfə Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayraqı kimi qəbul olundu.
4. Kommunist Partiyası və onun yerli orqanlarının fəaliyyəti dayandırıldı.
5. SSRİ-nin saxlanılması barədə referendumdan imtina edildi.

6. 20 yanvar faciəsinə Muxtar Respublikanın Ali Məclisində ilk dəfə siyasi qiymət verildi.
7. 31 Dekabr Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü nüqəyənən olunması barədə qərar qəbul edildi.

Beləliklə, belə cəsarətli addimların atılması Naxçıvanı qurtuluş mücadiləsinin önünə çıxardı.

Azərbaycanın nicatını və qurtuluşunu məhz Heydər Əliyevdə görən Azərbaycan ziyahlarının 91 nəfəri 1992-ci il oktyabrın 16-da «Səss» qəzeti vasitəsilə Heydər Əliyeva «Azərbaycan Sizin sözünüüzü gözləyir» - deyə müraciət etdi. Həmin müraciətdə Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması və ona Heydər Əliyevin rəhbərlik etməsi təkidlə xahiş olunurdu. Azərbaycan ziyahlarının müraciətinə diqqətlə və hörmətlə yanaşan Heydər Əliyev dərhal oktyabrın 24-də cavab göndərdi. Heydər Əliyevin göndərdiyi cavab əslinde tarixi bir sənəddir. 5 bənddən ibarət olan bu tarixi sənəddə göstərilirdi ki, əsas vəzifə dövlətin formallaşmasını, müstəqil Azərbaycanın suverenliyini, təhlükəsizliyini təmin etmək və vətəndaşlara azad, xoşbəxt, firavan heyət şəraitı yaratmaqdand ibarətdir. Heydər Əliyev bu tarixi sənəddə əslinde Azərbaycanın ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi və hərbi-strateji vəziyyətinin konkret təhlilini verdi və bildirdi ki, yaradılacaq YAP müstəqil dövlətimizin «ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edərək yeni, müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsində və inkişafında tarixi rol oynaya bilər». Beləliklə, dahi öndər YAP-in fəaliyyətdə fəal iştirak etməyə hazır olduğunu rasmən bildirdi.

YAP-in təsis konfransının Bakıda keçirilməsinə imkan vermədir. Buna görə də konfrans 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvan şəhərində keçirildi. Təsis konfransı Azərbaycanın müxtəlif regionlarından təssübkeş qrupların 550-dən çox nümayəndəsi iştirak edirdi. YAP-in təsis konfransını giriş sözü ilə təşkilat komitəsinin sədri Heydər Əliyev açdı. Konfrans YAP-in yaradılması haqqında qərar qəbul etdi.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması, onun daxili və xarici siyaseti

YAP-in şəxsən Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış program və nizamnaməsi qəbul edildi. Heydər Əliyev yekdilliklə YAP-in sədri seçildi. YAP-in rəhbər orqanları olan siyasi sura, təftiş komissiyası və 12 nəfərdən ibarət idarə heyəti yaradıldı. Beləliklə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə YAP-in yaradılması Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında və tarixi möqəddərətində mühüm rol oynadı. YAP-in vəzifələri, məqsədi və prinsipləri geniş şərh edildi və göstərildi ki, YAP dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndiriləsi, ərazi bütövlüyü, sivilizasiyalı, hüquqi, demokratik dövlətin yaradılması, möhkəm əmin-əmanlıq və ictimai həmrəylik, sabit və sosial istiqamətli iqtisadiyyat yaratmaq, bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının hərtərəfli inkişafı və etibarlı müdafiəsi təmin etmək məqsədilə geniş demokratik islahatların həyata keçirilməsi uğrunda çıxış edən parlament tipli siyasi partiyadır.

1993-cü ilin yazında Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət gərginləşdi, hakimiyyət böhranı dərinləşdi, vətəndaş qarşıdurması təhlükəli həddə çatdı və əslində vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı. 1993-cü ilin may-iyun aylarında Azərbaycanda yaranan kriminal vəziyyət ölkəni iflic vəziyyətinə saldı. Ciddi və dərin sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi böhran yarandı. Artıq vətəndaş müharibəsi başlanmış, günahsız adamlar öldürülmüşdü. Cənub bölgəsində «Talış Muğan Respublikası»nın yarananı haqqında xəbərlər bütün Azərbaycan xalqını ciddi narahat etməya başladı. Ölkə fəlakət qarşısında idi. Azərbaycanın müstəqilliyi sual altında idi. Bir çox hakimiyyət strukturları iflic vəziyyətinə düşdü. İş o yerə çatdı ki, Azərbaycanın Baş naziri, Milli Məclisin Sədri, bütün güc nazirliklərinin rəhbərləri istefaya getdi. Əslində ölkə heç bir qurum tərəfindən idarə olunmurdu. Ölkə od içində idi. Gəncədə başlanan qiyam vətəndaş müharibəsinin başlanmasından xəbər verirdi. Başlanılmış təhlükəli proseslərin qarşısını almaqdə gücsüzlüyünü dərk edən iqtidár son anda

kömək üçün Heydər Əliyevə müraciət etdi. Öz acizliyini duyan Ə. Elçibəy xalqın tələbi ilə hesablaşmaq məcburiyyətində qalaraq Heydər Əliyevə müraciət etməli oldu və öz şəxsi təyyarasını Naxçıvana göndərdi. Lakin Heydər Əliyev yenidən Azərbaycanda siyasi hakimiyətə qayıtmak fikrində olmadığını bildirərək bu təklifi qəbul etmədi. İyunun 7-8-də Naxçıvana göndərilmiş xüsusi təyyarə ilə Bakıya gəlməkdən imtina edən bu dahi şəxsiyyət respublikada vəziyyətin getdikcə daha da gərginləşərək dövlətçilik üçün təhlükəli xarakter kəsb etməsini və xalqın arzusunu nəzərə alaraq Ə. Elçibəyin takidli xahişi ilə nəhayət, iyunun 9-da Bakıya gəldi.

Yaranmış gərgin tarixi şəraiti xalq, dövlət və bütün insanlar çox gözəl anlayırıdı. Belə bir zamanda dövlətçiliyi qorumağa qadir şəxsiyyət yalmış Heydər Əliyev ola bilərdi. Belə ağır bir zamanda millətə tarixi və şanlı keçmişinin varlığıni anladan, milli yaddaşını oyadan məhz Heydər Əliyev şəxsiyyəti - milli lider ola bilərdi. Xalq yanılmamışdır və çox gözəl anlayırı ki, onu belə ağır bələdəm ancaq və ancaq Heydər Əliyev şəxsiyyəti xilas edə bilərdi. Heydər Əliyev Naxçıvandan Bakıya Azərbaycan dövlətinin rəhbəri kimi deyil, xalqın milli lideri kimi, xalqın və dövlətçiliyin xilaskarı kimi göləmişdi. Bakıya gələrkən Heydər Əliyev çox ciddi və ziddiyatlı problemlərlə, ağrı siyasi durumla, kəskin içtimai, siyasi və iqtisadi böhranla üzləşdi. Ordu yox idi. İqtisadiyyat dağılmışdı, cəbhədə uğursuzluqlar kəskin hərbi-siyasi böhran yaratmışdı, könüllü hərbi birləşmələr mərkəzə tabe olmaq istəmirdilər, vahid və mərkəzi komandanlıq yox idi, Bakıda isə güc strukturları və hakimiyət rəhbərləri öz vəzifələrini «dondurmuşdular». Bir sözə, ölkədə anarxiya və siyasi hakimiyət böhranı hökm sürdü. Bakıya gələn kimi dərhal öz şəxsi həyatını təhlükədə qoyaraq və böyük bir cəsarət nümayiş etdirərək Gəncəyə getdi, hadisələrlə yaxından tanış oldu, adamlarla görüşdü, aqsaqqal tövsiyyələrini verdi və yaranmış problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirdi.

Sonra Bakıya qayıdırıb Ali Sovetdə millət vəkilləri qarşısında ətraflı məlumat verdi. Elə həmin gün iyunun 15-də yekdiliklə Ali Sovetin (Milli Məclisin) Sədri seçildi. Həmin gün Azərbaycan xalqının tarixinə milli ***Qurtuluş Günü*** kimi daxil oldu. 1993-cü ilin oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.

Dövlət başçısı kimi fəaliyyətə başladığı ilk gündən Heydər Əliyev ölkəmizin daxili və xarici siyaset programını hazırladı, dağidlılmış iqtisadiyyatın barpa və inkişaf etdirilməsinin strategiyasını müəyyənləşdirdi, azad bazar iqtisadiyyatına doğru dərin və əhatəli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni islahatlar kursunu inkişaf etdirdi. Prezident Heydər Əliyev qısa zamanda ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafının əsaslandırılmış programını hazırladı. Dünya sivilizasiyasının inkişaf programından və təcrübəsindən istifadə edərək milli iqtisadiyyatın inkişafının spesifik cəhətləri, xüsusiyyətləri və milli mentalitetimizə uyğun bütün parametrləri nəzərə alınaraq yeni-yeni layihələr və dövlət proqramları hazırlanırdı.

1993-cü ildən başlayaraq prezident Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi düzgün və əsaslandırılmış daxili və xarici siyaset Azərbaycanın demokratik inkişaf yolu ilə süratlı irəliləməsinə geniş istiqamət açmış, iqtisadiyyatın dirçəlməsinə səbəb olmuş, Azərbaycan xalqının qurtuluşuna nail olunmuşdur.

Tarixi təcrübə öyrədir ki, bütün zamanlarda və bütün dövlətlərde yeni dövlət və hakimiyət strukturları yaratmaq və formalasdırmaq, dərin islahatlar həyata keçirmək, daxili sabitliyə nail olmaq, əhalinin sosial problemlərini həll etmək nə qədər çətin və mürəkkəb vəzifələrdir. Ancaq prezident Heydər Əliyev belə çətin problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirə bildi.

İyirminci yüzilliyin 90-ci illərində Azərbaycanda həyata keçirilən dərin sosial-iqtisadi islahatların tədqiqi, onların

həlli yollarının araşdırılması və qiymətləndirilməsi bu gün böyük elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir, Azərbaycanın çağdaş tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Araşdırımlar nöticəsində aydın olur ki, Heydər Əliyevin hakimiyətə qayıdışından sonra ölkəmizdə fundamental əhəmiyyətə malik olan tədbirlər həyata keçirildi. Zənnimizcə həmin tədbirlər əsasən aşağıdakılardır:

Birincisi, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqiliyinin bərpası ilə əldə edilən nailiyyətlər və 90-cı illerin əvvəllərində ölkədə yaranmış dərin siyasi hakimiyət böhranı, Dağlıq Qarabağ və Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi, erməni millətçi silahlı birləşmələri tərəfindən torpaqlarımızın işgali dövlət müstəqilliyimizin tələyini təhlükə qarşısında qoydu. Belə ağır və mürəkkəb vaxtda Azərbaycan xalqının təkidi xahişi ilə Heydər Əliyevin yenidən hakimiyətə qayıdışı xalqımızın tarixine **Milli Qurtuluş günü** kimi daxil oldu.

İkinciisi, Heydər Əliyevin hakimiyətə başladığı ilk gündən əsas diqqət ölkə daxilində siyasi parçalanmanın qarşısının alınmasına, sakitliyə və sabitliyə, cəbhədə atəşkəsə nail olunmasına, sürətlə artmaqdə olan infilyasiyanın qarşısının alınmasına, azad bazar iqtisadiyyatına doğru dərin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni islahatların həyata keçirilməsinə yönəldildi.

Üçüncüüsü, Heydər Əliyevin qətiyyəti, prinsipiallığı, diplomatik səyi və böyük dövlətçilik təcrübəsi sayəsində dövlətçiliyimizə və müstəqilliyimizə qarşı edilən bütün qəsdlərin qarşısı müvəffəqiyyətlə alındı, dövlətimizə qarşı tərəfdilən qəsdlər ləğv edildi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə qarşı yönəldilmiş qəsdlərin aradan qaldırılması istiqamətdə həyata keçirilən qətiyyətli tədbirlər bir daha real faktlarla sübut etdi ki, respublikamızda qiyam üçün sosial və siyasi baza yoxdur, xalq öz prezidentini ürəkdən sevir, onun müdrik daxili və xarici siyasi xəttini bəyənir və dəstəkləyir.

Dördüncüüsü, Qısa zamanda Heydər Əliyev tərəfindən

Azərbaycan Respublikasının xarici siyaset strategiyasının konseptual, elmi əsasları yaradıldı, bütöv bir təlimin beynəlxalq münasibətlər sisteminə uyğunlaşdırılması istiqamətləri, prinsip və vazifələri, düşənulmuş taktiki yolları, dünya dövlətləri ilə əlaqələrin yaxın və uzaq strategiyası müəyyənləşdirildi. Hazırlanan Programda süləvərlik, məhrəban qonşuluq və dinc yanaşı yanaşmaq prinsipləri, başqasının daxili işlərinə qarışmamaq, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq kimi yüksək bəşəri dəyərlər öz əksini tapdı.

Besinciisi, Azərbaycanda hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsində, milli dövlət strukturlarının yaradılmasında və formalasmasında Yeni Konstitusiyanın (1995-ci il) qəbul edilməsinin böyük əhəmiyyəti oldu. Milli Konstitusiyamızın qəbul olunması Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin daimi, əbədi olunmasını bir daha dünyada sübüt etdi, demokratik vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna insanların azad və sərbəst yanaşmalarına, insan haqları və hüquqlarının genişlənməsinə olverişli şərait yaratdı.

Altıncısı, Azərbaycan tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri olan «Ösrin müqaviləsi» sazişlərinin imzalanması Heydər Əliyev döhasının düşünülmüş və uzaqgörən diplomatiyasının böyük və tarixi qələbəsi, neft strategiyası siyasetinin parlaq uğuru idi.

Yedinciisi, İyirminci yüzülliin 90-cı illerinin ortalarından başlayaraq Respublika iqtisadiyyatında köklü dəyişikliklər aparıldı, azad bazar iqtisadiyyatına doğru dərin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni islahatlar keçirildi. Bu baxımdan dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, aqrar islahatların həyata keçirilməsi istiqamətdə əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirildi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Dünya azərbaycanlılarının I Forumuna (02.06.2006) göndərdiyi təbrikdə deyildiyi kimi, ümummilli lider Heydər

Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyaset Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlayaraq daha da möhkəmləndirdi və dinamik inikşaf yoluna çıxardı.

Bu gün çox böyük inamlar, faktlarda, dəlil və sübutlarla deyə bilərik ki, Azərbaycan xalqının qurtuluşu məhz ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Çünkü Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinin, xalqımızın xösbəxt və firavan yaşamasının, qurtuluş yollarında tarixi zəfərlərin qazanılmasının, bizim haqq səsimizin və Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasının etibarlı qaranti, qüdrətli rəhbəri, yenilməz sərkərdəsi, cənabi Allahın xalqımıza bəxş etdiyi bir ərməğanı və mözücsidir. «Həyatımın mənasını ancaq xalqa sədəqətlə xidmətdə görürəm»-deyən H.Ə.Əliyev bu gün bütün Azərbaycan xalqının ümidi yeri, güman yeri, inam və iman yeridir, gələcək müvəffəqiyyətlərimizin və uğurlarımızın, potensial qələbələrimizin başlıca təməntçisidir.

3. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin

yeni neft strategiyası

(2008-ci ilin sentyabrın 20-də 14 illiyini qeyd etdiyimiz «Ösrin müqaviləsi»nin imzalanması ilə Müstəqil Azərbaycanımızın yeni neft strategiyasının əsası qoyuldu.)

XX yüzilliyin sonuncu onilliyində müstəqil Azərbaycanımızın həyatında xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin başçılığı və uzaqgörənliliyi nəticəsində öz miqyasına və əhəmiyyətinə görə analoqu olmayan tarixi bir hadisə baş verdi.

Bəlkə, 2008-ci ilin sentyabrın 20-də 14 illiyini qeyd etdiyimiz «Ösrin müqaviləsi»nin imzalanması ilə Müstəqil Azərbaycanımızın yeni neft strategiyasının əsası qoyuldu.

Daha doğrusu, 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının «Gülüstan» sarayında Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ADNS) ilə Amerikanın «AMOKO», «Yunokal», «Pennzoyl», «Makdermot», Böyük Britaniyanın «British Petroleum» və «Remko», Norveçin «Statoyl», Rusyanın «LU-

Koyl», Türkiyənin «Türk petrolları», Səudiyyə Ərabistanının «Delta» şirkətlərinin yaratdığı konsorsium arasında Azərbaycanın Xəzər dənizi bölgəsində yerləşən «Azəri», «Çiraq» və «Günəşli» yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi, istismarı və pay bölgüsü haqqında «1+10» və sonralar isə tarixə «Ösrin müqaviləsi» adı ilə daxil olmuş neft müqaviləsi imzalandı.

Sonradan bu müqaviləyə Yaponianın «İtoçu» və Amerikanın «Eksson» və «Amerada Hess» şirkətləri də qoşuldu. Yeri gölmüşkən, onu da qeyd edək ki, 2007-ci ilin avqustunda Cənubi Koreyanın neft şirkəti də bu müqavilədə iştirak etməyə başlamışdır.

«Ösrin müqaviləsi»nın imzalanması mərasimində çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev töbrik nitqində demişdir: «Biz ötan dövrlərdə nə qədər neft çıxarsaq da, nə qədər böyük nailiyyətlər əldə etsək da, bir həqiqəti nəzərə çatdırılmalyıq ki, son vaxtlaradək, yəni Azərbaycanın müstəqilliyi əldə olunan dövrlərədək xalqımız heç vaxt öz təbii sərvətinin sahibi olmamışdır. İndi isə biz yeni bir mərhələdə yaşıyorıq. Azərbaycan xalqı öz təbii sərvətlərinin sahibidir. Bu sərvətlərdən necə istifadə edilməsini xalqımızın özü sərbəst surətdə müəyyənləşdirir». Yəni Azərbaycan Respublikası hər bir ölkə ilə, o cümlədən neft şirkətlərinin mənsub olduğuları ölkələrlə müstəqil surətdə danışqlar aparır və Azərbaycanın dünyəvi ölkə olduğunu nümayiş etdirir.

Bu müqavilə Azərbaycanın öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra onun müstəqil və sərbəst dixili və xarici siyaset yeritməsinin bariz nümunəsi olan və 30 illik müddətə bağladığı ilk beynəlxalq müqavilə idi.

Müqavilənin imzalanmasından iki gün sonra, yəni 1994-cü il sentyabrın 22-də Azərbaycan televiziyası və radio-su ilə çıxışında bu müqavilənin böyük tarixi əhəmiyyətə malik olduğundan bəhs edən Heydər Əliyev demişdir: «O, ötan

150 ildə Azərbaycan neft sənayesinin tarixində ilk belə böyük müqavilədir. Xarici neft şirkətləri rəhbərlərinin fikrincə, ümumiyyətlə öz xüsusiyyətlərinə görə bu, nadir bir müqavilədir, dünyada oxşarı olmayan bir müqavilədir. Bu da ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti dünyanın yeddi böyük neft şirkətlərinin daxil olduğu konsorsium ilə müqavilə bağlayıb. Həmin şirkətlər ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Norveç və Türkiyəyə mənsubdur, sonradan Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» neft şirkəti də onlara qoşulub. Yeddi neft şirkəti bir konsorsiuma daxil olub. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə 30 il müddətinə müqavilə imzalayıb.

Demək bu konsorsium həm yeddi neft şirkəti, həm də Amerika Birleşmiş Ştatları, Rusiya, Böyük Britaniya, Türkiyə, Norveç və Səudiyyə Ərəbistanı kimi ölkələri təmsil edir. Biz həm neft şirkətləri ilə müqavilə bağlamışq, həm də bu şirkətlər bizim həmin dövlətlərlə iqtisadi və digər əlaqələrimizin gələcək inkişafı üçün əsas yaratmışlar».

«Ösrin müqaviləsi»nin imzalanması münasibətilə ABŞ prezidenti B.Klinton 1994-cü il sentyabrın 20-də Vaşinqtondan – Ağ Evdən göndərdiyi teleqramda yazdı: «Birləşmiş Ştatlar tarixdə bu növ sazişlər arasında ən böyüyü olan bu müqaviləni alqışlayır. O bütün tərəflər üçün mənfiətli olacaq və ölkələrimiz arasında artmaqdə olan iqtisadi-ticarət əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edəcəkdir. Azərbaycan neftinin işlənməsi Dağlıq Qarabağ regionu daxilində və onun ətrafında uzun müddət süren münaqişənin həll olunması ilə yanaşı, Azərbaycan xalqı üçün sabitlik, iqtisadi inkişaf və firavənlilik göstərilməsində mühüm rol oynaya bilər. Biz çox şadıq ki, siz qüdrətli iqtisadi gələcəyə doğru bu həllədici addımı atdırınız».

Müqavilənin imzalanmasından sonra Türkiyənin dövlət naziri Nəcməddin Cövdət prezident Heydər Əliyev tərəfindən qəbul olunarkən o, böyük bir tarixi hadisənin şahidi olduğunu qeyd etmiş, heyrətamız bir ifadə ilə öz fikrini açı-

layaraq demişdi: «Ögər istiqlaliyyətiniz əlinizdə olmasayı, bu imza bu gün Bakıda atılmazdı... Neft müqaviləsinə atdığınız bu gündü imza əslində üçrəngli bayraqınızın təsdiqinə atılmış imzadır».

Azərbaycan bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərqərar olduğunu, Azərbaycanın tam müstəqil dövlət olduğunu dünyaya bir daha nümayiş etdirdi. Bu müqavilənin imzalanması ilə Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına, azad bazar iqtisadiyyatına qoşulması üçün əsas yaranırdı.

Müqavilənin imzalanması xarici ölkələrin Azərbaycana investisiya qoyması üçün böyük yol açdı. Belə ki, bundan sonra Azərbaycan neft sənayesinə xarici kapitalın axını başlandı. İlkən vaxtlarda Azərbaycanda neft sənayesini inkişaf etdirmək üçün pul vəsaitinin çatışmadığı şəraitdə belə əlverişli şərtlərlə müqavilənin imzalanması Azərbaycan tərəfinin qələbəsi kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan neft sənayesinə böyük bir həcmdə kapitalın qoyulması ümumən ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsir göstərən amil olacaqdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, müqavilənin ilk variantının hazırlanması müstəqiliyimizin ilk illərində Azərbaycan həkimiyətində olan və dövlət idarəciliyində, eləcə də siyasetdə peşəkarlığı olmayan səriştəsizlərin dövründə olduğu üçün o, xalqın ümumi mənafeyinə cavab verməmiş və əsas etibarı ilə xarici şirkətlərin, eləcə də ayrı-ayrı şəxslərin marağına uyğun hazırlanmışdı.

Müqavilənin beş illiyi münasibətilə İlham Əliyevin «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası uğurla həyata keçirilir» mövzusundakı məruzəsində qeyd olunduğu kimi, «1993-cü ilin yazında Azərbaycanın əvvəlki rəhbərliyi tərəfindən elə bir müqavilə variansi hazırlanmışdı ki, əgər o imazalansaydı, ölkə iqtisadiyyatına böyük zərər gətirmiş olardı».

Yalnız 1993-cü ilin ikinci yarısında xalqımızın ümum-

milli lideri Heydər Əliyevin ikinci dəfə Azərbaycanın siyasi hakimiyyətinə qayıdışından sonra müqavilənin ilk variantının 1993-cü il iyunun 21-nə təyin olunmuş imzalanmasından intına edilmiş və onun Azərbaycanın milli mənəsəyinə uyğun olaraq yenidən işlənib hazırlanmasına sərəncam verilmişdir.

Odur ki, müqavilənin yeni variantı Heydər Əliyevin iştirakı və rəhbərliyi ilə hazırlanmış, müqavilədə iştirak edəcək şirkət rəhbərləri ilə müzakirələr zamanı qarşıya çıxan çətinliklər aradan qaldırılmışdır, nəhayət imzalanmağa təqdim olunmuşdur.

«Əsrin müqaviləsi»nin əhatə etdiyi «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsi sahəsində ilkin neft ehtiyatları 511 milyon ton səviyyəsində qiymətləndirilmişdi. Lakin sonradan aparılan qazma işləri nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, neft ehtiyatları 640 milyon ton, səmt qaz ehtiyatları 100 milyard kubmetr, sərbəst təbii qaz ehtiyatları isə 100-150 milyard kubmetrdir.

Bütün bunları üzə çıxarmaq və istifadə həddinə çatdırmaq üçün layihənin ilk illərində 7,5 milyard dollaradək kapital qoyuluşu və 30 il ərzində təxminən 14 milyard dollar istismar xərcləri nəzərdə tutulmuşdur.

Müqavilənin şərtlərinin görə Azərbaycan kapital qoyuluşunda 20 faiz pay qoymaqla çıxarılan neftdən gələn gəlirin 80 faizini (253 milyon ton neft), xarici şirkətlər isə bütün investisiyanın 80 faizini qoymaqla neftdən gələn gəlirin 20 faizini, başqa sözə, təxminən 65 milyon ton neftin sahibi olacaqlar. Qalan neft kapital xərclərinin, neftin dünya bazarlarına çıxarılması üçün maliyyə və nəqliyyat xərclərinin ödənilməsinə sərf olunacaqdır.

Deyilən faizləri neftin satış qiymətinə əvəzdikdə təxminən belə mənzəra alınır. Belə ki, hesablamalara görə neftdən ümumi gəlir bu gün üçün (yəni 30 il ərzində inflasiya prosesi nəzərə alınmaqla) təqribən 157, 6 milyard dollar ol-

malıdır ki, bunun 81, 7 milyard dolları Azərbaycanın payına, 19,5 milyard dolları xarici şirkətlərin payına, qalanları isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kapital, istismar, maliyyə və nəqliyyat xərclərinin ödənilməsinə sərf ediləcəkdir. Əslində Azərbaycanın qazancı daha çox olacaq, çünkü burada Azərbaycanın 55 milyard kubmetr nefstli qazdan – səmt qazından əldə edəcəyi gəlir (bu isə ekvivalentdə əlavə olaraq aza 50 mln. ton neftə bərabərdir), eləcə də 90 milyard kubmetr ehtiyatı olan sərbəst qaz ehtiyatları istismar ediləcəyi halda qazanacağı gəlir nəzərə alınır. Bu qazdan yalnız Respublika təbii qaza öz ehtiyaclarını ödəmək üçün istehsal barədə qarar qəbul etdikdən sonra istifadə olunacaqdır.

Bütün bunlardan savayı layihəyə görə respublikamızın 300 milyon dollar bonus* veriləcəyi nəzərdə tutulmuşdur.

Müqavilənin layihəsinə görə kapital qoyuluşunun dinamikasına müvafiq olaraq bütövlükdə neft hasilatı planı da tərtib olunmuşdur. 2000-ci ildə kontrakt sahəsindən 10 milyon ton neftin istehsalı, sonrakı illərdə isə bunun hər il 3-5 milyon ton artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Layihəyə görə neft hasilatı 2003-2014-cü illərdə özünün zirvəsinə çatacaq, maksimum hasilat 2006-2010-cu illərdə hər il 34-35 milyon ton səviyyəsində planlaşdırılır. Bütövlükdə, əgər kontrakt sahəsində məhsuldar qatın altındakı laylarda yeni kəşflər edilməsə, çıxarılması proqnozlaşdırılan ehtiyatların tam istismarı 2025-ci ildə başa çatacaq.

Müqavilə 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalandıqdan və respublika parlamenti tərəfindən 1994-cü il noyabrın 15-də ratifikasiya olunub və ratifikasiya sənədi Azərbaycan dövlətinin qanunu kimi 1994-cü il dekabrın 12-də Azə-

* Bonus termini altında yataqların istismarı üçün kontrakt üzrə qazanılmış hüquqların tsdisiqinə görə əcnəbi şirkətlər konsorsiumunun ödədiyi müəyyən məbləğ və ya mükafat başa düşüb və neft-qaz yataqlarının axtarışı zamanı kontrakt sahəsində ARDNŞ-nin əcnəbi xərclərin əvvəzi kimi qiymətləndirilir. Onun necə və hara sərf ediləcəyi isə respublika rəhbərliyindən asildir.

baycan Prezidenti tərəfindən imzalandıqdan sonra qüvvəyə minmiş və işə başlanılmışdır.

1995-ci ilin yanvarın 24-də rəhbər komitənin ilk iclası keçirilmiş, orada illik iş programı və 1995-ci il üçün 105 milyon dollar məbləğində bündə təsdiq olunaraq, eyni zamanda nəzərdə tutulan işlərin həyata keçirilməsi üçün tərkibi tərəfdən xarici neft şirkətlərinin nümayəndələrindən və həm də Azərbaycan mütəxəssislərindən ibarət olan Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) yaradılmışdır.

Programa uyğun olaran ABƏŞ 1995-ci ilin əvvəlindən mühəndis geologiyası, geofiziki tədqiqatlar sahəsində işə başlamışdır.

Məcburi işlərin minimum programının tərkib hissələrindən biri müqavilənin əhatə etdiyi sahədə kəşfiyyat quyuşlarının qazılması idi. Müqaviləyə uyğun olaraq «Xəzərdən-neft» (indiki «Dədə Qorqud») yarımdalma qazma qurğusunun vəziyyətinin qiymətləndirilmesi və lazımı qaydada yenidən qurulması məqsədi ilə ARDNŞ və ABƏŞ arasında müqavilə imzalanmışdır. ABŞ-in «Santa-Fex» şirkəti qurğunu işlek vəziyyətə gətirmək, dənizin dərinliyi 475 metrə çatan yerlərdə dərinliyi 7500 metr olan quyuşlar qazmaq üçün onun Qərb standartlarına uyğun şəkildə modernləşdirilməsinə və təmirinə başlamış və bu işi 1996-ci il avqustun 24-də başa çatdırılmışdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, təmir və modernləşdirmə işlərində iştirak edən 356 nəfər adəmin yalnız 50 nəfəri əcnəbi, qalanları isə Azərbaycan mütəxəssisləri olmuşdur. Eyni zamanda bizim mütəxəssislərin yeni texnologiyaları öyrənmələri üçün təlim prosesi təşkil olunmuş, bir çoxları «Santa-Fex» şirkətinin Şimal dənizində, ABŞ-da, Küveytdə və dünyanın digər ölkələrində yerləşən eyni tipli qazma qurğularında təcrübə keçmişlər. 1996-ci il sentyabrın 11-də qurğu «Şel-flayihətikinti»ni tərk etmiş və sentyabrin 17-dən quyunun qazılmasına başlanılmışdır.

Məcburi işlərin minimum programında ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərnə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bunun üçün ətraf mühitin qorunması üzrə yardımçı komitə və onun nazdində monitoring və elmi tədqiqat işləri üzrə iki işçi qrupu yaradılmışdır. ABƏŞ-in sıfırı ilə Azərbaycan EA-nın coğrafiya, geologiya, biologiya, zoologiya institutları, radioaktiv tədqiqatlar bölməsi və seysmologiya mərkəzi, eko-geologiya və hidrometeorologiya komitələri, digər idarə və təşkilatlar tərəfindən müqavilə əsasında sahənin ilkin ekoloji və ziyyətinə dair mövcud elmi-texniki məlumatların xülassəsi, həmçinin ABƏŞ-in tapşırığı ilə Amerikanın «Vidvord Klayd» şirkəti respublikanın alım və mütəxəssislərinin iştirakı ilə geniş elmi-tədqiqat programı hazırlanmışdır.

Ekoloji sistemdə fasilələrlə əlaqədar dəyişikliklərin baş verməsini nəzərə alaraq 1995-ci il sentyabr və dekabr aylarında iki ekspedisiya təşkil olunmuş və müqavilənin əhatə etdiyi sahədən külli miqdarda su, hava və süxur nümunələri götürülmüşdür.

Müqavilənin əhatə etdiyi sahənin neft-qaz ehtiyatlarının işlənməsi prosesində baş verəcək qəzaların vaxtında ləğv olunması, yəni neft tullantılarının lokalizə edilib suyun səthində yüksələsi məqsədi ilə xüsusi texniki avadanlıqla malik xidmət sahəsi yaradılması işi Şotlandiyinin «Briç Marn» şirkətinə həvələ olunmuşdur.

Göstərilənlərə yanaşı, 1995-ci ildə əsas vəzifələrdən biri ilkin neft hasilatı layihəsinin gerçəkləşdirməyin mümkün olduğunu öyrənmək olmuşdur. Bu məqsədlə 1995-ci ilin birinci yarısında ABƏŞ-in və ARDNŞ-nin mütəxəssisləri «Braun ənd rut» şirkətindən olan mühəndislərlə birlikdə «Çıraq-1» platformasının və dayaq blokunun hərtərəfli yoxlanması, texniki və kompyuter modernləşdirilməsi üçün tədqiqat işləri aparmışlar. Nəticədə «Çıraq-1» dayaq blokunun təkmilləşdirilməsi platformanın üst modullarının təmiri və təchizi işlərinin planı hazırlanmışdır.

Ancaq ilkin neftin hasilatı layihəsinə həyata keçirmək üçün xam neftin ixracı sahəsində 1995-ci ildə görüləcək işlərin mərkəzsində «Çıraq-1» platformasından çıxarılaçaq neftin ixracı üçün alternativ variantları müəyyənləşdirmək kimi məsələlər durdurul.

İlkin neftin ixrac marşrutuna dair ortalığa çıxan variantlardan ikisi haqqında 1995-ci ilin sentyabrınadək aparılan danışıqlar müvəffəqiyyətlə nəticələnmiş və oktyabr ayında rəhbər komitə ilkin neftin ixrac marşrutları kimi Şimal və Qərb variantlarından istifadə etmək haqqında qərar qəbul etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ilkin neftin ixracı üçün Rusiya ərazisindən keçən Şimal marşrutunun seçildiyini təsdiqləyen məktubu Rusiya-nın baş naziri Viktor Çernomirdina çatdırılmış və nəhayət, Rusiya ilə Azərbaycan arasında dövlətlərarası müqavilə 1996-ci il yanvarın 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev və Rusyanın baş naziri V.Çernomirdin tərəfindən imzalanmışdır.

1996-ci il fevralın 18-də «Transneft», ARDNS və ABŞ arasında nəqletmə sazişi və nəqletmə haqqında himayədarlıq sazişi də imzalanmışdır. Eyni qayda üzrə 1996-ci ilin martında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev və Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevernadze ilkin neft ixracının Gürcüstan ərazisindən keçən Qərb mərtəbəti haqqında Azərbaycan və Gürcüstan arasında dövlətlərarası müqavilə imzaladılar.

Göründüyü kimi, neftin ixrac sisteminin iki boru kəmərindən – Şimal və Qərb kəmərlərindən ibarət olması qərara alındı.

Şimal sistemi Sənqəçal terminalından Novorossiysk qədər, Rusiya Federasiyasının boru kəmərləri sistemi daxil olmaqla 1411 kilometr məsafədən ibarətdir. Rusiya – Azərbaycan sərhədinədək olan 224 km-lik məsafənin 198 kilometlik hissəsinin mövcud boru kəmərindən istifadə olunma-

si, 26 km məsafə üzrə isə yeni boru kəmərinin çəkiləməsi qərara alınmışdır. Boru kəməri gündə 105 min barrel (ildə 5 milyon ton) neftin nəqli üçün nəzərdə tutulmuş, neftin həcmini ölçən, uçotunu aparan nozərat stansiyaları, Mərkəzi Dispətçer İdarəsi bütün xətt boyu sızmaların aşkar olunması üçün monitorinq sistemi və kompyuter rabitəsi ilə təchiz edilmişdir.

Marşrutun Qərb sisteminin də buraxılış gücü gündə 105 min bärreldir. Sənqəçaldan Qara dənizdək (Supsa limanına qədər) boru kəmərinin uzunluğu 926 kilometrdir. Layihəyə görə 788 kilometrlik boru hissəsinin mövcud kəmərdən istifadə edilməsi, ümumi uzunluğu 138 km olan yeni neft kəmərinin çəkiləməsi qərara alındı. Bundan əlavə boru kəməri xəttində 6 nasos stansiyasının və təhvil verilən neftin uçota alınması sistemini qurulması, Supsa limanında yeni neft terminalının tikilməsi, bütün sistemdə mərkəzləşdirilmiş idarəetmə və rabitə sisteminin yaradılması nəzərə alınmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizlə yanaşı sonradan görülən işlərin nəticəsində «Əsrin müqaviləsi» artıq reallaşmaga başlamışdır. Belə ki, 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının Gülyüstan sarayında imzalanmış və dünyada «Əsrin müqaviləsi» kimi tanımış müqaviləyə əsasən «Çıraq-1» yatağında ilkin quyudan 1997-ci il noyabrın 7-də neft fontan vurmuş və noyabrın 12-də ilkin neftin hasilatına başlanılmışdır. Bu, müstəqil respublikamızın həyatında baş verən çox mühüm bir tarixi hadisədir.

Bu tarixi hadisə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev başda olmaqla Azərbaycanın uzaqgörrən dövlət siyasetinin, Xəzərin neft sonayesi tarixində ilk beynəlxalq konsorsiumda öz səylərini birləşdirmiş bir çox ölkələrin neft şirkətləri ilə müstəqil Azərbaycan Respublikasının birgə fəaliyyətinin əməli nəticəsidir.

Diqqətəlayiq haldır ki, bu tarixi hadisə Azərbaycan xalqının Azərbaycan Konstitusiyası gününü bayram etdiyi

bir gündə baş vermişdi. İki bayramın bir günə təsadüf etməsi bu hadisələrin bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olmasından xəbər verir, çünki ölkənin ilk demokratik Konstitusiyasının qəbul edilməsi də, öz mahiyyəti etibarılı tarixi hadisə olan və respublikanın neft sənayesinin inkişafında yeni dövr açan «Əsrin müqaviləsi»nın imzalanması da Azərbaycanın öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra mümkün olmuşdur. Bu müqavilə Azərbaycanın son dərəcə zəngin energetika ehtiyatlarına malik olduğunu nümayiş etdirməklə yanaşı, həm də Xəzər bölgəsindəki bütün dövlətlərin iqtisadi dirçəlişinə yol açmışdır.

1997-ci il noyabrın 12-də Respublika Sarayında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda xarici şirkətlər bирgo işlənilən neft yataqlarından ilkin neftin çıxarılması münasibəti tətənəli mərasim keçirilmişdir. Mərasimdə Azərbaycanın dövlət və hökumət nümayəndələri ilə yanaşı xarici neft şirkətlərinin prezidentləri və digər rəsmi şəxslər də iştirak etmişdir.

Tətənəli mərasimi açan Respublika Prezidenti Heydər Əliyev geniş nitq söyləyərək 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycanda tarixi bir hadisənin baş verdiyini, dünyanın 7 ölkəsinə mənsub olan 11 böyük şirkətin bir araya gələrək konsorsium yaratdığını və keçən üç il müddətində program əsasında nəzərdə tutulmuş işlərin hamısının yerinə yetirildiyini, bütün icbari işlərin görülməsi nəticəsində «Çıraq» neft yatağında yaradılmış nəhəng platforma vəsítəsilə ilkin neftin hasil olduğunu böyük fərəh və iftixar hissi ilə qeyd etmişdir.

Göründüyü kimi müqavilənin imzalanmasından keçən üç il müddətində ABƏŞ-in təşkilindən başlamış «Çıraq-1» neft yatağından ilkin neftin çıxarılmasına qədərki dövrdə böyük işlər görülmüşdü. Bu müddətdə sahilin 120 km-liyində yerləşən və suyun dərinliyi 120 metr olan yerdə nəhəng və ən yüksək standartlara uyğun olan «Çıraq-1» platforması qu-

raşdırılmış, 3 min metr dərinlikdə bir quyu qazılmış və həmin quyudan noyabrın 12-də ilkin neftin hasılatına başlanılmışdır.

Platforma ilə yanaşı çıxarılan neftin dərhal ixrac olunması üçün bütün maddi-texniki baza yaradılmışdır. Belə ki, yataqdan Neft Daşlarında 48 km uzunluğunda 16 düyümlük qaz kəmərinin və yenə də yataqdan Sənqəcaldağı qəbul terminalına qədər çökülmüş 176 km uzunluğunda 24 düyümlük neft kəmərinin tikintisi başa çatmışdır.

Bunlardan əlavə, tikintisi başa çatmış və ümumi gücü 64000 barrel (101740 ton) olan Sənqəcal terminalında iri neft çənləri, avtomatlaşdırılmış idarəetmə qurğuları, təhlükəsizlik texnikası vəsiti və quraşdırılmışdır.

Ilkin neftin ixrac edilməsi üçün tikilməsi planlaşdırılmış iki neft kəmərindən Şimal istiqamətində – Rusiya ərazisindən Qara dənizin Novorossiysk limanında çökülməsi nəzərdə tutulan birinci neft kəməri böyük çətinliklərdən sonra işə başlamış və 1997-ci il oktyabrın 25-də konsorsiuma aid olan yataqlardan neft hasil olunanadək Azərbaycan nefti şərti diametri 720 mm olan Bakı-Qrozni neft kəməri vəsiti ilə Novorossiysk istiqamətində nəql edilməyə başlanmışdır. «Çıraq» yatağından çıxarılan neft işə həmin boru ilə (Bakı-Qrozni-Novorossiysk) 1998-ci ilin fevral ayında Novorossiysk limanına çatıldırdı.

Görülən bu işlər dənizinin bir çox şirkətlərini Azərbaycana gətirib çıxarıb və onlar burada fəaliyyət göstərirler. Belə ki, «Əsrin müqaviləsi» üzrə programın həyata keçirilməsi üçün dünyadan ayrı-ayrı ölkələrindən cəlb olunmuş 400-dən artıq şirkət iştirak edir. Sevindirici haldır ki, müştərək iş görəmə bu şirkətlərin içərisində 72 müəssisə Azərbaycan Respublikasının sənaye və yaxud tikinti müəssisələridir. ABƏŞ və onun podratçıları 3000 nəfər Azərbaycan vətəndaşını da işlə təmin etmişdir.

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də odur ki, bu işlərin

həyata keçirilməsində xaricdən cəlb olunan yüksək dərəcəli mütəxəssislərin sayı get-geṭə azalır, Azərbaycan Respublikasının özündən olan mütəxəssislərin sayı isə çoxalır. Əlbəttə, bu da çox təbii bir haldır, çünki Azərbaycan neft sənayesi sahəsində böyük elmi-texniki potensiala malikdir.

«Ösrin müqaviləsi» üzrə «Çıraq-1» platformasından ilkin neftin istehsalı ilə əlaqədar 1997-ci ilin noyabrın 12-də keçirilmiş təntənəli iclasda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev müstəqilliyimizin əhəmiyyəti və əbədiyyindən danışaraq, bir daha dünyaya bəyan etmişdir: «1994-cü ilin sentyabr ayında biz ilk böyük neft müqaviləsinə imzalayarkən dünyaya nümayiş etdirdik ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir və müstəqil dövlət kimi öz təbii sərvətlərinin sahibi olaraq onlardan istifadə edilməsi haqqında qərarlar qəbul edir. Üç il keçəndən sonra biz bir daha təsdiq edirik ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi dönməzdür, əbədidir və biz artıq bu müstəqilliyyimizin gözəl bəhrələrini görürük.

Bizim bu gün gördüğümüz işlər XXI əsr, gələcək nəsil-lər üçün görülən işlərdir. Biz bu gün ilkin neftin alınmasını bayram edirik. Gələn il «Çıraq» neft yatağından 2 milyon ton neft çıxarılaçaqdır. Ancaq bir neçə ildən sonra 5-6 milyon ton, 5-6 ildən sonra 40-50 milyon ton neft hasil olunacaqdır. Ondan sonra daha çox neft çıxarılaçaqdır. Demək, XXI əsrə Azərbaycanın iqtisadiyyatı bu neft sənayesi vasitəsilə yüksələcək və dirçələcəkdir».

Bələliklə, bütün bu görülən işlər, əldə edilən nailiyyətlər yalnız və yalnız Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qazanılmasından sonra mümkün olmuşdur və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev uzaqqorənliyinin nəticəsidir.

1994-cü ildən indiyədək 33 xarici şirkətlə 28 neft-qaz müqaviləsi imzalanmışdır. Bu müqavilələr ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin, habelə sosial infrastruktur obyektlə-

rinin inkişafına əsaslı təkan vermişdir.

2006-ci ildə Azərbaycanda 32 milyon ton neft çıxarılmışdır ki, bu da ölkəmizin neft sənayesi tarixində rekord nöticə hesab olunur.

Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin istifadəyə verilməsi və onun artıq dünya iqtisadiyyatının vacib bir hissəsinə, Avropanın enerji təhlükəsizliyi sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrildiyi, onun coğrafiyası əhəmiyyəti indi bütün dünyada etiraf olunur. BTC-nin istifadəyə verilməsi barəsində bəziləri üçün əfsanə kimi görünen iş artıq reallığı çevrilmişdir.

2007-ci il sentyabrın 1-nə olan məlumatata görə ilin əvvəllərindən BTC kəmərinə 18 milyon 864 min ton neft vurulmuş, Ceyhan limanından dünya bazarlarına 18 milyon 922 min ton neft göndərilmişdir. Ümumiyyətlə, istismara verildiyi gündən bəri isə BTC vasitəsilə 28 milyon 133 min ton neft nəql olunmuşdur ki, bunun da 26,6 milyon tonu dünya bazarlarına yola salılmışdır.

BTC kəməri Mərkəzi Asiya neftinin də dünya bazarlarına çıxarılmasına imkan verir. Belə ki, 2007-ci ilin avqustunda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Qazaxistana rəsmi səfəri çərçivəsində ARDNŞ və Qazaxistannın dövlət şirkəti olan «KazMinayQaz» arasında iki sənəd – neft-qaz sahəsində strateji əməkdaşlığı dair saziş və Transxəzər layihəsinin gerçəkləşdirilməsi haqda birgə memorandum imzalanmışdır. Bununla da Azərbaycan təkcə neft ixracatçısı kimi deyil, həm də tranzit ölkə kimi dünyadaki mövqelərini möhkəmləndirəcəkdir.

2006-ci ildə iqtisadi əhəmiyyətinə görə BTC-dən heç də geri qalmayan *Cənubi Qafqaz qaz kəmərinin tikintisi də bəsa çatdırılmış*, ən azı 1,2 trilyon kubmetrdən artıq qaz, 300 milyon tondan çox kondensat ehtiyatlarına malik «Şahdəniz» yatağından qaz hasilatına başlanılmışdır. Hazırkı (2007-ci ilin sentyabr üçün) yataqda istismar olunan 3 quyudan sut-

kada 15 milyon kubmetr qaz, 4 min tondan artıq kondensat hasil edilir, 4-cü quyuda isə tamamlama işləri aparılır. Bu quyu da tezliklə istismara veriləcəkdir.

(2007-ci ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində yataqdan 1 milyard 500 milyon kubmetr qaz hasil edilmişdir. Hazırda «Şahdəniz»dən ölkənin enerji dəhlizinə sutkada 5,5 milyon kubmetr qaz ötürülür. 2007-ci ilin sentyabrına qədər yataqdan Azərbaycana 870 milyon kubmetrən artıq qaz verilmişdir.

2007-ci ilin iyulun 3-də «Şahdəniz» qazı Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu üzrə Cənubi Qafqaz boru kəməri ilə Türkiyənin qaz kəmərləri sistemini daxil olmuşdur. Sentyabr ayının 1-nənə olan məlumatə əsasən, kəmərlə ***136,9 milyon kubmetr, Türkiyəyə isə 258 milyon kubmetr təbii qaz ixrac edilmişdir.***

Onu da qeyd edək ki, bu kəmər həm Azərbaycanın, həm də Türkiyə və Gürcüstanın təbii qaza olan tələbatını tam ödəmək iqtidarındadır. ***Kəmərin strateji əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki,*** Cənubi Qafqaz boru kəmərinin istismara verilməsindən sonra Azərbaycan neft ixracatçısı olmaqla yanaşı, həm də ***qaz ixrac edən bir ölkəyə çevrilir.***

«Şahdəniz» yatağında ehtiyatların əhəmiyyətli hissəsi hasil olunaraq Türkiyəyə, oradan isə Avropa bazarlarına – Yunanistan, İtaliya, Pribaltika ölkələrinə çatdırılacaqdır. Onu da qeyd etmək xoşdur ki, artıq bu işin də bir hissəsi yerinə yetirildi. Belə ki, 2007-ci ilin noyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Türkiyənin Baş Naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan və Yunanistanın Baş naziri Konstantin Karamanlisin iştirakı ilə iki ölkə arasındakı sərhəddə Türkiyə-Yunanistan qaz kəmərinin açılışı oldu və bununla da Azərbaycan qazının Yunanistana ötürülməsinə başlanıldı.

«Ösrrin müqaviləsi»nin imzalanmasından keçən 14 il ərzində xarici şirkətlərə aparılan birgə işlər yeni texnologiyaları mənimsiməmək, qabaqcıl istehsalat təcrübəsinə malik ol-

maq baxımından neftçilərimiz üçün də faydalı olmuşdur. Ötən müddət ərzində aparılan geofiziki və geoloji işlər, neft və qaz ehtiyatlarının dəqiqləşdiriləsi məqsədilə tətbiq olunan yeni üsullar, maili qazma işlərinin aparılması, quyuların neftvermə əmsalının artırılması ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsidir ki, 2007-ci ildə Azərbaycanda neft hasilati 43 milyon tona çatdırılacaq. Həmin neftin isə 8 milyon 800 min tonu ARDNŞ-in payına düşəcək.

2007-ci ilin 8 ayı ərzində Dövlət Neft Şirkəti üzrə (birgə müəssisələr və əməliyyat Şirkətləri istisna olmaqla) 142 min 468 metr qazma işləri həyata keçirilmişdir ki, bunun da 138 min 246 metri istismara, 4 min 222 metri isə kəşfiyyata aid olmuşdur.

2007-ci ilin yanvar-avqust ayları ərzində Dövlət Neft Şirkəti üzrə neft hasilatına dair proqnoz tapşırığı 100,4% əməl edilərək 5 milyon 884,9 min ton neft hasil edilmişdir. Bunun da 5 milyon 95,15 min tonu «Azneft» İstehsalat Birliyinin, 789, 75 min tonu isə müştərək müəssisələr və əməliyyat şirkətlərinin payına düşmüşdür.

2007-ci ilin əvvəlindən sentyabr ayına qədərki dövrə dövlətə 5 milyon 833,68 min ton neft təhvil verilmişdir. Ötən 8 ay ərzində ölkədə 6 milyard 543,7 milyon kubmetr qaz hasil edilmişdir ki, bunun da 3 milyard 756 milyon kubmetri ARDNŞ-in payına düşmüştür. Bundan əlavə, ABŞ-dən qəbul olunan səmt qazının həcmi 1 milyard 922,6 milyon kubmetr təşkil edilmişdir. Yanvar-avqust ayları ərzində ARDNŞ dövlətə 3,2 milyard kubmetr təbii qaz təhvil vermişdir.

2007-ci ilin əvvəllerindən başlayaraq Rusiyadan qaz idxlərinin dayandırılması ilə əlaqədər Dövlət Neft Şirkətinin üzərinə düşən məsuliyyət daha da artmışdır. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qaz hasilatının artırılması ilə bağlı göstəriş və tövsiyyələrini əldə rəhbər tutaraq ARDNŞ 2007-ci ildə əlavə 500 milyondan 1 milyard kubmetrədək qaz əldə etməyi qar-

şıya vəzifə qoymuşdur. Xüsusişlə qeyd etmək lazımdır ki, 2007-ci il iyunun 5-də ARDNŞ-in mədənlərindən dövlətə qaz təhvili sutkada 15 milyon kubmetrlik həddi keçmişdir. Belə ki, 2007-ci ilin sentyabrına olan məlumatata görə şirkət sutkada 15,5 milyon kubmetr qaz hasil edir.

Zəngin qaz-kondensat potensialına malik «Günəşli», «Bahar», «8 mart» və «Bulla-dəniz» yataqlarında yeni qazlıcaq quyular çox dərin olduğu üçün programda bu yataqlarda müasir texnika və texnologiyalardan, qabaqcıl dünya təcrübəsindən istifadə edilməsi, xarici şirkətlərlə səmərəli əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması nəzərdə tutulmuşdur. Görüləcək işlər nöticəsində cari ilin (2007-ci il) sonuna kimi ARDNŞ tərəfindən dövlətə 5,1 milyard kubmetr həcmində qazın tohvil verilməsi planlaşdırılmışdır.

Onu da qeyd edək ki, ildən-ilə artan qaz ehtiyatlarının istehlakçılarına çatdırılması üçün yeni-yeni komorların inşasına zərurət yaranır. Odur ki, təbii qazın Azərbaycan istehlakçılarına təhvili üçün diametri 750 millimetr, uzunluğu 4500 metr olan qaz kəməri istismara verilmişdir.

Bundan əlavə, «Şahdəniz» qazının Azərbaycan daxilində nəqli məqsədi ARDNŞ Sənqəçal terminalından «Azər-qazın» qəbul sisteminin yerləşdiyi Sənqəçal baş qurğuları nadək 4,5 kilometr uzunluğunda olan 30 düyməlik qaz kəmərinin çəkilişini də başa çatdırmışdır.

Bundan başqa, «Günəşli» yatağında 500 millimetrik iki sualtı qaz kəmərinin çəkilişi başa çatdırılıb. 26 kilometr uzunluğunda olan birinci kəmər yüksək təzyiqli qazın «Günəşli» yatağındaki 14 nömrəli platformadan «Neft Daşları»ndakı qazpaylayıcı məntəqəyə nəql edilməsi üçün nəzərdə tutulub. 20 kilometr uzunluğunda ikinci kəmər isə «Günəşli»dəki 4 nömrəli platformadan aşağı təzyiqli qazın «Neft Daşları»ndakı 2 nömrəli sixici kompressor stansiyasına ötürülməsi üçün layihələşdirilib.

Daha sonra, neftçilərin peşə bayramı ərafəsində «Şah-

dəniz» qazının ölkənin ucqar bölgelərinə nəqli üçün nəzərdə tutulmuş 47 kilometrlik Sənqəçal-Qazıməmməd qaz kəmərinin tikintisi başa çatdırılıb. 48 düyməlik həmin kəmərin ötürüma qabiliyyəti sutkada 5-6 milyon kubmetrdir. Kəmərin 41 atmosfer təzyiq altında istismarı nəzərdə tutulub.

ARDNŞ həmçinin, 2007-ci ilin sonunadək «Neft daşları»ndakı qaz-yığım məntəqəsindən «Bahar» yatağınadək uzunluğu 66,5 kilometr, diametri 508 millimetr, ötürüma qabiliyyəti isə sutkada 5-5,5 milyon kubmetr olan yeni sualtı qaz kəmərinin inşasını planlaşdırılmışdır. Bu ilin sonuna kimi istismara verilməsi nəzərdə tutulmuş həmin kəmərlə «Günəşli» yatağında hasil edilən qaz sahilə nəql olunacaqdır.

Neft və qaz hasilatında artıma nail olmaq üçün yeni platformaların inşasına da xüsusi önəm verilir. MDB məkanında yegana bu tipli müəssisə olan Heydər Əliyev adına Bakı Dərin Özüllər Zavodunun bu baxımdan özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. Yeni neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsində mühüm rol oynamış bu zavod «Əsrin müqəviliyi» çərçivəsində bir sira müasir qurğu və obyektlərin tiki-lib istifadəyə verilməsi, dənizin dorinliklərində qazma işlərini aparan nəhəng stasionar özüllərin və onların dayaq bloklarının inşası kimi mühüm işlər görülür.

Bir faktı da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, 2005-ci ildə bu zavod 888 ton metal işlətdiyi halda, 2006-ci ildə 4 min 130 ton metal işlətmış, 2007-ci ildə isə bu pəqəmin 14 min tona çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur ki, bunun da 9 min 400 tonu artıq yanvar-avqustr ayları ərzində işlənmişdir.

Zavodun məhsullarının beynəlxalq standartlar səviyyəsinə qaldırılması istiqamətində də müəyyən işlər görülmüş və görülməkdədir.

Dövlət Neft Şirkəti «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Programı» çərçivəsində gerçekleştirilən layihələrdə də fəal iştirak edir.

Sosial yönümlü dövlət proqramlarına uyğun olaraq şir-

köt regionlarda əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması məqsədi ilə şirkətin maliyyə vəsaiti hesabına yeni məktəblərin, kitabxanaların, xəstəxana və müalicə-diaqnostika mərkəzlerinin, idman qurğularının, istirahət obyektlərinin tikintisi, park və xiyanətlərin salınması işini uğurla davam etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2007-ci il üçün tərtib edilmiş kapital qoyuluşu programına əsasən bu il qeyri-sənaye sahələri üzrə tikinti işlərinə 85 milyon 479, 1 min manat məbləğində vəsaitin xərclənməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Respublikanın 10-dan artıq bölgəsində ən müasir standartlara cavab verən müalicə-diaqnostika mərkəzlərinin tikintisi dinamik şəkildə həyata keçirilir. Lənkəranda və Naxçıvan Muxtar Respublikasında mərkəzər artıq istifadəyə verilmiş və region əhalisine uğurla xidmət göstərir.

Hazırda şirkətin maliyyə vəsaiti hesabına Şirvan, Gəncə, Bərdə, Zaqatala, Qəbələ və Quba müalicə-diaqnostika mərkəzlərində tikinti işləri davam etdirilir. 2007-ci ildə həmçinin Cəlilabad və Şamaxı müalicə-diaqnostika mərkəzlərinin təməlqöymə mərasimləri keçirilmişdir. Şirkət həmçinin Balakən rayonunda 235 çarpayılıq mərkəzi xəstəxananın 2008-ci ildə istifadəyə verilməsini planlaşdırılmışdır.

ARDNŞ ölkə rəhbərinin 27 fevral 2006-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiqlənmiş «Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər Programı»nın həyata keçirilməsindən də fəal iştirak edir.

Bəlo ki, Əzizbayov rayonunun Şüvəlan qəsəbəsindəki 230 sayılı, Qaradağ rayonunda 288 sayılı orta məktəblərin, Lökbatan qəsəbəsindəki mədəniyyət sarayının əsaslı təmiri başa çatdırılıb. 2007-ci il iyun ayının 14-də Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə ARDNŞ-in maliyyə vəsaiti hesabına müasir standartlara uyğun yenidən qurulmuş Mərdəkan Mədəniyyət Sarayının təntənəli açılış mərasimi keçirilmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması, onun daxili və xarici siyaseti

Hal-hazırda Lökbatandakı Əli Əmirov adına Mədəniyyət Sarayında da ən yüksək standartlara uyğun təmir-bərpə işləri sona çatmaq üzrədir. Suraxanı rayonunda yerləşən Səttar Bəhlülzadə adına və Əzizbayov rayonunun Pirallahi qəsəbəsində yerləşən Vəqif Mustafazadə adına Mədəniyyət saraylarında əsaslı-təmir bərpə işlərinə başlanılıb. Sabunçu rayonunun Zabrat qəsəbəsində kəskin qaza vəziyyətində olan binalar sökülürək yenidən tikilmiş, Bibiheybət qəsəbəsində təmizləyici qurğu isə istismara verilmək ərzəsindədir.

ARDNŞ Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə gerçəkləşdirilən «Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb» programı çərçivəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında, Qaradağ, Balakən, Zaqatala, Xanlar, eləcə də Bakının bir sıra rayonlarında bəyənlək tələblərə cavab verən, müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş onrlarla yeni məktəb binası inşa edilmiş, bir çox köhnə məktəb binalarının təmir olunması istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür.

Ümumiyyətlə, ARDNŞ 2007-ci il ərzində təhsilin inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi layihələrdə 6 milyon 172,7 min manat vəsait xərcləməyi nəzərdə tutmuşdur.

Göründüyü kimi, ARDNŞ-in qəhrəman əməkçiləri bütün fəaliyyət sahələri üzrə üzərlərinə düşən vəzifələrin öhdəsində layiqinə gəlmiş, Vətənimizin iqtisadi qüdratının yüksəlişi yolunda sanballı nailiyyətlərə müvaffəq olmuşlar.

4. Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında yeni mərhələ (2003-2008-ci illər)

Azərbaycanın daxili sabitliyinə, yüksək iqtisadi, siyasi, elmi, mədəni inkişafına və düzgün xarici siyaset strategiyasına nail olan Heydər Əliyev kimi böyük tarixi şəxsiyyətdən sonra ölkəni idarə etmək asan məsələ deyildi. Bu missiyanı yalnız Azərbaycan reallığını düzgün qiymətləndirə bilən

və Heydər Əliyevin siyasi kursunu layiqincə davam etdirməyə qadir olan şəxs yerinə yetirə bilərdi.

Bələ bir vəziyyətdə 2003-cü il oktyabr ayının 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidentliyinə alternativ əsasda keçirilən seçkilərdə Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin birincisi müavini İlham Əliyev böyük səs çoxluğu ilə qələbə qazandı. O, prezident seçildikdən sonra Heydər Əliyev siyasi kursunu layiqincə davam etdirəcəyi bildirərkən respublikanın taleyüklü məsələlərinin həllinə cəsarətlə girdi. İlk olaraq ölkə başçısı 24 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında sosial iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» fərman imzaladı. Az bir müddət ərzində xalq təsərrüfatının bütün sahələrində müsbət irəliləyişlər özünü göstərdi.

Bunun ardınca Prezident İlham Əliyev 11 fevral 2004-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında (2004-2008-ci illər)» fərman verdi. Əsl fəaliyyət proqramına çevrilən bu fərmandan irəli sürülen vəzifələrin həyata keçirilməsi regionların kompleks inkişafına, infrastruktur sahələrinin yenidən qurulmasına, yeni istehsal və emal müəssisələrinin, obyektlərin yaradılmasına, iş yerlərinin açılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə təkan verdi. Bəs ki, 2003-2006-ci illər ərzində ümumi daxili məhsul istehsalı 84 faiz, o cümlədən sənaye məhsulu 2 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsulu 11,3 faiz, inşaat işlərinə yönəldilmiş investisiya 83,8 faiz, yük daşınması 79,4 faiz, rabitə 2,3 dəfə, əmtəə dövriyyəsi 44 faiz artmışdır.

Həmin müddətdə sənaye müəssisələrinin və fərdi sahibkarların birgə sayı nəticəsində sənaye məhsulu istehsalı hər il orta hesabla 28,5 faiz artaraq 26,8 milyard manata çatmışdır. İstehsal edilmiş sənaye məhsulunun 61,3 faizi mədənçixarma, 33 faizi emal sənayesi, qalan hissəsi isə elektroenergetika, qaz və suyun istehsalı və böülüdürülməsi

müəssisələrinin payına düşmüştür. Azərbaycanda 63,4 milyon ton xam neft, 16,5 milyard kubmetr qaz hasil edilmiş, 66,4 milyard kvt-saat elektrik enerjisi, 2,6 milyon ton avtomobil benzini, 5,8 milyon ton dizel yanacağı, 2,1 milyon ton ağ neft, 182,6 min ton etilen, 97,8 min ton propilen, 4,3 milyon ton sement, 420 min kubmetr kərpic, 853,5 min ton alüminium oksidi və sair məhsullar istehsal olunmuşdur. Bundan əlavə şəkər tozu, soyuducu avadanlığı hissələrinin, kənd təsərrüfatı məhsullarının təmizlənməsi və seçilməsi üçün məhsulların, beton qarışdırıcılarının, çörəkbirişmə və şirniyyat sobalarının, heyvanlar üçün yem hazırlayan maşınlar, avtomobil ləri, televizorların və sair yeni, əvvəller ölkəmizdə istehsal olunmayan məhsulların istehsalına başlanılmışdır.

Respublikamızda qeyri neft sektorunun inkişafına da xüsusi diqqət yetirilməsi nəticəsində bir sıra müəssisələr, o cümlədən Bakıda yüksək keyfiyyəti müxtəlif gön-dəri məmulatları istehsal edən «Gön-dəri» ASC, Şamaxıda müasir standartlara cavab verən, müxtəlif ölçülü televizorlar istehsal edən Türkiye, Cənubi Koreya və Çin ilə birgə müəssisə olan «Star LTD» zavodu, İmislidə şəkər istehsal edən «Azərbaycan şəkər İstehsalat Birliyi» MMS, Astara və Şəkidə elektrik enerjisi istehsal edən mobil tipli stansiyalar, Gəncə və Şamaxıda avtomobil zavodları istismara verilmişdir. Bunun nəticəsində ki, 2003-2006-ci illərdə qeyri-neft sektorunda sənaye məhsulu istehsalı hər il orta hesabla 10,8 faiz artmışdır.

Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin, o cümlədən xarici və müştərək müəssisələrin sayı ilbəl çoxalmışdır. Əgər 2003-cü ildə ölkədə 192 xarici investisiyalı müəssisə işlayırdısa, 2006-ci ildə onların sayı 208-ə çatmışdır. Bütün bunlar sənayenin inkişafında qeyri-dövlət bölməsinin getdikcə artan rolunu müyyən edir. Bəs ki, 2003-cü ildə sənaye məhsulunun ümumi həcmində qeyri-dövlət müəssisələrinin məh-

sulu 57 faizlik paya malik olmuşdursa, 2006-ci ildə istehsalın səviyyəsi 2,5 dəfə artaraq 75,8 faiz təşkil etmişdir.

Uğurla həyata keçirilən məqsədönlü iqtisadi siyaset nəticəsində bütün sahələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatının inkişafına da xüsusi diqqət yetirilmiş, sahibkarlıqa qayğı isə dövlətin vacib məsələsi kimi gündəmdə olmuşdur.

«Aqrar bölmədə lizingin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 23 oktyabr tarixli sərəncamı aqrar sahədə qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri olan istehsalçının zəruri kənd təsərrüfatı texnikası ilə təchizatının yaxşılaşdırılması, keyfiyyətli məhsul yetişdirilməsi və onun itkisiz yığılmış maqsadını nəzərdə tutur.

Fərmanda irəli sürülən vəzifələrin həyata keçirilməsi nəticəsində 2003-cü illə müqayisədə 2006-ci ildə taxıl istehsalı 3 faiz, pambıq istehsalı 33,7 faiz, tütün istehsalı 24,8 faiz, kartof istehsalı 25,4 faiz, torəvəz istehsalı 4,5 faiz, yumurtalar istehsalı 12,3 faiz, yun istehsalı 5,5 faiz, iribuyuzlu məşqaranın, qoyun və keçilərin sayı isə 9,1-9,5 faiz artmışdır.

Tikinti sahəsində də mühüm uğurlar qazanılmışdır. Belə ki, 2003-2006-ci illər ərzində 28 iri sənaye müəssisəsi - «Borubetonlaşdırma» zavodu, Abşeron rayonunda «Azbetonit», Xaçmaz rayonunda «Qafqaz» konserv, Neftçala rayonunda nəra bağlı yetişdirmə zavodları, Akstafa rayonunda yumşaq mebel fabriki, Lənkəran rayonunda torəvəz emalı və piva zavodları, Şimal DRES-də buخار-qaz turbinli elektrik stansiyası, Yenikənd SES-də turbin, Mingəçevir SES-də generator, Vayxir Hidroqovşağında su anbarı, Bakı «İstilik Elektrik mərkəzi-1»də turbinli istilik elektrik və buخار istehsal edən qurğular, Şamaxı rayonunda televizor, Masallı rayonunda şəker istehsalı, Şəki şəhərində meyvə şırşası emalı və İmişli rayonunda şəker zavodları, Naxçıvanda meyvə qurusu emal edən və halva istehsal edən sexlər, Astara və Şəki rayonlarında mobil tipli elektrik stansiyası, Astara və Lə-

kəran rayonlarında tomat istehsalı zavodları, Qax rayonunda findiq emali sexi, Naxçıvan şəhərində çörək zavodu və süd məhsulları emal edən müəssisə, Şərur, Culfa, Ordubad, Sədərək və Şəki rayonlarında dəyirmanlar, Babak rayonunda beton istehsal edən zavod, habelə ümumi sahəsi 5,1 milyon kvadratmetr yaşayış evləri, Həzər Aslanov adına metro stansiyası, Heydər Əliyev adına Beynəlxalq Hava Limanında Yük Terminalı, Naxçıvan Beynəlxalq Aeroportu, Culfa-Naxçıvan magistral qaz kəməri, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində yeni qaz kəməri, Tiber-Optik magistral kabel xətti, Ələt-Qazıməmməd və Gəncə-Qazax yolunun bir hissəsi, Bilişuvər rayonunda avtomobil yolu, ölkənin müxtəlif bölgələrində 477,4 min nömrəlik avtomat telefon stansiyaları tikilib istifadəyə verilmişdir.

Ölkədə məskunlaşmış qaçqınlar və məcburi köçkünlərin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xüsusi qayğı göstərişlər Bilişuvər rayonunda 2560, Füzuli rayonunda 2021, Ağdam rayonunda 126, Yevlax rayonunda 65, Şəmkir rayonunda 126, Bakı şəhərinin Ramana qəsəbəsində 160, Mehdiabad qəsəbəsində 50, İsmayıllı şəhərində Qarabağ mühəribəsi əlli illər üçün 27 mənzilli yeni yaşayış evləri tikilmiş və 2007-ci ildə artıq bütün çadır şəhərcikləri ləğv edilmiş, soydaşlarımız yeni mənzillərə köçürülmüşlər. Bərdə, Quba, Lənkəran, Şamaxı və Masallı rayonlarında Olimpiya İdman Kompleksiləri, İmişli rayonundakı İdman Kompleksi, Lənkəran rayonunda isə 15 min yerlik stadion tikilib istifadəyə verilmişdir.

Respublikamız üçün önemli əhəmiyyət kəsb edən və ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin səyi nəticəsində ərsəyə gələn Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac boru kəmərinin 2006-ci ilin may ayında istismara verilməsi Prezident İlham Əliyevin ən böyük nailiyyətlərindəndir. Bundan başqa Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin çəkilişi uğurla başa çatdırılmış və artıq 2007-ci ilin birinci rübündən başlayaraq «Şahdəniz»

yatağından çıxarılan Azərbaycan qazı bu qaz kəməri vasitəsilə ixrac edilməyə başlamışdır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin çəkilişi isə 2007-ci il fevralın 7-də Tbilisidə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin dövlət başçılarının görüşündən sonra reallaşmış və hal-hazırda tikintisi davam edir.

Bakıda avtomobil yollarında tixacların qarşısını almaq üçün beynəlxalq standartlara cavab verən körpülərin və yekaltı keçidlərin tikintisi uğurla dayan etdirilir.

TRASEKA programı çərçivəsində fəaliyyət göstərən Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizli əsas beynəlxalq dəhlizlərdən birinə çevrilmişdir. 2003-2006-ci illər ərzində dəhlizin Azərbaycan hissəsində 133,3 milyon ton və ya nəqliyyat sektorunda bütün daşımaların 35,4 faizi qədər yük daşınmışdır. Hazırda bu dəhliz vasitəsiyle yük daşımاسında dəmir yolu nəqliyyatı 59,2 faiz, avtomobil nəqliyyatı 26,7 faiz, dəniz nəqliyyatı isə 14,1 faiz paya malikdir.

Ölkədə fəaliyyət göstərən hər beş müəssisədən biri kompyuterə malikdir və bu müəssisələrdə çalışan 60,2 min işçi kompüterdən, 11,1 min işçi isə internetdən istifadə edir.

2003-2006-ci iller ərzində Azərbaycan 140-dan çox dövlətlə xarici ticarət əməliyyatları aparmış və bu sahədə əldə olunmuş nailiyyətlər nəticəsində xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 22,7 milyard ABŞ dollarna, o cümlədən idxl 11,1 milyard dollara, ixrac isə 11,6 milyard dollara çatmışdır. Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici investisiymanın həcmi nəzərəçarpacəq qədər artmışdır. Bu dövrədə iqtisadiyyatımızın inkişafına 14 milyard dollar məbləğində xarici investisiyə cəlb edilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatında ardıcıl aparılan və iqtisadi isləhatların dərinləşməsindən mühüm əhəmiyyət kəsb edən özəlləşdirme prosesinin həyata keçirilməsi nəticəsində 2004-2005-ci illərdə və 2006-ci ilin birinci yarısında ümumi dəyəri 29,4 milyon manat olan 6043 kiçik müəssisə və obyekt, o cümlədən 114 sənaye, 474 ticarət, 248 məişət xidməti, 166

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının
yaranması, onun daxili və xarici siyaseti

iaşə müəssisəsi, 88 tikinti təşkilatı, 29 yanacaqdoldurma məntəqəsi, 2105 nəqliyyat müəssisəsi və nəqliyyat vasitəsi, 62 kommunal təsərrüfatı obyekti və 2757 digər obyekti və avadanlıqlar özelləşdirilmişdir.

Ümumiyyətlə Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafı sonrakı illərdə də uğurla davam etdirilmişdir. Belə ki, təkçə 2007-ci ildə ölkəmizdə ümumi daxili məhsul istehsalı təxminen 25 faiz artmış, 42 milyon ton neft hasil edilmişdir.

Respublikamızın gələcək inkişafi üçün zəruri olan bütün məsələlər ölkə başçısının fərman və sərəncamlarında öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiya haqqında Prezident İlham Əliyevin imzaladığı 23 may 2007-ci il tarixli sərəncamı xüsuslu əhəmiyyət kəsb edir. Bu konsepsiya bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi, iqtisadi sabitliyin təmin olunması məqsədilə daxili və xaricəsormayələr üçün əlverişli şəraitin yaradılması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi, davamlı iqtisadi inkişaf, ətraf mühitin qorunması, tədris, elmi və texnoloji potensialın artırılması yolu ilə Azərbaycan xalqının gələcək inkişafının, əhalinin layiqli heyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığıının təmin edilməsi kimi təleyküklü problemlərin həll edilməsini Azərbaycan dövləti qarşısında bir vəzifə kimi qoyur.

Dövlət başçısı İlham Əliyev Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi məsələsini də daim diqqətdə saxlamışdır. Onun «Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminata dair dövlət Proqramının hazırlanması haqqında» 1 may 2008-ci il tarixli sərəncamı böyük əhəmiyyətə malikdir. Sərəncamda ölkəmizdə əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi dövlətin iqtisadi siyasetində mərkəzi yer tutur. Bu məqsədə ölkədə ərzaq istehsalı sahəsində, xüsusilə aqrar bölmədə bir sıra köklü isləhatlar aparılmış, kompleks tədbirlər sistemi həyata keçirilmişdir.

Prezident İlham Əliyevin səmərəli fəaliyyəti nəticəsində

XIII mühazirə

2003-2008-ci illərdə ölkəmizdə yeni istehsal sahələrinin yaradılması istiqamətində çox böyük işlər görülmüşdür. İstər Bakıda, isterse də bölgelərdə günün təhləblrinə cavab verən müəssisələr, zavod, fabrik tikilmiş, firma və şirkətlər açılmış, həm dövlət investisiyaları, həm də özəl sektorun fəaliyyəti nəticəsində nəhəng infrastruktur layihələri icra olunmuşdur. Ötən müddət ərzində ölkə başçısı İlham Əliyev regionların bütün rayonlarını əhatə etməklə 127 soñor etmiş, yerlərdə görünlən işlərlə, xalqımızın həyat səviyyəsi ilə maraqlanmış, tapşırıq və tövsiyələrini vermiş, respublikamızın abadlaşması və inkişafı üçün əhəmiyyəti olan 500-dək müəssisə və obyektin təməlqoyma və açılış mərasimlərində iştirak etmişdir.

Bütün bunların nəticəsində ötən müddət ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı 2,6 dəfə, sənaye istehsalı 2,5 dəfə, əmək haqqı 8,3 dəfə, təqaüdlər 4 dəfə artırılmış, adambəşinə düşən gəlir 5500 dollar olmuşdur. Həm də 5 il ərzində respublikamızda 766 min yeni iş yerləri açılmışdır ki, onun da 548 mini daimidir. Açılmış iş yerlərinin 80 faizi regionların payına düşür. Respublikamızın yoxsulluq səviyyəsi 2003-cü ildəki 49 faizdən 2008-ci ilin sonunda 13,2 faiza düşmüşdür. Valyuta ehtiyatı isə 18 milyard dollardan artıqdır.

Ümumiyyətlə regionların sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı vaxtından əvvəl və daha böyük həcmidə icra olunmuş 2003-2008-ci illər ərzində proqramda nəzərdə tutulmuş bütün məsələlər öz həllini tapmışdır. Belə ki, 5 il müddətində respublikamızın regionlarında 632 ATS, 610 yeni poçt məntəqəsi, 10-ndan çox olimpiya-idman kompleksi tikilib istifadəyə verilmişdir.

Ötən müddət ərzində ölkə iqtisadiyyatının inkişafı ilə yanaşı səhiyyə, elm, təhsil, mədəniyyət, ədəbiyyat sahəlində, həmçinin milli-mənəvi, dini dəyərlərin qorunması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində də mühüm uğurlara nail olunmuşdur.

Səhiyyənin inkişafı dövlətin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri kimi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, son 5 ildə respublikamızın müxtəlif regionlarında müasir tipli avadanlıqlarla təchiz edilmiş onlarla xəstəxanalar, diaqnostika mərkəzləri, ambulatoriya-poliklinika müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Son illər səhiyyənin inkişafının sürətləndiriləcək sahəsində bir sıra qanunlar və dövlət proqramları qəbul olunmuş, pulu xidmət isə ləğv edilmişdir. Bütün bunlar respublika səhiyyəsinin gələcək inkişafına öz təsirini göstərməkdədir.

Xalqımızın həyatında təhsilin önemli rol oynadığını diqqətdə saxlayan ölkə başçısı bu sahənin inkişafına xüsusi qayğı göstərməmişdir. Buna görədir ki, son beş il ərzində respublikamızda müasir tələblərə cavab verən 1600 yeni məktəb tikilib istifadəyə verilmiş və həmisi da kompyuterlə təmin olunmuşdur. Bu məktəblərin 1300-ü regionların payına düşür. Bu sahəyə ayrılan dövlət xərcləri də artırılaraq bir milyard manatdan artıq olmuşdur.

Təhsildə ən mühüm nailiyyətlərdən biri kimi onu qeyd etmək lazımdır ki, bütün I-XI-sinif şagirdlərinin dərsliklərlə pulsuz təminatı başa çatdırılmış, məktəblərin bir hissəsi kompyuterlərlə təmin edilmiş və bu iş ügürlə davam etdirilir.

Ötən müddət ərzində tələbə mübadiləsinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, hazırda 1182 nəfər azərbaycanlı gənc xarici ölkələrin aparıcı universitetlərində ölkəmiz üçün zəruri olan ixtisaslara yiyələnmiş, respublikamızın ali məktəblərində isə 38 xarici ölkədən 3613 nəfər tələbə təhsil almışdır. Ölkə başçısının 2007-ci il 16 aprel tarixli «2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı»nın təsdiq edilməsi barədə imzaladığı fərman bu sahəyə olan diqqətin bariz nümunəsidir.

Bu dövrə mədəni quruculuq sahəsində də mühüm addımlar atılmışdır. Yeni parklar və istirahət guşələri salılmış, Avropanın standartları səviyyəsində otellər, ticarət və xidmət

obyektləri yaradılmışdır. Kitabxanalar və teatr binaları yüksək səviyyədə təmir edilmiş, tanınmış dövlət, elm və mədəniyyət xadimlərinin yubileylerinin keçirilməsi üçün prezident fərmanları imzalanmışdır.

Ölkə rəhbərliyinin idmanı olan qayğısı nəticəsində mühüm nailiyyətlər qazanılmışdır. Belə ki, idmançılarımız Olimpiya oyunlarında, dünya və Avropa çempionatlarında, beynəlxalq yarışlarda idmanın ayrı-ayrı növlerində böyük uğurlar qazanmışlar. Bir sıra beynəlxalq yarışların, Avropa və dünya çempionatlarının Azərbaycanda keçirilməsi ölkə idmanının nüfuzundan xəbər verir.

Azərbaycanda elmin, təhsilin, mədəniyyətin, səhiyyənin və idmanın inkişafında Heydər Əliyev Fonduğunun rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Milli Məclisin deputati YUNESKO və İSESKO-nun xəşməramlı səfiri, Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi bu fond qəçqin və məcburi köçkünlərin, uşaq evlərinin, internat məktəblərinin, müxtəlif ağır xəstəliklərdən eziyyət çəkən insanların problemlərini daim diqqətdə saxlamışdır. Fondu həyata keçirdiyi «Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı Programı» bilavasitə Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə hazırlanmışdır. Bakıda və ətraf qəsəbələrdə yerləşən uşaq evləri və internat məktəblərində mövcud olan problemlər öyrənilmiş, onların aradan qaldırılması üçün əməli işlər görülmüşdür. Fond tərəfindən səhiyyə sahəsində həyata keçirilən layihələr içərisində talassemiyanın müalicəsi və profilaktikası üçün milli programlar hazırlanması və həyata keçirilməsi ənəmlı əhəmiyyətə malikdir.

Heydər Əliyev Fondu ölkəmizin inkişafında təhsilin ənəmlı rol oynadığını nəzərə alaraq bu sahədə də bir neçə iri-miqyaslı layihə hazırlayaraq həyata keçirmişdir. Bunlardan ən mühümü «Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb» programıdır. Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə hazırlanmış bu program çərçivəsində, əsasən ucqar bölgelərdə, dağlıq

rayonlarda 132 məktəb tikilərək istifadəyə verilmişdir.

Fond tərəfindən həcmində və keyfiyyətinə görə ölkədə analoqu olmayan «Azərbaycan» informasiya portalı yaradılmış, ingilis dilində «Qarabağ həqiqətləri» toplusu, fransız, alman, ərəb və rus dillərində hazırlanmış və «Qarabağın tarixi haqqında məlumat», «Qarabağ münaqişesinin başlanması», «Xocalı soyqırımı», «Azərbaycana qarşı erməni təcavüzünün nəticələri», «Erməni terror təşkilatlarının Azərbaycana qarşı şəaliyyəti» adları altında buketlər nəşr olunmuşdur.

Heydər Əliyev Fondu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları İnstitutu mütəxəssisləri ilə birgə hazırladıqları «Pirlər və müharibə» kitabında Azərbaycanın Ermənistən silahlı qüvvələri tərəfindən işgal olunmuş rayonlarında düşmən tapdağı altında qalan ziyanlı gəllər, dağıdılmış tarixi memarlıq abidələri, pirlər haqqında ətraflı məlumatlar öz əksini tapmışdır. 2005-ci ildən başlayaraq fond bir sıra xarici nəşrlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üzərində də işlər aparmışdır. Fondu ən mühüm işlərindən biri kimi Azərbaycan möğaməti və aşiq sənətinin inkişafı yolunda ənəmlı addimlar atmasıdır. Dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun 120, akademik Yusif Məmmədəliyevin 100 illik yubileyi də fond tərəfindən qeyd edilmişdir.

Son illərdə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən əsası qoyulan irimiyyəshi layihələrdən biri də Azərbaycan regional muzeyinin yaradılmasıdır. Burada əsas məqsəd Azərbaycanın tarixi kecmisini, sosial-iqtisadi vəziyyətini, flora və faunasını, mədəni-dini abidələrini, təsərrüfat həyatını, yerli adət-ənənələrini, etnik qrupları əks etdirməklə yanaşı ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illər ərzində bu regionların inkişafı üçün görülmüş işlərin, nəsillərə miras qalmış zəngin ərsin təbliğindən ibarətdir.

Heydər Əliyev Fondu yuxarıda qeyd edilən mühüm layihələrin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, problemlərinin hə-

linə nail ola bilməyən vətəndaşların müraciətlərinə də diqqətlə yanaşmışdır. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin respublikanın regionlarına ardıcıl səfərlərini müşaiət edən Mehriban xanım Əliyeva ayrı-ayrı ucqar əyalətlərdə məktəblərə, xəstəxanalara, uşaqlıq təhsil tərbiyyə müəssisələrinə baş çəkmiş, yerli sakinlərlə görüşüb onların problemlərini dinləmiş və görüşlər zamanı diqqətə catdırılan sosial mədəni problemlər az sonra Heydər Əliyev Fondu tərəfindən öz həllini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın tələyüklü məsələlərinin həllində Heydər Əliyev fondunun və şəxsən onun rəhbəri Mehriban xanım Əliyevenin coxşahəli və səmərəli fəaliyyəti ölkə ictimaiyyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılığın. Ölkəmizdə son illərdə ixtisaslı gənc kadrların işlə təmin edilməsi sahəsində önəmli addımlar atılmışdır. Belə ki, respublikamızın ayrı-ayrı dövlət müəssisələrinə və hüquq mühafizə orqanlarına işçi qəbulu Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası tərəfindən test üsulu ilə həyata keçirilmişdir ki, bu da bacarıqlı gənclərin seçilib yerləşdirilməsində xüsusi rol oynamışdır.

Respublika Prezidenti İlham Əliyev öz fəaliyyəti dövründə Heydər Əliyev siyasi kursunu uğurla davam etdirməkla yanaşı, ulu öndərin idarəciliğ metodlarından da yaradıcılıqla istifadə etmişdir. Belə ki, ölkə başçısı xalqın problemlərinə həssaslıqla yanaşmış və dövlət məmurlarından da bunu tələb edərək demişdir: «Tutdugu vəzifədən asılı olma-yaraq hər bir rəhbərin başlıca vəzifəsi xalqa, millətə xidmət etməkdir. Mən vəzifəli şəxslərə, xalqın onlara olan münasibətinə görə qiymət verəcəyəm». Bu ideyanı öz fəaliyyətində əsas götürən dövlət başçısının qətiyyəti sayəsində ölkəmizin hərtərəfli inkişafı üçün uğurlu nəticələr qazanılmışdır.

Ötən müddət ərzində respublikamızın müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi sahəsində də önəmli addımlar atılmış və artıq Azərbaycanda müasir tələblərə cavab verən ordu formalasmışdır.

Göründüyü kimi, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması, onun daxili və xarici siyaseti

müəyyənolşdırıldı strategiya 2003-cü ildən ölkəmizə inamla rəhbərlik edən Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilmişdir. Bu strategiyanın yeni dövrün tələblərinə uyğun əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirilməsi milli iqtisadiyyatın regional və qlobal sınaqlara dayanıqlığını artırılmış, sosial-iqtisadi əslahatlarla müəyyən edilmiş, məqsədlərə nail olunmasını, o cümlədən həmin siyasetin əsasını təşkil edən əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin etmişdir.

Dünya iqtisadiyyatının dərin böhran keçirdiyi və neft qiymətlərinin kəskin şəkildə aşağı düşdüyü bir dövrdə ölkəmiz böyük inamla öz dinamik inkişafını davam etdirir. İqtisadiyyatımızın bütün sahələrində müsbət meyllər daha da güclənir. Məhz elmi əsaslara söykənən iqtisadi inkişaf stratejiyasının uğurla reallaşdırılması nəticəsində respublikamız dünya iqtisadi böhranından yan keçməyə müvəffəq olmuşdur. Burada qeyri-neft sektorunun inkişafı xüsusi rol oynamaşıdır.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin tarazlaşdırılmış xarici siyaset kursu ötən müddət ərzində Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilmiş və Azərbaycan dövlətinin xarici siyaset xətti dəyişməz və dönməz olmuşdur. Belə ki, respublikamızın inkişafı, naliyyətləri barədə dünya birliyinin ətraflı məlumatlandırılması, xaricdəki diasporumuzun fəaliyyətinin gücləndirilməsi, Ermənistan-Azərbaycan, Dağılıq Qarabağ münaqişesinin ölkəmizin maraqlarına uyğun nizamlanması üçün müasir təbliğat metodlarından yaradıcılıqla istifadə edilərək əvvəl diplomatik addımlar atılması Azərbaycanın xarici siyasetində öz əksini tapmışdır.

Ölkəmizin Qərb ailəsinə ineqrasiyasının reallaşdırılması, bölgədə təhlükəsizliyin və regionun inkişafı namənə əməkdaşlıqlıda maraqlı olan dövlətlərlə daha geniş münasibətlər yaratmaq sahəsində də önəmli addımlar atılmış, bəy-nəlxalq terrorizmə və digər bu kimi elementlərə qarşı müba-

rizədə isə Azərbaycan həmişə ön sıradə olmuşdur. Ən müüm vəzifələrdən biri kimi böyük dövlətlərlə six əlaqələr yaradılması təmin edilmiş və bütün ölkələrlə münasibətləri beynəlxalq hüquq normallarına uyğun tərzdə qurmaq üçün əməli işlər görülmüşdür. Azərbaycan dünyadakı müxtəlif beynəlxalq və regional təşkilatların işlərinə fəal qoşulmaqla böyük dünya siyasetində özünüñ lazıminca iştirakına nail ola bilmişdir. Eyni zamanda Dağlıq Qarabağ münaqişesinin həlli yolunda bəzən Azərbaycana qarşı tətbiq edilən ikili standartları aradan qaldırmaq üçün qətiyyətli addımlar atılmışdır.

Ümumiyyətlə, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitliyin bərqrər olmasına, bütün sahələrdə aparılan demokratik islahatların uğurlu nəticələri ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunu daha da artırmış və onu dünyanın aparıcı dövlətlərinə birinə çevirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Xəzər şəhəndə yataqların birgə işlənməsi haqqında Bakıda ARDNŞ ilə xarici neft şirkətlərinin konsorsiumu arasında müqavilə imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. «Azərbaycan» qəz., 1994, 23 sentyabr.
2. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbdədir. Bakı: 1997
3. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolу. Bakı: 1997
4. Tarixi ipək yolunun bərpası üzrə TRASEKA programı çərçivəsində Bakıda keçirilən beynəlxalq Konfransda Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. «Azərbaycan» qəz., 1998, 8 sentyabr.
5. Vaşinqtondakı Strateji və Beynəlxalq Araşdırma Mərkəzində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // «Dirçəliş-XXI əsr» jurnalı. №15, 1999.
6. Dövlətimizin düşünülmüş və uzaqgörən siyasetinin bəhrəsi.

7. «Əsrin müqaviləsi»nin beşinci ildönümüne həsr olunmuş təntənali mərasimdə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. «Azərbaycan» qəz., Bakı: 1999, 21 sentyabr
8. Bakı-Ceyhan boru kəmərinin əsas memarı Azərbaycandır, Prezident Heydər Əliyevdir və onun neft strategiyasıdır. ARDNŞ-nin birinci vitse-prezidenti, millət vəkili İlham Əliyev ilə müsahibə. «Azərbaycan» qəz., 1999, 5 dekabr
9. İlham Əliyev. Ümumi Vətənimiz Azərbaycan möhkəm-ləndirik, zənginləşdirik və qüdrətli dövlətə çevirək. Dünya azərbaycanlılarının II qurultayında nitqi. «Respublika» qəz., Bakı: 2006, 17 mart
10. Bayramov Q.M. Heydər Əliyev və Azərbaycan tarix elmi. Bakı: 2004
11. Əziz Boran. Xocalı soyqırımı: səbəbləri, həyata keçirmə üsulları, nəticələri // Tarix və onun problemləri, Bakı: 2002.
12. Həsənov R.C. «Əsrin müqaviləsi» - Azərbaycan Prezidentinin uzaqgörən siyasetinin nəticəsidir. Bakı Universitetinin xəbərləri, №1, 1998, s.110-119
13. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan 2003-2008: zaman haqqında düşüncərən. Bakı: 2009
14. Həsənova L.L. Azərbaycan əhalisi XX yüzilliyyin ikinci yarısında. Bakı: 2003
15. Hüseynova İ.M. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı: 2003.
16. Hüseynova İ.M. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı: 2008
17. Qasımlı M. SSRİ-Türkiyə münasibətləri (Türkiyədə 1960-ci il çevrilişindən SSRİ-nin dağılmamasadək). I c., 1960-1979, Bakı: 2007; II c., 1979-1991. Bakı: 2008
18. Mahmudov Y.M. Azərbaycan dövlətliyinin xilaskarı, Bakı: 1998
19. Mahmudov Y.M. Şükürov K.K. Qarabağ: Real tarix. Faktlar. Sənədlər. Bakı: 2005

19. Məmmədov N.Z. Heydər Əliyev və Azərbaycanın qurtuluşu. BDU-nun xəbərləri. Hum. elm. ser. 2003, №1
20. Məxtiiev R.A. Azerbaydžan: вызовы глобализации. Уроки прошлого, реалии настоящего и перспективы будущего. Bakı: 2004
21. Mehdiyev R.Ə. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. c.1,2. Bakı: 2007.
22. Mehdiyev R.Ə. Demokratiya yolunda: irs haqqında düşüncəkən. Bakı: 2008
23. Mehdiyev R.Ə. Yeni siyaset: inkişafşa doğru. c.1, 2. Bakı: 2008
24. Nəsirov E. Azərbaycan neft və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999). Bakı: 1999
25. Rövnəq Abdullayev. «Azərbaycan neft strategiyası ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasetinin nəticəsidir» - «Xalq» qəz., 20 sentyabr 2007.
26. Prezident İlham Əliyev və mədəniyyət. c.1,2. Bakı: 2008
27. Axundova E.Q. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. I, II hissə, Bakı: 2007

b/m S.A.İsmayılova

**XIV. CƏNUBİ AZƏRBAYCAN
1917-ci il – XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNĐƏ**

1. 1917-20-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı.
2. Cənubi Azərbaycanda milli hərəkatın fəallığı. «21 Azər» inqilabı. S.C.Pişvərinin içtimai-siyasi baxışları və onun Azərbaycan milli hərəkatında rolu.
3. 1950-ci illərin sonu – 60-ci illərin əvvəllərində İranda sosial-iqtisadi və siyasi böhranın dərinləşməsi. Cənubi Azərbaycan «Ağ inqilab» illərində.
4. 1978-79-cu illər İran inqilabı və Cənubi Azərbaycan

**1. 1917-1920-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda
milli-azadlıq hərəkatı**

1917-ci ildə Rusiyada fevral inqilabı baş verərkən Cənubi Azərbaycan rus qoşunlarının işğali altında idi. Çarizmin devrilməsi Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının canlanmasına şərait yaratdı. Müharibə dövründə baş verən ümumi iqtisadi böhran və əhalinin vəziyyətinin ağırlaşması, xarici işğalçıların ağlığı və hökumətin ölkəni fəlakətdən xilas etməyə qadir ola bilməməsi İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda xalqın narazılığına, tez-tez baş verən həyəcanlara səbəb olmuşdu.

Cənubi Azərbaycanda əhalinin çıxışlarına əsas siyasi orqan – İran Demokrat Partiyasının (İDP) əyalət komitəsi istiqamət verirdi*. Azərbaycan əyalət komitəsi bu təşkilatın mətbuat orqanı kimi «Təcəddüb» («Yeniləşmə») qəzeti nişər etməyə başladı. Qəzeti ilk nömrəsi (fars dilində) 1917-ci

* İDP – İran Demokrat Partiyası 1909-cu il noyabrın 15-də yaradılmış. Cənubi Azərbaycanın görkəmli inqilabçıları Heydər xan Əmioglu, S.M.Əbüziya, Bağır xan Qafqazi və b. partiyadan yaranmasında mühüm rol oynamışlar.

il aprelin-9-da çıxdı.

1917-ci il mayın 1-dən başlayaraq Təbrizdə mitinq və nümayişlər keçirilməyə başladı.

1917-ci il avqustun 24-də Təbrizdə İDP-nin əyalət komitəsinin konfransı açıldı. 480 nümayəndə iştirak edirdi. Konfrens Azərbaycan Demokrat Partiyasını (ADP) müstəqil elan etdi. Şeyx Məhəmməd Xiyabani^{**} başda olmaqla onun Mərkəzi Komitəsini seçdi. ADP-nin fəaliyyət dairəsi genişləndi. Astara, Miyanə və b. şəhərlərdə, kəndlərdə və Bakıda partiyanın təşkilatları yarandı.

1918-ci ilin noyabrında Türkiyə Cənubi Azərbaycanda yerləşdirdiyi 9-cu ordusunu buradan çıxardıqdan sonra ingilislər yenidən İranın şimal-qorбini ələ keçirdilər. Vüsüq-üddövlənin hökuməti ilə 1919-cu il avqustun 9-da İranı Ingiltərədən tam asılı hala salan saziş bağlanması Cənubi Azərbaycanda genişlənən milli-azadlıq hərəkatının yeni pilləyə qalxmasına təkan verdi. Əyalətində ingilis imperialistlərinə və İran hökumətinə qarşı mübarizə siddətləndi.

1920-ci il aprelin 7-də Təbrizdə üşyan başlandı. Ümumi sayı iki mina yaxın olan süvari və piyada kazak dəstələrindən başqa Təbrizdəki silahlı qüvvələrin hamısı üşyana qoşuldu. Üşyana rəhbərlik etmək üçün İctimai İdara Heyəti (İİH) yaradıldı. Mirzə Tağıxan Rəfət, Zeynalabdin Qiyami və b. ibarət bu heyətə Şeyx Məhəmməd Xiyabani başçılıq edirdi.

Təbrizdə üşyan qalib gəldi. Hakimiyyət İİH-nin əlinə keçdi. Xiyabani İranın daxilindən və xaricindən olunan bir sırə hərbi yardım təkliflərini rədd etdi. Müəyyən hadisələr buna səbəb olmuşdu. Gilandakı hərəkatın xoşagalməz cə-

hətəri, Sovet rəhbərlərinin 1920-ci il mayın 18-də yenidən İran-a onun Xəzərsahili limanı Ənzəliyə hərbi hissələr çıxarması Xiyabaninin bolşeviklərə olan inamını qırmışdı. O, bolşevizmi «çarizmin o biri üzü» adlandırdı.

Xiyabani başda olmaqla hərəkatın əsas tələbi İranı demokratik respublikaya çevirməkələ onun tərkibində Cənubi Azərbaycana muxtarlıyə verilməsindən ibarət idi. İranın əsas Qanununa uyğun olaraq Əyalət Ənciməni yaradılmış haqqında müraciəti Tehran qəbul etmədi. Hakimiyyətin yerlərdə demokratların əlinə keçməsinə istinadən üşyan rəhbərliyi iyunun 24-da muxtar hüquqlara və silahlı qüvvələrə malik Milli Hökumət (MH) yaratdı. Xiyabaninin rəis seqildiyi Milli Hökumət iyunun 24-də «Təcəddüb» qəzeti redaksiyası binasından mərkəzi dövlət idarələrinin yerləşdiyi və vəliəhdin iqamatgahı olan binaya - Ala Qapıya köçürüldü.

Yerli icraiyyə orqanı olan Milli Hökumət demokratik respublika qaydalarına əsaslanırdı. Milli Hökumətin tərkibində ADP-nin üzvlərindən 20 nəfər daxil idi. Onlar əsasən ticarət burjuaziyasının və ya bir qismi Xiyabani kimi ticarət burjuaziyası ilə bağlı olan ziyanlı təbəqəsinə mənsub idi.

MH kənd təsərrüfatı, maarif, maliyyə, sahiyyə, ədliyyə, vəqf, hərbi işlər və s. sahələrdə islahatlar və b. tədbirlər həyata keçirməyə başladı, bu sahələr üzrə idarə və nazirliklər yaratdı.

Lakin torpaq məsələsi mahdud şəkildə həll edildi. Layihədə təkcə dövlət torpaqlarının kəndlilər arasında bölünməsi nəzərdə tutulurdu ki, onlar da əkin üçün yararlı olan sahənin yalnız 4 faizini təşkil edirdi. Tolrpağın əsas hissəsi isə mülkədarların, ruhanilərin və qismən ruhani idarələrinin əlinde toplanmışdı.

Nə üçün Xiyabani Azərbaycanı «Azadistan» adlandırdı? Tarixiñaslıqlıda bu barədə müxtəlif fikirlər var. Onlardan biri də sosialist inqilabının cənuba doğru irəliləməsi və Qafqazda Azərbaycan Sovet respublikasının təşkilinə qarşı müdafiə mövqeyi tutmaqdır. 1920-ci ildə Təbrizə gəldiyi gü-

** Şeyx Məhəmməd Xiyabani (1880-1920). İnqilabılık elmiliyi özündə bir loyallığı siyasi xadim olub 1905-1911-ci illər Məşruṭa inqilabı dövründə siyasi həyatda qədam qoymuş, 1911-ci ilin dekabrında İranı tərk edib Qafqaza keçməyə məcbur olub. 1914-cü ildən Təbrizə qayıdır siyasetlə məşğul olmuşdu. «Təcəddüb» qəzetiinin öksüz sayıları onun baş redaktorluğu ilə nəşr edilib. Onun «Azərbaycan» və «Azərbaycan demokratiyası» məqalə-essesində vətənpərvərlik, milli qürur, mübarizlik döri verilir.

nün sabahı sentyabrın 8-də Xiyabani ilə görüşən Cəlil Məmmədquluzadə isə «Molla Nəsrəddin» jurnalı səhifələrində üşyan dövründəki Cənubi Azərbaycanı «Azərbaycan cumhuriyyəti» adlandırdı.

Tehranda Büyük Britaniya nümayəndəliyi isə mərkəzi hökumətin Azadistana (Azərbaycana) hazırladığı silahlı hücum planının təşkilatçısı idi. Sentyabrın 11-də Təbriz üzərinə qəfil hücum təşkil edildi. Əksinqilabi qüvvələr sentyabrın 12-də Ala Qapını ələ keçirdilər, sentyabrın 14-də isə «Təcəddüd» qəzeti binasını dağıtdılar. Əksinqilabi qüvvələrin sayıca üşyançılarından çox olmasına baxmayaraq, üşyançılar sentyabrın 14-dək son damla qanlarına qədər qəhrəmancasına vuруşdular. Sentyabrın 14-də Xiyabani vətənin azadlığı və istiqlal uğrunda mübarizədə şəhid oldu.

Üşyançılara amansızcasına divan tutuldu. İran irticasının başçısı Müşirüddövlə isə Cənubi Azərbaycanda və İranın müxtəlif yerlərində xalq hərəkatının yatırılmışındakı «xidmətlərinə» görə şah tərəfindən birinci dərcəli «Taci Kəyan» nişanı ilə təltif edildi.

Bələliklə, Xiyabaninin başçılığı ilə həyata keçirilmiş bu üşyan İrandakı imperialist ağalığına, şahlıq quruluşuna qarşı və azərbaycanlıların öz milli istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə tarixində böyük əhəmiyyətə malik oldu. Ş.M.Xiyabani-nin siyasi fəaliyyəti, nəzəri-fəlsəfi baxışları Azərbaycan xalqının milli-azadlıq və demokratik hərəkatı tarixində dərin iz buraxmışdır.

2. Cənubi Azərbaycanda milli hərəkatın fəallığı. «21 Azər» inqilabı. S.C.Pişəvərinin ictimai-siyasi baxışları və onun Azərbaycan milli hərəkatında rolü

Bütün İranda mərkəzi dövlət hakimiyyətini möhkəm-ləndirmək adı altında əslində hərbi diktatura quruluşu yaratmış Rza xan 1925-ci ilin sonlarında (31 oktyabr) Qacar

sülaləsini devirdi. Rza xan dekabrın 12-də özünün Rza şah Pəhləvi^{*} soyadı ilə İranın ırsı şahı elan edilməsinə nail oldu.

Rza şahın dövlət səviyyəsinə qaldırıldığı paniranizmə söykənən milli siyasəti Azərbaycan türklərinə qarşı maddi və mənəvi həyatın bütün sahələrində həyata keçirilirdi. Azərbaycan türklərini bir millət kimi mahv etmək sahəsində istifadə edilən ən təsirli vasitə onları öz türk dilindən məhrum etmə siyasəti idi. Rza şah bütün idarələrə gizli sərəncam da göndərmişdi. «Soyu türk olan və türkçə danışan şəxsləri dövlət idarələrində məsul vəzifələrə təyin etməmək, mövcud olanları da bəhanə təpib xaric etmək....».

Rza şahın Azərbaycana göndərdiyi ister fars, isterse də qeyri-fars məmurlar «vahid İran milləti» anlayışının əhaliyə təlqin edilməsində xüsusi canfəsanlıq göstəriridilər. Əski türk kitabları, daşbasma əsərləri, əlyazmaları yiğisdirilib yandırıldı.

Rza şahın göstərişi ilə 10-cu çağırış İran Milli Məclisi 1937-ci ildə «Parçala, hökmranlıq et!» prinsipi əsasında ölkənin yeni inzibati-ərazi bölgüsü haqda qanun qəbul etdi. Əyalətlər tarixi adları ilə yox, nömrələrlə sıralandı, tarixi Azərbaycan torpaqları Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsündən kənardə saxlanıldı. Sonrakı illərdə də belə inzibati-ərazi siyasəti davam etdirildi. Hazırda Azərbaycan adı altında ancaq Şərqi Azərbaycan (Mərkəzi Təbriz) və Qərbi Azərbaycan (Mərkəzi Urmia) ərazi vahidləri qalmışdır. Ərdəbil, Zəncan, Qəzvin, Həmədən, Astara, Savə və digər şəhər, rayon, yaşayış məntəqəsi Azərbaycandan təcrid edilmişdir.

Azərbaycanda Rza şahın siyasetindən narazılıq çox idi və 20-ci illərdə bu siyasetə qarşı bir sıra üşyanlar baş ver-

* Rza şah Pəhləvi. 1920-ci illərin əvvəllerində İran kazak briqadası zabiti Rza xan 1921-ci ildə hərbi nazır, 1923-cü ildə baş nazır olmuşdur. 1922-23-cü illərdə onun mərkəzləşdirmə siyasətinə qarşı çıxmış Şahsevən, Talış, Xalxal xanlarını təbə etdi. 1924-cü ildə Maku xanlığının ləğv etdi. 1925-cü ildən Rza şah Pəhləvi soy adı ilə İranın şahı elan edildi.

mışdı; 1926-ci ildə kəndli və əsgər üşyanları, 1927-ci ildə Təbrizdə təhsil sisteminin farslaşdırma siyasetinə qarşı etiraz çıxışları və s. 30-cu illərdə Rza şahın zorakılığına və milli zülümə qarşı çıxan vətənpərvərlər zindanlara salındı, ailələri kütləvi şəkildə sürgünə göndərildi.

Lakin təzyiqlər ölkənin digər xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan türklərində də milli özünüdürkətmə prosesinin qarşısını ala bilmədi, əksinə, onlarda milli müqavimət hissəsinin artmasına götərib çıxardı.

Milli burjuaziyanın orta və aşağı təbəqələrindən tutmuş geniş kəndli kütləsinədək hamı, mütərəqqi ziyalılar, ruhaniylər rejimin zoraklıq və özbaşinalığından cana golmisdilər. Belə bir şəraitdə Şəhrivar hadisələri baş verdi. Yəni şəhrivar ayında (1941-ci il avqustun 23-dən sentyabrın 23-nə kimi) 1941-ci il avqust ayının 25-də 1921-ci il Sovet-İran müqaviləsinin 6-ci maddəsinə əsaslanan sovet ordusu (daha sonra İngiltərə və 1942-ci ildə ABS-in hərbi qüvvələri) İranı daxil oldu. Rza şahın öz oğlu Məhəmməd Rzanın xeyrinə istəfa verməsi (16.09.1941), şahın İranı tərk etməyə (17.09.1941) məcbur olması nticəsində irtica geriyə çəkilməli oldu. Rza şahın hərbi-polis rejimi iflasa uğradı.

Bütün bunlar Cənubi Azərbaycanda demokratik və milli qüvvələri yeni mübarizəyə ruhlandırdı. Azərbaycanlı vətənpərvərlər müxtəlif partiyalar və cəmiyyətlərə, o cümlədən 1941-ci il sentyabrın 29-da Tehranda yaradılmış İran Xalq Partiyasının (İXP) Azərbaycan təşkilatlarında, İran Həmkarlar İttifaqında, antifasist cəmiyyət və birliliklərə, müxtəlif milli-mədəni cəmiyyətlərdə fəaliyyətə başladılar. İXP-nin əsas tələbləri bunlar idi: demokratik azadlıqların həyataya keçməsi, İranın milli azadlığının möhkəmləndirilməsi, bütün müttəfiqlərlə dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, əmək haqqında qanunun qəbulu və s.

«Azərbaycan» cəmiyyətinin fəaliyyəti demokratik və milli qüvvələrin səfərbər edilməsində xüsusişə çok faydalı

olmuşdur. 1941-ci ilin oktyabrında azərbaycanlı ziyalıların demokratik nümayəndələrini öz sıralarında birləşdirmiş cəmiyyət noyabrın 1-dən Azərbaycan və fars dillərində «Azərbaycan» qazetinin nəşrinə başladı. Fəaliyyətdə olduğu qısa müddət ərzində (1942-ci ilin əvvəllərində cəmiyyət və onun orqanı mərkəzin irticəsi qüvvələri tərəfindən qadağan edilmişdi) İrandağı Azərbaycan türklərinin milli özünüdürkətinin dərinləşməsində, milli mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynadı.

Ancaq İranda Sovet faktorunun Cənubi Azərbaycandakı hadisələrə təsirini də nəzərə almaq lazımdır. II Dünya müharibəsi başlanandan və Qərbi Belarus, Qərbi Ukrayna, Bessarabiyani zəbt etdikdən sonra Cənubi Azərbaycan Stalinin işgalçi planlarında xüsusi yer tuturdu. Demokratik ziyalıların milli dircəliş uğrunda mübarizəsi, Şimali Azərbaycandaki hömvtənləri ilə yaxınlığa can atmaları da Stalinin planları ilə üst-üstü düşürdü. Sovet ordusunun İrana yeri dilməsi ilə eyni zamanda Sovet Azərbaycanı, M.C.Bağirov başda olmaqla rəhbər partiya və dövlət işçiləri, ziyalılar, hərbi qulluqçular üzərinə fövqələdə bir missiya – Cənubi Azərbaycanda milli-mədəni və siyasi dirçəlişə yardım vəzifəsi qoyulmuşdu. 1941-ci il oktyabrın 11-dən Təbrizdə Azərbaycan türkçəsində «Vətən yolunda», Urmiyada «Qızıl əsgər» qəzetlarının nəşri, oktyabrın ortalarından Azərbaycan Opera və Balet teatrının qastrolları, müxtəlif musiqi kollektivlərinin səsərləri və b. tədbirlər bu qəbildən idi. Cənubi Azərbaycana göndərilmiş qrupa MK-nin 3-cü katibi Əliyev Əziz Məmmədkərim oğlu rəhbərlik etdi.*

* Əliyev Əziz Məmmədkərim oğlu (1897-1962). Partiya və dövlət xadimi, sahiyyə təşkilatçısı olub, 1938-ci ildə tibb elmləri doktoru idi. Azərb. SSR Ali Sovetinin Rayasının katibi, Azərb. KP MK-nin katibi (1941-1942), Dağıstan MSSR vilayət Komitəsinin birinci katibi (1942-1948), UİK(B)P MK-nin inspektoru (1949-50), Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müvəvvi (1950-51) və digər mühüm partiya və dövlət vəzifələrində çalışıb. 1941-ci il sentyabrın ikinci yarısında Cənubi Azərbaycana göndərilmiş qrupa rəhbərlik edib (1942-ci il martın ortalarına qədər).

Cənubi Azərbaycan üzrə xalq hərəkatına rəhbərlik etmək üçün bir təşkilat lazım idi. Bu təşkilat 1945-ci ilin sentyabr ayının 3-də S.C.Pişəvərinin* başçılığı altında yaradılmış Azərbaycan Demokrat Fırqəsi (partiyası) idi. ADP-nin müraciətnaməsi noşr olundu. Onu görkəmli azadxahalar- dan 77 nəfər imzalamışdı. Müraciətnamə vəsaitilə yeni bir siyasi partiya yaradıldığı, onun məqsəd və vəzifələri xalqa çatdırılmışdı. Burada Azərbaycan xalqının milli azadlığı və İranın siyasi üsul-idarəsinin demokratikləşdirilməsi məsələləri irali sürüldür, İran dövlətinin Azərbaycan xalqına etdiyi milli zülm ifşa olunurdu. Göstərilirdi ki, Azərbaycan xalqı öz zəngin torpaqlarında yabançı kimi yoxsul halda yaşamaqdadır. Xalqın milli azadlığı yolunda görüləcək işlər 12 maddədən ibarət şəklində verilmişdi.

Müraciətnamədə göstərilirdi ki, İranın istiqlal və ərazi bütövlüyünü saxlamaq üçün Azərbaycana daxili azadlıq və mədəni müxtariyyət verilməlidir. Bundan ötrü də tezliklə əyalət və vilayət əncümənləri seçilməlidir. Burada ana dili, fəhlə, kəndlə, torpaq məsələlərinə böyük əhəmiyyət verilirdi.

ADP-ni yarananlar xalqı «təbəqə və sinfi fərqliyi nəzərə almayıaraq» bu partiyaya üzv olmağa və milli azadlıq mübərizəsində iştirak etməyə çağırırdılar.

Sentyabrin 2-də Təbrizdə Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin I təsis qurultayı işə başladı. Üç gün ərzində qurultay Proqram və Nizamnaməni qəbul etdi. Seyid Cəfər Pişəvəri

* Seyid Cəfər Pişəvəri (Cavazdə) (1893-1947) Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının parlaq simalarından biri idi. 1917-ci ildən siyasi faaliyyət meydandası daxil olub. Gilan Respublikası hökumətində rəhbər vəzifəsi olub. 1930-40-ci illərdə Rza şahın görəştiyi ilə zindanında yaşıb. Sovet rəhbərliyi tərəfindən 1945-ci ilin yayında Azərbaycan K(b)P MK-nin birinci katibi Mir Cəfər Bağırov vəsitsəsi Seyid Cəfər Pişəvəriya ADP-nin yaradılmasına rəhbərlik təklif edilir. O isə Sovetlər inamsızlığını gizlətməyərək bildirir ki, ruslar öz siyasi hədəflərinin irəli aparmaq üçün bizi oyuna qatmaq istəyirlər. Lazım olan təqdiirdə biza kömək etməyəcəklər, meydanda bizi tək qoymacaqlar. Lakin Pişəvəri son anda bu təklifi Azərbaycan xalqı üçün mühüm tarixi fırsat kimi baxdı və tarixi şansdan istifadəni zəruri saydı.

Rəyasət Heyətinin sədri seçildi.

Sentyabrin 5-də Təbrizdə partiyanın müvəqqəti Təbriz Komitəsi yaradıldı. Vilayətlərdə də partiya quruculuğu işi gedirdi.

S.C.Pişəvəri Azərbaycanda böyük inqilabi imkanlardan istifadə olunmasını, hakimiyət və milli məsələnin inqilabi yol ilə həll edilməsini təklif edirdi. Lakin ADP silahlı mübarizə istiqamətində də hazırlıq işləri aparırdı. 1945-ci il noyabrin 8-də Təbrizdə ADP MK-nin ikinci geniş plenumu oldu. Plenum silahlı əşyan üçün plan hazırlamışdı. Gizli şəkildə kiçik silahlı dəstələr yaradılmışdı.

Silahlı mübarizə barədə iki başlıca təklif olmuşdu. Birincisi, silahlı dəstəni gizləcə Təbriz şəhərinə toplayaraq dövlətin bu şəhərdəki silahlı qüvvələrinə qəfildən hücum edərək onları tərk-silah etmək, hökumət idarələrini tutub hücumu genişləndirmək. İkinci təklif isə eyni vaxtda partizan - fədai* vuruşlarına başlamaq idi. Noyabrin 17-dən Azərbaycan fədailəri kənd, qəsəbə, şəhərləri İran hökumət qoşunlarından azad etməyə başladılar. Noyabrin 10-dan 20-dək fasiləsiz kecirilən mitinq və nümayişlərde əncümənlərin təşkil olunması, İran daxilində Azərbaycana geniş müxtariyyət verilməsi kimi qərarlar qəbul edildi. 1945-ci il noyabrin 20-də bölgələrdən golən xalq nümayəndələrindən ibarət Azərbaycan Xalq Konqresi (AXK) Təbrizdə işə başladı. 724 nümayəndənin iştirak etdiyi AXK Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətini, eləcə də Tehrənində bu milli böl-gədəki ayrı-seçkilik münasibətini təhlil edib nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir tarixi qərar qəbul etdi: «Azərbaycan xalqı özünün daxili işlərini idarə etmək və milli müxtariyyətinə tömin etmək üçün Əyalət Əncüməni təşkilini bir qədər genişləndirib, ona Milli Məclis (MM) şəkli verir. İranın daxilində və İranın ərazi bütövlüyünü xələl gətirmədən özünün Milli Hökü-

* Əlinə silah götürüb xalq hakimiyəti uğrunda mütəşəkkil mübarizə aparan şəxslər fədai adlanırdı.

mətini vücudə gətirir. Azərbaycan Xalq Konqresi özünü Müəssislər Məclisi elan edir».

Müəssislər Məclisi qəbul etdiyi Bəyannamə vasitəsilə Azərbaycan xalqının istək və tələblərini İran şahına, İran məclisinə, İran hakimiyyətinə, eləcə də ABŞ, İngiltərə, SSRİ, Fransa dövlətlərinə çatdırıldı. Bəyannamədə azərbaycanlıların da başqa xalqlar kimi muxtar və azad yaşamağa, öz müqəddərətini özünün həll etməyə haqqı olduğu və s. göstərilirdi.

Müəssislər Məclisində 39 nəfərdən ibarət Milli Heyət yaradılı və M.Ə.Şəbüstərini ona sədr seçdi. Milli Heyət qanun vermək səlahiyyətinə malik idi. Milli Heyət taxilin Azərbaycandan kənara daşınmaz aparılmışının qarşısını aldı, asayışı pozanlara qarşı tədbirləri gücləndirdi. Noyabrın 21-də MM-ə seçkilərə başlamaq haqda fərman verdi. Azərbacyanın böyük bir hissəsinin İran hökumətinin nəzarəti altında qalmamasına baxmayaraq 1945-ci il noyabrın 27-də Azərbacyanın hər yerində Milli Məclisə seçkilər başlandı və dekabrın 1-də başa çatdı. Marağa, Sərab, Bostanabad, Mərənd, Sofiyən fədailər tərəfindən azad edilmişdi. Dekabrın 11-də Təbriz şəhəri azad olundu. Bütün Azərbaycan ADP-nin nəzarəti altında idi.

Azərbaycan Milli Məclisinin 39 maddəlik nizamnaməsinin layihəsi M.C.Bağirov tərəfindən İosif Stalin, Vyaçeslav Molotov, Larventi Beriya, Georgi Malenkova göndərildi və bayənildi. Sovet rəhbərliyi ilə razılışdırıldıqdan sonra 12 dekabr 1945-ci il (21 Azər 1324-cü il) Azərbacyan Milli Məclisi açıldı. Məclisdə 76 deputat iştirak edirdi. Milli Məclisin axşam iclasında Azərbaycan Milli hökuməti formalasdı. Azərbacyan Milli Məclisi S.C.Pişəvərini Azərbaycan Milli Hökumətinin baş naziri təyin etdi.

Bələliklə, Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının birinci mərhələsi – hakimiyyətin ələ alınması prosesi başa çatdı.

Milli Hökumət cəmi bir il davam etsə də 20 maddədən ibarət iş programı çox zəngin oldu. Hər şeydən əvvəl dövlət vəzifələrinə ədalətli adamlar təyin edildi. Yanvarın 2-də yeni valilər təyin olundu. 1946-ci il yanvarın 6-də Azərbaycan türkəsi rəsmi dövlət dili elan olundu. Təbrizdə Azərbacyan Dövlət Universitetinin təşkili, yetim və sahibsiz uşaqların tərbiyəsi haqqında tarixi qərarlar qəbul edildi. Artıq 1946-ci il iyunun 12-də Azərbaycan Dövlət Universiteti rəsmən açıldı. 3 yaşından 14 yaşına qədər olan sahibsiz uşaqlar Milli Hökumətin təsis etdiyi tərbiyəxanalara top-lanmalı idi.

Yanvarın 8-də Milli Məclis vilayət, mahal, böyük əncümənlərinin seçkiləri haqqında qərarlar qəbul etdi. Ölkənin 20 yaşına çatmış bütün vətəndaşları seçkilərdə iştirak edə, 20-75 yaşlı vətəndaşları isə əncümənlərə seçilə bilərdilər.

1946-ci ilin aprelində Məclis tərəfindən məhsulun mülkədar və kəndlilər arasında bölgündürülməsinin yeni qaydaları haqqında qanun qəbul edildi. Mülkədarlara kəndlidən məhsul vergisindən başqa bir şey almaq qadağan edildi. Qanun torpaq və su üzərində xüsusi mülkiyyəti saxlasa da, kəndlilərin mülkədar asılılığından azad olunması üçün şərait yaradırdı. Hökumətin qərarı ilə 8 saatlıq iş günü müəyyən edildi. Əmək və sosial siğorta haqqında qanunlar və s. qəbul olundu. Bir sözlə, demokratik dövlət aparıcı yaradıldı.

Lakin Azərbaycanın muxtarıyyatına və İranda sovet nüfuzunun azalmasına qarşı olan qüvvələrin – şah, İran irticası, Amerika və İngiltərə imperializmi, sovet rəhbərliyindəki anti-azərbaycan qüvvələrinin narahatlığı artırdı. İran ABŞ və İngiltərənin təhribi ilə Sovet ordusunun İrandan çıxarılması, Sovetlərin İranın daxili işlərinə qarışması haqda BMT Təhlükəsizlik Şurasına şikayət etdi.

İranın şimal neft yataqlarının birgə istismarı üzrə Sovet-İran şirkətinin yaradılması haqqında 1946-ci il aprelin 4-də Təhranda müqavilə bağlandı. Sovet rəhbərliyi 15-ci Məclis seçkilərin «rahat və dinc» keçirilməsi, burada neft

müqavilələrinin sovetlərin xeyrinə həll edilməsi üçün qoşunların çıxarılmasına icazə verdi. Bununla da «21 Azər» hərəkatına xəyanət etmiş oldu. Aprelin 24-dən qoşunların çıxarılmasına başlandı. Mayın 8-də Azərbaycan və Kürdüstan dan son hərbi hissələr çıxarıldı.

Sovet Azərbaycanının siyasi işçiləri və ziyanlıları isə böyük təssüb hissi ilə Cənubi Azərbaycanı tərk etdilər.

S.C.Pişəvəri isə Milli Hökumətin mövqeyindən dönmədi – Milli Məclisin, Milli Ordunun mərkəz tərəfindən tənininmasını israr edirdi. Təbrizdə 1946-ci il iyunun 13-də Tehran nümayəndələri ilə müqavila imzalandı.

Bu müqaviləyə görə Mərkəzi hökumət «21 Azər» hərəkatını Azərbacyan xalqının demokratik hərəkatı kimi tanıdı, İranda demokratik dəyişikliklər edəcəyinə söz verdi. Əvəzində isə Azərbaycan ostandarlığı və Milli Məclisin Əyalət Əncüməni ilə əvəz edilməsinə, fədai dəstələrinin, xalq qoşununun mərkəzi dövlət qoşunlarının tərkibinə daxil olmasına və s. razılıq verdi.

ABŞ və Böyük Britaniyanın təhribi ilə Azərbaycan Məsələsi bir neçə dəfə BMT-də müzakirəyə çıxarıldı. S.C.Pişəvərinin BMT Baş Assambleyasına müraciəti isə cavabsız qaldı.

İran qoşunları dekabrın 4-də səhər saat 7-də Azərbaycana hücumə başladı. Moskva mətbuatı Azərbaycan böhranını İranın sırf daxili işi kimi şərh etdi. Dekabrın 11-də Pişəvəri Təbrizi tərk etdi. Dekabrın 14-də günorta İran qoşunları Təbrizə daxil oldu. Dekabrın 20-də İran ordusu Azərbaycanı tam nəzarətə götürdü.

Milli hökumət süqut etdi. Bir ildə əldə edilmiş nailiyətlər məhv edildi. Azadlıq mücahidləri zindanlara atıldı, dəstə-dəstə edam edildi. M.C.Bağirovun təkidi ilə Moskva dekabrın 12-də sərhədi açıldı. Dekabrın 19-dək dekmokratik hərəkatın bir neçə min iştirakçısı Sovet Azərbaycanına keçdi. S.C.Pişəvəri də məcburən vətəndən uzaqlaşmalı oldu.

«21 Azər» XX əsrдə Cənubi Azərbaycanda baş vermiş mili azadlıq hərəkatının zirvəsi oldu. Azadlıq ocağı söndürülsə də, kül közərməyə başladı:

Mən sənin dilinə dəymirəm cəllad,
Gəl sən də bu ana dilimə dəymə.

Yan-deyib, od vurdun bədənimə sən,
Altında atış var, külüma dəymə. (Süleyman Rüstəm)

3. 1950-ci illərin sonu – 60-ci illərin əvvəllərində İranda sosial-iqtisadi və siyasi böhranın dərinləşməsi. Cənubi Azərbaycan «Ağ inqilab» illərində

Cənubi Azərbaycandankı müasir sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətin ilkin şərtləri 60-70-ci illərdə feodalizmdən kapitalizmə keçid mərhələsində yarandı. İranın ən böyük aqrar rayonlarından biri olan Cənubi Azərbaycanda sosial-iqtisadi və iqtisadi böhran kəskinləşdi. Şah rejimi yaranmış təhlükənin qarşısını almaq üçün «yxarıdan islahatlar keçirmək yolunu seçdi. Qan axıdılmadan həyata keçirilən bu islahatlar «ağ inqilab» adlandırıldı. Cənubi Azərbaycanda İranın digər rayonlarına nisbətən iri yarımfəodal torpaq mülkiyyəti geniş yayılmışdı. Burada sosial ziddiyətlər daha da kəskinleşmişdi. Bütün bunlar islahatın Cənubi Azərbaycandan başlanması şərtləndirirdi.

İran dövlət və hökumət rəhbərləri 1947-49-cu illərdə Azərbaycanda istədikləri şəxsəri güllələdilər, sürgün etdilər, onlara divan tutdular. Həmin illər İran qəzeti ləri yazırkı ki, Azərbaycanda görünməmiş bir qəhətlik, dərin bir iqtisadi böhran hökm sürür.

Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində aclaşa qarşı kütləvi nümayişlər oldu. Təbrizin fabrik və zavodlarında fəhlə tətilləri baş verdi. Onlar əmək haqqının artırılmasına nail oldular.

1948-ci ilin payızında Azərbaycanın bir sıra kəndlərində kəndlilərlə mülkədarlar arasında münaqışlar baş verdi, nəticədə onlar məhsul bölgüsündə öz paylarının artırılması naail oldular.

24 oktyabr 1949-cu il tarixdə 16-ci çağırış İran məclisi-nə seçkilər zamanı Milli Cəbhə yaradıldı. O, İngiltərə-İran Neft Şirkətinin milliləşdirilməsi uğrunda hərəkata rəhbərlik edirdi. Tərkibinə isə «İran partiyası», «İslam mücahidləri təşkilatı» və b. daxil idi. Cəbhə milli burjuaziyanın mənafəyini eks etdirirdi.

İranda 1953-cü il avqustun 19-da Müsəddiq hökuməti devrilmiş, Milli Cəbhənin fəaliyyəti qadağan edilmişdi. Təşəbbüs yənə da ölkənin kapitalistescəsinə yüksəlməsi istiqamətini davam etdirən şahın əlinə keçmişdi.

1953-59-cu illərdə hakim dairələr hər vəchlə demokratiyanı böğməqə çalışır, aqrar çıxıcları, fəhlo tətillərini yatırır, yuzlərlə ziyalını işdən götürür, bir sıra matbuat orqanlarını bağlayırlıdılar.

1957-ci ildə paytaxtda və bəzi rayonlarda hərbi vəziyətin ləğv edilməsi ilə yanaşı, SAVAK- təhlükəsizlik və məlumat təşkilatı yaradıldı. Monarxiyanın mövqelərinin möhkəmləndirilməsi tədbirləri görüldürdü.

1955-ci ildə dövlət torpaqlarının bölgü və satışı üzrə qanun qəbul edildi. Yarımfeodal torpaq sahibliyi kökündən pozulur və ölkənin tarixi inkişafında yeni mərhələ açılırdı. ABŞ şahı inandırırdı ki, hakim zümrələrin iqtisadi və siyasi mövqeyni laxlatmadan sosial-iqtisadi islahatlar keçirsinlər. O, istiqraz və kreditlərə köməyi davam etdirir.

1960-ci ilin oktyabrında şah bir müsahibəsində demişdi ki, mən ölkədə dəyişiklik etmək istəyirəm. Lakin inqilabsız, yuxarıdan başlayaraq. Qan tökmədən, «ağ inqilab».

1961-ci ilin payızında milli burjuaziyanı təmsil edən «Milli Cəbhə» yenidən fəallaşdı. Ölkədə siyasi mübarizə kəskinləşdi.

İnkişaf üçün böyük imkanlara malik olmasına baxma-yaraq, 60-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadi cəhətdən İranın geridə qalmış bölgələrindən biri idi. Şah burada inkişaf planını həyata keçirməyə çalışmış, bu çətinliyi «ölkənin şimalı-qərbində» etnik və dil fərqlərinin mövcudluğu»nda görürdü.

1961-ci ilin yaz və yayında demokratik azadlıqlar uğrunda tələbə hərəkatı başlandı. Milli siyasetə qayıdış, 20-ci məclisə azad seçkilər tələb edildi. 1962-ci ilin yanvarında Təbriz və Şirazda tələbə mitinqləri baş verdi. Malikanələr yandırılır, yerli hökumət dairələrinə qarşı hərəkat artırdı.

Aydın oldu ki, sosial-iqtisadi strukturda əsaslı döñüş odmadan, ölkənin qarşısında duran problemi, iqtisadi və siyasi stabililik yaratmaq mümkün olmayacaq. Monarxiya ya siyasi aləmdən getməli, ya da burjua monarxiyasına çevriləməli idi.

Aqrar islahat layihəsi. İslahatlar programında on vacib aqrar islahat ididi. Bu 1962-ci ilin 9 yanvarında qəbul edildi. İslahatlar üçün qanun layihələri 1963-cü ilin 26 yanvarında keçirilmiş referendumda təsdiq edildi.

Aqrar islahatın birinci mərhələsinin (mart 1962-1963) həyata keçirilməsi 1962-ci il martın 2-də Marağada (Şərqi Azərbaycan) başlandı.

Birinci mərhələ iri mülkədarların torpaq mülkiyyəti-liyinin bir kəndlə məhdudlaşdırılmasını, qalan torpaqların dövlət tərafından alınmasını və onların kəndli-icarəçilərə satılmasını nəzərdə tuturdu. Bu mərhələ üzrə 1978-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda cəmi 3444 kənd və 85 tarlanın torpaqları 197 min icarəçi-kəndli arasında bölüşdürülmüşdü.

İslahatın ikinci mərhələsi (1963-1969) üç şərtdən ibarət idi: 1) torpağı uzunmüddətli dəyişməz şərtlərlə kəndlilərə icarəyə vermək; 2) kəndli icarəçilərə razılaşma əsasında satmaq; 3) əvvəller mövcud olmuş məhsul bölgüsündə mülkədar və kəndli paylarına uyğun olaraq torpağı icarədarlara

satmaq. Lakin bu mərhələnin əsas xüsusiyyəti ondan ibarət oldu ki, torpaq kəndlilərə uzun müddətə icarəyə verildi.

Növbəti üçüncü mərhələyə görə (1969-1974) xırda və orta mülkədarların və özəl vəqfların torpaqları rehtası on qat naqd, yaxud 12 qat uzunmüddətli möhüllətlə ödənilməsi şərti ilə satılmalı oldu. Azərbaycan kəndliləri islahatın üçüncü mərhələsi üzrə bütün ölkədə torpaq almış kəndlilərin 23,9%-ni təşkil edirdi. Cənubi Azərbaycan üzrə göstəricilər bir qədər sıçrıldılar. Məsələn, göstəricilərdən belə çıxırdı ki, Şərqi Azərbaycan ostanında kənd sakinlərinin təqrİbən 83%-i islahata qatılıb. Ancaq nəzərə almaliyiq ki, torpaq sahələrini yalnız «zare» adlanan kəndli ailələri ala bilerdilər. Onların payları isə kənd əhalisinin yarısından çox deyildi.

Ancaq aqrar islahatın sosial effekti partlamaq ərzəfəsində olan kəndli həyəcanlarının qarşısını almaqdan ibarət oldu. İqtisadi nəticələr isə sosial nəticələrə nisbətən çox da böyük olmadı. Azərbaycan kənd təsərrüfatının əsas sahələri əkinçilik və heyvandarlıq idi. 60-70-ci illərdə bu struktur əsaslı şəkildə dəyişmədi.

Sərmayənin kənd təsərrüfatından sənayeyə axını, yarımfeodal mülkədarların kapitalistlərə çevrilmesi, yəni aqrar islahatın təbii nəticəsi ölkənin mərkəzi bölgələrindən fərqli olaraq Azərbaycanda o qədər də böyük vüsət almadı.

4. 1978-79-cu illər İran inqilabı və Cənubi Azərbaycan

70-ci illərin sonunda İranda Azərbaycan məsələsinin həllini tələb edən qüvvələr zəhmətkeşlərin marağını təmsil edənollar və xırda burjuaziyaya mənsub solcu demokrat təşkilatlar idi (İXP və ADF 60-ci illərin əvvəllerində birləşdi, aralarındaki ziiddiyətlər milli çekişməyə çevrildi. Xalq ona inamını itirdi). Vəziyyət sosial partlayışa doğru aparırdı. 1977-ci ilin payızından Cənubi Azərbaycanda tələbə və ş-

girdərin nümayişləri başlandı. Ən böyük çıxış 1977-ci il Milli Hökumətin ildönümü günü oldu.

1978-ci ilin yanvarında Qumdaçı çıxışlarında artıq şah rejiminin ləğv edilməsi tələb edildi. Fevralın 18-də (29 bəhəməndə) Təbrizdə Şəriətmədarının çağırışı ilə dini başçıların müraciəti əhalini üsyana qaldırdı. Bu üsyanda 100 min nəfər iştirak etdi. Ordu yeridilməsinə baxmayaraq üsyən ətəsi gün də davam etdi.

Təbriz üsyənində İranda gizli fəaliyyət göstərən «İran xalq fədailəri» təşkilatının üzvləri də iştirak edirdilər. Təbrizdəki cəza tədbirlərinə cavab olaraq Yəzd, Cöhrəm, Tehran, Qum, Zəncan və b. şəhərlərdə çıxışlar oldu. Həmin gündən başlayaraq mitinq və nümayişlər İranın demək olar ki, bütün iri şəhərlərini büründü. Xaricdə olan Ayətullah Xomeyni* Təbriz əhalisini müraciət göndərdi. Artıq Təbriz üsyəni bütün İranda baş verəcək inqilabın başlanğıcı hesab edildi. Mayın 9-19-da baş vermiş çıxışlar İranın 20-dən çox şəhərini əhatə etdirdi.

Sentyabrdan inqilabın 2-ci mərhələsi başlandı. Bütün sosial təbəqələr hərəkətə qoşuldular. Tətilçilər SAVAK-in ləğv edilməsini, demokratikləşməni tələb edirdilər.

1978-ci il dekabrın 30-da təbrizlilər yenidən nümayişə başladılar. Şah 1979-cu il yanvarın 16-da İrandan qaçıdı. Yanvarın 19-dan isə nümayişlər «Allahu əkbər, Xomeyni rəhbər» şüarı ilə keçirilirdi.

1979-cu il fevralın 1-də A.Xomeyninin Parisdən Tehrana gəlmesi münasibətilə Təbrizdə nümayişlər geniş vüsət aldı. Fevralın 11-də nümayişçilər güləbaran edildilər. Nümayişçilər

* Ayətullah Xomeyni- Rza şah siyasetinə qarşı çıxdığına görə dəfələrlə həbs edilib və ölümə məhkum edilmişdi. İraqa müraciət etməyə məcbur olmuş, 1978-ci ildə İraq hökumətinin təkidi ilə ölkəni tork edib Parisə getmişdi. Onun şəhərinin devrilməsi çağırışı ilə xalqa müraciətləri məscidlərdə əhaliyə çatdırıldı. Inqilabın qələbəsindən sonra onun tərəfdarları ümumxalq ray sorğusuna keçirməyə və aprelin 1-də ölkədə İslam prinsiplərinə əsaslanan teokratik dövlət - İran İslam Respublikası elan etməyə nail oldular.

də polis qüvvələrinin hücum etdirilər. Xeyli insan həlak oldu.

Fevralın 11-də paytaxtda şah tərəfdarları üzərində qələbə çalınmasına baxmayaraq əksinqilabi qüvvələr xüsusən, Təbrizdə müqavimət göstəridilər. Lakin fevralın 16-da Azərbaycanın başqa şəhərlərində də şahpərəst qüvvələr zərərsizləşdirildi, nəzarət xalqın əlinə keçdi. 1978-79-cu illərin İran inqilabi dövründə azərbaycanlılar 25 min nəfərə yaxın qurban verdiłər. Şəhliq üsul-idarəsi devrildi. 1979-cu il aprelin 1-də İran İslam Respublikası elan edildi.

Əsas siyasi və sosial qüvvələr şəhərinin devrilməsindən sonra 2-ci mərhələni – milli-demokratik istiqamətdə inkişafı gözləyirdilər. Milli məsələnin ədalətlili həlli gözlənilirdi.

1979-cu il dekabrın 2-3-də İran İslam Respublikası Konstitusiyani qəbul etmək üçün referendum keçirdi. «Milli latin hüququ» adlı III fəslin 19-cu maddəsində deyilirdi: «İran xalqı hansı etnik qrup və qəbilədən olmasından asılı olmayaq bərabər hüquqa malikdir, rəng, irq, dil və bu kimi amillər kimsəyə üstünlük vermır», 15-ci maddədə isə deyilirdi: «İran xalqının rəsmi müştərək dili və xətti farsdır. Sənədlər, məktublaşmalar, rəsmi mətnlər və dərs kitabları bu dil və xətlə olmalıdır. Lakin yerli və etnik dillərin fars dili ilə yanaşı işlənməsi, mətbuat, kütüvə informasiya vasitələrində və milli ədəbiyyatın məktəblərdə tədrisində azaddır».

Ancaq bu nailiyyətlər türk dilinin 1945-46-ci illər milli-demokratik hərəkat dövründəki mövqeyindən çox aşağı oldu. Az bir müddətdə türk dilində təxminən 30 adda qəzet və jurnal nəşr olundu, yazıçılar ittifaqı yarandı, dərs vəsaitləri hazırlanmasına başlandı. Amma, hazırda «Varlıq» jurnalından başqa türk dilində heç bir mətbuat orqanı nəşr edilmir. Dövlət orqanları tərəfindən yasaq edilmişdən (əsasən ideya-siyasi yönünmə görə) başqa, onların bağlanması əsas səbəblərindən biri də qəzet və jurnalların maddi korluq çökəmisi oldu.

İngilabin qələbəsindən sonra siyasi partiya və təşkilatlar milli zülmün ləğvinin yeganə yolu İranda ictimai həya-

tin həqiqi federalizm əsasında yenidən qurulmasına görürdülər.

Dekabrın 20-də müvəqqəti hökumətin 14 bənddən ibarət «Nahiyyə özünüidarəsinin hüquq və vəzifələri» adlı qanun layihəsi xalqın müzakirəsinə verildi. Özünüidarə nahiyələri orqanları ölkənin istiqlaliyyəti, bütövlüyü, İran əhalisinin milli vəhdətini təmin etməli idilər. İranın ilk prezidenti Bonisodr göstərirdi ki, «biz muxtariliyyətin oleyhinə deyilik, lakin müxtariyyəti bizdən olmayanlara verməyəcəyik». («Keyhan» 20.04.1980).

1980-ci ilin dekabından İraqın İrana müdaxiləsi həkim rejimə demokratik qüvvələri əzmək üçün əlverişli şərait yaratdı.

Bütün çoxmillətli dövlətlərdə olduğu kimi İranda da milli məsələnin həlli ölkənin demokratikləşməsi ilə sıx bağlıdır. İranın demokratikləşməsi burada Azərbaycan məsələsinin təkamül yolu ilə həllini sürətləndirir.

İngilabin qələbəsindən sonrakı illərdə iqtisadi dur-ğunluq keçirən ölkə yaşaş-yavaş bu vəziyyətdən çıxdıqda və İran-İraq müharibəsindən (1980-1988) sonra iqtisadiyyatın bərpası başlandıqda Cənubi Azərbaycan da sonaye və kənd təsərrüfatının inkişafında müəyyən sürət götürdü. Burada neftayırma zavodu, traktor, maşınqayırma, dozgahqayırma zavodları, kənd təsərrüfat maşınları üçün mühərriklər istehsal edən zavodlar, lampa zavodu, xalça fabrikları, qənd zavodları, tütün fabrikları, toxuculuq fabrikları və s. kimi yüzlərlə yüngül sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərir. Taxılçılıq, bostançılıq, heyvandarlıq məhsulları qismən də İranın digər rayonlarına ixrac olunur. Aqrar ölkə olan Cənubi Azərbaycan kənd təsərrüfatının inkişafı üçün böyük imkanlara malikdir.

1999-cu ilin avqust ayında Cənubi Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatı Analitik İnformasiya mərkəzinin mətbuatda çap olunmuş malumatına əsasən İranda yaşayan əhalinin milli tərkibi belə olmuşdur:

**Cənubi Azərbaycan 1917-ci il
– XXI əsrin əvvəllerində**

Nö	Milli vahidlər	Sayı (mln. nəfər)	Ölkə əhalisinin sayıma görə nisbatı (faizlə)
1.	Azərbaycanlılar	29.0	41.42
2.	Farslar	22.0	31.42
3.	Kürdlər	7.5	10.71
4.	Ərəblər	3.5	5.0
5.	Türkmanlılar	3.0	4.28
6.	Boluclar	2.4	3.42
7.	Qasqayalar	2.0	2.85
8.	Yəhudi, ayorsi, erməni	0.6	0.85
9.	Bəsgərləri	0.035	0.05
	Cəmi	70.0	100.0

Ədəbiyyat

- Иванов М.С. Новейшая история Ирана. М.: 1965
- Habibov Ə. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı. Bakı: 1988
- Tağıyeva Ş. 1920-ci il Təbriz üşyəsi. Bakı: 1990
- Nasibzadə N. Bölünmüş Azərbaycan, bütün Azərbaycan. Bakı: 1997
- Nasibzadə N. İranda Azərbaycan məsələsi (XX əsrin 60-70-ci illəri). Bakı: 1997
- Иванов М.С. Иран в 60-70-х годах XX века. М.: 1977
- Abdullayev Z.Z. Ağası N.N. Müasir İran. Bakı: 1976
- Almaz Əliqizi. Cənubi Azərbaycan «Ağ inqilab» dönməndə // «Araz» jurnalı, 1997, №1(2)
- Агаев С.Р. Иран в прошлом и настоящем. М.: 1981
- Pışavari S.C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1984
- Çəşmazər M.M. Azərbaycan Demokratik Partiyasının yaranması və fəaliyyəti. Bakı: 1986
- Həsənli C. Güney Azərbaycan: Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945). Bakı: 1998
- Həsənli S. Soyuq müharibənin başlandığı yer – Güney Azərbaycan. 1945-1946. Bakı: 1999
- Tağıyev Ş., Rəhimli Ə., Bayramzadə S. Güney Azərbaycan (məlumat kitabı). Bakı: 2000
- Rəhimli Ə. Güney Azərbaycanda milli demokratik hərəkat. Bakı: 2003
- Агаев С. Иран-рождение республики. М.: 1984
- Демин А.И. Современная Иранская деревня. М.: 1977

ŞİMALLAZORBAYCANIN İNZİBATİ-ÖRAZİ BÖLGÜSÜ

(KİSİN HƏYARIŞI VƏ KİSİN ÖVVLƏRİ)

R U S I Y A   I M P E R I Y A S I

T I F L I S Q U B E R N I Y A S I

T I F L I S

Bölgə

Boğazlı
Böyük Bulvarı

qəzəsi

Qazax

Qazax

Aleksandropol qəzəsi

qəzəsi

Aleksandropol

qəzəsi

Uzunçayırı

qəzəsi

Serdarbad

qəzəsi

Araç

Sürməlli

qəzəsi

Ağdere

qəzəsi

Baş Noraşen

qəzəsi

Naxçıvan

qəzəsi

Culfa

qəzəsi

Naxçıvan

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

qəzəsi

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN İNZİBATİ-ƏRAZİ BÖLGÜSÜ

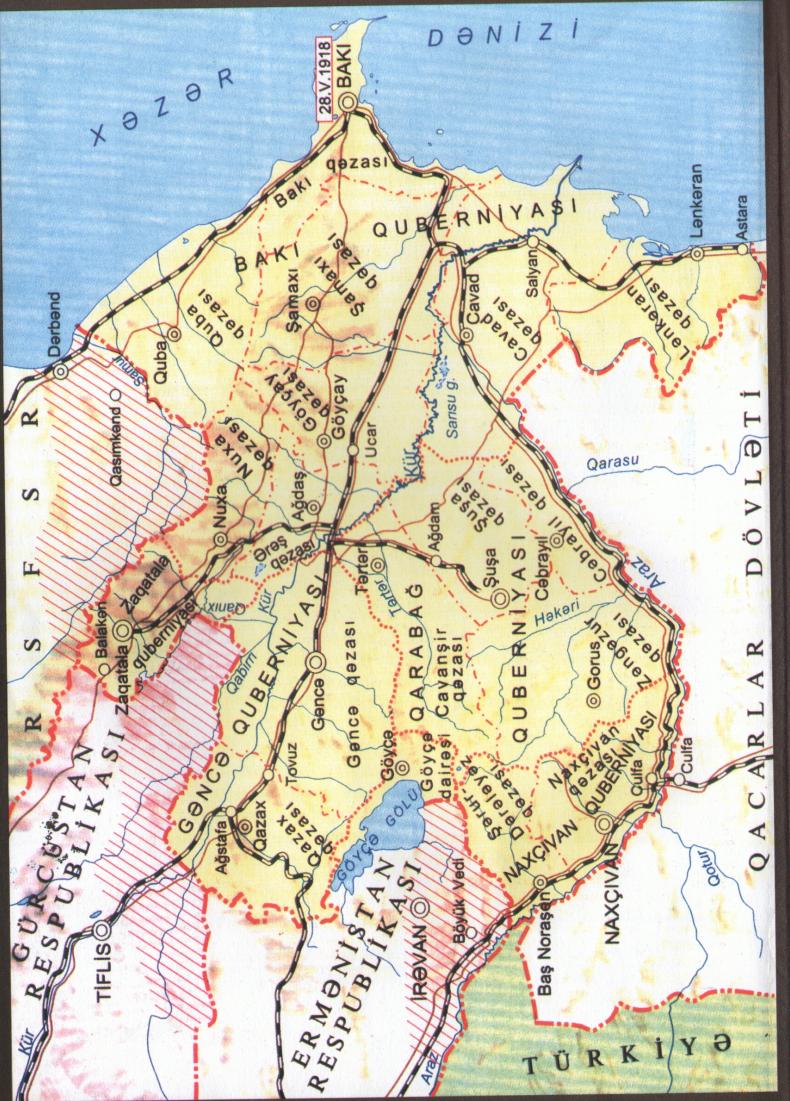
(XIX ƏSRİN II YARISI - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

Bakı şəhəri. XIX əsrin II yarısı

Bakı şəhəri. Birinci tramvay xətti, 1924-cü il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI (1991-2007-ci illər)

